శ్రీ

సారంగధరచరిత్రము

చేమకూర వేంకటరాజ ప్రణీతము

‘చితకాశి’ టీకా సహితము

టీకాకర్త:

విద్వాన్ దీపాల పిచ్చయ్యశాస్త్రి

వి. ఆర్. సి. హైస్కూలు ప్రధానాంధ్రపండితుడు,

నెల్లూరు.

శ్రీ

సారంగధర చరిత్రము

చేమకూర వేంకటరాజ ప్రణీతము

'చిత్రరాశి' టీకా సహితము

టీకాకర్త:

విద్వాన్ దీపాల పిచ్చయ్యశాస్త్రి

వి. ఆర్. సి. హైస్కూలు ప్రధానాంధ్రపండితుడు,

నెల్లూరు.

నెల్లూరు భారతీ ముద్రణాలయమున ముద్రితము

1942

సారంగధర చరిత్ర

పీఠికయందును టీకయందును ఉదాహరింపబడిన గ్రంథములు

అచ్చతెనుగు రామాయణము
అథర్వణ కారికావళి
అథర్వణ విరాటపర్వము
అనర్ఘరాఘవము
అన్నపూర్ణా సహస్రము
అప్పకవీయము
అమరకోశము
అమరుకము
అలంకారసారసంగ్రహము (వే. వేం. శాస్త్రి)
అష్టమహిషీ కల్యాణము
అహోబల పండితీయము
ఆంధ్రనామసంగ్రహము
ఆంధ్రపండిత భిషక్కుల భాషాభేషజము (గి. వెం. రామమూర్తి.)
ఆంధ్రపత్రిక - సారస్వతానుబంధము
ఆంధ్రపద పారిజాతము
ఆంధ్రప్రబంధ కథలు (సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి)
ఆంధ్రప్రసన్న రాఘవవిమర్శ (వే. వేం. శాస్త్రి.)
ఆంధ్రభాషార్ణవము
ఆంధ్రభాషానుశాసనము (మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రి)
ఆది నిఘంటువు
ఆముక్తమాల్యద
ఉపాసిసంధిక
ఉత్తర రామాయణము
ఉత్తరహరివంశము
ఉత్తర హరిశ్చంద్ర
ఉద్భటారాధ్య చరిత్ర
ఉ.వ. (వే. వేం. శాస్త్రి.)
ఓదార్య (టి. పి. శాస్త్రి.)
కడుపుతీపు (వే. ప్రభాకరశాస్త్రి.)
కలగూరగంప (తిరుపతి వేంకటకవులు.)
కవికర్ణరసాయనము
కవిరాజమనోరంజనము
కళాపూర్ణోదయము
కళాశాస్త్రము
కాటమరాజుకథ
కాదంబరి
కామందకము
కావ్యకల్పలత
కావ్యాలంకార సంగ్రహము (నరసభూపాలీయము)
కాశీఖండము
కాళహస్తి మాహాత్మ్యము
కాళిందీకన్యా పరిణయము
కాళీసహస్రము (తి. వెం. కవులు)
కుమారసంభవము (సం.)
,, (నన్నెచోడ)
కులశేఖరమాహాత్మ్యము
కువలయాశ్వచరిత్ర
క్రీడాభిరామము
క్రేవన్స రాయల్ డిక్షనరి
గంగాలహరి (సం.)
గబ్బిలము (జాషువ)
గిడుగు వెంకటరామమూర్తి సప్తతితమ జన్మదినోత్సవ వ్యాససంగ్రహము
గీరతము (తి. వెం. కవులు)
గుప్తార్థప్రకాశిక
గురుబాలప్రబోధిక

భారతి (సం)
భాస్కర రామాయణము
భీమఖండము
మను చరిత్ర (భానుప్రకాశ)
మనుస్మృతి
మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి షష్ఠి పూర్తి సంచిక
మహాభాష్యము
మాఘ కావ్యము
మార్కండేయ పురాణము
మాలతీమాధవము (సం)
మాళవిక (వే. వేం. శా.)
మేఘసందేశము
మోనియర్ నిఘంటువు
మొగసంత్రము
యయాతి చరిత్ర
[illegible]
యుగంధర విజయము (నాదెళ్ల వెంకట్రామ మంత్రి)
[illegible]ము (వేటూరి శ్రీనివాసాచార్యులు.)
రంగనాథ రామాయణము
రఘువంశము
రత్నశాస్త్రము
రసికజనమనోభిరామము
రాఘవపాండవీయము
రాజనరేంద్రసంధి
రాజవాహన విజయము
రాధికాసాంత్వనము
రామసహస్రము
రామాభ్యుదయము
రామాయణము (సం)
రాయలనాటి రసికత (రా. అనంతకృష్ణ శర్మ.)
లలితా సహస్రము
లక్ష్మీనారాయణీయము (= శుద్ధాంధ్ర నిఘంటువు)
వరాహపురాణము
వరాహసంహిత
వాత్స్యాయన కామసూత్రములు
వావిళ్లవారి సనాతనసంపుటము
విక్రమార్కచరిత్ర
విక్రమోర్వశీయము (వే. వేం. శా.)
విజయవిలాసము
విఘ్నేశ్వరీయము
విప్రనారాయణచరిత్ర (మల్లన)
విశ్వగుణాదర్శము
విశ్వనిఘంటువు
విష్ణుపురాణము
వీరభద్రవిజయము
,, యక్షగానము (త్యాగకవి రామకృష్ణయ్య)
వృషాధిపశతకము
వేమశతకము
వే. వేం. శాస్త్రి సంస్కృతి
వైకృతదీపిక
వైజయంతీవిలాసము
వైయాకరణపారిజాతము (వజ్ఝల. చి. సీ. శాస్త్రి.)
వ్యాకరణబోధిని (శ్రీ. వీరరాఘవస్వామి)
శకుంతలాపరిణయము
శబ్దకల్పద్రుమము
శశాంకవిజయము
శాకుంతలము (సం)
శాలివాహనగాథాసప్తశతి (రా. అ. శర్మ)
శివరాత్రిమాహాత్మ్యము
శివలీలావిలాసము
శుకసప్తతి
శుద్ధాంధ్రనిఘంటువు (= ల. నా.)

శృంగారనైషధము
శృంగార శ్రీనాథము
శివధర్మము
శ్రవణానందము (తి. వేం.)
సంధ్యాభాష్యము
సర్వలక్షణసారసంగ్రహము
సారంగధరచరిత్ర – (ఖానాల శంభుదాసుడు.)
,, (కూ. తిమ్మకవి.)
,, (చిదగర గోడు.)
,, (శ్రీధర లపాటలు)
సాహిత్యదర్పణము
సాంబనిఘంటువు
సీతారామాంజనేయసంవాదము
సుమతిశతకము
సులభవ్యాకరణము
[illegible]
సౌగంధికప్రసవాపహరణము
సౌందరనందము – (పింగళి లక్ష్మీకాంతము, కాటూరి వేంకటేశ్వరరావు.)
హంసవింశతి
[illegible]
హరవిలాసము
హరివంశము
హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము (గౌరన.)
,, (శంకరకవి.)
,, ([illegible])
హితోపదేశ సంగ్రహము – (తే. వేం. ర.)
హితోపదేశము (సా.)

ఇతరసంకేతములు

తంజ. తా. పా.	తంజావూరి తాళపత్రప్రతి పాఠము.
మద. తా. పా.	మదరాసు ,,
ప్రా. ము. పా.	ప్రాగ్ముద్రణపాఠము – (ఇది గుర్తింపబడు పాఠముకన్న.)
శా. పా.	శాస్త్రిపాఠము
ప్రా. టీ.	ప్రాచీనటీక.
అవ – అన్వ.	అవతారిక అన్వయము.

విషయానుక్రమణిక

(పీఠిక)

హెచ్చరిక

(వే. వేం. శాస్త్రిగారి జీవితచరిత్రమునుండి)

'కవి-(వ్యాఖ్యాత) కావించిన భాషాచిత్రవధ కాయాసపడి విమర్శకుండు విమర్శ్యునం జూపు కటుత్వమును తొలంగంబెట్టి పతితలు విమర్శమొక్కటి పటుత్వాపటుత్వములనే పరికించుకొనుట మేలు. దొంగలకును నరహంతకులకును అధికరణకుండువోలె కాకవికి - (కువ్యాఖ్యాతకు) సాధువిమర్శకుండు దోషోద్ఘాటకుండును శాసితయు నగు. దొంగను 'శ్రీయుతులైన దొంగయ్యగారూ, తమరు ఇట్టి చౌర్యమును కావింపవలసినవారు కారు. మహానుభావులరు. మఱి తమరు 8 సంవత్సరములు కారామందిరమున వటకంబుగావించి రాజకీ[illegible] విందారగించుచు మమ్ముం గృతార్థులంగావింపుండు' అని యధికరణకుండు వేడుకొనుట లేదు.—

అట్లే సాధువిమర్శకుండు కాకవిని - (కువ్యాఖ్యాతను) వేడుకొనవలసిన పనిలేదు.'—

ఆంధ్ర మల్లినాథ మహామహోపాధ్యాయ
సర్వతంత్రస్వతంత్ర కళాప్రపూర్ణ
వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి

సారంగధరచరిత్రము - జితకాశి టీకా సహితము:—

పీఠిక

౧ కవికాలము - కులము

ఈ సారంగధరచరిత్రమును రచించిన కవి చేమకూర వేంకటరాజు. వేంకటకవి యనునది వ్యవహారనామము. ఇతనికి * అప్పన్న - (i. e. వెంకటప్ప) అను నామాంతరము కూడా యున్నట్లు కనబడుచున్నది. వేంకటకవి క్రీ. శ. 1614-33 నడుమ తంజావూరిని పాలించిన రఘునాథరాయల కొలువున నున్నవాడు. అతని మరియొక రచన విజయవిలాసము. వేంకటకవి, ఆశ్వాసాంత గద్యములలో 'లక్ష్మణామాత్యకుమారుడ' నని వ్రాసికొన్నాడు. (అమాత్యశబ్దము నియోగి బ్రాహ్మణునియందు రూఢము.) అంతేగాని తన కులగోత్రాదులనుగూర్చి మరి యెక్కడా ఒక్కముక్కయైనను అనలేదు. వేదం వెంకటరాయశాస్త్రిగారు 'సారంగ' - 'పీఠిక'లో - (1910 లో) 'ఈ వేంకటకవి శూద్రుడని... చరిత్రశోధనవలన తెలియవచ్చుచున్నది' అన్నారు. ఆ చరిత్ర శోధన ఏట్టిదో - ఆ 'అమాత్య'ని కొమారుడు శూద్రుడగుటయెట్లో వారు చెప్పలేదు.

మళ్లీ వారే, 'విజయ' — 'విన్నపము'లో (1911 లో) 'ఈ చేమకూర వేంకటరాజెక్కడివాఁడో కులమేదో చరిత్ర శోధకులు ఇప్పటికిని నిర్ణయింపనేరకున్నారు' అన్నారు.

వేంకటకవి కులమునుగూర్చి ఆ శాస్త్రిగారు వ్రాసిన వ్రాతలిట్లు అన్యోన్యవ్యాహతముగా నున్నవి. ఏమయినను, వేంకటకవి కులమున కొంత కళంకము కలవాడనియే జనశ్రుతి. జనశ్రుతిమాత్రమే కాదు; గ్రంథప్రమాణముకూడా కనబడుచున్నది.

పూర్వమొకప్పుడు 'బుచ్చివెంకు' అను నొకకవి నాసిరెడ్డి వెంకటాద్రినాయుడు గారి యాస్థానికి వెళ్లినటు. అతడు జారోత్పన్నుడటు. ఆ యంశమును ఎకసాడుచూ, ఆస్థానకవులలో నొకడు, ప్రభువుగారి అభిప్రాయముగా,

---

* చా. శం. సారంగధర.— "భువిలోన సారంగ భూపతుచరిత, కవితామహత్వంబుగల చేమకూర, అప్పనచెప్పిన యాప్రకారమునఁ జెప్పితి బాణాలశంభుదాసుఁ డను(?)". చా. తి. సారంగ. పీఠిక.

"అప్పనచెప్పిన యాప్రకారమున, నొప్పుగా నీకృతి యొనరించినాఁడ, శంభుని నగమున జగతి, బాణాల, శంభుదాసుండ." అని వే. వేం. శాస్త్రిగారి ప్రతిపాదము.

'కులమునఁ గళంకు గలదను కొంటెకొంటు

... ...

బుధజనాటవ్యటన్నవ్యంకు బుద్ధివెంకు'.

అనిరట. అంతట ఇంకొక కవి లేచి,

'కొంకక తమరాడిన యగు
బొంకెలగు వెంకటాద్రి భూపాలక, యా
న్యంకెల ? కానికింగల
*రంకే యిచ్చోటు నిలుప గనుఁగొంటిమయా'.

అని చమత్కరించెనట. అందుకా బుద్ధి వెంకు ఇట్లు బదులు పలికెనట,

'పన్నిన సత్ప్రబంధమున బాగును నోగును గాంచ కిట్టులే
మన్ననమాలి మా కులము మాటు తలంతురు ? చేయుదుంగ ...
కన్నది లోపమేమి ? కులమా కవనాదులు ? వెంకటాద్రి నా
జన్న గణించి మీరలు దయామతిఁ బ్రోచిన చాలుఁగాలనే ?'

—చాటు. రత్నా. పు. 161.

‡ వెంకటాద్రినాయుడు ఘనుడునైన సుకవిపోషకుఁడు. ఈ బుద్ధి వెంకు - వెంకటకవి, ఒకకాలమువారే యగుచున్నారు. వెంకన కులశంకయును గూర్చిన ప్రస్తావము ఆతని జీవితకాలమునందే ప్రవృత్తమై యున్నది. కాబట్టి యనర్థము విశ్వాస్యమగుచున్నది. అదియట్లుండగా, అతని కులతత్త్వమును తెలుపు పలుకులు కొన్ని యాతని రచనలోనే పొడకట్టుచున్నవి. విజయవిలాసకృతి సమర్పణ సందర్భమున కవికిని రాజునకును గల సంబంధమును ఇట్లు వాకొన్నాడు—

'కృతిరత్నంబున్, దేవలభక్తిని, గానని గావించెదన.' (పద్య. 34)

'నాపాలిటి రామభద్రుఁడని బంగరుపూవులఁ బూజచేసి...
సత్కృతి కానుకచేసి' (పద్య. 38.)

'ప్రబంధము లెన్నియేని మా, పేరిట సంకితంబిడిన, దీనల
నెందఱఁ బేరుపెట్టినజా, తియ్యని మీ యభిమానంబు.' (ప. 39)

---

*న్యంకు రంకు శబ్దములకు జింక యని యర్థము. రంకు = జారత్వము - అని ధ్వని.

‡ 'ఈ కమ్మప్రభువు పదునాఱవశతాబ్ది తర్వాతఁ గృష్ణాతీరమందలి యమరావతి రాజధానిగాఁ గొంత తెల్గుదేశమేలినవాఁడు' (చాటు.మంజరి. పు. 40.)

ఇట్లు రాజును దేవునిగా చెప్పుటయు, తన్ను తద్భక్తునిగా చెప్పుకొనుటయు, 'బంగారుపువ్వులతో పూజచేసి కృతిని భక్తితో సమర్పింతు' ననుటయు, 'నా బిడ్డలకు మీ పేరు పెట్టుకొన్నను సూర్యాణము తీర' - దనుటయు ఆత్మగౌరవముగల నిరాగి బ్రాహ్మణవిద్వత్కవినిదుడ - ఆకాలమున పొసగదు. ‡ బ్రాహ్మణులయం దత్యంత భక్తితాత్పర్యములు గల రఘునాథనృపాలు దట్టి వ్రాతలు వ్రాయించుకొనుటయును పొసగదు. మరియు వెంకటకవి,

> 'ఘనని వెంకటకవి కౌశ్యండని మతించి
>
> కృతులొసంగె క్రొత్త కలదని మతించలంచి (ప. 30)

అనుచు తానే చెప్పుకొని, తనకృతిని రఘునాథునకు సమర్పించి, తన్మూలమున తాను కృతికర్తగా గౌరవింపబడ సంకల్పించుకొన్నాడు గాని, 'నీ కృతిని నా యంకితముచేసి నన్ను కృతిభర్తను గావించు' మని రాజు - వెంకటరాజు ప్రార్థించలేదు. ఈయంశము ... వెంకటకవి ... చెప్పిన చెప్పు ... గురుచున్నది. అంత మాత్రమునకే ... రఘునాథుడు స్వయముగానే చెప్పియున్నాడు.

> 'కలిగిన సమ్మానముగా కవుల గొలుచునంటి
>
> కృతులు ... కానుకలంటి' (వి)—ప. 48.
>
> 'కవి ... కలదిమెండలం
>
> ... మన్ననగొలిచి,
>
> ... కృతి ... సమర్పింపనిత్యకీర్తి' (వి)—ప. 51.

కొలువు ... వెంకటకవి తన కవితామహత్త్వముచేత ప్రభువుగారి మన్ననకు పాత్రుడైనాడు. అతడు లక్ష్మీనారాయణకుమారుడే గాని బ్రాహ్మణుడు కాడు. ... యంశమును ... తాతోలు ... ... వెంకటకవి ... అసత్యములేదు.

ఈ ... తెలియచేసిన శ్రీ తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవులు,

వ. 'కలుషము ... సుమనోహర ...

దివ్యనామము ... సుకీర్తిలకుండు'— (కలగూరగంప)

అని స్పష్టముగా ప్రశంసించినారు.

---

‡ మా. తంజాపురాంధ్రనాయక చరిత్ర. పు. ౨౩౭.

౨. సారంగధర చరిత్ర చరిత్ర

ఈ సారంగధరచరిత్ర (పద్యకావ్య)ము యొక్క స్వరూపస్వభావాదులను గురించి చర్చించి తెల్పుకొనవలసిన యంశము లనేకమున్నవి. ఈనాడు ప్రచారములోనున్న సారంగధర - ముద్రిత ప్రతులు మూడు. 1. వేదంవారిప్రతి, 2. వావిళ్ల వారి ప్రతి, 3. కొండపల్లివారిప్రతి. 2, 3 ప్రతులు వేదంవారి ప్రతికి పుత్రికలు. వేంకటరాయశాస్త్రిగారీ గ్రంథమును 1910 లో ముద్రణము గావించినారు. ముద్రణము ముచ్చటగానే యున్నదిగాని అసలు గ్రంథము మాత్ర మరగొరగా నున్నది. - ఎట్లనగా? కావ్యారంభమున నుండవలసిన భగవత్ప్రార్థనము; కృతిపతి కాశీస్సు; ‡పూర్వకవి పురస్కృతి; కుకవితిరస్కృతి, మొదలగునవిగాని, కవివంశ - కృతిపతి వంశాది వర్ణనలుగాని, షష్ఠ్యంతములుగాని లేక - 'అచ్యుతేంద్ర రఘునాథనృపా' అను సంబోధనపద్యముతోనే ప్రథమాశ్వాసము ప్రారంభింపబడియున్నది. కథా భాగమునను, తొలుదొల్త, ప్రబంధకవులు - (విజయవిలాసమున వేంకటకవియును) పాటించిన పురవర్ణనము, చాతుర్వర్ణ్యవర్ణనము మొదలగు గ్రంథభాగ మేమియు లేక కేవల రాజనిర్దేశముతోనే కథ బయలుదేరినది.

ఆశ్వాసారంభాంతములయందు రఘునాథుని సంబోధించు పద్యములున్నవి. వానినిబట్టి గ్రంథ మా రాజున కంకితము చేయబడినట్లు భావింపదగియున్నది; కాని ఆ పద్యములు విజయవిలాసమునుండి యెరవు తేబడినవిగాని, సారంగధర - సొంతములు కావు. గ్రంథ మిట్లన్నివిధములను అందదుకులుగా నున్నది.

'ఇదిగో గ్రంథ మిట్లసమగ్రముగా నున్నది. అందులకు కారణ మిది' యని ముద్రాపకులు - శ్రీ శాస్త్రిగారు మాటమాత్రము సూచనగా నైనను అన్నారు కారు. కాని 'యీ దివ్యప్రబంధము సాహసిక ముద్రణముల పాలై [illegible] పూదండ చెత్త తొట్టిం బడినదోయను కరణిం బరిణించుచుండెంగని, చింతించి, పాటుపడి బాగుపఱిచి ఈ ముద్రణమును... నెలకొల్పినాడ'నని ఒకవాక్యము వ్రాసినారు. ఆ సాహసిక ముద్రణ మెట్టిదో - అందీ గ్రంథ మేరూపమున నున్నదో చూతమన్న యుత్సాహముతో, ప్రాతప్రతికై ప్రయత్నింపగా 1885 నాటి కవిలెప్రతి యొకటి లభించినది. చదివిచూడగా, అందును గ్రంథ మాద్యంత మీరూపముతోనే యున్నది. శాస్త్రిగారి ముద్రణమున కదియే మాతృక. కావున అందును నా సందేహము తీరలేదు. ప్రాతప్రతులను పరిశీలించినగాని - తత్త్వ మెరుకపడదని యేర్పడినది.

---

‡ 'విజయ' లోను పూర్వకవిప్రశంస - కుకవి తిరస్కారణము చేయబడలేదు.

ఇంతేకాక నేను తంజావూరు సరస్వతీమహల్ పుస్తకాలయములోని వ్రాతప్రతుల పాఠములను పరిశీలించితిని. మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారములోని వ్రాతప్రతులను పరిశీలించితిని. నేను చూచిన 'సారంగధర' కావ్యము వింతవింత పాఠములతో బయల్పడసాగినది.—

త. స. గ్రం ప్రతి మూడాశ్వాసములు గలది. నేను పఠించిన ప్రతియందు ఆశ్వాసవిభాగము లేదు. అప్పటికి నా రికార్డు ప్రతిలో ఆశ్వాసవిభాగమున్నదో లేదో అరసి చెప్పలేను.

మద. ప్రతులలో, ఒక దానిలో కావ్యము సర్వము నేకాశ్వాసముగానే యున్నది. అందు ఆశ్వాసాద్యంతపద్యములు లేవు. ఒక ప్రతిలో విజయవిలాసపు పీఠిక పద్యములతోను, ఆశ్వాసాద్యంత పద్యములతోను - గ్రంథము మూడాశ్వాసములుగా నున్నది. మరియొక ప్రతిలో - పీఠికపద్యములు లేవు. ఆశ్వాసాద్యంతపద్యములు మాత్రమున్నవి.— (ఇదే 1886 ముద్రితపుస్తకము నాశ్రయించి.)

మద. రా. ప్రతులలో నొకదానిలో, ఈగ్రంథము నాలుగాశ్వాసములుగా విభక్తమై యున్నది. ఆ విభాగమిట్లు.—

(1) ప్రథమాశ్వాసములోని, ౧ మొదలు ౧౧౮ పద్యమువరకును, మొదటి ఆశ్వాసము.

(2) ౧౧౮ నుండి, 'ఉదరీకరింపు మనంతరంబు' అను నొక వచనముతో, ౧౧౯ మొదలు, ద్వితీయాశ్వాసములోని - ౧౮౯ వరకును రెండవ ఆశ్వాసము.

(3) ఆ ౧౯౦ మొదలు, తృ. లోని ౧౦౭ వ వచనములో 'అద్దేవి పరదేవసంఖ్య కాపింపుచుండెఁ' అన్నంతవరకును మూడవ ఆశ్వాసము.

(4) అది మొదలుకొని తృ. లోని ౨౭౦. (గ్రంథాంతము) వరకును నాలుగవ ఆశ్వాసము.

ఇంకను విశేషమేమనగా - ఈ నాలుగాశ్వాసముల ఆద్యంతములయందు,

శా. 'శ్రీకంఠా మునివంద్యనిగ్రహ సంసేవ్యా హరా శంకరా
లోకాధీశ విభక్తకల్పా నగజాభర్తా రాజచూడామణీ
భూకాంతామణి స్యందనా విహగరాట్ భోగీంద్ర సన్నాహనా
నాకేశప్రముఖాసురార్త్యసు మహాబాహా ప్రశంసించెదన్.'

క. 'శ్రీగిరి ముని మానస చరు, లాలిత నాంబ స్వరూప హైమవతీ ఖం
డాకర పీఠన భక్త వ, శీకర సుగుణాభిలాష శేషవిభూషా.'

క. 'శ్రీశైల బిల స్తుత సు, శ్రీశైల బిలాధివాస శిష్టాఖిల లో
కేశ సుధాభోజనపథ, కేశ సుధాభోరుదేహ కీర్తిసమూహా.'

క. 'శ్రీకంఠ భక్తవత్సల, లోకైకత్రాణ గుణవిలోల విమల సు
శ్లోకా సమగ్ర నిరత, శ్రీకా పురదైత్యహరణ శేషాభరణా.

క. 'శంకర సమస్త సుజన వ, శంకర హరిణాంకజూట సకలాహిత నా
శంకర నిరంతరాశ్రిత, కింకర రక్షాధురీణ కేశవబాణా.'

ఇత్యాదిగా ఈశ్వరాంకితములయిన పద్యములున్నవి. ఇట్లే నాలుగాశ్వాసములుగా విభజింపబడి - ఈశ్వరాంకిత పద్యములు గల్గిన శిథిలప్రతి యొకటి తమకు భారతీతీర్థలో దొరకినట్లు శ్రీ తాపీ ధర్మారావునాయుడుగారు † భారతిలో ప్రకటించియున్నారు.

ఈకావ్య మిట్లు వివిధ ప్రతులలో వివిధాకృతులతో నుండుటకు కారణము నాకిట్లు తోచుచున్నది.

సారంగధర-పుట్టుకలో సర్వమును - ఏకాశ్వాసమే. గ్రంథ మెవ్వరికిని అంకితము చేయబడకయు, అందువల్లనే ముందు వెనుకల కొరవలు పూరింపబడకయు నిలిచిపోయినది. కాలము గడవను గడవను వ్రాయసకాండ్లు - దాదాపు 700 పద్యముల గ్రంథము ఏకటాకీన చదువుట విసుగుపుట్టించునని కాబోలు, ఎవరి యిష్టము వచ్చినట్లు వారు ఆశ్వాసవిభాగముచేసి వ్రాసికొన్నారు. ఆశ్వాసాద్యంతములు ఏ పద్యములును లేక బోసిగా నుండుట కిచ్చగింపక ఒకరు విజయవిలాసపు పద్యముల నందు చేర్చినారు. వేరొకరు స్వవిరచితములయిన ఈశ్వరాంకిత పద్యములతో ఆ తావులను పూరించినారు. ఇంకొకరు, వెంకటకవియే ఆగ్రంథమును రఘునాథుని కంకితము చేసినట్లుగా, విజయవిలాసపు పీఠిక పద్యములలో-'అచ్యుతేంద్ర రఘునాథుఁడె శ్రీరఘునాథుఁడెన్నఁగ' అను పద్యము వెంట;

♦గీ. 'అనుచు హరువులు భావముల్ ననుచరిత
ధరఁ జెలంగెడు సారంగధరచరిత్ర
మతులమతిఁ గూర్చి ఘనుల సమ్మతుల నేను
కాన్క-గావింప మది వేడుకను దలంప.'

అను పద్యమును చేర్చి గ్రంథమును సాగించినారు. ఈ యుత్తమకృతికి ప్రారంభపద్యము లేలలేకపోవలె నని ఆ కొదవతీర్చిన పెద్దలును లేకపోలేదు. తంజ.

---

† చూ. విభవ చైత్ర సంచిక.

♦ ఈ పద్యమును బ్రి. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు దయతో నొసగినారు.

ప్రతులలో నొకదానిలోను, మదరాసు ప్రతులలో నొకదానిలోను ఈ క్రింది పద్యములున్నవి.

ఉ. "శ్రీసతిదయితుఁడైన సరసీరుహనేత్రుఁడు విశ్వగాత్రుఁ డ
బ్జాసన పాకశాసన హుతాశన ముఖ్య సురేంద్రరక్షితో
ద్భాస దయాసముద్రుఁడు సదానతభద్రుఁడు భద్రుఁడర్మిలిన్
భాసురలీల లోకములఁ బ్రస్తుతికెక్కఁగఁ బ్రోచుఁగావుతన్.

చ. ఘనతరచంచరీక పరికల్పితవేణి శుకానురాగ సం
జనిత విపంచికాకలిత సారసపాణి సుధాసమగ్ర సు
స్వనయుతమంజువాణి వరచారు విలోకన 1 హంసయేణి య (?)
వ్వనజజురాణి వాణి మృదువాక్యసమృద్ధియొసంగుఁగావుతన్.

క. త్రిజగన్మంగళదాయకు, నిజభక్తత్రాణ నిరతు నిర్మలచరితున్
అజముని పూజిత చరణుని, గజముఖుఁడగు నేకదంతు గణపతిఁగొలుతున్.

సీ. వగ వేదశాస్త్రార్థ వల్మీకి వాల్మీకి, వాసుదేవస్తుతోల్లాసు వ్యాసు,
రమణీయగాత్ర ప్రభారవి భారవిఁ, 2 గరకంఠహృద్భాసుఁ గాళిదాసు,
పద్మాకటాక్షసంభవభూతి భవభూతిఁ, దార్కికచర్చితోద్దండి దండిఁ,
గలితశబ్దార్థ సంఘట్టు నన్నయభట్టు, 3 భీమలబ్ధ కవిత్వధాము భీము,

గీ. సుజననుతరాజి (?) తిక్కనసోమయాజి, భూరి కవిరాజు బమ్మెరపోతరాజు
మొదలుగాఁగల సుకవుల పదములనుగఁ, దలఁచి యంజలిగావించి తగ నుతించి.

వ. అని యిష్టదేవతా ప్రార్థనంబును సుకవిజన వందనంబునుం గావించి యే నొనర్పం బూనిన సారంగధరోపాఖ్యానమునకు కథాక్రమం † బెట్టిదనిన.

సీ. ద్విజరాజ విలసనోత్తేజస్సై యుండియు, నక్షత్రశూన్య $ వన్యాచయంబు,
చక్రేశ్వరానంద సంయోగమయ్యును, పంకజ విధ్వస్త భాసురంబు,
ఆర్య సంశ్రయధామమై యొప్పుచుండియు, విగత విరూపాక్ష విమలతలము,
శూద్ర సత్త్వము వగ శోభితంబయ్యును, శూద్రకరహిత విశోకయుతము,

తంజ. ప్రతిపాఠములు.— 1 'హంసవణియా.' 2 'కరవిర కరకంఠహృదయ వ్యాసుఁ గాళిదాసు.' 3 'భీమలబ్ధకవిధ్యాము భీము.'

† తంజ. పా.— 'బెటువలెనుండెను.'

$ 'పుణ్యాచయంబు.'

‡ ఖండ దిళదండ చండ దోర్దండ పాలి
మలయ మాళవదేశ సన్మధ్యమంబు
... ...
సాంద్రవైభవ [శుభ] కరము రాజనమహేంద్రపురము.

వ అందు.— క. రాజనరేంద్రుఁడు." అని కథాప్రారంభము.

అపస్వరసములును, తప్పులతప్పలును నైన పై పద్యములు చేమకూరకవి కృతము లనుకొనదగదుగదా. (ఈ తరగతికి చెందిన మరికొన్ని పద్యములు చేటపర్తి నకు సంబంధించినవి దొరకినవి. ప్రక్షిప్తములని స్పష్టముగా తెలియుచున్నందున వదలివేసితిని.) – ఇట్లు పలువురచేతులలోబడి గ్రంథము పలుపాపములు పొందినది. దీనికంతకును మూలము ఆగ్రంథము అసమగ్రముగా నుండుటయే. అట్లసమగ్రముగా పడియుండుటకు కారణమేమో తెలియరాదు.

'విజ'— పీఠికలో వే. వేం. శాస్త్రిగారు 'సారంగధరచరిత్ర దీనికన్న మున్నుగా రచించినట్లెన్నదగియున్న'దన్నారు. అట్లున్నమాట నిజమేగాని, ఇదే మొదటిరచన యైనయెడల ఇట్టి చక్కని కావ్యమొకటి సర్వసిద్ధముగా చేతిలోనున్నప్పుడు కవి దానిని తనప్రభువున కంకితముచేయక దొంగలకుతోల నేల? పిమ్మటి కృతియైన విజయవిలాసములో సారంగధర ప్రస్తావమైనను లేకపోవుటకు హేతువేమి? అను ప్రశ్నలకు సమాధానము వెదకవలసివచ్చునుగదా ?

మొత్తముమీద మొదటిరచన యగుటచేతనో, స్వతంత్రరచన కాక మరియొకరి కృతికి అనుకృతి యగుటచేతనో (చూ. కవితావిశేషములు) మరి యే కారణముననో గాని సారంగధరచరిత్ర రచన విజయవిలాసరచనమంత సరసముగను – పరిణతముగను లేదు. చాల అశ్రద్ధగా రచింపబడినట్లగపడుచున్నది. కవి గ్రంథమును పూర్తిచేసినపిమ్మట మరల నొకతూరి పరిశీలించి సంస్కరించుకొన్నట్లును లేదు. అందువలననే యతి ప్రమాదాది దోషములుకూడా అట్లే నిలిచియున్నవి.

౩ పాఠ పరిశీలనము

కీ. శే. వేదం వెంకట్రాయశాస్త్రిగారు పెక్కు ప్రాచీనగ్రంథములను దిద్ది ముద్రించిరి, అనేక కావ్యములకు టీకలు వ్రాసి ప్రకటించిరి, ఆంధ్రభాగతికి అఖండసేవ చేసినవారు. సాధుపాఠమును నిర్ణయించుటయందును– సముచితార్థభావ

‡ తంజ. పా.—'ఖండనోద్దండ మండలాఖండ తండ, చండ దోర్గండ పాలిత మండలంబు మలయు మాళవదేశ సన్మధ్యమంబు, సాంద్రి సుకరము రాజనరేంద్రిపరము.'

తాత్పర్యముల నావిష్కరించుటయందును, వా రప్రతిమానులని ప్రతీతి. ఆ ప్రతీతిని బట్టియే నేనును,

'పాండిత్యంబున నేమి ? ప్రౌఢ కవితా వ్యాపార సందర్భవాక్
శౌండీర్యంబుల నేమిగాని, రసభాస్వత్కావ్య భావార్థపుం
బండారంబును విప్పి నీ పగిదిఁ జెప్పంజాలు ధీశాలి యొ
క్కండుం లేఁడుగదయ్య మాకు నిఁక వేంకట్రాయధీమన్మణీ.'

అని వారి స్మృతికి వందించితిని. తమకుఁగల పాఠనిర్ణయ ప్రభావమునకు తార్కాణగా, ఆ శాస్త్రిగారే - శృం. నై. అవతారికలో 'ఉక్త బళ్ళారి వృత్తాంతము' నొక దానిని తెలుపుకొనియున్నారు. దాని సారాంశ మేమనగా.—

'గతిక్రీడా హంసమోహా గ్రిహాణ శశిభృత ప్రార్థనోన్నిద్రి తారా
పతిర్యు దుఃఖించు సత్యప్రిస్పృమగ నిజదృగ్బాష్పధారాగతుండుఙ్'

అను పూర్వముద్రిత పాఠమును, *మూలగ్రంథ సాహాయ్యము లేకయే - 'రతిఁగ్రీడా' 'గ్రహీంశ' 'శిశు' 'ప్రార్థితో' 'సద్యః' 'తేందు' - అని సవరించి అర్థము చెప్పిరట. అందు కచటి పండితులు బళిబళి యని సాధువాదములు పలికి అభినందించిరట. పిమ్మట చూడఁగా ఆ సవరణ మూలమునకు సమ్మసరిపోయియుండెనట ! మూలము సెనుగకయే అనువాదమును సవరించుట, అది మూలమునకు సరిపోవుట అద్భుతమయిన సంగతిగదా ! వారి పాఠనిర్ణయప్రజ్ఞ అంత నిపుణమన్నమాట. అట్టి ప్రజ్ఞావిశేషముఁగల ఆ శాస్త్రిగారే ఈ సారంగధరను పరిష్కరించి టీకతో గూడా ప్రకటించినారు. కారణ మేమోగాని, పరిష్కరణము-టీకయును, వారి పేరుప్రతిష్ఠల కేమాత్రమున్ను తగినవిగాలేవు. అంతేకాదు, చూడను చూడను ఆ శాస్త్రిగారు సర్వసామాన్యములైన ప్రమాదములను గుర్తింపఁగల మెలకువయైనను లేని వారనియు, వారి 'ఉక్తబళ్లారి వృత్తాంతము' ఉత్త బూటకమో, లేక 'మిడతంభొట్లు జోస్యమో' అయ్యుండవలె ననియు, అనుకొనుట కనువుగా నున్నవి. ఎందుకు విస్తరము ?

వారిప్రతిలో నాబుద్ధికి పొడకట్టిన పాఠదోషములు 510. వారిటీకలో నా దృష్టికందిన అర్థదోషములు 385. కలసి 895. ఒక అయిదింటిమాటకేమి 900 అనండి. అసలు గ్రంథసంఖ్య అరువందల యెనభైతొమ్మిదే సుమండీ !

---

* ఆ వృత్తాంతము సత్యమే అయ్యుండవచ్చును గాని, వారు చేసిన సవరణ మాత్రము సరియైనదిగా లేదు. ఆ చర్చకిది చోటుకాదు.

శాస్త్రిగారి పాఠదోషములు 510 లోను సగానికి సగము (వారిచే నిరసింపబడిన) సాహసికముద్రణమునుండి దిగుమతియైనవే. శాస్త్రిగా రేలకనుగొనలేక పోయిరోగాని, అవి చాలా అల్పములైన దోషములు. చూడండి. మాదిరికి రెండు మూడు.

శాస్త్రిపాఠము	సాధురూపము	పుట
శారంగధరుఁడు	సారంగరథుఁడు	౨౪౪
నల్లని చెంగల్వదొన	చల్లని చెంగల్వదొన	౪౦౪
గగుర్పాడవఁగ	గగుర్పొడువఁగ	౩౬

సాహసికముద్రణములోని ఒప్పు లనేకము శాస్త్రిగారి సవరణలో తప్పులుగా విపరిణామమును పొందినవి.—

పుట —	సా. ము. పా.	శా. పా.
౧౭౫	కలకల నగుమోము	కళకళ...
౧౯౭	పాయక తోడుకొని	పాయకఁదోడు...
౩౭౨	తాన తెలుపు	తానఁదెలుపు
౨౦౯	నావిరహార్తి	తావిగహార్తి
౩౫౩	ఒసపరి	ఒకపరి
౧౯౨	నాసదనంబు	నావదనంబు-(మెంచైనవి.)

చాలాదోషములకు కారణము శాస్త్రిగారికి తెనుగు స్వభావ శాకపోవుటయే యనిపించుచున్నది.—

చూ. 'చుటుక్కు' (పు. ౩౭౩) 'ఈదళ్ళు' (౪౨౪) 'తాళిమి' (౧౬౩) 'ఁగనఁగ' (౩౬౭)

వారు సంస్కృతమున పెద్ద పండితులని పేరు. సుప్రసిద్ధమయిన 'పరంజ్యోతి' శబ్దము నెరుగక 'పరజ్యోతి' అని దిద్దినారు; (చూ. పు. ౨౦). 'పరంజ్యోతి'కి ప్రయోగములు చాలా ఇచ్చియున్నాను. అయినను ఇంకొకటి.

'త్వంహిబ్రహ్మ పరంజ్యోతి, ర్గూఢంబ్రహ్మణివాఙ్మయే
యంపశ్యం త్యమలాత్మాన, ఆకాశమివ కేవలమ్.' (భాగ. 63 - 35)

'పరంజ్యోతిః జ్యోతిషామపి ప్రకాశకత్వా దవిషయః' అనివ్యాఖ్య.— 'పరంజ్యోతిః సమస్తతేజస్సులను ప్రకాశింపజేయువాడవును' అని ఆంధ్రటీక.

సిద్ధనగౌడుని యక్షగానమునను – 'అవిరళపరంజ్యోతిస్వరూపా.' అని ప్రయుక్తమైయున్నది.

ఆంధ్రవ్యాకరణవిషయమునను శాస్త్రిగారి వ్రాతలను, సంస్కారణలను తటా లున నమ్ముటకు వీలులేకున్నది.— (చూ. 'అడలకువమ్మ - తప్పకువమ్మ.' పు. ౪౭౫.) 'వెలచేలములు' (పు. 3౭౭.) 'చదలి' (౫౧౧) 'ప్రాయఁపు' (౧౫౦.)

యతిప్రాసదోషములకు.—(చూ. పు. ౭౫౮. 3౬౧.)

ఆటవెలది తేటగీతులను గురుతించుటలో వారు తారుమారగుచుందురు. (చూ. పు. ౫౪. ౧౩౫.)

పూ. ము. లో 'ఆ. వె.' అని సరిగా నుండగా అది తప్పనుకొని శాస్త్రిగారు 'తే. గీ.' అని సవరించినారు. (చూ. పు. 3౭౫.)

పూ. ము. లో 'గి' అనడానికి బదులుగా 'ఉ' అని పొరపాటున అచ్చుపడినది. ఆ పొరపాటునైనను గమనింపక ఆ శాస్త్రిగారును 'ఉ' అనియే ముద్రించినారు. (చూ. పు. ౪౪3.)

ఇట్లు పూ. ము. లోని అచ్చు పొరపాటులనైనను గమనింపక 'అసలుకు సరియైన నకలు'గా ముద్రించిన శాస్త్రిగారు - 'ఈ దివ్యప్రబంధము సాహసిక ముద్రణములపాలై ఈవితివియు పూదండ చెత్త తొట్టింబడినదో యను కరణింబురణించుచుండం గని, చింతించి, పాటుపడి బాగుపఱిచి ఈ ముద్రణమును...వెలకొల్పినాఁడను."— అని వ్రాయుట తగునా ? ఇట్టి వ్రాతలు పుస్తక విక్రేతలు వ్రాయదగినవిగాని, ప్రామాణికులును - భాషారాధకులును నైన పండితులు వ్రాయదగిన వగునా ? ఆ శాస్త్రిగారిచే ఈసడింపబడిన సాహసిక ముద్రణము ముఖపత్రముమీదగూడా, "ఈ గ్రంథము లేఖకప్రమాదజనిత దోషంబులు లేనటుల పండితుల సహాయముచేఁ బరిష్కరింపఁబడి......ప్రచురింపఁబడిరియె" అని యున్నది.

మరి ఆ వ్రాతకును శాస్త్రిగారి వ్రాతకును భేదమేమి ? ఏమనగా— సాహసికముద్రణపు వ్రాతను పండితలోకము నమ్మలేదు; అందువలన చెడలేదు. శాస్త్రిగారి వ్రాతను నమ్మినది; అందువలన చెడినది. ఇంతే భేదము.

శాస్త్రిగారి ప్రతి యిట్లు పూర్వముద్రణ ప్రమాదములతోను, అపపాఠములతోను, వారి దిద్దుబాటునలన పొసగిన దొసగులతోను నిండి దుర్గ్రాహ్యముగా నున్నందున గ్రంథమునకెల్ల జీర్ణోద్ధారము కావలసి వచ్చినది. అంతట నేను బహుశ్రమకోర్చి యీ క్రింది గ్రంథసామగ్రి సహాయమున సాధుపాఠములను యథామతి సంతరించుకొన్నాను.

(1) 1886 సం. ముద్రితప్రతి.

(2) తంజావూరు సరస్వతీమహాల్ తాళపత్రప్రతులు. 5

(a) 203. సమగ్రము.

(b) 204 D 279. ప్రథమాశ్వాసము 144 వ పద్యముతో ప్రారంభము. గ్రంథపాతములున్నవి. ఆశ్వాస విభాగముగాని ఆశ్వాసాంత పద్యాలుగాని లేవు. ఒకేక్రమములో వ్రాయబడియున్నది.

(c) 205. సమగ్రము. సర్వంబు నేకాశ్వాసము.

(d) 206. ఈప్రతి తృ. ఆ. లో 173 వరకే యున్నది.

(e) 207. ప్రథమాశ్వాసము లేదు. ద్వి. ఆ. రెండవపద్యముతో ప్రారంభము.

(3) మదరాసు - ప్రా. పు. భాండాగారములోని వ్రాతప్రతులు. 4

877. తాటియాకులప్రతి - సమగ్రము.
879. కాగితముల ప్రతి - ,, (లఘుటీక.)
880. ,, ,, ,, (సవ్యాఖ్యానము)
169. తాటియాకుల ప్రతి.

(4) నవనాథచరిత్ర.

(5) చాణాల శంభుదాసుని ద్విపద - సారంగధర.

(6) కూచిమంచి తిమ్మకవి ,, ,,

(7) శబ్దరత్నాకరము.

(8) ఆంధ్రనిఘంటువు.

(9) అప్పకవీయము.

పై పుస్తకములలో పాఠనిర్ణయమున నాకెక్కువ తోడుపడినది గౌరన నవనాథచరిత్ర. కారణమేమనగా ఈ సారంగధరరచన కదియే మూలము. (వివరములకు (చూ. 'కవితావిశేషములు.')

శబ్దరత్నాకరమునను, ఆంధ్రనిఘంటువునను ఉదాహృతములైయున్న పద్యములవలన నాకెన్నో సంశయములు తీరినవి.

౪ వ్యాఖ్యాన వ్యాఖ్యానము

ఇక వ్యాఖ్యానము సంగతి.— శాస్త్రిగారు మూలముతో వ్యాఖ్యాన మొకటి ముద్రించినారు. అదే పూర్వటీక. దానినే నేను, పూ. టీ. అని వ్యవహరించినాను. మూలమువలెనే ఆ వ్యాఖ్యానముకూడా బహువిధదోష భూయిష్ఠముగా నున్నదని వ్రాయవలసివచ్చినందుకు చింతించుచున్నాను.

అసలు పద్యములు 689. అందులో 90 కి-వ్యాఖ్యానము లేనేలేదు. 471 కి-లఘుటీక ఒకటి-రెండు పదములతోనే ముగిసినది. మిగిలిన 128 పద్యములకు మాత్రమే కొంచెము విపులమైన టీక. ఆ కొంచెము టీకలోను తేలిన తప్పులు 385. ఈ నాటి టీకలలో †'పాండురంగ' టీకవంటివి అపశబ్దములు కొన్ని లేకపోలేదుగాని, మరి ఇంత యథాన్యాయపుటీక యెక్కడను నా కగపడలేదు. తొలుత చదివినప్పుడు, ఈ టీక నిజముగా-ఆంధ్ర మల్లినాథు డనిపించుకొన్న శాస్త్రిగారిదేనా అన్న సందేహము కలిగినది. ముఖపత్రముమీది 'స్వపరచిత వ్యాఖ్య' అన్న అక్షరములను చూచుటతోనే తొలగినది.

ఆం. ప్ర. విమర్శ. అవతారికలో ఆ శాస్త్రిగారే సెలవిచ్చినట్లు - కతిపయ పదములకు సజీవ నిర్జీవ సాధనములచే అర్థమెఱుంగుట గ్రంథార్థమెఱుంగుట కాదు. గ్రంథార్థములో అన్నిపదములయర్థము, వాక్యములయర్థము, కథాసందర్భము, రసంబు నుంగూడఁజేరును. శాస్త్రిగారీకావ్యములోని అనేకపద్యములకు, వాక్యములకు, పదములకు గల - అర్థవిశేషమును అర్థమును గుర్తింపలేదు; సరిగదా - పైపెచ్చు విపరీతార్థములను వ్రాసినారు. చూడండి.

(1) చిత్రాంగి పలువరుస వజ్రముల తలలయందు మసెడిదట! (పు. ३४०)

(2) సూర్యునికి మంజీరములతో పోరు రాత్రియందట! (పు. ౨౭౨.)

(3) కూతలనగా - వేదపాఠములట! (పు. ३౧३.)

(4) అనూరునిమీద గంగ ప్రవహించినదట! (పు. ४౭४.)

(5) బంగారుసమూహమట! (పు. ౨౧౨.)

(6) లోకములో బంగారురూక లేదట! (పు. ౧౮३.)

(7) సాయంకాలముయొక్క యొఱ్ఱచీకటులట! (పు. ౨౭౧.)

(8) నల్లనిచెంగల్వదోనయట! (పు. ४౮४.)

(9) ఆనాడు దేవదానవులు తరిచినది మందరపర్వతమునట! (పు. ३०౭)

(10) గుఱ్ఱములమీద బిరుదుగా 'తలగడ' పెట్టుదురట! (పు. ౮౭.)

(11) సుబుద్ధి సారంగధరునికి కాలు అడ్డముపెట్టినాడట! (పు. ౧౫౬.)

(12) తలగుచ్చి కౌగిలించుట యనగా శిరస్సును పొడిచి ఆలింగనముచేయుట యట! (పు. ౨౯०.)

---

† ఈ గ్రంథములో దొరలిన పాఠదోషములు పెక్కులు శాస్త్రిగారు తమ ముద్ది ప్రతిలో సవరించిపెట్టుకొనియున్నారని వినికి. అది నిజమే యయినచో శిష్యులు వానిని శ్లాఘింతురుగాక.

(13) బిడ్డకుట్టులనగా - వేవి శ్లటు !! (పు. ౨౬౨.)

(14) ‡ మాడెత్తుమాట - అంటే, అధికమైనమాట యట ! (పు. ౫౯.)

ఎన్నని చూపించను ? వ్యాఖ్యానమంతా యిట్లేయున్నది.

నిఘంటువులలో నున్న పదములకును అపార్థములు వ్రాసినారు.

పుట	పదము	శా. టీ.	సరియైనఅర్థము
౬౫	కాఱడవి	నల్లనైన వనము	దట్టమైనఅడవి
౬౯	కారుపోతు	మదించినదున్న	అడవిదున్న
౮౯	పంచకము	గుండెలు	గుఱ్ఱమునొక్క పిరుదు
౧౭౬	కోశేరు	నాఁగటిచాలు	కాడికి తలక్రిందుగాఁగట్టిన నాగలి
౨౪౬	వసులపాంతర	ఇనుపమేకులస్థానము	పంచెప్పు కోడిపుంజు
౧౮౧	పికము	చిలుక	కోకిల
౨౮౩	లతాంతము	చిగురు	పువ్వు
౨౫	నుదుటఁ	కంటిరెప్పమీఁద	నొసటియందు

పాఠకులారా, చిత్తగించితిరా వ్యాఖ్యానవైఖరి ? చిట్టచివరకు 'పికము = చిలుక; నుదురు = కంటిరెప్ప' అనేవరకు దిగినదికదా ! మరి యీ పనికిమాలిన కసుమాలపు వ్రాత - అంతా, ఆ శాస్త్రిగారిదే అయ్యుండునా ? 'స్వవిగచితవ్యాఖ్య' అని ఆయనగారు వ్రాసిన వ్రాసిరిగాక నమ్మదగియున్నదా ! కాకపోతే మరి,

౫ పూ. టీ. కర్త యెవరు ?

అంటారా ? మనవిచేస్తాను. సత్యము చెప్పక తప్పదుగనుక చెప్పుచున్నాను. మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారమున ప్రతిపద టీకా సహితమైన తాళపు వ్రాతప్రతి యొకటి యున్నది † అందలి టీక వాడుకభాషలో ఉన్నది. శాస్త్రిగారు

‡ 'గోరంతదీపంబు కొండలకువెలుగు - గోపాలక్రిష్ణమ్మ గోవులకువెలుఁగు;
మాడంతదీపంబు మేడలకువెలుగు - మాచిన్ని అబ్బాయి మాకళ్లవెలుఁగు'
—గేయము. (ప్రాచీనము.)

† 'అటీకను వ్రాసినవారు జూలూరి అప్పయ్యగారు, అని అంటారు కాని మనుచరిత్రకు చక్కనిటీక వ్రాసిన ఆ పండితుడు - 'పికము = చిలుక' - 'నుదురు= కంటిరెప్ప' అనురీతి తప్పటీకలు వ్రాయునా ?

బ్రౌను - అప్పయ్యగారినిగురించి యిట్లు వ్రాసినాడు.

'Zuluri Appaiia, a poet and grammarian who at my desire wrote Telugu commentaries on the Manucharitra, the Vijaya-vilasam and some other poems.'

Other poems లో సారంగధరచరిత్ర ఉన్నదికాబోలు !

ఆ టీకనే యెత్తి వ్రాసికొని, లేదా వ్రాయించుకొని, గ్రంథవిస్తరభీతిచే కాబోలు లఘూకరించి, తమ సొంతటీక యనిపించుటకు కాబోలు నిజ గ్రాంథికభాషలోనికి మార్చి ముద్రించినారు. వారు ఆభాషను మార్చినవిధమూ, ఆ మార్పువల్ల ఆ టీకకు కలిగిన గుణదోషములు మీకు తెలియుటకు కొన్ని పంక్తు లుదాహరిస్తాను.

(1) వ్రాతప్రతి. (౧-౪. క్రింద.) "యీ పద్యగీతిలో కర్తృ పదము 'ఆరాజు' అని చెప్పుటచేతను ఆ రాజనరేంద్రునియందు చంద్రత్వారోపణచేసి అర్థద్వయము గలుగచెప్పినాడు."

శాస్త్రిగారిమార్పు.— 'ఈపద్యములో రాజనరేంద్రునియందు చంద్రత్వారోపముచేత అర్థద్వయము కలదు.'

చంద్రత్వారోపమునకు గల కారణము, శాస్త్రిగారి మార్పులో ఎగిరిపోయినది.

(2) వ్రా. ప్ర.— (౧-౩౭) "చొక్కులురంజిల్లగ = శ్రమనివారణమయ్యేటట్టుగా."
శా. మా.— 'శ్రమలు నివారణమగునట్టుగా.' (తప్పు. చూ. పు. ౪౧)

(3) వ్రా. ప్ర.— (౧ - ౫౩) "అరితేటి"
శా. మా.— 'అతితేటి' (తప్పు. చూ. పు. ౫౫.)

(4) వ్రా. ప్ర.— (౧ - ౧౧౭) "శిలాపట్టభంగములు.— సిలా = రాళ్లయొక్క, పట్టభంగము = మెట్లు."
శా. మా.— 'శిలా = రాతియొక్క, పట్ట = బల్లలయొక్క, భంగంబులు = మెట్లు.' (తప్పు. చూ. పు. ౧౨౫.)

(5) వ్రా. ప్ర.— (౨-౪౭) "రూకంతగానిలేదు.— రూకకంటే అధికములేదని అర్థము; బంగారు రూకలే నని భావము."
శా. మా.— 'రూకం...లేదు = ఇంచుకంతయేని లేదు. (బంగారురూక లేదనియు భావము. (తప్పు. చూ. పు. ౧౮౪.)

(6) వ్రా. ప్ర.— (౨-౧౬౦) "సంజకెంజీకటుల్ = సాయంకాలపు సంధ్యారాగములు."
శా. మా.— 'సంజ కెంజీకటుల్ = సాయంకాలముయొక్క యెఱ్ఱ-చీకటులు.' (తప్పు. చూ. పు. ౨౭౨.)

(7) వ్రా. ప్ర — (౨-౧౯౯) "ద్విజకులమ్ముల కూతలు = బ్రాహ్మణసమూహముల యొక్క ధ్వను లని యర్థాంతరము."
శా. మా.— 'ద్విజ...తలు = బ్రాహ్మణసమూహముల వేదపాఠములు. (తప్పు. పు. ౩౧౩.)

(8) వ్రా. ప్ర.— "విషాణ = కొమ్ములు"

శా. మా.— 'విషాణ = కొఱలతో' (తప్పు. పు. ౪౩౪.)

మరియు, శాస్త్రిగారు గ్రహించిన ముద్రణప్రతిలోని మూలమునకును, టీకా పుస్తకములోని మూలమునకును పాఠములలో కొన్ని భేదములున్నవి. వానిని గమనింపక వారట్లే ముద్రించినారు. అందువల్ల శాస్త్రిగారి టీకలో మూలభిన్నములు; అమూలకములు నగు పదము లనేక మేర్పడినవి. మచ్చుకొక నాలుగైదు.—

	మూలములో	టీకలో
౧-౫౩	ప్రాదుర్భవంబై	ప్రాదుర్భవంబునకా
౧-౭౫	తమతోడ	తమితోడన్ = ప్రేమతో
౧-౮౦	ఇరువంకలను	ఇరు పక్కియలన్
౧-౧౨౭	గ్రస్త	స్రస్త
౧-౧౨౭	[1]బిరుదైక	బిరుదాంక
౨-౧౬౯	వాల్నిలిపి	[2]వాలుపఱపి

అమూలకములు - వానికి టీక.

౧-౬౧	విజృంభించి = సామర్థ్యమును ప్రకాశింపఁజేసి	
౧-౮౨	వాగెలోన్ = కళ్లెమును తగిలించుటలో	

ఈ యుదాహృత గ్రంథమువల్ల, శాస్త్రిగారు మూలగ్రంథమును వలెనే - టీకను గూడా సవరించినవారేగాని తత్కర్తలు కారని నిర్వివాదముగా ఏర్పడినదిగదా. ఇట్టి బహిరంగసత్యమును మరుగుపరిచి, పెద్దలయిన శాస్త్రిగారు— ఆటీకను 'స్వరచిత వ్యాఖ్య'గా ప్రకటించుకొన్నారు. అంతటితో తృప్తిపడక, 'విజ' - 'విన్నపము'లో—

'సారంగధరచరిత్రమును మద్విరచిత విపులవ్యాఖ్యతో పూర్వతరమాసంబున ప్రకటించినంతట దానిని రసికులు హర్షపూర్వకముగా పరికించినవారై ...యీ రసోత్తర ప్రబంధమును సయితము ఎల్లవారికిని సుబోధంబగునట్లు *మద్విరచిత విపుల వ్యాఖ్యానముతో ప్రకటింపుదునుగాక యని తమ యాప్సితమును దెలియఁజేయుడు... ‡సకల సౌకర్య సంపన్నంబుగా ఈ ముద్రణమును సమకూర్చినాఁడ.'

1-2 ఫుట్‌నోటులో ప్రమాదమున జారిపోయినవి.

* ఆ రసికులు 'త్వద్విరచిత విపుల వ్యాఖ్యానముతో ప్రకటింతువుగాక' అని అనియుందురుగాని 'మద్విరచిత వ్యాఖ్యానముతో ప్రకటింపుదునుగాక' అని అనియుందురా ?

‡ విజయవిలాస టీకకూడా తప్పులతో నిండియున్నదని శ్రీ తాపీ ధర్మారావునాయుడుగారు ఆంధ్రదేశమున అనేక స్థలములలో (నెల్లూరిలోను) ఉపన్యాసములు చేసియున్నారు. ఆ టీకయును శాస్త్రిగారి సొంతము కాదటుగదా !

అనియును వ్రాసినారు. ఎంతటి సాహసము! ఇతర రచనను స్వరచితముగా ప్రకటించుట గొప్ప తప్పుకదా! సత్యమేనాటికైనను బయటపడక మానదన్న సంగతి నెరిగిన పండితులయ్యును శాస్త్రిగారిట్టి కక్కుఱితి కేల పాలుపడిరో! మూల గ్రంథమును సరిగా చదివి సంస్కరింపకయే - 'యీ దివ్యప్రబంధము సాహసికముద్రణముల పాలై - (చెడియుండఁ) గని, చింతించి, పాటుపడి బాగుపఱిచి ఈముద్రణమును...నెలకొల్పినాఁడను' అనియు, ఏనాఁడో - ఎవరో వ్రాసియుంచిన - ఒక అనామకపుటీకను సంగ్రహించి - రూపుమార్చి - 'స్వరచిత-విపులవ్యాఖ్య' యనియు, అలీకమును లిఖించుటవలన, ఆ శాస్త్రిగారి సమాఖ్యకు గలిగిన కళంకముకంటెను సారస్వతమునకు గలిగినముప్పు గొప్పది. వెంకట్రాయశాస్త్రిగారు గొప్పవిమర్శకులు; వారిగ్రంథములు సుపరిశోధితములు; నిర్దుష్టములు - అన్న నమ్మకమున సామాన్యులే కాక విద్వాంసులు సైతము - ఈ సారంగధరలోని అసాధుపాఠములను అపరిశీలితముగా గ్రహించుటయు, తన్మూలమున ఆయాకృతులు దోషదూషితములగుటయు తటస్థించినది. ఈ యంశము ప్రాజ్ఞలోకమునకు తెలియుటకే - శాస్త్రిప్రతిలోని తప్పులు వావిళ్ళవారిప్రతిలోని కెక్కినవిధమును, శా. ప్ర. లోని అపపాఠములు సూర్యారాయాంధ్ర నిఘంటువున నెలకొన్నతావులును, నా టీకలో అందందు చూపియున్నాను.—

విషయవిస్పష్టతకు ఇంకా, ఒకటి రెండుదాహరణలు:—

గా. హరి. పూ. ము. లో - "సురుఁగకచొచ్చి కాసుకు నన్నుఁగొనక" అని యున్నది. 'కాసుకు' అనుట 'నఃకా' సూత్రమునకు విరుద్ధమని, వేదంవారు 'కాసుగ' అని దిద్దివేసినారు. (చూ. పు. 58.)

'కాసుకుగొను; చీరికిగొను, పూరికిగొను, అను పలుకుబడులు వ్యవహారసిద్ధములు. వ్యవహారసిద్ధమైన భాషయే గౌరవ గ్రహించినది, 'కాసుకుఁగొనరు' అను పలుకుబడిని ఆ కవి నవచరిత్రలోఁగూడా వాడినాడు.—

'భామలు కోరి తప్పకచూదిరేనిఁ, గాముని మదిలోనఁ గాసుకుఁగొనరు.' (పు. 155)

కావున 'కాసుకు' అనునదే కవిపాఠము. తత్త్వమిట్లుండగా, సూ. ని. కవిపాఠమును కడకుద్రోసి 'కాసుగ నన్నుఁగొనక' అన్న శాస్త్రిపాఠమునే గ్రహించినది.

మామిత్రులు, గద్వాలసంస్థాన విద్వాంసులచే 'అపరపాణిని' యని వినుతింపబడిన ప్రసిద్ధపండితులు, బ్ర. సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు, విద్యార్థుల కొరకు 'ఆంధ్రప్రబంధకథలు' అని యొకగ్రంథము వ్రాసినారు. అందులో ఈ 'సారంగధర' పద్యము లుదాహృతములై యున్నవి. శాస్త్రిగారి అపపాఠము లక్కడి

కిని ఎక్కినవిగదా ! ఎందుకెక్కవు ? వే. వేం. శాస్త్రిగారిపాఠము నిర్దుష్టముగదా అని 'సన్నిధాన'పండితులు పరిశీలింపకుండానే పరిగ్రహించినారు. ఇట్లు 'ఆంధ్ర మల్లినాథు'ని పరిష్కరణములను - వ్యాఖ్యానములను నమ్మి తప్పులకగ్గమైన ప్రాజ్ఞులెందరో ! ఇక నవుబోటి అల్పజ్ఞుల సంఖ్య కంతమేయుండదుగదా ! నా సొంతవిషయముకూడా ఒకటి మనవిచేస్తాను.

నేను రఘువంశము - మేఘసందేశము తెనిగించుదినములలో శాస్త్రిగారి వ్రాతలమీద ఎక్కువ లక్ష్యభావము కలిగియుండెడివాడను. అందువలన వారిభాష కొంత నా రచనలలోనికిని చొచ్చుకొన్నది. సహజమేగదా ! రఘు. 5-44. టీకలో వారు ఏనుగుదంతములను 'కోఱ'లన్నారు. ఆ వ్రాతను నమ్మి నేనును 'కోఱ'లనియే అన్నాను. ఏనుగుదంతమును 'కొమ్ము' అనవలెనుగాని 'కోఱ' అనరాదని యిటీవల తెలిసికొన్నాను. ('పలుగొమ్ములమెకము = ఏనుఁగు' - శ. ర.; "ఎన్నికమీఱు మం బెరిగ నేనిక కొమ్మున దాడిఁబొమ్మనన్" రుక్మాం.)

ఇట్లు వేదంవారి అపశబ్దములు, అపపాఠములు, అపార్థములు, అపప్రయోగములును ఈ నాటి కోశములలోనికిని - కావ్యములలోనికిని ప్రాకి పాతుకొనియున్నవి. పాతుకొనుచున్నవి. దీనికంతకును మూలమేమి ?

శాస్త్రిగారి వ్రాతలన్నీ నిర్దుష్టములేనన్న నమ్మకమేగదా! శాస్త్రిగారు పండితులైనను, వారికిని భ్రమప్రమాదములుకలవు. కావున వారివ్రాతలనుగూడా గట్టిగా కనిపెంచి కైకొనుట మంచిదని విద్వల్లోకమునకు విన్నపము.

ప్రకృతమునకు వత్తము - 'పూ. టీ. కర్త ఎవడో ప్రాచీనుడుగాని శాస్త్రిగారు కా'రన్నది ప్రకృతాంశము. ఇప్పట్టున చెప్పవలసిన గొప్ప విశేషమొకటి యున్నది.

సారంగధరటీక— స్వవిరచిత విపులవ్యాఖ్యానమనియు, 'దానిని చదివిన రసికులు (ఎవరో?) వాంఛించి, అట్టి వ్యాఖ్యానమునే 'విజయ' కున్ను వ్రాయవలసినదని కోరగా, వారికోరిక మేరకు పాఠనిర్ణయ వ్యాఖ్యానరచనాది పరిక్లేశము వహించి సకలసౌకర్యసంపన్నంబుగా ఈ ముద్రణమును సమకూర్చినాఁడ' ననియు గ్రంథముఖమున ప్రకటించిన శాస్త్రిగారే బ్ర॥ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారితో - ఏసందర్భముననో ‡ 'సారంగ - విజయవిలాస టీకలు రెండును నేను రచించినవికావు.' అని

---

‡ భారతి. విభవ-వైశాఖము.—

'శ్రీ శాస్త్రులవారు విజయవిలాస సారంగధర చరిత్రములకు టిప్పణులను తమ యొద్దఁ బనిచేయుచున్న యొక గ్రంథకర్త, అప్పయపంతులుగారి ప్రాంతటీక ననుసరించి వ్రాసికొనివచ్చియిచ్చిన లఘుటీకను సరిపఱచి రచించిరట ! అట్లు సరిపఱచుటలో నా లఘుటీకలోని ప్రమాదములు కొన్ని యపరిశీలితములుగా నట్టె విడువఁబడియుండునని శాస్త్రులవారు నాతోఁ ననిరి.'

చెప్పిరట! శ్రీ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు ఆ సంగతిని, ఆంధ్రవిశారదులు, తాపీ ధర్మారావునాయుడుగారు 'విజ' - 'సారంగ' టీకలలోని లోపములనుగూర్చి విమర్శించి వెంకట్రాయశాస్త్రిగారికి ఒత్తిడికలిగించిన సందర్భములో — శ్రీ శాస్త్రిగారికి సాయపడుతలంపుతో - బయటపెట్టినారు. అందువల్ల వెంకట్రాయశాస్త్రిగారికి కలిగిన ఉపకారమేమోగాని, వారు అన్యరచితములను స్వరచితములుగా ప్రకటించుకొన్న మాట మాత్రము నిజమని స్పష్టపడినది.

మరియు ప్రభాకరశాస్త్రిగారు 'సారంగ'-టీకాదోషములనుగూర్చి యిట్లనిరి.- 'అట్లు సరిపఱుచుటలో నా లఘుటీకలోని ప్రమాదములు కొన్ని యపరిశీలితములుగా నట్లే విడువఁబడియుండునని శాస్త్రులవారు నాతో ననిరి. అది యట్లే యుండును. ఏలనఁగా, ఉప్పనైనట్టి - అను పదమునకు గొప్ప అని జూలూరి అప్పయపంతులుగారి టీకలో నుండఁగా (ఉన్నట్లు ధర్మారావుగారు వ్రాసిరి.) శాస్త్రులుగారి టిప్పణిలోఁగూడ నదే కలదు. శాస్త్రులుగారు స్వయము ఇట్టు వ్రాయుదురని నేను నమ్మఁజాలనయ్యెదను.'

తప్పను గుర్తింపలేకపోవుట; ఒప్పుగాభావించి ప్రకటించుట - స్వయము తప్పుచేయుటయే యగును. 'ఉప్పనైన = గొప్ప' అన్న తప్పు టీకను శాస్త్రిగారు స్వయము వ్రాయకపోయినను, చదివి - సమ్మతించి- సరిపఱిచి ప్రచురించిరి కావున ఆతప్పు వారు సొంతముగా జేసినదే యగుచున్నది. దొరకిన దొసగు అది యొక్కటే యైనచో జారుపాటనవచ్చును. అట్టి దొసగులు నూరులసంఖ్యను మీరినప్పుడు? ఎందుకు ముఖప్రీతివ్రాతలు! 'ఉప్పనైన = గొప్ప' అను తప్పునకు తోడుబోయిన తప్పులు - ఆశాస్త్రిగారు స్వయము వ్రాసినవి - వారి యితరటీకలలో విరివిగా నున్నవి. ఆ టీకలను సునిశితముగా చూడనివారు 'నమ్మఁజాల'మనెదరు - కాని శ్రీ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు మాత్రము వేదంవారి వ్రాతలలోని నెరసుల నెరుగనివారు కారు. ఎరిగియు 'నేను నమ్మఁజాలనయ్యెదను' అనుట యెందువల్లననగా; తమకు సహజమగు పరాపకర్షణ పరాఙ్ముఖతచేతను, వే. వేం. శాస్త్రిగారియెడ గల విశేషాభిమానముచేతను. దేనిచేతనైన నేమి 'నమ్మఁజాల' ననిరిగదా! ప్రాజ్ఞులు వారే అట్లు సెలవిచ్చినప్పుడు ఇక సామాన్యులు నమ్ముటెట్లు? శ్రీ శాస్త్రిగారిని నమ్మించుటకు కాకపోయినను సామాన్యలోకమును హెచ్చరించుటకైనను - వేదంవారు స్వయము వ్రాసిన తప్పులు కొన్ని తెలియజెప్పుట అవసరము కావున (గ్రంథవిస్తరభయమున) రకమున కొకటి - రెండుగా మాత్ర ముదాహరిస్తాను.

౬. పారదోషములు

౧. గళాసిక

శృంగారనైషధము:— 'సురతతాండవంబునకుఁ గళాసిక యగు పారవశ్యంబు నకుఁ గుసుమకార్ముక నర్మకర్మ కాండ కేళీసమాపనా శర్మసారంబు సమవిభక్తంబుగాఁ బంచికొని యనుభవించుచు.' (7–187.)

'గళాసిక = గండగత్తెర (ఆతాండవమును ఆఁపునది యనుట - గళ = కంఠము యొక్క - అసిక = కత్తెర - స్వార్థికప్రత్యయము చేరినందున పుంలింగము స్త్రీలింగ ముగా మాఱినది.)' అని, సర్వం - వ్యాఖ్య.

'గళాసిక' అనుట తప్పు. 'సురతతాండవమునకు పారవశ్యము - గండగత్తెర' యనుట అనుచితము.— అది 'కళాసిక' గాని 'గళాసిక' కాదు. 'కళాసిక = తాండ వాదుల చివరఁ గావించు కృత్యవిశేషము.' (సూ. ని.)

(1) సీ. 'శిఖితాండవము కళాసికచేసి సడలించెఁ
గఱకుటేఁకలపేరి కాసెబిగువు.' (పాండు. ౪-3౭)

(2) వ. 'మత్తవనమయూర మత్తకాశిని సకల మధురకంఠ
కేకా గీతికావసానంబునం ✻ కళాసించె.' (కాశీ. 3-౨3).

(3) ద్వి.— 'అల మహానటుఁడు సంధ్యాతాండవంబు
లలినటియించి కళాసించుగతిని.' (నవ. పు. 67.)

'కళాసిక' - తెనుగుపదము. సంస్కృత మనుకొన్నందువలన 'గళాసిక' యై తుదకు 'గండగత్తెర' యైనది.

౨. ప్రయ్యవడు

క. 'ప్రయ్యవడకుండ నాడిరి
వియ్యపుమేలంబు లుభయవిధబాంధవులుఁ' (శృం. నై. 6-109)

'వియ్యపు - మేలములు = పరిహాసములు, ప్రయ్యవడకుండఁ = తునియ క్రింద పడకుండునట్లుగా - (ఒకమాటకైనను బదులు మానక - లేక - ఎడతెంపులేకుండ) ఆడిరి'.— సర్వంకషావ్యాఖ్య.

మాటలు ప్రయ్యుటయు, అప్రయ్య = ప్రక్క - (=ఖండము) క్రిందపడుటయు లోకములో లేని వింతసంగతి. కావున శ్రీవారి టీక సరియైనది కాదు.

✻ 'గళాపించె' అని వావిళ్ళ వారిప్రతి.

'(ప్రయ్యావడు' (అని సరియైన రూపము.) = నిందపడు. వియ్యాలవారు-(అను చిత(ప్రసంగములతో) ప్రయ్యవడకుండ = నిందపడకుండా - నాజూకుగా సరసములాడుకొన్నారని సరియైనయర్థము.—

'ప్రయ్యవడు' శ. ర. లో లేదు. భారతమునను, శ్రీనాథుని ఇతరకృతులలోను ఉన్నది.

(1) 'పురుషహీనయైనఁ బరమపతివ్రత
యయ్యు జగముచేతఁ బ్రయ్యఁబడదె ?' (ఆది. 6-256.)

ప్రయ్యు, ప్రయి, ప్రై.—

(2) 'పంకజసూతిపై నెరయఁ బ్రయ్యిడి వేగమ యగ్నిఁ జొచ్చెదన్.'
—కాశీ. 5-163

(3) 'ప్రయిమాలి యేమిటి కయినను గర్థించు.' (శాంతి. 3-399)

(4) 'బన్నములన్నియుం దెలిపి ప్రైయిడ నేయనిపోయె నార్తయై.'
—విరాటు. 2-154.

(5) 'ప్రైవడిపోయెఁగాక ధృతరాష్ట్రుఁడు గన్నదియేమి యాసభన్.'
—కర్ణ. 3-224.

౩. గొడ్డు నీఁగి

శృం. నై.— ప్రాచీన (1915) ముద్రణమున,

సీ. 'రజతాచలం బేలు రాజు పట్టపుదేవి
గోరి యెవ్వనిఁ గాంచె గొడ్డువీఁగి.' (6-72.)

అనియున్నది. శాస్త్రిగారికి దొరకిన తాళ. ప్ర. రెంటిలోను - 'వీఁగి' అనియె యున్నదట. అయితే ఒక వ్రా. ము. లో మాత్రము 'గొడ్డు - నీఁగి' అని యున్నదట. వారు తాళప్రతుల పాఠము నుజ్జగించి 'నీఁగి' నే గ్రహించి-"గొడ్డు = వంధ్యాత్వమును, నీఁగి = (లేక లేక కడుపు తనియ - రూ. ఈఁగి) తీర్చుకొని" అని వ్యాఖ్యానించినారు. 'గొడ్డు వీఁగి' అనునదే సరియైన పలుకుబడి.

బ్రౌను 'కొంతకాలంబు పోయిన గొడ్డువీఁగి - కాంతి జితహేమ సుమగర్భ గర్భమయ్యె' (కేం. పంచ. 5-5) అను ప్రయోగమిచ్చి, - 'వీఁగి = వదలి' అని యర్థము గూడా చెప్పినాడు. మరికొన్ని ప్రయోగములు.—

(1) 'గొడ్డువీఁగి కనియెఁ గొడుకు నెంతయు మూర్తి
మంతు నెలఁతలందు మహితభాగ్య.' (హరి. వ్రా. 5-165.)

(2) 'కని ప్రాచి గ్గోడ్డువీఁగంగ రత్నమువంటి
పుత్రసంతానంబు పుట్టెననఁగ.' (రామాభ్యు. 2-106.)

(3) 'కానక కానక గొడ్డువీఁగి-కాం, చిన తనయుఁండవీవు.' (పగమ. 2-174).

(4) 'దండినోములునోచి తన గొడ్డువీఁగి కడపటు నీయట్టి కల్యాణశీలు, గొడుఁగాఁగని.' (నవనాథ. పు. 71.)

(5) 'నిను మేదినీ, గుప్తి కెక్కని యెట్టకేనియు గొడ్డువీఁగితినంచు'
(భా. రా. అయో. 73)

(6) 'గొడ్డువీఁగి కన్నబిడ్డండుగావున.' (కాశీ. 4-87)

౪. కిటకిటని

క. "కీల్జడకటినటి, యింపం గిటు కిటని కా నొకింత చలింపఁ" (విజ. 3-79)

'కిటకిటని = కిటకిటమనెడి' అని వారిటీక.

'కిటకిటని (కిటకిట + అని) కొను', అనుపాఠము తప్పు.

'అని కొను = అనెడి కొను' అనుటీక అంతకంటెను తప్పు.—

'గిటుగిటని' (= సన్నని) అని సరియైనపాఠము. గ్రాంథ్యములో 'గిటుగిటన' క్రిందనున్నది. శ. ర. లో. † "గిటుగిటన = అల్పము, కృశము, సూక్ష్మము. (విశేషణమగుచో 'గిటుగిటని నడుము'-)" అని స్పష్టముగా చెప్పబడియున్నది.

'కటిభరము పొంకమును గిటుగిటని నడుము' (పరమ. 3-125.)

౭. అర్థదోషములు

౧ పంకరుహాయతాక్షి

శృం. నై.— "పంకరుహాయతాక్షి = కమలములవంటివి - నిడుదలును అగు నేత్రములు కలదైన యా దమయంతియొక్క—" (పు. 296)

'పంక...తాక్షి' యనగా, 'పంకరుహములవలె ఆయతములయిన అక్షులుకలది' యని సరియైన యర్థము. వ్యాఖ్యాతలుచెప్పిన యర్థము శాస్త్రవిరుద్ధము.

౨ అంపకోల

'అముక్త' — "అంపకోలఁ = బాణపుఁ గట్టెచేతను" (పు. 458)

---

† ఆశాస్త్రిగారే, గొ. హరి. (పు. 165) లో - "కటకటా, భాగమెక్కడ నుండివచ్చె - గిటుగిటునైన యీ కీరవాణికిని" అన్నచోట 'గిటుగిటునైన = అల్పమయిన' అన్నారు. 'అల్పమయిన కీరవాణి' అంటే అర్థమేమో!

'అంపకోల' యనగా 'బాణమే' గాని 'కట్టె'

'అంప = బాణముయొక్క, కోల = కట్టె' అని యర్థముచేయుట ఎరుక చాలమిచేత.

ఆ. వె. 'వింటఁదొడిగి యేయ వెసఁ జనునెంత ద
వ్వంత దవ్వు చనునె యంపకోల
దేవుఁడైన రిత్తచేవైవ?' (కళా. 7-202)

౩ ఉద్యానవము - వల్లకాడు

హితో. చం.— "అస్తిజీర్ణోద్యానే మందవిషోనామసర్పః" అని మూలము. 'వల్లకాటిలో మందవిషమను పామొకటి యుండెను' అని శాస్త్రిగారి తెనిగింపు. (పు. 247.)

జీర్ణోద్యానమనగా, 'పాడుబడినతోట' గాని 'వల్లకాడు' కాదు. హితోపదేశమును ఆంగ్లీకరించిన 'కేల్' పండితుడు — 'జీర్ణోద్యానం - an old garden' అనియే అన్నాడు. 'ఆప్టే'— నిఘంటువులో 'జీర్ణోద్యానం - ruined or neglected garden' అని చెప్పబడియున్నది. కాబట్టి, 'జీర్ణోద్యానము = వల్లకాడు' అనుట విపరీతపాండిత్యమనిపించుకొంటుంది. (ఇక్కడ చెప్పవలసిన విశేషములు కొన్ని కలవు. స్థలసంకోచముచేత సంక్షేపించితిని.)

౪ సూర్యకాంతములు

శృం. నై.— 'ఎండకు సూర్యకాంతములును వెన్నెలకు చంద్రకాంతములును కరఁగును.' (పు. 730)

'ఎండకు సూర్యకాంతములు కరఁగు' ననుట తప్పు. సూర్యకిరణ స్పర్శచేత సూర్యకాంతము వేడి యెక్కునుగాని కరగదు. ఆ వేడి యెక్కుటనే భర్తృహరి యిట్లు చమత్కరించి చెప్పినాడు.—

"య దచేతనోఽపి పాదైః స్పృష్టః ప్రజ్వలతి సవితు రినకాంతః" — శార్గ్యపద్ధతి. భట్టమురారి మహాకవిమాటలు వినండి.—

"ఉద్దామద్యుమణిద్యుతి వ్యతికర ప్రక్రీడ దర్కోపల జ్వాలాజాల జటాల జాంగలతటీ నిష్కూజకోయష్టయః" (అనర్ఘ రాఘవము.)

"నలినీబాంధవ భానుతప్త రవికాంతస్యంది నీహార కందళీ చూత్కారపరంపరల్ పయిపయిఁ మధ్యాహ్నముల్ దెల్పెడిన్" అను మనుచరిత్ర పద్యమైనను స్ఫురింపలేదు కాబోలు శాస్త్రిగారికి !

౫ వామ

ప్రతాపరుద్రీయము:—

క. 'ఊరంగల వామలెల్లరు, నీరాణిని నీమహారాజ నీక్షించినచో
సారమతి నల్ల యననూ, యారుంధతులగుట కొక్క యంకిలియున్నే' (9-2).
'వామలు = కుటిలస్త్రీలు' అని వారిదే టీక.

వామాశబ్దమునకు 'కుటిలస్త్రీ' యను అర్థము కోశములలో లేదు. పై పెచ్చు 'ఉత్తమస్త్రీ' యని యున్నది.

"వామ = ఉత్తమస్త్రీ" (శ. ర.)

"వామ - A woman, A lovely woman" (ఆప్టి)

"వామ - సుందరమైనస్త్రీ" (బ్రౌను.)

"ప్రతీపదర్శినీ వామా వనితా" (అమరము.)

"వామా - వమతి సౌందర్యం ఇతి. యద్వా వమతి ప్రతికూలమేవార్థం కథయతి - యద్వా వామః కామో స్త్యస్యా ఇతి - సామాన్యాస్త్రీ ఇత్యమరః - యథా గీతగోవిందే.—"శ్లిష్యతి కామంచుంబతి కామపి కామపి రమయతి వామామ్, పశ్యతి సస్మిత చారుపరా మపరా మనుగచ్ఛతి, రామామ్." (శబ్దార్థకల్పద్రుమము)

క. 'భూమినుమనోమరద్రుమ, వామాప్రద్యుమ్న' (కావ్యా. సం. 2-175.)

చ. '...రాశికెక్కి యిన సత్కృతిఁ గైకొను కన్యకన్య, కా
శ్వతమతి నిట్లుగామనిన వామయొ వామగదమ్మ కోమలీ'. —వసు. 6-57.

వ. 'ఇవ్విధంబున నవ్వామ.' (దమయంతి.) (శృం. నై. 7-187.)

శ్లో. 'అగణ్యతం విదధతోపి సమిద్ధకామా
నాధీయతే పరమమతుర మస్యవామాః' (నైష. 11-92)

'వామాః - స్త్రియః' అని వ్యాఖ్య.

కావున 'వామలు = కుటిలస్త్రీలు' అనుట సరిగాదు. 'వామత్వేన వక్రస్వభావత్వేన వామా' అను వ్యుత్పత్తినిచూచి 'వామ = కుటిలస్త్రీ' అనుకొన్నారు కాఁబోలు. పొరపాటు. అట్లయినచో - 'అల్పం బలమస్యాః అబలా' అనియున్నది కావున 'అబలా = దుర్బలస్త్రీ (= లేవలేనిఆడది) అని చెప్పవచ్చునుగదా! అట్లెవ్వరైనను వ్రాసిరా ?

౬ కుట్టిమము

క. 'నెలపాడుపుల సురనది ని, ర్మలతర తదగారకుట్టిమప్రవదిందూ
పలతుందిలాపయగుచుం, దెలివొందుఁ బతివ్రతాచితీ సంపత్తిన్."

(శృం. నై. 2-89)

'ఆ కుండిన పురముయొక్క - ఇండ్లయొక్క, కుట్టిమ = నేలకట్టులయందు (= ఠాతిచట్టి నేలలయందు) ఓడుచున్న - చంద్రకాంత శిలలచేత, తుందిల = ప్రవృద్ధములయిన, ఆప = నీరు కలది.—మందాకినికన్న పట్టణము ఉన్నతమని యర్థము— కావున సంబంధాతిశయోక్తి' అని వ్యాఖ్యానము.

పట్టణమే మందాకినికన్న ఉన్నతమట! పట్టణమనగా - పట్టణముండు ప్రదేశమన్నమాట. కావ్యములలో 'పట్టణములోని మేడ లున్నతము' లని వర్ణించుట కలదు గాని - 'పట్టణమే' ఉన్నతమనుట యెందును లేదు.— శ. ర. లో 'కుట్టిమము = నేలకట్టు; ఠాతికట్టనపు నేల' అని యున్నది. 'నేల' యనగా మేడలోని అడుగు భాగముగదా' అనుకొని, ఆభాగము మందాకినికన్న ఉన్నతము కాకపోతే అందలి చంద్రకాంతములనుండి ఓడికలు కట్టు జలము ఆమందాకినిలోనికి ప్రవహింపదుగదా - అనుకొని శాస్త్రిగారు 'ఆపట్టణపు - నేల' యే మందాకినికంటె యెత్తన్నారు. పెద్ద పొరపాటు.

'కుట్టిమము' అనగా రాళ్లు పరిచిన ప్రదేశము. అది మేడలోని అడుగుభాగము కావచ్చును. మేడమీది ప్రదేశమును కావచ్చును. ప్రకృతపద్యములోని 'కుట్టిమములు' గృహోపరిభాగములు. కావుననే చంద్రకిరణములు సోకుటయు, అందలి చంద్రకాంతములు కరగి పారుటయును. కుట్టిమములు మందాకిని కన్న ఉన్నతములని చెప్పుట ద్వారా కవి, మేడల యౌన్నత్యమును తెలిపినాడు. ఆపద్యములోనున్న చమత్కారమదే. పాపము, వ్యాఖ్యాతలు గ్రహింపలేక పోయినారు.

నామాటయందు నమ్మకము చాలని పెద్దలు మూలమును చూడండి.

'యదగార ఘటాట్టకుట్టిమస్రవ దిందూపల తుందిలాపయా,
ముముచే న పతివ్రతౌచితీ ప్రతిచంద్రోదయ మభ్రగంగయా.' (2-89)

'యదగారఘటానాం యస్యా గృహ సమూహానాం మట్టా ఉపరిగృహాస్తేషు కుట్టిమా బద్ధభూమయ స్తాసు స్రవంతః......అనేన ఆకాశగంగాయా అపి కుట్టిమానామూర్ధ్వభావత్వం సూచ్యతే.' (నారా. వ్యాఖ్య)

యస్యాః నగర్యా అగారఘటాసు గృహసమూహేషు అట్టానాం అట్టాలకానాం కుట్టిమేషు బద్ధభూమిషు - స్రవద్భిః ఇందుసంపర్కాత్ - స్యందమానైరిందూపలైః....తథాచాగారాణా మతీందు మండల మౌన్నత్యంవ్యజ్యతే" (మల్లి.)

కాబట్టి 'మందాకినికన్న పట్టణము ఉన్నత'మనుట తప్పు; పద్యములోని కుట్టిమములు - మేడలలోని అడుగుభాగము లనుకొనుట అంతకంటెను తప్పు.

మాఘకవి ద్వారకలోని 'కుట్టిమములు' మేఘమండలమునకు పైయెత్తుననున్నట్లు వర్ణించినాడు.

'కాంతేందు కాంతోపల కుట్టిమేషు, ప్రతిక్షపం హర్మ్యతలేషు యత్ర
ఉచ్చైరధఃపాతి పయోముచోఽపి, సమూహ మూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః'
(3-44)

కంచిశరభకవి - 'కుట్టిమములు (= నెలకట్లులు) స్త్రీలెక్కి విహరింపదగిన స్థలము'లని చెప్పినాడు.—

సీ. 'పటికంపు నెలకట్టు పైనెక్కి బెగడొందు
నింతి యిచ్చటుగుట్టు లెట్టుదాటె.' (హరిశ్చంద్ర) బ్రౌ. నుండి

౭ పడిదెంబు — విద్రిచి

శ్రృం. నై. "వెన్న పడిదంబు జొబ్బిల విద్రిచి విద్రిచి
వార యాత్రికు లనుమోదవంతు లగుచు
వలచి భుజియించి రొగిఁ బిండి వంటకములు" (6-120)

† 'వెన్న పడిదంబు = వెన్నతోఁజేసిన భక్ష్యవిశేషము, జొబ్బిలఁగ = ద్రవము ఉట్టిపడునట్లు, విద్రిచి విద్రిచి = విఱిచి విఱిచి' - అని సర్వంకషావ్యాఖ్య.

'వెన్నపడిదెము' - వెన్నబిస్కట్టువంటి గట్టి వస్తువనుకొని, 'విద్రిచి విద్రిచి = విఱిచి విఱిచి' అని యర్థము వ్రాసినారు. చాలతప్పు.

వెన్నపడిదెము - విరువదగిన గట్టివస్తువును కాదు. విద్రుచుట యనగా విఱుచుటయును కాదు.- పడిదెము- ద్రవరూపమైన (మజ్జిగ పులుసువంటి) వ్యంజన విశేషము. (చూ. శ. ర.)

సీ. 'అప్పడంబులు వడియములుఁ దాలింపులుఁ
బలుచని పులివెచ్చ పడిదెములును.' (జైమి. 3-51)

బ్రౌను ఇట్లు వివరముగా వ్రాసియున్నాడు.—

'పడిదెము or పడిదెం. A certain decoction. బోళము in చికిత్సా సారము- 23. 'దధితైల ఖలైస్సమం. టీ॥ గ్రాహులైన పదార్థాలతోను పెరుగునూనె పడిదంతోను ప్రాతరాహా (రా) న్నము పథ్యము బోంచేశేది. 'శ్రొంఠి దాడిమ కల్కాఢ్యః ఖళస్సర్వాతిసారజిత్. టీ॥ శొంఠిన్ని దాడింబకాయాను నూరి కలిపి కాచిన పడిదం సర్వాతిసారహరం. పడిదము. ఖలః which is explained in శబ్దార్థ కల్పతరువు. కల్కము.

శ. ని. లో 'కట్టు = చారు, పడిదెము' అని యున్నది.

విద్రుచుట = విదిలించుట (చూ. శ. ర.)

'విద్రుచుట - విదిలించుట- To shake off, beat off, get rid of' (బ్రౌను)

---

† 'పడిదంబు' అనుట తప్పు. పడిదెము. రూపా.— పడిదియము.'

"హిడింబుండను నొక్కరక్కసుండు వారి దవ్వులం జూచి మేపెంచి రూక్ష
కేశంబులు విద్రిచి" (భా. ఆది. 6–186.)

సీ. 'మొగివిచ్చు పసిఁడిగేదఁగి రేకు గమిమించు
విశదచ్ఛదంబులు విద్రిచి విదిర్చి.' —పాండు. 4-220

౮ చిదిపితాలు

శృం. నై. "ప్రాఁత పై చీర చెఱఁగున బడుగువాఁడు
హేమశైలంబు † చిదిపి తాలెన్ని ముడుచు"? (8-148.)

'బడుగువాఁడు = అశక్తుఁడు (దుర్బలుఁడు) హేమశైలంబుఁ = బంగరు కొండను - (మేరువును) చిదిపి = చిన్నచిన్న తాలుగా చిదియఁగొట్టి, ఎన్నితాలు ముడుఁచుఁ = కొంచెపాటియేని ముడిఁచి కొనిపోఁజాలఁడు.' అని సర్వం - వ్యాఖ్య.

దుర్బలుఁడేమి? మేరువును చిన్నచిన్న తాలుగా చిదియఁగొట్టుటయేమి? ఆంధ్ర మల్లినాథులు 'చిదిపితాలు' అను తేటతెనుగు పలుకుబడినెరుగక, 'చిదిపి' విశేషణ మని తెలియక, క్రియ యని భ్రమించి, అసంభవమగు అర్థమును చెప్పి పద్యభావమును పాడుచేసినారు. విశేష విమర్శ కిక్కడ చోటులేదు. కావున ప్రకృతపు 'చిదిపితాల' కొక ప్రయోగమాత్ర మిచ్చి అవతలి విషయము నందుకొంటాను.

గీ. 'కనకశైలంబు తలయంపిగా శయించి, చిదిపిరాలేరఁబోయిన చెలువుగాదె?
ఇహాపగములిచ్చు పతిభక్తియెడలి యతివ, యొండువిధమున మోక్షంబు నొందఁజనుట.'
(రుక్మాం, 4-85)

చిదిపి = పరుషము, అల్పము - నికృష్టము - (చిదిపి = చిడిపి = చిలిపి.) చూ. శ. ర.

'సంస్కృతసాహిత్యమఁటు; ఎక్కడ నున్నదో దివ్వటీలు వెలిఁగించి వెదకుఁడు.'— అని కొ. వెం. పంతులుగారిని గేలిచేసిన శాస్త్రిలవారు, తెనుగుపద్యములకు - పదములకు గూడా తప్పర్థములు వ్రాసిరేమండీ!

౯ వ్యాకరణ దోషములు

౧ నేర్పరురాలు

బిల్హణీయము - 'రాజపుత్రీ ప్రౌఢా ఆసీత్ = రాజకన్య నేర్పరురాలాయెను' అని టీక.

---

† 'చిడిపితాలు' అని శ. ర. పాఠము. (చూ. 'చిడిపి' క్రింద.)

నేర్పు గలస్త్రీ 'నేర్పరి' యేగాని 'నేర్పరురాలు' కాదు. స్త్రీయే కాదు. పురుషుడైనను 'నేర్పరి' యే. "అరి ప్రత్యయంబు, కలవాఁడు - కలది అనునర్థంబున 'జాల', 'నేరుపు' మొదలగు శబ్దంబుల కగును." (చూ. గుప్తా. ప్ర. తద్ధిత. 17.)

"ఎంత నేర్పరివమ్మ యింతిరో నీవు" ‡(బాణాసురయుద్ధము.)

"నే, ర్పరియా వైశ్యకులోత్తముం డవచితిప్పం డల్పుఁడే."(హర. పీఠిక.)

పురుషుడు - 'నేర్పరుఁడు'; స్త్రీ - నేర్పరురాలు; అమహత్తు - నేర్పరము, అగునను కొనుట పొరపాటు.

మరియు, అదంత తత్సమమునకు 'ఆలు' పరమగునపుడు జరుగదగిన - (బా. సం. 31) కార్యమును - ఇదంతమును - దేశ్యమునునైన 'నేర్పరి'కి పట్టించుట చాలా పొరపాటు.

౨ ఆఱురిపులు

(a) 'కామ క్రోధ లోభ గర్వమోహాగ్ర్యల
లోని యాఱురిపులఁగా నెఱుంగు
బయలిశాత్రవులను భజించు టేపాటి.' (హితో. చం. సంధి. 75.)

(b) 'ఆఱురిపులమనికి' (నాగానందము. పు. 7.)

ఆఱురిపులు; మూడు కొడుకులు, రెండు కూతుండ్లు - అని తెనుగు వాగనరు. కామక్రోధాదిగుణములు మహత్తులు కాకపోయినను రిపులుగా చెప్పబడినపుడు మహత్తులుగానే పరిగణితములగును.

"లోకములన్నియుఁ గడియలోన జయించిన వాఁడ వింద్రియా
నీకముఁ జిత్తముఁ గెలువ నేరవు, నిన్ను నిబద్ధుఁ జేయు నీ
భీకర శత్రులార్వురఁ బ్రభిన్నులఁ జేసినఁ బ్రాణికోటిలో
నీకు విరోధి లేఁడొకఁడు నేర్పఁ జూడుము దానవేశ్వరా."

—భాగవతము. 7—267.

ఈపద్యములోని భీకర శత్రులార్వురు నెవరు? కామాదులే.

౩ పరదేశులు

గా. హరి.—"పరదేశులకు గుర్లపంచలుగాక." (పు. 180)

అని శాస్త్రిపాఠము. 'పరదేశులు' అనుట తప్పు; 'పరదేసులు' అనవలెను. 'పరదేశి' బహువచనమైనప్పుడు దాని శవర్ణము సవర్ణమగునని- గుప్తా. ప్రశా. లో స్పష్టముగా తెలుపబడియున్నది. (చూ. బా. తత్స. 45. క్రింద.) కావున, పగదేశులు, రాశులు, రశ్మలు, పేశులు; అని ముద్రించుట ప్రమాదము.

‡ చూ. గి. వ్యాససంగ్రహము. (పు. 3 ౨౬.)

౪ ఫలములు కావవు

హితో. చం.—"విషవృక్షములు పథ్యమయిన ఫలములు కావవు" (పు. 149.)

చిన్నయసూరి 'అగమాన్య చకారములకు......యుత్తు పరంబగునపుడు వవలగును' (క్రి. 88.) అన్నాఁడుగనుకను, 'పూచు' నకు వ్యతిరేకమున 'పూవవు' అను రూపము కనబడుచున్నది గావునను శాస్త్రిగారు 'కాచు' నకు వ్యతిరేకమున 'కావవు' అన్నారు. కాని, అట్లనుట సంప్రదాయము కాదు. 'కాయవు' అనుట సంప్రదాయము.

(1) 'కొడుకులు లేనట్టి కోమలి బ్రదుకు
పూచి కాయనియట్టి భూజంబువిధము' (పల్నా. చరి. పు. 52)

(2) 'మాయల కతకారి మందులమారి
కాయని పడుచెట్టు.' (" — పీఠిక. పు. 89)

(3) 'సారె పండఁగ మేలు సమకూరు మాకింత
కాయక పండుటే కరణిఁగలుగు' (శశాంక. 4 - 166.)

(4) 'త్రోయ కహో పగస్థలముఁ ద్రొక్కిఁయుఁ జూచినయేని నాలుగేన్
గాయాలు కాయ వచ్చెలువ గర్భమునం దెటువంటిపాపమో.'
—వేం. పంచ. 1 - 588

(5) 'The tamarind tree does not bear - ఆ చింతచెట్టు కాయడము లేదు.' (బ్రౌను)

కావున 'కావవు' అనుట సరికాదు. మరియు, కాచు, (= ఎండకాయు) రాచు, వాచు, చాఁచు, మొదలగు క్రియలకు ('పూచు'ను బట్టి—) వ్యతిరేకమున,—

ఎండ కావదు   ఒళ్ళు వావదు

ఆమె కాలికి పసుపు రావదు   వాడు చేయిచావఁడు.

అనురూపములు వాడుట తప్పు.

౫ కాతగ్

"పాతాళంబందుఁగానీ, ప్రళయపవన గర్భంబునం డైనఁగానీ
త్రోతుర్గాతగ్ మహీశుక్ దురకలు" (ప్రతాప. 5-12.)

శాస్త్రిగారికి పరమప్రమాణమయిన బాలవ్యాకరణమును బట్టి ఎదుత వర్ణంబులు ఆశీశ్శాపసంప్రార్థనంబులయందేగదా వచ్చునది ? మరి 'తురకలు మహీశుక్ త్రోతుర్గాతగ్' అంటే; శాపమా ? ఆశిస్సా ? సంప్రార్థనమా ? 'ఒకవేళ —

త్రోసినఁ ద్రోయనిమ్ము' అనునర్థమున - 'కాతఱ' అనవచ్చునా ? అందుకు భారత ప్రయోగమున్నదా ?

భారతేతర కవిప్రయోగమొకటి- "జాతితోలంగుఁగాత, గుణశక్తి రసాతల సీమకుంజనుం, గాత...బహుభంగుల విత్తమె మాకుమేలు" (భర్తృ. ౧-౩౨) అనునది కనబడుచున్నది. కాని అది వారికి కొరగాదుగదా; మరి వారి 'మహీంద్రు'నిగతియేమి? తురక లాతనిని (ప్రతాపరుద్రుని) పాతాళంబందుగానీ, ప్రళయపవనగర్భంబునందు గానీ, నిష్కర్షగా త్రోయవలసినదేనా ? పాపము !

౬ అడుగు

శృం. నై- (పీఠిక) - "అయ్యా, నీ వెవ్వరవు ? శిరోమణిగా వర్ధిల్లుము అని యడిగెను"

నీ వెవ్వరవు - అని యడుగుట కలదుగాని 'వర్ధిల్లుము' అని అడుగుటయును కలదా ? 'నీ వెవ్వరవు ? అని యడిగి, 'వర్ధిల్లుము' అని దీవించెను.- అనుట క్రమము. శాస్త్రిగారి వాక్యరచనలో తప్పున్నది. ఇట్టి తప్పును క్రిందితరగతి విద్యార్థులు చేయుట కలదు.

కొక్కొండ పండితులు 'లేఁడయ్యెడుఁఱ' అని ప్రయోగింపగా అది ‡తప్పను కొని "నలువదియేండ్ల యాంధ్రపండితుల యాంధ్ర వ్యాకరణజ్ఞానము ఎట్లు రేఁగుచున్నదో యరయఁడు. — వీరే క్రొత్తవ్యాకరణము చేయవలసినవాఁరు" అని ఘోషణ చేసిన శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో విద్యార్థులు చేయదగిన వ్యాకరణదోషము లుండుటకు కారణమేమంటారు ?

౭ శబ్దదోషములు

౧ ఒరవడి

'విజయ' - (పు. 24) లో 'మేలుబంతి = ఒరవడి' అన్నారు మళ్లీ, పు. 124 లో - 'మేలుబంతులు = ఒరువడి పంక్తులు' అన్నారు. వారే తిక్కనవిజయములో 'వరువడి' అన్నారట (చూ. వే. వేం. స్మృతి. - పు. 67.)

శ. ర. లో (సూ. ని. లోను) 'ఒరవడి' అనురూప మొక్కటే యున్నది. ఆంధ్ర మల్లినాథులు 'ఒరువడి'; 'వరువడి' అనురూపము లెక్కడ సంపాదించినారో? ఇంతకును వారి మతమున ఏరూపము సాధువో తేలుటెట్లు ?

---

‡ చూ. భాషాభేషజము. (పు. ౬౪.)

• • •

౨ గరిట

'అనుక్త'.— "అయ్యగపలకా = ఆ పెంకాయచిప్పల గరిటలతో" (పు. 82)
'గరిట' అనుట తప్పు. 'గరిటె' అనుట ఒప్పు. అది యట్లుండఁగా (గ్రాంథికపు) గరిటె-అరను న్నా కలది. "నేయిగరిం టెడుకా బోయక యున్న" (పండితా. వాద. పు. ౨౦3.) సూ. ని. కావున 'గరిఁటె' అనవలయును.

'గరిట' అనురూపము పామరవ్యవహారమునన్డైనను ఉన్నదా ?

3 గావత్తు

విమర్శవినోదము.— "చైత్రమాసరాత్రిలో మింటియర్ధోభాగము తెలుఁగు గావత్తు సాకారమున ధవళిమ దువాళించుచుండఁగా" (పు. 40.)

'వత్తు' వాడుకభాషలోనిది. 'ఒత్తు' గ్రాంథికము.—

అప్పకవీయము.—

తే. 'ఒత్తుజడ్డయు ద్విత్వసంయుక్తములును.' (2-13)

వ. 'ఇటువలెఁ గ్రిందను వ్రాసిన యొత్తులకే తలకట్లు.' (2-40)

వైయాకరణపారిజాతము.—

'అథగ్వణో క్తమగు ఒత్తుగుర్తు'; 'పయిరీతి నొత్తు వర్ణము.' (పు. 233). చూ. పు. 264 న్నా.

ఆం. పం. భాషాశేషజము.—

'ఒత్తు లేకుండా' (పు. ౧౫౨) ఒత్తు ఉన్నప్పుడు'; ఒత్తుపోగానే'(పు. ౧౫౫)

S. S. L. C. Examiners' Report 1939.—

'ద్విత్వము - కాదియొత్తు వీనిభేదము పలువురకు తెలియదు - (పు. 12.)

బ్రౌను 'ఒత్తు' - 'వత్తు' కూడా గ్రహించినాఁడు. (అతడు గ్రాంథికమునకు ప్రమాణము కాడుగదా ?) శ. ర. లో ఏరూపమును లేదు. సూ. ని. వకారాదిగా భావించెనేమో; ఒకారము క్రింద చూపలేదు. దానికేమిగాని, ఇట్లు 'బరువడి', 'వరుసడి', 'గరిట', 'గా వత్తు' - వంటి అపభ్రంశములను వాడియున్న శాస్త్రిగారు.— నెల్లూరు టవునుహాలులో ఆంధ్ర సాహిత్య పరిష దష్టమవార్షికసభలో అధ్యక్షస్థానమునసుండి - " 'సెనగలు' - సాధురూపము. పామరులు 'శెనిగలు' అందురు. పామరతరులు 'శెనిగెలు' అని ఎత్వాంతము చేయుదురు. శెనిగె లన్నందుకు నా గుమాస్తాను బ్రాహ్మణు నొకనిని నేను తటిమి పైచితిని" అని గంభీరముగా ఉపన్యసించినారు. అందుకు వారి శిష్యులును తదనుయాయులును ఆనాడు పొందిన హర్షమునకు హద్దేలేదు. తత్త్వ మిలా ఉంటుంది. సర్వజ్ఞులెవరండీ ?

✗

౪ చేరు

'శెనిగె లన్నందుకు నా గుమాస్తాను తఱిమివైచితి' నన్న ఆ శాస్త్రిగారే — ఆ యుపన్యాసములోనే, "విమర్శలవిషయమున - రసమును (అనఁగా చేరును) రుచి చూచి ఈ రసమెవరిది (అనఁగా నీ చారు నెవరు కాఁచినారు) అని యడుగవల యును. అట్లడిగినదే రసము" అన్నారు.

వారి దృష్టిలో 'చారు' అపశబ్దము; 'చేరు' సుశబ్దము; అనగా గ్రాంథికము. అందువలననే వారు 'చేరు'ను సొంతభాషలో ప్రయోగించి 'చారు'ను లోకభాషలో చూపినారు. కాని 'చారు' అపశబ్దము కాదు; సుశబ్దమే. గ్రాంథికమే.

(1) 'చారులుఁ దియ్యగూరలు' (కాశీఖండము. 7-185.)
(2) 'తియ్యని †చారులుఁ దిమ్మనంబులున్' (ఆముక్త. 1-81.)
(3) 'వడియంబులు చారు లూరగాయలు' (శశాంక. 3-14.)
(4) 'చాఱులుఁ బిండివంటలును శర్కరయున్' (హంసవిలాసము. 1-32.)

చారు - సారశబ్దభవము. సారము = చారు, అనుటకు -

'సారం భోజనసారం - సారం సారంగలోచనాధరతః
పిబ ఖలు వారం వారం - నోచే న్మిథ్యాభవతి సంసారః.'
'అమ్లికాఫల సంభూతం - సారం, వాతవినాశనమ్
పిత్తశ్లేష్మకరం కించిత్ - సురుచ్యం వహ్నిబోధకమ్.'

—యోగరత్నాకరము. (పు. ౧౩౪.)

సారమే కన్నడమున 'సారు' తెనుగున 'చారు' అయినది. (కట్టు చారు; చారు. లక్ష్మీనారాయణీయము.) ‡కొన్నిగ్రంథములలో ఈ 'చారు' - 'చేరు'గా ముద్రితమైయున్నది. బ్రౌను 'చారు Error for చేరు' అన్నాడు. 'చాఱులు ... శర్కరయున్' - అను (యతిస్థాన) ప్రయోగమునుచూడక కాబోలు శ. ర. కర్త 'చారు'క్రింద ఇట్లువ్రాసినాడు.— 'ఈయర్థమం దిది యిట్లు దంత్యాదిగా నొకచోట ప్రయోగింపబడియున్నది. అయినను వాడుకయందు తాలవ్యాదిగా కనఁబడుటవలన అది యుక్తముగా తోఁచదు.'- శ. ర. కర్త వే. వేం. శాస్త్రిగారికి గురువు. గురువు గారి వ్రాతమీది గురిచేత కాబోలు 'చారు'ను నిరసించి 'చేరు'ను గ్రహించినారు.

---

† శాస్త్రిగారి ప్రతిలోగూడా 'చారులు' అనియే యున్నది. ఎందుకుండదు? వావిళ్లవారిప్రతిలో ఉన్నప్పుడు.

‡ 'వరుగుల్ చేరులు' (పాండు. 2-24.); 'బజ్జులుఁ దియ్యచేరులు' (జైమిని. 3-50) ఇవి యతిస్థానప్రయోగములుకావు.

కాని 'చేరు' లోకవ్యవహారమునను, కావ్యములలో ప్రమాణింపదగినతావునను కన బడుటలేదు. 'చేరు' అని తెనుగువారనరు సరిగదా పైపెచ్చు ఆపదము తెనుగుచెవు లకు ఒకవిధముగా ఏహ్యముకూడాను.— 'చేరుమాద' పశువులకు (మగవానికి) వచ్చు ఒకవ్యాధి. కావున 'చేరును రుచిచూచి' యనుట రోత. తగినప్రయోగము లభించు వరకును 'చేరు' గ్రాంథికమనుకొనుటకును వీలుపడదుగదా!

౧౦ సాహసపు సవరణలు

౧ కోవెల

'కోవెల' అను రూప మసాధు వనుకొని గా. హరి. (పు. 37) లో 'కోయిల'గా సవరించినారు. పొరపాటు.

సీ. 'నిగిడి తెర్వరుల గుండెలు జల్లురనఁ జేర్చి
పెళపెళనార్చు కోవెలకుఁదోడు.' (యయా. ౫. ఆ.)

గీ. 'కొమ్మయిలు పుల్గు, కోవెల - కోయిలనఁగ' (సాంబ. తిర్య. 77.)

౨ యోగవాగంబు

శా. శం. సారంగధరలో - "ఘనమైన యోగవాగంబులు దొడిగి" అని పూ. ము. పాఠమును 'ఘనమైన యోగవాహనముపైనెక్కి' అని సవరించినారు. (సవరించినట్లు చెప్పలేదు.)

బ్రౌణ్యములో 'యోగవాగంబులు దొడిగి' అను పాఠమే యున్నది. 'యోగ వాగ(ము)లు = అంతరిక్షమార్గమున పోయెడు యోగసిద్ధులు పెట్టెడు పావకోళ్లు' (శ. ర.)

'యోగవాగములు' అనుట తప్పనుకొని 'యోగవాహనము'గా దిద్దినారు. 'యోగవాహనము' నిఘంటువులలో లేదు.

౩ ప్రౌఢిమ

శ్రీనాథమహాకవి శృం. నై. లో ఆరుసారులును, ఇతరత్ర దాదాపు పదిసారు లును వాడిన 'ప్రౌఢిమ' ను - 'ప్రౌఢి కి ఇమనిచ్ రా' దంటూ 'ప్రౌఢి' అని దిద్ది వేసినారు. 'ఇమనిచ్' రాకపోతే రాకపోవుగాక. శ్రీనాథుడు ఇష్టపడి వాడిన పద మును దిద్దివేయుటకు శాస్త్రిగారెవరు? 'ప్రౌఢిమ' ను శ్రీనాథుడే గాదు- అతని పిమ్మటి విద్వత్కవు లెల్లరును వాడినారు. అనేకములయిన రెండు ప్రయోగములు మాత్రమే ఉదాహరిస్తాను.

(1) 'సారస్వత ప్రౌఢిమార్థి, యీ సురియచేత సాలుకఁ గొనికొనియు' (క. శా. 3-108.)
(2) 'మాకుమారు ప్రౌఢు వోకార్చి నేఁడు నీ
దైన ప్రౌఢిమహిమ భాసుకలుఁడ; (రా. పాం. 1-30.)

౪ తలపుచ్చు

గా. హరి. 'ఈ యింతిఁ గొనివచ్చు చెఱిఁగిన నన్ను
బోయినప్పుడె తల పుచ్చుక మ్రింగు' (పు. 169.)

అని ఫూ. ము. పాఠము. 'పుచ్చుక' అనుట తప్పని శాస్త్రిగారు 'తలపుచ్చును మ్రింగు' అని దిద్దివేసినారు.

'తల పుచ్చుక మ్రింగు' అనునది జాతీయము. (తలకాయ పుచ్చుకొని - అమాంతముగా మ్రింగివేస్తాడు.- అనగా) నామీద ఆగ్రహపడతాడు, అని భావము. ఆ భావము శాస్త్రిగారి సవరణలో అభావమయినది. 'పుచ్చుక' అనుట తప్పు కానే కాదు.

సీ. 'ఒక్కటి గలుపుక యుగ్గడింప' (అప్ప. 4-148.)

౫ సైయన

గా. హరి - ఫూ. ము. లో.—

'చయ్యన బహువేదశాస్త్ర పారీణు-లయ్యున్న నాశిష్యు లందఱులోన.'

అనియున్నది. 'అయి + ఉన్న = అయ్యున్న' అనుచో సంధి దుష్టమగు నను కొని, శ్రీ శాస్త్రిగారు,

'సైయన బహు...............పారీణు
లైయున్న...............లోన.' (పు. 114.)

అని దిద్ది - 'సై అనఁగా = శీఘ్రముగా' అని టీకగూడా సెలవిచ్చినారు. చాలా సాహసము.

'అయ్యున్న' - సంధి దుష్టముకాదు. శిష్టమే.—

క. 'ఇయ్యాహారంబులచే, నయ్యా బడలికలు దీఱెనా ? సంతోషం
బయ్యున్నదె ? పరి తుష్టం, బయ్యెనె ? ప్రొద్దొక్క- మిగుల నాఁకొంటివిగా.'
—విష్ణుపురాణము. 3-352

కావున 'ఐ యున్న' అని దిద్దుట అనవసరము. అది యట్లుండఁగా 'శీఘ్రముగా' అను నర్థమిచ్చు పదము 'చయ్యన'గాని - 'సై యన' కాదు.— (చూ. శ. ర.)

క. 'చెయ్యి మెత్తఁగించి చేరము
చయ్యన నిజసేవకాను సారిణి కారిణా.' (భాగ - 10. 1697.)

'చయ్యన'ను 'గౌరన' నవనాథచరిత్రలోఁగూడా వాడినాడు.

"తగుబంధుజనులు నంతఃపురాంగనలు
సయ్యన ముదమంద సకల భూజనులు
దయ్యంబు మనమీఁద దయచేసెననుచు." (పు. 178.)

శాస్త్రిగారిచేతిలోఁ పడియున్నచో 'సయ్యన' – సైయన అగుటయేకాక 'దయ్యంబు' – 'దాయంబో – లేక, దైయంబో, అయ్యుండెడిదే గదా!

౬ కిణాంకములు

ఆం. ప్ర. విమర్శ—

'బుజమందు నారికాయలున్నట్లు ఈ వచనములోఁ పంతులవారు వ్రాసియున్నారు. నారికాయలకు బుజమందు ప్రసక్తి యగపడదు. నారికాయలు ప్రకోష్ఠమందుఁ గలుగును. కవులును అట్లే వర్ణింతురు.' (పు. 31.)

నారిదెబ్బలు బుజమందు – కాదు, రెండు బుజములయందును కలుగునని మహాకవి కాళిదాసే వర్ణించి చెప్పినాడు; చూడండి.

"జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం
బిభర్తి యశ్చాపభృతాం పురోగః,
రిపుశ్రియాం సాంజనబాష్పసేకే
బందీకృతానామివ పద్ధతీ ద్వే." (రఘు. 6–55.)

'పద్ధతీ ఇవ ద్వే జ్యాఘాతానాం మౌర్వీకిణానాం రేఖే రాజీ భుజాభ్యాం బిభర్తి' (మల్లి.)

శాస్త్రిగారి ఆక్షేపము సరియైనదేనా ?

౧౧ అన్వయదోషములు

౧ ఎట్లాలించు

"ఆమోదాశ్రు భరంబు వెల్లిగొన నెట్లాలించుఁ గర్ణంబులన్ ?
రోమాంచంబు వహించు నేకరణి నీ రోమాంతరంబైన మైన్ ?
భూమీచక్రము పూని యెట్లు తలలూఁపున్ బన్నగస్వామి ? యు
ద్దామప్రౌఢిని నీకీర్తి ఫణభృత్కాంతామణుల్ పాడఁగన్."

శృం. నై. 5–137.

నాగకాంతలు కాళింగుని కీర్తిని పాడినప్పుడు, పన్నగస్వామి గానరసజ్ఞుఁడయ్యును, కనులందు ఆనందపూరము వెల్లువ పాడువఁగా చెవులతో నెట్లాలించును ?

(పాములకు చెవులే కన్నులు. తెఱచినం గనఁబడును; మూసిన వినఁబడును. మూసి వినుచుండఁగా బాష్పోత్కరము వెల్లివొడిచి అప్పలం ద్రోచికొని వెలువడి కన్నులం దెఱచినచో వినుట నిలిచిపోవును. కావున కడ వెడల వినలేఁడనుట.—

గానరసగ్రహణముచేతఁ బులకలు గలుగుట ప్రసిద్ధమైనను ఆ యనంతుఁడు వెండ్రుకలు లేని దేహము గలవాఁడు అగుటచేత, రోమాంచమును వహించలేడు.—

పాట విని యానందించువారు తల యూఁచెదరు. ఆదిశేషుఁడు తలపై భూభారమును పూనియున్న కారణమున తల యూఁపఁజాలఁడు.— అనునది వారి వ్యాఖ్యాన సారము.

'ఇట రసగ్రహణరూప పుష్కల కారణమున్నను - శ్రవణ రోమహర్షణ శిరః కంపన రూపకార్యములు జనింపనందున విశేషోక్తి'.— అని వారి అలంకారనిర్ణయము.

రసగ్రహణము కారణమట ! శ్రవణము కార్యమట ! కారణమున్నను కార్యము జనింపలేదట ! అనగా పన్నగస్వామి పాటలోని రసమును గ్రహించినను - పాటవినుట జరుగలేదన్నమాట. అహాహా ! ఎంతచక్కని వ్యాఖ్యానము ! ఇట్టి స్వభావవిరుద్ధపు వ్రాతను ఆంధ్రమల్లినాథు లెట్లు వ్రాసిరోగదా! సరే; శ్రవణరూపకార్యము జనింపనే లేదనిరిగదా, మరి శ్రవణమే లేనపుడు రోమహర్షణశిరఃకంపనాదులు జనింపకపోవుటలో వింతయేమున్నది ? విశేషమేమున్నది ? ఏ విశేషమును లేనిచోట 'విశేషోక్తి' అలంకార మెట్లు పుట్టినది? శాస్త్రిగారికి అసలుతత్త్వము అవగతము కాలేదు.

'కర్ణంబులన్ - ఆనందాశ్రుభరంబు వెల్లిగొనన్ - ఎట్లాలించున్' అన్నమాటకు, 'ఆలింపజాలడు; కావుననే ఆనందాశ్రువులను వహింపడు' అని యర్థము. అంతేగాని 'ఆలింపనే యాలింపడు' అని యర్థము కాదు. శ్రీనాథుని రచనలో కొంచెము తిరుగు డున్నది. ఆ తిరుగుడు కనుగొనలేక శాస్త్రిగారు తప్పర్థము చేసినారు. మూలమును చదివియున్నచో ఈతప్పు జరిగియుండదు.

"అంతస్సంతోషబాష్పైః స్థగయతి న దృశస్తాభిరాకర్ణయిష్యన్" (12-39.)

'యస్మాత్ ఉరగపతిః శేషః అంతః సంతోషబాష్పైరానందాశ్రుభిః కృత్వా దృశో నేత్రాణి న స్థగయతి ఆచ్ఛాదయతి. యతః తాభిర్గీర్భిః ఏతద్గుణాన్ ఆకర్ణయిష్యన్ సన్ చక్షుః శ్రవత్వాదశ్రుభిర్నేత్రాచ్ఛాదనేన గుణాకర్ణనశంకయా ఆనందాశ్రుభిర్దృశో నాచ్ఛాదయతి.' (నా. రా. వ్యాఖ్య)

పన్నగస్వామి నాగకన్యలపాటను ఆలించునుగాని - గానశ్రవణభంగశంకచేత ఆనందాశ్రువులను వహించుటలేదు. ఆలించుటయను పుష్కలకారణమున్నను ఆనందాశ్రువులు వహించుటయను కార్యము జనింపనందున 'విశేషోక్తి' అనుట క్రమము.

పెద్ద పెద్ద పద్యములకే కాదు చిన్నచిన్న గద్యపు ముక్కలకు కూడా అర్థమును సరిగా చేసికొనక తప్పుటీకలు వ్రాసియున్నారు - సర్వంకషా వ్యాఖ్యానకర్తలు.

౨ చిగురుంగొడుగు

శృం. నై.— "నభోమండలమున గండుమీను పడగ పొలుపారఁ జిగురు జగజంపుగొడుగునీడ, వాడని వనమాల వక్షస్స్థలంబునఁ గ్రాల రతియును దానును నేతెంచిన." (7—44)

'గండుమీనుపడగ = పెక్కుమగు మగచేఁప, చిగురు జగజంపు = చిగురులనెడి ప్రశస్తమయిన జాలరుగల, గొడుగు' అని వారి వ్యాఖ్య.

చిగురులు జాలరయితే మరి గొడుగేది ? గొడుగులేని జాలరు గోడలేని చిత్రముకాదా ? వారి యన్వయమార్గము తప్పు. చిగురే గొడుగు; 'జగజంపు' దానికి విశేషణము. 'జగజంపు = జాలరుగల, చిగురుగొడుగు' అన్నమాట. చిత్తజునికి చిగురాకు గొడుగు అనుటకు,—

సీ. 'కర్ణికారపు మొగ్గ కనకంపు గుబ్బగాఁ
గోయిల నోరూరు గొడుగుతోడ.' (ఉ. హరి. 2—194.)

సీ. 'కోకిలవ్రాతంబు గ్రుక్కిళ్లు మ్రింగించు
క్రొమ్మావి చిగురాకు గొడుగుతోడ.' (హరి. 3—88.)

సీ. 'వెడవిల్తు చిగురాకు గొడుగులు కొనివచ్చి
చరణద్వయంబుగా నవదరించి.' (శకుం. 2—176.)

సీ. 'కప్రంపుటరిగ యెక్కి విలాసిని వహింపఁ
జిగురాకు గొడుగొక్క మగువవూన.' (చంద్రభాను.)

చిగురు జగజంపు గొడుగువంటి సమాసమును శ్రీనాథుడు కాశీఖండములో పలుమారు వాడినాడు -

(1) 'వెల్లజగజంపు గొడుగుల పెల్లును.' (5—275.)
జగజంపు వెల్లగొడుగులు - అనియే అన్వయము (ఇట్టే తక్కిన తావులను.)

(2) సీ. 'అచ్చవెన్నెలచాయ హెచ్చుకుందాడెడు
వలిపట్టు జగజంపు వలువతోడ.' (2—294.)

(3) సీ. గీ. 'చంద్రికాపాండు కౌశేయ శాటిదైన
యతను జగజంపు గొడుగవ్వఁ - డు.' (4—195.)

౧౨ సాదృశ్యభ్రాంతి

౧ మనికి - మనికితము

హితో. చం. "ఈ రహస్యమెఱిఁగి యెడలకే యుండును
మతిగలాఁడు తనదు మనికితమును." (పు. 53.)

'ఇతి విజ్ఞాయ మతిమాన్ స్వస్థానం న పరిత్యజేత్' అని మూలము. శాస్త్రిగారు 'స్వస్థానము'ను - 'తనదు మనికిత' మన్నారు. తప్పు. స్థానము = మనికి, గాని 'మనికితము' కాదు. 'మనికిత' మనగా దుఃఖము.—

సీ. 'సెంజిలియనఁగ మనికితంబనఁగ దుందు
డు కనందగు మనోవ్యథకు సమాఖ్య' (ఆం. భా. 1—137.)

"మనికితము - Grief, affliction, sorrow వ్యాకులము. అనగా విచారము". (బ్రౌను.)

చ. "వనజముఖీ కుచోపరి నివాససుఖోన్నతి నున్కిమాని నా
మనికిత మార్పవచ్చితివి మౌక్తికహారమ." (వసు. 4—102.)

౨. మాలి - మాలియ

శృం. నై.—"దోహదము 'తోఁటమాలియలు' చేసినందున".— 'తోఁటమాలెలు' దాడిమవృక్షమునకు...పొగను పట్టింతురు.' (పు. 56.)

తోటపనిచేయువాడు - 'తోటమాలి' గాని 'తోటమాలియ' కాదు; తోటమాలెయును కాదు.

"మాలి = తోటకాఁచువాఁడు" (శ. ర.)

"మాలి = A gardener" (బ్రౌను.)

మాలియ (= మాలె) = పుష్పమాలిక.

శ. ర. లో 'తోఁటమాలె; తోఁటమాలియు, తో మాలియ యొక్క రూపాంతరములు. తో మాలియ (= తో మాలె) = ఆకులు పువ్వులు కూర్చికట్టిన దండ, వనమాల' అని స్పష్టముగా చెప్పబడియున్నది. కావున 'తోటమాలి'ని 'తోఁటమాలియ' (- మాలె) అనుట తప్పు.

అక్షరసాదృశ్యముగల పదములను గుర్తించుటలో ఆ శాస్త్రిగారిట్లు తారుమారయిన తావులనేకము. ఈ ప్రకారముగా ఆ శాస్త్రిగారి సకల గ్రంథములును సారంగధర చరిత్రలోని దోషములకు సజాతీయములయిన దోషములతో నిండియున్నవి.

‡ఒక కొన్ని దోషములను నే నింతకుముందే అందందు ప్రకటించి యున్నాను.— వానిమాట యెందుకు ? సారంగధర చరిత్ర – 'విజ్ఞప్తి'లో గూడా అట్టి దోషము లున్నవి. చూడండి.—

౧౩ విజ్ఞప్తిదోషములు

౧ గీత – మనుస్మృతి

"మాత్రా స్వస్రా దుహిత్రా వా నో వివిక్తాసనో భవేత్
బలవా నింద్రియగ్రామో విద్వాంస మపి కర్షతి.
అను గీతోక్తమయిన లోకపరిపాటికి కడు దవ్వైవాఁడై."

పై శ్లోకము మనుస్మృతిలో (2-215) ది గాని 'గీత' లోనిది కాదు. అదిలోనే హంసపాదు !

౨ అనివాక్యము

"ఘృతకుంభసమా నారీ తప్తాఙ్గారసమః పుమాఞ్
అని నీతికోవిదవాక్యమునకు ఉదాహరణభూతుఁడై."

'అని...వాక్యమునకు' అనుట తప్పు. 'అను ... వాక్యమునకు' అనవలెను. శృం. నై. పీఠికలోగూడా – 'వారణాసియందు గోవిందచంద్రుఁడని రాజు ఏలుచుండెను' అన్నారు. 'అనురాజు' అనుట ఒప్పు.

౩ పొరఁబాటు

"తండ్రి పొరఁబాటు నెన్నక."

'పొరపాటు' గాని 'పొరఁబాటు' కాదు. 'పొరపడు' క్రియ; దానికృదంతము 'పొరపాటు.' పొరపడుట యనగా, పొరనుపొందుట. పొర – ద్వితీయకు బదులుగా వచ్చిన ప్రథమ. (వివరములకు, చూ. 'మాసి' వారి వివరణము. బా. సంధి. ౪౬.)

---

‡ 'కతిపయ శబ్దార్థస్వరూప పరిశీలనము' (విక్రమ – ఉగాదిసంచిక.)
'పాడేబము' (ఆంధ్ర – సంక్రాంతి సంచిక.)
'జ్యోత్స్న' (,, సారస్వతానుబంధము. – తేదీ తెలియదు.)
'రాచవారు' (వృష – ఉగాదిసంచిక.)
'గౌరన హరిశ్చంద్ర – టిప్పణము' (ఆం. సారస్వ. 1942 జనవరి, 11, 18, 25.)
'యతినియతి' (వావిళ్లవారి సన్మాన సంపుటము.)
'కొన్ని శబ్దములు వాని యర్థములు' (మల్లాదివారి షష్టిపూర్తిసంచిక.)
'ఆముక్తమాల్యద – వ్యాఖ్యలు' (జనమంచివారి ష. సం. – వెలువడనున్నది.)

"సిగ్గుపడు = సిగ్గుఁజెందు, లజ్జించు
చెవుడుపడు = చెవుడుకలది యగు
ఓటుపడు = అపజయపడు
పొరపడు = ప్రమాదపడు
పొరపాటు = పొరపడుట, ప్రమాదము." (శ. ర.)
"కొతుకుపడు = (కొతుకు+పడు) లుప్తవర్ణముగాని లుప్తపదముగాని యగు.
కొంకుపడు = భయపడు." (సూ. ని.)

ప్రామాణికులయిన ఆంధ్రపండితుల వ్రాతలలో 'పొఁగపడు'; 'పొఁగపాటు' అనురూపములే యున్నవి.—

అక్కిరాజు ఉమాకాంతముగారి – చంద్రాలోకపీఠికలో "వ్యాఖ్యానములోఁ బొరపాటులు వ్రాసిరి."— "సూరకవి పొరపాటును జూపెదను" అనియున్నది.— సౌందరనందకావ్యములో – 'పొరపాటపరాధము' (పు. 29.) అనియేయున్నది.

సప్తమ్యర్థమునద్వితీయాంతమైన 'పొరన్' అనుపదమునకు 'పడు' అను ప్రయుక్తమై – పొరంబడు = 'పొరఁబడు' అను క్రియ యేర్పడినదనియు, 'పొఁగయందు పడు'అని యర్థమనియు, పొరంబాటు = 'పొరఁబాటు' పై క్రియనుండి పుట్టిన కృదంతమనియు, కొందరు పెద్ద లందురు. వే. వేం. శాస్త్రిగారును అభావముతోనే 'పొఁగఁబాటు' అనిరేమో ?

పొరన్ – పడు, అని వేరు వేరు పదములగుచో ఆ రెంటిని చేర్చి క్రియ యగు టయు– ఆ క్రియనుండి 'పొరంబాటు' అను కృదంతము పుట్టుటయు పొసగదుకదా ?

వ్యవహారములో 'పొరంబడు' – 'పొరంబాటు', లేవుగాని – 'పొఁగబడు' – 'పొరబాటు' ఉన్నవి. అందు 'పా' 'బా' యగుట గ్రుతకాగ్యముకాదు. అవి సరళాదేశమును పొందిన రూపములు. బ్రౌను ఆ రెండు రూపములను పఠించినాడు. భాషాభేషజము – పు. ౧౫౮ లో 'పొరబాటు' అనియు, పు. ౨౦౩ లో 'పొఁగబడ్డారు' అనియు సరళాదేశ రూపములు వాడబడియున్నవి.

౪ తలిదండ్రులనుంబోయి

"యోగసామ్రాజ్యంబును బొంది, తండ్రి పొరఁబాటు నెన్నక తలిదండ్రులను బోయి దర్శించి, వారి చెతందీర్చి, వారికి......సుతోత్పత్తి గలుగునని తెలిపి...గురు సాన్నిధ్యముం జేరిన..."

పొంది, దర్శించి, తీర్చి – అను క్త్వార్థముల కడ 'కామా'లు పెట్టిన శాస్త్రిగారు 'బోయి' దగ్గర పెట్టకపోవుటకు కారణమేమి ? ఆ 'బోయి' క్త్వార్థముకాదా ?

తక్కిన వాటి వంటిది కాదా ? పోవుటయు పూర్వకాలిక వ్యాపారములలో నొకటి కావున 'పోయి' అన్నచోట గూడా 'కామా' తప్పక పెట్టవలెను. కాని వారి వాక్యములో అట్లు పెట్టుటకు వీలులేదు. 'తలిదండ్రులనుబోయి, దర్శించి,' అంటే అర్థమే వ్యర్థమగును. కావున వారి వాక్యరచన సరియైనది కా దన్నమాట. 'పారపాటు నెన్నక (యింటికి) పోయి, తలిదండ్రులను దర్శించి' అని సరియైన రచన. తలిదండ్రులను బోయి' అనుట తప్పు.

౫ కరణిం బురణించు

"ఈ దివ్యప్రబంధము సాహసిక ముద్రణములపాలై ఈవి తీవియపూదండ చెత్త తొట్టిం బడినదో యను కరణిం బురణించు చుండంగని, చింతించి, పాటుపడి బాగుపఱిచి."

'కరణి' యనగా, విధము; 'పురణించుట' యనగా, వర్ధిల్లుట; విజృంభించుట. కావున వాక్యమున్నతీఱున ఏర్పడుచున్న అర్థమిది.

ఈ దివ్యప్రబంధము - ఈవి...దండ = కల్పకుసుమమాల, చెత్త తొట్టి యందు - పడినదో = పడినదేమో, అను కరణిన్ = అన్నవిధముగా, పురణించుచుండన్ = వర్ధిల్లుచుండగా - లేక, విజృంభించు చుండగా, కని - చింతించి.

సాహసిక ముద్రము (ల) పాలైన ప్రబంధమును, 'చెత్త తొట్టిలో పడిన... పూదండ యేమో' అని ఉత్ప్రేక్షించుటకు హేతువు లేదు. చెత్త తొట్టిలోబడిన పూదండ 'వర్ధిల్లదు'. కావున - 'పూదండవలె - వర్ధిల్లుచుండగా' అనుటయును పొసగదు. 'వర్ధిల్లుచున్నదానిని కని చింతించితి' - ననుటయు ననుచితము. కావున ఆ వాక్యమే తప్పు. §

'ఈ...ప్రబంధము సాహసిక ముద్రణములపాలై - చెత్త తొట్టింబడిన ఈవి తీవియ పూదండను పురుడించుచుండంగని, చింతించి' అంటే అర్థము సరిపడును. అనర్థము తొలగును.

'కరణిం బురణించు' అను రీతి శబ్దాలంకారము శాస్త్రిగారికి మిక్కిలి ప్రియము. ఆం. ప్ర. విమర్శలో, కొక్కొండ పండితుని వెక్కిరించుటలోగూడా- 'నన్నుం బెండ్లాడవే చెంచీత- నీకు బహు పున్నెముంటదే చెంచీత, అని చెంచిత పాట సరణిం బురణించుచున్నది' అన్నారు. (చూ. పు. ౨౫౬.)

కాని, పోలు; పోలికయగు, అను నర్థమున వాడదగినది 'పురుడించు' గాని 'పురణించు' కాదు.

---

§ శాస్త్రిశిష్యులు 'సారంగ' (Advertisement) ప్రకటనకు ఈ వాక్యమునే నేడు వినియోగించుచున్నారు. పాపము ! వారికేమెరుక ?

"పురణించు = (పురడించు.) వర్ధిల్లు; విజృంభించు.

పురుడించు = పోలికయగు." (శ. ర.)

'పురుడించు' - పురుడు, అను పదమునుండి పుట్టిన 'దేశ్యక్రియ' యనియు, 'పురణించు'- పూరణమ్, అను సంస్కృత పదమునుండి పుట్టిన వైకృత క్రియ యనియు నిఘంటువులలో చెప్పబడియున్నది. (చూ. శ. ర.; శు. ని.)

కావున 'పురుడించు' అను నర్థమున 'పురణించు' అను క్రియను వాడుట పొరపాటు.

ఈ పొరపాటు శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో తరుచుగా జరిగినది.

1. 'పూని యితండు వార్ధి యొఱపుం బురణించు.' (నాగా. పు. 44.)
   'పురణించున్ = పోలును' అని వారిదే టీక.
2. 'కల్పవృక్షముం బురణించు చుండఁగా' (ఆం. ప్ర. వి. పు. 86.)
3. 'నిండు బిందెలజత జక్కవకవం బురణించు పాలిండ్లు' (దళ. చరి. పు. 2.)
4. 'ప్రతాపంబు పెంపున మధ్యాహ్నమార్తాండుం బురణించుచు.' (అపుటలో సే.)

పురణించు - పురుడించు, అను క్రియలను ప్రాచీనకవులిట్లు వాడినారు.

"గోవులు ప్రతివత్సరంబును ప్రసూతలై క్రేపులు పురణించివచ్చు"

(హరి. పూ. ౬. ఆ.) శ. గ.

"కురుబలమది పురణించె బడలుపఱుతము రమ్మ" (భార. ద్రో. ౫, ఆ.) శ.గ.-

'పురణించు,' రూపాం.- పురాణించు.

"నాచేతఁ గ్రేపులు పురాణించుటంజేసి.' (భా. విరాట. ౧ ఆ.) శ. ర.

"దండకము.- ఊరస్సీమ జీమూతమై హార వర్షోపలశ్రేణి రాణించు మించున్ బురాణింపఁగాఁ జేయు." (పాండు. 4. 77.) శ. ర.

"క. బలశాలియైన హంసముఁ
    బిలిచితి పురుడించిపాఱు పేలతనమునన్
    గలవే యింతయు మును హం
    సలతోఁ బురుడించు వాయసంబులు జగతిన్." (భా. కర్ణ. 2-60.)

"క. చను మొలకలు గల కన్యా
    జనములఁ బురుడించెఁ బద్మ సరసీరేఖల్." (పాండు. 4-38.)

౭ బరువులు - ఎరువులు

"బరువులు నెరువులుంగాని కబ్బంపుఁ దొడవులును"

గ్రాంథికభాషలో 'ఎరువు' అనగా, పేడ; పెంట. (చూ. శ. ర.) కావున 'ఎరువులుగాని...తొడవులు' అనుట కోత. 'ఎరవులు కాని...' అనవలెను. 'ఎర' వనగా ఒకటి రెండుదినములు వాడుకొనుటకై యడిగి తెచ్చుకొను సొమ్ము - (శ. ర.)

క. 'కడులోభమ్మున నొండ్లవి సొమ్ములు
రమ్మనినజో వచ్చునే? యెరవు సతమగునే? (భా. అర. 4-347.)

వ్యవహారభాషలో 'ఎరవు'ను - 'ఎరువు' అనుటయును కలదు. అందువల్లనే, బ్రౌను - 'ఎరువు Lending, loan- Menure, dung.' అన్నాడు. ౧౮౪౭ లో ముద్రితమైన విజ్ఞానేశ్వరీయము తెనుగు వివరణమున - 'యాచిత మనఁగా ఎరువు దీసుకొన్న సొమ్ము' అని యున్నది. (చూ. పు. ౬౧.)

భారతేతరభాష పనికిరాదని శఠించు వీరగ్రాంథికులు, 'ఎరవు'ను - 'ఎరువు' అనుట ప్రాయశ్చిత్తములేని మహాదోషముకాదా ?

౭ తల్లికి

"పెంటనే వానికి కాలుసేతులు వచ్చినవి. దేవతలు వానికి చౌరంగి యని పేరిడిరి. మత్స్యేంద్రనాథుఁడు వానిం దోడ్కొనిపోయి తల్లి కొసంగెను."

ఎవనితల్లికి ? మత్స్యేంద్రుని తల్లికేనా ?

ఈదోషము లన్నియు శాస్త్రిగారి సొంతములే గాని, యితరకృతములు కావు గదా? మరి వారియెడ నెంత యభిమానమున్నను - 'శాస్త్రులుగారు స్వయము ఇట్లు వ్రాయుదురని నేను నమ్మఁజాల నయ్యెదను' అనుట యెలాగు ?

వారుచేసిన భాషాసేవకు ఎల్లరును వారియెడ నభిమానము కలిగియుండవలసినదే. వారిని భూషింపవలసినదే.

సీ. 'సంతరించితి వాంధ్ర సంస్కృత ద్రావిడ, హూణ వాక్పాండిత్య ముజ్జ్వలముగ,
విరచించితివి చారుతర కల్పనా చమ, త్కృతు లొప్పఁగ స్వతంత్ర కృతులుకొన్ని,
తెనిఁగించితివి కష్టమున కోర్చి తూచాలు, చెడకుండఁ గొన్ని సంస్కృతపుఁ గృతులు,
విరచించితి వభేద్య విషయ సంఘటితమ్ము, లగు ప్రౌఢకావ్య గూఢార్థములను,
కలము గొన్నది మొదలు తుది గడియ దాఁక, జీవితంబెల్ల శారదా సేవకొఱకె
ధారవోసితి; సాటి యెవ్వాగునీకు ? ప్రాజ్ఞసత్తమ వేంకటరాయశాస్త్రి.'

అని నేను భూషింపలేదా ? అట్లని గుణదోష విచారమున సత్యము కప్పిపుచ్చుట యెట్లు ? అభిమానమున తప్పులను కప్పిపుచ్చి గొప్పచేయుటయు, ఈర్ష్యాసూయలవలన, ఒప్పులను గూడా తప్పులుగా చెప్పి దెప్పుటయు ప్రాజ్ఞులొప్పు పని కాదు గదా ! వే. వేం. శాస్త్రిగారు పూజ్యులౌనురుగాక వారి దోషములు పూజ్యము

లగునా ? వారి గ్రంథము లన్నియు దోషబహుళముగా నున్నవి. ఈనాడు చిన్నలు- పెద్దలు, పండితులు- పామరులు, ఎల్లవారును శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోని అచ్చుతప్పులను గూడా ఒప్పులుగానే భావించి శాస్త్రిగారియెడ గల ప్రమాణబుద్ధి వలన అపరిశీలితముగనే గ్రహించుచున్నారు. అందుమూలమున భాష కళంకిత మగు చున్నది. ఈ యెల్ల విషయములను లోకమునకు తెలుపు తలపుతో తయారుచేసిన మచ్చుతునకే- ఈ సారంగధర చరిత్ర. అందువల్లనే యిందు అల్పాల్ప ప్రమాదములు సైతము ఉజ్జగింపబడక యథావకాశము- ఎత్తిచూపబడినవి. ఈ సారంగధరకు జరిగిన సంస్కారము వారి తక్కిన యెల్ల గ్రంథములకును జరిగినదేగాని భాషకు కలుగు చున్న చెట్ట తొలగదు. అంతవరకును ఆ కృతులనుండి పాఠములను గ్రహించు పెద్దలు ప్రతి పదమును పరిశీలించి గ్రహించుట శ్రేయము.

౧౪ కథాప్రాశస్త్యము

శీలరక్షణమునకుగా ఘోరశిక్షకు గురియైన సారంగధరుని పవిత్రచరిత్రము తెనుగువారి యుల్లములను కొల్లగొని ద్విపదలుగా, పదములుగా, పద్యములుగా, గద్యములుగా, చాటువులుగా, నాటకములుగా బహుముఖముల ప్రకటితమై ప్రశస్తి కెక్కినది. సారంగధరుని కథను గౌరన, బాణాల శంభుదాసు, కూచిమంచి తిమ్మకవి ద్విపదకావ్యములుగా వ్రాసినారు. ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారములో † 'పగడు రామకవి' కృతమగు ద్విపదకావ్య మొకటి కలదట. సముఖము వెంకటకృష్ణప్పనాయకు డీకథను గద్యముగా రచించినట్లు - 1942 S. S. L. C - తెలుగు టెక్స్టు - పు. 170 లో తెలుపబడియున్నది. ‡ 'సిద్ధనగౌడు' అను లింగధారి వ్రాసిన యక్ష గానము (గుజిలీపుస్తకము) ఒకటి ప్రచారములో నున్నది. $ విశాఖమండలములోని 'మరువాడ' గ్రామవాసి 'పసకాడ సన్యాసి' యను సాతెకులస్థుడు సారంగధర చరితను పాటగా పాడినాడు. § స్త్రీల సారస్వతములోని సారంగధరచరిత్ర పాటలు రెండు శ్రీ చింతాదీక్షితులుగారు ప్రకటించినారు.

మారవి కవికృత భాస్కరశతకములోని,

'అంగన నమ్మరాదు తనయంకెకు రాని మహాబలాఢ్యు వే
భంగుల మాయలొడ్డి చెఱుపం దలపెట్టు; వివేకియైన సా

---

† చూ. కూ. తిమ్మకవి సారంగధర చరిత్ర పీఠిక.

‡ ఈ పుస్తకమును శ్రీ చింతా దీక్షితులుగారు నాకు దయచేసినారు.

$ చూ. గి. వ్యాససంగ్రహము. (పు. 3౨౨.)

§ చూ. గి. వ్యా. (పు. ౨౫3.)

రంగధరుణ్ బదంబులు కరంబులు గోయఁగఁ జేసెఁ దొల్లి చి
త్రాంగి యనేకముల్ నుడువరాని కుచేష్టలుపన్ని భాస్కరా.'

అను పద్యము సారంగధరుని కథను తెనుగువారి హృదయములకును గల చిరకాల పరిచితిని సువ్యక్తము చేయుచున్నది.

౧౫ కథాప్రారంభము

ఈ సారంగధర రచనకు మూలము గౌరన నవనాథచరిత్ర మని చెప్పితినిగదా. వెంకటకవి కథాసరణిని గూడా ఆ గ్రంథమునుండియే గ్రహించినాడు. కాని ఉపక్రమణోపసంహారములలో కొన్ని యంశములను తొలగించినాడు. కథాపురుషుల నామములలో కొన్ని మార్పుచేసినాడు. వానిని క్రమముగా చూపి అందువలని గుణదోషములు కూడా వివరిస్తాను. నవనాథచరిత్రమున కథాప్రారంభ మిట్లున్నది.—

శివపుత్రుడగు మీననాథుడు తండ్రి యాజ్ఞను పొంది భూలోకమునకు వచ్చి, 'కాళింగ బంగాళ...కోస లాది' దేశములు చూచుకొనుచు వచ్చి వచ్చి, మాళవదేశమును చొచ్చి, 'ఆ దేశపు రాజు 'రాజమహేంద్రుడు' మంచివాడనియు, అతడుండు 'మాంధాతపురము' దర్శనీయ మనియు, అచటి జనులవలన విని, చూచు వేడుకతో ఆ పురమున కరిగి, అందు కొంతకాలముండి, పిమ్మట, అచటికి సమీపముననున్న కొండగుహలో వాసమేర్పరచుకొని, యోగాభ్యాసమున కాలము గడుపుచుండెను. మీననాథుడు, తన జాడల నొరు లెరుగకుండుటకై మారువేషముతో ఆలమందలకు పోయి- పా లడిగి పుచ్చుకొనుచు దేవయాత్ర సాగించుచుండెను. కొంతకాలమునకు రాజనరేంద్రుని పసులకాపరి యగు ఒక గొల్లవాడు మీననాథునికి భక్తుడై, ప్రతిదినమును సూర్యోదయవేళకు - కమ్మగా కాచిన ఆవుపాలు తెచ్చి యిచ్చుచుండెను. గొల్లని భక్తికి సంతుష్టుడై మీననాథు డాతనియెడ మిగుల దయగలిగి యుండెను.— అన్న తర్వాత:— 'ఇట నంత రాజమహేంద్ర భూవిభుఁడు...రాజ్యము సేయుచుండెఁ, గొడుకు నొక్కరుని...బడయంగ మదిఁ గోరి...పార్వతీరమణు...నాశ్రయించి' అని సారంగధర కథాప్రారంభము. తక్కిన కథయంతయు ఈపద్యకావ్యమున నున్నట్లే.

వెంకటకవి మత్స్యనాథుని మాట యెత్తలేదు; గొల్లని గొడవను తడవనూలేదు. అందువల్ల ప్రధానకథ కెట్టిభంగమును లేదుగాని,

'తనగుహలోపలఁ నిలిపి తామును గ్రోలఁగఁ జిక్కనట్టిచి
క్కని తరిపాలు దానపుడు కంఠముహోవఁగఁ ద్రావఁజేయ,' (3-౧౭౮.)

అన్నచోట '(ఈ తరిపాలు ఎక్కడివి?' అన్న శంకకు సరియైన సమాధానము లభింపదు. అంతమాత్రమే.

౧౬. కథారంగము

గౌరవకృతిలో కథారంగము 1 మాళవదేశమున 2 మాంధాతపురమనియు, ఆపురమున కధిపతి రాజమహేంద్రుడనియు నున్నది.

ఇక్కడ వెంకటకవి ఒక చిన్న పోకిరి పని చేసినాడు. ఏమనగా ? మాళవ దేశమును మాళవదేశముగానే యుంచి 'మాంధాతపురము' ను 'రాజమహేంద్రము' గను, 'రాజమహేంద్రు'ని- 'రాజనరేంద్రుడు'గను మార్చినాడు. అంతేకాక ఆ రాజ నరేంద్రునికి 'రాజరాజనరేంద్రుడు', 'రాజరాజు' అనునవి పర్యాయనామము లన్నాడు.

గీ. 'మహిని రాజనరేంద్రుఁడు, మాళవపతి,
‡ రాజరాజనరేంద్రుఁడు, రాజరాజు
ననఁగఁ బేరొన్నికకు నెక్కి యతిశయిల్లు
నింద్ర విభవుండు $ రాజమహేంద్రవిభుఁడు.' (౧-౫.)

---

1 'Hindustan and Dukhan were divided into four kingdoms. Gurjara westword. Malwa centrical. Ganda (Bengal and Bahar) eastward and Lateswaraj south word & etc" (చూ. బ్రౌ. 'లాటదేశము.')

2 "మాంధాతపురము కథాప్రయోజనమునకయి కవి కల్పించినది కాదు. ఇంపీరియల్ గజిటియర్ ఆఫ్ ఇండియా - అను గ్రంథమున మాళవదేశమున నర్మదానది యొడ్డున మాంధాతపురము కలదని వ్రాయఁబడియున్నది. అది గొప్ప పుణ్యక్షేత్రము. అక్కడ సిద్ధేశ్వరాలయ మొకటి కలదఁట." (6-5-22. ఆంధ్రసారస్వతానుబంధము.) వే. ప్రభాకరశాస్త్రి.

‡ మాళవ దేశాధిపతియు, ఉజ్జయినీపురాధిపతియు, శృంగవంశ సముద్భవుఁడును నగు 'రాజరాజనరేంద్రు' డొకడు కలడనియు, అతనికిని కుసుమసెట్టి కూతురికిని సంబంధించిన కథ యొకటి మార్కండేయ పురాణోత్తరభాగమున కలదనియు, శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు వ్రాసినారు. (చూ. రాజరాజనరేంద్ర పట్టాభిషేక సంచిక. పు. ౧౪౭.)

$ రాజమహేంద్రవిభుఁడు- అనగా రాజమహేంద్రము యొక్క ప్రభువు అని యర్థము. ఈ యర్థమును గ్రహింపక వే. వే. శాస్త్రిగారు అసమంజసార్థమును చెప్పినారు. (చూ. పు. ౧౧.)

రాజరాజనరేంద్రుడు; రాజరాజు; రాజమహేంద్రుడు అను నామాంతరములు గల రాజనరేంద్రుడు ఆంధ్రదేశమున రాజమహేంద్ర(వర)మునకు ప్రభువనుట సుప్రసిద్ధము కావున వెంకటకవి చేసినమార్పు - అదాటున విన్నవారికిని - కన్నవారికిని, సారంగధరచరిత్ర ఆంధ్రదేశమున - రాజమహేంద్రమున - రాజనరేంద్రునియింటనే ప్రవృత్తమైనది కాబోలు నన్న భ్రాంతికి హేతువగుచున్నదిగదా ? కాలక్రమమున మాళవదేశముమాట మరుగుపడిపోగా - ఆ కథ ఆంధ్రదేశమున జరిగెనన్నదియే సిద్ధాంతముకాగా - రాజమహేంద్రమున 'సారంగధరునిమెట్టు'; 'చిత్రాంగిమేడ' 'రత్నాంగిమేడ' వెలసినవి. అయితే పరిశీలించి చూడగా ఆ 'మెట్టు' ఆ 'మేడలు' రాజమహేంద్రమున వెలయుటకు కారణము వెంకటకవి తన రచనలో చేసిన యీ చిరుతుకమార్పు కాదనియు, సారంగధరునికథ నిజముగా రాజమహేంద్రముననే జరిగినట్లు చెప్పు వ్రాతలు వెంకటకవికాలమునకు ముందే కలవనియు నేర్పడుచున్నది.

క్రీ. శ. 1560 ప్రాంతమున ‡ బాలభాగవత మను 'ద్విపదకావ్యమును రచించిన దోనేరు కోనేరుకవి, విమలాదిత్యుడు భానుమతియందు రాజరాజనరేంద్రుని గాంచె ననియు, అతడు రాజమహేంద్రవరంబను పేరి రాజధానిం గట్టించి వేఁగిదేశం బేలె ననియు,

'ఆ రాజమణికార్యుఁడగు పెద్దకొడుకు - సారంగధరుఁ డతికాంతుఁడైయుండి
ఆసక్తిఁ బినతల్లియైన చిత్రాంగి - చేసిన యాపదఁ జెచ్చెరఁగడచి
అనఘుఁడౌ చౌరంగి యను సిద్ధుఁడయ్యె'

ననియు వ్రాసియున్నాడు. కావున సారంగధరునికథ రాజమహేంద్రవరమున కేనాడో ముడిపెట్టబడినది. అట్టి చిరకాలబంధమును వదలింప గొంకియు, కేవల మసత్యమును లిఖింప జంకియు కాబోలు, చేమకూరకవి 'సారంగధరునికథ జరిగినది ¶ రాజమహేంద్రమున రాజనరేంద్రుని యింటనే' అనిచెప్పి(అశ్వత్థామా హతః - కుంజరః. అన్నట్లు) 'అయితే అది మాళవదేశములో' అన్నాడు.

---

‡ ఈ గ్రంథమును శ్రీ. కో. రామకృష్ణయ్యపంతులుగారు నవనాథచరిత్ర పీఠికలో ఉదాహరించినారు,

¶ వే. వేం. శాస్త్రిగారు, (సారంగ - విజ్ఞప్తిలో) 'ఈ...కథాపురుషులు రాజమహేంద్రవరము నేలిన రాజరాజనరేంద్రుడును తత్పుత్త్రుఁడు సారంగధరుఁడు నని యాంధ్రదేశమున వాడుకకలదు. కాని ఈ గ్రంథమందు ఈ రాజరాజనరేంద్రుఁడు మాళవరాజుగా చెప్పఁబడి యున్నాఁడు' అన్నారు.

ఇక వెంకటకవి గ్రంథమునకు వెనుక పొడమిన సారంగధరచరిత్రలలో మాంధాత పురముతోపాటు మాళవదేశముకూడా మాయమైపోయినది.

రాజరాజనరేంద్రుడు మాళవరాజుగానే కాక, రాజమహేంద్రము నేలినవాడుగా కూడా చెప్పబడియున్న సంగతి శాస్త్రిగారికి తెలియలేదు.

నవనాథచరిత్ర పీఠికలో శ్రీ రామకృష్ణయ్య పంతులుగారున్ను 'సారంగధర చరిత్రమును ప్రబంధముగా రచించిన వెంకటకవికూడ సారంగధరున కాంధ్రదేశముతో...సంబంధ మున్నట్లు తెలిపియుండలేదు. ఈతడును గౌరనవలె రాజనరేంద్రుని మాళవపతిగానే వర్ణించియున్నాడు' అన్నారు.

6—5—22 ఆంధ్ర- సారస్వతానుబంధములో 'సారంగధరునికథ' అను వ్యాసములో బ్రా॥ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగా రిట్లు వ్రాసియున్నారు.

"చేమకూర వేంకటనాథుఁ డను కవీశ్వరుఁడు ఈ సారంగధర కథనే యప్పకవి కంటె నలువదేండ్ల ముందు ప్రబంధముగా రచించినాఁడు. అందు సారంగధరుని తండ్రి రాజమహేంద్రుడు - మాళవపతి యని యున్నది. పద్య ముదాహరించు చున్నాఁడను.

గీ. 'మహిని రాజమహేంద్రుఁడు, మాళవపతి,
రాజరాజనరేంద్రుఁడు, రాజరాజు
నసఁగఁ బేరన్నికకు నెక్కి- యతిశయిల్లు
నింద్ర విభవుండు రాజమహేంద్రవిభుఁడు'

ఇంతవఱకు జరిపిన పర్యాలోచనము వలన సారంగధరుఁడు రాజమహేంద్రవరపు రాజరాజనరేంద్రుని కొడుకనుట కాధారముగా నగపడిన యహోబలపండితీయము నప్పకవీయము నప్రమాణము లగుటయేకాక యాతఁడు రాజమహేంద్రపురమువాఁడే కాఁడని ప్రబల నిషేధముకూడ లభించినది."

ప్రభాకరశాస్త్రిగారు కూడా పద్యార్థమును పరిశీలించి గ్రహించలేదు. ౨-౩౩ వ వచనములో 'మాటవాసి గల రాజమహేంద్రవాసి' అని యున్న సంగతి గమనించినట్లును లేదు. అది యట్లుండగా, వా రుదాహరించిన పద్యములో - మొదటి పాదమున 'రాజమహేంద్రుఁడు', తుదిపాదమున 'రాజమహేంద్రవిభుఁడు' అని యిరువురున్నారు. రాజమహేంద్రుడు - మాళవపతి; సరే. మరి పద్యాంతమున పొడుకొనియున్న 'రాజమహేంద్రవిభుఁ' డెవడు ? ఆ పాఠమును వారే ప్రతినుండి గ్రహించినారోగాని నేను చూచిన ప్రతులలో 'రాజనరేంద్రుఁడు - మాళవపతి' అనియే యున్నది. అంతేకాదు; వెంకటకవి గ్రంథములో రాజుకు 'రాజమహేంద్రుడు' అను పేరు లేనేలేదు.

(వే. వేం. శాస్త్రిగారు ప్రకటించిన ప్రతిలో) బా. శంభుదాసుడు మాళవ దేశముమాట యెత్తక రాజరాజనరేంద్రుడు § రాజమహేంద్రవరము నేలిన ప్రభువని మాత్రమే చెప్పినాడు.—

'చతురుఁడు రాజరాజనరేంద్రుఁ డపుడు— రాజమహేంద్రవరంబు చెన్నారు
రాజధానిగ నెల్లరాజులు గొలువ— ఏకచక్రంబుగా నేలుచు.' (పు. 2, 3.)

శంభుదాసుడు 'రాజమహేంద్రము' ను 'రాజమహేంద్రవరము' గా సవరించి నాడు. అయితే, ఆతడు సారంగధరునికికన్యను వెదకబోయినవారు – 'మాళవ నేపాళ మగధ పాంచాల— చోళ మత్స్య పుళింద శూరసే నాంధ్ర' దేశముల జరించి నట్లు చెప్పినాడు. అందువల్ల ఆతని 'రాజమహేంద్రవరము' మాళవదేశములోనిది కాదు సరికదా ఆంధ్రదేశములోనిదిన్ని కాదు; మరి యెక్కడిదో ?

కూ. తిమ్మకవి, యీ శారంగధరునికథ గోదావరియొడ్డున రాజమహేంద్ర వరములోనే జరిగినదని స్పష్టముగా లిఖించినాడు; చూడండి.

"తిలకింప గౌతమీతీరదేశమున— సేతు కాశీముఖక్షేత్రంబులట్ల
భూతలఖ్యాతిచేఁ బొదలుచుఁ గోటి — లింగ తీర్థ స్నానలీలలఁ బొంపె (?)
సంగి మార్కండేయ శంభుపదాబ్జ— భూజావిధ ప్రాప్తి పొసఁగ నెసంగు
రాజమహేంద్రవరంబను వీడు— ఆవీడు పాలించు ననయంబు పేల్చ
టా వీ డితని శంచు నర్థులు వొగడ— రాజరాజనరేంద్ర రాజన్యవరుఁడు."

ఇక నిటీవల బయలువెడలిన వ్యాఖ్యానములలోను, కావ్యములలోను, సారంగ ధరుని కథ ఆంధ్రదేశమున— రాజమహేంద్రవరమున, జరిగినట్లు వర్ణింపబడుటలో వింత యేముండును ?

---

§ 13—5—22 ఆంధ్ర— సారస్వతానుబంధములో వే. ప్ర. శాస్త్రిగారిట్లు వ్రాసినారు.— "ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకశాలలో...బా. శం. ద్విపద సారంగధర చరిత్రము చేతికిఁ జిక్కినది. అది యనేక ప్రతుల పాఠభేదములతో బ్రౌను దొరగారు వ్రాయించినది. అందు సారంగధరుఁడు రాజమహేంద్రము వాఁడని కానరాదు. అనేకప్రతుల పాఠభేదములను వారు వ్రాయించిరి. ఏ ప్రతిలోను రాజమహేంద్రము ప్రస్తావము కానరాదు. మహోపాధ్యాయ శ్రీ వేంకటరాయ శాస్త్రులుగారు ముద్రించిన ప్రతిలో రాజమహేంద్రవరము వాఁడని యున్నది. ప్రాఁత గుజిలీపుస్తకమును జూచి వారు పునర్ముద్రణము చేసినారు. ఆ పుస్తకములో నుండెనేమో. తాళపత్ర ప్రతులలోఁ గానరాదు."

హఠయోగప్రదీపికా వ్యాఖ్యానములో- శ్రీ రాచకొండ అన్నయ్యశాస్త్రి గారు - 'మత్స్యేంద్రనాథుఁడా చౌరంగిని యనుగ్రహించెను. ఈ మత్స్యేంద్ర చౌరంగుల వృత్తాంతము ఆంధ్రదేశమునందు ప్రచలితమై యున్న సారంగధరచరిత్రమై యుండఁబోలు' (పు. 14.) నన్నారు.

§ కీ. శే. వంగూరి సుబ్బారావుగారు సారంగధరునికథ రాజమహేంద్రవరమున జరిగినట్లే భావించినారు.

నా మిత్రుడు కవికోకిల జి. జాషువ, రాజమహేంద్రవరములో- చిత్రాంగి మేడలో ఇప్పటికిని పావురాలు మూలుగుచున్నవంటాడు; వినండి.

'తొలి సారంగధరుండు పట్టి యపవాదున్ నెత్తిపైఁ దాల్చి క
త్తులపాలైన విషాదగాథ వినలేదో నీవు చిత్రాంగి మే
డలలో మూలుగుచున్న విప్పటికిఁ గూడన్ పావురాల్, నీతికిన్
బలియై పోయిన రాజనందనుని దౌర్భాగ్యంబు నూహింపుచున్.'

—గబ్బిలము.

ఇట్లు సారంగధరునికథ తొలుత మాళవదేశమున- మాంధాతపురమునబుట్టి, రాజమహేంద్రము మార్గమున అంచెలమీద ఆంధ్రదేశమునకు దిగి రాజమహేంద్రవరమున ఇరవుకొన్నది. అంతతో ఆగినదా ? గుంటూరుమండలమునను ప్రతిఫలించి గులకరించినది. †గుంటూరుజిల్లా- పల్నాడుతాలూకాలో కృష్ణదరిని 'సారంగుపల్లె' యని ఒక చిన్నగ్రామమును, దానికి సమీపమున 'సారంగధరగుట్ట' యను చిన్న కొండయును, ఆ కొండమీద సారంగధరుని కాళ్లు చేతులు ఖండింపబడెనన్న కథయును కలవు. కొంచెము శ్రమకోర్చి విచారించినచో అందుకు తగిన స్థలపురాణము కూడా ఆ ప్రాంతముల లభింపవచ్చును. నెల్లూరుమండలమునను, కోవూరు తాలూ

§ శతకకవుల చరిత్రలో కూ. తిమ్మకవి సారంగధర చరిత్రను గూర్చి వ్రాస్తూ ఇట్లన్నారు.

'చిరకాలమునుండి వ్యాపించి సారంగధరునిమెట్ట మొదలగు చిహ్నములు గూడ గలిగియున్న యీ కథ సత్యమే యని స్థాపించుటకీ కావ్యము ప్రబల సాక్ష్యము కావలసిన యవసరము లేకపోయినను...రాజరాజు గాథలు తిమ్మకవినాటి కెట్లు ప్రచారమునందున్నవి తెలిసికొనుటకైన నిది యాధారము కాఁగలదని నమ్ముచున్నాము.' (పు. ౨౩౩.)

† ఈ సంగతిని నాకు బ్ర॥ మద్దులపల్లి గురుబ్రహ్మశర్మగారు దయతో తెలిపినారు.

కాలో చిత్రాంగికోట, రత్నాంగికోట, అను ప్రదేశములు వెలసినవిగాని, ఎందువల్లనో సారంగధరుని కథ మాత్ర మా ప్రదేశములకు ముడిపెట్టబడలేదు. § ఇట్లే సారంగధరుని కథతో సంబంధములేని రత్నాంగిమేడ - చిత్రాంగిమేడ- యున్న స్థలములు కన్నడదేశములో హాంపీ సమీపముననున్న కంపిలి నగరము ప్రాంతముననూ గలవట !

ఇంతకును చెప్పవచ్చినదేమంటే ? మహాత్ములకథలను - మహాపురుషుల జీవితములను తమతమ అభిజనములకు - అనువగుచో అన్వయములకును, అతుకుపెట్టుకొని యానందించుట మానవస్వభావము. (ఇందుకు, బమ్మెరపోతరాజును ఒంటిమిట్టకు లాగజూచుట, ‡ గజేంద్రమోక్షణము (రాజమండ్రికడ) గోదావరిమడుగులోనే జరిగినదనుట, మొదలగు తార్కాణలు మనమెరిగినవి యెన్నియేని కలవు గదా?) చేమకూర వెంకటకవియును అట్టి యానందలేశము నభిలషించియే - అలాటి చిన్నమార్పును చేసెనేమో యని తోచుచున్నది. కానిచో, గౌరనకథను యథాక్షరము గ్రహించినవాడు - ఆ పేరులను మాత్రము మార్చవలసిన అక్కఱయేమి ?

సారంగధరచరిత్రమును చెప్పు గ్రంథములలో ఇప్పటికి లభించినవానిలో గౌ. నవనాథచరిత్రమే ప్రాచీనతమము. అది 15వ శతాబ్దిపూర్వార్ధమున రచింపబడినదని పెద్దల సిద్ధాంతము. గౌరన తాను ఆ నాథచరిత్రమును శ్రీగిరి కవికృత పద్యప్రబంధమునుబట్టి రచించినట్లు చెప్పుకొన్నాడు.

"అపగ, శివమూర్తి సంతతాశ్రిత కల్పతరువు. ఘనభక్తి శాంతభిక్షావృత్తిరాయ, డనుపమంబైన మహావైభవంబు- దనర...గొలువుండి,- నవనాథవరుల పుణ్యప్రవర్తనలు, పరగ- శ్రీగిరికవి పద్యబంధముల విరచించినాఁ డది ద్విపదకావ్యమునఁ- జెప్పింపవలయు, ... చెప్పి కమలజ విష్ణుసేవ్యమానునకు, శ్రీశైలపతికి... అంకితం బొనరింపుమనుచు తాంబూలంబు లొసఁగి, గారవించుటయు,...శ్రీ మల్లికార్జున శ్రీమహాశివు పేర నే నొనరించి ప్రియ కథాసూత్ర- మేరీతిననిన."— (నవనాథ. పు. 7.)

---

§ చూ. నవనాథ. పీఠిక. పు. XXVI.

‡ గజేంద్రమోక్షణము గోదావరిమడుగులోనే జరిగినదనియు, గజేంద్రాకృతిగల కొండ యిప్పటికిని ఆకథను సూచించుచు (రాజమండ్రికడనే) ఆమడుగు ఒడ్డుననే యున్నదనియు శ్రీ గరిమెళ్ల కృష్ణమూర్తి పంతులుగారు - (డిస్ట్రిక్టుమునసబు) నెల్లూరిలో ఒకనాటిసభలో సభ్యులకు విన్నవించినారు.

శ్రీగిరికవి పద్యప్రబంధమును పఠించు భాగ్యము మనకు ఇప్పటికిలేదు. కావున అం దీ సారంగునికథ యేదేశమున- ఏప్రదేశమున- ఎట్లు ప్రవృత్తమైనట్లు చెప్పబడి యున్నదో తెలియదు. మనకు గౌరన కృతియే ప్రమాణము. దానినిబట్టి సారంగధర చరిత్ర *మాళవదేశమున- మాంధాతపురమున జరిగినట్లు భావించుటయే సమంజసము. ‡అప్పకవి, సారంగధరుని కథను- నన్న యాంధ్రశక్కికిని పొత్తుకలిపి పొలిపిన గాథ కలలోని వార్త గావున విశ్వాస్యము కాదని శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్య పంతులుగారు, నవనాథ- పీఠికలో విపులముగా విమర్శించి చెప్పినారు గావున ఆజోలి యిక మన కక్కరలేదు.

ఒక్కమాట.— వే. వేం. శాస్త్రిగారు 'మఱి యీ కథకు మూలమనందగి నట్టిది చౌరంగి యను మహాపురుషునికథ §నాథచరిత్రములం దిట్లున్నది' అని భులేశ్వరవృత్తాంత మొకటి యుదాహరించినారు. (చూ. సారంగ -పీఠిక.)

అందు సారంగధరుని కథ పోలికలున్నవి. అంతేగాని వేంకటకవి రచన కది మూలముకాదు. గౌరన నవనాథచరిత్రమే వేంకటకవి సారంగధర కథకు మూలము.

౧౭ చిత్రాంగి

గౌరనకథలోను, అట్లే యీ పద్యకావ్యములోనుగూడా 'చిత్రాంగి' రాజ నరేంద్రుని ఉంపుడుగత్తెగనే చెప్పబడినది.

సుబుద్ధి మాటలు.—

"కటకటా నీవెఱుంగని నీతికలదె ?
అలలకుఁ బెలయాండ్లకు మదిని
కలకాలములును నెక్కుడివి నిల్కడలు." (నవ - పు. 41.)
"...'చిత్రాంగి తల్లి నా'కనియె దకట
వారకాంతల కెందైన వావిగలదె ?" (ఇందు - ౨-౨౫.)

---

* స్త్రీల పాటలలో ఈ కథ మాళవదేశమున జరిగినట్లే యున్నది. సిద్ధన గౌడు, కథాస్థానము 'హస్తినాపుర' మన్నాడు.

‡ అప్పకవి వ్రాత ననుసరించి అహోబల పండితుడును- 'రాజరాజ తనూజాత స్సారంగధరబాలకః, సకృతః పాణిపాదేన రహితో೭జని హేతునా; మత్స్యేంద్ర నామ సిద్ధేంద్ర మహిమ్నా సిద్ధతాంగతః' అన్నాడు. (చూ. అహో. పం. పీఠిక. 67—68.)

§ ఈ నాథచరిత్ర మెవరు వ్రాసినదో వారు చెప్పలేదు.

బాణాల శంభుదాసు డీచిత్రాంగిపాత్రవిషయమున కొంత చిత్రకథ కల్పించినాడు. సారంగధరునికొరకు వ్రాసి పంపిన చిత్రాంగిపటము తనచేతికి రాగా, రాజనరేంద్రుడు చూచి మోహించి, – '...అచ్చటికి కత్తినిబంపి' వివాహకార్యము నెరవేర్చి † చిత్రాంగిని తనభార్యగా చేసికొనెనట. పిమ్మట చిత్రాంగి తన చెలికత్తెలతో – 'పటములో వ్రాసిన బాలుండు గాఁడు – ఎటువంటి దీసుద్ది యెఱిఁగింపుఁ' డనెనట. అపుడా చెలికత్తెలు – 'పటములో లిఖింపబడినవాఁడు పట్టపుదేవి రత్నాంగి కొడుకు– సారంగధరుడు – నవమన్మథుఁడు' అని చెప్పిరట. చిత్రాంగి తన తలవ్రాతకు చింతించి – 'కలితసుందరమూర్తిఁ గన్నులఁజూడ – సమయంబుఁ దలపోసి సారంగధరుని – రాకఁ గోరుచు నుండెనట. తరువాతి కథ యంతయును సమానమే.

కూచిమంచి తిమ్మకవియు చిత్రాంగిని 'రాజకన్యగను– రాజుభార్యగను, భావించినాడు. అందువల్లనే, సారంగధరునిచేత, 'పరికింప నెఱరాచ పడఁతు లెందైన– ధర నన్యపురుషులఁ దలఁపఁగోరుదురె ?' అని అనిపించినాడు. కాని చిత్రాంగి రాజకన్యయు ఇల్లాలును నైనచో, అట్టి కనువేదురును – అంతటి గయ్యాళితనమును ఆమెయెడ కలుగ జెప్పుట యొప్పదు సరిగదా, బుద్ధిమంతుడైన సుబుద్ధి ఆ యిల్లాలి శీలమును ముందుగా – అకారణముగా– అంతగా శంకించి – 'అక్కడి కేగినచో కీడు తప్పక కలుగు' నని చెప్పుటయు – సారంగధరుని యత్నమున కంతగా అడ్డగాళ్లు వేయుటయు, అనుచితప్రసంగ మనిపించుకొనును. కాబట్టి శంభుదాసుడు చేసిన సవరణ సరసమైనదికాదు. తదనుసారి తిమ్మకవి రచన రుచిరమైనదికాదు.

౧౮. మంజువాణి

గౌరన సారంగధరుని భార్యపేరు 'మంగళాంగి' యన్నాడు. తన కల్పనా చమత్కృతికి అనువుగా లేదని కాబోలు వెంకటకవి 'మంగళాంగి'ని 'మంజువాణి'గా మార్చినాడు. (చూ. ౧–౬౦.)

౧౯. ఉపసంహారము

గౌరన కృతిలో చివర సారంగధరుడు మత్స్యేంద్రుని నిగ్రహమునకు గురియై పిమ్మట అనుగ్రహమునకు పాత్రమై తరించుటను తెలుపు కథాభాగము చక్కని రచనకలది కొంత కలదు. నీతిమార్గమునే కాక నివృత్తిమార్గమునుగూడా మనసుకెక్క– బోధించు ఆ మంచి ఘట్టమును వెంకటకవి యెందువల్లనో చాలా సంక్షేపించినాడు. వేదాంతబోధ కావ్యశిల్పమునకు తగినది కాదనుమతమునకు చేరినవాడేమో అతడు ?

---

† సిద్ధనగౌడుని యక్షగానమునను, స్త్రీల పాటలలోను గూడా చిత్రాంగి రాజు రెండవభార్యగానే చెప్పబడినది.

౨౦ మత్స్యేంద్రనాథుడు

గౌరన, సారంగధరు ననుగ్రహించిన సిద్ధుడు 'మీననాథు' డనియు, అతడు శివ తనూభవుడనియు చెప్పి, ఆ మీననాథునే అందందు 'మత్స్యనాథు' డనియును వ్యవహరించినాడు. మీన మత్స్యశబ్దముల కర్థమున భేదములేదుగాని, మీననాథుడు – మత్స్యనాథుడు, భిన్నవ్యక్తులు.

"శ్రీ ఆదినాథ మత్స్యేంద్ర శాబరానంద భైరవాః
చౌరంగీ మీన గోరక్ష విరూపాక్ష బిలేశయాః." హఠయోగప్రదీపిక. (1–5.)

అందు ‡ మత్స్యేంద్రనాథుడే శివతనూభవుడు. † మీననాథుడు మత్స్యేంద్రనాథుని కుమారుడు. మురుడీనగరపు రాణియైన 'మైనాకిని'యందు కలిగినవాడు. పరిశీలింపగా నాథ పంథకు చేరిన నాథ పరంపరలో ప్రథముడును– ప్రభావవంతుడును మత్స్యేంద్రనాథు డనియే యేర్పడుచున్నది. హ. ప్ర. కర్తయైన శ్రీ స్వాత్మారామ యోగీంద్రుడు, మత్స్యేంద్రు నిట్లు స్మరించినాడు.

'హఠ విద్యాం హి మత్స్యేంద్ర గోరక్షాద్యావిజానతే
స్వాత్మారామోఽథవా యోగీ జానీతే తత్ప్రసాదతః.'

హఠయోగమున మత్స్యేంద్రనాథుని పేర ఒక యాసనముకూడా కలదు. (పు. 18.)

మత్స్యేంద్రనాథుని గూర్చిన ప్రశంస 'హఠవిలాసము' లో ఇట్లున్నది.—

సీ. "ఏదేవిఁగొల్చి మత్స్యేంద్రనాథాదులు యోగ సంసిద్ధికి నోడయులైరి." (పీఠిక. 3.)

సారంగధరు ననుగ్రహించిన నాథుడు మత్స్యేంద్రు డనియే హ. ప్ర. వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసినారు. అందువలననే కాబోలు వేంకటుకవి తన గ్రంథమున మత్స్యేంద్రునే పేర్కొన్నాడు. ఈ గ్రంథమంతయు పరిశీలించికేమో! వే. వేం. శాస్త్రిగారు 'మీననాథుఁడు మత్స్యేంద్రుని కుమారు' డనుటయే గాక 'ప్రాచీన ముద్రణములో

‡ చూ. హ. ప్ర. వ్యాఖ్య.

† చూ. బచ్చు రామన్నగుప్తగారి 'నవనాథభక్తులచరిత్ర' (పు. 129.)

గుప్తగారు ఆ గ్రంథమును, దుండిరాజ కుమారుడగు మాలూ పండితుడు మహారాష్ట్రభాషలో 'ఓవీ' బద్ధముగ విరచించిన గ్రంథము ననుసరించి రచించిరట. మాలూ పండితుని రచనకు మూలము గోరక్షసిద్ధుడు 'కిమ్యాగర' భాషలో వ్రాసిన గ్రంథమట. (చూ. పీఠిక.) ఆగ్రంథములో – మత్స్యేంద్ర గోరక్ష గహనీ జాలంధర కానీప భర్తరీవటు సిద్ధనాగ రేవణ చర్పటులు నవనాథులని చెప్పబడియున్నది.

సారంగధరు ననుగ్రహించిన యోగిని పేర్కొనుటలో మత్స్యశబ్దము కొన్ని మారులు మీనశబ్దము కొన్ని మారులును గలవు. అయినను యతియందు మత్స్యశబ్దమే యుండుటం బట్టియు, చౌరంగిని రక్షించినవాఁడు మత్స్యేంద్రుఁడె యగుటంబట్టియు ఆనామము అన్ని యెడలను మత్స్యేంద్రనాథుఁడుగానే యుండనోపు' నని, చక్కని హెచ్చరిక వ్రాసినారు.

౨౧ చౌరంగి

చౌరంగులు – ఒకరి కిద్దరు ముగ్గురు తేలినారు. అందరును మత్స్యేంద్రుని మహిమచే నేర్పడ్డవారే. ఇందు సారంగధరుడు 'చౌరంగి' యయ్యెను. శాస్త్రిగా రుదాహరించిన కథలో – చంద్రశేఖరుడు 'చౌరంగి'యైనాడు. అట్లే బ. రా. గుప్త గారి గ్రంథములోను 'కృష్ణాగరుడు' అను రాజకుమారుడు 'చౌరంగి' అయినట్లున్నది. (అందలి ఈ కథ అంతయు సారంగధరుని కథయే. కథాపురుషుల పేర్లు మాత్రము భిన్నములు.) ఇట్లొకరికిద్దరు ముగ్గురు చౌరంగు లగుట యెట్లు? ఇంతకును 'చౌరంగి'యను పదమున కర్థమేమి ?

గుప్తగారి గ్రంథములో కృష్ణాగరుని కరచరణములు చతురంగపీఠముపై నరుక బడెననియు – అందువలన నతనికి చౌరంగనాథుడను నామము పెట్టబడె ననియు నున్నది. చంద్రశేఖరుడు 'చౌరంగి'యయిన విధమేమో శాస్త్రిగారు చెప్పలేదు. గౌరనయును 'అరుదార చౌరంగి యను నామ మొసఁగి – మరి వానికిట్లనె మత్స్యేంద్రు డెలమి' నన్నాడేగాని, ఆపేరొసగుటకు కారణము చెప్పలేదు.– అందువల్ల సారంగ ధర చరిత్రము వ్రాసిన కవు లితరులును చెప్పలేదు. శబ్దార్థమును బట్టి నేనొక యూహ

ఇందు–	అందు–
ఈ మాంధాతపురము. (రాజమహేంద్రము)	కౌండిన్యనగరము
రాజమహేంద్రుడు. (రాజనరేంద్రుడు)	శశాంగనృపాలుడు
రత్నాంగి. (పట్టపుదేవి)	మందాకిని. (మొదటిభార్య.)
సారంగధరుడు.	కృష్ణాగరుడు.
చిత్రాంగి. (ఉంపుడుగత్తె)	భుజావంతి – (మందాకినీ మరణానంతరము– రెండవభార్య. ఈమె తొలుత కృష్ణాగరునికై యుద్దేశింప బడినది.)
గొల్లవాడు – (తరువాత గోరక్షుడు.)	గోరక్షనాథుడు.
మత్స్యేంద్రనాథుడు.	మంత్స్యేంద్రనాథుడు

చేసితిని. (చూ. పు. ౫౧౫.) నా యూహమును బలపరచు వ్రాతయొకటి యిటీవల హా. ప్ర. వ్యాఖ్యానములో ఇట్లు లభించినది.—

'హిందూస్థాన భాషయందు కాళ్లుచేతులు తెగిన మనుష్యునకు చౌరంగి యని పేరు. మత్స్యేంద్రనాథాదు లరణ్యమున సంచరించు చుండినపుడు చౌరంగికి వారి దర్శనము కాఁగా కాళ్లును చేతులును వచ్చెను. అంత చౌరంగి మత్స్యేంద్రనాథాదులు సిద్ధపురుషులని గ్రహించి వారికి శిష్యుఁడాయెను. ఈ చరిత్రమే సారంగధర చరిత్రగా మాఱినట్లు తోఁచెడిని.'

ఎట్లయిన నేమి? చౌరంగులు ముగ్గురును పినతల్లి మోహమునకు గురియైనవారే; ముగ్గురును కరపాదఖండన దండన కర్హమైనవారే; ముగ్గురును మత్స్యేంద్రుని మహిమచే మరల కరచరణములు పొందినవారే; అగుదురుగాక. మరి యీ ముగ్గురిలో సాథర్థ్యమును పొందిన చౌరంగి యెవడు ? 'అసలు చౌరంగి మన సారంగధరుడు; తక్కిన యిర్వురును నకలు చౌరంగులు' అనుకొనవచ్చునా ? ఈ సారంగధరుని కథవంటి కథ కొంచెము మార్పుతో [1] కన్నడభాషలో- 'కుమార రాముని కథ' యను పేరుతో కలదట ! ఆ కుమారరాముడును పినతల్లి మోహమునకు గురియైనవాడేనట ! అయితే వానికి విధింపబడినది మరణదండనమట; అందువలన ఆకథలో కరచరణ ఖండనము; మత్స్యేంద్రుని మహిమ; చౌరంగి నామకరణము అనునవి లేవు. మొత్తము మీద ఈ పోలిక కథలన్నియు ఏదో యొకదానికి అనుకృతు లనుటలో తప్పులేదు. మరి మన సారంగధరుని కథయే తొలికథయై యుండునా ?

శ్రీయుతులు ఒంగోలు వెంకటరంగయ్య పంతులుగారు 'చౌరంగి' యే కాల క్రమమున శారంగి - సారంగ - సారంగధరుడు, అయ్యెనన్నారు. వారి వాక్యములనే ఉదాహరించుచున్నాను.

"సారంగధర సమాసములోని సారంగశబ్దము "చౌరంగ" యను మహారాష్ట్రదేశభాషాశబ్దముగా నున్నది. మోల్సువర్తుగారి (Moles worth) మహారాష్ట్ర నిఘంటువునందు 'చౌరంగ' శబ్దమునకు కాలుసేతులు కట్టివేయబడుట (To be bound up hand & foot) అనియు, చౌరంగణ అను పదమునకు కాలు సేతులు తెగగొట్టబడుట (To mutilate by chopping off hands and feet) అనియు అర్థము లున్నవి. షేక్స్పియరుగారి (Shakespear) హిందూస్థాని నిఘంటువులో శారంగి అనగా కత్తిసాములో నొకవిధమైన దనియు - కత్తి త్రిప్పుటలో యెదుటనున్న జంతువుయొక్క నాలుగుకాళ్ళను ఒక్క దెబ్బతో తెగగొట్టుట అనియు నున్నది.

[1] చూ. నవనాథ. పీఠిక. (పు. XXV.)

ఈ యాధారములను చూచిన మూలపదము 'చౌరంగ' అనియుండి యుచ్చారణ భేదములచే 'సారంగ' అని మారియుండ వచ్చునని తోచుచున్నది. అట్లగునెడల వీని పేరు సారంగుడని నిలువక సారంగధరు డెట్లాయెనని ప్రశ్నింప వచ్చును. వే. వేం. శాస్త్రుల వారు...ఈ సారంగధరుని కథకు మూలమనం దగినట్టిది 'చౌరంగి' యను మహాపురుషుని కథయని... తెలిపియున్నారు.— ఆకథలో చౌరంగునికి చంద్రశేఖరు డని పేరట— సాక్షాత్ చంద్రశేఖరుడే సారంగధరుడును అయి యుండుటచే కించిద్భేదమును కల్పించి 'చౌరంగ' శబ్దార్థము తెలియక ఆకథలోని చంద్రశేఖరుని సారంగధరునిగ నెవ్వరో మార్చియుందురు." (ప్రమాధి ఫాల్గున భారతి.)

సారంగధరుడు (భగవంతుడైన) చంద్రశేఖరుని యనుగ్రహమున పుట్టినవాడు. అందువలన "పటుబుద్ధి నెరయ నహ్వార్థివేశ్వరుఁడు - సారంగధరుఁడని చంద్రశేఖరుని- పేరిడి యాబాలుఁ బ్రియమునఁ బిల్చె" కొన్నాడు. అంతేగాని, శాస్త్రిగారి కథలోని చంద్రశేఖరుని బట్టి సారంగధరు డేర్పడలేదు. సారంగధరుని కథకు శాస్త్రిగారి కథ మూలము కాదని నిరూపించితిని గదా!

చౌరంగ, సారంగ (ధర) శబ్దములలోని వర్ణసామ్యమును బట్టి పంతులుగా రట్లూహించిరిగాక. మరి కృష్ణగరుడు - చౌరంగియయ్యె నన్నచోటనో? అట్టి యూహాకం దవకాశము లేదుగదా?

౨-౨ కవితావిశేషములు

సారంగధర చరిత్రము చక్కని జానుతెనుగు కావ్యము. జానుతెను గనగా, వ్యవహారసిద్ధమును- జాతీయము (idiomatic) ను నైన తియ్యని తేటతెనుగు. అచ్చతెను గను పేర కల్పింపబడు కృత్రిమాంధ్రము ఈ జాతికి చెందినది కాదు. ‡జాను తెనుగును పాలకురికి సోమనాథకవియు, నన్నిచోడ కవిరాజు నిట్లు ప్రశంసించి యున్నారు.

'ఉరుతర గద్య పద్యోక్తులకంటె - సరసమై పరగిన జానుఁదెనుంగు
చర్చింపఁగా సర్వసామాన్యమగుటఁ- గూర్చెద ద్విపదలు గోర్కిదైవాఱ'

—బసవపురాణము.

'బలు పొడతోలు సీరయును, బాఁపసరుల్, గిలుపారుకన్ను, వె
న్నెల తల, సేఁదుఁ గుత్తుకయు, నిండిన వేలుపు టేఱు, వల్గు పూ
సలు గలయోని లెంకవని జానుఁదెనుంగున విన్నవించెదన్
వలపు మదిన్ దలిర్ప బసవా బసవా బసవా వృషాధిపా.'

—వృషాధిపశతకము.

‡ వివరములకు బసవపురాణ పీఠిక. (చూ. పు. ౮౩.)

'సరళముగాఁగ భావములు జానుఁదెనుంగున నింపు సొంపుతోఁ
బిరిగొన వర్ణనల్ ఫణితి వేర్పాటన నర్థము లొత్తగిల్ల బం
ధురముగఁ బ్రాణముల్ మధుమృదుత్వరసంబునఁ గందళింప న
క్షరములు సూక్తు లార్యులకుఁ గర్ణరసాయనలీలఁ గ్రాలఁగాఁ.'

—కుమారసంభవము.

వెంకటకవి తెనుగుపొలము నాలుగంచులు తిరిగి, ఆటలు, పాటలు, ఆచారములు - అలవాటులు, సంప్రదాయములు - సాంగెములు మున్నగువాని తీరుతియ్యములు తెలిసి, సీమసీమలలోని జాతీయములైన పలుకుబడులను - నానుడులను (లోకోక్తులను) సంతరించి, అందు మేల్తరము లేర్చి కూర్చి, నుడికారపుసొంపుతో ప్రతిపద్య చమత్కృతితో ఈకమ్మని కావ్యమును తీర్చినాడు. అందువల్లనే, కేవల తత్సమపద గ్రథితములు - సంస్కృతభాషైకచాతురీ స్ఫోరకములు నగు ప్రబంధములకు తోబుట్టు వయ్యును - ఈ కబ్బము చొక్కపు తెనుగుదనముతో శోభిల్లి తెనుగుతల్లి కొక క్రొత్తతొడవయి యలరారు చున్నది. ఇందు కవివాడిన నానుడుల లెక్కకంటెను, వానిని వాడుటలో అతడు చూపిన నేర్పు మిక్కిలి కొనియాడ దగినది.

లోకోక్తి యనగా సామెత. (= దృష్టాంతవాక్యము) అట్టి వాక్యమునందలి పదములు వాని యర్థము మన కప్రధానములు; ఆయర్థముద్వారా సూచితమగు భావము ప్రధానము.—

'ఇంటి దీపమని ముద్దుపెట్టుకోబోతే మూతిమీసాలు తెగ్గాలినట్లు' అనునది లోకోక్తి. ఇందలి దీపము - ముద్దుపెట్టుకొనుట - మీసాలుకాలుట - అను నంశములు అప్రధానములు. 'మనవాడుగదా అని మేలుచేయబోతే - దుర్జనుడు కీడేచేయును' అనునది (భావము) ప్రధానము.

కవులు సామాన్యముగా లోకోక్తులను - భావప్రధానములుగానే వాడుచుందురు.

'అంతలేసి మహాత్ముల నింతసేయు
మాకు నినుసంహరించుట మాత్ర మెంత?
యొందు గుడిమ్రింగువానికి నంది పిండి
వడియ మనుపల్కు లెఱుఁగవే పుడమిలోన.' (విక్ర. 2-238.)

ఇందులో— గుడి...వడియము - అనుటవల్ల, అంతగొప్పపని చేయువానికి ఈ చిన్నపని యేపాటి, అన్న భావము తెలుపబడినది. అంతేగాని ప్రకృతమున, గుడి మ్రింగుట- నంది' ఇత్యాదులతో సంబంధములేదు. వెంకటకవి లోకోక్తిని వాడుచో— ఆయుక్తిలోని పదములకును - ఆ ప్రకరణమున సంబంధ ముండియే తీరును - చూడండి,

'ఇట పూజింతము నేర్చిన, యటుల గిరీశు నొకయాకు నలమునఁ, గొండం
తటి దేవరకును గొండం, తటిపత్త్రిరి వెట్టువారు ధరణింగలరే?' (౧-౧౬.)

ఇక్కడ, 'కొండంతటి దేవరకు కొండంతటి పత్త్రి పెట్టువారుకలరా' అనునది లోకోక్తి. గొప్పవారికి, వారిదగ్గారు తగినంతగా అర్పించి తనుపగలమా - అని భావము. 'ఆకు అలము' అనునది లోకోక్తి; ఏదో అల్పాల్పవస్తువు, అని భావము. పై రచనలో భావము మాత్రమే కాక, దేవర 'గిరీశుడు' కావున కొండంతవాడే యగుటయు, పూజాద్రవ్యమగు పత్త్రి, 'ఆకు - అలమే' యగుటయు విశేషము. ఈక్రింది లోకోక్తు లన్నియు నిట్టి చమత్కృతితో సమర్థింపబడినవే.

'కుత్తుకవిషము నాలుక బెల్లము'. (౧-౨౩.)
'ఏనుఁగుపోవు వీథి - సింహము మెడగంట.' (౧-౧౦౦.)
'గ్రామో నాస్తి కుతస్సీమా.' (౨-౭౭.)
'ఏటావలి గిలిగింతలు.' (౨-౧౬౩.)
'గాలి గలయప్పుడె తూరుపెత్తఁ బట్టు.' (౧-౧౬౫.)
'తలప్రాణము తోకకు వచ్చె.' (౨-౧౭౮.)
'మేనమామపోలిక.' (౨-౧౮౨.)

జాతీయోక్తులలో శ్లేషాగమును సమర్థించుటయందును వెంకటకవి నిరుపమానుడు.—

'శకున మడ్డగించిన పని.' (౨-౪౯.)
'బొట్టుపెట్టినట్లు.' (౨-౧౬౮.)
'పట్టియాడు.' (౨-౨౦౯.)
'పులుసు విలుగు' (౨-౨౨౨.)
'పిచ్చుకుంటుమీఁద భాగీరథి' (౩-౧౭౭.)

ఇక శ్లేష. బిగింపులులేని సాదా పలుకుబడులా? కావలసినన్ని:—

'మనసెఱుఁగని కల్ల - ఒడలు మఱచిన స్లివము.' (౨-౩౨.)
'మెత్తని చోటనె గుద్దలివాడి.' (,,-౩౫.)
'నిలువు నీరునఁ బండినట్లు.' (,,-౪౨.)
'కులానికి పొడ్డంటే చిన్నప్పుడే వేరుపడ్డానన్నట్లు.' (,,-౧౦౯.)
'నీళ్లలోని ముల్లు.' (,,-౨౮౮.)
'వ్రేళ్లసందు జాఱువారు.' (౩-౮౫.)
1 'మూడు తరువులు.' (,,-౧౦౭.)

---

1 మూడు తరువులు- వంటిదే, 'మూడు వలపుల్' అను జాతీయము.
చ. 'యిటు లాదిసంగమం, బునసె విభుండు మూడువలపుల్ వలచెన్
ఫణిరాజ కన్యకన్.' (విజ. ౧-౧౭౪.)

ఇది యనువాదము- అని తెలియకుండునట్లు సంస్కృతోక్తులను తెనుగున వెల యించుటలో వెంకన గట్టివాడు.—

(a) 'భామినీ, రాజుల చిత్తముల్ తెలియరా వెటుపో యెటువచ్చునో.' (౨—౮.)

సంస్కృతము.— 'విశ్వాసో నైవ కర్తవ్యః స్త్రీషు రాజకులేషుచ.' (హితో. మిత్రలాభః. ౨౦.)

(b) 'పదరకుమీ లెస్స పదిం, బదిగ విచారించి సేయు మంచిదనుమీ.' (౨—౨౬౧.)

సం.— 'సహసా విదధీత నక్రియామ్.' (చూ. సారంగ. పు. 3౪౮.)

(c) 'రాజానుమతము ధర్మము.' (౨—౨౭౭.)

సం.— 'రాజ్ఞా య దనుమతో ధర్మః.'

(d) 'కలికితు మ్మెదయానినలుఁగనివిరిఁబోని, మేలుకప్రాయము బూని యలరు వాని.' (3-౧౦౮.)

ఈభావము శాకుంతలములోని 'అనాఘ్రాతం పుష్పమ్' అను శ్లోకమునుండి గ్రహింపబడినది.

సారంగధరకర్త వాడిన శబ్దము లనేకము శ. ర.లో లేవు. కొన్ని బ్రౌణ్యము నను లేవు. (ఈవ్యాఖ్యానమున నాకెక్కువ ఉపకరించినది బ్రౌణ్యమే.)

(1) 'బజగెడి' (= బజగేడి.). 3—౨౧3.

ఇది 'నానగేడి' వంటిది కాబోలును! (చూ. నాగపూడివారి పారిజాతము. 5—20.)

(2) 'చనుమానము' (౨-౬3.)

(3) 'సబ్బిణి.'

వెంకటకవికి శబ్దాలంకారమున మక్కువ యెక్కువ. అందును యమకమున అతడు పెట్టినది పేరు. మచ్చుకు;—

'జనవరులకౌ ✻ - జనవరులకౌ - మనసరులకౌ - దొరలకౌ' (౧-౭౭.)

'బోటియలకడ - నెటియలయెడ - నెటియలవడ.

పరియలుగా - మురియలుగా - నురియలుగా.' (౨-౧౦౬.)

✻ 'చనవరి' యను పదమున క్రింది ప్రయోగము నా కిటీవల జ్ఞప్తివచ్చినది.— "నీ, కనుగుణమైన యానమును నాసనముకౌ రుచిరాతపత్రముం, జనవరి కొల్వునిచ్చెద గజవ్రజముం బరికింపు పెంపుతోకౌ." (భా. విరాట. 1—220.)

'నందనసంతానము - (ఆశ్రితపటలీ) నందన సంతానము.' (౧-౨౯.)

'రారాయని (తలిరాకు జి) రారాయని.' (౨-౧౨౯.)

'నీపాల (బెట్టుకొనుమవ) నీపాల' (౧-౯౯.)

తేట తెనుగు పదములతో శ్లేష చమత్కారములు చేయుటలో వెంకన అద్వితీయుడు. అతని కవనమంతయు అట్టి చమత్కృతులతో నిండియుండును. కావున ఉదాహరణములను చూపుట తేలనిపని. కవితారసికులీ క్రింద సూచితములగు పట్టులు ముఖ్యముగా గమనింతురు గాక.

చిత్రాంగీ సారంగధర సంవాదఘట్టము. ద్వి. ఆ. ౧౮౨; ౧౮౪, మొదలు ౧౮౯ వరకును; తృ. ఆ. ౪౩, ౯౨, ౧౭౯.

ఇట్లెన్నని యుదాహరింపగలము ? గ్రంథమంతయు నిట్టి శిల్పనైపుణముతోనే నిండియున్నది. వెంకటకవి రెండవకృతియగు విజయవిలాసమునను శబ్దశిల్పము కలదు గాని శ్లేషాది చమత్కృతు లింత ప్రౌఢమయినవి అందు లేవు. ఈ రహస్యమును గమనించియే బ్రౌను పండితుడు ఈ రెండు కావ్యముల తారతమ్యమును తెలుపుచూ ఇట్లన్నాడు.—

"విజయవిలాసము a poem in three books: describing the marriage of Arjuna.- సారంగధర పద్యకావ్యము. This poem is greatly admired for the beauty of its style which is very intricate."

శిల్పనైపుణిచే చెన్నుమిగిలినను కవితాకమనీయత యందును, రచనా సౌష్ఠవము నందును సారంగధర, విజయవిలాసమున కించుక వెనుకపడినమాట నిజము. అందువల్లనే శ. ర. కర్త "చేమకూర వేంకటనాథుడు విజయవిలాస రచనా నైపుణ్యముం బట్టి నాలవతరగతియందుఁ జేర్పఁబడినను సారంగధరచరిత్ర రచనను బట్టి అయిదవతర గతియందుఁ జేర్పఁబడవలసినవాఁడుగా నున్నాఁడు" అన్నాడు.

ఒక్క పద్యమునైనను చక్కగా చదివి చవిచూచినవారు కాకపోయినను శ్రీ వెంకట్రాయశాస్త్రిగారు, ప్రౌఢముగా సారంగధర నిట్లు ప్రశంసించినారు.—

"ఇందు పూర్వోక్తలువోలె తామే విడుశ్లేషలును, ద్రాక్షాపాకంబున నోరూర రసమొల్కు రచనలును, సదాచారాభిమానముం బురికొలుపు ధర్మ్యనిబంధన నైపుణియు, విసిగింపని వర్ణనలును, బరువులు నెరువులుంగాని కబ్బంపుఁ దొడవులును, ఈ ప్రబంధమును భారతీ భాండారమందు కడు నుచ్చస్థానమందు నెలకొల్పుచున్నవి."

ఆంధ్రకవితా లోకమున వెంకటకవి మార్గము ప్రత్యేకముగా ప్రశంసింపదగినది. అందువల్లనే కవితారసికుడైన రఘునాథనృపాలుడు 'క్షితిలో నీ మార్గమెవరికిన్

రాదు సుమీ' అని అగ్గించినాడు. §'ఒడలి చెలువునందు నెడమ సగంబుతోఁ- గుడి సగంబె సాటి గూడుఁజెలికి' అన్నట్లు, వెంకటకవి సారంగధరకు సాటిరాదగిన మేటి కావ్యము వెంకటకవి విజయవిలాసమే.

వెంకటకవి కాలమున కవులు ఒకరిని మించి ఒకరు పోటాపోటీలమీద రచనలు సాగించిన ట్లీ క్రింది పద్యముచేత వెంకటకవి సూచించినాడు.

"క్షితిపయి వట్టి మ్రాఁకులుఁ జిగిర్ప వసంతుఁడు దా రసోపగుం
భిత పదవాసనల్ నెఱప, మెచ్చక చంద్రుఁడు మిన్నునం బ్రస
న్నతయును సౌకుమార్యముఁ గనంబడ ఱాల్గరఁగంగఁజేసెఁ; నే
గతి రచియించిరేని సమకాలమువారలు మెచ్చరే కదా." (విజ. 1—210.)

† 'మెచ్చరే కదా'- అంటే, (వట్టి మ్రాకులను పల్లవింపజేసినందుకు వసంతుని ప్రజ్ఞను మెచ్చక, చంద్రుడు రాళ్లను కరగించి మిక్కిలి ప్రజ్ఞను ప్రకటించినట్లు-) ఇంతకు మించి మేము రచింపలేమా ? అని స్పర్ధించి గుణవత్తర రచనలు కావింతురని కవి హృదయము. వెంకటకవి రచన అట్టి భావముతోనే ప్రవృత్తమయినది కాబోలు !

౧ అనుకృతులు

ఇక్కడ ఒక్క విశేషము.—

ఈ సారంగధర రచనలోని తెనుగుదనపు సోయగమునను, తన్కాలమున కవికి గలిగిన యశస్సునను, నవనాథచరిత్రకూ - గౌరనకూ, కొంత భాగమున్నది. అది యెట్లంటే; పిడుపర్తి బసవన పాలకురికి సోమనాథుని బసవపురాణపు ద్విపదలను పద్యములుగా రచించినట్టు, వెంకటకవి గౌరన సారంగధర ద్విపదలను పద్యములుగా రచించినాడు. ఆ రచించుటలో గౌరన కృతినుండి కథతోపాటు మంచి మంచి పలుకుబళ్లు కూడా పట్టుబడి పట్టినాడు. విడివిడి నుడులమాట యటుండ, ఎన్నో తావులలో

---

§ శాలివాహన గాథా సప్తశతీ సారము.—

'చక్కఁదనము గల్గు చానలు జగములో- నెందఱున్న నేమి ? యింతి వినుము,
ఒడలి చెలువునందు నెడమసగంబుతోఁ- గుడి సగంబె సాటి గూడుఁ జెలికి.'

† వే. వేం. శాస్త్రిగారు, 'లోకములో నెట్టి కవులును తమకాలపుఁ గవులను మచ్చరింతురే గాని మెచ్చుకొనరుగదా- అని కవిమొత్తు' అన్నారు.

శాస్త్రిగారు చేసిన ఊహ పద్యార్థమునకును భావమునకును, విరుద్ధము. తన రచనకంటెను మేల్తరమైన రచన నింకొకరు చేసినప్పుడు, అందుకు సిగ్గుపడక గుణజ్ఞుడైన (వెంకనవంటి) కవి మొత్తుపెట్టునా ? ఎవనితో ? ఏమని ?

‡ఒక కొన్నిదోషములను నే నింతకుముందే అందందు ప్రకటించి యున్నాను.— వానిమాట యెందులకు ? సారంగధర చరిత్ర - 'విజ్ఞప్తి'లో గూడా అట్టి దోషము లున్నవి. చూడండి.—

౧౩ విజ్ఞప్తిదోషములు

౧ గీత - మనుస్మృతి

"మాత్రా స్వస్రా దుహిత్రా వా నో వివిక్తాసనో భవేత్
బలవా నింద్రియగ్రామో విద్వాంస మపి కర్షతి.
అను గీతోక్తమయిన లోకపరిపాటికి కడు దవ్వువాఁడై."

పై శ్లోకము మనుస్మృతిలో (2 - 215) ది గాని 'గీత' లోనిది కాదు. అదిలోనే హంసపాదు !

౨ అనివాక్యము

"ఘృతకుమ్భసమానారీ తప్తాఙ్గారసమఃపుమాన్
అని నీతికోవిదవాక్యమునకు ఉదాహరణభూతులై."

'అని...వాక్యమునకు' అనుట తప్పు. 'అను ... వాక్యమునకు' అనవలెను. శృం. నై. పీఠికలోగూడా - 'వారణాసియందు గోవిందచంద్రుఁడని రాజు ఏలుచుండెను' అన్నారు. 'అనురాజు' అనుట ఒప్పు.

౩ పొరఁబాటు

"తండ్రి పొరఁబాటు నెన్నక."

'పొరపాటు'గాని 'పొరఁబాటు' కాదు. 'పొరపడు' క్రియ; దానికృదంతము 'పొరపాటు.' పొరపడుట యనగా, పొరనుపొందుట. పొర - ద్వితీయకు బదులుగా వచ్చిన ప్రథమ. (వివరములకు, చూ. 'దూసి' వారి వివరణము. బా. సంధి. ౪౬.)

---

‡ 'కతిపయ శబ్దార్థస్వరూప పరిశీలనము' (విక్రమ - ఉగాదిసంచిక.)
'షాడబము' (ఆంధ్ర - సంక్రాంతి సంచిక.)
'జ్యోత్స్న' (,, సారస్వతానుబంధము. - తేదీ తెలియదు.)
'రాచవారు' (కృష్ణ - ఉగాదిసంచిక.)
'గౌరన హరిశ్చంద్ర - టిప్పణము' (ఆం. సారస్వ. 1942 జనవరి, 11, 18, 25.)
'యతినియతి' (వావిళ్లవారి సన్మాన సంపుటము.)
'కొన్ని శబ్దములు వాని యర్థములు' (మల్లాదివారి షష్టిపూర్తిసంచిక.)
'ఆముక్తమాల్యద - వ్యాఖ్యలు' (జనమంచివారి ష. సం. - వెలువడనున్నది.)

"సిగ్గుపడు = సిగ్గుఁజెందు, లజ్జించు
చెవుడుపడు = చెవుడుకలది యగు
ఓటుపడు = అపజయపడు
పొరపడు = ప్రమాదపడు
పొరపాటు = పొరపడుట, ప్రమాదము." (శ. ర.)
"కొతుకుపడు = (కొతుకు + పడు) లుప్తవర్ణముగాని లుప్తపదముగాని యగు.
కొంకుపడు = భయపడు." (సూ. ని.)

ప్రామాణికులయిన ఆంధ్రపండితుల వ్రాతలలో 'పొరపడు'; 'పొరపాటు' అనురూపములే యున్నవి.—

అక్కిరాజు ఉమాకాంతముగారి - చంద్రాలోకపీఠికలో "వృత్తాస్తములోఁ బొరపాటులు వ్రాసిరి."— "సూరకవి పొరపాటును జూపెదను" అనియున్నది.— సౌందరనందకావ్యములో - 'పొరపాటపరాధము' (పు. 29.) అనియేయున్నది.

సప్తమ్యర్థమునద్వితీయాంతమైన 'పొరన్' అనుపదమునకు 'పడు' అను ప్రయుక్తమై - పొరంబడు = 'పొరఁబడు' అను క్రియ యేర్పడినదనియు, 'పొరయందు పడు' అని యర్థమనియు, పొరంబాటు = 'పొరఁబాటు' పై క్రియనుండి పుట్టిన కృదంతమనియు, కొందరు పెద్ద లందురు. వే. వేం. శాస్త్రిగారును అభావముతోనే 'పొరఁబాటు' అనిరేమో ?

పొరన్ - పడు, అని వేరు వేరు పదములగుచో ఆ రెంటిని చేర్చి క్రియ యనుటయు- ఆ క్రియనుండి 'పొరంబాటు' అను కృదంతము పుట్టుటయు పొసగదుకదా ?

వ్యవహారములో 'పొరంబడు' - 'పొరంబాటు', లేవుగాని - 'పొరబడు' - 'పొరబాటు' ఉన్నవి. అందు 'పా' 'బా' యగుట ద్రుతకార్యముకాదు. అవి సరళాదేశమును పొందిన రూపములు. బ్రౌను ఆ రెండు రూపములను పఠించినాడు. భాషాభేషజము - పు. ౧౫౭ లో 'పొరబాటు' అనియు, పు. ౨౦౩ లో 'పొరబడ్డారు' అనియు సరళాదేశ రూపములు వాడబడియున్నవి.

౪ తలిదండ్రులఁబోయి

"యోగసామ్రాజ్యంబును బొంది, తండ్రి పొరఁబాటు సెన్నక తలిదండ్రులను బోయి దర్శించి, వారి వెతందీర్చి, వారికి......సుతోత్పత్తి గలుగునని తెలిపి...గురుసాన్నిధ్యముం జేరిన..."

పొంది, దర్శించి, తీర్చి - అను క్త్వార్థముల కడ 'కామా'లు పెట్టిన శాస్త్రిగారు 'బోయి' దగ్గర పెట్టకపోవుటకు కారణమేమి ? ఆ 'పోయి' క్త్వార్థముకాదా ?

తక్కిన వాటి వంటిది కాదా ? పోవుటయు పూర్వకాలిక వ్యాపారములలో నొకటి కావున 'పోయి' అన్నచోట గూడా 'కామా' తప్పక పెట్టవలెను. కాని వారి వాక్యములో అట్లు పెట్టుటకు వీలులేదు. 'తలిదండ్రులనుబోయి, దర్శించి,' అంటే అర్థమే వ్యర్థమగును. కావున వారి వాక్యరచన సరియైనది కా దన్నమాట. 'పార పాటు నెన్నిక (యింటికి) పోయి, తలిదండ్రులను దర్శించి' అని సరియైన రచన. తలిదండ్రులను బోయి' అనుట తప్పు.

౫. కరణిం బురణించు

"ఈ దివ్యప్రబంధము సాహసిక ముద్రణములపాలై ఈవి తీవియపూదండ చెత్త తొట్టిం బడినదో యను కరణిం బురణించు చుండంగని, చింతించి, పాటుపడి బాగుపఱిచి."

'కరణి' యనగా, విధము; 'పురణించుట' యనగా, వర్ధిల్లుట; విజృంభించుట. కావున వాక్యమున్నతీరున ఏర్పడుచున్న అర్థమిది.

ఈ దివ్యప్రబంధము - ఈవి...దండ = కల్పకుసుమమాల, చెత్త తొట్టి యందు - పడినదో = పడినదేమో, అను కరణిక = అన్నవిధముగా, పురణించుచుం డక = వర్ధిల్లుచుండగా - లేక, విజృంభించు చుండగా, కని - చింతించి.

సాహసిక ముద్రము (ల) పాలైన ప్రబంధమును, 'చెత్త తొట్టిలో పడిన... పూదండ యేమో' అని ఉత్ప్రేక్షించుటకు హేతువు లేదు. చెత్త తొట్టిలోబడిన పూదండ 'వర్ధిల్లదు'. కావున - 'పూదండవలె - వర్ధిల్లుచుండగా' అనుటయును పొసగదు. 'వర్ధిల్లుచున్నదానిని కని చింతించితి' - ననుటయు ననుచితము. కావున ఆ వాక్యమే తప్పు. §

'ఈ...ప్రబంధము సాహసిక ముద్రణములపాలై - చెత్త తొట్టింబడిన ఈవి తీవియ పూదండను పురుడించుచుండంగని, చింతించి' అంటే అర్థము సరిపడును. అనర్థము తొలగును.

'కరణిం బురణించు' అను రీతి శబ్దాలంకారము శాస్త్రిగారికి మిక్కిలి ప్రియము. ఆం. ప్ర. విమర్శలో, కొక్కొండ పండితుని వెక్కిరించుటలోగూడా- 'నన్నుం బెండ్లాడవే చెంచీత- నీకు బహు పున్నెముంటదే చెంచీత, అని చెంచిత పాట సరణిం బురణించుచున్నది' అన్నారు. (చూ. పు. ౨౫౬.)

కాని, పోలు; పోలికయగు, అను నర్థమున వాడదగినది 'పురుడించు' గాని 'పురణించు' కాదు.

---

§ శాస్త్రిశిష్యులు 'సారంగ' (Advertisement) ప్రకటనకు ఈ వాక్యమునే నేడు వినియోగించుచున్నారు. పాపము ! వారికేమెరుక ?

"పురణించు = (పురడించు.) వర్ధిల్లు; విజృంభించు.
పురుడించు = పోలికయగు." (శ. ర.)

'పురుడించు' - పురుడు, అను పదమునుండి పుట్టిన దేశ్యక్రియ' యనియు, 'పురణించు'_ పూరణమ్, అను సంస్కృత పదమునుండి పుట్టిన వైకృత క్రియ యనియు నిఘంటువులలో చెప్పబడియున్నది. (చూ. శ. ర.; శు. ని.)

కావున 'పురుడించు' అను నర్థమున 'పురణించు' అను క్రియను వాడుట పొరపాటు.

ఈ పొరపాటు శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో తరుచుగా జరిగినది.

1. 'పూని యితండు వార్ధియొఱపుం బురణించు.' (నాగా. పు. 44.)
   'పురణించుఁ = పోలును' అని వారిదే టీక.
2. 'కల్పవృక్షముం బురణించు చుండఁగా' (ఆం. ప్ర. వి. పు. 86.)
3. 'నిండు బిందెలజత జక్కవకవం బురణించు పాలిండ్లు' (దశ. చరి. పు. 2.)
4. 'ప్రతాపంబు పెంపున మధ్యాహ్నమార్తాండుం బురణించుచు.' (అపుటలో సే.)
   పురణించు - పురుడించు, అను క్రియలను ప్రాచీనకవులిట్లు వాడినారు.
   "గోవులు ప్రతివత్సరంబును ప్రసూతలై క్రేపులు పురణించివచ్చు"
   (హరి. పూ. ౬. ఆ.) శ. ర.
   "కురుబలమదె పురణించె బడలుపఱుతము రమ్మా" (భార.ద్రో.౫, ఆ.) శ.ర._
   'పురణించు,' రూపాం.— పురాణించు.
   "నాచేతఁ గ్రేపులు పురాణించుటంజేసి.' (భా. విరాట. ౧ ఆ.) శ. ర.
   "దండకము.— ఉరస్సీమ జీమూతమై ఘోర వర్షోపలశ్రేణి రాణించు మించుల్ బురాణింపఁగాఁ జేయు." (పాండు. 4. 77.) శ. ర.

"క. బలశాలియైన హంసముఁ
బిలిచిబి పురుడించిపాఱ జేలతనమునన్
గలవే యింతకు మును హం
సలతోఁ బురుడించు వాయసంబులు జగతిన్." (భా. కర్ణ. 2-60.)

'క. చనుమొలకలు గల కన్యా
జనములఁ బురుడించెఁ బద్మ సరసీరేఖల్." (పాండు. 4-38.)

౬ బరువులు — విరువులు

"బరువులు సెరువులుంగాని కబ్బంబుఁ దోడవులును"

గ్రాంథికభాషలో 'ఎరువు' అనగా, పేడ; పెంట. (చూ. శ. ర.) కావున 'ఎరువులుగాని...తొడవులు' అనుట రోత. 'ఎరవులు కాని...' అనవలెను. 'ఎర' వనగా ఒకటి రెండుదినములు వాడుకొనుటకై యడిగి తెచ్చుకొను సొమ్ము – (శ. ర.)

క. 'కడులోభమ్మున నొండ్లవి సొమ్ములు
రమ్మనినఁ వచ్చునే? యెరవు సతమగునే? (భా. అర. 4-347.)

వ్యవహారభాషలో 'ఎరవు'ను – 'ఎరువు' అనుటయును కలదు. అందువల్లనే, బ్రౌను – 'ఎరువు Lending, loan· Manure, dung.' అన్నాడు. ౧౯౪౭ లో ముద్రితమైన విజ్ఞానేశ్వరీయము తెనుగు వివరణమున – 'యాచిత మనఁగా ఎరువు దీసు కొన్న సొమ్ము' అని యున్నది. (చూ. పు. ౬౧.)

భాషేతరభాష పనికిరాదని శఠించు వీరగ్రాంథికులు, 'ఎరవు'ను – 'ఎరువు' అనుట ప్రాయశ్చిత్తములేని మహాదోషముకాదా?

౭ తల్లికి

"పెంటనే వానికి కాలుసేతులు వచ్చినవి. దేవతలు వానికి చౌరంగి యని పేరి డిరి. మత్స్యేంద్రనాథుఁడు వానిం దోడ్కొనిపోయి తల్లి కొసంగెను."

ఎవనితల్లికి? మత్స్యేంద్రుని తల్లికేనా?

ఈదోషము లన్నియు శాస్త్రిగారి సొంతములే గాని, యితరకృతములు కావు గదా? మరి వారియెడ నెంత యభిమానమున్నను – 'శాస్త్రులుగారు స్వయము ఇట్లు వ్రాయుదురని నేను నమ్మఁజాలనయ్యెదను' అనుట యెలాగు?

వారుచేసిన భాషాసేవకు ఎల్లరును వారియెడ నభిమానము కలిగియుండవలసినదే. వారిని భూషింపవలసినదే.

సీ. 'సంతరించితి వాంధ్ర సంస్కృత ద్రావిడ, హూణ వాక్పాండిత్య ముజ్జ్వలముగ,
విరచించితివి చారుతర కల్పనా చమ, త్కృతు లొప్పఁగ స్వతంత్ర కృతులుకొన్ని,
తెనిఁగించితివి కష్టమున కోర్చి తూచాలు, చెడకుండఁ గొన్ని సంస్కృతపుఁ గృతులు,
విరచించితి వభేద్య విషయ సంఘటితమ్ము, లగు ప్రౌఢకావ్య గూఢార్థములను,
కలము గొన్నది మొదలు తుది గడియ దాఁక, జీవితంబెల్ల శారదా సేవకొఱకె
ధారవోసితి; సాటి యెవ్వాఁడు నీకు? ప్రాజ్ఞసత్తమ వేంకటరాయశాస్త్రి.'

అని నేను భూషింపలేదా? అట్లని గుణదోష విచారమున సత్యము కప్పి పుచ్చుట యెట్లు? అభిమానమున తప్పులను కప్పిపుచ్చి గొప్పచేయుటయు, ఈర్ష్యా సూయలవలన, ఒప్పులను గూడా తప్పులుగా చెప్పి దెప్పుటయు ప్రాజ్ఞులొప్పు పని కాదు గదా! వే. వేం. శాస్త్రిగారు పూజ్యులౌదురుగాక వారి దోషములు పూజ్యము

లగునా ? వారి గ్రంథము లన్నియు దోషబహుళములుగా నున్నవి. ఈనాడు పిన్నలు- పెద్దలు, పండితులు- పామరులు, ఎల్లవారును శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోని అచ్చుతప్పులను గూడా ఒప్పులుగానే భావించి శాస్త్రిగారియెడ గల ప్రమాణబుద్ధి వలన అపరిశీలితముగనే గ్రహించుచున్నారు. అందుమూలమున భాష కళంకిత మగుచున్నది. ఈ యెల్ల విషయములను లోకమునకు తెలుపు తలపుతో తయారుచేసిన మచ్చుతునకే- ఈ సారంగధర చరిత్ర. అందువల్లనే యిందు అల్పాల్ప ప్రమాదములు సైతము ఉజ్జగింపబడక యథావకాశము- ఎత్తిచూపబడినవి. ఈ సారంగధరకు జరిగిన సంస్కారము వారి తక్కిన యెల్ల గ్రంథములకును జరిగినదేగాని భావన కలుగుచున్న చెట్ట తొలగదు. అంతవరకును ఆ కృతులనుండి పాఠములను గ్రహించు పెద్దలు ప్రతి పదమును పరిశీలించి గ్రహించుట శ్రేయము.

౧౪ కథాప్రాశస్త్యము

శీలరక్షణమునకుగా ఘోరశిక్షకు గురియైన సారంగధరుని పవిత్రచరిత్రము తెనుగువారి యుల్లములను కొల్లగొని ద్విపదలుగా, పదములుగా, పద్యములుగా, గద్యములుగా, చాటువులుగా, నాటకములుగా బహుముఖముల ప్రకటితమై ప్రశస్తి కెక్కినది. సారంగధరుని కథను గౌరన, బాణాల శంభుదాసు, కూచిమంచి తిమ్మకవి ద్విపదకావ్యములుగా వ్రాసినారు. ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారములో † 'పగడు రామకవి' కృతమగు ద్విపదకావ్య మొకటి కలదట. సముఖము వెంకటకృష్ణప్పనాయకుడు ఈకథను గద్యముగా రచించినట్లు - 1942 S. S. L. C - తెలుగు టెక్స్టు - పు. 170 లో తెలుపబడియున్నది. ‡ 'సిద్ధనగౌడు' అను లింగధారి వ్రాసిన యక్షగానము (గుజిలీపుస్తకము) ఒకటి ప్రచారములో నున్నది. $ విశాఖమండలములోని 'మరువాడ' గ్రామవాసి 'పసకాడ సన్న్యాసి' యను పాటకులస్థుడు సారంగధర చరితను పాటగా పాడినాడు. § స్త్రీల సారస్వతములోని సారంగధరచరిత్ర పాటలు రెండు శ్రీ చింతాదీక్షితులుగారు ప్రకటించినారు.

మారవి కవికృత భాస్కరశతకములోని,

'అంగన నమ్మరాదు తనయంకెకు రాని మహాబలాఢ్యు జే
భంగుల మాయలొడ్డి చెఱుపం దలపెట్టు; వివేకియైన సా

---

† చూ. కూ. తిమ్మకవి సారంగధర చరిత్ర పీఠిక.

‡ ఈ పుస్తకమును శ్రీ చింతా దీక్షితులుగారు నాకు దయచేసినారు.

$ చూ. గి. వ్యాససంగ్రహము. (పు. 3౨౨.)

§ చూ. గి. వ్యా. (పు. ౨౫3.)

రంగధరుఁ బదంబులు కరంబులు గోయఁగఁ జేసెఁ దొల్లి చి
త్రాంగి యనేకముల్ నుడువరాని కుయుక్తులుపన్ని భాస్కరా.'

అను పద్యము సారంగధరుని కథను తెనుగువారి హృదయములను గల చిరకాల పరిచితిని సువ్యక్తము చేయుచున్నది.

౧౨ కథాప్రారంభము

ఈ సారంగధర రచనకు మూలము గౌరన నవనాథచరిత్ర మని చెప్పితినిగదా. వెంకటకవి కథాసరణిని గూడా ఆ గ్రంథమునుండియే గ్రహించినాడు. కాని ఉప క్రమణోపసంహారములలో కొన్ని యంశములను తొలగించినాడు. కథాపురుషుల నామములలో కొన్ని మార్పుచేసినాడు. వానిని క్రమముగా చూపి అందువలని గుణ దోషములు కూడా వివరిస్తాను. నవనాథచరిత్రమున కథాప్రారంభ మిట్లున్నది.—

శివపుత్రుఁడగు మీననాథుడు తండ్రి యాజ్ఞను పొంది భూలోకమునకు వచ్చి, 'కాళింగ బంగాళ...కోస లాది' దేశములు చూచుకొనుచు వచ్చి వచ్చి, మాళవదేశ మును చొచ్చి, 'ఆ దేశపు రాజు 'రాజమహేంద్రుడు' మంచివాడనియు, అతడుండు 'మాంధాతపురము' దర్శనీయ మనియు, అచటి జనులవలన విని, చూచు వేడుకతో ఆ పురమున కరిగి, అందు కొంతకాలముండి, పిమ్మట, అచటికి సమీపముననున్న కొండగుహాలో వాసమేర్పరుచుకొని, యోగాభ్యాసమున కాలము గడుపుచుండెను. మీననాథుడు, తన జాడల నొరు లెరుగకుండుటకై మారువేషముతో అలమందలకు పోయి- పా లడిగి పుచ్చుకొనుచు దేశయాత్ర సాగించుచుండెను. కొంతకాలమునకు రాజనరేంద్రుని పసులకాపరి యగు ఒక గొల్లవాడు మీననాథునికి భక్తుడై, ప్రతి దినమును సూర్యోదయవేళకు - కమ్మగా కాచిన ఆవుపాలు తెచ్చి యిచ్చుచుండెను. గొల్లని భక్తికి సంతుష్టుడై మీననాథు డాతనియెడ మిగుల దయగలిగి యుండెను.— అన్న తర్వాత:— 'ఇట నంత రాజమహేంద్ర భూవిభుఁడు...రాజ్యము సేయుచుండెఁ, గొడుకు నొక్కరుని...బడయంగ మదిఁ గోరి...పార్వతీరమణు...నాశ్రయించి' అని సారంగధర కథాప్రారంభము. తక్కిన కథయంతయు ఈపద్యకావ్యమున నున్నట్లే.

వెంకటకవి మత్స్యనాథుని మాట యెత్తలేదు; గొల్లని గొడవను తడవనూలేదు. అందువల్ల ప్రధానకథ కెట్టిభంగమును లేదుగాని,

'తనగుహాలోపలఁ నిలిపి తాము గ్రోలఁగఁ జిక్కనట్టి చి
క్కని తరిపాలు దానపుడు కంఠము మోవఁగఁ ద్రావఁజేయు,' (3-౧౯౮.)

అన్నచోట 'ఈ తరిపాలు ఎక్కడివి ?' అన్న శంకకు సరియైన సమాధానము లభింపదు. అంతమాత్రమే.

౧౬. కథారంగము

గౌరనకృతిలో కథారంగము 1 మాళవదేశమున 2 మాంధాతపురమనియు, ఆపురమున కధిపతి రాజమహేంద్రుడనియు నున్నది.

ఇక్కడ వెంకటకవి ఒక చిన్న పోకిరి పని చేసినాడు. ఏమనగా ? మాళవ దేశమును మాళవదేశముగానే యుంచి 'మాంధాతపురము' ను 'రాజమహేంద్రము గను, 'రాజమహేంద్రు'ని- 'రాజనరేంద్రుడు'గను మార్చినాడు. అంతేకాక ఆ రాజ నరేంద్రునికి 'రాజరాజనరేంద్రుడు', 'రాజరాజు' అనునవి పర్యాయనామము లన్నాడు.

గీ. 'మహిని రాజనరేంద్రుఁడు, మాళవపతి,
‡ రాజరాజనరేంద్రుఁడు, రాజరాజు
ననఁగఁ బేరన్నికకు నెక్కి యతిశయిల్లు
నింద్ర విభవుండు $ రాజమహేంద్రవిభుఁడు.' (౧-౫.)

---

[1] 'Hindustan and Dukhan were divided into four kingdoms. Gurjara westword. Malwa centrical. Gauda (Bengal and Bahar) eastward and Lat:swaraj south word & etc" (చూ. బ్రౌ. 'లాటదేశము.')

2 "మాంధాతపురము కథాప్రయోజనమునకయి కవి కల్పించినది కాదు. ఇంపీరి యల్ గెజిటీయర్ ఆఫ్ ఇండియా - అను గ్రంథమున మాళవదేశమున నర్మదానది యొడ్డున మాంధాతపురము కలదని వ్రాయఁబడియున్నది. అది గొప్ప పుణ్యక్షేత్రము. అక్కడ సిద్ధేశ్వరాలయ మొకటి కలదఁట." (6-5-22. ఆంధ్రసారస్వతానుబంధము.) వే. ప్రభాకరశాస్త్రి.

‡ మాళవ దేశాధిపతియు, ఉజ్జయినీపురాధిపతియు, శృంగవంశ సముద్భ వుఁడును నగు 'రాజరాజనరేంద్రు' డొకడు కలడనియు, అతనికిని కుసుమశెట్టి కూతు రికిని సంబంధించిన కథ యొకటి మార్కండేయ పురాణోత్తరభాగమున కలదనియు, శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు వ్రాసినారు. (చూ. రాజరాజనరేంద్ర పట్టాభి షేక సంచిక. పు. ౧౪౭.)

$ రాజమహేంద్రవిభుఁడు- అనగా రాజమహేంద్రము యొక్క ప్రభువు అని యర్థము. ఈ యర్థమును గ్రహింపక వే. వే. శాస్త్రిగారు అసమంజసార్థమును చెప్పి నారు. (చూ. పు. ౧౧.)

నా సంగతి వేరుగా చెప్పవలెనా? నా యీ పరిష్కరణమున పూర్వప్రదోషము లెన్ని దూసిపోయినవో - క్రొత్తదోషము లెన్ని చేరుకొన్నవో - గ్రంథము పండితులచేతి కెక్కినపిమ్మట గాని బయటబడవు. కాలక్రమమున అట్టివాని నెల్ల తెలిసికొని - అంతటి భాగ్యము పుట్టుచో - పునర్ముద్రణమున సవరించు కొందును. నావిమర్శనము నకు తత్త్వనిర్ణయము ప్రధానోద్దేశ్యము కావున ఒక్క వెంకట్రాయశాస్త్రిగారి వ్రాతలనే కాక నాకు మాననీయులును - మిత్రులును నైన పలువురు పండితుల రచనలను గూడా ప్రసక్తానుప్రసక్తముగా అందందు పరామర్శించి యున్నాను. అందు కా పండితు లెల్లరును నన్ను మన్నింపవలయునని వినయపూర్వకముగా వేడుచున్నాను.

౨౫ ఏతద్వ్యాఖ్యానప్రసక్తి

నే నీ వ్యాఖ్యానమును వెంకట్రాయశాస్త్రిగారి శిష్యుల ప్రేరేపణవల్ల వ్రాసితినేగాని లేకున్న వ్రాసియుండెడివాడను కాను. ఆ కథాక్రమం బెట్టిదనిన.—

విశ్వమునకెల్ల వెంకట్రాయశాస్త్రిగారొక్కరే నిక్కమైన పండితులనీ, ఇతర పండితులు నామమాత్ర పండితులనీ, తమకుగల తెలివితేటలు లోకమున మరి యెవ్వరికిని లేవనీ- శాస్త్రిగారి శిష్యులకొక వెఱ్ఱి నమ్మకము. ఆ నమ్మకపు బిఱ్ఱున, నెల్లూరిలో ‡ శాస్త్రిగారి వర్ధంతి సభలలో తమ పగ్గెల నుగ్గళించుకొను నుబలాటములో ఆ శాస్త్రి శిష్యులు ఎన్నోమారులు దూరదేశవిద్వాంసులను దుడుకుమాట లన్నారు. పరిసర పండితులను పరిహసించినారు. ఊండూరు పండితులను ఉల్లసము లాడినారు. తుట్టతుదకు, సమక్షముననున్న నన్ను- వెంగమోటమైనను లేక, నికృష్టపు వ్రాతలతో చురకుముట్ట చెనకి కదలగొనసినారు. మరియు, మా గురువులు శ్రీ తిరుపతివేంకట కవులు 'జితకాశి' యను పదమునకు అర్థము తప్పుగా చెప్పిరని వారి నధిక్షేపించి- ఆర్భాటము చేసినారు.— 'తదల్పమపినోపేక్ష్యమ్' అన్నారు. అంతతో తృప్తిపడక చాలగా తూలనాడి రొమ్ముక్కవగా హేళన చేసినారు. అందుకు తత్త్వమును గుర్తింప నేరని పౌరప్రముఖులు కొందరు వారిని బళి బళి !! యనుటయూ మమ్ము హీ హీ హీ !!! యనుటయును జరిగినది.

ఆ శాస్త్రి శిష్యు లంతగా విజృంభించుటకు కారణమేమనుకొన్నారు? వారి గురువుగారి వ్రాతలన్నీ ఒప్పుల కుప్పలనీ - వానిలో అల్పదోషమైనను ఉండదనీ -

‡ వివరములకు 'ఓదార్పు' చూచునది.

…వారికొక భ్రాంతి. భ్రాంతి కాకపోతే, లోకములో తప్పులేనివాఁడొకఁడున్నాఁడా? భ్రాంతిప్రభావమున శాస్త్రిగారి యంతేవాసులు పిన్న పెద్ద అంతరువులేకుండా ఎంతెంతటి అంతర్వాణులనుగూడా ఎగతాళి చేయసాగిరి; కావున ఆ భ్రాంతిని కొంతకుకొంతైన తొలగింపకున్నచో భావికాలమున వారివారికి బొత్తిగా ఓరువ రాదనిపించినది. మరి వారి భ్రాంతిని తొలగించుటకు మార్గమేది? శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోను దోషములు కలవని వారి మనసుకు తెలియజెప్పుటయే. కావున దోషాన్వేషణము నా కవశ్యకర్తవ్యమైనది. శాస్త్రిగారి (యిన్ని) గ్రంథములలో అల్పదోషమొక్కటియైనను చిక్కకపోవునా యని ఒక్కొక్కగ్రంథమునే విప్పిచూతును గదా! అదేమిచిత్రమో దోషములులేని గ్రంథమే కనబడలేదు. ఆదోషములైనను ఎన్ని? ఒకట్లు, పదులు కావు; నూర్లు. ఎటువంటివి? పండితులుకాదు భాషతో అల్పాల్పపరిచయముగల సామాన్యులును చేయఁజాలనివి. చూడండి.

(1) 'ఆదివరాహము = ఏదుపంది' – (శృం. నై. పు. 703.)

(2) 'వల = ఊరి.' (శృం. నై. పు. 209.)

(3) 'భల్లాతకి = ముంతమామిడిచెట్టు' (ఆముక్త. పు. 645.)

(4) 'చేవెలుఁగు = పటిమగల కంఠస్వరము' (ఆముక్త. పు. 271.)

(5) † 'మేలుబంతులు = ఒరవడిపంక్తులు' (విజయ. పు. 124.)

---

1 శ్రీ గిడుగు వేంకటరామమూర్తి పంతులుగారు నా 'ఔదార్య'పై నభిప్రాయమిచ్చుచూ, ఇట్లు వ్రాసినారు. రాజమహేంద్రవరం. 2–9–38.

'ఔదార్యలోని విషయము భాషకు వేయిమడుగులుగా నాకు ప్రియమైనది. వేదంవారి పాండిత్యము ఏలాటిదో వారిశిష్యులకు తెలియదు. నేను కొంచెము అది నిరూపించినాను. మీరు సందేహానికి ఎడములేకుండా చేసినారు. మీ గ్రంథం మిమ్ములను సుపరిచితులను చేసినది. మీ దర్శనము చేయవలెనన్న అభిలాషకూడా పుట్టినది.— గ్రాంథికభాష బాగా రానివారు రచించిన గ్రంథాలలో అపరిమితముగా దోషములున్నవి. వేదంవారివి అలాటి గ్రంథాలే. కథాసరిత్సాగరములో వేలకొలదిగా తప్పులున్నవి.'

† మేలుబంతి = అయ్యవారు వ్రాసియిచ్చు అక్షరపంక్తి. ఆపంక్తిని చూచి విద్యార్థి వ్రాయువ్రాత 'ఒరవడి'. (చూ. శ. ర.)

లోకవ్యవహారమునుండి రెండుదాహరణలు.

(a) శ్రీ వేదుల సత్యనారాయణ శాస్త్రిగారు.— 'ప్రతిదానికి సంస్కృతపు వరవడి మనకు తప్పదు.' (గీ. వ్యా. సం. పు. 33౭.)

(6) 'అనురాగాంబుధి తటాన నటుఁ దెరయొత్తక.'

తెరయొత్తక = పొంగి కరుల్లెత్తఁగా?' (విజయ. పు. 99.)

†తటానక = తటాలున, అని సరియైన యర్థము. ‡'కరుల్లు' అనుట తప్పు. 'కరళ్లు' అనవలెను.

(7) 'నుదుటక = కంటి రెప్పమీఁద' (సారంగ. పు. 9.)

(8) 'బిడ్డపట్టులు = వేవిళ్లు' (సారంగ. పు. 87.)

ఇట్టి యర్థదోషములే కాక, పరకాయించిన కొలఁదిని — పాఠదోషములు, అన్వయదోషములు, వ్యాకరణదోషములు, అలంకారదోషములు, అవేమిటి? ఇవేమిటి? సకలవిధములయిన దోషములును వారి సకల వ్యాఖ్యానములలోను – వారి సొంతకృతులలోను కూడ దొరకినవి. 'త్రవ్వఁబోఁగా భూతము బయటపడె'నన్న సామెత నిజమైనది. అప్పు డేమి చేయుటకును నాకు తోఁచలేదు. శిష్యుల భ్రాంతిని చిగురంటు తీసివేయుటకు తగిన సామగ్రి చేతికి చిక్కినది గదా యని ఆదోషముల నెల్ల ఒక్కుమ్మడిగా వెల్లడించితినా శాస్త్రిగారి పెద్దపేరుకు మంచిదెబ్బ. అట్లని ఊరకొంటినా శిష్యులతప్పులు తాళరానివి.

ఇట్లాలోచించఁగా, ఆలోచించఁగా శాస్త్రి శిష్యులవలన మావంటి భాషారాధకులకు కలుగు బాధకంటెను శాస్త్రిగారి తప్పుల నొప్పులుగా నమ్మి విద్యార్థులు వల్లెవేయుట చేతను, పండితులు ప్రమాణముగా గ్రహించుట మూలమునను భాషకు కలుగుచున్న అపకారము గొప్పదిగా నాబుద్ధికి పొడకట్టినది. ఆదోషములను వెల్లడించినచో శాస్త్రిగారి వాసి పరిమళ్లువాసి తరిగినను, భాషకు మేరుపర్వతమంత మేలుకల్గును కావునను, 'తదల్పమపి నోపేక్ష్యమ్' అని శాస్త్రిగారి శిష్యులే త్రోవచూపిరి కావునను, 'శాస్త్రిగారి టీకల తత్త్వమిట్టిద'ని అప్పుడప్పుడు విద్వత్సభలలో కొలఁదికొలఁదిగా వెలువరించుట మంచిదని నిశ్చయించుకొన్నాను. అంతేకాక, శాస్త్రిగారిచే వ్యాఖ్యాతము

(b) శ్రీ చింతా దీక్షితులుగారు.— 'ప్రబంధలక్షణములను ఎదుట బెట్టుకొని వరవడి దిద్దుకొనే ప్రబంధకవుల కావ్యాలకంటె ... ఈపాటలలో గుణము అతిశయముగా ఉన్నది.' (గి. వ్యా. సం. పు. ౨౧౪.)

(c) కర్నూలు హైస్కూలు పండితులు, బ్ర. మేడవరపు రామబ్రహ్మశాస్త్రిగారు.— సీ. 'వరవళ్లు వ్రాయంగవలె నీచరిత్రంబు - పతిదేవతలు మేలుబంతి యనుచు.' (ఈపద్యము శ్రీ బెడగంటి రామారాయ పుత్రిక వివాహ సందర్భము లోనిది).

† 'తటాలున, తటాల్న, తటాన అని కవులు వాడినారు' (భీమఖము. పు. ౭౮.)

‡ 'కరుడు = గట్టిపడిన ముద్ద; కరడు = అల' (శ.ర.)

లయిన గ్రంథములలో నొక్కదానిని చక్కగా సంస్కరించి వ్యాఖ్యానించి అచ్చు వేయించినచో, అది యొక గొప్ప భాషాసేవయు-పాఠకలోకమునకు చక్కని హెచ్చరికయు నగునని నేననుకొన్నాను. అందుకు తగిన గ్రంథము (ఆకారముచేత చిన్నది. అందువల్ల తప్పులు తక్కువగా నుండవచ్చునని) సారంగధర చరిత్ర మనియు నిర్ణయించుకొన్నాను. కాని అంతటిపనికి పూనుకొనుటకు ధైర్యము చాలకపోయినది. ఇట్లుండగా, ఆదినముల లోనే- నెల్లూరిలోనే- ఉపాధ్యాయ పండిత పరిషత్తు, అందు నే నుపన్యసించుట తటస్థించినది. అయితే ఉపన్యాసమునకు నిర్ణీతమయిన కాలము పది నిముసములు మాత్రమే. ఆ పదినిమిషములలోను శాస్త్రిగారి యశస్సున కేమాత్రమును క్షతి కలుగకుండునట్లు ముందుగా వారి యఖండ పాండిత్య ప్రతిభావిశేషములను కొనియాడి, 'అంతటి పెద్దలు దిద్దిన గ్రంథములలోను - వ్రాసిన వ్యాఖ్యానములలోను జారుపాటు లున్నవి; వానిని సవరించి చక్కపరుచుట ఆశాస్త్రిగారుచేసిన భాషాసేవకు మెరుగుపెట్టుట యగు'నని చెప్పి - అందు కుదాహరణగా శృంగారనైషధమునుండి ఒకటి రెండంశములను చూపి సాధక బాధకములను సన్నగా విన్నవించుకొన్నాను. అధ్యక్షులు - నాయందాదరాభిమానములు గల శ్రీయుతులు మామిడిపూడి వెంకటరంగయ్య పంతులుగారు, సభాంతమున 'ఇట్లు యీ గ్రంథములలోని లోపములను వెల్లడించుటకంటే ఏదేనొక కావ్యమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుట మంచి' దని నన్ను నుందలించిరి. శాస్త్రిగారి లోపములను వెల్లడించితినని మనస్సున నాయాసపడి అభిప్రాయగర్భితముగా అట్లు మందలించిరేమో ననుకొని సభానంతరము వారిని కలిసికొంటిని; వారి కట్టి భావము లేనేలేదని తెలిసికొంటిని. భాషావిమర్శ తత్త్వ విదులగు ప్రాజ్ఞుల కట్టిభావము లేలుండును ? అప్పుడు నా సారంగధర పరిశోధనవ్యాఖ్యానముల మాట యెత్తితిని. ఆ మాట వినగానే వారు సంతోషపూర్వకముగా 'అట్టి పరిశోధనలు నేడు భాష కత్యావశ్యకములు. మీరు త్వరగా ఆ పని పూర్తిచేయవలసినది.' అని నాకు ప్రోత్సాహ మొసగిరి. వారికి నా కృతజ్ఞతా వందనములు. ఆనాడే టీకాకరణమునకు నిశ్చయించుకొని పరిశోధనకు ప్రారంభించితిని. కాని గ్రంథము సాగితేనా ? పాద పాదమునా పాఠదోషమే. అడుగడుగునా అర్థదోషమే. గ్రంథమింతగా తప్పులతో నిండి యుండుననీ, నా టీక యింత విపులమగుననీ ఆదిలో నే ననుకొనలేదు. పది పద్యాలకు వ్రాసి చూడగా ఇది సులభముగా తేలునట్టి పనికాదని తెలిసినది. గ్రంథమున ప్రతి పదమును పరిశీలింపవలసి వచ్చినది. సాధుపాఠమును సరియైన యర్థమును తోపనీయని అపపాఠాపార్థ పిశాచములవలన చీటికి మాటికి చిత్తమును కలుగు చీదర నెట్లో తొలగించుకొనుచు- యథాశక్తి పరిశ్రమించి గ్రంథము నిప్పటి కీ పాటిగా సిద్ధపరిచితిని.

ఏతావతా నన్నీ వ్యాఖ్యాన రచనకు పురికొల్పినవారు శాస్త్రిగారి శిష్యులన్నది ప్రధానాంశము. ఏ మార్గమున నైన నేమి నాచే నిట్టి యుత్తమ కార్యమును చేయించినవారు నా కృతజ్ఞతకు పాత్రులు కాకపోరుగదా !

ఇకనైనను శాస్త్రిశిష్యులు పండితులను పరిహసింపకుందురు గాక. విద్యార్థులు గురుసహాయమును పొందక శాస్త్రిగారి వ్యాఖ్యానములను వల్లెవేయకుందురు గాక. పండితులు శాస్త్రిగారి వ్రాతలను పరిశీలింపక పరిగ్రహింపకుందురు గాక. భాషాదేవికి భద్రమగునుగాక. లోకము సత్యమునకు స్వాగతము చెప్పునుగాక.

నా యీ టీక 'జితకాశి' వివాదము మూలమున నుదయించినది కావున 'జితకాశి' యనియే నామకరణము చేసితిని.

జితకాశి = జయశీలము

'జితకాశిన్ - Victorious, proud of victory.' (ఆప్టే.)

నే నీ వ్యాఖ్యానమును రెండేండ్లకు మునుపే ముగించి ముద్రణమున కిచ్చితిని. కాని అచ్చువారి నచ్చువల్ల గ్రంథము వెలువడుట కింత కాలము పట్టినది. ఇందు మొదటి 37 ఫారములును - నెల్లూరు ప్రభాత్‌ప్రెస్‌లో ఒకటిన్నర సంవత్సరమునకు అచ్చయినవి. తక్కిన గ్రంథమంతయును తెనాలి - భారతీ ముద్రణాలయమున 25 దినములలో తయారయినది. నా కెట్టి కష్టమును - నష్టమును కలిగింపక గౌరవాభిమానములతో, అల్పకాలములోనే - గ్రంథమును సర్వాంగసుందరముగా తీర్చియిచ్చిన భారతీ ముద్రణాలయాధికారులకు అనేక ధన్యవాదములు.

౨౬. కృతజ్ఞత

తొలుదొల్త నేనీ సారంగధర వ్యాఖ్యానములోని లోపములను కొన్నిటిని తడవుచు సూత్రప్రాయమగు నొక చిన్న విమర్శవ్రాసి ప్రత్యేకగ్రంథముగా ప్రకటింప దలచి, నాతలపును ప్రస్తావవశమున శ్రీయుతులు వాకాటి సంజీవిసెట్టిగారికి తెలిపి కొన్ని యంశములను వినిపించితిని. నా జీవితమునకు ముఖ్యావలంబమును, నాయభ్యుదయమునకు మూలకారణమును, నన్ను కవిగా - పండితునిగా మాత్రమే కాక, సచివునిగను - ప్రాణబంధువుగను మన్నించు పరమ మిత్రమును నైన శ్రీ సెట్టిగారు మీరీ కేవల విమర్శను ప్రకటించితిరేని పదగురుపండితులును ఒక్కమారు తిలకించుటతో దీని ప్రయోజనము తీరిపోవును; పిమ్మట చదువువారుండరు. సామాన్య పాఠకలోకమునకు మీ విమర్శనము ఉపకరింపదు; అంతేకాక ఈ లఘు పరామర్శవలన పూర్వటీకా దోషములు సర్వమును తొలగి సారంగధర చరిత్రము సురక్షితము కాదు. కావున

మీ రీ యుద్యమము సుజ్జగించి, అసలు గ్రంథమును ఆమూలాగ్రము పరిశోధించి, చేమకూర కవిరాజు కావ్యకళా కౌశలము నెల్లవారికిని సుబోధ మగునట్లు విపులమగు టీక వ్రాయుట మంచిది. అట్టిపనికి వ్యయమును - ప్రయాసమును అధికమగునందురా? అగుగాక. వ్యయము నాది; ప్రయాసము మీది' అని తమకు సహజమగు ఔదార్యమును- ప్రాచీన కావ్యరక్షణాభిలాషయు - నాయెడగల చెలికారపు చనవును విశదమగునట్లు పలికిరి. అంతట నేను వారి యభిలాషను ఆజ్ఞగా భావించి, యథాశక్తి గ్రంథమును తయారొనరించి నివేదించితిని. శ్రీ సెట్టిగారు సంతసించి గ్రంథము త్వరలో వెలువడవలెనని నాకంటె హెచ్చుగా ముచ్చటపడి అచ్చున కేర్పాటు కావించిరి. కాని మా ముచ్చట చెల్లలేదు. పైపెచ్చు అచ్చువారి మితిమీరిన జాగువలన ముద్రణవ్యయము మొదట మేమనుకొన్న మొత్తమునకు అంత కంత అధికముకూడా అయ్యెను. ఏమైనను శ్రీ సెట్టిగారు సంపన్నగృహస్థులును - స్థిరసంకల్పులును - త్యాగశీలురును లోకజ్ఞులును కావున ఆ యధికవ్యయమును సైతము ఓరిమితో సహించి, భరించి, గ్రంథము నిట్లు లోకమున వెలయించి, నా బహుకాల పరిశ్రమమును ఫలవంతము కావించినారు. వారికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వకానేకశుభాశీస్సులు.

మ. కవితామాధురి, పాండితీపటిమ, వ్యాఖ్యానప్రకారంబు, లి
ట్టివటంచుఁ గుఱుతించి ప్రోచు ప్రభువేఁడీ - యంచు నాసాసలన్
మిపులం బాతరలాడఁగాఁదగిన యీ నిర్భాగ్యకాలంబునం
దవురా భాగ్యము! చిక్కెఁ గల్పసదృశుం డాప్తుండు నాకియ్యెడన్.

సీ. శ్రీ వేదగిరినారసింహు సింగారించెఁ
దులలేని బంగారు తొడుపుతొడిగి;
అలకంచి వరదరాజులకు సైదోడుగా
లీలమై నిలిపె గోపాలమూర్తి;
తిరుపతి వేంకటేశ్వరు పదాబ్జముల నా
రాధించె నిత్యనీరాజనమున;
అల జగన్నాథున కనువుకొల్పెను భక్తి
ననుదినంబును నొక్కయారగింపు;

గీ. ఏసుకృతి, యేమహోదయుం, డేవిశుద్ధుఁ,
డట్టి వాకాటి నరసింహసెట్టి కూర్మి

పట్టి జగజ్జెట్టి సంజీవిసెట్టి విబుధ
మానసీమోన్నతగుణుండు, మత్సఖుండు. 2

గీ. ధర్మము లొనర్చుపట్ల సంతతము విభుని
కన్న మున్నయి సత్కీర్తి గన్న ధీరు
రాలు యతిరాజమాంబ గర్భంబు పంట
శేముషీ జితభట్టి - సంజీవిసెట్టి. 3

గీ. ఆత్మజనకప్రతిష్ఠిత మైన రామ
మందిరంబును తీర్పించె సుందరముగ
దైవభక్తియు - పితృభక్తి తాండవించు
చిత్తము కలాఁడు, సంజీవిసెట్టి విభుఁడు. 4

తె. చిత్తబంభరంబు శ్రీరంగనాయక
పాదపంకజమున భద్రపఱిచి
చీకు చింత లేని చిత్రసంసారియై
తనరు మత్సఖుండు తత్త్వవిదుఁడు. 5

సీ. నీవాఁడ ననెడు వానికి నభయంబిచ్చి
కాంక్షితంబు లొసంగు కనికరంబు,
ప్రతిఘటియించుచో పాలాక్షు నైనను
గణుతిఁకఁ గొనని మొక్కలపు తెగువ,
కాల్గదల్పకయె లక్షలకు లక్షలు గాఁగ
గడియించు వాణిజ్య కౌశలంబు,
సత్కార్యములకు వెచ్చముపెట్టు పట్టున
వెనుక ముం దరయని వితరణంబు,
గీ. ఒడలి తోడనె పుట్టిన తోడవులగుచుఁ
దవరఁ, దన రమ్యకీర్తి దిక్తటులఁ గ్రమ్మఁ,
గ్రమ్మరింపఁగరాని స్థైర్యమ్ము మెఱయ,
వఱలు నదిలేని సిరుల మత్పరమసఖుఁడు. 6

మ. తెలుగుం బాసను బోలె లీలమెయి హిందీ ద్రావిడాంగ్లేయ భా
షల నేర్పుం గడియించినట్టి బహుసూత్రగ్రాహి; యెంతెంత లె
క్కల చిక్కుల్ త్రుటిలోఁ దెమల్చఁగల ప్రజ్ఞాశాలి; వాకాటి వం
శ్యలలామంబు ప్రశంససేయ వలదే సంజీవిసెట్టి ప్రభున్. 7

క. లలితతరకవితలం గల
మలుపులు మర్మములు తెలిసి, మవ్వము చెడి నో
క్కలు వోకుండఁగఁ జవిగొను
మెలఁకువ మత్సఖుని సొమ్ము మృషకాదుసుఁడీ. 8

క. మెఱమెచ్చుల దానములకు
దొరకొనఁ, దర్మాంబటంచుఁ దోఁచినయెడఁ దా
నఱగొఱగనిచ్చు టెఱుఁగం,
దరయఁగ మత్సఖునిత్యాగ మసదృశము కదా! 9

క. వ్యవహారమున నె కా ద
భ్యవహారమ్మునను గూడఁ బదుగురు తనతో
నవిరతము నుందు రా వై
భవముం గొనియాడ వలయుఁ బ్రత్యేకముగా. 10

గీ. సంపదాపత్ప్రచండ ఝంఝూ ప్రభావ
మే మహాధీరు హృదయ మహీధరంబుఁ
జెనకఁ జాలదొ, అట్టి సంజీవిసెట్టి
కెవరు సాటి! నిజానికి - ఎవరు పోటి! 11

చ. అనృతము పేలవంపుఁ బలుకాడ నెఱుంగని జిహ్వ, సింహసం
హననత, దుర్వినీత దురహంకృతి సైపని శౌర్యమున్, మహా
జనగణనీయ వాక్పటిమ, చక్కనెసంగిన మద్వయస్యునిన్
వినుతి యొనర్చు లోకము వణిక్కులనూతనభూషణంబుగన్. 12

సీ. దిటవుమైఁ బాశ్చాత్య దేశమ్ములకు నేగి
దోస్తిసల్పెను తెల్ల దొరలతోడ;
బడిబడి కోటికి పడగలెత్తిన మారు
వాడీలతో బరాబరిగ మెలఁగె;
చెలువారు తనపలుకు సిగపూవు గావించె
ద్రావిడదేశ వర్తకుల కెల్ల;
తూరుపుకోస్తాల దొడ్డరెడ్లకు మంచి
నచ్చిన మిత్రమై మెచ్చువడసె;
గీ. అతులిత ప్రజ్ఞగల బుధుం, డదురుగుండె
పిటికి కండయు లేని హాంవీరుఁ, డర్య
శేఖరుండౌర! సంజీవిసెట్టి; యతని
సాటి యగువాళ్లు సామాన్య సార్థవహులు? 12

గీ. నేను శ్రీనాథునకు నెనగాను గాక
అవచి త్రిపురాంతకునకు హెచ్చగు నిజంబు
మామకసఖుం, డఖండ సంపత్సమృద్ధి
భోగపూర్ణత స్వాశ్రితపోషణమున. 13

గీ. చేత మిగురొత్త నాఁడు చేయూఁతయొసఁగి
మార్గమొనరించె భవన నిర్మాణమునకు;
సర్వసాహాయ్యంబు తానేయొసంగి నేఁడు
మార్గమొనరించె - గ్రంథ నిర్మాణమునకు. 14

గీ. ప్రాక్సముద్రపు టొడిలోఁ బరిఢవిల్లు
చేవగల యనంతపురము 'జీవిగడ్డ'
వెలసె 'సంజీవి'; తత్త్వమ్ము తెలిసి వాడు
కొనెడు ఘనుల కభీష్టముల్ కొల్లకొల్ల. 15

శా. శ్రీవాల్లభ్యము, దానశౌండత, బుధశ్రేణీ సమారాధన
ప్రావీణ్యమ్మును, దీనరక్షణ కళా పారమ్యముల్ నిచ్చలున్
దైవారంగ ననుగ్రహించుత జగత్సంధాత సంధాత్రిగ
శ్రీవాకాటి వరాన్వయప్రభవు సంజీవిన్ చిరంజీవిగన్.

చిత్రభాను
విజయదశమి
నెల్లూరు.

దీపాల పిచ్చయ్యశాస్త్రి.

విషయసూచిక

(సారంగధర చరిత్రము)

శ్రీ

సారంగధర చరిత్రము

ప్రథమాశ్వాసము

క. *శ్రీధుర్య శౌర్య, ధైర్య
ప్రాగ్భాధర మూర్ధన్య, యాదిగర్భేశ్వర, వి
ద్యాధిక, వితరణదీక్షా
రాధాసుత, యచ్యుతేంద్ర రఘునాథ నృపా. ౧

వ. అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పంబూనిన సారంగధరచరిత్రంబను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమం బెట్టిదనిన. ౨

— రాజనరేంద్రుఁడు —

క. రాజనరేంద్రుఁడు, రిపుఫణి
రాజనరేంద్రుఁడు, కళా పరాక్రమరేఖా
రాజితభోగ పరాజిత
రాజనరేంద్రుఁడు, సుధాకరకులుం డలరున్. 3

టీక.— రిపు ఫణిరాజ నరేంద్రుఁడు = శత్రువు లనెడు సర్పశ్రేష్ఠములకు విషవైద్యుడును:—('నరేంద్రో వార్తికే రాజ్ఞి విషవైద్యేపి కథ్యతే'— విశ్వ.) కళా...ంద్రుఁడు- కళా = కాంతిచేతను, పరాక్రమరేఖా = శౌర్య లక్షణముచేతను, రాజితభోగ= ఒప్పుచున్న సుఖానుభవముచేతను, పరాజిత = ఓడింపబడిన, రాజ – నర – ఇంద్రుఁడు= చంద్రుడు, అర్జునుడు, దేవేంద్రుడు, కల

*ఇది విజయవిలాసమున ద్వితీయాశ్వాస ప్రారంభ పద్యము.

వాడును. (అనగా- కళా పరాక్రమ భోగములచేత వరుసగా, చంద్రాగ్ని దేవేంద్రులను మించినవాడును-) సుధాకరకులుండు= చంద్రవంశము వాడును, (అయిన) రాజనరేంద్రుడు (అను పేరుగల రాజు), అలరుచు= ఒప్పును.

రాజనరేంద్రుడు చంద్రవంశపు రాజు; శత్రువులను శాసించువాడు; చంద్రుని వలె కాంతిమంతుడు; అగ్నిని వలె పరాక్రమవంతుడు; దేవేంద్రుని వలె మహా భోగి, అని, తాత్పర్యము.

సీ. తన యభ్యుదయము ♦ నిత్యముఁ గోరు నిజ సుహృ
ద్ద్విజ బుధ వ్రాతంబు వేడ్కనుండఁ
బగ లెంచఁ బొడగానఁబడకుండఁ దడఁచి నాఁ
డమృతమే యీ రూప మయ్యె ననఁగఁ
*వసపాదములకును దమ తలలకు లంకె
పాటని దుర్గాధిపతులు పల్కఁ
‡జల్లఁదనముగల్గు సన్మార్గవర్తి మేల్!
మా యన్న యని ప్రజల్ గాంచి మ్రొక్క

గీ. జారచోరాదులకు భీతి సంఘటిల్ల,
నహితచక్రము లల్లల నాడుచుండ,
నేలె నా రాజు కువలయ మింపునరర
నాఁడి తప్పక భరతమర్యాద వెలయ. ౮

ఈ పద్యమున 'రాజ' శబ్దశ్లేషచేత అర్థాంతరకల్పనము చేయబడినది.

టీక.—తన, అభ్యుదయము = అభివృద్ధిని, నిత్యము = ఎల్లప్పుడును, కోరు = అభిలషించునట్టి, నిజ = తన, సుహృత్ = మిత్రులయొక్కయు, ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్కయు, బుధ = విద్వాంసులయొక్కయు, వ్రాతంబు = సమూహము వేడ్కన్ = వేడ్కతో, ఉండగా- (అని, రాజుపరమైన యర్థము.)

శా. పా. ♦ 'నిత్యముగోరి.' పాఠాంతరములు:— * 'తత్పాదముద్రకు' ‡ 'నయమునఁగల్గు సన్మార్గము మాయన్న నీయుండెయని ప్రజల్ నిలచి మ్రొక్క,'

తన, అభ్యుదయము = రాక, (=చంద్రోదయము) *నిత్యముఁ = ప్రతిదినము, కోరి = అపేక్షించునట్టి, నిజసుహృత్ ద్విజ = తనకు మిత్రములయిన (చకోర) పక్షులయొక్కయు, ('ద్విజో విప్రేపేఖరేదే'- నానార్థ రత్నమాల). బుధ = దేవతలయొక్కయు, ('బుధ స్సూరౌ సురే సౌమ్యే'- నా.ర.) వ్రాతంబు, వేడ్కనుండఁ, (అని, చంద్ర పరమున.)

చకోరములు చంద్రికిగణములను భక్షించి బ్రతుకునని కవిసమయము. దేవతలు చంద్రునిలోని యమృతమును త్రావుదురు.—

"భక్ష్యార్థం సర్వదేవానాం సోమస్సృష్టః స్వయంభువా
తత్రస్థ మమృతంచాపి సంభూతం సూర్యతేజసా
త్రియంచ త్రిశతం చైవ త్రయస్త్రింశ త్తథైవ చ
త్రయశ్చ త్రిసహస్రాశ్చ దేవా స్సోమం పిబంతియే."

— దేవీపురాణము.

పగలు = విరోధములు, ఎందుఁ = పొడగానఁబడకుండఁ = ఎక్కడను తల చూపకుండునట్లుగా, అడఁచినాఁడు = అణచివేసినాడు. (ప్రజలలో ఎట్టి విరోధములును లేకుండునట్లు చేసినాడు-అనుట.) అమృతమే యీ రూప మయ్యెననఁగ = అమృతమే యీ రాజు రూపమును తాల్చెను.(=రాజు సర్వథా ఆనందజనకుడు) అని (ప్రజలు) కొనియాడగా, [అని రాజు పరమున సర్థము.]

---

*'నిత్యముఁ' అను పదమునకు పూ. టీ. లో రాజపరమునను చంద్రపరమునను గూడా ఒకటే యర్థము సూచితమైయున్నది. అది సరి కాదు.

'నిత్యము = ప్రతిదినము; ఎల్లప్పుడు, అని రెండర్థములు. 'ప్రతిదినము' అనునర్థము శ. ర. లో లేదు. బ్రౌణ్యమున నిట్లున్నది. — " నిత్యము Daily, always' ' నిత్యము గ్లా చెట్టు ' - 'నిత్యహోమము' is daily sacrifice, as distinguished from నైమిత్తికము, the occasional one: so also నిత్యకర్మము daily rites నిత్యానందుడు, he who is always delightful."

చంద్రుడు, ఉదయాస్తమయములు కలవాడు; కావున అతని యుదయమునకై దినదినమును (ప్రతిచంద్రోదయము) ఎదురుచూచుట చకోరాదుల పక్షమునను, రాజుగారి యభివృద్ధిని నిరంతరము వాంఛించుట సుహృదాదుల పక్షమునను, వివక్షితార్థములు,

పగలు=పగటివేళ, ఎందుఁగాఁ-పొడగానఁబడకుండఁగఁ - ఎక్కడా కనబడకుండా, నడచినాఁడు=వర్తించినాడు, అమృతమే యాకారముగాఁ గలవాఁడని ఈతఁ డమృతస్వరూపుడే యని లోకమనగా, (అని చంద్రపరము.)

చంద్రు డమృతమయు డనుటకు.—

శ్లో. "ఉడుగణపరివారో నాయకో ప్యోషధీనా
మమృతమయశరీరః కాంతియుక్తోపి చంద్రః,
భవతి విగతరశ్మి ర్మండలం ప్రాప్య భానోః
పర సదన నివిష్టః కో లఘుత్వం నయాతి?" (భామినీ విలాసమ్.)

క. "అమృతమయమూర్తి, బుధహిత
విమలవిభోద్భాసిమసృణవిలసన శుభ ల
క్ష్మమహిత వక్షుఁడు, విధుఁ డఁటు
కుముదానందప్రదానకుశలుఁడుగాఁడే?" (పాండు. 3-118.)

అడఁచి- నడచి, అనుక్రియలలో, తొలిదానిలో అరసున్న యున్నది; మఱి దానిలో లేదు. లేకున్నను శ్లేషార్థమున తప్పు కాదు. "శ్లేషేసఖండ నిర్బిందోర్వ్యక్తశ సం కుతశ్చిస్మృతమ్" (అధర్వణ. సంధి. 22.)

తనపాదములకును =తన(రాజుయొక్క) చరణములకును, ('తన' నామార్థాభిధాయి. చూ. ప్రౌ. శబ్ద. 78) తమ తలలకుఁ, లంకెపాటని - ఎడతెగని సంబంధమని. (ప్రభూ, నీ పాదములు మా శిరముల ధరింతుమని) దుర్గాధిపతులు = (దుర్గ + అధిపతులు) దుర్గములకు అధిపతులగు పెద్దపెద్దరాజులు, పలుకఁగ = తెలుపుకొనుచుండగా, (అని, రాజుపరమున.)

దుర్గములు ఆరువిధములు:—

'ధన్వదుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్క్షమేవ వా
నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేత్ పురమ్.' (మనుస్మృతి. 7-70)

కామందకమున, ఈ దుర్గము లయిదు విధములే.—

'ఔదకం పార్వతం వార్క్షం ఐరిణం ధాన్వనం తథా
ప్రశస్తం శస్త్రమతిభి ర్దుర్గం దుర్గోపచింతకైః.' (4-59)

శ్రీ తనపాదములకున్ = తన కిరణములకును ('పాదారశ్మ్యంఘ్రి తుర్యాంశాః' అమ.) తమ- తలలకును, లంకెపాటని, దుర్గా + అధిపతులు = ఈశ్వరులు. (ఏకాదశ రుద్రు లని, భా.) పలుకుచుండఁగా- (అని, చంద్రపరము.)

చల్లఁదనము= శాంతస్వభావము, కలుగు = కలిగిన -వాడు, సన్మార్గవర్తి= ధర్మమార్గమున వర్తించువాడు. మేల్ = బళిరా, మా అన్న= మాకు తండ్రి (వంటివాడు) అని, ప్రజలు, కాంచి= దర్శించి, మ్రొక్కఁగ, (అని రాజుపగము)

'అన్న= తండ్రి' – అనుటకు:—

గీ. 'తల్లి బోధించుఁ దత్పరత్వంబు గలిగి
　యన్న, మీ యన్న చెప్పినయట్లు చేయు' (కాశీ. 4-83.)

పూ.టీ. శ్రీ'తత్ = ఆచంద్రునియొక్క, పాదములకున్ = నాలవ భాగములకును (చంద్రఖండముల కని, భావము) తమ శిఖలకును- లంకెపాటని, దుర్గాధిపతులు= రుద్రమూర్తులు, పల్కఁగ.'

ఇక్కడ పాదములకు 'నాలవభాగము' లని యర్థము చెప్పుట సరికాదు. శివుని శిరమునను, అష్టరుద్రుల శిఖలయందును, ఉండునది చంద్రుని 'కళ' యే గాని 'నాలవభాగము' కాదు. 'కళ' యనగా పదారవపాలు. (=వీసము.) 'కలాతు షోడశోభాగః' అని, అమరము.

శివుని శిరమున నుండునది 'కళ'యే యనుటకు:—

(1) 'మృత్యుం జయస్యైవ వసన్ జటాయాం
　న క్షీయతే తద్భయ దూరమృత్యుః,
　న వర్ధతేచ స్వసుధాప్త జీవ
　స్త్రిఘ్నండ రాహూద్భవ భీ రతీవ.' (నైష. 22-61.)

'శివస్య జటాయాం వస న్నేవ చంద్రః షోడశాంశ భూతో నక్షీయతే నాల్పపరిమాణో భవతి. కలామాత్ర స్వరూపే నైవ తత్ర సదా సంస్థితోపి న్యూనపరిమాణో న భవతి త్యర్థః తర్హి తత్రవసన్ వర్ధతే కిమ్ న.' (నారా. వ్యాఖ్య.)

చల్లఁదనము కల్గు = చల్లని కిరణములు గలవాఁడు, (చంద్రుడు శిశిర కిరణుడు-) సత్=నక్షత్రములయొక్క, మార్గ=మార్గము (ఆకాశము) నందు, వర్తిం చరించువాఁడు. మా = లక్ష్మికి, అన్న, అని, (సజలు రాంచియొక్క..., (అని, చంద్రపరమున - నెలపొడుపును చూచి నమస్కరించుట లోకమున అచారము.)

జార,.. ఘటిల్లఁగా= (చండశాసనపక్షేత) జారులకును చోరులకును భయము కలుగఁగా (అని, రాజుపరము) వెన్నెలలో తమకష్పా... బయలగునని జారులును, చోరులును, భయపడఁగా (అని, చంద్ర పరమున)

---

(2) ‘‘ఆగళ్ళతం విదధతోఽపి సమిద్ధకామా
నాధీయతే వురున మత్సర మస్య వామాః,
చాంద్రీ న తత్ర హరగమౌళి శయాళుగేకా
నధ్యాయ హేతు తిథి కేషు గతైతి లేఖా.’’ (నైష. 11-92)

‘తతోఽజ్జయిన్యాం హరమౌళౌ శయాళుః స్థితా అనధ్యాయహేతు స్థితిః ప్రతిపత్ తస్యాః కేషు శ్చిహ్నం చాంద్రీ ఏకాలేఖా కలా నాగైతి న గచ్ఛతి’ [నారా. వ్యాఖ్య.]

(3) ‘‘సర్వాభి స్సర్వదా చంద్ర స్తం కళాభి ర్నిషేవతే
నాదత్తే కేవలాంరేఖాం హరచూడామణీ కృతాం.’’ (కుమా. 2-34)

(4) "పదియేను దినంబులకుం
బదియే న్కళ లెక్కమేను పరిపూర్ణముగాఁ
బదియాఱవ కళ యితనిది
మదిరాక్షి, వృషధ్వజుండు మౌళిధరించుఁ." (శృం. నై. 8-200)

(5) ‘‘మున్నిటి రాఁపులిముక్కఁ గొంజడలోఁ
గ్రొవ్విరిగాఁ దాల్చుకొన్న మేటి," (ఆం. భా. 1-37)

గ్రంథముల యందు, ‘ఇందుకళాధరుఁడు’- ‘అర్ధేందుమౌళి’ ‘ఖండేందు శేఖరుఁడు’- ‘బిడుతనెల తాల్పు’ ఇత్యాదిగా వ్యవహారము కలదుగాని, ‘పూర్ణేం దుధరుఁడు’- ‘పాతికనెలతాల్పు’ అనుట యెందును కానబడదు. ‘అర్ధేందు

అహిత చక్రములు = శత్రుమండలములు, అల్లలనాడుచుండఁగ = గడగడలాడుచుండగా, (అని, రాజుపరము)

అహిత = తనకు మిత్రములుగాని, చక్రములు = చక్రవాకములు, అల్లలనాడుచుండఁగ, [అని, చంద్రపరమున;- చంద్రుడు చక్రవాకములకు విరోధి.)

మౌళి' యన్నచోట 'అర్ధ' మనఁగ 'ఖండ' మనియర్థముగాని 'సగ' మని కాదు. "తత్రవ్యక్తం దృషది చరణన్యాస మర్ధేందుమౌళేః (మేఘ. 1-59) 'అర్ధశ్చాసా విందుశ్చేత్యర్ధేందుః- 'అర్ధః ఖండే సమాంశేర్ధమ్' ఇతివిశ్వః- స మౌళౌ యస్య తస్యేశ్వరస్య". [మల్లినాథుడు.]

రుద్రుల శిఖలయం దుండునవియును చంద్రుని 'కళ' లే యనుటకు.—

(1) "ఆవర్జిత జటామౌళి విలంబి శశికోటయః
రుద్రాణామపి మూర్ధానః క్షతహుంకార శంసినః." (కుమా.సం. 2-26)

'మౌళిషు జటాజూటేషు విలంబిన్యః స్రంసిన్యః శశికోటయః శశిరేఖా యేషాం తే తథోక్తా రుద్రాణామపి, ఏకాదశానామితి శేషః.' [మల్లి]

(2) "ఏకాదశైకాదశ రుద్రమౌళీ
నస్త్వంయతో యాంతి కలాః కిమస్య
ప్రవిశ్య శేషాస్తు భవంతి పంచ
పంచేషు తూణీ మిషవోర్ధచంద్రాః." (నైష, 22-115)

'చంద్రస్యైకాదశకలా ఏకాదశానాం రుద్రాణాం మౌళీన్ ప్రతియాంతి కిల గచ్ఛంతీవ. శేషాః పంచకలాస్తు పునః పంచేషోః కామస్య తూణీ మల్పమిషుధిం ప్రవిశ్యార్ధచంద్రాకారత్వా దర్ధచంద్రాఖ్యా ఇషవో భవంతి.' (నారా. వ్యాఖ్య)

('అర్ధచంద్రబాణము = నెలవంకకోల'- చూ. లక్ష్మీనారాయణీయము)

రుద్రమూర్తుల సంఖ్య పదకొండుగదా? చంద్రుడు నాలుగు భాగము లయినచో పదకొండుగురు ధరించుటెట్లు? అది యట్లుండగా, చంద్రుడు నాలుగు ముక్కలుగా చీల్పబడినయెడల, మొదటికే మోసమువచ్చి, స్వరూపమే నాశమగును గదా? మరి, దుర్గాధిపతులు "మీ పాదములకును మా తలలకును లంకెపాటు" అని యనుట యెవరితో?

అడితప్పక = పలికిబొంకకయు, భరత మర్యాద వెలయఁగ = (పరిపాలనమున) చక్రవర్తియైన భరతుని పద్ధతి యొప్పునట్లును,- [అని యర్థము] *భర... వెలయఁగ = నటుని పద్ధతి యొప్పగా- (ఉత్తముఁడైన నటునివలె.) తప్పక-అడితప్పుచేయకుండా-నేర్పుతో నటించి,- (అని చమత్కారము.)

ఈ పద్యమును చూడండి—

చ. 'ఉడుపతి వంశకర్త, మహిమోన్నతి కెవ్వఁడి మేర? నాఁడు పా
లక్కడలి జనించి నప్పుడు దళంబుగ నంటిన మేని జిడ్డు పోఁ
గడుగు కొనంగనబ్బె ననికా, శివు నౌదల యేటఁ బాదముల్
దడఁబడ నోలలాడుచు హళాహళిగా వడి నీఁదులాడెడిన్.'

సైమి - పీఠిక. 28.

మరి, యీ శివుని నెత్తిమీది "పాదములు" చంద్రుని "నాలుగవ భాగము" లేనా? ఒక్క శివుని శిరముమీదనే నాలుగు భాగములును ఉన్నవా? చంద్రుఁడు నాలుగు భాగములుగా తెగియు, శివుని శిరమున నోలలాడుచున్నాడా? ఎంత కింకను విస్తరము?- దుర్గాధిపతుల తలలమీది "పాదములు" చంద్రకిరణములుగాని 'నాలవ భాగములు' కావు.

పూ. టీ.— *"నాట్యాచార్యుఁ డయిన భరతముని వలె నాట్యములో తప్పుచేయక."

భరతముని 'నాట్యశాస్త్ర నిర్మాత' గాని కేవల నాట్యాచార్యుడు కాడు. ఆచార్యుఁ డనగా ఒకరికడ నేర్చుకొని మరియొకరికి నేర్పువాడు. నాట్యాచార్యుడు- నట్టువొజ్జ. (ఆట నేర్పువాడు) 'మాళవిక'లో గణదాసహరదత్తులును, విరాటునింట బృహన్నలయును నాట్యాచార్యులు.—"నట్టువొజ్జనై మెలఁగుదు నగళు లందు" (భార-విరా. 1—242.) భరతమునియును కొందరికి ఆచార్యక మొనరించి యుండ వచ్చును; అక్కరపడినప్పుడు ఆడియు నుండవచ్చును. అంతమాత్రమున- ఆ శాస్త్ర కర్తను-నాట్యాచార్య నటు శబ్దములతో నిర్దేశింపగూడదు. శాస్త్రకర్తకును-నాట్యాచార్య నటులకును, అధికారమున నెంతో యంతరమున్నది. అందువల్లనే నిఘంటు కర్తలు భరతమునిని - 'నాట్యకృత్తు' గా చెప్పినారు.- నాట్యాచార్యుడుగా గాని, నటుడుగా గానిచెప్పలేదు.

అదియట్లుండగా, 'భరత' శబ్దము శాస్త్రకర్తయైన మునియందు వర్తించినను

ఆ రాజు = రాజనరేంద్రుడు, ఇంపుతనరఁ = సుఖముకలుగునట్లు, కువలయము = భూమండలమును, ఏలెను = పాలించెను.

ఆ రాజు = చంద్రుడు, భ - రత - మర్యాద వెలయఁ = నక్షత్రములతోడి కలయిక ఒప్పఁగా, ఇంపుతనరఁ = ఆనందము కలుగునట్లు, కువలయము = కలువను, ఏలెను = ఏలుకొనెను = వికసింపఁజేసెను.

'భరతునివలె ఆడి' అనుచోట మాత్రమా యర్థ ముచితము కాదు. ఆడుట (నాట్యము) నటధర్మముగాని, నాట్యశాస్త్రకర్తధర్మము కాదు; నాట్యాచార్యధర్మమును కాదు. కావున అక్కడ 'భరత' శబ్దము నటపర్యాయ మగునేగాని యితరము కాదు. నటుడే గాక నాట్యశాస్త్రకర్తయు నైనయెడల మిక్కిలి చక్కఁగా ఆడును గదా! అని స్థూలదృష్టుల యూహ. చక్కఁగా ఆడనేర్చినవాడే 'నటుడు'. నటత్వమున లోపమున్నయెడల శాస్త్రకర్తయయ్యును ప్రయోజనము లేదు. కావున, అది సరియైన యూహ కాదు. నటుడు శాస్త్రకర్త యైన యెడల మరిబాగా ఆడు ననుకొనుట పొరపాటు.

భరతము, భరతుడు, (=నటుడు) అను పదములు, శ. ర. లో లేవు. కాని యితర నిఘంటువులలో నున్నవి. 'భరత' శబ్దము నటునియందునువర్తించు ననుటకు కొన్ని ప్రమాణములు, —

(1) 'భరత శ్శబరే రామానుజే భారతవర్షకే,
దుష్యంతజే నటే నాట్యశాస్త్రకర్తృ తంతువాయయోః.' (నా.ర.)

(2) 'భరతుడు An actor, dancer. The name of a celebrated writer on dramatic composition.' (బ్రౌణ్యము)

(3) 'తత్కామి త్యుదాసతే భరతాః'— (మాలతీ) 'భరతాః తచ్ఛాస్త్రాధ్యేతారో నటాః'— (వ్యాఖ్య)

ప్రతినాటకమునను అంతమున భరతవాక్యముండును. ఆవాక్యమును చెప్పు 'భరతుడు' నటుడేగాని 'భరతముని' కాడు.—

(4) 'భరతవాక్యమ్, = నటవాక్యమ్. నాటకాభినయ సమాప్తౌ సామాజికేభ్యో నటే నాశీ ర్దీయత ఇత్యర్థః.'

—శాకుంతల వ్యాఖ్య.

గీ. మహిని రాజనరేంద్రుఁడు, మాళవపతి,
రాజరాజనరేంద్రుఁడు, రాజరాజు
ననఁగఁ జేరెన్నికకు నెక్కి యతిశయిల్లు
నింద్రవిభవుండు, రాజమహేంద్రవిభుఁడు.   ౫

టీక.—ఇంద్రవిభవుండు = ఇంద్రుని యైశ్వర్యమువంటి యైశ్వర్యముగల,

---

(5) 'భరతవాక్యం —The closing stanza in a drama, containing an expression of good wishes on the part of the actors, and put in the mouth of some person entitled to give a blessing. It is so called because it is spoken by the chief actor, as a member of the dramatic party, and not in his dramatic character, all acting being over; see commentary. For this meaning of భరత, cf భవభూతిర్నామ కవిః నిసర్గ సౌహృదేన భరతేషు' &c. మాల - మాధ. 1- P. 8. It may have been possibly so called in honour of the sage Bharata ('the vakya enjoined by Bharata,' since it is invariably so named) who is commonly regarded as the founder of the sciences of music and dramaturgy.- He is also represented as the manager of the dramas of the gods. cf. vik. 11 - 18.

—M. R. Kale - B. A.

మరియును, పూ. టీ. కర్తలు, 'అడి తప్పక భరతమర్యాద వెలయు' అను వాక్యమును శ్లేషగతుడైన చంద్రునికి గూడా లగించి,—'చంద్రుఁడు పతికిబొంకక భరతచక్రవర్తివలె కలువను ఏలెను' అని లిఖించినారు. అంతేకాక—'ఈపద్యములో రాజనరేంద్రునియందు చంద్రత్వారోపముచేత అర్థద్వయము కలదు' అనియు నన్నారు. పొరపాటు.

రాజశబ్ద శ్లేషచేత చంద్రవిషయమును, భరతశబ్ద శ్లేషచేత నటవిషయమును స్ఫురింపజేయబడినవి. అంతేగాని రాజనరేంద్రునియందు చంద్రత్వముగాని, భరతత్వముగాని ఆరోపింప బడలేదు.

*రాజమహేంద్రవిభుఁడు=రాజమహేంద్రము-(అనుపట్టణపు) ప్రభువు, మహిని = భూమియందు, 'రాజనరేంద్రుఁడు.'- 'మాళవపతి'- 'రాజరాజనరేంద్రుఁడు'- 'రాజరాజు,' అనఁగన్ = అని లోకులు వ్యవహరింపఁగా, పేరు- ఎన్నికకు నెక్కి = ప్రసిద్ధికెక్కి; అతిశయిల్లున్ = వర్ధిల్లుచుండెను.

క. కల రా యిలరాయనికిం
గులసతి రత్నాంగి, భోగకుటిలశిరోజా
తిలకము చిత్రాంగియు, నన
నెలజవ్వను లిరువు రంబుజేందునిభాస్యల్. ౬

టీక.— ఆ ఇలరాయనికిన్ = ఆ భూమిపతికి, కులసతి = ఇల్లాలు, రత్నాంగియు; భోగ కుటిలశిరోజా తిలకము = భోగపు కాంతలలో మిన్నయైన - చిత్రాంగియు, అనన్ = అను పేరులుగల, ఇరువురు ఎలజవ్వనులు = ఇద్దరు లేత వయసు కాంతలు, అంబుజ = కమలముతోను, ఇందు = చంద్రునితోను, నిభ = సమమయిన, ఆస్యల్ = ముఖములు గలవారు, కలరు.— వారిలో రత్నాంగి అంబుజనిభాస్య యనియు, చిత్రాంగి యిందునిభాస్య యనియు, క్రమముగా అన్వయము, దానిచేత అంబుజమునకు- ఇందునకువలెనే, వారిద్దరికిని పరస్పరము విరోధ మని సూచన.

---

* పూ. టీ.—'మాళవపతి = మాళవదేశపురాజు. రాజమహేంద్రవిభుఁడు= రాజశ్రేష్ఠుఁడైనరాజు.'

'రాజమహేంద్రవిభుఁడు'- అను సమాసము, 'రాజమహేంద్రుఁడను విభుఁ'- డని సంభావనా పూర్వపద కర్మధారయ మైనను కావలె; లేదా 'రాజమహేంద్రము యొక్క విభుఁడు'- అని, షష్ఠీ తత్పురుష మైనను కావలె; అంతేగాని 'రాజశ్రేష్ఠుఁడైన రాజు' అని విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయము కానేరదు. తొలుత 'రాజశ్రేష్ఠు' డనిచెప్పి, వెంటనే అతనినే - మరల 'రాజు' అనుటయెట్లు? రాజనరేంద్రుఁడు రాజమహేంద్రముయొక్క విభుఁడు. అతడు 'రాజమహేంద్రవాసి' (చూ. ౨-౨౬౭)

క. ♦ఆతనికిఁ శక్తిత్రయ
రీతిం గడుఁ బెంపు గాంచిరి నయార్ణవుఁడున్
నీతిజ్ఞుఁడు మతిమంతుఁడు
†ధీ తిలకం బలరఁగా సుధీతిలకంబుల్. ౭

టీక-ఆతనికిఁ = ఆరాజునకు, *ధీ తిలకం బలరఁగాఁ -ధీ = బుద్ధి యనెడి తిలకంబు = అలంకారము, అలరఁగాఁ = ఒప్పగాఁ,(= బుద్ధియే భూషణముగా గలిగిన), సుధీతిలకంబుల్ = పండితశ్రేష్ఠులు, ('సుధీః కోవిదో బుధః' అమ.) నయార్ణవుఁడు, నీతిజ్ఞుఁడు, మతిమంతుఁడు, (అను పేరులు గల మంత్రులు ముగ్గురు) §శక్తిత్రియరీతిఁ = ప్రభుమంత్రోత్సాహము లను మూడుశక్తులవలనను, పెంపు గాంచిరి = ఒప్పిరి.

తిలకము = అలంకారము, అనుటకు.—

"సోయ మస్య మకరందనందనో
జీవలోక తిలకః ప్రలీయతే." (మాలతీ- 9-21.)
జీవలోకస్య తిలక ఇవ. తిలకో మండనవిశేషః— (వ్యాఖ్య)

♦ కొన్ని ప్రతులలో లేదు

† శా. పా.—'ధీతిలకంబు లరయఁగ' (ఇదే పూ. ము. పా.)

* పూ. టీ.— 'ధీ తిలకంబులు = బుద్ధికి అలంకారము లయినవారు.'
మానవునికి బుద్ధి యలంకార మగును గాని, బుద్ధికి మానవు డలంకారము కాడు. ('ధీ తిలకం బలర యా సుధీ' మద. తాళ. పా.) 'అలరఁగా' అని నేను సవరించితిని.

§ పూ. టీ.— 'ఇచ్ఛా జ్ఞాన క్రియా శక్తులయొక్క— మూఁటివరీ'- ఇచ్ఛాది శక్తులు, ఆత్మకు సంబంధించినవిగాని, రాజ్య తంత్రమునకు సంబంధించినవి కావు.

(1) "ఇచ్ఛాశక్తి జ్ఞానశక్తి క్రియాశక్తి స్వరూపిణీ
సర్వాధారా సుప్రతిష్ఠా స దస ద్రూపధారిణీ." -(లలితా. 181.)

(2) సీ. 'ఏ లేమ శశిమౌళి కిచ్ఛా క్రియా జ్ఞాన
శక్తియై కలిగించె సకలజగము.' (కాశీ. 4-180)

రాజ్యతంత్రనిర్వహణమునకు కావలసిన శక్తులు ప్రభుమంత్రోత్సాహములు.—

(1) 'శక్తయ స్తిస్రః ప్రభావోత్సాహ మంత్రజాః' (అమ. క్ష. త్రి.)

(2) "ప్రియతమాభి రసౌ నృపతి ర్బభౌ
తిసృభి రేవ భువం సహ శక్తిభిః." (రఘు. 9—18.)

తిసృభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తిభి రేవ- (మల్లి.)

— సంతానచింత —

సీ. *ఈక్రమంబున రాజనరేంద్రవిభుఁడు
నీతిరహితంబు గాకుండ, నీతిరహిత
మహానటుల, భూమి రామరాజ్యముగ నేలు
చుండి రత్నాంగిఁ గనుఁగొనియొక్కనాఁడు. ౮

టీక.— నీతిరహితంబు = ధర్మశూన్యము, కాకుండఁగ, (= నీతిసహిత మగునట్లును,) ఈతి రహితము = ఈతి బాధలు లేనిది, ఔనటులఁగ; (ఈతి బాధలారు.— (అతివృష్టి, అనావృష్టి, ఎలుకలు, మిడుతలు, చిలుకలు, చేరువరాజు.) రాజనరేంద్రవిభుఁడు, భూమిని, రామరాజ్యముగఁ = శ్రీరాముని రాజ్యముతో సమానముగా, ఏలుచుండి, (రాముడు ప్రజారాధనమే ప్రధానముగా రాజ్యమును

---

(3) "అనూన పుత్రం సమయే శచీసమా,
త్రిసాధనా శక్తి రివార్థ మక్షయమ్." (రఘు. 3-13)

త్రీణి ప్రభావ మంత్రోత్సాహాత్మకాని సాధనా న్యుత్పాదకాని యస్యా స్సా త్రిసాధనా శక్తిః. (మల్లి.)

(4) మాఘకావ్యమున, రాజనీతి.—

"మన్త్రణా శ్శక్తయ స్త్రిస్రి స్సిద్ధయ శ్చోదయా స్త్రయః
గ్రింథా నధీత్య వ్యాకర్తు మితి దుర్మేధసో ప్యలమ్." (2-26)

శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహ స్తిస్రః. (మల్లి.)

(5) సీ. "తనదు శక్తిత్రయంబున సమస్త ప్రపం
చంబుల కభివృద్ధి సంభవిల్లఁ,
జెలఁగె, విశ్వేశ్వరుఁడు రాజశేఖరుఁడు." (కాశీ. మాహా. 1-28)

శక్తిత్రయంబునఁ = ఇచ్ఛాజ్ఞాన క్రియలచేత (విశ్వేశ్వరపరమున), ప్రభు మంత్రోత్సాహములచేత- (రాజశేఖరపరమున.)

పాఠాం.— * 'ఇట్లు దొరతన మమరి యా నృపవరుండు.—......భూమి స్వారాజ్యమును గ.'

పాలించెను కావున నాతని రాజ్యమున ప్రజలెట్టి కొరతయు లేకుండిరని ప్రతీతి. రాజనరేంద్రుడును తనప్రజ కెట్టి కొరతయును లేకుండునట్లు, రామునితో సమానముగా రాజ్యమును పాలించెనని - భా.)

'నీతి రహిత మానవులపాలించె' ననుట విరోధము. 'ఈతిరహిత మానవుల పాలించె' ననుట తత్పరిహారము.

సీ. సంతానరహితసంసారంబు నాయక
  రత్నంబు లేని హారంబుగాదె?
పుమపత్యదూర మానమితసామ్రాజ్యంబు
  ధాత్రిఁ జంద్రుఁడు లేని రాత్రి గాదె?
ఆత్మజవ్యతిరిక్తమగు వర్తనము *సద
  సద్వివేకములేని చదువుగాదె?
సుకుమారశూన్య మానకళంకజీవనం
  బల మరాళము లేని కొలనుగాదె?

కా, పా.—* 'నారిలేని శరాసనంబు గాదె.'

నాయకరత్నములేని హారము, చంద్రుడులేని రాత్రి, మరాళములేని కొలను, అనువానిసరసలో 'నారిలేని శరాసనము'ను చెప్పుట సరికాదు. హారాదులకు నాయక రత్నాదు లలంకారములు. మరి, శరాసనమునకో నారి ప్రధాన మయిన అవయవము కాని, అలంకారమాత్రము కాదు. నారిలేని శరాసనము,— చూపు లేని కన్ను, నాలుకలేని నోరు, ప్రాణములేని దేహము, అను తరగతిలో చేరదగినది కాని, పైవరుసలో చేరదగినది కాదు. ఎందుకిన్నిమాటలు? నారి లేనియెడల శరాసనము పాడుపడవలసినదే. మరి పనికిరాదు.

ఆ. వె "చారుమౌర్విలేని చాపదండము నోజ
  లలితతంత్రిలేని యుళిగుఁబోలె
  నవనితనయలేని యావాస మంతయుఁ
  బాడువాటి యుండెఁ బార్థివుండు." (భాస్క—అర. 225)

ప్రా. ము. లో, 'సదసత్' పాఠమే యున్నది. అహోబలము, తంజ, వ్రాత ప్రతులలోను నున్నది.

గీ. నందనవిహీన మైన సేనావితాన
మరయ శిఖరంబు లేని గోపురము గాదె?
నేత్రపర్వంబు గావించుపుత్త్రుఁ డింక
మనకు నెన్నఁడు గల్గునో వనజగంధి. ౯

టీక:— సంతానరహిత సంసారంబు = మగబిడ్డలేని కాపురము, నాయక రత్నంబులేని= ప్రధానమణిలేనట్టి, హారంబు కాదె? (అవునన్నమాట.).— పుమ్ + అపత్యదూరము— జో = మగసంతతిలేని, అమితసామ్రాజ్యంబు = గొప్పరాచరికము (సమ్రాట్టు భావము సామ్రాజ్యము = చక్రవర్తిత్వము.) చంద్రుడులేని రాత్రి కాదె?— ఆత్మజవ్యతిరిక్తమగు వర్తనము = కుమారుడులేని మనుగడ, సదసత్ వివేకములేని = మంచి చెడ్డలను గుర్తించు జ్ఞానములేని, చదువుగాదె?— సుకుమార శూన్యము జో = మంచికొడుకులేని, అకళంక జీవనంబు = ఎట్టిలోపమును లేని బ్రతుకు, మరాళములేని = హంసలేని, కొలను కాదె?— నందన విహీనమైన= పుత్రుడులేని, సేనావితానము= సేసలగుంపు, శిఖరంబులేని— గోపురము— కాదె?— నేత్రపర్వంబు = కనులపండువు - కావించు పుత్రుఁడు, ఎన్నఁడు కల్గునో?

సంతానములేని సంసారము, నాయకమణిలేని హారమువలెను, చంద్రుడులేని రాత్రివలెను, వివేకములేని చదువువలెను, హంసలేని కొలనువలెను, శోభావిహీనము అని, తాత్పర్యము.

జిలుగుంబల్కులు విన్నఁ, జిన్నిగొనబుం జెయ్వుల్ గనుంగొన్న, నా
దలమూర్కొన్నను, ముద్దుగొన్నఁ, దనువుం దార్కొన్న, నూహింపనుం
బలుకన్ రానిసుఖంబుఁ జెందునటుగాఁ బంచేంద్రియోత్సాహ మై,
తలిదండ్రుల్విలసిల్లఁ గాఁ దనయుఁ డేతన్మాత్రుఁడే యెన్నఁగన్. ౧౦

టీక.— జిలుగుంబల్కులు విన్నన్ = వచ్చియురాని ముద్దుమాటలు వినగా (చెవులకును), చిన్ని గొనబుంజెయ్వుల్ కనుంగొన్నన్ = రమ్యము లయిన చిన్న తనపు చేష్టలను చూడగా (కనులకును) ఔదలన్ మూర్కొన్నను = శిరస్సును మూచూడగా (నాసికకును) ముద్దుగొన్నన్ = ముద్దుపెట్టుకొనగా (జిహ్వకును) తనువున్—తార్కొన్నన్ = ఆలింగనముచేసికొనగా (త్వగింద్రియమునకును) ఊహింపనున్ = ఇట్టిదని యూనుకొనుటకును, పలుకన్ = ఇట్టిదని చెప్పుటకును, రాని= వీలు

పడని, సుఖంబును, చెందునట్లుగా * పంచేంద్రియాహ్లాదహస్తై = చని పెందలగు నింద్రియములకైదింటికిని ఆనందము కలిగి, తలిదండ్రిల్ - విలసిల్లఁగాఁ = సంతోషమున పొంగగా, (=తల్లిదండ్రులకానందమును కలిగించువాడు గనుకనే) తన యుడు= (అనబడుచున్నాడు.) అట్టి తనయుఁడు- ఏతన్మాత్రుఁడే= సామాన్యుఁడా, (అనగా అట్టితనయుడుకలుగుట గొప్ప భాగ్యముగాని సాధారణవిషయము కాదని భావము.)—

ఉ. చక్కిలిగింత వెట్టినను సారెఁ గిలాక్కిక నవ్వుచుఁ బంబు
బక్కఁ బడంగఁ జక్కనికుమారుని మక్కువమీఱ నేస్పురాఁ
జెక్కిలి గీఁటి యెత్తి యెదఁ జేర్చి ముచ్చట ‡ దీరునట్లుగా,
నక్కట! ముద్దులాడ వలదా ♦కలదా యిటువంటి భాగ్యముల్. ౧౧

టీక.—ఏడుపు రాఁ చెక్కిలి గీఁటి = ఏడుపు వచ్చునట్లుగా బుగ్గగిల్లి, ఎత్తి = ఎత్తుకొని;— ముద్దులాడవలదా? (పసిబిడ్డల నెడిపించి ముద్దులాడుట కొందరికి ముచ్చట.)—†కలదా? అటువంటి భాగ్యముల్ = (మనకు అటువంటిభాగ్యము కూడా ఉన్నదా! (లేకపోయెనని దుఃఖమును వెలాస్చుట.)

క. ఈశ్వరకృప గద యీసకల
‡ లైశ్వర్య సుఖములు ప్రాప్తమగుటకుఁ గాకీ
విశ్వపతి మనకు నిపుడొక
శాశ్వతయశుఁడైన సుతుఁ బ్రసాదింపఁడొకో? ౧౨

పూ. టీ.—*‘పంచే...హస్తై = త్వక్ చక్షుః శ్రోత్ర జిహ్వా ఘ్రాణము లనెడి యైదింద్రియములకును.’

పద్యమున పంచేంద్రియములును, పూ. టీ. కర్తలు గ్రహించిన త్వగాది పదములు లేవు. అవరుసను గైకొన్నచో అన్వయము చెడును.

శా. పా.—‡తీఱు [తప్పు] ♦‘వలదా యిటువంటి’ (ఇదే. ప్రా. ము. పా.) ‘కలదాయిటువంటి’ – తంజ. తాళ. పా.

పూ. టీ.—† ‘వలదా = అక్కఱలేదా- భాగ్యముల్ = సుకృతములూడ.’ ‘సుకృతములూడ అక్కఱలేదా?’ అనిరాజు ప్రశ్నించుటలో అర్థములేదు. ‘అక్కరలే’దని యెవ్వరనిరి?

శా. పా.—‡ ‘సకలైశ్వర్యములెల్ల’

గీ. తాఁ గుమారునిఁ గని ప్రమోదంబు గాంచు
నట్టి సర్వజ్ఞుఁ, డఖిలభక్తాళిఁ బ్రోచు
శంకరుఁడు, మహాదేవుఁ, డాస్వామి నమ్మి
నార మేము, మనకోర్కె యీడేఱు టరుదె! ౧౩

టీక.— తాన్ = తాను, ¶కుమారునిన్ = కొడుకును (కుమారస్వామిని), సర్వజ్ఞుఁడు = సకలము నెఱిగినవాఁడు (సర్వజ్ఞుఁడు - అను పేరుగలవాఁడు,) శంకరుఁడు = సుఖమును కలిగించువాఁడు (శంకరుఁడు - పేరు) మహాదేవుఁడు = గొప్పవేలుపు (మహాదేవుఁడు - పేరు).

ఈశ్వరుఁడు కుమారుని గని ఆనందము ననుభవించి యెఱిగినవాఁడు కావున మనకును అట్టి యానందమును కలిగించుననియు, సర్వజ్ఞుఁడు కావున మనమనసులోని కోరిక నెఱిగి తీర్పఁగలఁడనియు, శంకరుఁడు కావున మనకు తప్పక సుఖమును కలిగించుననియు, మహాదేవుఁడు కావున ఆతని కసాధ్యకార్యము లుండవనియు- అందువలన మనయభీష్టమును తీర్చుట ఆయనకొక పెద్దపని కాదనియు- భావము.

—: ఈశ్వరార్చనము :—

గీ. ఇపుడు శైవవ్రతంబు *లే మేమి గలవొ
సలుపఁ దగు వాని, నటు లైన సఫల మగును
భక్తజనులకు ముంగొంగుపసిఁడి గాఁడె
చూడు మెలనాఁగ యల †చంద్రచూడుఁ డరయ. ౧౪

టీక.— ఎలనాఁగ = ఇంతీ, చంద్రచూడుఁడు = శంకరుఁడు, ముంగొంగుపసిఁడి =

¶ పూ. టీ.— 'కుమారునిన్ = కుమారస్వామియైన పుత్త్రుని'
కుమారస్వామియైన పుత్త్రుఁడు? ఇది యర్థములేని మాట. సర్వజ్ఞశంకరాది శబ్దములకువలెనే కుమార శబ్దమునకును, అర్థము - అర్థాంతరము, వేఱువేఱుగా చెప్పకపోవుట పొరపాటు. మరియును వారు, 'భక్తాళిఁ బ్రోచు శంకరుఁడు' అను సమాసములోని 'ప్రోచు' అను క్రియావిశేషణమునకు 'ప్రోచున్ = రక్షించును' అని టీక వ్రాసినారు. సరి కాదు. ప్రోచు = రక్షించునట్టి' యని వ్రాయవలెను.

* శా. పా.— 'ఏమేమిగలవు' † 'చంద్రజూటు' (ఇది ప్రా. ము. పా)
'చూడు...చంద్రచూడు' (డరయు) అని, శబ్దాలంకారము; కవి కభిమతము.

ముందరికొంగున కట్టుకొన్న బంగారము. (అక్కఱకు అందునది, అని, భా.)

క. నెలపూఁదాలుపు మన పూ
జలు మెచ్చునె?యని మదిఁ విచారింపకు, చీ
కిలిమాకిలిగా* నల్లిన
చెలఁది తెర లూఁచి సంతసించుట లేదే? ౧౭

టీక.—నెల పూ దాలుపు= చంద్రధరుడు. (నెల నే పూవుగా ధరించిన మహానుభావుడు— కావున) మనపూజలు మెచ్చునే, అని విచారింపకుము! చీకిలిమాఁకిలి గాఁ= కొక్కిరిబిక్కిరిగా (చూ. శ. ర.) అల్లిన, చెలఁదితెరల్= సాలెపురుగు బూజు తెరలను, చూచి మెచ్చలేదా?

పూర్వము శ్రీకాళహస్తిలో శివలింగమునకు పైభాగమున నొక సాలెపురుగు భక్తిభావమున చిత్రవిచిత్రముగా బూజు నల్లెననియు, అయల్లిక లను మెచ్చి యీశ్వరుడు ముక్తి నిచ్చె ననియు పురాణకథ.

క. ఇట పూజింతము నేర్చిన
యటుల గిరీశు నొకయాకు నలమునఁ, గొండం
తటి దేవరకును గొండం
తటి పత్తిరి వెట్టువారు ధరణిం గల రే? ౧౮

టీక.—గిరీశుఁ = (కైలాసాధిపతి) ఈశ్వరుని — ('కొండంత దేవరకు కొండంతపత్తిరి'— 'ఆకు-అలము' అనునవి లోకోక్తులు)

'గిరీశ' శబ్ద సారస్యముచేత 'దేవర కొండంతవాడే' యగుచున్నను, పూజాద్ర వ్యములయిన – పత్రపుష్పములు, 'ఆకు అలమే' అగుటయు నిందు చమత్కారము. ఇట్టిదే.—

ఎ. గీ॥ 'అనఘు యెవ్వార లైనఁ గొండంత వారి
కవనిఁ గొండంతపూజ సేయంగఁగలరె?
భక్తి నే నిచ్చు నీ పుష్పపత్రి తోయ
మాత్రములు గైకొను మెగాక గోత్రతిలక.' (వసు- 2.121)

---

* పాఠా.— 'చీగిలి మాఁగిలి' గా (తంజ. తా. పా.)
జీగిలి మాగిలిగా- Anuk, Confusedly (బ్రౌను)

గీ. అని ప్రియోక్తుల శివుఁ గొనియాడి యప్పుడు
సకలజనములు శివపూజ సలుపనున్న
నాజ్ఞ యని చాటఁ బనిచి, శివాలయములు
ధరణిఁ గట్టించె నూహాదఁ దప్పకుండ. ౧౭

టీక.— ఆజ్ఞ = శిక్ష.

క. రాజశిఖామణిపూజలు
రాజశిఖామణి యొనర్చె *రమ్యదళాళిన్
రాజీవకుముద చంపక
రాజీవకుళాది కుసుమరాసుల వేడ్కన్. ౧౮

టీక.— రాజశిఖామణి — రాజశ్రేష్ఠుడయిన ఆ రాజనరేంద్రుడు, రాజశిఖామణి పూజలు = (చంద్రుని, శిఖయందు మణిగా ధరించిన) యీశ్వరుని పూజలు, రమ్య = మనోహరములయిన, దళ ఆళిన్ = పత్రముల మొత్తములచేతను, రాజీవ = కమలముల యొక్కయును, కుముద = కలువలయొక్కయును, చంపక = సంపంగెల యొక్కయును, రాజీ = మొత్తములచేతను, వకుళ = పొగడ, ఆది = మొదలయిన, కుసుమ = పూవులయొక్క, రాసులన్ = మొత్తములచేతను, వేడ్కన్ = ప్రీతితో, ఒనర్చెన్ = చేసెను.

క. వివిధఘనదానములు భూ
ధవమణి పరిశుద్ధుఁడై ముదంబున నొసఁగెన్
శివభక్తులు పెద్దలు నగు
నవనీసురవర్యులకు శివార్పణ మనుచున్. ౧౯

టీక.— భూధవమణి = ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు, పరిశుద్ధుఁడై = స్నానాదులచేత శుచియై, వివి...ములు = అనేకవిధము లయిన గొప్ప దానములు, (గోదాన భూదాన హిరణ్యదానాదులు)— అవనీ సురవర్యులకున్ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకు, ముదమునన్ = సంతోషముతో, ఒసఁగెను.

---

* 'రమ్యదళాళి' తంజ. పాఠము.

గీ. అంతఁ గాశీవిభునిపూజ కరుగుదెంచి
పత్నియును దాను నత్యంతభక్తితోడ
♦ధ్యాన మొనరించె నయనహస్తములు మోడ్చి;
దేవ †హరహర హరమహాదేవ యనుచు. ౨౦

టీక.—అంతన్ = అటుపిమ్మట, కాశీవిభుని పూజకున్ = ఈశ్వరారాధనకు, అరుగుదెంచి = దేవాలయమునకుపోయి, నయనహస్తములు మోడ్చి = (భక్తిపారవశ్యముచేత-) నయనములను, (నమస్కారముచేయుటకు-) హస్తములను, ముకుళింపజేసి; ధ్యానమొనరించెను.—(దేవ...యనుచున్— స్నానం బొనర్చి— అని అవతలికి అన్వయము.)

సీ. స్నానం బొనర్చె మందాకినీధరునకు
వస్త్రంబు లొసఁగెఁ గృత్తివాసునకును
రత్నాసనము వెట్టె రజతాద్రినిలయున
కలఁదె గంధము భసితాంగునకును
సవరించెఁ బుష్పంబు చంద్రశేఖరునకు
నిచ్చె ధూపం బనలేక్షణునకు
నునిచె దీపము *పరంజ్యోతిస్స్వరూపున
కమృతాన్న మిడియె విషాశనునకు

♦శా. పా.— 'స్నాన మొనరించి'

పూజచేయుటకు వచ్చిన రాజు, 'దేవాలయములో- ఈశ్వరుని యెదుట భార్యతోఁగూడి స్నానమొనరించె' ననుట అనుచితము. ప్రా. ము. లోను, తాళపత్రులలోనుగూడా 'ధ్యాన' అను పాఠమున్నది.

†పాఠాం—పురహరశ్రీ.

*శా. పా.— 'పరజ్యోతి': ('పరజ్యోతిః స్వరూపునకున్ = అన్నిటికన్న నధికమయిన జ్యోతిస్సే స్వరూపముగాఁ గలవానికి' అని, ప్ర. టీ.)

ప్రా. ము. నను, వ్రాత ప్రతులలోను గూడా, 'పరంజ్యోతి' అను పాఠమేయున్నది. ఆరూపము తప్పని కాబోలు 'పరజ్యోతి' అని దిద్దినారు. వారు

గీ. దండ మర్పించె నల జగద్వంద్యునకును
నమిత ధారాళ నారాళ హర్ష బాష్ప
నిబిడ పులకాంకు రాంకిత నేత్ర గాత్రుఁ
డగుచు రాజనరేంద్ర ధరాధివిభుఁడు. ౨౧

టీక.—రాజనరేంద్ర ధరాధివిభుఁడు, అమిత... గాత్రుఁడు.— అమిత = విస్తారమైన, ధారాళ = అడ్డులేక స్రవించుచున్న, నారాళ = (న + అరాళ) కుటిలములు కాని, హర్షబాష్ప = ఆనందాశ్రువుల చేతను, నిబిడ = ఒత్తయిన, పులకాంకుర = పులకల మొలకల చేతను, అంకిత = చిహ్నితములైన, నేత్ర గాత్రుఁడు = నేత్రములును - గాత్రమును కలవాఁడును, (హర్షబాష్పముల చేత అంకితము

కుమారసంభవ టీకలోను, 'పరజ్యోతిని లోపల సాక్షాత్కరించుకొని' (3-58) అనియే వ్రాసినాడు.

'పరంజ్యోతి' 'పరంధాముఁడు - అను శబ్దము లసాధువులు కావు. అప్రసిద్ధములును కావు. సంస్కృతాంధ్ర కావ్యములయం దెల్లెడలను కనబడు చుండును వే.

(1) "పరంజ్యోతిః పరంధామ పరాకాశ పరాత్పరః." (రామ సహస్రము)
(2) "పరేశీ పారగా పారా, పరంజ్యోతి స్స్వరూపిణీ," (అన్న. సహ.)
(3) "అపరిచ్ఛిన్నాన్వయు, ని
త్యు, పరంజ్యోతిర్మయుండ నై" (సీతా. సం. 2-30.)
(4) "స హి దేవః పరంజ్యోతి స్తమఃపారే వ్యవస్థితమ్." (కు. సం. 2-58.)
పరంజ్యోతిః పరమాత్మా హి (మల్లి)
(5) 'దండివెలుగు అనగా పరంజ్యోతి. The great light *ie.* God.' (బ్రౌను.)
(6) " ఆ పరంధాముఁడు గాని, చారుగుణధాముఁడు గాఁడు సమీరనందనా." (సీతా. సం. 1-31.)

పరంజ్యోతి, పరంధాముఁడు, పరంతపుఁడు, పరంపర, పరాత్పరుఁడు, ప్రభృతి శబ్దములను పరజ్యోతి, పరధాముఁడు, పరతపుఁడు, పరపర, పరపరుఁడు, అని దిద్దుట సరి కాదు.

లయిన నేత్రములు కలవాడు, పులకాంకురముల చేత అంకితమయిన గాత్రము కల వాడు — అని క్రమముగా అన్వయము) అగుచు, మందాకినీ ధరునకున్ = (మూడు లోకములను పవిత్రము చేయగల గంగను తలదాల్చిన వానికి, స్నానంబొనర్చెను = అభిషేకము చేసెను, కృత్తివాసునకున్ = (గజ) చర్మము వస్త్రముగా గలవానికి, వస్త్రం బొసంగెన్; రజతాద్రి నిలయునకున్ = వెండికొండ యిల్లుగా గలవానికి, రత్నాసనము పెట్టెన్ = రత్నాలపీట వేసెను; భసితాంగునకున్ = దేహమున — బూడిద పూసుకొను వానికి, గంధము, అలందెన్ = పూసెను; చంద్రశేఖరునకున్ = చంద్రమామ సిగ దండగా గలవానికి, పుష్పంబు, సవరించెన్ = అలంకరించెను; అనల + ఈక్షణు నకున్ = అగ్ని నేత్రునికి, ధూపంబు ఇచ్చెను; పరంజ్యోతిః స్వరూపునకున్ = సర్వాధికమయిన తేజస్సే స్వరూపముగా గలవానికి, దీపమును, ఉనిచెన్ = సమర్పించెను; విషాశనునకున్ = విష (హాలాహల)మును భక్షించినవానికి, అమృ తాన్నమును — ఇడియెన్ = అర్పించెను; జగత్ వందితునకున్ = లోకముల చేత నమస్కరింప బడు వానికి, దండము అర్పించెన్ = నమస్కరించెను.

రాజు తనకుగల భక్తికొలదిని ఈశ్వరునికి అర్చనలు చేసెనేగాని, ఆ మహా దేవునకా యర్చ లేపాటివి, అని భావము.

చర్మమును ధరించువానికి సొగసైన వస్త్రము నిచ్చుటయు, బూడిద నెబూస్సన్నకు గంధము లగుటయు, మొదలే అగ్ని నేత్రుడైనవానికి నూనెల దీపము వేయుటయు, విషమును తిను పోరటువానికి కమ్మని భోజన మిడుటయు తోచనిపని గదా, అని యొక చమత్కారము.

సీ. మంత్రాభిషేక మేమర్యాదఁ జేసెనో
తల కెక్కనివిషంబు దొలఁగలేదు
గారుడమణిహార మేరీతి నిడియెనో
మెడఁ జుట్టుకొన్న పా మెడలలేదు
నుదుట గంధపుబిందు వది యెట్లు పెట్టెనో
నెఱయ మూసినకన్ను దెఱవలేదు
ధూపవిశేష మేరూపునఁ గూర్చెనో
వెంటాడు భూతముల్ విడువలేదు

గీ. తెలియ నమృతకరుం డనఁ దేజరిల్లు
నోషధీశుకులంబున నుద్భవిల్లి
యెన్నికకు నెక్కు †రాజనరేంద్రవిభుఁడు
పంచశరవైరిపూజ గావించునపుడు. ౨౨

ఈపద్యమున 'నరేంద్ర' శబ్దశ్లేషచేత విషవైద్య భూతవైద్యములు స్ఫురింప జేయబడినవి.

అమృతకరుండు అనఁ... ...మృతమయము లయిన కిరణములు గలవాఁడు— అనఁగా, తేజరిల్లు = ప్రకాశించుచున్నట్టి, ఓషధీశు కులంబునన్ = చంద్రుని వంశము నందు, ('ఓషధీశో నిశాపతిః.' అను) ఉద్భవిల్లి = పుట్టి, ఎన్నికకు నెక్కు, రాజనరేంద్రవిభుఁడు = రాజనరేంద్రు డనురాజు. (అని యర్థము.)

అమృతకరుఁడు ... = అమృతహస్తు డని లోకులు పొగడఁగా, తేజరిల్లు= వాసిగాంచిన, ఓషధీశు కులంబునన్ = మందు మాకుల కధికారియైన =(విషహార ములయిన వేరు - వెల్లంకులు, తెలిసి వాడనేర్చిన) వాని వంశమందు, ఉద్భవిల్లి- ఎన్నికకు నెక్కిన, రాజ - నరేంద్ర - విభుఁడు = ఉత్తమ విషవైద్యులలో మేటి యైనవాఁడు; ఉత్తమ మాంత్రికు డనియును (అర్థాంతరము.)

'ఓషధు' లనఁగా మూలికలు.—(ఓషధ్యో జాతిమాత్రే స్యుర జాతా సర్వ మౌషధమ్'—అమ.)'నరేంద్రుఁడు= మాంత్రికుఁడు', అనుటకు.—'క్రియే తాస్యాణక నరేంద్రస్య శేషచి దనంతశక్తినా సి ద్ధ్యంతరాయః' (దశ — చరితమ్ ఉత్తర. 7.)

వైద్యులలో 'అమృతహస్తులు'- 'దగ్ధహస్తులు' అని రెండు తరగతులు. 'అమృత హస్తు' డనఁగా 'చేతివాసి' కలవాఁడు. అతని చేతిమీదిగా, ఎట్టి సామాన్యౌషధము నిచ్చినను అది యమృతకల్పమై యారోగ్యమునిచ్చు ననియు.— దగ్ధహస్తుని చేయి తగిలిన రోగులకు ఎట్టి మహౌషధమైనను నీరసిలి వ్యర్థ మగుననియు లోకమున ప్రతీతి. బ్రౌను ఇట్లు వ్రాసియున్నాఁడు— "వానిది అమృత హస్తము- వాఁడు అమృత హస్తము గలవాఁడు he has a healing hand; వాడికి చెయివాసి కద్దు

† శాస్త్రిగారి ప్రతిలోను, ఇతర ప్రతులలోనుగూడా, 'రాజమహేంద్రవిభుఁడు' అని యున్నది. కాని, రాజునందు 'నరేంద్రత్వము (=విషవైద్యత్వము- మాంత్రికత్వమును) లేనిచోఁ దల పద్యమున కవి యమర్చిన అర్థాంతర చమత్కృతి యంతయు నంతరించును. కావున 'నరేంద్ర' అని నేను సవరించినాను.

. he has a lucky hand, he is fortunate in his practice"

పంచశరవైరి పూజ = ఈశ్వరార్చనము, కావించునపుడు. (కర్త. రాజ నరేంద్రుడు) (a) మంత్రాభిషేకము — మంత్రములతోడి యభిషేకము, ఏమర్యాదన్ = ఏరీతిగా- చేసెనో, (కాని) తల కెక్కిన విషంబు = ఈశ్వరుని తలపై నెలకొనియున్న నీరు (గంగ).— ('జీవనీయం పయశం విషమ్'-అమ) తొలఁగ లేదు = అట్లేయున్నది.

శివుడు తన తలమీది జలమును (=గంగను) తొలగించి రా జర్పించిన అభిషేకజలమును ధరింపలేదని యర్థము. అర్పింపబడినది శిలావిగ్రహము కావున ఆవిగ్రహముపై చెక్కబడిన గంగ యట్లే యున్న దని భావము.

మంత్రా...చేసెనో = (ఇక్కడకర్త – విషవైద్యుడు) మంత్రించి నీళ్లను ఏరీతిగా చల్లెనో గాని, తల కెక్కిన * విషంబు=తలవరకును వ్యాపించిన విషము, తొలఁగలేదు = దిగలేదు. వైద్యుడు మంత్రించి నీళ్లు చల్లిన వెంటనే, విషము దిగుట లోకమునకలదు.—ప్రకృతమున అట్లు దిగలేదని అర్థాంతరము.

(b) (కర్త – రాజు) గారుడమణి హారము = గరుడపచ్చల పేరు, ఏరీతిగా నిడియెనో = ఏవిధముగా సమర్పించెనో, గాని,— మెడఁజుట్టుకొన్న పాము . శివుడు అలంకారార్థము కంఠమునకు చుట్టుకొనియున్న పాము, ఎడలలేదు = తొలగలేదు.

ఈశ్వరుడు రాజు సమర్పించిన గరుడపచ్చల హారమును గ్రహించి అలంకరించు

---

*- పూ. టీ. 'విషంబు = కాలకూటము'

కాలకూట మనునది, ఒక విషవిశేషము గాని, విషసాధారణముకాదు — కాలకూట కాకోల హాలాహలాదులు విషవిశేషము లని, అమర కోశమున చెప్పబడియున్నది. తేలు, పాము మొదలగువాని విషమును 'కాలకూట' మనుట తగదు. 'వానికి విషము తల కెక్కిన' దని అనవలసినచోట – 'వానికి కాలకూటము తల కెక్కినది' అనుట తప్పు, కావున, ప్రకృతమున, తలకెక్కిన విషమును- 'కాలకూటముగా' చెప్పుట పొరపాటు. ఈశ్వరుడు కాలకూటమును త్రాగెనుగాని, అది యాతని తల కెక్కలేదు. కంఠముననే నిల్చిపోయినది.

సీ. 'కమలించెగాక యంగజ విరోధి శిరోధిఁ,

దల కెక్కఁజాలెనే హాలహాలంబు' వసు-4-29,

కొని, తన భుజగహారమును విసర్జింపలేదని యర్థము. ఆ శిలాప్రతిమకు చెక్కిన పాముసరము వ్రేలియున్న దని భావము.

గారుడమణిహారము = గరుడపచ్చలహారము, (గారుడ మను మంత్రముచేత మంత్రించిన రత్నాలదండ – అనియును) ఏరీతిగా వేసినాఁడో గాని (కర్త - విష వైద్యుడు) – మెడపై వేసికొని యున్న పాము వదలిపోలేదు అని అర్థం.

గారుడమంత్రము సర్పములకు ప్రాణాంతకము. ఆమంత్రముతో మంత్రించి యిసుక చల్లినయెడల ఆ చోటికి పాములు రావని జనశ్రుతి. గరుడపచ్చలును విషహరములే.

‘ విషరోగోపశమనే కర్మ స్వాథర్వణేషు చ

శస్యతే మునిభి ర్యస్మా దయం మరకతో మణిః ’ (గరుడపురాణము)

(౧) *నుదుటఁ = నొసటియందు, గంధపుబిందువు = గంధపుచుక్క (బొట్టు) ను, (కర్త - రాజు) అది యెట్లు పెట్టెనో కాని, (నెరయఁ) ‡ మూసిన కన్ను తెఱవలేదు = కన్నెత్తిచూడలేదు.

రాజు, ఈశ్వరుని నొసట గంధపుబొట్టు పెట్టి అలంకరించినాఁడే గాని, అందుకు మెచ్చి యాదేవుఁడు కన్నెత్తిచూడనైనను లేదు – అని యర్థము. శిలావిగ్రహము నకు చూపులేదు కనుక చూడలేదని, భావము.

---

* పూ. టీ.— ‘నుదుటఁ = కంటిరెప్పమీఁద బొట్టుదిద్దిన కన్ను దెఱచుట... లోకములో ప్రసిద్ధము’.—

‘నుదు’ రనగా ‘నొసలు’ గాని ‘కంటిరెప్ప’ కాదు; కంటి రెప్పమీద బొట్టు పెట్టుట మానవలోకములో ఎక్కడను లేదు. ‘ప్రసిద్ధ’ మనుట సాహసము.

‡ పూ. టీ.— ‘మూసినకన్ను – అనలనేత్రము. [అది ప్రళయకాల మందుతప్ప మఱియెప్పుడును శివుఁడు తెఱవఁడు]—’

ఆమాట నిజమే గాని, ఆ యనలనేత్రమును తెరిపింపవలె నన్న పట్టుదల రాజు కేలకలిగెను! సంతు లేదన్న దుఃఖమున ఓర్వలేక ఆ యనలమునఁబడి భస్మమైపోవ నెంచెను కాబోలు!

రాజు పూజించినది శిలావిగ్రహమన్న విషయమును పూ. టీ. కర్తలు గుర్తింపలేదు.

విషవైద్యుడు మంత్రించి గంధపుబొట్టు పెట్టినను - మూసినకన్ను తెరవ లేదు - (ఇది జాతీయము) ఒళ్ళు తెలియక అట్లే పడియున్నాడని అర్థాంతరము.

భూతము సోకి గాని, సర్పాదుల విషము వ్యాపించి గాని స్మృతి తప్పిన వారికి మంత్రించి నొసట విభూతి పెట్టుటయు, వెంటనే వారు స్మృతివచ్చి కన్ను తెరచి చూచుటయు లోకమున కలదు (ఇక్కడ విభూతిబొట్టు గంధము చెప్పబడినది.) ప్రకృతమున నట్లు జరుగలేదన్నమాట.

(d) ధూపవిశేషము = అగరు మొదలగువానితో నుంచి సువాసనగల ధూప మును, ఏరూపునన్ కూర్చినన్ = ఏవిధముగా అర్పించినన్ గాని, వెంటాడు భూతముల్ = ఈశ్వరుని వెంట నుండు ప్రమథగణములు, విడువలేదు (ఈశ్వరుడు భూతేశుడు. 'భూతానాం ప్రమథానా మీశః' అని వ్యుత్పత్తి).

ధూపవిశేషములచేత నెంతగా సంతోషపరచినను, ఈశ్వరుడు ప్రమథగణము నవతలికిపంపి, రాజుగారికి ఏకాంత మియ్యలేదని, యర్థము. ఆప్రతిమ చుట్టును అమర్చబడియున్న నందీశ్వర చండీశ్వరాది ప్రతిమ లట్లే యున్నవని భావము.

వైద్యుడు, ఎన్నిరకముల ధూపములు వేసినను, వెంటబడియున్న, భూతముల్ = పిశాచములు, విడిచి పోనేలేదు - అని అర్థాంతరము.

మొండి పిశాచములకు మసాంబ్రము మొదలగు వస్తువులతో - ధూపములు వేయుటయు, ఆదుర్గంధమును తట్టుకొనలేక, అవి వదలిపోవుటయు లోకమున కలదు. ప్రకృతమున అట్లు జరుగలేదన్నమాట.

నమకము, చమకము, మహాన్యాసము మొదలగు మంత్రములతో నుతిం చుచు అభిషేకము చేసినను, పచ్చలహారము మొదలగు విలువగల కానుకలు పెట్టి నను, గంధము మున్నగువానిచేత నలంకరించినను, అగరు మొదలగు సుగంధద్రవ్య ములతో ధూపములువేసినను, ఆదేవునియందు ప్రసన్నతాలక్షణములేవియును చూపట్టలేదు. కారణమేమో? శ్రద్ధాభక్తులలో గాని - మంత్ర తంత్రాదులలో గాని, యేమేని లోపముజరిగెనా? లేదు - లేదు. అర్చింపబడినది శిలావిగ్రహము కావున, ఆదేవునియం దెట్టిమార్పును చూపట్టకుండుట స్వాభావికమే, అని స్వాము దాయికార్థము.

విషవైద్య భూతవైద్యాదికథనము చమత్కారము.

ఉ. చేరి నృపాలుఁ డర్పణము సేసిన చక్కెర లుప్పతిల్లు పం
¶దేరము లారగించుచు నుతింపఁదొడంగె మహేశుఁ డింపునన్
సారెకుఁ 'గుత్తుకన్ విషము నాలుక బెల్లము వెట్టి యాడుటల్
* మేర లఁటయ్య సామియని మేలము లాడుచు గౌరి నవ్వఁగన్.

టీక.—గుత్తుకన్ విషము - నాలుకన్ బెల్లము - వెట్టి ఆడుటల్ = మనసులో మరళ్ళి(?)షము నుంచుకొని పైకి తియ్యగా మాట్లాడుట. (ఆడుటల్ = నటించుట - అని, సారస్యము) మేరలటయ్య = న్యాయమటయ్యా, సామీ! అని, మేలములాడుచున్ = పరిహాసకములు పలుకుచూ, గౌరి - నవ్వగా, మహేశుఁడు = శివుడు, నృపాలుఁడు - అర్పణచేసిన = అర్పించిన, చక్కెరలు-ఉప్పతిల్లు = విస్తారముగా చక్కెరవేసిచేసిన, పందేరములు = భక్ష్యాది నివేదనలు. ఆరగించుచున్, ఇంపునన్ = ఆనందముతో, నుతింపఁదొడంగెన్=(ఈతడుమంచి భక్తుడని) రాజును మెచ్చుకొచ్చెను.

'మున్నాలిక బెల్లము - అంగిట విషము' అని లోకోక్తి. కడుపులో కపటముపెట్టుకొని పైకి తియ్యగా మాట్లాడుట - అని దానికి లక్ష్యార్థము. సహజము గనే కుత్తుకను విషముగలిగియున్న శివుని నోటికి బెల్లపు - అప్పచ్చులందిచ్చి, కవి లోకోక్తికి వాచ్యార్థమును గూడా జోడించినాడు.

గౌరి పరిహాసవాక్యమున, స్వామీ, సంతానము నియ్యక యింత కాలము మిడికించిన తామ, ఇప్పుడా రాజును ప్రశంసించుట వట్టినటన; మీ నటన 'మున్నాలిక బెల్లము - అంగిట విషము'అను లోకోక్తికి చక్కని తార్కాణముగా నున్నది, అని యుక్తిపొడుపు.

గీ. ఇట్టు లత్యంతభక్తిమై నెపుడు నంగ
రంగవైభవముల సమగ్రంబులైన
యారగింపుల సంతుష్టి నలవరించి
శివుఁ ద్రికాలంబులందుఁ ♦బూజించుచుండె. ౭౮

¶ పాఠాం.—'పందేరము......నటింప' (శ. ర.)

* శా. పా.—'మేరలటయ్యె సామికని' ('సామికిన్ = శివునికి, మేర యటుఅయ్యెన్ = ఒప్పినవయ్యెను.'—పూ. టీ.)

♦ పాఠాం.—'పూజింపఁదొణఁగె.'

టీక.—అంగరంగ వైభవములన్ — సకలవిధములయిన కైంకర్యములచేతను సమ...గింపులన్ = కొదవలేని నివేదనల చేతను. —త్రికాలములందును— ఉదయ మధ్యాహ్న సాయం సమయములయందును, పూజించుచుండెను.

అంగ రంగ వైభవములు.— అనగా, 'అంగ = దేహముయొక్కయు, రంగ=ఆలయముయొక్కయు, విభవములు' అని ప్రతి పదార్థము. 'సమస్తభోగములు' అని సంప్రదాయార్థము. బ్రౌణ్యమున ఇట్లున్నది.—

"అంగరంగ వైభవములు. Enjoyment of riches or excellencies; pomp, luxury; సమస్తభోగములు. రంగడు అంగరంగ వైభవములతో వేంచేస్తున్నాడు the god was carried in procession with all kinds of homage."

క. 'తిరునాళ్లను దేవులు నన
వరతంబును నంగరంగ వైభవములునుం
డిరమగును దేవళంబులఁ
బరఁగఁగ నొకకోటిగాయు పల్లియ సైనన్'(పండి. ప్ర.1—60)

క. నందన సంతానము మది
యందుం † గోరి భజియింప నాశ్రితపటలీ
నందనసంతానం బగు
నిందుకళాధరుఁడు పార్వతీశ్వరుఁ డంతన్. ౭౫

టీక.— * నందన సంతానమున్ = పుత్రసంతతిని, మదియందుం గోరి,

---

† శా. పా.—'గోరుచు భజింప'.

* పూ. టీ.—'నందన సంతానము = కుమారుల పరంపరను'.

ఇక్కడ 'నందనసంతాన' మనగా నందనరూప సంతానము (=నందనుడే) గాని 'నందనుల యొక్క - సంతానము (=పరంపర) కాదు. రాజు కోరినదియు, రాజశేఖరు డిచ్చినదియు, నొక్క కుమారుడే. 'కుమారుల పరంపరను' కాదు. పుత్రసంతానము, పుత్రికాసంతానము, అను వ్యవహారము ప్రసిద్ధము.—

సీ. 'కని పెంచి గొడ్డువీఁగంగ రత్నమువంటి
పుత్త్రసంతానంబు పుట్టెననఁగ
భువనయనంబు లోకబాంధవుఁడుమించె', [రామా-2-106.]

భజియింపఁగ = సేవింపగా, ‡ ఆశ్రి...ంబు — ఆశ్రిత = భక్తులయొక్క, పటలీ = సమూహమును, నందన = ఆనందింపజేయుట యందు, సంతానము = కల్పవృక్షమయిన, (అనగా, కల్పవృక్షమువలె కోరిన కోరికలెల్లను తీర్చి ఆనందమును కూర్చువాఁడయిన-) ఇందుకళాధరుఁడు; పార్వతీశ్వరుఁడు.

సీ. వరదానసంపద వామోత్తమాంగముల్
　　శైలజాగంగల సాక్షి దెలుపఁ,
గోపప్రసాదైకగుణాక్షిఁ జూపులు
　　చందభూమల్లుని సాక్షి దెలుప,
ఖలశిక్ష సాధురక్షణమునఁ గటియుఁ గేల్
　　శార్దూలమృగముల సాక్షి దెలుప,
ననుపమాజ్ఞాసిద్ధిఁ † బునుకగంగాళంబు
　　♦ సరసీరుహాసను సాక్షి దెలుప,

---

‡ పూ. టీ.— 'ఆశ్రి...ంబు = భక్తులయొక్క సమూహమునకు నందనవనమందున్నట్టి కల్పవృక్షము'.

కల్పవృక్షము నందనవనమునందే గాని మరొకచోట నుండునది కాదు. కావున 'నందనవనమునందున్నట్టి కల్పవృక్ష'మని కవియనడు.

† శా. పా.— 'పునుక గంకాళంబు' ('పునుక కంకాళము(లా?) = కపాలమను పాత్రము' అని, పూ. టీ.)

'కంకాళము' అనగా అస్థిపంజరముగాని 'పాత్రము' కాదు. 'పునుక గంగాళంబు' అని సరియైన పాఠము, పూ. ము. న నున్నది.

♦ శా. పా — 'సగసీరుహాక్షుల' ('సరసీరుహాసనుఁ = బ్రహ్మను'- పూ. టీ.)

'సరసీరుహాక్షుల' అనునది అచ్చుపొరపాటు. తప్పయినను శ్రీ శాస్త్రిగారి ముద్రణమున నున్నందున అనుమానింపక వావిళ్ళవారును 'సరసీరుహాక్షుల' అనియే ముద్రించినారు.

గీ. బంధురాష్ట్రవిభూతులు పరిఢవిల్లఁ
దనను రాజశిఖామణిత్వంబు వెలయఁ
బ్రమదమున మందహాసయానములతోడ
వచ్చి ధరణీతలేంద్రుని స్వప్నమునను. ౨౯.

ఈపద్యమున 'రాజశిఖామణి' శబ్దశ్లేషచేత, ఈశ్వరునియందు- 'రాజశ్రేష్ఠత్వము' అమర్పబడినది.

టీక. (1) వామోత్తమాంగముల్.— వామాంగము = (ఈశ్వరుని) శరీరములోని యెడమభాగము, ఉత్తమాంగము = శిరస్సు, వరదాన సంపదన్ = వరమూపమయిన త్యాగసమృద్ధియందు - (శ్రేష్ఠమయిన త్యాగసమృద్ధియందు, అని అర్థాంతరము.) శైలజాగంగలన్ = పార్వతిని - గంగను, సాక్షి దెలుపన్ = దృష్టాంతముగా తెలియజేయుచుండగా.—('సాక్షి – Proof, evedence' శబ్దర.—క. 'తప్పితివోయిచ్చెదనని, చెప్పితివో కపటసాక్షి'—భాగ. 1—355.)

ఈతడు గొప్ప త్యాగి. కోరువారలకు తన శరీరము నైనను దానముచేయువాడు - అందులకే పార్వతీగంగలే సాక్షులు అని, తన (శరీర) వామభాగమున్ను శిరమున్ను తెలియజేయుచుండగా, అని తాత్పర్యము.

ఈశ్వరుని వామార్ధమున పార్వతియు శిరమున గంగయు నుండు టనుట సువిదితము. (వామోత్తమాంగప్రదానముచేత ఇందు దానసమృద్ధి చెప్పబడినది.)

(2) చూపులు, కోప...రూఢిన్ = నిగ్రహముచేతను - అనుగ్రహముచేతను - ప్రసిద్ధమయిన - స్వభావ నిశ్చయమునందు, చందమామ అల్లునిన్ = [చంద్రునికి మేనల్లు డైన] మన్మథుని - సాక్షి తెలుపన్.

ఈతడు కోపించినయెడల నాశనముచేయుటకును, కరుణించినయెడల బ్రతికించుటకును, చాలిన గొప్పప్రభావముకలవాడు; - అందుకు మన్మథుడేసాక్షి - అని చూపులు తెలియజేయుచుండగా, అని - తా.

ఈశ్వరుడు కోపించి మన్మథుని వేడికంటజూచి భస్మము కావించె ననియు - (రతివిలాపముచేత) కరుణించి, మరల బ్రతికించె ననియు - పురాణము. (ఇందు, చంపి మరల బ్రతికించుట ద్వారా - కోపప్రసాదములు చెప్పబడినవి.)

(3) కటియుగ్ = మొలయును, కేల్ - చేయియును, ఖలశిక్షన్ = దుష్టశిక్షణమునందును, సాధురక్షణమునన్ = శిష్టరక్షణమునందును, శార్దూల

మృగములన్ = పెద్దపులిని - జింకను, (క్రమముగా) సాక్షి దెలుపన్.

ఈతడు దుర్మార్గులను శిక్షించువాడు; సన్మార్గులను రక్షించువాడు. అందుకు పెద్దపులి జింకపిల్లయే సాక్షులు అని, కటియును హస్తమును తెలుపు చుండగా అని, తా.

ఈశ్వరుడు పులితోలు కట్టుకొను ననియు - లేడిని చేతబట్టుకొను ననియు - పురాణము. [ఇందు, పులిని చంపుట జింకను మన్నించుటద్వారా, ఖలశిక్షణ సాధు రక్షణములు చెప్పబడినవి.)

(4) పునుకగంగాళంబు = పెద్ద గంగాళమువలె చేతనున్న తలపుఱ్ఱె, అను... సిద్ధిన్ = సాటిలేని దండనశక్తియందు, సరసీరుహాసనున్ = బ్రహ్మను, సాక్షి దెలుపన్.

ఈతడు, నిరుపమానమయిన ఆజ్ఞాసిద్ధికలవాడు. అందుకు బ్రహ్మదేవుడే సాక్షి, అని చేతనున్న తలపుఱ్ఱె తెలుపుచుండగా - అని, తా.

పూర్వము బ్రహ్మకు అయిదుతలలుండెననియు, ఒకప్పుడు శివుడు కోపించి, యొక తల నెగురగొట్టెననియు, ఆ తలపుఱ్ఱెనే చేతదాల్చి శివుడు చరించుచుండు ననియు, పురాణగాథ. (బ్రహ్మదేవుని తలతీసె ననుటద్వారా యిందు ఆజ్ఞా సిద్ధి చెప్పబడినది.)

బంధుర = విస్తారమయిన, అష్టవిభూతులు = అణిమాద్యష్టసిద్ధులు (= అణిమ, మహిమ, గరిమ, లఘిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యము, ఈశత్వము, వశిత్వము) పరిఢవిల్లన్ = అతిశయింపగా - (అని, యర్థము)

అష్టవిభూతులు = (గృహము, శయ్య, వస్త్రము, ఆభరణము, స్త్రీ, పుష్పము, గంధము, తాంబూలము - అను) † అష్టభోగములు, పరిఢవిల్లన్, (అని అర్థం.)

తనదు, ♦ రాజశిఖామణిత్వంబు = చంద్రశేఖరత్వము = ఈశ్వరత్వము, (రాజశ్రేష్ఠత్వము, అని అర్థం) వెలయన్ = ప్రకటముకాగా, ప్రమదమునన్ =

---

† "దాసో భృత్య స్సుతో బంధు ర్వస్తు వాహన మేవచ
ధనధాన్య సమృద్ధి శ్చా ష్టష్టభోగాః ప్రకీర్తితాః" —అని కొందరు.

♦ పాఠాం.—'రాజశిరోమణిత్వంబు'

సంతోషముతో, †మంద - హాస గమనములతోఁడ = చిఱునవ్వుతో - మెల్లని నడకతో, (మందహాస మందగమనములు మహాపురుష లక్షణములు)*భగణితతేంద్రుని = భూపతియైన రాజనరేంద్రుని మ్రొక్కి, స్వప్నమునను వచ్చి = కలలోఁ గనబడి.

దానసంపద, కోపప్రసాదములు, ఖలశిక్షణ సాధురక్షణములు, ఆజ్ఞాసిద్ధి, అష్టభోగములు, అనునవి రాజశ్రేష్ఠ (= సార్వభౌమ) లక్షణములు. ఆలక్షణము లమరి యున్నవి కావుననే, 'రాజశిఖామణి' (= చంద్రశేఖరుడు) రాజశ్రేష్ఠుడును, అయ్యున్నాడని చమత్కారము.

దానసంపదాదు లుత్తమరాజ లక్షణము లనుటకు. —

సీ. "మీఱిన రాజు బల్మి నడంప, లోకస్థ
నభినవస్థితిఁ బెంప, నతఁడె నేర్పు
దేరిచూచినఁ దీవ్రదృష్టిఁ జూపి, జనాళి
కక్షిసాఫల్య మీ, నతఁడె నేర్పు
సింహనిలింకఁ బ్రతాపశిఖిఁ బూన, విప్రాళి
తాంబుల నవి నింప, నతఁడె నేర్పు
సమిదున్ముఖుని తేజము మలంపఁ, బాదంబు
లంటిన వెలయింప నతఁడె నేర్పు" (వసు. 1.118)

---

† శా. సా.—'మందహాసాననములతోఁడ' ('చిఱునవ్వుగలిగిన, చంద్రసమాన ముఖములతో.'— అని, పూ. టీ.)

చంద్రాననముఖములు, ఈశ్వరునికే గాని, శ్లేషలోని రాజశ్రేష్ఠునకుఁ జెల్లవు (పూ. టీ. లో అర్థాంతర ప్రస్తావనయే లేదు.) 'మంద హాస గమనములతోఁడ' అను పాఠము పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోను నున్నది.

* పూ. టీ.—'భగణితశేంద్రుని = భూలోక దేవేంద్రుని మ్రొక్కి, అనగా రాజరాజనరేంద్రుని మ్రొక్కి.)'

అర్థించిన యాతడు (రాజనరేంద్రుడు) సామాన్యరాజనియు, సాక్షాత్కరించిన యతడు 'రాజశిఖామణి' (= రాజాధిరాజు) అనియు, పద్యమున సొగస్యము. కావున, అర్థియైన 'రాజనరేంద్రుని' భూలోకదేవేంద్రునిగా చెప్పుట ఉచితము కాదు.

ఉ. "కోపము మాపినం బగలు కుం దలమాపఁగ రాదు, సుప్రసా
దోపగతిం గనుంగొనిన నొందు సిరుల్ శరణార్థికోటికిన్,
గోపమునుం బ్రసాదము నకుంఠితముల్ నృపు లీశ్వరత్త్వశో
భాపరిపాలకుండ్రు సకుఁ బాపవిమాయనికిం గళాద్వృతిన్"

—రామా. 1-102

ఈశ్వరునియందు 'రాజశేఖర' త్వమును జెప్పుట కవులకు పరిపాటి:—

(1) సీ. "తన యాజ్ఞ జంగమస్థావర జంతు సం
　　　తాన మెన్నఁడు జవదాటు వెఱవఁ
దన తేజమున నర్కద న్యగ్ని దోవర్క
　　　ధార్క-చంద్రములైన నడఁగిపోవఁ
దనదు శక్తిత్రయంబున సమస్త ప్రపం
　　　చంబుల కభివృద్ధి సంభవిల్లఁ
దన మహాప్రకృతి పెద్దల చిత్తవృత్తికి
　　　నగణితాశ్చర్యంబు నావహింపఁ
జెలఁగ విశ్వేశ్వరుఁడు, రాజశేఖరుఁడు." (కాశీ. మా-1-28.)

(2) సీ. "మను దిస్సమొలసామియును రాజశేఖర
　　　త్వము దాల్చె నీతవినంకఁ గాదె,
యానఁగ జాబిల్లి ప్రాక నయ్యభ్రవీధి" (షల్ల. విప్ర. 3-35.)

— వరప్రదానము —

గీ. ధారుణీనాథ, విను మేను దావకీన
సదమ లాత్యంతభక్తికి సంతసిలితి,
నీవు చేసినపూజ వర్ణింపఁ దరమె?
♦యిదిగో యిట్టె ఫలించు నీ యీప్సితంబు.　　౨౭

♦ పా. పా.— 'యిదిగో నిపుడె' ('యిదిగో యిట్టె' వ్రా. ము; తంజ. తా. పా.) 'నీకు సంతానము త్వరలోనే కలుగగల' దనుట యుచితముగాని — 'ఇప్పుడే' కలుగుననుట యుచితము కాదు; కావున 'ఇపుడె' అను పాఠము సరి కాదు. 'ఇదిగో' ద్రుతప్రకృతికము కా దని భాషావిదుల సిద్ధాంతము.

టీక.— తాపకీన = నీ, సద... క్తికిఁ — మంచి - నిర్మలమైన విశేష భక్తికి, సంతసిలితిఁ, నీ, ఈప్సితంబు = కోరిక, ఇదిగో - ఇట్టె ఫలించును. = త్వరలోనే సిద్ధించును.

"ఇదిగో - యిట్టె, (జాతీయము) ఇట్టెః శీఘ్రముగా; అశ్రమముగా. (శ. ర. లోలేదు.) "ఇట్టె - Thus, at once - 'గట్టిగా నినుబట్టికడఁగి మాయింటికి, కిట్టె కొంపోయెద మిది కల్లగాదు'' (నల . 5 - 778)"— బ్రౌణ్య.

బ్రః॥ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు.—

"అదిగో మ్మనుచుఁ జల్ల నందంద సెగయు''—(పుట . 109.) అని గొమ్మనుచు = అదిగో + అనుచు, అదిగో, ఇదిగో, వీఁడుగో, వాఁడుగో అను రూపములుగలవు. 'కొనుము' కు- కొమ్ము, కో, అను రూపములుగలవు. అదిగొనుము = దానిని గ్రహింపుము, చూడుము అని యర్థము. 'కొనుము' రూపాంతరము 'కో' అనుటచే నా పదము కళగాని ద్రుతాంతము గాదు.

"అదిగో కానంబడియెఁ దెల్లగొల్లెన భంగిఁ''

అని వరాహపురాణమునఁ (ప్రాసమున) గలదు. పింగళిసూరన దానిని ద్రుతాంతముగాఁ బ్రయోగించుట చింత్యము — 'మానము మ్రుచ్చిలి చొచ్చెను మత్తకాఁడు, వీఁడుగో మ్మని'— ఉత్తర హరివంశము"

బసవపురాణము పీఠిక (పుట 115)

శ్రీ తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవులు —

"ఇదిగో, అదుగో, అడుగో..."— ఇత్యాదులు దేశ్యములు కళలు ప్రతిపదోక్తావ్యయములు. ఈ యంశమునకు అహోబల 498 పుటయు, సంగ్రహవ్యా. 89 పుటయుఁ జూడుఁడు.

ద్రుత ప్రకృతికములు గానిచోఁ గళాపూర్ణోదయ ప్రయోగము కుదురదని యొకవాదము రావచ్చును. అది ద్రుతోపజీవిత్వము వలనఁ గుదురును. ఈ యంశమునకు అహోబల. 858 పుట చూడఁదగును.

శ్రుతిరంజకతం బట్టి ద్రుతముచేరును. లేనిచో మానును. ఇది సంగ్రహముగా వ్రాసిన ప్రత్యుత్తరము. ఈ గహస్యము నెఱుంగనివారు దీనిని ద్రుతాంతమని భ్రమపడుదురు. అయినచో, 'మిక్కిలి' 'అప్పుడు' లోనైనవికూడ వారికి ద్రుతాంతములే కావలసివచ్చును.— ఈ ద్రుతోపజీవిత్వముకూడ దీనికి హ్రస్వరూపస్థితిలోలేదు.— (షష్టిపూర్తి సంపుటము. 7. పాశుపతము పుట. 89)

"ఏదియును జూడ కీ జగద్గీతచరిత్రుఁ
డిట్టెవని బాలభానుని బట్టె నపుడు"

—(సూ. ని.) హ. రా. 5–100

ఇట్టె వస్తాడు, ఇట్టెపోతాడు, ఎక్కడినుంచో ఇట్టెవచ్చాడు, అని యిట్లు నేఁటివ్యవహారమునను, 'ఇట్టె' శీఘ్రార్థముననే వినబడుచున్నది.

క. రత్నాంగి కుదయ మహా నాక
రత్నమువంటితనయుండు రమణీయకళా
సూత్నహరిణాంకుఁ డాసుత
రత్నము *పేరిడుము నాకు రాజనరేంద్రా. ౭౭

టీక.—రమ...కుఁడు.—రమణీయ = మనోహరమయిన, కళా = కాంతి చేత, †నూత్నహరిణాంకుఁడు = క్రొత్తచంద్రుఁడు (అనదగినవాఁడు), రత్నమువంటి

* పా. పా.—'రత్నమునిదు నాకు పేరు' ('అసుతరత్నముఙ్ = అపుత్ర శ్రేష్ఠునికి'—పూ. టీ.)

రత్నమును నా పేరిడుము — అనుట సరి కాదు. పేరిడుట రత్నమునకు గాని రత్నమును కాదు. 'రత్నముఙ్' అను ద్వితీయాంతరూపమునకు, 'రత్నమునకు = పుత్త్రశ్రేష్ఠునికి' అను నర్థము సిద్ధింపదు. గావున 'నాదు పేరిడుము' అనదలచినచో 'రత్నమునకిదు నాదు పేరు' అనవలెను. అట్టి పాఠము వారికి లభించినట్లు లేదు. పూ. ము. నను, తంజ వ్రాతప్రతులలో కొన్నింటను, 'రత్నము పేరిడుముమాకు — (నాకు)' అను పాఠమున్నది. 'పేరిడుట' యనగా అంకితముచేయుట. ఈయర్థము ననే కవి, విజయ (1–39) లో 'బిడ్డలకెందఱుఁ బేరుపెట్టినఙ్, దీరునె మీ ఋణంబు' అని యన్నాడు. ఇట్లే, పరమయోగి విలాసకర్తయు,—

సీ. 'చరితంబునకు సంతసమునొంది బిడ్డను
పేరుపెట్టక తీర దీ ఋణమని'—(5–46.)

'పేరుపెట్టు' అను క్రియను వాడియున్నాడు. మరియు నీ 'సారంగ'లోనే 3౧ పద్యమున, 'తనకుఁ బేరిడుము' అని మరియొకమారును ప్రయుక్తమైయున్నది. కావున 'పేరిడుము నాకు' అనుపాఠమే సాధువు.

† పూ. టీ.—'క్రొత్తదైన చంద్రుఁడు — ఉదయించును.

రత్నాంగికి కేవలము చంద్రుడే యుదయించునని చెప్పుట సరసము కాదు.

తనయుండవు, ఉదయమౌను = కలుగును. (చంద్రుడు కావున ఉదయమగునని సార స్యము.) అసుతరత్నముఁ = ఉత్తముఁడైన ఆకుమారుని, నాకుఁ — పేరిడుఁడు — నాకు అంకితముచేయుము. (వానికి నా పేరుపెట్టుము, అని — భా.)

క. అని యేఁగెఁ; నంతలో ది

గ్గన మేల్కని విభుఁడు 'హా మహాదేవ' యటం

చును మేను * గగుర్పొడువఁగ

ననుమోదాశ్చర్య మగ్నుఁడై ¶ యున్నంతన్. ౧౭౫

టీక.— మేను = శరీరము, గగుర్పొడువఁగన్ = (ఆనందముచేత) పులకింపఁగా, అనుమోద = సంతోషమునందును, ఆశ్చర్య = అచ్చెరువునందును, మగ్నుఁడు = మునిగినవాడు, (మిక్కిలి యానందమును - ఆశ్చర్యమును పొందినవాడు) ఐయున్నంతన్ = అయియుండగా.

ఉ. బల్లునఁ దెల్లవాఱిన నృపాలుఁడు మంత్రులఁ బిల్వఁ బంచి, యు

త్ఫుల్లముఖారవిందుఁ డయి, తొట్టిన వేడ్కఁ దే మనంబు రం

జిల్లఁగ, రేయి గన్నకలఁ జెప్పి ‡ నదంతయు నాను పూర్వగాఁ;

సల్లలితాంతరంగు లయి సామి, 'హసా' దని వార లూఁకొనన్.

టీక.— (మంత్రులు) సల్లలితాంతరంగు లయి = ప్రసన్నహృదయులై, సామి = ప్రభూ, ♦హసాదు - అని = మేలు మేలని, ఊఁకొనన్ — ఊఁకొట్టుచూ వినగా, నృపాలుఁడు, ఉత్ఫు...డయి = వికసించిన ముఖ (కమల)ము కలవాడై (ముఖము అరవిందము కావుననే ఉదయవేళ వికసించిన దని సారస్యము)

---

* శా. పా.— 'గగుర్పొడవఁగ'

ప్రా. ము. లో 'పొడవగ' అని, యున్నది. దానినిబట్టి శాస్త్రిగారును, వారిని నమ్మి 'వావిళ్ల' వారును 'పొడవఁగ' అనియే ముద్రించినారు. ప్రమాదము. ధాతువు 'గగుర్పొడుచు' గాని 'గగుర్పొడచు' కాదు.

¶ శా. పా 'డయ్యెనటంతన్'

‡ శా. పా.— 'నదెంతయు' ('కలజెప్పనదెంతయు' పూ. ము. పా.) చెప్పెనదంతయు, అని సాసవరణ.

♦ పూ. టీ.— 'హసాదు = మహాప్రసాదము.'

* తొట్టిన వేడుకచేన్ = నిండారిన సంతోషముచేత, మనంబు రంజిల్లఁగన్ = మనసు ఆనందమున పొంగగా, రేయి గన్న కలను. ఆనుపూర్విగాన్ = మొదటి నుండి తుదివరకును - క్రమముగా, అదంతయున్ = ఆ వృత్తాంతమంతయును చెప్పెను.

ఉ. చెప్పిన సంతసిల్లి, నృపశేఖర, రత్నమువంటి నందనుం
   డొప్పులకుప్పగల్గుఁ, † దనకున్నతిఁ బేరిడుచుంచు వేడ్కతో
   నప్పరమేశ్వరుండె యిటు లానతి యిచ్చిన నెంతభాగ్య మ
   ప్పప్ప! భవత్ప్రభావ ‡ విభవాఢ్యత యే మని సన్నుతింపఁగన్.

'మహాప్రసాద' మనుమాట ఆజ్ఞాంగీకారమున విధేయతాసూచకముగా వాడదగినది. ఇక్కడ 'ఆజ్ఞ' లేదు, 'అంగీకారమును' లేదు. రాజుగారి భాగ్య విశేషమును ప్రశంసించుట ప్రకృతము. కావున. హసాదు = మేలు; బళి, అనుట యుచితము.

* పూ టీ.—'తొట్టిన = పొందినట్టి - వేడుకచే.'

'తొట్టిన వేడుక' యనగా నిండారిన - అతిశయించిన వేడుకగాని, 'పొంది నట్టి వేడుక' కాదు. —"పెట్టని కోట నీకుహరి, భీముఁడు నర్జునుఁడున్ రణంబు నన్, దొట్టినమంటలు."— భా. ఉద్యో. 1-297.

† శా. పా.— 'తనదున్నతిఁ బేరిడుచుంచు' ('తనది = తన సంబంధ మైనట్టి, పేరు = నామము, ఉన్నతిన్ = గొప్పగా, ఇడుము ఉంపుము' పూ. టీ.)

'తన పేరు' అనుటకు, 'తనది పేరు' అనుట తెనుగు సంప్రదాయముకాదు. 'నాదియమ్మ; మాదియక్క' ఇత్యాది వ్యవహారము తెనుగు సంఘమున వినబడదు. 'తనది' విశేష్యముగాని, విశేషణము కాదు. కావున, 'తన సంబంధమైనట్టి' అను టీక సరి కాదు.— 'తన పేరు గొప్పగా పెట్టుము' - అని రచింపలేక, కవి - 'తనది గొప్పగా పేరుపెట్టుము' అని డొంకతిరుగుడు తప్పు వ్రాత వ్రాసెననుట విశ్వా స్యము కాదు.

పూ. ము. నను, తంజ. వ్రాత ప్రతులలోను, 'తనకున్నతి' అను పాఠము న్నది. కావున 'తనదున్న' పాఠముకంటెను 'తనకున్న' పాఠమే మేల్తరమని, దానినే కైకొన్నాను.— 'పేరిడు' అను క్రియనుగూర్చి ౭౭ వ పద్యము కడచూచునది.

‡ పాఠాం.—'ప్రతాప మహిమాఢ్యత.'

టీక.—నృపశేఖర,...నందనుండు, ఒప్పులకుప్ప = సద్గుణములపోగు, కల్గఁగన్ = నీకుదయించును, వానికి, ఉన్నతిన్ = గొప్పగా, తనపుఁబేరు పేరిడుమి = నా పేరుపెట్టుము, అంచున్ = అని, అప్పరమేశ్వరుండె, అనతియిచ్చినన్ = ఆజ్ఞాపించితే, అది - ఎంతభాగ్యము! (గొప్పభాగ్యమని భా.) అప్పప్ప - ఔరౌరా, భవత్ప్రభావ విభవాఢ్యతన్ = నీ ప్రభావముయొక్కయు - ఐశ్వర్యముయొక్కయు - సమృద్ధిని, ఏమని సన్నుతింపఁగన్ = ఏమని కొనియాడవచ్చును? (కొనియాడ శక్యముకాదని, భా.)

క. అనుచుఁ జెలరేఁగి మంత్రులుఁ
గొనియాడుచు నుండి; రంతఁ గొన్నిదినంబుల్
జనఁ, గనకాచలకార్ముక
వినుతైకకృపాకటాక్ష వీక్షణమహిమన్. ౩౨

టీక.—కనకాచలకార్ముక = బంగారుకొండ విల్లుగాగలవాడైన పరమేశ్వరునియొక్క, వినుత = (లోకముచే) కొనియాడబడినట్టియు, ఏక - ప్రసిద్ధమైనట్టియు, కృపా = దయతోగూడుకొన్న, కటాక్షవీక్షణ = చూపుయొక్క మహిమన్ = ప్రభావముచేత.

క. నెల మసలెన్ రత్నాంగికి,
బలిసెఁ జిట్టుములు నరుచి బడలిక *యూర్పుల్,
తెలుపెక్కెఁ దళుకుఁజెక్కులు,
నలఁతికవును గొప్ప యయ్యె, నా రేర్పడియెన్. ౩౩

టీక.—రత్నాంగికిన్, నెలమసలెన్ = నెలతప్పెను (=గర్భమాయెను) చిట్టుములు = వేవిళ్ళ సంబంధమైన ఓకిలింతలు అరుచి = నోటికి వస్తువును రుచింపకపోవుట, బడలిక = అలసట, ఊర్పుల్ = ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు, బలిసెన్ = మెండయ్యెను. అలఁతి కవును= సన్నని నడుము, గొప్పదయ్యెను, ఆరు= నూగారు, ఏర్పడెను.

'నెలమసలు' — ఇదియొక జాతీయము (శ. ర. చూ తేను) "దానికి నెలమసలినది a month has passed with her. i.e. she has been a month pregnant." (బ్రౌను)

---

*శా. పా.— 'లూర్పుల్'

శా. లేవే, భోజన మేటి కొల్లవు? ఈవిటు లేలే మేన బల్సొమ్ము లీ
వేవిం బూనవు? వెల్లఁబాఱె మొగ మేమీ రాజుతో నల్గినా
వో? వామాక్షిరొ † తెల్పవే యనుచు గర్భోక్తుల్ చెలుల్ పల్కఁగా
వేవిళ్లం బొరలెన్ లతాంగి, పతికిన్ వేడ్కల్ కొనల్ సాగఁగన్.

టీక.—వామాక్షిరో = (అందమయిన కన్నులుగల) ఓ రత్నాంగీ, లేవే, భోజన మేటి కొల్లవు? ఈవు = నీవు, ఇటులు, బల్సొమ్ములు = గొప్ప గొప్ప ఆభరణములు, ఏవిన్ = ఏవికూడా, ఏలే పూనవు = ఎందుకే ధరింపవు? మొగము, వెల్లఁబాఱెన్ = తెల్లబారినది, ఏమీ రాజుతో అల్గినావో? తెల్పవే, అనుచున్, చెలుల్ = చెలికత్తెలు, గర్భోక్తుల్ = గర్భితములైన = అర్థాంతరము గర్భమునగల మాటలను (గర్భసంబంధ మయిన మాటలను, అని అర్థాం,) పల్కఁగా, పతికిన్, వేడ్కల్ = సంతోషము, కొనల్ సాగఁగన్ = బహుముఖముల విస్తరిల్లగా, లతాంగి = ఆ రత్నాంగి, వేవిళ్ళన్ = వేవిళ్ళతో, పొరలెన్ = ప్రవర్తిల్లెను.

భోజన మొల్లకపోవుటయు, సొమ్ములను ధరింపకపోవుటయు, మొగము వెల్లబారుటయు, వేవిళ్లుగల పొలఁతికిని, పతితో అలిగిన పడఁతికిని సమానధర్మములు. వేవిళ్లతో నున్న సంగతి యెఱుఁగనట్లు, రత్నాంగి చెలికత్తెలు మిక్కిలి చమత్కారముగా ఏమమ్మా రాజుతో అలిగినావా? భోజనాదుల నొల్లవేమి? యని లాలించినారు. ఆ లాలనముచేతనే ఓహో, 'వేవిళ్లా' యని పరిహసించుట వ్యంగ్యము.

గర్భవతులు సొమ్ముల నెక్కువగా ధరింపరనుటకు.—

"శరీర సాదా దసమగ్రభూషణా,
ముఖేన సా లక్ష్యత లోధ్రపాండునా

---

† శా. పా.— 'యంచు, నర్మరసగర్భోక్తుల్' ('పరిహాసముతోఁగూడు కొన్న మాటలను (అర్థాంతరమును బోధించువాక్యములను.)'—అని, పూ. టీ.)

'నర్మరసగర్భోక్తుల్' అను పాఠమున 'నర్మరసము గర్భమునగల ఉక్తులు' అన్న యర్థమే గాని 'గర్భసంబంధమయిన ఉక్తులు' అను చమత్కారము సిద్ధింపదు. 'తెల్పవే యనుచు — గర్భోక్తుల్' అనియే, పూ. ము. పా. అపాఠము, తంజ. తా. ప్రతులలోనునున్నది

'గర్భోక్తులు'.— 'గర్భకలమంబుల' వంటి సమాసము. "గర్భకలమంబులు కావె లతాంగి జంఘికల్" (వసు - 2-74.)

తను పరిణాకేషు విచేయతాం గతా,
పరిభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ." —రఘు. 3-2.

శా. మించెం బోరచి కోరికల్, గడు విజృంభించెం దనుగ్లాని, కా
న్పించెన్ మేచకకాంతి చూచుకములన్, *చెక్కుల్పైఁ దెల్పు రె
ట్టించెన్, † కూర్కులు సందడించె, నడ దండించెన్, మృదామో
దమున్, గాంచెన్ వాతెఱ, యోసరించెఁ ద్రివళుల్ నానాఁటికిన్
బోటికిన్.

టీక.—బోటికిన్ = అగత్నాంగికి, నానాఁటికిన్ = దినదినమునకు, పోరచి కోరికల్ = సూడిదెల మీఁది వాంఛలు, మించెన్; తనుగ్లాని = (శరీరమున) పాలుమాలిక, విజృంభించెన్ = అధికమాయెను, చూచుకములన్ = చను మొనలయందు మేచకకాంతి = నల్లనిచాయ, కాన్పించెను; చెక్కు...ంచెన్ = చెక్కులయందు తెల్లదనము మెండయ్యెను. (గర్భవతులకు చెక్కులు తెలుపెక్కుట సహజము.) కూర్కులు = నిద్ర, సందడించెన్ = అధిక మయ్యెను. (గర్భిణులకు నిద్ర యధికము) నడదండించెన్ = నడక మందగించెను. వాతెఱ = అధరము, మృత్ ఆమోదమున్ = మట్టివాసనను, గాంచెను. త్రివళుల్ = గర్భముమీఁది మూఁడు ముడుతలును, ఓసరించెన్ = తొలఁగెను

శ. ర. లో 'ఓసరిగు' ఓసరిల్లుట — సైరణమూఁపను (=తొలఁగించు) అని యున్నది. కాని, 'ఓసరించు' కు 'తొలఁగు' అను నర్థమును నున్నది.

"ఓసరించుట- To turn aside, remove, to fail, to step aside, evade, తగ్గుట, తరుగుట, తక్కువ అవుట" (బ్రౌను)

---

* శా. పా.—'చెక్కుల్ తగన్ దెల్పు రెట్టించెన్' (ఇది ప్రా. ము. పా. 'చెక్కులు తగన్ తెల్పు రెట్టించెను' అంటే యర్థమేమో, పూ. టీ. లో లేదు. నాకును తోఁచలేదు. 'చెక్కుల్పైఁ దెల్పు రెట్టించెన్' అను సాధుపాఠముతో ఈ పద్యము 'విజయ' (2 - 36) లో నున్నది, ('కేశ్రంబులం దెల్పు...' పాఠాం.)

† శా. పా — 'కోర్కులు సందడించె' (పా"). ము పా".)

మించెం బోరచి 'కోరికల్'—'కోర్కులు' సందడించె అని, కోర్కులు రెండుమాఱులు వచ్చి, పునరుక్తిదోష మేర్పడుచున్నది. 'కూర్కులు సందడించె' అను సాధుపాఠము, 'విజయ' (2-36) లో నున్నది.

వ. "తదనసిసఁ గర్భంబు దప్పి నితనికి నోసరించి పోవలయు"

—భా. ద్రో. 4-12.

— సారంగధర జననము —

వ. ఇవ్విధంబున ¶ నిర్భరగర్భభారనితాంతతాంత యగు నక్కాంతకుఁ బుంసవనాది సమస్త శుభకృత్యంబులు నిర్వర్తించిన యనంతరంబ నవమాసంబులు*గడచన నొక్క పుణ్యలగ్నంబునం గుమారుండు జన్మించిన. ౩౬

టీక.—ఇవ్విధంబున, నిర్భ...తాంత= గర్భముయొక్క బరువుచేత మిక్కిలి బడలినది, అగు - ఆకాంతకు, పుంస...బులు = పుంసవనము (పురుషసంతతి పుట్టవలెనని చేసెడి యొకానొక శుభకర్మము) ఆది = మొదలుగాగల, సమస్త = సకలమైన, శుభకృత్యంబులు = శుభకార్యములు, నిర్వర్తించిన అనంతరంబ= జరిపిన తరువాత.

క. దిక్కులు మెఱసెన్; నెఱసెన్
† జొక్కుల రంజిల్లి గాడ్పు; జొబ్బిల్లి సుధా
భుక్కులమంజులసుమన
స్సక్కులవానలు గురిసె; మొరసెఁ దూర్యంబుల్. ౩౭

¶ పాఠాం—'దుర్భర'— *'గడచిన'—

పాఠభేదములు.

"నెఱసెన్ జుక్కలు, వలి నాలిగాలి జొబ్బిల్లి సుధా, భుక్కుల మనూన సూన." (మద. తాళ. ప్రతి.)

"చొక్కుల గంజిల్లి గాడ్పు జొబ్బిల్లి" (మద. టీకాసహిత మైన కాకితపు వ్రాత ప్రతి) ఈ క్రిందివి, తంజ. తాళ. ప్రతుల పాఠములు.—

"నెఱసెన్, జొక్కుల వలి నాలిగాలి"—"జొక్కుల లేఁజల్లగాడ్పు"—"జుక్కలలరెఁ జల్లగాడ్పు"—

†శా. పా.—"జొక్కులు రంజిల్ల గాడ్పు, జొబ్బిల్ల" ('చొక్కులు రంజిల్లన్ = క్రిమలు నివారణమగునట్లుగా జొబ్బిల్లన్ = నిండాయనట్లుగా' అని పూ. టీ.)

టీక.—దిక్కులు మెఱసెన్ = దిశలు ప్రకాశించెను. గాడ్పు = వాయువు, చొక్కులకు = రంజిల్లి నెఱసెన్ = పారవశ్యమున పోలి నడిచెను, సుధాభుక్కుల = అమృతభోజనుల (= దేవతల) విగ్రహమున ('సుధాభుక్ నాల' అని, పూ. టీ.) మంజుల = సుమనస్ — ప్రసూనముల = మనోజ్ఞములైన పూలదండల యొక్క, వానలు, జొబ్బిల్లి = అతిశయించి, కురిసెను, తూర్యంబుల్ = మంగళవాద్యములు, మొరసెన్ = మ్రోసెను.

'ప్రక్కు' అను రూపము చిన్నయసూరిమతమున అసాధువు. (బా. తత్స. 72.) కాని, అహోబలపతి మతమున సాధువే.—(మ. అహో. హలంత. 10.)

ఒక్క-ప్రయోగము.—"భూపాలవరులైన లేపముల ప్రక్కుల మిక్కిలి పెక్కుం గొందియుం"— (ఉ. రా. 8-247)

ఉత్తమపురుషులుద్భవించినప్పుడు దిక్కులు ప్రకాశించినట్లును, చల్లని గాలి వీచినట్లును, దేవదుందుభులు మ్రోగినట్లును, పూలవానలు కురిసినట్లును వర్ణించుట ప్రాచీన కవులకు సంప్రదాయము.

సీ. 'దిక్కులు మిక్కిలి తెలివి దాల్చె,
కమ్మని చల్లనిగాలి మెల్లనవీచె
హోమానలంబు చెన్నొంది వెలిఁగె

... ...

అలరు సోనలఁగురిసి రమ్యమరవరులు
దేవదేవుని దేవకీదేవి కనఁగ.' (భాగ. 10 పూ. 100)

"దిశః ప్రసేదు ర్మరుతో వవుః సుఖాః
ప్రదక్షిణార్చి ర్హవిరగ్ని రాదదే,
బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్ క్షణం
భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశాం" (రఘు. 3-14)

'చొక్కులు = క్రీములు; రంజిల్లు = నివారణమగు' — అను టీక సరియైనది కాదు. ఆ పదముల కా యర్థములు నిఘంటువులలో లేవు.

(1) 'రంజిల్లు = అనురాగమును పొందు' (శ. ర.)

(2) 'రంజిల్లుట or రంజిలుట To be glad or pleased'— (బ్రౌను.)

'జొబ్బిల్లక = నిండారునట్లుగా' అనుటయును సరి కాదు. ఇతర వస్తువులేవో నిండారునట్లుగా పూలవాన కురిసెననుటలో అర్థములేదు. 'జొబ్బిల్లి' అనుటయుచితము.

చ. బిసబిస వాలు కీలుజడ పిక్కలు దొక్కుచు ♦ వెన్నడింపఁగా
మిసిమిపిసాళిగుబ్బచనుమిట్టలు పయ్యెద నుబ్బ నెత్తఁగా
నసురుసురై యలంతినడు మల్లలనాడఁగ ముందుముందుగా
నొసపరిబాగులాఁడి యపుడొక్కతె వచ్చి నృపాలుతోడుతన్.

టీక:—♦ వాలు = పొడుగైన, కీలుజడ, *బిసబిసన్ = చకచక, పిక్కలు త్రొక్కుచున్ = పిక్కలమీద నటించుచు, వెన్నడింపఁగాన్ = వెనుక వర్తించుచుండగా; మిసిమి...మిట్టలు = కాంతిమంతములును - పొగరు కలవియును ఐ ఉన్న

♦ శా.పా:— 'వెను నటింపఁగా'. (వెను = వెన్నున, నటించుచుండఁగా అని, పూ. టీ.)

'వెన్నడింపఁగా' అని ప్రా. ము. పాఠము. అది తప్పని శాబ్దోలు 'వెను నటింపఁగా' అనిదిద్దినారు. దిద్దుబాటు పొరపాటు. 'వెన్నడించు' (= వెన్నాడు) ధాతువున్నది. (సూ. శ. ర.) తంజా. తా. ప్రతులలోను 'వెన్నడింపఁగా' అనుపాఠమున్నది. జడ 'వెన్నాడు' నట్లు చెప్పుటయును ప్రసిద్ధమే.— 'వెన్నాడఁగల వేణికాభరముతో వెన్నాడెఁ దానాతనిన్' (శ్రీపరానందము. 3-27.)

"వెన్నాడుట or వెన్నడుట To toss about (supine) on the back వీపున యిటుఅటు కదలుట (ఉలూ 1-10) 'గుదిగొని వెన్నాడు కుసుమ పుంజము తోడ, టీ॥ వెన్నాడు- వీపున కదలుతూవుండే" (బ్రౌణ్యము.)

♦ పూ. టీ.— 'వాలు = ఒప్పుచున్న - కీలుజడ.' 'వాలు'నకు 'ఒప్పు' అను నర్థము నిఘంటువులలో లేదు. 'వాలు - పొడుగు' అనియున్నది. ప్రకృతమున కుచితమయిన యర్థమును అదే. జడపొడుగైనది కావుననే పిక్కలు త్రొక్కగలిగినది.

* పూ. టీ.— 'బిసబిసన్ = బిసబిస అనుధ్వనితో.' జడ 'బిసబిస'— అని ధ్వనిచేయుట లోకములో లేదు. 'బిసబిస'— చకచక, రివరివ, వంటి శబ్దము, బిసబిస - విసవిస, సమానార్థకములు.—

(a) "విసవిస — త్రిప్పుట నప్పుట మొదలగుటలయందగు ధ్వన్యనుకరణము. 'కరబిసరుహాంబులు విసవిసందిప్పి'" — "బిసబిస = వేగము." (సూ.శ.ర.)

(b) "బిసబిస – Rapidly, with a spring." "విసవిస, fast, quickly, hurriedly, వడిగా, చిటచిట 'విసవిస పవనుడు జవమున, విసరిన వడిబొబు జలదవిసరము భంగిన్." (బ్రౌణ్యము.)

తములును నైన వలుద కుచములు, పయ్యెదను, ఉబ్బనెత్తఁగాఁ = ఉబుకనెత్తఁగా, అలంతి = సన్నని, నడుము, అసురుసురై = మిక్కిలి శ్రమనొంది, అల్లలనాడఁగాఁ = జవజవలాడఁగా, ముందుముందుగాఁ = అందరికంటెను ముందుగా, ఒసపరిబాగులాఁడి = అందగత్తెయైన అంగన, ఒక్కతె వచ్చి, నృపాలుతోడుతఁ = రాజుతో (సుందరి కన్వయము)

క. మగవానిఁ గనిరి శంబరు
పగవానిం బోనివానిఁ బట్టపుదేవుల్
జగతీనాయక, నావుడు
మొగమొకయింతయి బుజాలు మూఁడయి వేడ్కన్. ౩౯

టీక.—పట్టపుదేవుల్ = పట్టపుదేవిగారు (పూజ్యతయందు బహువచనము) శంబరు పగవానిన్ = (శంబరాసురునికి విరోధి యైన) మన్మథుని, పోనివానిన్ = పోలినవానిని, మగవానిన్ = మగపిల్లవానిని, కనిరి, నావుడున్ = అనగా, మొగము - ఒక యింతయి = సంతోషమున ముఖము వికసించి, బుజాలు మూఁడయి = ఉత్సాహాతిశయమున బుజా లుబ్బి, వేడ్కన్ = వేడుకతో, (అవనీపతి కన్వయము.)

('మొగ మింతైనది', 'బుజాలు మూఁడయినవి.'- సంతోషాతిశయమును తెలుపు జాతీయములు.-)

క. ఆ మేలు వార్తఁ దెచ్చిన
భామకు, బడిబడిని వెంటఁ బనువారలకున్,
భూమిపతి భూసురార్థి
స్తోమములకు, లెక్కలేనిసొమ్ము లొసంగెన్. ౪౦

(c) వ. "కరువలి విసవిస విసరం గసర మసర." (మల్ల. శివ. 3-60.)

(d) క. "బిసబిస నెప్పుడు నడుగక
విసరెడి వలిచేత వడఁకు విడువక." (భాగ. 10 ఉ. 1001.)

(e) చ. "బిసబిసఁబోక యొయ్యన నడపింపుఁడు" (పాంచా. 4 ఆ.)
బిసబిసఁబోక 'బిసబిస యని ధ్వనియగునట్లుగా పోక' అని యర్థము కాదు. 'గబగబ (= వడివడిగా) పోక' - అనియర్థము.

టీక.—ఆ-మేలువార్తన్ = ఆ శుభవార్తను, తెచ్చిన భామకును, ‡ బడిబడిని = మాటిమాటికిని, వెంటఁబడు వారలకును, భూసు...ములకున్-* భూసుర = బ్రాహ్మణుల యొక్కయు, అర్థి - యాచకుల యొక్కయు, స్తోమములకున్ = సమూహములకును, భూమిపతి - రాజు, లెక్కలేని సొమ్ములు = మితిలేని ద్రవ్యములు, ఒసంగెను.

క. జననాథచంద్రుఁ డివ్విధ
మున బహువిధదానములనుఁ బుత్త్రోత్సవ మిం
పొనరంగఁ జేసి సూతక
దినములు వెడలించెఁ †బ్రభుత దేజరిలంగన్. ౮౧

టీక.—జననాథచంద్రుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుడు, బహువిధదానములను = అనేక విధములయిన దానములతో, పుత్త్రోత్సవమున్ = కొడుకు కలిగె నన్న ఆనందమును తెలుపు ఉత్సవమును, ప్రభుత తేజరిలంగన్ = తన ప్రాభవము ప్రకటము కాగా, ఇవ్విధమునన్, ఇంపు - ఒనగంగన్ చేసి = ఆనందముగా కావించి, సూతక దినములు = పురిటిదినములు, వెడలించెన్ = వెళ్ళబుచ్చెను.

---

‡ పూ. టీ.—"బడిబడిని = క్రమక్రమముగానే."

'బడిబడి' యనగా, వెంటవెంట; మీదమీద; మాటిమాటికి; అని సరియైన యర్థము. "బడిబడి Repeatedly, one after another— మాటిమాటికి" (బ్రౌను.)

క. 'తోడితెమ్మని మా రా జడ
బడిబడి వచ్చెదరు వేగ పనివిను మనుచున్' (ఉ.హరి.1.55.)

వ.రా:—(పూ. టీ. ప్రతులలో "బడిబడిని = వెంబడి వెంబడి- వెంటబడువారలకు" అని సరిగానే యున్నది)

* పూ. టీ — "భూ...లకున్ = బ్రాహ్మణులయిన యాచకులయొక్క సమూహములకు."—

ఆ రాజు బ్రాహ్మణులయిన యాచకులకే గాని, బ్రాహ్మణేతరు లయిన యాచకుల కియ్యలేదనియు, ఆ బ్రాహ్మణులలోను, యాచకు లైనవారికే గాని పూజ్యులైన వారి కియ్యలే దనియు, అర్థముచేయుట సమంజసము కాదు.

† శా. పా.—'ముదము.'

సూతకము = పురుడు, అంటు.— 'సూతకం ద్వివిధం ప్రోక్తం, జాతకం చ మృతం తథా.'— జాతాశౌచము మొదటి సూతక మనియు, మృతాశౌచము రెండవ సూతక మనియు, వ్యవహారము.

సీ. 'ఎట్టి చుట్టంబైన యింటికి కేతేర వ..

డవ సూతకముఁ దెల్పి ¶ వరపలఁ ...నవు.'

(...4-149.)

ఉ. పొంగుచు బంధుమిత్త్రబుధపుంగవమంత్రిజనంబులుం జూచి, తె
ల్పెం గలలోన వచ్చి మునుపే తన పేరిడు మంచు వేడ్కతో
నంగజవైరి; యీయనదయం గద గల్గెన టంచుఁ బల్కి, సా
రంగధరాహ్వయంబు ఇడియెన్ రాజనరేంద్రుఁ డనుంగుబాలికిన్. ౪౨

టీక.— రాజనరేంద్రుఁడు, బంధు...జనంబులు = చుట్టములు — స్నేహితులు — పండితశ్రేష్ఠులు — మంత్రులు, నైన (తన) జనములను, పొంగుచు = ఆనందమున నుబ్బుచు, చూచి,— అంగజవైరి = (మన్మథునికి శత్రువైన) ఈశ్వరుడు, కలలోనవచ్చి, తన పేరిడుమంచు = పిల్లవానికి తన పేరు పెట్టవలసిన దని, వేడ్కతో, మునుపే తెల్పెను. ఈయన దయంగద(వీడు) కల్గెను = పుట్టెను, అటంచుఁ బల్కి,— అనుంగుబాలికిన్ = తన ప్రియపుత్త్రునికి, సారంగధరాహ్వయంబు = సారంగధరు డను పేరు. ఇడియెన్ = పెట్టెను. (సారంగము (= జింక) ను, ధరించువాడు, కనుక ఈశ్వరునికి 'సారంగధరు' డని నామము. ఆ నామమే కుఱ్ఱవానికి పెట్టబడెను.)

వ. ఇట్లు కృతనామకరణుండై రాజసూనుం డనుదినప్రవర్ధమానుం
డగుచున్నంత. ౪౩

టీక.— రాజసూనుండు = రాజకుమారుడు, కృతనామకరణుండై = పేరు పెట్టబడినవాడై, అనుదిన ప్రవర్ధమానుండు = దినములు గడచుకొలది వృద్ధి నొందుచున్నవాడు, అగుచున్నంతన్ = అవుచుండగా,

ఉ. ‡పాలసెలోనఁ బోసి చనుఁబాలు నెయుం గిలకొట్టి కాఁగఁబెట్టి
బాలకు నుంచి వ్రేల్ సెలవిపై నిడగానిడి యుగ్గు వెట్టి యరా

¶ 'అవలికనుపు' అను పాఠమున్న దేమో?

‡ శా. పా.— 'పాలెడ'

కేలను బొజ్జపై నిమిరి †కెంజిఱుచేతుల నెత్తి గట్టురా
చూలియనుంగు సామికిని జోతలుజోతలటంచుఁబల్కుచున్. ౪౪

టీక.—పసుఁబాలు, నెయ్యిన్ = నెయ్యియును. పాలడలోనన్ = చిన్న శంఖములో, పోసి, గిలకొట్టి = దంగరించి, వ్రేల్ = వ్రేలు, సెలవిపైన్ = పెదవుల మూలలమీద, ఎడకాన్ = ఎడము కలుగునట్లుగా (—నోరు ఇంచుక వివృతమగునట్లుగా) ఇడి = (నోటిలో) ఉంచి; కెంజిఱుచేతులన్ = ఎఱ్ఱనైన చిన్ని చేతులను, గట్టు...సామికిని = (కొండలను రాజయిన హిమవంతుని కూతురి ప్రియభర్తకు) పార్వతీపతికి, జోతలు = నమస్కారములు, అటంచున్ పల్కుచున్ = ఉచ్చరించుచు. (పసిబిడ్డల చేతులను జోడించి పైకెత్తి 'జోతలు' 'జోతలు' అనుట, అనిపించుట, వాడుక.)

పూర్వకాలమున పసిబిడ్డలకు ఉగ్గు-పాలు, పోయుటకు శంఖమును వాడెడివారు.

(1) "శ్రీరాజీవాక్షు వక్షస్స్థల నిలయ రమాహస్త వాస్తవ్య లోల
లీలాబ్జాన్నిష్పతంతీ మగుర మధుఝురీ నాభిపద్మే మురారేః,
అస్తోకం లోకమాతా ద్వియుగముఖ శిశో రాననే ష్వర్ప్యమాణం
శంఖప్రాంతేన దివ్యం పయ ఇతి శిశుకై శ్శంక్యమానా పునాతు."

—విశ్వగుణాదర్శము.

(2) "జలకము లార్చి, పాఁడు జలజచ్ఛదపాళికఁ గప్పి, తమ్మిసం
కులకేలిదేని యుగ్గులిడి"— (వసు.3-27.)

ఉగ్గు, పాలు, పోయుటకు శంఖమనుకూలముగా నుండును. కావుననే నేడు శంఖమునకు బదులుగా వాడమిన ఉగ్గుగిన్నెలును శంఖసారూప్యమునే పొంది యున్నవి.

క. కన్నుఁగవఁ గాటుక యిడి
చన్నిచ్చుచు నేడు పుడిసి, చక్కనిముద్దుం

ప్రా. ము. వసు, మద. తంజ. వ్రాతప్రతులలోను, నిఘంటువులయందును 'పాలడ' అని అకారమధ్యరూపమేగాని 'లెడ' అను రూపములేదు. 'పాలు + అడఁగు = పాలడ;' (శ. ర.) 'పాలడ. A shell used as a spoon or ladle in giving milk to a child.' (బ్రౌను).

† 'కెంజిగి'

జిన్నికుమారుని మారుని
*పెన్నుద్దిని బత్తి నెత్తి పెంచిరి దాదుల్. ౮౫

టీక.—మారుని పెన్నుద్దిని — మదనునితో సమానము యైనవానిని (పెను + ఉద్ది.—చూ. పా. సంధి. 9.) బత్తిన్ = భక్తితో, దాదుల్ = పాలిచ్చి పెంచు తల్లులు. (రాజుల యిండ్లలో బిడ్డలను పాలిచ్చి పెంచుటకు కొందరు స్త్రీలు నియోగింపబడుదురు.—వారే దాదులు. దాది. (ప్ర. ధాత్రి.)

గీ. లాలి గట్టిరి గంధోపలాలితాఖి
‡లాలిసుమసాంద్రచంద్రోపలాలిసౌధ
లాలితస్థలి హారునియిల్లాలిఁ బాడి
మేలిజవరాలిగములు రాచూలి కపుడు. ౮౬

టీక.—♦మేలి జవరాలిగములు = అందకత్తెలయిన యువతుల సమూహములు, హరుని యిల్లాలిన్ = పాడి = పార్వతిమీది పాటలుపాడి, రాచూలికిన్ = రాజకుమారునికి, గంధో...స్థలిన్.—గంధ = సువాసనలచేత, ‡ఉపలాలిత = బుజ్జగింపబడిన— (అనగా సంతోషపెట్టబడిన) అఖిల = సకలమయిన, అలి = తుమ్మెదలుగల, సుమ = పుష్పములచేత, సాంద్ర = దట్టమైనదియు, అనగా నిండినదియు, చంద్రోపల = చంద్రకాంత మణులయొక్క, ఆలి = సమూహములతో నిర్మింపబడినదియు నైన, సౌధ = మేడయందలి, లాలితస్థలిన్ = మనోజ్ఞమైన ప్రదేశమున, లాలిగట్టిరి = ఉయ్యాలవేసిరి.

చంద్రకాంతపుమేడలో కమ్మనివాసనలను జిమ్ము పూవులతో నిండియున్న మనోహర ప్రదేశమున దాదులు ఉయ్యాలవేసి రని తాత్పర్యము.

---

* పాఠాం.— 'పెన్నుజ్జిని'

‡ 'లాలిసుమసాంద్ర'.—'లాలికుల చంద్రకాంతోప లాలి'

♦ పూ. టీ.—'మేలి జవరాలి గములు = చక్కని యౌవన స్త్రీ సమూహములు,—

'యౌవనస్త్రీలు'— 'బాల్యపురుషులు'— అను ప్రయోగములు రుచిరములు కావు.

‡ పూ. టీ.—'ఉపలాలిత = శోభితమైనట్టి.'

'ఉపలాలించుట' యనగా 'బుజ్జగించుట' గాని 'శోభింపజేయుట కాదు.'

ఉ. పూ నెఱి మేని రాకొమరుఁ బొత్తులలోపల నుంచి 'గట్టువి
ల్కానివరప్రసాదమునఁ గల్గిన చక్కనియన్న నిద్ర పో
మ్మా, ననుఁ గన్నతండ్రి' యని మక్కువఁ జొక్కఁగ జోలపాడిరిం
పూనిన జాళువాపసిఁడియుయ్యెల నయ్యెలనాఁగ లూఁచుచున్. ౪౭

టీక.—అయ్యెలనాఁగలు = ఆస్త్రీలు, పూనెఱిమేని రాకొమరున్ = పూవు వలె మనోజ్ఞమైన శరీరముగల ఆ రాచబిడ్డను. * పొత్తులలోపలన్ ఉంచి = పొత్తిగుడ్డలలో పరుండబెట్టి; గట్టు...యన్న = ఈశ్వరుని వరప్రసాదమున జన్మించిన సౌందర్యరాశీ, ననుఁగన్నతండ్రీ = (ఇది ప్రేమను సూచించు మాట.) అనుచూ, ఇంపూ.....యుయ్యెలన్ = సొగసైన మేలిమి బంగారుయ్యెలను, ఊచుచూ, చొక్కఁగన్ = ఆబిడ్డడు పాటవిని యానందమున సోలగా, జోలపాడిరి.

క. జోల ల్పాడిరి యమృతపు
జాలుం జోకొట్టఁ జాలు సరసపుఁజూపుల్
డోలాయమానముగ ను
య్యాలో జంపాలో యనుచు నా లోలాక్షుల్. ౪౮

టీక.—ఆ లోలాక్షుల్ = చంచలనేత్రములుగల ఆస్త్రీలు, అమృతపుజాలును, జోకొట్టఁజాలు = చల్లగా నిదురపుచ్చజాలిన (అనగా అమృతపు జాలు

---

* పూ. టీ.—'పొత్తు లనఁగా బిడ్డలు ఇరుపార్శ్వములం బొర్లకుండ నిడివిగా చుట్టి పఱచు వస్త్రములు'.—

'చుట్టిపఱచు' అర్థములేనిమాట. 'చుట్టు' 'పఱచు' పరస్పర విరుద్ధక్రియలు. పఱచవలసినదానిని 'చుట్టుట' కానిపని. 'పొత్తులు' = పసిబిడ్డల పక్కపైబఱచు చిన్న గుడ్డలుగాని 'గుడ్డచుట్టలు' కావు.—

"పొత్తిగుడ్డ- Baby linen' —(బ్రౌణ్యము)

సీ. "...కడుపునకును, బెట్టుఁ బొత్తులమీఁదఁ బెట్టు"

కాశీ. మాహా. 4-11:

పొత్తులమీఁదఁ బెట్టుట, యనగా- పొత్తిగుడ్డలమీద పరుండబెట్టుటగాని, నిడివిగాచుట్టిన గుడ్డచుట్టమీద పెట్టుట కాదు.

"పొత్తి = పొత్తిగుడ్డ = మెత్తని సన్నని ప్రాఁతవస్త్రము." (శ. ర.)

వంటి) సరసపు చూపులు, డోలాయమానములగు నుయ్యాలవలె నూగుచుండగా, జోలల్ పాడితి.

ఆ స్త్రీలు పుట్టుకతోనే చంచలలోచనలనియు, వారి చూపులు మనోజ్ఞతమములు- ఆనందదాయకములు ననియు, వారు ఉయ్యాల యూపులతో పాటు మీదికిని క్రిందికిని చూచుచు, ఉయ్యాల నూచుచు జోలలుపాడి రనియు, క్రిందికిని మీదికిని ఎడతెగకుండా ప్రసరించుచున్న వారి చూపులు అమృతపు జాలువలె నుండె ననియు తాత్పర్యము.

సీ. కను ఱెప్ప వేయక కనుఁగొంచుఁ దనలోన
 నుంగుంగ యని సారె నుగ్గడింప
నెలనవ్వు పాలబుగ్గలపై దువాళింప
 నత్తత్త యని ♦ దోఁగి యాడుచుండ
విద్దెముల్ సేయుచు వింత లే కెవ్వరు
 చప్పట ల్చఱచిన ‡ సరస కరుగ
జిలిబిలి ముద్దుమాటలతోడ దాది ప్రే
 లంది మెల్లనె తప్పటడుగు లిడఁగఁ
గీ. గను మొఱఁగి చెలుల్ మఱుఁగున నడఁగి
 తొంగి చూచి ¶ దోబూచి యన్నం గికాకి

♦ శా. పా.—'డొంగి'.

'డొంగి' అను పాఠము తప్పు. 'డొంగుట = డాగుట' (శా. శ. ర.)
'డొంగవలె వచ్చి యిచ్చట డొంగినావ దేమయా బావగారు"—

(వైజ. 4-౩౬.)

'దోఁగియాడు' అనియే వ్రాతప్రతుల పాఠము. ('డొంగి' గుణితపా.)

‡ శా. పా.— 'సరగనరుగ'

'సరగ' నరుగుటకంటెను-'సరసు'కరుగుట యుచితతరము.

¶ శా. పా.—'దూబూచి'.-శాస్త్రి ప్రతిలోను, తక్కిన ప్రతులలోనుగూడా 'దూబూచి' అను పాఠమే యున్నది. శ. ర. కర్త 'దూయు + బూచి= దూబూచి అనివివరించి, యీ పద్యమునే యుదాహరించినాడు.—కాని, లోకమున వ్యవహారము

కన్నఁగఁ గుమారుఁ గౌఁగిట గారవించి
యలరుదురు వేడ్కఁ దలిదండ్రు లనుదినంబు ౪౯

టీక:— 'ఉంగుంగ' = పసిబిడ్డల యేడ్పున నేర్పడు శబ్దమున కనుకరణము. ఉగ్గడింపఁగ = పలుకఁగా;— ఎలనవ్వు = చిన్నినగవు, *పాలబుగ్గలపైఁ = లేత బుగ్గలమీఁద, దువాళింపఁగ = పరువులుపారఁగా (అనఁగా వ్యాపింపఁగా);— దోఁగి యాడుచుండఁగ = దోఁగాడుచుండఁగా;— విడ్డెముల్ చేయుచుఁ = వినోదముగా క్రీడించుచు, వింతలేక = క్రొత్త యనునది లేక, సరస కరుగఁ = దగ్గరికిపోవు చుండఁగా.— దాదివ్రేలుఁబట్టి = దాదియొక్క వ్రేలిని పట్టుకొని.— చెలుల్ = దాదులు, కనుమొఱఁగి = మాయచేసి, మఱుంగున నడంగి = చాటున దాగి యుండి, తొంగిచూచి, దోబూచియన్నఁ = దాదులు- దోబూచి' అని నవ్వులకు బెదరింపఁగా, కికాకికఁ, నగఁ = నవ్వఁగా (చూచి), తలిదండ్రులు-అనుదినంబుఁ = ప్రతిదినమును, అలరుదురు = సంతోషింతురు.

మాత్రము 'దోబూచి' యనియే. వ్యవహారభాషను సంతరించిన బ్రౌనుపండితుఁడు 'దోబూచి' అను రూపమునే పఠించినాఁడు. ఆయన కావించిన నిర్వచనమిట్లున్నది- 'దోబూచి A cry like Ghost! Ghost! (For అదుగో బూచి)'

'అదుగో బూచి' యను నుడి 'అదో బూచి' యను సంగ్రహరూపమును పొందఁగా, దానినుండి 'దోబూచి' అను సంగ్రహతరరూప ముత్పన్నమైన దనుట యుక్తియుక్తముగా నున్నది.- "దొంగ- బూచి! దోబూచి" అని యీ లోకోక్తి యొక్క సంపూర్ణరూపము. (తెనుఁగుదేశమున నేటికిని నున్నది.)

ఉ. "దొంగబూచి దో బూచులకుఁ భయంపకునె భూతము
లక్కట భూతలంబునఁ" (శ్రీ తిరుపతి వేంకటకవులు.)

గీ. "నీడ లాఁడెదు నీ చెట్లతోడ దొంగ
బూచి, దోబూచి యాడుచుఁ బొద్దుగడపు.
చందమామను బట్టెంచవు గదన్న' (తోలకరి)

*పూ. టీ.—'పాలబుగ్గలపైఁ = పాలవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద'.— పాలబుగ్గలనఁగా, పాలుత్రాగు వయసున ఉబ్బుగా నుండు లేతబుగ్గలుగాని 'పాలవంటి బుగ్గలు' కావు. "పాలబుగ్గలు—అనఁగా, బిడ్డల చెక్కిళ్లు" (బ్రౌను)

శ. ర. కర్త 'పాలబుగ్గలు = పాలఁబటిన బుగ్గలు? అన్నాఁడు. పొరపాటు,

కరముల్ సాఁచి తమిన్ 'ద యింద,' యని రాగంబొప్పఁగాఁ జీరఁ దా
మరమోమందలి రావిరేక తులకింపన్ జేరి బింబాధరం
బరుదారన్ రసవంతమై మెఱయఁగా నంకంబుపై నిల్చి బా
పురె! సారంగధరుండు ముద్దు గురియుం బోతండ్రి యుప్పొంగఁగన్. ౫౦

టీక.—తమిన్ = ప్రేమతో, ద = రా, ఇంద - ఇటురా, అని, రాగము = అనురాగము; ఒప్పఁగాన్, చీరన్ = పిలువగా; తామర... రేక = తామర పువ్వువంటి ముఖమునందలి 'రావిరేక' అను భూషణవిశేషము, తులకింపన్ = ప్రకాశింపగా, చేరి = దగ్గరకువచ్చి, బింబాధరంబు = దొండపండువంటి క్రింది పెదవి, అరుదారన్ = ఆశ్చర్యము కలుగునట్లుగా, రసవంతమై = సౌందర్య రసముతోనిండి, మెఱయఁగాన్, అంకంబుపై నిల్చి = తొడమీద కూర్చుండి, ముద్దు గురియున్ = ముద్దులుకులుకును.

'ద, (=దా), ఇందా' జాతీయము. (శ. ర. లో లేదు) "దా. An interjection signifying come! ఇందా Come this way ఇద - Come here, here it is ఇదండి Behold ye! see! here it is!"
—(బ్రౌన్యము.)

†గీ. ఇనకరస్పర్శనంబున నింపుఁ గాంచి
చిన్ని సారంగధరుఁడు భాసిల్లుకరణి
నినకరస్పర్శనంబున నింపుఁగాంచి
చిన్ని సారంగధరుఁడు భాసిల్లె నంత. ౫౧

టీక.— *ఇన కర స్పర్శనంబునన్— ఇన = సూర్యునియొక్క, కరస్పర్శనంబునన్ = కిరణ ప్రదానముచేత (= సూర్యుడు కిరణముల నొసగుటచేత)

---

†కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

*లూ. టీ.— 'ఇన...బునన్ - ఇన = సూర్యుని- కర = కిరణముల యొక్క- స్పర్శనంబునన్ = తాఁకుటచేత...'—

సూర్యకిరణములు తాకినయెడల చంద్రుడు వెలవెలబోవునుగాని, భాసిల్లడు. సూర్యకిరణములు చంద్రునియందు ప్రవేశించుననియు, తన్మూలముననే చంద్రుని కాంతి క్రమ క్రమాభివృద్ధిని గాంచుననియును శాస్త్రము.

(i)ఇంపుఁగాంచి=తేజమును చెంది, చిన్ని సారంగధరుఁడు=బాలచంద్రుఁడు, (ii) భాసిల్లుకరణిన్ = ప్రకాశించు విధమున, (iii) ఇనకర స్పర్శనంబునన్ = ప్రభువైన రాజనరేంద్రుని లాలనముచేత, ఇంపుఁగాంచి= మెఱుగెక్కి, చిన్ని—సారంగధరుఁడు, భాసిల్లెన్ = ప్రకాశించెను.

ఈ పద్యము రఘువంశములోని యీ క్రింది శ్లోకమును తలపించుచున్నది.

"పితుః ప్రయత్నాత్స సమగ్రసంపత
శ్శుభై శ్శరీరావయవై ర్దినే దినే,
పుపోష వృద్ధిం హరిదశ్వదీధితే
రనుప్రవేశా దివ బాలచంద్రమాః"　　　(3-22)

"సలిలమయే శశిని రవే
　　ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశం
క్షపయంతి దర్పణోదర
　　నిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః."　　(వరాహసంహిత.)

"కలాః షోడశ సోమస్య శుక్లే వర్ధయతే రవిః"　　(దేవీపురాణము.)

కావున, చంద్రపరమున 'ఇనకరస్పర్శన' మనగా 'సూర్యకిరణప్రదాన' మని సరియైన అర్థము. 'తాకుట' యని కాదు. 'స్పర్శనము = ప్రదానము' అని కోశముల యందున్నది.

(1) 'స్పర్శనము—Touching, coming into contact with. Gift, donation. తాకడము. తగలడము. దానము (బ్రౌను)

(2) 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమ్' (అమ)

పూ.టీ.— (i)'ఇంపుగా కాంచి = ప్రీతిని పొంది'

సూర్యకిరణస్పర్శనముచేత చంద్రుడు పొందునది 'తేజోవృద్ధి' గాని 'ప్రీతి' కాదు.

(ii) భాసిల్లుకరణిన్ = పెంపొందునటువలెనే.' 'భాసిల్లుట' యనగా ప్రకాశించుట కాని, 'పెంపొందుట" కాదు 'భాస్పదీప్తౌ' అని, ధాతుపాఠము..

(iii) 'ఇన = రాజనరేంద్రునియొక్క, కరస్పర్శనంబునన్=హస్తస్పర్శచేత అనుటయును తప్పే.

*ఆ. వె. ఇట్లు తల్లిదండ్రు లెంతయు గారాన
†ఏఁటఁ బెంచువానిఁ బూఁటఁ బెంచి
సరవి వరవిభూతిఁ జౌలోపనయనాది
సత్క్రియాచయంబు సలిపి రంత. ౧౩

టీక.—గారానన్ = (గారామునన్) మిక్కిలి ప్రేమతో, ఏఁటఁ బెంచు వానిని పూఁటఁ బెంచి (ఇది జాతీయోక్తి.— ఎక్కువ మక్కువతో పోషించి అని భావము.) వరవిభూతిన్ = అధికమైన ఐశ్వర్యముతో, చౌలో...చయంబు,— చౌల = చూడాకర్మ (జుట్టుపెట్టి తలవెండ్రుకలుతీయుట) ఉపనయన = వడుగు, ఆది = మొదలైన, సత్క్రియా = సత్కర్మలయొక్క, చయంబు = మొత్తమును సరవిన్ = వరుసగా, సలిపిరి = చేసిరి.

వ. ఇట్లు ◆యౌవన ప్రాదుర్భావంబునఁ దేజరిల్లి, శాస్త్రంబులు క్రోడీకరించి, పురాణంబులు హృద్గతంబులు గావించి ‡నీతులు

---

* ఈ 'ఆటవెలది' ప్రా. ము. నను, దాని ననుసరించిన శాస్త్రిగారి ముద్రణమునను గీతముగా పేర్కొనబడినది; ప్రమాదము. ఈప్రమాదము శాస్త్రి గారి ప్రతిలో మరి రెండు మూఁడు తావులలో గూడా జరిగినది. (చూ. 2-48; 3-23; 3-177)

† పాఠాం.— 'నాటఁబెంచువాని'.

◆ శా. పా.— 'యౌవనప్రాదుర్భవంబై' (యౌవన ప్రాదుర్భవంబునన్ = వయస్సు పుట్టుటచేతను' — అని, పూ. టీ.)

'వయస్సుపుట్టిన' దనుట, సంప్రదాయము కాదు. 'వయస్సువచ్చిన' దనుట యొప్పు. విదేశీయుఁడైన బ్రౌనుకూడా.—'వయస్సువచ్చినవాఁడు- a full grown boy' అనియే అన్నాఁడు.

సీ. "ఈడేర నవఁగను వయసువచ్చినయట్టి చెలులు"

—(అం. భా. 3-94)

ఆ. "తోడఁబుట్టుదానిఁ దొలుత నమను విచ్చి
వయసు వచ్చువెనుక వలచినట్లు"

—(చాటు. రత్నా. పు. 168)

‡ పాఠాం.— 'నీతులు లాలాజలంబులుచేసి'.

విస్తరంబుగాఁ దెలిసి గజహయరథారోహణంబు లభ్యసించి,
బహువిధాయుధసాధనల [1] నారి తేఱి, సకలవిద్యా పారీణుం
డయ్యె నప్పుడు. ౫౩

టీక.—యౌవన ప్రాదుర్భావంబునన్ = యౌవనోదయముచేత (అనగా వయసువచ్చి) తేజరిల్లి = ప్రకాశించి (సారంగధరుడు) శాస్త్రంబులు, క్రోడీకరించి = పరిశీలించి, పురాణంబులు, హృద్గతములు కావించి = మనసునకు తెచ్చుకొని, నీతులు = నీతిశాస్త్రములు, విస్తరముగాన్ = సమగ్రముగా– తెలిసి, గజ...బులు– ఏనుగులను– గుఱ్ఱములను– రథములను– ఎక్కుటు, అభ్యసించి = నేర్చుకొని, బహువిధ + ఆయుధ = అనేకవిధము లయిన ఆయుధములయొక్క, సాధనలన్ = అభ్యాసములయందు, అరితేఱి = నిపుణుడు, సకల...ండు = సమస్త విద్యలను సంపూర్ణముగా నెఱిఁగినవాడు, అయ్యెను.

రాజయినవాడు వాహనముల నెక్కుటయందు మంచి నేర్పరియై యుండవలెను.

---

[1] శా. పా.—'అఱితేఱి.'

'అఱ = నిందు; అఱు = నశించు.' (శ. ర.)

'అఱుట' యనగా 'నశించుట' కావున 'అఱిన' పిమ్మట మరల తేఱుట వట్టిది. 'అఱి తేఱిన వాఁ డొక్క మన్మథుడు తప్ప మరియెవ్వడును లేడు. (సీ. హరుకంటిసెగ కోర్చి యాఱితేఱిన మారుఁ డలరుఁ జిచ్చుఱవాఁడి ములుకు లేయ"– విజ. 3. 25.— 'చచ్చిబ్రదికినవాడనియు, 'గడితేరినవా' డనియు శ్లేష) 'అఱి తేఱి' అనవలెను. "అఱితేఱియు బలుఁగుంటుమారి యయెన్యొ" (హంస. 6–110).— అఱితేఱినదొంగ (చూ. సూ. ని. 'గరిడిముచ్చు.') అఱ – అఱులకొక్క ప్రయోగము.—

క. మ, ఘోరశరనిహతిఁ బడఁగ
స్వాన్తరఁ గనుంగొనక కోప మాఱునె యొంటన్."

(భా. కర్ణ. 1–124.)

'అఱుట' యన నిండుటకును అర్థ మగును. నిండెనను అర్థము చెప్పునప్పుడు లఘురేఫయును 'అఱంగె' నను నర్థమున – గురురేఫయు నగును,

(సర్వ. ల. సా. సం. పు, 180)

సీ. 'వాహ్యాళిభూమి కేవంతనైనధు లట్లు
హయరత్నముల నెక్కి యాడ నేర్చు'
—(భీమ- 1-88.)

క. 'అవల్గనత్తురగ బహువిధాగతి వాహ్య శ్రీ
కేవంతునకున్'
—(మను 1-48)

క. సారంగధరుఁడు మించెన్
ధీరత బహు వేదశాస్త్ర * దీక్షాగురుతన్
సారెకు నవక్రవిక్రమ
భూరికళావిభవసారపుంగవు లెంచన్. ౧౪

టీక.—సారంగధరుఁడు, అవక్ర...గవులు.—అవక్ర = ఋజువైన, విక్రమ = పరాక్రమముయొక్కయు, భూరికళా = గొప్ప విద్యలయొక్కయు, విభవసార = సంపత్సారము కలవారిలో, పుంగవులు = శ్రేష్ఠులు, సారెకు = మాటిమాటికిని, ఎంచన్ = కొనియాడఁగా, ధీరతన్ = ధైర్యముచేతను, బహువేదశాస్త్ర దీక్షా గురుతన్ = అనేకములయిన వేదములయొక్కయు, శాస్త్రములయొక్కయు (అధీతి బోధాచరణ ప్రచారములనెడి) నియమములను పాటించుటయందలి గౌరవము చేతను, మించెన్ = అతిశయించెను.

(ఈపద్యమునకు సరియైనపాఠము లభింపలేదు.)

సీ. శ్రుతిమార్గములనంటి ♦ శోభిల్లుఁ దెలివిమై
నాతనిచూడ్కి యే మనఁగ వచ్చు?
సాధుకుంజరపంక్తి సంగతి విలసిల్లు
నాతనినడక యే మనఁగవచ్చు?

---

* శా. పా.—'దీక్షాగురుఁడై' ('అవ...గవులు.—వంకరగానట్టి పరాక్రమము గల సకలవిద్యా సంపత్సారశ్రేష్ఠులు, మతింపఁగా, వలుమాఱు ధైర్యముచేత అనేకములైన వేదములయొక్కయు, వ్యాకరణాది శాస్త్రములయొక్కయు, నియతులందు అధికుఁడై- మించెను'- అని, పూ. టీ.)

"ధీరత, పృథులాఘుశాస్త్ర" - అని, మద. తాళ. పా.; ప్రా. ము. నను, పెక్కువ్రాతప్రతులలోను- 'బహులోఘశాస్త్ర' అనియున్నది. పూ. టీ. వ్రాత ప్రతిలో 'ఉపశాస్త్ర = ప్రతిశాస్త్రములయొక్క' అని యున్నది.

♦ శా. పా.—'శోభిల్లె' (ఇది గు. పా.)

దాక్షాయణీనాథుఁ దగిలి లోఁగొనఁ జాలు
నాతని తేజ మే మనఁగ వచ్చు?
నించువిల్కాని జయించు నాతని నిర్మ
లాకారమహిమ యే మనఁగవచ్చు?

గీ. వసుధఁ బుట్టిన పెఱిఁగెడు వారిలోనఁ
గని విని యెఱుంగ మంతటిఘనుని నౌర!
యీడు జోడును సరి సాటి యెందు లేద
*తండు దేవుండు గాక మర్త్యుండె తలఁప! ౧౧

టీక.—అతని, చూడ్కి — చూపు (= కనులు) శ్రుతిమార్గములనంటి = చెవులవఱకును వ్యాపించి (అంతటి విశాలములని - భా.) తెలివిమైఁ = ధావళ్యముతో, శోభిల్లుఁ = ప్రకాశించుచున్నవి.— [చూడ్కి = ఆలోచన, (అనగా మనోదృష్టి) శ్రుతిమార్గముల నంటి = వేదమార్గములను- (= ధర్మములను) అనుసరించి, తెలివిమైన్ = జ్ఞానముతో, శోభిల్లును — అని, అర్థాం.] అతని, నడక = గమనము (నడచు తీరు) † సాధుకుంజరపంక్తి = ఉత్తమజాతి గజసమూహము యొక్క, సంగతిఁ = (సమ్యక్ గతిఁ) మంచినడకతో అనగా, ఉత్తమజాతి యేనుగుయొక్క నడకవలె, విలసిల్లుఁ = ఒప్పుచున్నది — [నడక = ప్రవర్తనము, సాధుకుంజర - ఉత్తమ పురుషులయొక్క, పంక్తి - సంగతిఁ = సమూహముతోడి సాంగత్యముచేత, విలసిల్లును, అని అర్థాం.] అతని, తేజము = కాంతి (తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ' అమ.) దాక్షాయణీ నాథుఁ = చంద్రుని, (ఇరువదియేడు తారలును, దక్షుని కూతుండ్లు. కావున దాక్షాయణులు; 'దాక్షాయ

తక్కిన మూడుపాదములలోను క్రియలు, విలసిల్లుఁ - చాలుఁ - జయించుఁ, అని తద్ధర్మార్థకములుగా నున్నవి. కావున, ఇది భూతముగా నుండుట ప్రక్రమభంగము. 'శోభిల్లు' అనియే తంజ. తాళ. ప్రా.

* తా. ప్రా.—'అతండమర్త్యుండు గాక.'

† బ్రౌ.టీ.—'సాధు కుంజర పంక్తి = శ్రేష్ఠమైన గజసమూహముయొక్క, సంగతిఁ = సాంగత్యముచేతను.'- మానవుఁడైన సారంగధరునికి, ఏనుగుల సాంగత్యమా!!

జ్యోత్స్నీత్యాది తారాః.' అమ.) తగిలి = ఎదిరించి, లోఁగొనఁజాలుఁడా = లోబరుచుకొన జాలును. [అతని, తేజము = పరాక్రమము, ('అధిక్షేప వమానా దేః ప్రియుక్తస్య పరేణయత్; ప్రాణాత్యయే ప్యవస్థానం తత్తేజ స్స ముదాహృతమ్.') దాక్షాయణీనాథుఁడు = ఈశ్వరుని, ('ఆర్యా దాక్షాయణీ చైవ గిరిజా' అమ.) లోఁగొనఁజాలు, నని అర్థం.] అతని, నిర్గళాకారమహిమ = కళంకములేని రూపముయొక్క ప్రభావము (సౌందర్యము.) ఇంచువిల్కానిఁ = చెరకువిల్లుగలవానిని (=మన్మథుని) జయించును.— సారంగధరుడు, ఆకారమహిమ గలవాడనియు, మన్మథుడు బొత్తిగా దేహము లేనివాడనియు సారస్యము. [ఆకారమహిమ = ఆకారముయొక్క గొప్పదనము. (వ్యాయామ పరిపాటిచేత కండలు తిరిగి గట్టిపారియున్న దేహమన్నమాట.) ఇంచు విల్కానిఁ;— ఇంచు = ఒప్పునట్టి (= ప్రసిద్ధుడైన) విల్కానిఁ, జయించును, అని అర్థం.]

అతని చూడ్కికి ఈడు, నడకకు జోడు, తేజమునకు సరి, ఆకారమునకు సాటి, ఎందునులేదు. అతండు దేవుఁడుగాక, మర్త్యుండే? మనుష్యుడా! (కాడనుట)! చంద్రుడు, శంకరుడు, మన్మథుడు మొదలగు దేవతలను జయింపగలవాడగుటచేతను, శ్రుతిమార్గములనుబట్టి వర్తించువాడగుటచేతను, అతనియందు దేవత్వముకలదని భావము.

క. మాడెత్తు మాట రెవ్వరి
నాడఁడు, సత్యంబు వీడ నాడఁడు, ఖలులం
గూడఁడు, పరకామినులఁ
జూడఁడు, సారంగధరుఁడు సుతమాత్రుండే. ౧౫౭

టీక.—* మాడ + ఎత్తు మాట = ('మాడ' వరహాలో సగము 16 గురిగింజలయెత్తు) స్వల్పపుమాటలైనను, ఎవ్వరిఁ, ఆడడు = అనడు. (ఎవరినిగాని, అత్యల్పముగానైనను నిందింపడు - అని, భా.) సత్యంబుఁ, వీడనాడఁడు = వదిలిపెట్టడు, ఖలులఁ = దుష్టులను, కూడఁడు = చేరడు, పరకామినులఁ = ఇతరుల స్త్రీలను, (కన్నెత్తి) చూడఁడు, సుతమాత్రుండే = సామాన్య సుతుడా? (ఉత్తమపుత్రుడని, భా.)

*ప్రా. టీ.—'మాడెత్తుమాట = అధికమైనమాటను.'

'మాడెత్తు', చిన్నమంత' అనునవి అల్పార్థమును తెల్పు లోకోక్తులు. వానికి 'అధిక' మనియర్థము చెప్పుట కేవలము విరుద్ధము. కొన్ని ప్రయోగములు.—

క. ఔరా యని జను లెన్నఁగఁ
గూరిమితోఁ దండ్రిమాట గురువాక్యముగా
నోరంతయు జవదాఁటక
యా రాజకుమారచంద్రుఁ డలరఁగ నంతన్. ౫౭

టీక.— ఆ రాజకుమారచంద్రుఁడు = ఉత్తముఁడైన యా రాజకుమారుఁడు, తండ్రిమాట, గురువాక్యముగాన్ = గురువుగారి యాజ్ఞనువలె, జవదాఁటక = అతిక్రమింపక, (తండ్రియందలి చనవుచేత అలక్ష్యముచేయక భయభక్తులతో అనుసరించుచు) అలరఁగన్ = ఒప్పియుండగా.— (గురుశబ్దము తండ్రియందును వర్తించును గావున తండ్రివాక్యము గురువాక్యము కూడా అయినదని చమత్కారము)

మ. వనజాతాహితవంశవారినిధి భాస్వత్కౌస్తుభం బైన రా
జనరేంద్రుండు నవీనయౌవనవిలాసశ్రీజగన్మోహనాం
గుని సారంగధరున్ విశేషగుణయుక్తున్ యౌవరాజ్యాభిషి
క్తునిఁగావించి నిజాన్వయంబుసమహాకీర్తాప్తవంశంబునన్. ౫౮

టీక —వనజా...భంబు— వనజాత = కమలములకు, అహిత = విరోధియైన చంద్రునియొక్క, వంశ = కులమను, వారినిధి = సముద్రమునకు, భాస్వత్ కౌస్తుభంబు = ప్రకాశించుచున్న కౌస్తుభరత్నమయిన రాజనరేంద్రుడు. (సముద్రమును మథించినపుడు పుట్టినది కౌస్తుభ మను రత్నము) నవీన.....గునిన్.— నవీన=నూతనమైన, యౌవన విలాసశ్రీ = ఎలప్రాయపు సోయగము కలిమిచేత, జగన్మోహనాంగునిన్ = లోకమును మోహింపజేయు శరీరము కలవానిని, విశేషగుణయుక్తున్ = ఉత్తమగుణములతో గూడినవానిని, సారంగధరుని, యౌవరాజ్యాభిషిక్తునిన్ కావించి = యువరాజుగా అభిషేకించి (యువరాజునుచేసి) నిజా...బునన్ = నిజ అన్వ

(1) సీ. క్రోధ మొందిన నైనఁ గొడుకు దుర్గుణమెంచి
యత్తమామ లెత్తుమాటాడ వెఱచు.' (శుక. 3-486)

(2) గీ. "చిన్నవాఁడును బ్రియుఁ డొక్క చిన్నమంత
మాట యాడిన విని తాపమగ్నఁ డగుదు." (కళా. 4-128)

(3) క. "ఒకనాడును మాటెత్తుమాట పడని వాఁడు గావున"
(ఈగ్రంథమున నే. 3-163.)

యంబు=తన వంశమునకు, సహవాస=సమానమయిన, కోకా...ంబునకు.—కోక=చక్రవాకములకు, ఆప్త = ప్రియుఁడైన సూర్యునియొక్క, వంశంబునను. (అవతలి పద్యముతో అన్వయము.)

క. పేరుగల ఘూర్జరాధిపు
గారాబుఁగొమార్తెఁ బెండ్లిగావించెఁ దగన్
*సారంగధరునకున్ మన
సారంగను మంజువాణి యను నలివేణిన్. ౫౯

టీక.—ఘూర్జర + అధిపు = ఘూర్జరదేశపు రాజుయొక్క, గారాబు కొమార్తెన్ = ముద్దులబిడ్డను, 'మంజువాణి' అను (పేరుగల) అలివేణిన్ = కన్యను, (అలివేణి = తుమ్మెదలవలె నల్లనైన జడగలది) పెండ్లిగావించెను.

క. తారావళి యఁట నఖము, లు
రోరుహములు రెండు †మంజరులె యఁట, నేత్రా
కారంబులు ధవళము లఁట,
యా రమణిన్ మంజువాణి యనఁ జెల్లదొకో! ౬౦

టీక.—నఖములు = గోళ్ళు, తారావళి యఁట = నక్షత్రముల వరుస యట. ('తారావళి' యను కావ్యరచనావిశేష మట-అని యర్థాం) ఉరోరుహములు = కుచములు, రెండున్, మంజరులే యఁట = పూగుత్తులే నట ('మంజరి' యను రచనా విశేషములేనట -అనియర్థాం) నేత్రాకారంబులు = కనులయొక్క స్వరూపములు; ధవళములఁట = తెల్లనివట. ('ధవళములు' అను రచనావిశేషములట- అని, అర్థాం.) కాబట్టి, ఆరమణిన్ = ఆసారంగధరునిభార్యను, మంజువాణి (= పేరు) మనోహరమైనవాక్కుకలది; అనన్ చెల్లదొకో = చెల్లును.

తారావళి, మంజరులు, ధవళములు, అను కావ్యరచనా విశేషము లుండుటంబట్టి ఆమె నిజముగా మంజువాణియే యని చమత్కారము.

---

* పాఠాం.—'సారంగధరునకును విభ, వారూఢిగ...యనులోలాక్షిన్'

† పాఠాం.—'మంజరులఁట మనేత్రా.'

గీ. సకలవైభవములతోఁ బొసంగ నిటులు
రాజరాజవిభుండు గారాబుఁ గొడుకు
పరిణయ మొనర్చి యానందభరితుఁ డగుచు
నుండెఁ గొన్నిదినము; లంత నొక్కనాఁడు. ౬౧

టీక.—సక...తోన్ = సమస్తవిభవములతోను, పొసంగన్ = ఒప్పునట్లు, కొడుకు పరిణయము = కొడుకుయొక్క పెండ్లి, ఒనర్చి, ఆనందభరితుఁడు = సంతోషముతో నిండినవాడు.

— చెంచులు రాజును దర్శించుట —

సీ. నిలుచుండి చొకటేతులు వెట్టుక కిరీట
ములు గల రాజులు కొలువు సేయ,
†వేటాలు తునియలు వేయు మేలైన వ
జీర్లు వచ్చి సలాముచేసి నిలువ,
శరణాగతారాతిధరణీరమణు లయ్యె
బిత్త్యాలు వెట్టుచు సేవ సలుప,
*సాటికిఁ బోటికి సరససంగీతసా
హిత్యాదివిద్యలు నృత్యమాడ,

♦ శా. పా.—'కొడుకుఁ బరిణయము'

ప్రా. ప్ర. లో 'కొడుకు బరిణయము' అనియున్నది. శాస్త్రిగారు, 'క' కారమునకు ముందరసున్న పెట్టినారు. అందువల్ల వావిళ్ళవారును 'కొడుకుఁ బరిణయము' అనియే ముద్రించినారు. పొరపాటు.

కొడుకుంబరిణయము; రాజుంగొడుకు, అని, ష. త. సమాసమున నుగాగమ సంధిచేయుట సరికాదు. 'కొడుకున్ - పరిణయ మొనర్చి' యనుట భాషాసంప్రదాయము కాదు. పరిణయ మొనర్చుట 'కొడుకునకు' గాని, 'కొడుకును' కాదు.

† పాఠాం.—(1) 'వేటాలు గ వెలుగా వేయు వజీరులు, చేరవచ్చి' (2) 'వేటాలు తునుకలు ధాటిగా వేయు మేలైన వజీర్లు సలాముచేసి, * సాటికి పోటికి'

గీ. మనవిసనవుల కేతెంచి మన్నవారు
వేళ యెప్పుడొనో కో యని వేచుచుండ
నమ్మహీపాలుఁడప్పుడు సింహాసనస్థుఁ
డగుచు నోడ్డోలగం బున్నయవసరమున. ౭౯

టీక.—కిరీటములుగల రాజులు = (సామాన్యపు జవీనాఁ దారులు కాదన్న మాట.) వేటు ఆటు తునియలు వేయ = ఒక్క కత్తిదెబ్బకు అతని తునుక లగు నట్లుగా కొట్టగలిగిన' * మేలైన వజీర్లు — మేటి గుఱ్ఱపురౌతులు, శర... మణులు— శరణాగత = శరణువేడుకుని వచ్చిన, అరాతిధరణీరమణులు- శత్రు రాజులు, జయ్యా జియ్యలుపెట్టుచుఁ = జయ్యా జియ్యా అని మనవులు సేయుచు, సేవసలుపఁ = సేవలుచేయుచుండగా;- సరస = రసవంతములయిన, సంగీతము — సాహిత్యము, ఆది = మొదలయిన, విద్యలు, సాటికిఁ = సామ్యమునకును, పోటికిఁ = స్పర్థచే తను(తనమోల) నృత్యమాడఁ = ప్రవృత్తములగుచుండగా (అనగా గాయనీగాయ నులు సంగీతములు పాడుచుండగా, పండితులు శాస్త్రార్థచర్చలను జరుపుచుండగా— అని భావము);-మనవిచనవులకుఁ = విన్నపములు చేసికొనుటకును- చనవు సంపాదిం చుకొనుటకును, ఏతెంచి, మన్నవారు = చిన్నచిన్న జవీనాఁదారులు, వేళ... వేచు చుండఁగా,—సింహాసనస్థుఁడై= సింహాసనమున గూర్చుండి, ఒడ్డోలగంబున్న అవస రమునఁ = నిండుకొలువు తీరియున్నవేళ.

---

* పూ. టీ.—'వజీర్లు = సేనానాయకులు.'

'వజీరు' అనగా, యుద్ధవీరుడు; యుద్ధవీరుడైన గుఱ్ఱపురౌతు. "వజీరు Wazir మంత్రి; but usually it means a horse man.రౌతు or warrior" (బ్రౌను)— శ. ర. కర్త 'వజీరుడు = జోదు. శూరుఁడు' అని యర్థము చెప్పి, అందు కీ పద్యమునే యుదాహరించియున్నాడు,— కావున 'వేటాటుతునియలు గావేయు రౌతుల' నిట్లు వర్ణించియున్నాడు;—

"అరుదుగా రౌతును హయముఁ బల్లమును
దురమున వే టాటు తునియలుఁగాఁగ
వడిగొని యడిదాన వైచి కిందాన
దుడుచు రౌతులు." (హరిశ్చంద్ర. 1-181.)

మఱికొన్ని ప్రయోగములు.—

'చంకఁ జేతులు పెట్టుక.'

'పెట్టుక'-'పెట్టుకొని'కి సంగ్రహరూపము; సాధు వే. చిన్నయసూరి యసాధు వన్నాడు; కాని తత్పూర్వులు- ప్రామాణికు లెందరో వాడియున్నారు. —మ॥ 'ద, ర్పకశస్త్రంబుల గాఁడిపోఁబు నవలాభావంపు బల్గాయ మాఁ,దుకగాఁ బంగఁ జెలంగ్ ఘటించు కలిపొత్తులో వ్రేలె నప్పట్టునన్' (చంద్రా. 4-176.) వివరములకు, బాల కవిశరణ్యమున 'పట్టుక'యను పట్టునచూచునది.

'కొని'కి కాదేశము, శాస్త్రిగారి దృష్టిలో గొప్ప తప్పు. విజయవిలాసము (1-134) లో 'ఊఁచుక' అపసవ్యప్రయోగ మన్నారు. ప్రాచీనముద్రణమునను, శ.ర. లోను గల "బొమిక లెత్తుక పాటిపోవు కునుల" అను (అముక్త. 6.18) పాఠమును 'బొమిక లెత్తుచు' అని దిద్దివేసినారు. ఆమార్గమున నిచ్చట 'చంకఁజేతులు పెట్టుచు' అని దిద్దినచో పద్యార్థము పాడయి హాస్యాస్పదమగునుగదా! ప్రాచీనకవిప్రయోగములను మనయిష్టమువచ్చినట్లు మార్చుట చాలా తప్పు.

మ. పులితోల్కాసెల నంట దోఁపినపిడెంబుల్ *పీలిపూఁదావళం
బులు బల్సింగపుఁజుంచుదాఁడకడియంబుల్ చొపలన్ జెక్కు, పీఁ
కలు కెంజేగురుబొట్లు జుంజురుసిగల్ గౌరంపుమైపూఁతలున్,
బలుదాపుల్ వెడవిండ్లును న్జెలు వొనర్పన్ వచ్చి కేల్మోడ్చుచున్.

టీక.— పులితోల్కాసెలన్ = పులిచర్మపు దట్టీలయందు, అంటదోపిన

(i) "పరిపడి యశ్వంబు పల్లంబు కోఁడు
దురమున పేటాలు తునియలు గాఁగ" (కాటమరాజుకథ.)

(ii) "మదదంతావళి దంతముల్ నఱకు న మ్మారవంతు లుద్భ్రాంతతన్
బెదరం బల్లము గుత్తముల్ రవుతునున్ పేటాలుతుండెంబులై
బెదరంగా వడిఁ బేర్చియు వీరరథికశ్రేణిన్." (విక్ర. 6-79.)

'పేటాలు తునియలుగా వేయుటకు, వాడు 'సేనానాయకుడే' అయియుండ నక్కరలేదు. అట్టి ప్రజ్ఞయున్నచో నెవ్వఁడైనను 'పేఁటు' వచ్చును— 'వజీరు' శూర వాచకశబ్దము. 'విజయరఘునాథ తొండమాన్ విభు వజీర,'

—చాటు. రత్నా. పు. 127.

*శా.పా.— 'నూలిపూఁ దావళంబులు' (= నూలుబంతుల హారములు' అని పూ.టీ.)

†పిడెంబుల్ = పూర్తిగా దోపిన బాకులును; పీలిపూఁదావళంబులు = పికిలిపిట్టల యీకల హారములను, బలుసింగపు చుంచువండకడియంబుల్ = సింహపు జూలుతో చేసిన పెద్ద కట్టుకడియములును, చెంపలఁ, తలలో యీ చెంపన - ఆ చెంపన చెక్కు-పీఁకలు = చెరివిన యీకలును, కెంజేగురుబొట్లు = ఎఱ్ఱని తిలకములును, జుంజుఱుసిగల్ = చింపిరిజుట్టులును, గోరంపు మై పూఁతలుఁ = శరీరమున తెల్లని గంధపు పూతలును, బలుతూపుల్ = గొప్పబాణములును, పెనువిండ్లును = పెద్దపెద్దధనుస్సులును, చెలువొనర్పఁ = అందగింపగా, వచ్చి, కేల్ మోడ్చి చుఁ = మొ్రక్కుచు,—

పూ. ము. సను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా 'పీలిపూదావళంబులు' అను పాఠమేయున్నది. (పీలి = పికిలి) 'పీలిపూ' లనగా పికిలిపిట్టల యీకలతో చేసిన పూలు. భిల్లులకుమిక్కిలి ప్రియములు, వారు వానిని ధరింతురనియు, రాజు కు కానుకలుగా గూడా ఇత్తురనియు కావ్యములయందున్నది.

సీ. గురిజెందపట్టెళ్ళకును దోడు సందిళ్ళఁ
బీలికండలు గూర్చి చాలఁ దొడిగి,
యొడనెడఁ బికిలిపూ లిడిన సంకులపేర్లు
కొరెంద పూసలఁ గూడఁదాల్చి." (యయాతి. 1-102)

(రాజుకు కానుకలు)

"జవ్వాజి పిల్లులు, గోరోచన మిఱ్ఱులుఁ పికిలిపూలుఁ." (రామా. 2-౫.)

"పికిలిపూలు పూతపిల్లు లేనికకొమ్ము
లలరుఁజేసి— కానుకచేసిరి." (—యయాతి. 1-103; 104)

ఎందుకు గ్రంథవిస్తరము? కావ్యములలో నేమి, నిఘంటువులలో నేమి - పీలిపూలు - పికిలిపూబంతులు - పికిలి కుచ్చులు - పీలి పాగలు, కనబడుచున్నవే గాని, 'నూలిపూలు' గాని, 'నూలిపూఁ దావళములు' గాని కనబడుటలేదు.

†పూ. టీ.— పిడెంబుల్ = చిన్నబాణములు,

'పిడె' మనగా 'బాకుగాని 'చిన్నబాణము' కాదు. (చూ. శ. ర.)

"సురెకటారి పిడెం బన శోభిలును గ
రాసి నామంబులై" — (ఆం. భా. 2-214)

(కాసెలో కత్తినిదోపుకొందురుగాని బాణాలను దోపుకొనరు.]

§ క. జల్లులు, పునుఁగుజవాదుల
పిల్లులు, కుందేటిలేటిపిల్లలు, మొదలౌ
నెల్ల సువస్తువులను శో
భిల్లం గానుక లొసంగి భిల్లజనంబుల్. ౬౪

టీక:—భిల్లజనంబుల్ = చెంచువాండ్రు, జల్లులు = చామరములును, పునుఁగు జవాదుల పిల్లులు = పునుగుపిల్లులును - జవాది పిల్లులును, కుందేటిలేటి పిల్లలు = కుందేటి పిల్లలు - లేడిపిల్లలు, మొదలయిన, సువస్తువులను, కానుకలు - ఒసఁగి = ఇచ్చి.

శా. సామీ, వింజపుఁగొండకాఱడవిపజ్జన్ గూడెముల్ గట్టి మీ
సీమం బేసత మిచ్చఁ గోరి బలుబైసిన్ బాగ్గెముల్ గల్గి యా
బూమిన్ వేఁటలఁ దోఁటలన్ దిరిగి మీపున్నెన మాకచ్చికం
బేమిన్ లేక *సుగాన నుంటిమి సీవే దిక్కుగా నెమ్మదిన్. ౬౫

టీక.—వింజపుకొండ - వింధ్యపర్వతముయొక్క, ‖ కాఱడవి పజ్జన్ = దట్టమయిన అడవికి సమీపమున, గూడెముల్ గట్టి = పల్లెల నేర్పరుచుకొని,—

§ కొన్నిప్రతులలో, 63, 64, 65 పద్యములులేవు. 64 కు మారుగా ఈక్రిందిపద్యమున్నది.

ఉ. బెట్టుదుకోల్, పునుంగులును, బెబ్బులి జున్నులు, చారపప్పునున్
జిల్లులు, జుంటితేనియలు, సింగపు పిల్లలు, బల్మెకంబువా
కల్పల మందుమూలికలు, కల్గజవాదియు, (బచ్చుకప్రియుం
బట్టిన బొంగులుల్, బొంగడపంక్తులను, కానుక లిచ్చి రయ్యెడన్.

*శా. పా.—'సుఖాన' (ఇది పూ. ము. పా.)

ఈ పద్యమున కవి చెంచులకు (పాత్రోచితముగా) అచ్చతెనుగు పదములనే వాడినాడు. ఈ యచ్చతెనుగు పద్యమున 'సుఖాన' అను తత్సమరూప ముండుట తగదు. 'సుగాన' అని తంజ తాళ. పాఠము.

‖ పూ. టీ.—'కాఱడవి పజ్జన్ = నల్లనైన వనము సమీపమున.' 'కాఱడవి' యనగా సాంద్రారణ్యము గాని, నల్లని యడవి కాదు. 'నల్లని' అను నర్థమునిచ్చు 'కారు' లఘురేఫయుతము. (చూ. శ. ర.) కాఱడవి = సాంద్రారణ్యమను టకు.—

బైసిఁ = గౌరవమును, బాగ్యముఁ = భాగ్యమును, కల్గి, మీపుణ్యమున = మీపుణ్యముచేత- (మీ యనుగ్రహమున-అనుట) అచ్చికంబు = కొరత, ఏమిఁ లేక = ఏమియును లేకుండా, నెమ్మదిన్ = శాంతముగా, సుఖాన = సుఖముగా, ఉండుదుము.

బైసిఁ,—ఏమిఁ, అని యుకారఘోషముగా వాడవచ్చును.

(చూ. ప్రౌఢ. శబ్ద, 116; బాల-శబ. పుట. 134.)

ఉ. అయ్యా పరాకు మాని తెలియన్ విను, ♦లచ్చనదేవుఁడున్ సిరా
మయ్యయు సీతమమ్మకొఱకై తొలుతన్ గనుపట్టుముచ్చుబల్
దయ్యపు మూఁకఁ జెండిన పొలానకు మొన్నను వేఁటలాడుకోఁ
జయ్యనఁ బోయి యా యడవిచాయలఁ గంటిమి వాఁకమెకంబులన్.

టీక.—అయ్యా = ప్రభూ, పరాకుమాని = ఎచ్చరిక గలిగి, విను, లచ్చనదేవుఁడున్ = లక్ష్మణుడును, సిరామయ్యయుఁ = శ్రీరాముఁడును, సీతమమ్మకొఱకై = సీతకొరకు, తొలుతన్...మూఁకన్.— తొలుత = కనుపట్టు = తమకు మొట్టమొదట అగపడిన, ముచ్చు = మాయావులయిన, బల్దయ్యపుమూఁకన్ = గొప్ప పిశాచముల (= రాక్షసుల) సమూహమును, చెండినపొలానకున్ = సంహరించిన ప్రదేశమునకు, పోయి, ఆయడవి, చాయలన్ = ప్రాంతములందు, వాఁక్ మెకంబులన్ = గొప్పగొప్ప మృగములను, కంటిమి.

క. "కాఁకదూఱని, కాఱడవిం బఱచుచుఁ బోవఁ గానొకచోటన్"

(చంద్రభాను చరిత్ర.)

సీ. "లేఁడిగ పులికిఁ గబళముఁ బెట్టి వరమ్ముల
దోలుఁ గాఱడవి నీ నుండఁగేఁడు" (ఉ. రా. 7-392)

క॥ "కాఱడవిఁ బఱచు మృగముల నాఱడికం దిరిగిరి" (భా. ౧౦.4-19.)

♦ నవనాథ చరిత్రమున.—

"వినవయ్య రాజ, నావిన్నపంబొకటి
మును రామదేవర ముచ్చురక్కసులఁ
జలమునఁ బోరిఁ గొని జయముచేకొన్న
పొలమునకును వేఁటఁ బోయి వచ్చితిమి." (పు. 84.)

క. అందల మందల లే కిప్పు
డందలమంద లయి యున్న వయ్యా మెకంబుల్
చెందామర ♦కొలనివలెఁ
దెందేపల వేమి సెప్ప? దేవుఁ డెఱుంగున్. ౬౭

టీక.—మెకంబుల్ = మృగములు, అందు = అవింజపుకొండ కాఁడవి యందు, అందల - మందల లేక = మితి మేర లేక, అల-మందలయి = అలల గుంపులవలెనయి, ఉన్నవయ్యా; అవి = ఆమృగములు, * చెందామరకొలనివలెఁ = సొగసైన తామరలకొలనువలె, (కొలనులోని తామరతంపరవలె, అని భావము కానోపును.) తెందేపలు = అసంఖ్యాకములు. (తెప్పలు + తెప్పలు = తెందెప్పలు, రూ. తెందేపలు.) ఏమిచెప్పఁ = ఏమనిచెప్పుదును; దేవుఁడెఱుంగుఁ = అవి యెన్నో దేవుడేయెరుగును. (మనుష్యులు లెక్కించి చెప్పజాలరన్నమాట)

♦ 'కొలనువలెఁ దెందెప్పలు' శ. ర. పా.

* పూ. టీ.—'ఎఱ్ఱనిదామరల చెఱువువలెనే-మృగములు మిక్కుటములు.'

'చెన్నుశబ్దము వృత్తియందు శోణార్థకము' (బాల. సంధి- 37) అను వాక్యము మీఁద ఆధారపడి పూ. టీ. కర్తలు 'చెందామర = ఎఱ్ఱని దామర' అన్నారు. కాని- ఎఱ్ఱదసమున కిందు ప్రసక్తిలేదు. కావున నిక్కడ వృత్తియందును చెన్ను శబ్దము మనోజ్ఞార్థమునసే ప్రయుక్తమైన దనుకొనుట యుచితము. అట్లు ప్రయోగించుట ప్రాచీనకవులకు సమ్మతమే –

సీ. 'చందురులో నున్న కందుఁ దా మఱఁగించు
తేవఁ జెందలల కొండియలు చెలఁగ.' (మల్ల. విప్ర. 1-68.)

'తామరల చెఱువువలెనే మృగములు మిక్కుటములు'- అంటే యర్థమేమో?

'ఎఱ్ఱనిదామరలు' అనుటయును సరికాదు. ఎఱ్ఱని- నల్లని, మున్నగు గుణ వాచకములలోని 'ని' కారముమీఁది పరుషములు సరళములు కావు. గసడదవలును కావు. కావున 'ఎఱ్ఱని తామరలు' అనవలెను.

1. "ఒడలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు" (భార. ఆది. 2–34)

2. "అలకని తెల్వి' (హరి. ఉ. 7. ఆ.)

'తియ్యని బండు,- తియ్యనివండు; కమ్మనిజల్ల - కమ్మనిసల్ల' అనురీతి వ్యవహార మెంతయు వినబడుట లేదు. కాబట్టి, 'ఎఱ్ఱని దామర' లనుట సరికాదు.

'అందల మందల' అను పలుకుబడి నిఘంటువులలో లేదు కాని, లోకమున వాడుకలో నున్నది.

సీ. † కోల్పులుల్ మంపిల్లి గోటగోట మని త్రొప్పి
బలుసింగముల నైనఁ బట్టఁ జూతుఁ,
గండక్రొవ్వునఁ గన్ను గానక పందులు
బిరుసేదుఁగుల నైన నోరయఁ జూచుఁ,
గాలుపుల్ దిని యేపు కవిసి మఱి బోతులు
కారుపోతుల నైన ♦ గసుమఁ జూచుఁ,
బోతరించి సివంగు ‡ లీతలాతల చేసి
గబ్బియెల్గుల నైన గిబ్బఁ జూచు,

---

† శా. పా.—'క్రోల్పులుల్' ('క్రోల్పులుల్ - పెద్దపులులు'—పూ. టీ) 'పెద్ద' అను నర్థము నిచ్చు పదము 'కోలు' గాని క్రోలు కాదు. "కోలు—పెద్ద; కోలుపులి." (శ. ర.).—"కోలుపులి. A royal tiger." (బ్రౌను.)—భారతము (ముద్రితప్రతుల) లో 'కోలుపులి' యే పలుమాఱు కనబడుచున్నది. అయితే 'కోలు = పెద్ద; కోలుపులి, అన్న శ. ర. కర్తయే, 'గోటగోట' అను పదముక్రింద "క్రోల్పులుల్ మంపిల్లి" అను పాఠమును పఠించినాడు. కాని, ప్రాచీన్యములో—ఈపద్యము 'మంపిగ్లుట' అను పదముక్రింద 'కోల్పులుల్' అను పాఠముతోనే యుదాహృతమైనది. పూ. ము. నను 'కోల్పులుల్' అనియే యున్నది. సూ. ని. 'క్రోలుపులి' అను రూపమును గ్రహించలేదు. 'కోల్పులి = పెద్దపులి' అనుటయే కాక, 'గోటగోటు' అను పదముక్రింద 'కోల్పులుల్ మంపిల్లి' అనియే యుదాహరించినది.

ప్రాసమునకున్న యీ 'కోలుపులి' గమనింపదగినది.—

క. 'ఈ కోలుపులుల కతమున
నీ కాననమున.' (విష్ణు. పు. ౫-౩౭౫.)

'క్రోలుపులి'—ప్రోగులు, ప్రప్ప, ప్రగ్గము, క్రోతి, అను వర్గమునకు చేరినది కాబోలు!

♦ శా. పా.—'గదమఁజూచు'.—'కదము' అను క్రియ భాషలో లేదు, 'కవియఁజూచు' అని పూ. ము. పా.

‡ శా. పా.— 'ఊతలాతలచేసి' ('ఊతలాతలచేసి' - తంజా. పా.)

గీ. సామి, వాని చలంబు మచ్చరము బలిమి
యెక్క - డేవంక నే మని యొంచ వచ్చు
నొకటి నొక్కటి సడ్డ సేయక మెలంగు
నా పొలంబునఁ దరతరం బైన మెకములు. ౬౮

టీక.—కోల్పులుల్ = పెద్దపులులు, *మంపిల్లి = మత్తిల్లి (=మదించి) గొట గొటపాని, గొప్పి = శబ్దించి, బలుసింగములనైనన్ = గొప్ప గొప్ప సింహములనైనను, పట్టన్ చూచున్ = గావు పట్టయత్నించును.— పందులు, కండకొవ్వునన్ = మదాతిశయముచేత, బిరుదు +ఏనుఁగులనైనన్ = మదపుటేనుగులను సైతము, ఒరయన్ చూచున్ = డీకొనఁజూచును.— మన్బోతులు = మనుబోతులనెడి మృగములు, కాలుపుల్ = దట్టముగా పెరిగిన పచ్చిక, తిని, అముకవిసి = పొగరెక్కి, †కారుపోతులనైనను = అడవి దున్నలనైనను. ‡గదుమఁజూచున్ = గద్దింపగడగును.— సివంగులు = ఒకజాతి చిరుతపులులు, పోతరించి = బలిసి, ఈతలాతలజేసి = తారుమారుచేసి, గబ్బి యెల్గులన్ = మదించిన యెలుగుగొడ్లనైనను, గిబ్బన్ చూచున్ = చంపబోవును, ('గిబ్బు' అనుక్రియ నిఘంటువులలో లేదు.)

---

*పూ. టీ.—మంపిల్లి = నిద్రమబ్బుగొని.

ఆయడవిలోని పెద్దపులులు సింహములనైనను పట్టఁజూచుట 'మదముచేత' గాని 'నిద్రమబ్బు' చేత కాదు. 'మంపిల్లి = నిద్రమబ్బుగొని' అనునది పద్యభావము బాగుగా అవగతముగాని యనుచితప్రతీక. శ. ర. కర్త 'మంపిల్లు = మత్తిల్లు (=మదించు) అని యర్థముచెప్పి, ఆయర్థమున కీపద్యమునే యుదాహరించినాడు. పూ. టీ. కర్త ఇదియు నెరుగరు. అయితే శబ్దరత్నాకరమున 'మంపిల్లుట – నిద్రమబ్బుగావుండుట' అని యున్నది. అది సరియైన యర్థము కాదు. ఆయర్థమును పూ. టీ. వారట్లే యనాలోచితముగా గ్రహించుట పొరపాటు. నిద్రచేత సైతము మంపిల వచ్చును. కాని అది ప్రకరణోచితమయిన యర్థము (ఇక్కడ) కాదు.— 'మంపిలు = మత్తిలు' అనుట కింకొక ప్రయోగము. ద్వి. "పరలోక సౌఖ్య సంపదల మంపిలుము." (విష్ణుపు. ఉ. ౫. ఆ.) శ. ర.

† పూ. టీ.—'కారుపోతులన్ = మదించిన దున్నలను.'

కారుపోతనగా అడవిదున్న గాని, మదించిన దున్న కాదు. (చూ. శ. ర.) "కారెనుపోతనఁ గారుదున్న యనంగ వనమహిషంబొప్పు." (ఆం.భా. 2-88.)

‡ పూ. టీ.—గదమన్ = చంపుటకు.

వాని, చలంబు = పట్టుదల, మచ్చరము, బలిమి = బలము, ఏమనియెంచ వచ్చుక్ = ఎంతని చెప్పవచ్చును? (చెప్పవీలులేదని, భా.) ఒకటినొక్కటి, సడ్డసేయక = లెక్కపెట్టక, అపాలంబునక్ = ఆయాడవియందు, మెకంబులు = మృగములు, తరతరంబై = గుంపులు గుంపులై, మెలంగును = వర్తించుచుండును. ('తరము A number or collective body'— బ్రౌను.)

గీ. జింకదాఁటులు మంచి తేజీల పిల్ల
లనఁగఁ దగి యుప్పరముదాఁటునప్పు డప్ప
మైనఁ బసదాఁటు నెలలేడి నైన, దాఁటుఁ
జిఱుతపులి నైన, నే మని చెప్పవచ్చు. ౮౭

టీక.—జింకదాఁటులు = లేళ్ళమందలు, తేజీలపిల్లలనఁగఁ = ఉన్నత జాతి గుఱ్ఱపుపిల్లలోయన్నట్లు, ('తేజీనా నున్నతవాజిన్తు విలసిల్లు',— ఆం. భా. 2-197) ఉప్పరము దాఁటు నప్పుడు = ఉప్పించి దుముకునపుడు, నెలలేడి నైనక్ = చంద్రునిలోని జింకనైనను; పడదాటును; (అంతటిలాఘవముకలవి యని, భా.) చిఱుతపులినైనక్ = తమ్ముచంపి తినునట్టి పులినైనను, దాఁటును; (అంతగాకొవ్వి కన్నుగానకున్నవని, భా.)—

'ఉప్పరముదాఁటు=పైకెగురు' అనుటకు,— 'అంటెసఁగందునో యను కీని నునుఁగాంతి యిరుగెలంకులకు నుప్పరముదాఁటు' (విక్ర. 8-101) న్వి.— 'ఉడుపుం డెలముదాఁక నుప్పర మెగసి." (నవనాథ. పు. 39.)

*గీ. ఏనుఁగుమదంబువఱదఁ †గారెనుపపాలఁ,
బంది నే వెల్లువలఁ జిక్కఁ బొఱుచెన్ను

'కదమక్' అని మూలము; 'గదమక్' అని టీక. ఏమయినను భాష.లో కదుము - గదుము, అను క్రియలే గాని 'కదము' - 'గదము' అను క్రియలే లేవు. 'గదుము' అను క్రియనే వారు 'గదము' అనిరి కాబోలు! అట్లైనను, గదుము = గద్దించు (మా. శ. ర.) గాని 'చంపు' కాదు.— సీ. 'అదలించు గద్దించు నదలించు ననఁగను, గది మెసంచను మాటగాఁ జెలంగు.' (ఆం. భా. 3-126.)

*కొన్ని ప్రతులలో లేదు.—

†శా. పా.—'వఱద, గారెనుపపాలు, పంది నేవెల్లువల్లు,' (...మదజల ప్రవాహమును, ...యెనుముల పాలును, ...నేతి ప్రవాహములును చిక్కఁబడి నట్టిరడి.'— అని. పూ. టీ.)'

దఱుఁగ దల మందు వేసవిఁ; దఱుమఁ గలుగఁ
జాల్, మెకా లందు దొప్పున జాఱి పడును. ౭౦

టీక.—ఏనుఁగు మదంబువఱదన్ = ఏనుగుల మదజలపు వాగు చేతను, గారెనుప పాలన్ = అడవి బఱ్ఱెలపాలచేతను, పంది నేఁవెల్లువలన్ = పందుల నేతి ప్రవాహములచేతను (ఇక్కడ నెయ్యి యనగా క్రొవ్వు = మేనిజిడ్డు. — 'నెయి వెల్లువల' - పాఠాం.) చిక్కఁబాఱు చెమ్మ = చిక్కఁబడియున్న తడి, మందు వేసవిన్ = మన్నుమండే యెండాకాలమునను, తఱుఁగదు = తగ్గదు. తఱుమఁగలుగన్ (= కలిగినను) చాలన్ = మనమూఁక తరుముటకు యత్నించినచాలును, మెకాలు = మృగములు, అందున్ = ఆచిక్కని చెమ్మలో, (కాళ్ళు) జాఱి, దొప్పునన్ = దబ్బున - పడును.

ఉ. ఉల్లములోన నే మనుచు నుంటివొ యేనొకదబ్బ దబ్బెదన్
బల్లిదపున్వరాహములు భద్రగజంబులమీఁద †నాదికోఁ
బెల్లుగ నెక్కు వానికొసవెండ్రుక యొక్కటి రెమ్మ దీసినన్
జిల్లున వెళ్ళుఁ బో చమురు చిమ్మనగ్రోవిని జిమ్ముకై వడిన్. ౭౧

టీక.—ఉల్లములోనన్ = నీ మనసులో, ఏ మనుచునుంటివో = ఏమను కొంటున్నావో, ఏను = నేను, ఒక దబ్బు దబ్బెదన్ = ఒకమాట చెప్పెదను,

---

'ప్రవాహమును - పాలును - ప్రవాహములును చిక్కఁబడినట్టి తడి.'- ఇది అర్థశూన్యవాక్యము. చిక్కబడినది తడి; అందుకు కారణము ప్రవాహాదులు. కావున హేతువులయిన ప్రవాహాదులు తృతీయలో నుండవలెను. 'వఱదఁ(న్)', - 'వెల్లువలఁ జెలువారు చెమ్మ' అని పూ. ము. నను.- 'వఱద - వెల్లువలఁజిక్కఁ బాఱు చెమ్మ' అని, తంజ- ప్రతిలోను, తృతీయాంత పాఠములున్నవి. ఒక్క 'పాలు' మాత్రము ప్రథమాంతముగానున్నవి. అది ప్రమాదమైయుండును.

'కారెనుప' అనుటయును తప్పే. అడవి యను నర్థమునిచ్చునది 'కారు' గాని 'కాఱు' కాదు. కారు + ఎనుము = కారెనుము = అడవిబఱ్ఱె.

†శా. పా.—'అదుకోన్' ('అదుకోన్ = అనుకొనుటకు'- పూ. టీ.)

అదుకొను అను క్రియకు 'అనుకొను' అను అర్థము నిఘంటువులలో లేదు. ఉన్నను ప్రకరణోచితముకాదు.— "అదికొను = క్రోధముతో నూటిగాఁ బరుగిడు; ఎదుర్కొను." (సూ. ని.) "అదికొను = కన్నువేయు." (శ. ర.)

బల్లిదపుఁ వరాహములు = (ఆయడవిలోనుండు) బలిష్ఠములైన పందులు, ఎప్రుషఁ, భద్రగజంబుల మీఁదఁ = భద్రజాతి యేనుగులమీద, అడిరోఁ — సువ్వరమున దుముకుటకు, పెల్లుగఁ = మిక్కిలిగా, ఎక్కుఁ = విజృంభించి – పైపైకి పోవుచుండును. (అంతగా పొగ రెక్కియున్న వన్నమాట.) కొనవాంఛ్రిక, రెమ్మి తీసినఁ = ఒడిసిలాగినయెడల, చమురు = క్రొవ్వు, చిమ్ము...వడిఁ — చిమ్మిన గొట్టములో చిమ్మిన విధముగా, జల్లునఁ వెళ్ళుఁ — పో = నిశ్చయముగా జల్లున బయటికి వచ్చును. ('పో' 'పొమ్ము, నిశ్చయార్థంబునం దగు' ప్రౌ. వ్యా. 22)

సీ. తాము శక్తిహీయంబులై మందమని సుమీ
మొగులు *చొచ్చినయట్లు లెగుచున్నదు,
దిక్కూలములు మోది రెక్కొందమని సుమీ
యల దను ల్తాము గోరాడుచుండుఁ,
బాతాళ మటు సొచ్చి బ్రికుదమని సుమీ
తాము వేమఱు భూమిఁ ద్రవ్వుచుండుఁ,
మింటఁ జనుఁ జేరి ♦మేలొదమని సుమీ
తాము నుప్పరమును దాఁగుచుండు,

వ. 'వృషభంబుస కాదికొను జెబ్బులియుఁబోలె.' (భా. విగ. ౮.౭౫)
మ. '...యేనుఁగుఁ జంపనాదిగొను సింగంబులు విధంబిఁబి.'
(ఉ. హరి. ౮-౨౮౧.)
వ. 'పొట్టేళ్ళపై నూదిగొని నీల్గికాలుద్రవ్వి...మెండుకొనియుండు జాగిలంబులంగాంచి.' (మను. 4-27)

పాఠభేదములు —

'ఆదుకో వెళ్ళగ నొక్కడాని.' (పూ. ము.) 'నాలుగేస్వేళ్లపు డెక్కుడుండు. (మద. తాళ. పా.) 'నాలుగేఁ వేళ్ళగుడుండు' (మద. కాగితపువ్రాతప్రతి.)

'నాలుగేఁ వేళ్ళగుడుండు'
'ఆదుకోఁ బెల్లగుచుండు.' —తంజ. తాళ. పాఠములు.

* పాఠాం.— 'నీర్వెచ్చిన మొగులు' ♦ 'మీఁదౌద'

ఆ. హరులు గరులు గిరులు హరిణంబు లనయంబు
తొలుతఁ బెద్ద †లరుఁగు నొళవెఱింగి;
యటులు పోవనిత్తు మఁటవమ్మ తముఁ జుట్టి
పట్టి నేలతోడఁ గొట్టఁ గిపుడు? ౭౨

. ఈ పద్యమున పెద్దపాదములు నాలుగింటికిని చిన్నపాదములలోని, హరులు, కరులు, కిరులు, హరిణములు — అను నాలుగింటితోను వరుసగా అన్వయము.—

టీక.-హరులు=సింహములు, తొలుత=పూర్వము, పెద్దలు, అరుగు-ఒళవు=పోయినజాడ (=రహస్యము) ఎఱింగి = తెలిసికొని.—(పూర్వము, తమకులమున పెద్దయైన సింహ మొకటి శక్తికి వాహనమై, కిరాతులబారినుండి తొలగి సుఖమున్న మర్మమును తెలిసికొని అని భావము.) తామును, శక్తిహయంబులై = అట్లే ఆ శక్తికి (పార్వతికి) వాహనములై, యుందమని సుమీ = బ్రతుకుదమని సుమా, మొగులు చొచ్చిన యట్టులు = మబ్బులలోనికి దూరుచున్నవో యను విధమున, ఎగురుచుండును.

కరులు = ఏనుగులు, తొలుత...వెఱింగి = తమకులము పెద్దలయిన కుంజరములు కొన్ని దిక్కులను మోచుచు కిరాతుల బారి తప్పి సుఖమున్న జాడ విని, తామును, దిక్కూలములు మోచి = దిక్కుల అంచులను వహించి, రెక్కొందమని సుమీ = సుఖపడుదమనిసుమా, అలదరుల్ = పెద్దపెద్ద కొండగట్టులను కోరాడుచుండును = కొమ్ములతో చెలగుచుండును.

కిరులు = పందులు, తొలుత...వెఱింగి = మునుపు, తమ కులమున పెద్దయైన ఆదివరాహము పాతాళమును జొచ్చి కిరాతుల బాధలేక హాయిగానున్న దన్న కథవిని, తామును అటు పాతాళమునుచొచ్చి బ్రతుకుదమని సుమా, వేమఱున్ = పలుమారు, భూమిని త్రవ్వుచుండును.

---

† శా. పా.—‘పెద్దలెఱుఁగు నొళవెఱింగి’ (‘ఒళవు = ఉపాయము’-పూ. టీ.) ‘ఒళవు’ నకు, ఉపాయమనునర్థము కనబడదు. ఒళవు= మరుము’(శ.ర.’ ‘ఒళవు – Secret intelligence’ (బ్రౌను)

‘పెద్దలరుగు సుళువెఱింగి’ – తంజ. పా.

‘పెద్దలెఱుగు నొళవెఱింగి’ — భూ. ము. పా.

హరిణతతులు = లేళ్ళు, తొలుత... పెఱింగి = ఇంతకుమున్ను, తమకులమున పెద్దయగు నొక లేడి యొకటి చంద్రునిలోఁ జేరి కిరాతుల చేతుల కందక సుఖమున్న వార్త తెలిసి, తాము ను, మింటన్ = ఆకాశమందు, చంగునఁ జేరి, మేలు పొందవచ్చునని సుమీ = సుఖముగా నుండవచ్చునని సుమా, ఉప్పరమును దాఁటుచుండును = ఆకాశమున కెగురుచుండును.

ఇభములు, తమః = అజంతువులను (చూ. ప్రౌ. శబ్ద. 78) చుట్టి = నిర్బంధించి. పట్టి, నేలతోడఁ గొట్టక = చంపక, పోనిత్తునంటివయ్యా? (పోనిత్తు మని భా.— 'అంటివయ్యా' చూ. ప్రౌఢ. (క్రియా. 4-5-9.)

†మబ్బులను చూచి యేనుగు లనుకొని యెగురుట సింహములకు స్వభావము. స్వభావముగనే యెగురుటను, దేవలోకమున నున్న శక్తి కడకు పోవు పూనికతో ముందుగా చేయు లంఘనాభ్యాసముగా చెప్పుట చమత్కారము — కొండ దరులను గోరాడుట యేనుగులకు సహజ గుణము, ఆ సహజగుణమును, ఇకముందు దిక్కాలములను మోయ నిశ్చయించుకొని, అందుకుగా నభ్యాసార్థము కొండలను మోచుటగా చెప్పుట చమత్కారము.— భూమిని దున్నగించుట పందుల కలవాటు. ఆ యలవాటును, పాతాళమునకు పోవుగలవుతో భూమిని త్రవ్వుటగా చెప్పుట చమత్కారము.— చంగున పైకెగిరి దుముకుట లేళ్ళకు స్వభావము. స్వభావముగనే పై కెగురుటను, ఆకాశమునం దున్న చంద్రునిలో జేరు ప్రయత్నముగా చెప్పుట చమత్కారము.

సీ. * వెదురుచేల్కాలుపు దీసి దివంబుఁ గాపాడు
సమఠీలు మా క్రీకలములు సుమ్ము,
ƒకరిముత్తియపు రేకఁ ♦గనిపెట్టు నాగాత
కొండ్రము మా కల్ల సింగములు సుమ్ము,

---

† 'యే సంరంభోత్పతనరభసాః స్వాంగభంగాయ తస్మిన్-
ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లంఘయేయు ర్భవంతమ్'

మేఘ. 1-58.

* కొన్ని ప్రతులలో లేదు.— ƒ పాఠాం.—'గజముత్తియపు'.

♦ శా. పా.—'కనిపట్టు'. ('కనిపెట్టు' పూ. ము. పా.)
శ. ర. లో 'కనిపట్టు = వెదకిపట్టు' అనియున్నది. దానినిబట్టి, పూ. టీ.

జింక వేఁటలఁ గాచి జంకించి దొడ్డిఁ దో
ల్గొల్లలు మాకుఁ ‡గోల్పులులు సుమ్ము,
పుట్టజు న్నంగళ్ళఁ †బెట్టుంచు వాడుక
కోమట్లు మా కెల్లగొడ్లు సుమ్ము,
గీ. §వాటివాటిలో నింత తాటోటు చేసి
యటమటింపక యుండఁ బైయద్దికముగ
నేవఁ దిరుగాడు విశ్వాసు లెపుడు మాకు
జాగిలంబులు సుమ్ము మా సామికాన. 23

టీక.— సామికాన = ప్రభూ, ('కాన' తెనుగు సంబోధనమునకు ప్రేమ వాత్సల్యద్యోతకముగా అనుప్రయుక్తమగును. ప్రౌ శబ్ద. 15.) మాకు, ఏకలములఁ= అడవిపందులు, కలఁపులీసి = పైరులలోని చెడ్డమొక్కలను తొలగించి, పెయిరుచేలు

వారు 'కనిపెట్టు'ను—'కనిపట్టు'గా మార్చినారు. పొరపాటు. 'కనిపట్టు' సరికాదు (చర్చకిది తావు కాదు.) 'కనిపెట్టు - To find out, discover.' (బ్రౌను.)

‡ శా. పా.— 'క్రోల్పులులు' (చూ. ౬౨ పద్యముక్రింద.).- 'గిరిదుర్గములఁ బూనికెలఁ గాయుఁ జాకెదారులు మాకు నెపుడు బెబ్బులులు సుమ్ము'.—పాఠాం

† శా. పా.—'పెట్టించు' (ఇది పూ ము. పా.)

కోమట్లు తేనె మొదలగు వస్తువులను అంగళ్ళయందు, 'పెట్టిఉంచు'వారు గాని, యితరులచేత 'పెట్టించువారు' గారు. పెట్టి + ఉంచు = పెట్టుంచు, అనుచో సంధి దుష్టమును కాదు. చేమకూర కవికే కాదు, తిక్కన మహాకవికిని ఆ సంధి యిష్టమే.—

విజయ.—'అనవలసంటిఁ గాక.' (1-161) 'అటుచూపిటునిటు చూపటు', (2-202) భార. 'అందుఁబడి తేలాడు (తేలి + ఆడు) పెలిగొడుగులు.' (విరాట. 5-60.)

§ శా. పా.— 'వాటిలో నిసుమంత' ('వాటివాటిలో నింత' పూ.ము.పా.) 'వాటిలోన్ - గ్రామ్య'మని శాస్త్రిగారి ఆక్షేపము. ఆక్షేపము సరియైనది కాదు (చూ. బాల. శర. పు. 51.)

కాపాడు, *కమతీలు = సేద్యగాండ్లు ('కమ్మతీఁడనఁగను...హాలికాభిఖ్య' ఆం. భా. 2-29.)

అడవిజాతులవారికి వెదురుబియ్య మాహారద్రవ్యము:—కాళహస్తి మాహాత్మ్యమున బోయ యింటి వర్ణనము.— 'కీచక తండులంబులం బిండిగొట్టి కొట్రుఁబోసి యుప్పి గొప్పలుగాఁజేసి యావించిన కుడుములబానలు' (3-36)

వెదురుధాన్య మడవిపందులకును ప్రియమయిన పదార్థమే.—

చ. 'బలిమి నిఁకేమి చెప్ప విను, పండు వెదుళ్లవలీల మోరత్రో
పులఁబడఁ జొప్పవంచికొను పోలికవంచి, తదగ్ర ధాన్యముల్
సెలవుల ఫేన మట్టి పడ జిట్టలతోడనె చప్పరించు న
ప్పొలము వరాహపోతములు భూవర, తొండములేని యేనుఁగుల్'

— మను. 4-18.

వెదురుధాన్యము తమకు ప్రియపదార్థమయినను, అడవిపందు లా కొంచులకు నెరచి, వెదుళ్ళజోలికిపోక ఆ చుట్టుప్రక్కలనుండు తుంగముస్తెలను - చెట్లదుంపలను మాత్రమే కళ్ళగించి తిని జీవించుచుండునని భావము.— సహజములయిన వెదురుటడవులను చేలుగను, స్వభావముగనే మొక్కమోడులను కుళ్లగించుటను కలుపుతీయుటగను, అడవిపందులను సేద్యగాండ్రుగను చెప్పుట చమత్కారము.

(2) సింగములు = సింహములు, కరిముత్తియపుఁ రేకల్ = ఏనుగుల తలలనుండి రాలిన ముత్యాల జాడలను, కనిపెట్టి = మెలకువతో తెలిసికొని, చెప్ప, సంగాతకాండ్రు = స్నేహితులు.

---

* శ్రీ. టీ.—'కమతీలు = సైరుపండించు కూలివాండ్రు'.—'కమతీలు' సేద్యగాండ్రుగాని 'కూలివాండ్రు' కారు. కూలిపని, హాలికవృత్తి భిన్నకృత్యములు.

సీ. 'కూలిపనులుచేయ హాలికవృత్తికి
నోపుదు వీకృత్య ముచితమగునె?' (హరిశ్చ. 4-107)

క. 'దాసుఁడు భృత్యుఁడు నెంతయు
వాసిగఁబనిచేయువారు; వారలలోనన్
దాసుఁడు విలిచిన భటుఁ, డు
ద్భాసిత భృత్యుండు కూలిపనివాఁడెందున్.'

—విజ్ఞా. ప్రా. 36.

ఏనుగు తలయందు ముత్యములుండునని శాస్త్రము.—

"కరీంద్ర జీమూత వరాహశంఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని,
ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవభూరిః"
(రత్నశాస్త్రము.)

సింహములేనుగులను చంపు ననియు, ఆ సింహములచే చంపబడిన యేనుగుల తలలనుండి రాలిన ముత్యములను చెంచులు తెచ్చుకొందురనియు, భా.-సింహములు స్వభావముగనే యేనుగులను చంపుటను, చెంచులకు ముత్యాలను సంతరించుట గాను, సింహములను చెంచులకు స్నేహితులుగాను చెప్పుట చమత్కారము.

(3) మాకు, కోల్పులులు = పెద్దపులులు, జింక వేటలన్ = జింకల నెడి గొఱ్ఱె (పోతు) లను, కాచి = మేపి ('కాచు to nourish' బ్రౌను) జంకించి = అదలించి, దొడ్డికిన్ తోలు = దొడ్డిలోనికి తోలునట్టి, గొల్లలు.

జింకలను చంపితినుట పులుల కభీష్టమయినను, చెంచులకు వెరచి పులులా జింకలను చంపవనియు, అందువలన నవి యథేష్టముగా అడవియందుతిరిగి మేసి కదు పులుగట్టి సుఖముగా నుండుననియు, భా.—పులులను గొల్లలుగను, లేళ్లను గొఱ్ఱె లుగను, పులులు లేళ్ళను చంపకపోవుటను మేపి కాపాడుటగను, చెప్పుట చమ త్కారము.

(4) మాకు, ఎల్గుగొడ్లు, పుట్టజున్ను = పుట్టతేనె, అంగళ్ళన్ = అంగళ్ళ యందు, పెట్టుంచు = పెట్టియుంచునట్టి, వాడుకకోమట్లు = వాడుకగా ఇంటికి వలయు వెచ్చము నిచ్చు వర్తకులు.

ఎలుగుగొడ్లకు తేనె మిక్కిలి ప్రియమయిన ఆహారము. అయినను, ఆ చెంచు లకు జడిసి అవి తేనెతెట్టెలను, ముట్టుకొనవని భా.— ఎలుగుగొడ్లను కోమటు లుగను, తేనెతెట్టెలను, అంగళ్ళయందమ్మకమునకు సిద్ధముగా పెట్టియుంచబడిన తేనెగను చెప్పుట చమత్కారము.

వాటివాటిలోన్ = ఆయావస్తువులలో, తాటోటుచేసి = మోసముచేసి, ఆటమటింపకయుండన్ = కాజేయకుండునట్లు. పై అద్దికముగన్ = పైకావలిగా, *ఏవన్ = మిక్కిలి జాగరూకతతో, కనిపెట్టి తిరుగాడు - విశ్వాసులు = పారా యిచ్చుచుండు నమ్మకమైన బంట్రోతులు, జాగిలములు.

---

* పూ. టీ. 'ఏవన్ = వ్యాజముచేత.'

'ఏవ'కు వ్యాజమనే యర్థ మేకోశమునను లేదు. "ఎచ్చరిక యొచ్చరించేవ... యనవొప్పు నవధానము." (ఆం. భా. 1-188) ఏవ=యావ. (చూ. ౭౫ వ పద్యము) శ, ర. లో 'ఏవ = రోత' అని మాత్రమే యున్నది.

చెంచులకు అడవిపందులు సేద్యగాండ్రు; సింహములు నెచ్చెలులు; బెబ్బులులు గొల్లలు; ఎలుగులు వాడుక కోమట్లు; అనుటచేత ఆ చెంచుల దగ్గనాత్యంతికమని వ్యంగ్యము. అట్లే, జాగిలములు సింహవ్యాఘ్రములమీద అధికారమును చలాయించు పారా జవానులనుటచేత, ఆ జాగిలములు సింహములకంటెను శౌర్యవంతములని వ్యంగ్యము.

♦ సీ. ఒకసింగ ముల్లసత్తికిఁ గ్రిందు సొచ్చుట
మా‡డాక కటునిల్వ నోడి కాదె?
వాలుఁదోల్పంది పాతాళంబుఁ దూఱుట
మాడాక కటునిల్వ నోడి కాదె?
హరిణంబొకటి రాజు †శరణంబు చొచ్చుట
మాడాక కటునిల్వ నోడి కాదె?
వడి దచ్చియేనుఁగుల్ కడభూమిఁ జేరుట
మాడాక కటు నిల్వ నోడి కాదె?
గీ. కనుగలిగి ముందె తప్పించుకొనిరొ గాక
కొట్టి కోలాహలము చేసి కూలఁ గ్రుమ్మి
చెండి చెకపిక లాడమా యుండెనేని?
మించి పోయినసుద్దుల నెంచనేల. ౭౪

♦ కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

‡ శా. పా.—'మాఢాక...నోడికాదె.'

ఈ పాఠమున డ-ఢ ప్రాసము; అప్రశస్తము. 'డాక' సాధురూపము. (చూ. శ. ర.) వాడుకలో, దారము - ధారము; గాలి - ఘాలి; బావి - భావి; అయినట్లే, డాక - ఢాక, అయినది.

† శా. పా.—'శరణంబుఁ జొచ్చుట.'

శరణముచొచ్చు; శరణుచొచ్చు, అనునవి క్రియలు. కావున 'శరణంబు = శరణును, చొచ్చు = ప్రవేశించు' అను నర్థముగా, 'శరణంబుఁ జొచ్చు'; 'శరణుఁజొచ్చు' అనుట సరికాదు. (చూ. శ. ర.) శాస్త్రిగారి వ్రాతలతో సర్వత్ర అసాధురూపమే కనబడుచున్నది.

టీక.—ఒక సింగము, అల్ల...సొచ్చుట = ఆశక్తి (పార్వతి) క్రిందదూరుట (వాహనముగా నుండుట యని భా.); వాలు తోల్పంది = మిక్కిలి శౌర్యము కలదియైన ఆదివరాహము, పాతాళంబుఁ దూఱుట= పాతాళలోకమున తలదాచుకొనుట (సముద్రమున మునిగిన భూమి నుద్ధరించుటకు దానిక్రిందికిపోవుట-అని భా); హరిణంబు = జింక-ఒకటి, రాజుఁ శరణంబు-చొచ్చుట = ప్రభువు నాశ్రయింయించుట. (చంద్రునిలో (మచ్చగా) నుండుట యని-భా.); దచ్చిరేనుఁగుల్ = అష్టగజములును ('తనరు నిరునాలు గెనిమిది దచ్చి యనఁగ'—ఆం. సం.) కడభూమిఁజేరుట = ఎవరికిని అందుబాటు గాని కట్టచివర ప్రదేశమున నుండుట (కడభూమి = దిగంతము, అని భా. 'దెస దిక్కు కడ యన దిశ యొప్పు'-సాంబ. దేశ. ౨౦.) మాడాకకు = మాదెబ్బకు, అటునిల్వఁ ఓడి కాదె = నిలువలేకనే కదా. కనుగలిగి = జాగరూకతగలిగి, ముందె-తప్పించుకొనియెఁగాక = బ్రతికిపోయినవిగాని. ఉండెనేని = ఇప్పుడిక్కడ ఉన్నయెడల, కొట్టి కోలాహలము చేసి = అల్లకల్లోలముచేసి, కూలఁగ్రుమ్మి = పడబొడిచి, చెండి = చంపి, చెకపికలాడమా = కకపికలుచేయమా? మించిపోయిన సుద్దులఁ = కడచిపోయిన కథలను, ఎంచనేల = అనుకొనియేమి ప్రయోజనము!

'క్రిందు సొచ్చుట' జాతీయము. "వాడికింద జొరబడ్డాడు"-వానికి లోబడి వాని నాశ్రయించుకొని యున్నాడు అని భా.

క. * కైవడి మెకములఁ గుర్మెడి
కైవడి మాయావ చేవ కనఁ బోయెదుగా
దేవర మా దేవరవలె
వేవేగమె సామి, వేఁట విచ్చేయువయా. ౨౫

టీక.—కైవడిఁ = చేతి జవముచేత (కైవడి యనంగఁ దగు రీతి, కరజవంబు'- ఆం. భా. ౩-౯౨) మెకములఁ = మృగములను, కుర్మెడి కైవడిఁ= (మేము) పొడుచునట్టి విధమును, ♦ మా, యావ — చేవ = మాకున్గల మెలకు

* ఈపద్యము పూ. ము. లో, పా ర పా టు న ౨౬ వదిగా ముద్రితమైనది. దానిని గమనింపక శాస్త్రిగారును, వారినినమ్మి హావిళ్లవారును, అట్లే అక్రమముగనే ముద్రించినారు. (తంజ. తాళ. ప్రతిలో ౨౫ వదిగానే యున్నది.)

♦ పూ. టీ.—'మా - ఆవ = జ్ఞానము'

వను - ధైర్యమును, కనఁబోయెదుగా = చూచెదవుగదా! దేవర = ప్రభూ, †మా దేవరవలెన్ = మాపాలి దేవునివలె, సామి, వేవేగమె = శీఘ్రముగా, వేట విచ్చేయువయా = వేటకు రావయ్యా. ('యావ'-'ఏవ' కు వ్యావహారిక రూపము)

చ. *అన విని మందహాస మొలయం ‖దమితోడ విభుండుపోండు మీ
వెనుకనె వత్తు, నన్నియును వేటకు నాయితపెట్టుఁ డిప్పుడే,
యని యచిరత్న ♦రత్న ఖచితాభరణంబులు పట్టుకోక లి
చ్చినఁగొని చెంచుజేంద్రపుఁ సిగఁదు బూఁదునై ముదంబునన్.

టీ.—అనన్ - విని, విభుఁడు = రాజు, మందహాసము = చిరునవ్వు, ఒలయన్ = ఒప్పగా, (అనగా చిరునవ్వునవ్వి.) తమితోడన్ = ఉత్సాహముతో- (మీరు) పొండు - (నేను) మీ వెనుక నేవత్తును, వేటకున్, అన్నియును = కావలసిన యెల్ల పరికరములను, ఇప్పుడే, ఆయితపెట్టుఁడు = సిద్ధపఱుపుడు, అని, అచి... పంక్తులు.—అచిరత్న = నూతనములైన, ◊రత్న = రత్నములను, ఖచిత = చెక్కిన ఆభరణంబులు = సొమ్ములను, పట్టుకోకలు = పట్టువస్త్రములును ('చేలములనుఁ బుట్టంబు దువ్వలువ చీర కోక వలువయనఁగ.' ఆం. సం. మాన. 27) ఇచ్చినన్ (

'యావ'ను 'ఆవ' యనుకొనుట తెలియమి. 'అవ = జ్ఞానము' అని టీక వ్రాయుట సాహసము.

† పూ. టీ.—'మాదేవరవలెన్ = లక్ష్మీభర్తయైన విష్ణువువలెనే, అతిశీఘ్రముగానే రావయ్యా.'

చెంచులు రాజును 'విష్ణువువలెనే - శీఘ్రముగానే, రమ్మన్నారట! పట్టి మాట. అతుకనివాత.—'మాదేవర; భూదేవర; క్ష్మాదేవర' అను మిశ్రసమాసములు అశ్రుతచరములు. అదియట్లుండగా, పద్యమున కవి చెంచులకు - పాత్రోచితభాషగా, అచ్చ తెనుగు పదములనే వాడినాడు. కావున నిందు 'మా' అను సంస్కృత పదమును చొప్పించుట తప్పు.

*ఇది శా. ప్ర. లో, 27 వ పద్యము.— అందువలన అన్వయక్రమమునకు భంగము.

‖ శా. పా.— 'తమతోడ.'— రాజు చెంచుల కాభరణాదుల నిచ్చినది 'తమితోడ' గాని 'తమతోడ' కాదు. ('తమి'-తంజ. పా.)

♦ శా. పా.—రత్నఖచితాభరణాంబర పంక్తులిచ్చి పంచిన.'—'ఆభరణంబులు వేడ్కతోడ నిచ్చిన.'-పాఠాం.

◊పూ.టీ.—'రత్న ఖచిత = రత్నములతో చెక్కఁబడిన సొమ్ములయొక్కయు'

కొని = తీసికొని, చెంచుకొండు(?), ముదంబునన్ = సంతోషముచేత * సింగఁడు-బూరఁడును - ఐ = ఉప్పొంగి (=సంతోషమున నుబ్బితబ్బిబ్బై)

—: వేటసన్నాహము :—

క. చని; రంత వేఁటఁ బోవం
జన మీఱ రాయుత్తపడి వెసన్ రం డనుచున్
జనవరులన్ జనవరులన్
‡ మనసరులన్ దొరల ననిపి మహీపతి దానున్. ౭౭

టీక.—చనిరి = (చెంచులు) పోయిరి. అంతన్ = అటుపిమ్మట, వేఁటఁ బోవన్ = వేటకుపోవుటకు, చనన్ = తగునట్లు, మీఱ, ఆయిత్తపడి = సిద్ధపడి, వెసన్ = త్వరగా, రండనుచున్,- జనవరులన్ = రాజులను, † చనవరులన్ =

అభరణములయందు రత్నములు చెక్కఁబడును గాని, రత్నములతో ఆభరణములు చెక్కఁబడవు.

* పూ. టీ.—'సింగఁడు = సింహమువంటివాఁడు, బూరఁడున్ = పూరించినవాఁడును.'

'బూరఁ'డనగా పూరించినవాడట! ఏమిపూరించినవాడో? అస లాయర్థమున కాకర మేమో? ప్రయోజనమేమో? పూ. టీ. లో తేలదు. శ. ర. కర్త 'సింగఁడు = కోపించినవాఁడు, బూరఁడు = విజృంభించినవాఁడు' అన్నాడు. కాని, అట్లా పదములను విడదీసి యర్థము చెప్పుట సరికాదు. 'సింగఁడు = కోపించినవాఁడు' అనుటయు సరికాదు. 'ఉత్సాహమున పొంగి' - 'విజృంభించి' అను అర్థములలో 'సింగఁడు బూరఁడై' అనుట జాతీయముగా కనబడుచున్నది.—

చ. "నీయుపకారకృత్యముల్, గుఱిగడవం బ్రియంబు తమిఁ గొండలు కోటులు చేసి చెప్పితిన్. ఉ. చెప్పిన నంతరంగమున సింగఁడు బూరఁడునై." (వేం. పం. 4-52)

‡ శా. పా.—'మన సరలన్' ఇది యర్థములేనిమాట. వావిళ్లవారిపాఠమునే గ్రహించినారు. పూ. ము. లో 'మన సలరన్' అని యున్నది. పూ. టీ. లో; 'మనసు అలరన్ = మనస్సు సంతోషింపఁగా' అని యున్నది. జనవరులన్ - చనవరులన్ - దొరలన్, అను వరుసలో, నడుమ 'అలరన్' అని యుండుట శబ్దాలంకారభంజకము. కావున 'మనసరులన్' అని యుండుట యుచితమని నేను భావించినాను.

† పూ. టీ.—చనవరులన్ = 'స్నేహితులను'

ఉద్యోగులను, మనసరులన్ — ద్దొరలన్ = మనస్వులయిన సేనానాయకులను అనిపి = పంపి, మహీపతి, తానున్ = తానుగూడా (నుం అ.)

'మనసరి = మనస్వి' అనుటకు.—

క. 'అనయము నిజపరిచారం
బనయముగా కుండ సచటు నతిశౌర్యగుణస్
మనసరియే కేసరి యని
మనసరి రాకొమరుమూఁకి మానుమనుగీతిన్.' (రామా. 1-188.)

(శ. ర. లో 'మనసరి=బుద్ధిమంతుఁడు.' అని యున్నది. అది సరియైన యర్థము కాదు.)

చనవరి = చనవుకలవాఁడు, స్నేహితుడు; ఇది యౌగికమయిన యర్థము. 'రాజకీయోద్యోగి' అనునది రూఢ్యర్థము. (శ. ర. లో లేదు) 'చనవరి = A courtier, a favourite, a pet, (బ్రౌను) రాజసంబంధి జనులను చెప్పునప్పుడు రాజకీయోద్యోగి (= సేవకుడు) అనునదే సంప్రదాయార్థము.

(1) మ. 'నాయకుల్ గాయకుల్, చనవరుల్ గణికాజనంబు ... బల్ సామంతులున్ మంత్రులున్ .' (చంద్రి. 3-11)

(2) ద్విపద—'చతురులై నుతికెక్కు సన్మంత్రులాగ,
చనవరులాగ, కౌమా సామంతులాగ' (గౌ. హ. 2-389)

('చనవరు' లను, శాస్త్రిగారు లఘుటీక వ్రాయక వదలినారు.)

(3) గీ. 'అన్నిటికిఁ దానె చనవరి యగుచుఁ దిరుగ
నావిధమునెల్లఁ గడు దేవదేవిరోసి.' (మల్ల. విప్ర. 4-15)

(చనవరి యగుచున్ = నౌకరగుచు, అని యర్థము.)

ద్ధ్రు. టీ — 'దొరలన్ = ప్రభువులను'

పైన 'జనవరులన్ = రాజులను' అని చెప్పి, మరల దొరలన్ = ప్రభువులను అని చెప్పుట, పునరుక్తిదోషము. కావున 'దొరలన్ = సేనానాయకులను' అనుట యుచితము. దొర = సేనానాయకు డనుటకు.—

క. 'తనదొరలుఁ దానుదారక
దనుజేంద్రుఁడు కార్తికేయుఁదాఁకిన.' (భా. శల్య. 2-188.)

సీ. 'బలములు గెడసినఁ గలగుండు వడుదొరల్
దొరలు త్రెళ్ళినఁ బొదల్ దూఱుబలము' (చంద్రా. 6 ఆ.)

‡ గీ. అంతిపుర మేఁగి మజ్జనం బాడి వేఁటఁ
*బోవుతమి డేగపదనుగ భోజనంబు
సేసి యాఖేటవిహరణోచితము గాఁగఁ
దత్తఱంబునఁ గైసేసి; ♦బిత్తరముగ. ౭౮

టీక.—అంతిపురమేఁగి = అంతఃపురమునకుపోయి, మజ్జనంబాడి = స్నానముచేసి, వేఁటఁబోవుతమిన్ = వేటకుపోవు ఉత్సాహాతిశయముచేత, డేగపదనుగన్ = త్వరత్వరగాను - మిక్కిలి తేలికగాను, భోజనంబుచేసి, ⁋ఆఖేట... కాఁగన్ = వేటయందలి సంచారమునకు తగినట్లుగా, తత్తఱంబునన్ = ఆదరబాదరగా, కైసేసి = అలంకరించుకొని.— బిత్తరముగన్ = సొగసుగా, (ముందరి కన్వయము)

డేగపదను.— డేగ, యిటువచ్చుచూ ఒకచేపను, అటు పోవుచూ ఒక పిట్టను తన్నుకొనిపోయి తినును. రాజును అట్లే (అరగంటసేపు కూర్చుండి ఆకలిగాముగా పట్టింపక) అటొక ముద్ద యిటొక ముద్దగా భుజించెనని, భా.

---

‡ ఈ పద్యము పూ. ము. లో లేదు.

* శా. పా.— 'వేఁటఁబోవుతతి' ('తతిన్ = సమయమందు' అని, పూ. టీ)

డేగపదనుగా భోజనముచేయుటకు కారణము వేటకు పోవుటయందలి 'తమి' గాని, వేటకుపోవునట్టి 'తతి' కాదు. పూ. టీ. లో 'డేగపదను' త్యక్తము. పూ. టీ. కాగితపు వ్రాత ప్రతిలో 'డేగపదనుగన్ = శ్యేనపక్వముగా' అని యున్నది.

♦ శా. పా.—'చిత్తరువుగ' ('చిత్తరువుగన్ = ఆశ్చర్యముగా, కైసేసి = అలంకారముచేసికొని' అని, పూ. టీ.)

ఆఖేట విహరణోచితముగాఁగన్ కైసేసి, అని ముగియుచుండగా, మరల 'చిత్తరువుగన్ కైసేసి' అని యన్వయించుటెట్లు? ('బిత్తరముగ' అని, తంజ. తాళ. పా.)

⁋ పూ. టీ —'ఆఖేట విహరణము = వేటయొక్క క్రీడ.'
'వేటయొక్క క్రీడ' అనుట తెనుగు సంప్రదాయము కాదు.

సీ. †ఒంటుముత్తెములతో నొంటు కెంపులకాంతి
చెక్కులజవ్వాదిఁ జికిలిసేయ,
♦హురుమంజిముత్యాల యొరగుసొగ మెఱుంగు
నొసలిబిత్తరిబొట్టు ముసుగు వేయ,
జాతినీలపుఁదాళిచాక చక్కప్రభల్
కస్తూరినెఱిపూఁతఁ గుస్తరింప,
సొగసు *సూర్య పటంపు సురివాలు ‖మైఁ దళ్కు
హొంబట్టుదట్టిపై నోలగింపఁ,
గీ. జేతివజ్రంపుఁబిడితోడి చిక్కటారి
చాయ వలెవాటుదుప్పటి ‡సంకుఁదోమ,
రాచిలుక తేజినెక్కెడు రాతనంగఁ
జక్కఁదన ముప్పతిల్లంగ జనవిభుండు. ౭౯

టీక.—ఒంటుముత్తెములతోన్ = అంటుకొనుచులోని ముత్యాలతో, ('పోగఁగనఁ గర్ణవేష్టన సంజ్ఞయై పెలయుఁ దద్విశేషాభిధానస్థి చెలఁగు గంటీలొంట్లు.' ఆం. భా. 2–148.) ఒంటు = కూడియున్న, ('ఒంటుట To agree with one's health'.— బ్రౌను) కెంపులకాంతి, చెక్కులజవ్వాదిన్ = చెక్కిళ్ళయందలి జవ్వాజియను సుగంధ ద్రవ్యమును. చికిలిసేయన్ = మెరుగెక్కం

---

† వా. పా.—ఒంటిముత్తెములతో నొంటి కెంపులకాంతి.'—

ఇది పూ. ము. పాఠము. వావిళ్ళవారి ప్రతిలోను ఈపాఠమే యున్నది. అర్థమేమో పూ. టీ కర్తలు చెప్పలేదు. మద. వ్రాతప్రతిలో- 'ఒంటుముత్తెములతో నొంటు' అను పాఠము లభించినది.—

♦ పాఠాం —హురుమంజిపూసల నొరగ బాగు మెఱుంగు - నొసలి బంతికి బెట్టు ముసుగు వేయ.' (పూ. ము.) 'యొరగు బాగు మెఱుంగు.' (తంజ. తా. పా.),—

* 'సూర్యపుటంపు.'

‖ వా. పా.—'మైతళుక్కు'

‡ వా. పా.—'సంకు దోఁప' ('సంకుదోమ' పూ. ము.; మద. తాళ్ప్రతి.)

పగా.—(ముత్యాలకాంతియు, కెంపులకాంతియు మిశ్రమైనయెడల జవ్వాజి రంగేర్పడును. అందువల్లనే చెక్కిళ్ళయందు పూసియున్న జవ్వాజిపూత ఆ మిశ్రకాంతితో కలిసి మరింత ప్రకాశించినదని, భా.)— ♦ హురు... మెఱుంగు = హురుమంజి దేశపు ముత్యాలు కూర్చిన వంక తలపాగా యొక్క కాంతి, నొసలి బిత్తరిబొట్టుకున్ = నొసటనున్న సోయగపు తిలకమును, ముసుంగు వేయన్ = కమ్ముకొనగా.— (తలపాగ ముత్యాల తెల్లని కాంతి నొసటి తెల్లని తిలకముతో కలిసి ప్రకాశించినదని, భా.)—

తెల్లని బొట్టుధరించు ఆచారము కలదు.

"స్నానవారి ఘటరాజ దుకూలా,
గౌర మృత్తిలకబిందు ముఖేందుః,
కేశశేష జల మౌక్తికదంతా
తం బభాజ సుభగాప్లవనశ్రీః." (నైష. 21-16)
"చంద్రదరజమున నొక పూర్ణచంద్రవదన
చంద్రమండల తిలకంబు సఖికిఁ దీర్చె." (శృం. నై. 8-100)

జాతినీలపుతాళి = మేలయిన నీలముల పతకముయొక్క, చాకచక్యప్రభల్ = చకచకకాంతులు, కస్తూరి నెఱిపూఁతన్, విస్తరింపన్ = బుజ్జగింపగా.— (నీలముల కాంతియు కస్తూరివర్ణమును నలుపే కావున ఒండొంటితో కలిసి ప్రకాశించినవని, భా.) సొగసు = అందమైన, సూర్యపటంపుసురేఖాలు = * మొకమల్ ఒరతోడి చురకత్తి, మైన్ = పార్శ్వభాగమున, తళ్కు...ఛట్టిపైన్ = కాంతులీనుచున్న బంగారువన్నె పట్టు దట్టిమీద, ఓలగింపన్ = (కొలువై) యుండగా (రాజు పట్టుదట్టికట్టుకొని,

---

♦ ప్రా. టీ.—'హురుమంజి = శ్రేష్ఠమైన.'

'హురుమంజి' ఒకదేశము. ఆదేశపు ముత్యములు శ్రేష్ఠములని ప్రసిద్ధి. అంతేగాని, 'హురుమంజి'= శ్రేష్ఠమైన-అనునర్థమునిచ్చు విశేషణముకాదు. అనగా, హురుమంజి కవిత్వము; హురుమంజిపాట; హురుమంజికూర, అని విశేషణముగా వాడకూడదు

* ప్రా. టీ.—'మొకమల్ పట్టుయొక్క— కత్తియొక్క— మైతళ్కు = దేహకాంతి,...కాసెమీఁదను కొలువుతీరియుండగా—ప్రకాశింపగా.'

పట్టుకును, కత్తికిని దేహముకలదా? కత్తి ఒరలోగదా ఉండునది? దాని కాంతి కాసెపైని ప్రకాశించుటెట్లు?

మొకమల్ పట్టువేసికుట్టిన యొరలో కత్తినిపెట్టి, దానిని దట్టీమీద ఒకవైపున వ్రేలాడదగిలించుకొన్నాడని, భా.)

చేతి...చాయ.— చేతి = తనచేతనున్న, వజ్రంపు పిడితోడి = వజ్రపు పిడిగల, చిక్కటారి = (చికి + కటారి) చిన్నకత్తియొక్క, చాయ = కాంతి, వలెవాటు దుప్పటి ❡ సంకుగా = వల్లెవాటువస్త్రము నెడు శంఖమును, తోమగా = పరిశుద్ధిచేయగా.— (చికిలిచేసిన కత్తియొక్క తెల్లనిడాలు, శంఖమువలె తెల్లనైన వల్లెవాటుపై ప్రసరించినదనియు దానిచే వల్లెవాటు వస్త్రము మిక్కిలిగా ప్రకాశించినదనియు, భా.):— రాచిలుక...తనంగన్ = మన్మథుడో అన్నట్లు (మన్మథునికి చిలుక వాహనము.)

గీ. నగరు వెలువడి వేఁటసన్నాహమునను*
హితులు మన్నీలు దుర్గాధిపతులు దొరలు
వేత్రహస్తులు రౌతులు వీరభటులు
బలసి ♦యిరువంకలను జేరి కొలిచి రాఁగ. ౧౦

టీక.— వేఁట సన్నాహమునను = వేటకుపోవు ప్రయత్నముతో, హితులు, మన్నీలు = చిన్నచిన్న రాజులు (మన్నెమనగా సన్మానించియిచ్చిన భూభాగము, అట్టిప్రదేశములకు ప్రభువులయినవారు మన్నీలు.) దుర్గాధిపతులు = కోటలుఁగల పెద్దరాజులు, దొరలు = సేనానాయకులు, వేత్రహస్తులు = బెత్తాలవారు,

❡ పూ. టీ.—(చిన్నబాకుయొక్క కాంతిచేత) 'సంకుదోఁప = సందేహము కలుగఁగా.'

ఏమి సందేహము కలిగినదో! ఆసందేహము కలుగుటకు కారణమేమో! పూ. టీ. లో తేలదు. అసలు 'సంకు' అను పదమునకు 'సందేహము' అను నర్థమెక్కడనున్నదో నాకు కనబడలేదు. 'సంకు' శంఖ శబ్దభవము, 'శంక' శబ్దభవము కాదు. (చూ. శ. ని.)

"సంకు వలమురి యనఁగ శంఖము పెలయు." (సాంబ. దేవ. 14)

'దోఁప' అనుపాఠముతప్పు. 'సంకుదోమ' అను పాఠము, పూ. ము. నను, మద. తా. ప్రతిలోను, ఉన్నది.

*శా. పా.— 'సన్నాహమునకు.' (ఇది పూ. ము. పా.)

♦పాఠాం.— ఇరుదెసబలమంత'— 'ఇరుపక్కియలను'

రౌతులు = రాహుత్తులు (= గుఱ్ఱపురౌతులు) వీరభటులు = వీరులయినబంట్లును, బలసి = పరివేష్టించి, ఇరువంకలను = కుడియెడమలను, చేరి, కొలిచిరాఁగా, (రాజు) నగరువెలువడి = అంతఃపురమునుండి వెలువడి (ముందరికన్వయము)

సీ. మురువైన చక్కని మొగముట్టు సవరించి
 నవరత్నమయ ఖలీనం బొనర్చి
పచ్చసూర్యపటంపుఁ బల్లంబు ఘటియించి
 *బిరుదుఁదలాటంబు నిరవుకొలిపి
చికిలిచొకాటంపుఁ బికిలి కుచ్చు లమర్చి
 యపరంజిపక్కెర యలవరించి
సముకట్టుజల్లులు సమకూర్చి యిరువంక
 గొరకసింగిణిపొదుల్ గూర్చికట్టి
గీ. పంచకము లొమ్ము విరివి యై పరిఢవిల్ల
మోడి శిర స్సెత్తరముఁ గల్గి మొయిలులోని
జలము తేనోపు పాదరసంబు వంటి
యుత్తమాశ్వంబు సాహిణి యొకఁడు నిలుప. ౮౧

టీక.—మురువైన = సొగసైన, మొగముట్టు= గుఱ్ఱముముఖమునకు తగిలించు భూషణము, ('మొగముట్టనఁగ నశ్వముఖభూషదనరు.'—ఆం. భా. 2-199) సవరించి, నవరత్నమయ ఖలీనంబు- ఒనర్చి = నవరత్నములుచెక్కిన కళ్ళెముపెట్టి, పచ్చ... పల్లంబు = పచ్చని మొకమల్ పట్టుజీను (పల్లము. ప్రి. పల్యాణము)

---

* శా పా.—'బిరుదుఁదలాడంబు' ('బిరుదైన తలగడను.'—వ్రా.టీ.)

గుఱ్ఱము తలమీద బిరుదుగా నుంచదగినది 'తలాటము' గాని 'తలాడము' కాదు. 'తలగడ' కానేకాదు.

(1) సీ॥ "తలాటమంచనఁగ నశ్వశిరోధి, భూషణసంజ్ఞయై పొసగుచుండు"
(ఆం. భా. 2-199)

(2) "తలాటము = (తల + ఆట.) పికిలిపిట్టల ఱెక్కలు లోనగు వానిచే నేర్పఱచి గుఱ్ఱము నెత్తిని నిలువుగా నమర్చెడు తురాయి."
(శ. ర.)

ఘటించి = అమర్చి, బిరుదు తలాటంబుల = బిరుదైన తురాయిని (=తలకుచ్చును) ఇరవుకొలిపి = శిరసుపై నెలకొలిపి: చికిలి = మెరుగులు పెట్టిన, చొకాటంపు = అందమయిన, పికిలికుచ్చులు = పికిలిపిట్ట యీకలతో కట్టినకుచ్చులు, అమర్చి; అపరంజిపక్కెర = మేలిమి బంగారు కవచము, ('అశ్వతనుత్రాణ మదరుఁ బక్కెరయన.'- ఆం.భా. 1-199. ఇక్కడ కవచమునగా గుఱ్ఱముదేహముమీద కప్పు వస్త్రమని, భా.] అలవరించి = అలంకరించి; సమకట్టుజల్లులు - కవచమునకు సంబంధించిన జాలరులు, సమకూర్చి; గొరక = బాణములయొక్క యము. (గొరక, ప్రి.

(3) 'పీలిసంచె తలాటంబు పేరోజంబు.' (మను. 4-28)

('పీలిసంచె తలాటంబు = పికిలిపిట్ట యీకెల తురాయిన్ని'- జూలూరివారిటీక)

(4) సీ. 'జేజేలరాయని శేజీ తలాటమై
పరఁగెడు పికిలిపూఁబంతియనఁగ.' (యయా. 2-101)

(5) సీ. 'ఉపసుధర్మాస్థాని నున్న వేలుపుఁ గత్తి
లానికి బట్టు తలాటమనఁగ.' (వరాహ. 4-145)

(6) సీ. పచ్చలుగూర్చిన పయిఁడి పుట్టముమీఁద
కెంబట్టు జిగి తలాటంబుతోడ.' (చిత్రభార. 4-19)

ప్రాచీన ముద్రణమునను, వ్రాత ప్రతులలోనుగూడా 'తలాటంబు' అనియేయున్నది. అంతేకాక, యీ సారంగధరకు మూలమయిన నవనాథ చరిత్రమున సైతము— 'బిరుదు తలాటంబు పీలిజల్లెడలు' (పుట, 36) అనియే యున్నది. అయితే, తంజ, ప్రతులలో నొకదానిలోమాత్రము 'తలాడంబు' అని యున్నది. మరిన్ని 'తలాడంబు' అను పదము (వావిళ్ళ) ఉ. రా. 7- 397 లో సీ. 'కళుకు నీలంపు సింగంపుఁ దలాడంబు.' అన్నచోటగూడా కనబడుచున్నది. కాని, నిఘంటుకర్తలెవ్వరును ఆరూపమును గ్రహించలేదు. తలాడము, తలాటమునకు రూపాంతరమయినను 'తలగడ' యన్నయర్థము మాత్రము కేవల మసమంజసము. బొత్తిగా అనుచితము.

సింహతలాటము; (= సింహలలాటము) సింహతలాటపు ముసుగులు; పులి తలాటము, లోకమున బిరుదచిహ్నములు.

1. ద్వి.—'సిరిగులుకు రత్నాలసింహతలాల, బిరుదాంకములఁజాలఁ బెంపొందు జవన, తురగంబునెక్కి.' (సొ. చ. పు. 9)

ఖురాలక్షణము.—'చిన్ని నేడయము నన్ను గ్గ చెలఁగును గొరకనా' ఆం. భా. ౬_44.)
సింగిణి = కొమ్ములతో జేయఁబడిన ధనుస్సులయొక్కయు. (సింగిణికి మొదటిరూపము
సింగాణి. ప్రా. శార్ఙ్గము.) పోముల్ = కత్తులు.— *పంచకము = పిఱుఁదుభాగము,
ఎగొమ్ము = ఎదురుకొమ్ములున్న, విరివియై = విశాలమై, పరిఢవిల్లఁగ = ఒప్పఁగా,
§మోడి = బింకముతో, శిరసు + ఎత్తరము = శిరస్సుయొక్క యౌన్నత్యమును, కల్గి,
మొయిళ్లలోని జలము = మబ్బులలోని నీటినైనను, తేనోపు = తీసికొని రాఁగలిగి
సత్త్వము (అనఁగా మబ్బులలోనిదైనను చెంగలింపఁజాలిన లాఘవము కలదియు.)
పాదరసముచంటి = పాదరసమువలె చురుకుదనమును పరువులువారు స్వభావ
మును కలదియునైన, ఉత్తమాశ్వంబును, సాహిణి = గుఱ్ఱపువాఁడు, నిలుపఁగ =
తెచ్చి యెదుటనిలువఁబెట్టఁగా.

చురుకైన గుఱ్ఱమును పాదరసముతో పోల్చుట పరిపాటి.—

గీ. 'సరిదొరలు దండనోరయ నాస్థానమండ
పమున నిలుచున్న యంతలోఁ బాదరసము
పోకగలతేజి, నిందు సంజోకఁజేసి
యెదుట నటు దెచ్చినిల్పె సాహిణియొకండు' (శుక. 1—2౮౦)

ద్విపద.—'పరగఁబన్నిన మట్టి పాదరసంబు
శరణిభంజిళ్లు తొక్కనిచోట్లు దొక్కు
తురగరత్నము'. (నవనాథ - పు. 36.)

---

* పూ. టీ.—'పంచకము = గుండెలు.'

గొప్పపొరపాటు. పంచకము = పిఱుఁదుప్రదేశముగాని, గుండెలు కావు
సీ. 'పంచకంబన నశ్వ పశ్చాత్ప్రదేశమా' (ఆం. భా. 2-200) శ. ర. కర్త 'పంచకము=
అశ్వముయొక్క పశ్చాత్ప్రదేశము' అని యర్థము చెప్పి, అందుకీ 'సారంగ' పద్యమునే
యుదాహరించినాఁడు.

§ శా. పా.— 'మోడి శిరసెత్తుటయు' ('మోడిగ = శృంగారముగా'
అని, పూ. టీ.)

'మోడి' కి శృంగార మను నర్థము నిఘంటువులలో లేదు. 'శిరసెత్తరము,
తంజ. తా. పా.

ఉ. *ఉక్కడమైన మంచి †తనువొప్పెడు నా హయరత్న, మెక్కినన్
గక్కన మేమి లేక రవగాలును బోడన ♦యడ్డవేడెముల్
లుక్కడు వాళ్లి జంగనపడుం గనిపించుచుఁ బోయిపోయి, రా
జక్కడ వన్నె పోఁక నటు పోయనినన్ గదలెన్ జరీలునన్. ౭౨

టీక.—ఉక్కడమైన = ఉన్నతమైన, మంచి తనువు — ఒప్పెడు — చక్కని శరీరముగల, ఆ హయరత్నము, ఎక్కినన్ = రాజు — ఎక్కగా, కక్కస మేమిలేక = నడకలో పోటుదన మేమాత్రమును లేకుండా, రవగాలును = ముందరి

* శా. పా.— 'ఉత్కళమైన' ('ఉత్కళము, = ఉన్నతము, పూ.టీ.)

'ఉక్కటమైన' పూ. ము; 'ఉత్కళమైన'. (బ్రౌ. - తంజ. ప్రతులు; 'ఉక్కడమైన' శ. గ.— శ. ర. పాఠమే సాధువు, ఎట్లనగా:—

ఉక్కడము; ఉత్కళము; భిన్నపదములు. ఉత్కట - భవము ఉక్కడము = (విశేషణము) గొప్ప. ఉత్కళము = (దేశ్యము; విశేష్యము.) శత్రువుల రాకను కనిపెట్టుటకై యుంచిన కావలి; (వైకృ) పట్టణమునకు పోవు రాజమార్గము. (చూ. శ. ర.) సీ. 'ఉపనిష్కరంబొప్పు నుత్కళంబును'. ఆం. భా. 2-9. ('ఉప నిష్కరంబన నుత్కళంబనుమను', అని, సూ. ని. సా.)

'ఉత్కళము' నకు, ఉక్కడము; ఉక్కణము, అను రూపాంతరములు కలవు గాని, ఉత్కటార్థకమైన 'ఉక్కడము' నకు - 'ఉత్కళ' మను రూపాంతరము లేదు. కావున 'ఉన్నతము' అను నర్థమున 'ఉత్కళమైన' అను పాఠము సాధువు కాదు.

† శా. పా.— 'మనువొప్పెడు' ('మనువు = జాతి' పూ. టీ.)

'మనువు' నకు 'జాతి' యను నర్థము కోశములలో లేను. 'హయనువొప్పెడు' అని, శ. ర. 'తనువొప్పగ' అని, మద. తా. పా.

♦ శా. పా.—'అడ్డవేడెముల్లుక్కడువాళి.' (లుక్కడువాళి = కుణుఁగుపడి నట్టిదవుడు' పూ. టీ.)

ఈపాఠము, అర్థముగూడా సరియైనవి కావు. 'అడ్డవేడెముల్ - లుక్కు' అని సాధుపాఠము. టీకాసహితమైన కాగితపు వ్రాతప్రతిలోను మద. తాళ. ప్రతి లోను, 'రవగాలు' అను పదము క్రింద బాణ్యమునను, ఉన్నది.— శ. ర. లోను, సూ. ని. లోనుగూడా 'లుక్కు' 'ఉలుక్కు' గా పఠితమైయున్నది; ప్రమాదము. (వివరములకు, చూ. విక్రమ - ఉగాది సంచిక.)

రెండుకాళ్లొకమారును — వెనుకటి రెండుకాళ్లొకమారును, ఎగురునట్లు నడచునడక. (=ఆస్కందితము) జోడన = చాకళించి దూకుట, (=ధౌరితకము.) అడ్డవేడెముల్ పాముసడకవంటి నడకలును (=రేచితము.) ఉరుక్క = మెల్లని నడక, ('చనును — ఉరుక్కనఁగ నీచగతి పేరు.' ఆం. భా. 2-198.) దువాళి = సమవేగముగల నడక, (=ప్లుతము.) ♦జంగ నడలుఁ = కాలు చాచివేసి నడచు నడక (=జంఘాలగతు) లున్న, కనిపించుచుఁ = ప్రదర్శించుచు, పోయిపోయి, రాజు, అక్కడ= పొట్ట క్రింద, వన్నెసోఁకఁ = (కాలి) అంకెము తాకునట్లుగా, హా - అనఁగ = హా యని యదలించఁగా, జరీలునఁ = వెంటనే - శీఘ్రముగా, కదలెను.

రాజు గుఱ్ఱముసెక్కి కాలియంకెవన్నియ పొట్టక్రింద తగులునట్లు తన్ని యద లింపగా, ఆగుఱ్ఱము పలురకములయిన నడకలు చూపించుచు పోయె నని, తా.

గీ. ఎనయఁ ‡గడుజోడగించి తోలినహయంబు
దనవుఁవక్షంబు నేలపైఁ దాఁకినటుల
నోరిలోఁ గాళ్లు వెళ్లెడునో యనంగఁ
గంచుమించుగ ధరణి గ్రిక్కదలఁ గదల. ౮౩

టీక.—జోడగించి = జోడన అను గతివిశేషమునకు పురికొల్పి (జోడన = చాకళించి దూకుట.) తోలినఁ = కదలింపఁగా, హయంబు, వక్షంబు = రొమ్ము, నేలపై తాకినట్లును, నోరిలోఁ = నోటిలోనుండి, కాళ్ళు, వెళ్ళెడినో - అనంగఁ = వెళ్లివచ్చుచున్నవో అన్నట్లును, (ముందరి కాళ్లు ముందరికిని, వెనుకటి కాళ్లు వెనుకకును, పూర్తిగాచాచి రొమ్ము నేల కంటుచున్నదో యన్నట్లుగా సాగి పరుగెత్తునప్పుడు, ముందరి కాళ్లు మూతికంటుచుండును; అప్పుడు చూచువారికి ఆ కాళ్లు నోటిలోనుండి వెళ్లివచ్చుచున్నవో అన్నట్లే కనబడుచుండును. *కంచుమించు

♦పాఠాం —'జిల్గునడలుఁ' (శ. ర.)

అశ్వగతి విశేషమయిన 'జంగ' ను వదలి విశేషణమాత్రమయిన 'జిల్గు' ను గ్రహించుట యుచితమగునా?

‡ శా. పా.—'చెవిఁబోడిగించి' (పూ. టీ. లేదు.)

'కడు బోడగించి' అని, పూ. ము; కరలో 'జోడగించు' అను పదము క్రింద సరియైన పాఠమున్నది. పూ. ము. లో 'జో' కు బదులు 'బో' యుండుట అచ్చు పొరపాటు.

* పూ. టీ.— 'కంచుమించుగఁ = అగపడక పోవునట్లుగా'

గన్ = అత్యంతవేగముగను, ధరణి గ్రక్కదలఁగ = భూమి దద్దరిల్లగాను, (గుఱ్ఱము) కదలన్ = కదలగా.

'నోరిలో వెళ్లెకునో' అనుచోట 'ఉంటి' కి లోపము. (ముా. బాల. కాం. 11.) 'నూతిలో వెఱువడఁ గోమలింగిరిచె విశ్రితకీర్తి యయాతి స్త్రితోన్'(భార. ఆది. 3-144.)

> గీ. అసమతురగ సమారూఢుఁడైన విభుఁడు
> కదలునప్పుడు దిక్కులు గగనతలముఁ
> గప్పెఁ గెంధూళి సాంధ్యరాగంబు మించి
> గదిసెఁ జీకట్లు చక్రంబు లొదిగె నంత. ౮౪

ఈపద్యమున అసమతురగాది శబ్దశ్లేషచే సూర్యాస్తమయలక్షణము స్ఫురింప జేయబడినది.

టీక.—♦ అసమ...విభుఁడు.—అసమ = సాటిలేని, తురగ = గుఱ్ఱమును, సమారూఢుఁడైన విభుఁడు = ఎక్కినట్టి రాజు, [అసమ = బేసి (సప్త)సంఖ్యగల తురగములను పూన్చిన తేరెక్కిన (దిన) విభుఁడు = సూర్యుడు, అర్థాం.] కదలునపుడు = ప్రయాణముచేయునపుడు, [క్రిందికిదిగునపుడు, అర్థాం] కెంధూళి = ఎఱ్ఱని దుమారము, సాంధ్యరాగంబున్ మించి = సాయంకాలపు ఎఱుపునుమించి, దిక్కులు – గగనతలంబును, కప్పెను; —[సాంధ్యరాగంబు, మించి = అతిశయించి

శ. ర. లో 'కంచుమించు = అగోచరము' అని యున్నది. దానినిబట్టి పూ. టీ. వారును 'అగపడకపోవునట్లుగా' అన్నారు. సరికాదు.

"కంచుమించుగా – Rapidly, like a flush.– (పరచుట .. అను పదముక్రింద) కంచుమించుగా పరచుట – అడ్డులేకుండా పరుగెత్తుట" (బ్రౌణ్యము.)

వ. "మడుగులందాటించిన ఘోటకంబు......కంచుమించుగా బరచుట గగనచరుల వెరగుపరచె" (మను. 4–162)

('కంచు...చుట = అడ్డులేకుండా పరుగెత్తుట'— జూ. టీక.)

♦ పూ టీ. లో సూర్యప్రస్తావములేదు గాని, 'చక్రములు = జక్కవలు, ఒదిగెన్ = తొలఁగెను' అని మాత్రమున్నది. వేటకుపోవు రాజు ప్రయాణమునకును, జక్కవలు తొలఁగుటకును సంబంధమేమో ఆటీకలో తేలదు.

మరియు, 'ఒదిగెన్' అను నిరనుస్వారక్రియకు 'తొలఁగెను' అని టీక వ్రాయుట పొరపాటు. 'తొలఁగు' అను నర్థమున 'ఒదుఁగు' సానుస్వారము. "శని

...కప్పెను – అని, అర్థాం] చీకట్లు కదిసెన్ = దుమారము క్రమ్ముటచేత – వెలుతురు తగ్గిపోయెను — [సూర్యుడు క్రుంకుటచేత చీకట్లు, కదిసెన్ = చేరుకొనెను అని అర్థాం] అంతన్, చక్రంబులు = సేనలు, ఒదిగెన్ = అధికమయ్యెను. (ఎక్కడెక్కడి సేనలును ఒక్కటిగా గూడుకొని విస్తారమై రాజు వెంట కదలెనని భావము.) చక్రములు = జక్కవలు, ఒదిఁగెన్ = దాగుకొనెను. [అని అర్థాం.]

'ఒసగు – అధికమగు'– అనుటకు.—

"అసువెుకింతయొనర్చిన సది యొకపుడు
కాల్మములు కొల్పునాటి దుఃఖములు దెచ్చు;
నొదుగఁ జేసినఁ దలయేరు మొదలుగాఁగఁ
గలుగు లెవుసుల వేదన గడలుకొలుపు." (మార్క-ం- 2-87.)

క. వల లురులు బోనులు సివం
గులబండ్లును బోసఁగఁగా జిగురుగుండెల డే
గల జాగిలములఁ గొని యపు
డలబలములతోడ మృగయు లరిగిరి వెంటన్. ౮౫

టీక.—*వలలు (=జాలములు), ఉరులు = ఉచ్చులు, బోనులు = మృగములను బట్టెడి కపట యంత్రములు, సివంగుల బండ్లును = వేట కలవాటుచేసిన సివంగులను తీసికొనుబోవు బండ్లును, జిగురు గండెలున్ = పక్షులను పట్టుకొనుటకు బందనపూసి తయారుచేసిన దారపు చుట్టలను, డేగలన్ = డేగ యను పేరుగల (ఒకజాతి) పక్షులను, (డేగ సాధారణ పక్షులను, కుందేలు మొదలగు చిన్న చిన్న జంతువులను వేటాడును.) జాగిలములన్ = వేటకుక్కలను, కొని = వెంట తీసికొని, మృగయులు = వేటకాండ్రు, †అలబలములతోన్ = కలకలధ్వనులతో,

---

మనుమండు నద్దనుజు శీఘ్రము నాలుగు నారసంబులన్, వెనుకకొదుంగ జేసి" (భా. భీష్మ. 2-228)

కవి, సేనలపక్షమున 'ఒదిగెన్ = అధికమయ్యె' ననియు, చక్రవాకముల పక్షమున 'ఒదిఁగెన్ = దాగె' ననియు, భావించినాడు. పూ. టీ. కర్తలు గమనించలేదు. అందువల్లనే 'చక్ర' శబ్దమునకు 'సేన' లను నర్థమును వ్రాయనేలేదు.

* శాస్త్రిగారి దృష్టిలో, వల – ఉరి ఒక్కటే. శ్రం. నై. (పు. 209)లో, 'ఉరులు = వలలుగా' అన్నారు. (వివరములకు, చూ. 'ఓదార్పు' పుట. 12; 109)

† పూ. టీ.—"అలబలములతోన్ = ఆసేనలతో." ఇక్కడ, అల-బల

వెంటన్ అరిగిరి = ఆరాజు వెంటపోయిరి.

'సివంగి' ఒకజాతి చిరుతపులి. (= సివ్వంగి). సివంగులను వేటకులవరచువాడుక కలదు.

(1) "...వలలును, సివ్వంగులు, కుక్కలు, కృష్ణసారంగంబులు, ముంగిసలు, ఎద్దులు మొదలుగా వేటకు దిద్దిన జంతువులును." (కాళహస్తి. 3-62.)

(2) "గాటపుబోనులుం జిరుసంగండెలు సివ్వంగిబంట్లు" (శు. రా. 7.401)

క. భూభాగనభోభాగ స
మాభోగనిరోధి మేదురాశ్వవ్రజ రిం
ఖాభీషణ ఘననినద స
మాభీలదిగంతబలసమన్వితుఁ డగుచున్. ౮౩

టీక.—భూభాగ...న్వితుఁడు — భూభాగ = భూమియొక్కయు, నభోభాగ = ఆకాశముయొక్కయు, సమాభోగ = వైశాల్యమును, నిరోధి = అడ్డగించుచున్న (అనగా ఆక్రమించుచున్న) దియు, మేదుర = నిబిడమును నయిన, అశ్వ... నినద.— అశ్వవ్రజ = గుఱ్ఱపు గుంపులయొక్క, రింఖా = గొరిజల (ఘట్టన) వలని, భీషణ = భయంకరమైన, ఘననినద = గొప్పశబ్దముచేత, సమాభీల = మిక్కిలి భయంకరములైన, దిగంత=దిక్కుల తుదలుగల, బల = సేనలతో సమన్వితుఁడు = కూడుకొన్న వాడు - అగుచున్.

— వేఁట —

మ. చని యంతం గనియెన్ బ్రమోదమున నా సర్వంకషోదారసు
ఖని, కూలంకషదానతోయరుఘర కృత్యోకశల్యమోఘాయుతా
త్యనఘాస్తోకయశోఘనుం డౌచుట, రుందాభ్రభ్రంకషాశేషపు
ష్పనిధానావనిజాగ్రగణ్యము విరాజద్దండకారణ్యమున్. ౮౪

ములు, అని రెండు పదములు కావు. 'అలబలములు' ఏకపదము. 'కలకలధ్వనులు' అని ప్రకరణోచితమయిన యర్థము. (మృగములు గాక వేఁగసీఁ లెక్కడివో?)

(a) "కలకలధ్వని దోఁచు నలబలంబన" (అం. భా. 1-121.)

(b) "అలబలము లసంఖ్యములై యలబలములు సేయుచుండ" (విజయ. 8.141.)

(c) "క్షోభమేమాత్రము పుట్టినను — అలబలము వినరానిదమునా"

—చిన్నయసూరి మిత్రభేదము.

టీక,—సర్వంకష = సకల విషయములను ఒరయునట్టిదియు, ఉదార = గొప్పదియు, నైన, ధీ = బుద్ధికి, ఖని = గని (ఆకరము)అయినవాడును, కూలం... ఘనుండు.— కూలంకష = గట్టులనొరయు, దానతోయఝర = దానజల ప్రవాహమును, కృత్ = చేయునట్టి, కౌశల్య = నేర్పుచేత, మేఘాయిత = మేఘమువలెనయిన, (మేఘవ దాచరితం మేఘాయితమ్.) అత్యనఘ = మిక్కిలి పాపరహితమైన, అస్తోక = అల్పముకాని, యశః = కీర్తిచేత, * ఘనుడు = గొప్పవాడును. (అనల్పమును అతిపవిత్రమును నైన అతని యశస్సు, దానజలప్రవాహమును కూలంకషముగా ప్రవహింపజేయు। మేఘమువంటి దైనది. ఆరాజు గొప్ప దాతయనియు, యశస్వంతుడనియు సాముదాయికార్థము.) అయిన, ఆ రాజనరేంద్రుడు, ఎదుటన్, ‡ రంద్ర= విపులములును. ('ఉదారో రు విపులమ్'. అమ) అభ్రంకష= (ఉన్నతిచేత) ఆకాశము నంటుచున్న విదము, అశేష పుష్ప = సమస్తవిధములైన పువ్వులకును, నిధాన = ఉనికిపట్టులును, అయిన, § అవనిజ = వృక్షములచేత, అగ్రగణ్యము = మొదట లెక్కింపదగినది యగు, విరాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, దండకారణ్యమును, ప్రమోదమునన్, కనియెను.

'దానాది ప్రభవా కీర్తిః ప్రతాపప్రభవం యశః'.– (దానాదులవలన కలుగునది కీర్తి; ప్రతాపమువలన నేర్పడునది యశస్సు.) అని, కీర్తి యశస్సులకు భేదము చెప్పబడియున్నను, కవు లభేదముగా వాడుటయును కలదు; అది కవి వివక్షాధీనము. కావున ఈ పద్యమున, దానప్రభవమయిన కీర్తిని యశస్సుగా చెప్పుట తప్పుకాదు.

---

* పూ. టీ.—'యశోఘనుడు = కీర్తిచేత దట్టమయినవాడు.'
ఘనుడనగా గొప్పవాడు గాని, 'దట్టమయినవాడు' కాదు.

‡ పూ. టీ.—'రంద్ర = గొప్పదియైన, నిధాన = నిక్షేపమైనట్టి, వృక్షశ్రేష్ఠములు గలదాని.'

'వృక్షశ్రేష్ఠములు' బహు వచనము గావున, 'గొప్పది – నిక్షేపమైనట్టిది,' అనుట తప్పు. రంద్రనిక్షేపశబ్దములు ఏకవచనమున కనబడుచున్నందున పూ.టీ. కర్తలీతప్పుచేసినారు. (చూ, ౨–౧౩రే క్రింద.)

§ పూ. టీ.— 'అవనిజ అగ్రగణ్యమున్ = వృక్షశ్రేష్ఠములుగల దానిని.'

'అవనిజాగ్రగణ్యములు కలది' అని బహువ్రీహిగా చెప్పుట సరసమయిన సరణి కాదు.

మ. కని సౌమిత్రి హరి పుండరీక సపది గ్రస్త ప్రతిత్యక్త దం
తినికాయైణతతుల్ నిరాకుల సముత్సిక్తంబు లై †వర్తిలన్
ఘన నిస్సాణ మృదంగ కాహళ హుడుక్కా భూరిభేరీ *నిగుం
భన గంభీర విజృంభణ ధ్వని కదంబంబుల్ వనిం బొల్చినన్. ౮౮

టీక.—కని = (ఆ దండకారణ్యమును) చూచి, సౌమిత్రి = అందు ప్రవేశింపగా, హరి...తతుల్.— హరి = సింహములచేతను, పుండరీక = పెద్దపులుల చేతను, సపది = అప్పుడే ('సద్యస్సపది తత్క్షణే.' అమ.) గ్రస్త = పట్టుకొనబడి, ప్రతిత్యక్త = విడువబడిన, దంతినికాయ = ఏనుగుల మొత్తములును, ఏణతతుల్ = జింకల గుంపులును, (సింహములచేత ఏనుగులు - పులులచేత జింకలు, అని క్రమము.) ఘన...కదంబంబుల్.—ఘన = గొప్పవియైన, నిస్సాణ = నిస్సాణము, మృదంగము = మద్దెల, కాహళ = బాకా, హుడుక్కా = చిటిదమరు, భూరిభేరీ = పెద్దనగారా, (అను వాద్యములయొక్క) * నిగుంభన = (రూ. నిగుంఫనము.) కూడిన చేత, ♦ గంభీర విజృంభణ = విస్తారమయిన వ్యాప్తిగల (= మిక్కిలిగా వ్యాపించిన) ధ్వనికదంబంబుల్ = శబ్దసమూహములు (= అనేకవిధములయిన శబ్దములు.) వనిన్ బొల్చినన్ = అడవి

† శా. పా.—'వర్తిలన్' (ప్ర)వర్తిలగా అని, వ్యా. క.)

ధ్వనికదంబంబుల్ పొల్చినన్, దంతినికాయైణతతుల్ వర్తిలన్, అనుటచేత పద్యమున అర్థము పూర్తియగుటలేదు. 'వర్తిలన్' అను క్రియాపదము కలిపద్యముతో అన్వయమునులేను కావున 'వర్తిలెన్' అని యుండుట యుచితమని నేను సవరించినాను.

*. పూ. టీ.—'నిగుంభన = నిండిసటువంటి'

నిస్సాణముయొక్కయు, మద్దెలయొక్కయు...నిండినటువంటి...ధ్వనికదంబములు' అని వారియర్థము. నిగుంభన మనగా, కూర్పు (రచన) గాని, 'నిండినది' కాదు. 'నిగుంభనము'- విశేష్యము. "గుంభనము - Composition, in verse or prose. పదగుంభనము." (బ్రౌను.)

♦ పూ. టీ.—'గంభీ...భణ = అగాధమైన - వ్యాపించుటగల.'

శబ్దముయొక్క 'వ్యాపించుట' కు 'అగాధమైన' అను విశేషణము ముచితముకాదు. అగాధ మనగా లోతయినది. "అగాధ Unfathomable, very deep, bottomless." (ఆప్టె) — శబ్దము వ్యాపించవలసినది వెడలుపుగాగాని లోతుగా కాదు.

యందు నిండుకొనఁగా, నిరాకుల సముద్వృత్తంబులై — ♦ నిరాకుల = ఆకులత లేనట్టియు, సముత్ = ముసముతోఁ గూడినట్టియు, వృత్తంబులై = జీవనము (= బ్రదుకు) కలవియై, వర్తిలెన్ - (క. ర్త. - పూర్వోక్తములయిన యేనుగులును జింకలును.)

సింహము, పులి, మొదలగునవి జంతువును పట్టుకొన్న వెంటనే చంపక అప్పటికి వదలి, అవతల మరి కొంతసేపటికి దానిపై దుమికి చంపి తినును. అట్లే దండ కారణ్యములోని సింహములును, పులులును, ఏనుగులను-జింకలను పట్టుకొని పిమ్మట చంపుతలఁపుతో వదలియుండఁగా, ఇంతలో రాజుగారి మృగయావాద్యముల చప్పుడు లుప్పతిల్లెననియు, ఆశబ్దముల కదలి అవి పరుగెత్తగా, ఏనుగులును-జింకలును చావు తప్పి నిర్భయముగను సంతోషముగను వర్తిల్లె ననియు తాత్పర్యము.

క. సెలవిండు లెక్కఁ-బెట్టుచు,
'సెల విండు నృపాల' యనుచుఁ, జేరి కిరాతుల్
వల కేల మొ)క్కి, చూడుము
వల కేల మెకాలఁ దోలవలె మే మునికిన్? ౮౯

టీక.— కిరాతుల్ = వేటరులయిన ఆ చెంచులు, సెలవిండులు = సెలసు బద్దల ధనుస్సులను (సెల - తోలిరూపము. సెలసు = ఒకచెట్టు) సెలవు + ఇండు = ఆజ్ఞ యియ్యండి-అనుచు, వలకేలన్ - మ్రొక్కి = కుడిచేత నమస్కరించి, మేమునికిన్ = మేమున్నాము గనుక, మెకాలన్ = మృగములను, వలను + ఏల - తోలవలెను = వలయొద్ది ఆవలలోని కెందుకుతోలవలెను ? (తోలనక్కఱ లేదు. మేమే వెంబడించి వేటాడుదుము.— అని భా.)

♦ పూ టీ— 'నిరా...బులు = వ్యాకులత లేనట్లుగా సంతోషముతో గూడుకొన్న నడత కలవి.'

సంతోషముతోఁ గూడుకొనుట 'వ్యాకులత లేనట్లుగా'; వ్యాకులతయున్నట్లుగా; అని రెండువిధములా ?

'నడత' యనగా నడవడిక. (Conduct; behaviour) సింహాదులవలని బాధ తొలగుటవలన 'నిరాకులము'ను- 'ముత్సహితము'ను అయినది మృగముల బ్రదుకు (=జీవనము- mode of life) గాని, 'నడత' కాదు. వృత్తము = జీవనము. 'వృత్తంస్యాత్...జీవనేవర్తనేపిచ.' (నా. ర.)

'ఉనికి = ఉండుట' అనుటకు:—

చ. "ఎఱుఁగనె నీవు ప్రాంతమున నింతట నంతటనున్కి—" (శృం. నై. 1—104)

సీ. "బాలచంద్రికఁ బొంది పాయక చేతాళుఁ
డొకఁ డున్నవాఁడు, వాఁడునికి తెలియు
నెవ్వర నెఱుఁగరు" —(దశ. చరి - 3—70)

గీ. పులులఁ జట్టలు చీరి, దుప్పులను లేళ్ల
నేకలమ్ములఁ*గుమ్మి కూరాకుచేసి,
యమరఁ జమరులఁ బట్టి పాలార్చు మిప్పుడు;
సామి చూడుము నీబంట్ల సత్తు వనుచు. ౯౦

టీక.—పులులన్, చట్టలు చీరి = చంపి, ఏకలమ్ములన్ = అడవి పందు లను, కుమ్మి కూరాకుచేసి = నజ్జునజ్జుగా నలుగఁబొడిచి, చమరులన్ = (ఆడ) సవ రపుదుప్పులను (చమరి-బ. చమరులు) పట్టి పాలార్తుము = నిష్పందించి బాధిం తుము.

'కుమ్మి కూరాకుచేయు'; 'పట్టి పాలార్చు'-జాతీయములు, 'పట్టి పాలార్చు' అను క్రియ, పూర్వకృతులయందు 'ఉపేక్షించు' అను నర్థమున నే గాని 'బాధించు' అను నర్థమున నగపడదు. (శ. ర.)

క. ఆరభటుల్ విలసిల్లఁగ
వీరభటుల్ గెడపి రపుడు విభుకట్టెదుటన్
సైరిభముల మదవదనీ
చైరిభముల సింహశరభ శార్దూలములన్. ౯౧

టీక.—వీరభటులు = వీరులయిన ఆ బంట్లు, ఆరభటుల్ విలసిల్లఁగన్ = కోలాహల ధ్వనులు చెలరేఁగగా, విభుకట్టెదుటన్ = రాజుగారి యెట్టయెదుట, సైరిభ ములన్ = అడవిదున్నలను, మద...భములన్.— మదవత్ = మదముగలిగిన వియు, అనీచైః = అల్పములుకానివి, అనగా గొప్పవియు నయిన, 'అత్యనీచైః' అమ.) ఇభములన్ = ఏనుగులను, సింహ శరభ శార్దూలములన్, కెడపిరి = చంపిరి.

---

* శా. పా.—'క్రిమ్మి'

కుమ్మి కూరాకుచేయు - అను నుడిని 'క్రిమ్మి కూరాకుచేయు -అని సవరించుట యనుచితము. 'కుమ్మి కూరాకు' అనుటలోఁగల ఉచ్చారణ సౌంద ర్యము 'క్రిమ్మి కూరాకు' అనుటలో అంతరించును.

'శరభము' ఎనిమిదికాళ్లు గలిగి సింహమును చంపెడు మృగము. దానికి కన్నులు తలమీద నుండును. శరభమునకు, తెనుగున 'మీఁగండ్లమెకము' అని పేరు. మహాభారతమున, "అష్టపా దూర్ధ్వనయనః శరభోవనగోచరః" అని చెప్పబడినది. (చూ. గురు. పరిబో.)

సీ. జిగు రంటినటుల*వెక్కతగిలి పోనీక యా
సింగాణి మనుబోతుఁ జెండిపైచుఁ,
గనుఁ నురీఁగయుఁ బోలె వడిఁ దోలి కలఁచి యా
కస్తూరి దుప్పుల గావుపట్టుఁ,
♦దోట్రించి గొర్గలోఁదోఁడేలు సొచ్చిన
ట్లీగబ్బి లేళ్ల నట్టిటు సేయుఁ,
దగసుపైఖరిఁ †దూఱి తెగువ నీ సురగాలి
పీఁటవెట్టినపందిఁ బీఁచ మడఁచు,
గీ. నని యిటులు ‡పేరువేర నాయకునియెనుటఁ
బోటుబంటుఁదనంబులు వేఁటకాండ్రు
మెచ్చి పొగడుచు మెకములమీఁద గొలుసు
లులిపి జాగిలముల నుసికొలిపి రపుడు. ౯౨

---

* శా. పా.— 'వెక్కదగిలి'.— శ. ర. లో 'వెనుతవులు; వెన్తవులు' అను రూపములే చూపబడియున్నవి.

♦ పాఠాం.— 'తుండిరించి.'— 'తూండిరించి.'

† శా. పా.— 'వైఖరి దూఱి'

'చొచ్చు' అను నర్థమునిచ్చు ధాతువు 'తూఱు' గాని 'దూఱు' కాదు. దూఱు= నిందించు. (చూ. శ. ర.)

‡ శా. పా.— 'వేఱువేఱ; (ఇది, పూ. ము. పా.)

'పేరుపేర' అని తంజ. తా. పా. సాధువు. పేరు + పేరు = పేరుపేరు, పేర్వేరు.

సీ. 'పేర్వేర బొమ్మల పెండ్లిండ్లు సేయుచు
నబలలతోడ వియ్యంబు లందు.' (భాగ. 10 పూ. 1689)

టీక.—(పద్యములోని సింగాణి, కస్తూరి, గబ్బి, సుగాలి, చేటకాండ్రు కుక్కలకు పెట్టిన పేరులు.—) ఈ సింగాణి, జిగురు—అంటినట్టులు = బందనలగు లుకొన్నట్లు, వెఱ్ఱితగిలి = వెంటనంటి, మనుఁబోతును, చెండినట్టుగా = చంపి వేయును;— ఈ కస్తూరి, కడుఁదురుఁగయుపోతుల = కలసినగనలె, కలచి, దుప్పలను, గావుపట్టునట్లు = చంపును;— ఈ గబ్బి, † తొట్రిల్లించి = తొట్రిలఁజేసి (= తడబరచి) లేళ్లను, అట్టిట్టుచేయుచు = బాధపెట్టి భంగపరచును;— ఈ సుగాలి, తగరుపై ఖడ్గము = పోట్లాడుటవలె, తూలి = చొరబడి, ‡పీఁటు పెట్టిన పందుల = ...

గీ 'కౌరవుల సేమ మెల్లఁ జేర్వగ నడిగి.' (ఉద్యో. 2—116)

(శ. ర. లో, 'పేసు = అన్యము. కౌరవుల సేసు మెల్ల పేర్వగనడిగి.' అని యున్నది. సరి కాదు)

'పేరు వేరు'— కళలమీద 'వేరువేరు' అయి, కాలక్రమమున 'వేఱువేఱు' గా పరిణమించినది. (వివరములకు, చూ. బసవ. పీఠిక. పు. 112.)

† పూ. టీ.—'తొట్రించి = తడఁబడి.'

నడవలేక తానే 'తడఁబడు' బడుగు నక్క, లేళ్ల నట్టిట్టుచేయునా? తొట్రించు = తొట్రిలఁజేయు (ప్రే. క్రి.) కావున 'తడఁబడి' యని యర్థము చెప్పుట తప్పు.

‡ పూ. టీ —'పీఁటుపెట్టిన = కూర్చున్నటువంటి, పందుల, పీఁచము అణఁచుచు = గర్వము పోఁగొట్టును.'

పీటుపెట్టుట, యనగా ఊరక కూర్చుండుట కాదు. అదిచినను పొడిచినను లెక్కపెట్టక మొండికివేసి మోహరించి కూర్చుండుట.—

గీ. ఈఁటె పోటులఁ బడి ప్రేవు లీడులాడఁ
బోయి పోలేక దగదొట్టి కాఁదలునొచ్చి
బెండువడియును జోరనీదు పీఁటు పట్టి
చూపులను రేర్చుఁ బ్రజ, నొక్కసూకరంబు (మను. 4—42)

అట్టి సూకరమునైనను, పీఁచమణఁచుచు = చంపును' అని పరిష్కృతము 'పీచ ము = గర్వము, అణఁచుచు = పోఁగొట్టును' అను నన్వయమున — 'పంది (యొక్క) గర్వము' అని, 'షష్ఠి' చెప్పవలె గాని, 'పందుల' అని ద్వితీయ చెప్పరాదు. 'పం దిఁబీఁచమణఁచు' అనియే మూలము. 'పీఁచమణఁచు' క్రియ, ఏకపదము. ('తుర్రింపఁ బీఁచమడఁచె...ననంగఁ బొందగు వధింపనుటకు'— ఆం. భా. 8—124.)

ఘుండికి వేసి కూస్సస్న పంగిని, తెగువన్ = సాహసముతో, పీఁచమడఁచున్ = చంపును; అని, పేరుపేరన్ = పేరు పేరు వరుసన, * పోటుబంటు తనంబులు = తమతమ జాగిలముల శూరత్వములు, మెచ్చి పొగడుచున్, గొలుసులు. † ఉలిపి = మెడగొలుసులు వదలించి, మెకములమీఁదన్ = మృగములమీదికి, జాగిలములను, ఉసికొలిపిరి = కవియించిరి.

చ. ‡ఒడిసెలరాతిచందమున, నుర్వడి సింగిణికోల వాఱుకై
వడి, లగుడాఁకటం బటిమవైఖరి, బిస్సున సాళ్వవంబు దూ
ఱగ పకి)ఝఁ దూటిఁ బాటి, కిటిబృందముఁ జిందఱ సేసెఁ జెంచుల
రెయ్యెసగున బాపురే! శుని,నరేశుని మెచ్చఁగఁజేసి తొ నవన్. ౬౩

---

* శా. పా.— 'కాటు బంటుఁదనంబులు' ('కొంతికెదు బంటులయొక్క గుణములను' — పూ. టీ.)

'కాటుబంటు' కఱచెడి బంటుగును గాని 'కొంతికెదుబంటెన్నటికిని కాదు. 'కాటు' కఱచు- యొక్క కృదూపము. కఱచు- కొఱుకు, భిన్నక్రియలు. కుక్క 'కఱదుబంటు' గాని, 'కొఱుకుబంటు' కాదు.—('కుక్కకాటుకు చెప్పుదెబ్బ'యని లోకోక్తి.)

'కాటు బంటు-తనము'- అనగా, కాటు బంటుయొక్క భావము గాని గుణము కాదు. ('తన వర్ణకంబు త్వార్థంబునందగు.' బా. తద్ధి. 1.) కాటు బంటు = (కాటువేయుబంటు) కుక్క. కాటుబంటుతనము = కుక్క తనము (=కుక్కరత్వము.) అంతేగాని, 'కాటు బంటు = కొంతికెదు బంటులయొక్క, తనంబులు = గుణములు' అని యర్థమేర్పడదు. 'పోటుబంటుతనంబులు, అని, తంజ. తా. పా. ఆపాఠము, పూ. ము. నను ఉన్నది. 'పోటు బంటు = శూరుడు'. శ. ర.

† శా. పా.—'ఉడిపి'

'ఊడదీయుటం' అను నర్థమున 'ఉడుపు' అను క్రియకు ప్రయోగములేదు. (మెడకు) కట్టిన గొలుసు - త్రాడు, మొదలగునవి 'ఊడఁగునవి' కావు. కావున ఉడుపుటకు వీలులేదు. 'ఉలిపి' అని సరియైనపాఠము. తంజ. వ్రాతప్రతులలోను, పూ. ము. నను, 'ఉలుపు' అను పదముక్రింద శ ర. లోను, ఆపాఠమున్నది. 'ఉలిపి - జాగిలములనుసి_కొలిపి' అను, అనుప్రాస సౌభాగ్యము శా. పా. లో అంతరించినది. పైపెచ్చు అప్రశస్తమయిన ఉ-డ ప్రాసమొకటి తారసించినది

‡ పాఠాం —'ఒడిసెటి'

టీక —అయ్యెడయందు = ఆసమయమున, చెంచులు, ♦శుని — కుక్క, బాపురే = బళే! నరేశునిచే = రాజుచే, మెచ్చఁగఁ జేసితి(వి), అనఁగ = అని మెచ్చుకొనునట్లుగా, (ఒకకుక్క) ఒడి...మునన్ = ఒడిసెలనుండిపోవు రాయి వలెను, సింగి...వడిన్ = (కొమ్ముతో చేసిన) వింటినుండి విడ్వఁబడిపోవు బాణము వలెను, లగుడము – అను దేగ, ఆఁకటన్ = ఆకలిచేత, పటుచు శైఖరిన్ = పొరువిధమునను, సాళువంబు (అనుదేగ) విసునఁగన్ = విడ్వఁగ, తూఱుడుక్రియన్ = చొచ్చుకొనిపోవు తీరునను, కిటిబృందమున్ = పందులగుంపును, తూఱఁబాఱి = చొచ్చుకొనిపోయి, చిందఱచేసెను = అల్లకల్లోలము చేసెను.

*చ. తికమక గాఁగఁ జేసి నలుదిక్కుల నార్భటి సేయుసారమే
యకముల సెల్గికొట్టి నుఱుమాడుచు నొక్కవరాహ మేఁగెఁ, జే
వకలిమి నప్పు డాయెఱుకువాండ్రదలింపుల కేమి సడ్డ సే
యక తనయిచ్చగా సరగున న్వడివడ్డమదేభమో యనన్. ౯౮

టీక.—ఒక్క వరాహము = ఒక పంది, నలుదిక్కులన్ — ఆర్భటి చేయు సారమేయకములన్ = తన్ను నాలుగువైపులను చుట్టుకొని భయంకరశబ్దములు చేయుచున్న వేటకుక్కలను, ('కౌలేయక సారమేయ కుక్కురాః' అమ.) తికమక గాఁగఁజేసి = చిందరవందరయై తొట్రుపడునట్లు చేసి, సెల్గి= సెలఁగి (ముట్టెతో కొట్టి, కోరలతో చీల్చి; అన్నమాట) నుఱుమాడుచున్ = నలినులకలు చేసి

♦ ప్రా.టీ.—'శుని = ఓయాఁడుఁ గుక్క.'

రాజనరేంద్రుని వేటకువచ్చినవి 'మగకుక్కలే' గాని 'ఆఁడుఁ గుక్కలు' కావు. (చూ. 95-వ; 106 ప.) కావున 'నరేశుని మెచ్చఁగ జేసిన 'శుని' యును మగదే! 'శునిః' అను, ఇ. పుం. శబ్దమున్నది. ఎక్కడనో కాదు; శ. ర. లోనే.—'శునిః a dog శునీ a female dog, a bitch.' (ఆప్టే)

ఈతత్త్వమును శాస్త్రిగా రెఱుగరు. అందువల్లనే, 'ఆముక్త' (పు. 642) లో గూడా 'శుని'కి 'ఆఁడుఁగుక్క' అనియర్థము చెప్పి వింతయైన పదప్రయోజనికను వ్రాసినారు. అంతేకాక 'శుని స్త్రీ లింగము; శ్వానము పుంలింగము' అని సిద్ధాంతముకూడా చేసినారు పెద్దప్రమాదము.

'ఆఁడుఁగుక్క' అననక్కఱలేదు. 'ఆడుకుక్క' అనవచ్చును. (చూ—శ.ర.)

* కొ. ప్రతి. లేదు.

చంపుచు; చేవకలిమిన్ = శౌర్యసంపదలచేత, - ఆ యొఱుకవాండ్ర అదలింపులకు, ఏమి = ఏమాత్రమున్ను, సడ్డచేయక = లక్ష్యపెట్టక, విడివడ్డమదేభమో అనన్ = కట్లు తెంపుకొని యొగబడిన మదపుటేనుగో యనునట్లుగా, సరగునన్ = వేగముగా, తనయిచ్ఛగాన్ = తన యిష్టప్రకారము, ఏగెను.

'విడివడ్డమదేభము' అను పద మీక్రిందిపద్యమును తలపునకు తెచ్చుచున్నది.-

ఆ. వె. 'ధర్మతనయ; యుష్మదాజ్ఞానిగళ విని
బద్ధ మగుచుఁ జిక్కువడియెఁ గాక
విజయమత్తగజము విడివడ్డచో సడ్డ
సేటుగలదె విష్టపత్రియమునకు?' (అధ. విరా.)

వ. ఇవ్విధంబున నేకలంపుగుంపుల శునకపరంపరలు చెండాడుచున్న యెడ. ౯౫

టీక.—ఏకలంపు = అడవిపందులయొక్క, శునకపరంపరలు = కుక్కల గుంపులు.

క. వడిఁ దేజిఁ దోలి రా జుర
[1] వడి డొంకెనపోటుగా నురఃస్థలి నపు డా
పిడికిటినారసన్ వేయన్
బిడికిటి బిట్టుగసి [♦]బిల్లబీటుగఁ బడియెన్. ౯౬

టీక.—రాజు, వడిన్ = వడిగా, తేజిన్ తోలి = (తన) గుఱ్ఱమును నడిపించి. డొంకెనపోటుగాన్ = వంకరయలుఁగుగల యీటెతో పొడిచిన విధముగా, ఉరఃస్థలిన్ = ఎదుపురొమ్మును, పిడికిటి - నారసన్ = (తన) పిడికిలియందున్న బాణముతో, వేయన్ = కొట్టగా, ('చిన్న నేజయునమ్ము చెలఁగును నారసమా'

[1] శా. పా.— 'రాజుర్వడి'

వడి- (ఉర) వడి; ప్రాసమున శబ్దాలంకారము; కావున 'ర్వడి' అనుట యుచితముకాదు.

[♦] శా. పా.— 'బిల్ల మీటుగ' (బిల్ల బీటుగ; ప్రా. ము. పా.) 'బిల్ల బీటుగ' అనువాడుకయున్నది. 'మీటుగ' అని దిద్దనక్కరలేదు.— మీటుగన్ అను పాఠమున, బిల్ల మీటినట్లు - అని యర్థము. (శబ్దరత్నాకరమున 'బిల్లమీటు' కలదు. శ. ర. లో మీటు- బీటు- రెండును లేవు.)

అం. భా. 3-44.) పిడికిటి— ఆడపంది, బిస్తాళించి — వంగున నైకిరిగి, బిల్లు బీటు గన్ = తల్లక్రిందుగా, పడియెన్.

చ. బలువిలుకాఁడు మెచ్చ నరపాలకుఁ డేసినయాశుగం *బన
ర్గళముగ నేఁగు కేసరిని గాఁడి రసాస్థలిఁ దూఱఁజొచ్చె, నా
వలఁ దనపేరు దాలిచినవాయువుఁ గ్రోలుట యెట్లు భోగిజా
త్యము లని నాగలోకమునకుం బగఁదీర్పఁగఁ బోవు ప్రవర్తిగాన్. ౯౭

టీక:— నరపాలకుఁడు, ఏసిన = కొట్టిన, (ప్రయోగించిన) ఆశుగంబు — బాణము, ('బాణ విశిఖా అజిహ్మగ ఖగాశుగాః' అమ.) అనర్గళముగన్ = అడ్డు లేకుండా, ఏఁగు = పోవుచున్న, కేసరిని = ఒక-సింహమును, † గాఁడి = నాటి' (గ్రుచ్చుకొని) ఆవలన్, తన పేరు దాలిచిన వాయువున్ = 'ఆశుగము' అను తన పేరును వహించిన గాలిని ('అనిలాశుగాః'. అమ.) భోగిజాత్యములు — (సర్పశ్రేష్ఠముల సమూహము) సర్పములు, క్రోలుటయెట్లు- అని - ఆహారముగా గ్రహించుట యేమిసబబని, (పాములు గాలి నాహరించి బ్రతుకును —'భోగి జిహ్మగ పవనాశనః' అమ) పగ దీర్పఁగన్ = పాములమీఁద తనకుఁగల ఆపగను తీర్చుకొనుటకు,

* శా. పా.—'అనర్గళ మద నాగ కేసరిని'. '(అడ్డులేని మదపు యేనుగుతోడి సింహమును- (అడ్డులేని గర్వముగల నాగేంద్రుని అనియు.)' -అని ప్ర. టీ.

'మదనాగ కేసరి = మదపుటేనుఁగుతోడి సింహము' అను టీక సముచితము గాదు. ఈవర్ణనమున మదనాగమునకు ప్రసక్తియును లేదు. 'మద నారికేసరిని గాండి' అని, మద. తాళ. పా.; 'అనర్గళముగ నేగి కేసరిని' అని, ప్రా. ము. పా. నే నీ పాఠమునే గ్రహించి 'ఏగి' ని 'ఏగు' గా సవరించినాను. — నాగేంద్రుని గాఁడినట్లు సారస్యము చెప్పుట సరసముగా లేదు. నాగలను చంపుటకు నాగలోకమునకు పోవుచున్నట్లు ఉత్ప్రేక్షింపబడనున్న బాణము ముందుగా— ఈ లోకముననే నాగేంద్రుని కాఁడినట్లు చెప్పుటలో సారస్యమేమి?

† ప్రా. టీ.—'కాఁడి = దూసి'

'కాఁడు'—'దూయు', భిన్నక్రియలు. "కాఁడు = నాటు; దూయు = బాణము నాటివెడలు." (శర) క. "పటుచునొకకడిఁ బతి మురుఁ, జెమరగల్ల యేయఁ జెప్ప చినఁగఁగ నది యూ, కల్పఁ గాఁడి - దూసిపోయెన" (నును. 4-45) కావున 'కాఁడి = దూసి' అనుటతప్పు. ఈతప్పు గా - హరి - టీకయందుఁగూడా జరిగినది. "కాఁడి = దూసి" (పుట. 107).

నాగలోకమునకుఁ = పాతాళమునకు ('పాతాళ బలిసద్మ రసాతలమ్, నాగలోకః'- అమ.) పోవుచున్నదో యన్నట్లు, రసాస్థలిఁ- తూఱుఁ బాఱెన్ = భూమిలోనికి గ్రుచ్చుకొనిపోయెను.

రాజు వేసినబాణ మొకసింహము దేహమునుండి యవతలికి దూసి భూమిలో గ్రుచ్చుకొన్నది. అట్లు గ్రుచ్చుకొనుట యెట్లున్నదనగా- పాతాళమునందున్న పాములను చంపుటకు పోవుచున్నట్లున్నది. పాములను చంపవలసినయక్కఱ దాని కేమనగా; తాను ఆశుగము. గాలికిని ఆశుగ మను పేరు కలదు. పాములకు గాలి యాహారము. పాములు తన పేరుగల గాలిని (=ఆశుగమును) తినుటను సహింపజాలక - (ఆశుగరక్షణార్థము) పాముల నెల్ల చంపుటకు పాతాళమునకు పోవుచున్నది; కాబోలునని, ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. భూమివరేణ్యుఁ డేయుశరముల్ పులులన్ గఱి మోవ◆నాటుటన్
పై మఱిని వెళ్లు నెత్తురులు భాసిలె నా నవి పుండరీకముల్
తాము శిలీముఖంబులుఁ గదా యటు గావున రక్తసీధువాః
స్తోమము లాని కుత్తుకకుఁ దొట్టిన వెళ్లఁగఁ గ్రాసెనోయనన్. ౯౨

టీక.— భూమివరేణ్యుఁడు= రాజు, (వరేణ్యశబ్దము వరార్థమున వాడబడినది.) ఏయు శరముల్ = ప్రయోగించిన బాణములు, పులులన్ - ◆గఱిమోవన్ = వెనుకవైపున కట్టియుండు ఈకెవరకును, నాటుటన్ = గ్రుచ్చుకొనుటచేత, పైన్- మఱి వెళ్ళు నెత్తురులు = పైకి ఉబికినరక్తము, (ఎట్లుండెననగా-) అవి = ఆ పెద్ద పులులు, పుండరీకముల్ = తెల్లదామరలును, తాము = అశరములు, శిలీముఖంబులు = తుమ్మెదలును, కాఁగదా- (పుండరీకము = పులి; తెల్లదామర. 'వ్యాఘ్రే

◆ శా. పా.—'నాటుటల్'

'నాటుటలు - పైకి వెళ్లు నెత్తురులు భాసిలెను' అనుట సరికాదు; నెత్తురులు పైకి వెళ్లుటకు 'నాటుట' కారణము. కావున 'నాటుటన్' అనుట యొప్పు. ప్రా. ము. నను, మద. తా. ప్రతిలోను, 'నాటుటన్' అనియే యున్నది.

◆ పూ. టీ.— 'గఱిమోవన్ = పిడిలోని యాఁకలవఱకు.'

'పిడి' కత్తి మొదలగువానికేగాని బాణమున కుండదు.—

"పిడి యనగను త్సర్వాఖ్య వెలయుచుండు." (ఆం. భా. 2-215.)

"పిడి— A handle, hilt. haft," (బ్రౌణ్యము).

ఇంకొక విశేషము.- శాస్త్రిగారి మతమున, గఱి = బాణము.

పుండరీకోనా' అమ.) శిలీముఖము = బాణము; తుమ్మెద. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ.' అమ.) అటుగావునన్ = అందువల్ల,— ‡ రక్తసీధువాఃస్తోమములు అని = ఎఱ్ఱని పూదేనెలను త్రావి, మత్తవర్తన్ తోఁచినన్ = (ఆ పూదేనెలు) గొంతుక అనగా, వెళ్లఁగన్ గ్రాసినో = వెళ్ళఁగ్రక్కెనో, అనన్ - భాసిలెన్ = ఒప్పెను.

రాజు వేసిన బాణములు పులుల శరీరములయందు నాటుకొన్నవి. అవి నాటిన గాయములనుండి రక్తము బికినది. ఆ యుబికిన రక్త మెట్లుండెననగా?— పులులు (పుండరీకములు) తెల్లదామరలును, బాణములు (శిలీముఖములు) తుమ్మెద లును కావున, ఆ తుమ్మెదలా తామరలలోని యెఱ్ఱని పూదేనను కడుపునిండా త్రాగి, మత్తుకల కెగదట్టగా, ఆ యెఱ్ఱని పూదేనెను వెళ్లఁగ్రక్కెను కాబోలు నన్న ట్లుండెను; అని తాత్పర్యము.

క. నీపాలఁ బెట్టుకొను మవ
నీపాల' యనుగతిఁ జేర నెగసిన లేడిన్
జేపట్టి పులిని జీఱె ద
యాపరుఁ డై; రాజవర్తి కది యుక్తముగా! ౯౯

టీక.—అవనీపాల = రాజా, నీపాలన్ పెట్టుకొనుము = నన్ను నీమరు గున నుంచుకొని కాపాడుము, అనుగతిన్ = అన్నవిధముగా, చేరన్ — నెగసిన

చ॥ 'మున్నరి దోరును వెన్క నీ గఱుల్' దగులును' (అలం. సా. సం పు, 15.)— 'గఱుల్ = బాణములు' అని వారిదే టీక.

'గఱి' యనగా 'A wing, the feather of an arrow' అని వ్రాసిన పండితుడును, 'పక్షియీక; బాణము ఱెక్క' అని, శ. ర. కర్తయును చెప్పియు న్నారు.

‡ పూ. టీ.— 'రక్తసీధువాఃస్తోమములు అని = రక్తము నెడి యాసవరస సమూహములను త్రావి.— ఎఱ్ఱనైన గజుదు జలసమూహములను పానముచేసి యని యర్థాంతరము.'

బాణములకు ఆసవము త్రాగుట స్వభావము కాదు. కావున బాణపర్యాయ మున 'రక్తము నెడి యాసవ...ములను త్రావి' అనుట సరికాదు. తెల్లదామరలమీద నున్న తుమ్మెదలు, 'గజుదజల...ములను పానముచేసి, వెళ్లఁగక్కు' ననుట అసంబద్ధాలాపము.

లేడిన్ = ఎగిరి తన సమీపమున దుమికిన లేడిని. (నెగయు = ఎగయు) *చేపట్టి= మన్నించి (=కాపాడి) పులిని, చీరెన్ = చంపెను., రాజమౌళికిన్ = రాజశ్రేష్ఠునికి, అది = అట్లు ఆర్తుని రక్షించుటయు - దుష్టుని శిక్షించుటయు, యుక్తమె కా = ఉచితమే కదా; (రాజమౌళికిన్ = (చంద్రశేఖరునికి=) ఈశ్వరునికి, లేడిని చేపట్టుటయు - శార్దూలమును చంపుటయు, యుక్తమే కదా' అని చమత్కారము- శివుడు సారంగపాణి; శార్దూల చర్మాంబరుడు అనుట సుప్రసిద్ధము.)

ఇట్టి చమత్కృతి రామాభ్యుదయమున కలదు.—

క. తా రాజచంద్రుఁ డగుటకు
సారంగముఁ బట్టెఁగదియు శార్దూలంబున్
గారించి రాజశేఖరుఁ
డై యూఢివహించెఁ గాన, న వ్విభుఁ డదటన్' (2-80)

చ. సమదగజంబుపై ♦కుఱుకుసామజవైరికి సూటి పెట్టు నా
గమకముఁజూచి భూపతిముఖంబున వ్యాధులమూఁక నిల్వలే
కమితభయాప్తి నోరసిలె; నౌనవు, నేనుఁగు పోవువీథి, సిం
హము మెడగంట, యెవ్వరోరయుంగల రా నెలవంక బాణమున్?

టీక.— సమదగజంబుపైకి ఉఱుకు = మదపుటేనుగు మీదికి పరుగెత్తుచున్న, సామజవైరికిన్ = సింహమునకు, ('కంఠీరవో గజరిపుః' అమ) సూటిపెట్టు ఆ గమకమున్ చూచి = (రాజు) గురిపెట్టిన పూనికను చూచి, వ్యాధులమూఁక= చెంచులగుంపు, భూపతి ముఖంబునన్ = రాజు యెదుట, నిల్వ లేక, అమితభయాప్తిన్= మిక్కిలి భయముచేత, ఓరసిలెన్ = ప్రక్కల కొదిగెను, ఔనవున్ = అదియుచితమే.— ఎందువల్లననగా- ఏనుఁగుపోవు వీథి = అది యేనుగు పరుగెత్తుచున్నమార్గము, సింహము మెడగంట = రాజువేయు బాణము, సింహము మెడలో గంటవలె తగులుకొన బోవుచున్నది. (రాజు సింహము మెడకు గురిచేసినాడన్నమాట.) కాబట్టి, ఆ నెలవంక బాణమున్ = ఆయర్ధ చంద్రబాణమును, ఎవ్వ

* పూ. టీ.—'చేపట్టి = చేతఁబట్టుకొని' శివునితోపాటు రాజుగూడా లేడిని 'చేతఁబట్టుకొనెనా? లేదు. రాజు పక్షమున 'చేపట్టు' (జాతీయము) మన్నించు. "చేపట్టుట To adopt, to patronize." (బ్రౌను.)

♦ పాఠాం.—'పైనుఱుకు'

రారయంగలరు? = ఎవరు తాకగలరు! (తాకుట అసాధ్యమని, భా.) ‡ఏనుఁగుపోవు వీథి - సింహము మెడగంటు, అనువవి - ఎన్నఁబోవఁగానిది - చెనకరానిది, అను నర్థములనిచ్చు లోకోక్తులు. అలోకోక్తులు ప్రకృతమున సర్వయుగమును నగుట చమత్కారము ఏనుఁగుపోవు వీథిక ప్రయోగము లభింపలేదు గాని, 'సింహము మెడగిలుటవు' మాత్రము లభించినది.

> చ. కుమతి శకుండు మత్స్వమునకోటుఁసయిఁ విడువంగ వెంతయుఁ
> గమలదళంబుమీఁద యుదకంబునుబోలెఁ జలింపు నాదు డెం
> దము, భవదీయ శౌర్య సముదగ్రతఁ పాత్రపున నుల్లసిల్లి, సిం
> సింహము మెడగంటవోలె సఖండంబునఁ బొందవసుంధరేశ్వరా."
>
> విక్ర.—4—132.

రాజు మృగమును కొట్టినంతనే పరువెత్తిపోయి ఆ మృగము శరీరమున నాటుకొన్న బాణమును తీసికొనివచ్చి రాజునకిచ్చుట వ్యాఘ్రములకు విధి. ప్రకృతమున రాజు వేయు బాణము సింహమునకు తగులబోవుచున్నది. అంతే కాక, అది మొదలే యేనుగు పోవు మార్గము. కావున అటు పోవుటయు, ఆ బాణమును తెచ్చుటయు ప్రాణాపద్రవకారి కార్యములు. అందువలన ఆ వ్యాఘ్రములు జడిసి తిన్నగా మొగము తప్పించుకొని పోవుచున్నవి; అని తాత్పర్యము.

> చ. అల♦వెలయం గజారులహృదంతరముల్ నలి నగ్గి చేసె, సం
> ధిలుతమిం బుకసంఘముల తేజము దూలిచెఁ, బుండరీకముం
> డలిఁ దొగటార్చె, నిర్లద టడంచె, నహో! కరచాతుకీగతుల్
> విలసిల రాజు నైజగుణవిక్రమమునుం గొనియాడనయ్యెడన్. ౧౦౧

ఈ పద్యమున రాజు కర్త. రాజ శబ్దశ్లేషచేత చంద్రవిషయ మర్థాంతరము:—

‡ పూ. టీ.— 'ఏనుఁ...గంటు. = అయస్కాంతరవిబాణము ఏనుఁగు పారిపో వుచున్నచోట సింహము మెడలోగంటువలె తగులఁజేసినట్టిది' అని మాత్రమే.

♦ శా. పా.—'అలవెవయుఁ' ('అలవు = అభ్యాసము, ఎనయుఁ = కలుగునట్లుగా' అని, పూ. టీ.)

'అభ్యాసము కలుగునట్లుగా...చంపెను' అనగా అర్థమేమో? 'అలవెల యంగజారుల' అని, పూ. ము. 'అలవు - ఎలయుఁ' అని రాజు పదమునను, 'అల.

టీక — (రాజపరము.—) రాజు = రాజనరేంద్రుడు, కరచాతురీగతుల్ = (శరములను ప్రయోగించుటయందలి) హస్తచమత్కారములు, విలసిలన్ = ప్రకటముకాగా, సైజగుణవిక్రమమున్ = తన వింటినారి పరాక్రమమును, కొనియాడన్= (లోకము) నుతింపగా, అయ్యెడన్ = ఆ ప్రదేశమున (=ఆయరణ్యమున) అలవు + ఎలయన్ = బలమేర్పడగా (=ప్రకటముకాగా అని భా.) గజారుల హృదంతరముల్ = సింహముల గుండెలను, ‡ నలినజ్జుచేసెన్ = చిదుగుచిదుగుగా కొట్టెను, సంధిలు † తమిన్ = సమకొన్న ఉత్సాహముతో, ఋక్షసంఘముల = ఎలుగు గుంపులయొక్క, తేజమున్ = పరాక్రమమును (=పొగరును) తూలిచెన్ = పోగొట్టెను, పుండరీకమండలిన్ = పెద్దపులుల గుంపును, తెగటార్చెన్ = చంపెను. ఇర్గదటు (ఇర్ల + అదటు)= ఇఱ్ఱులయొక్క మదమును, అడంచెన్ = అణచివేసెను. (జింకలను చంపెనని భా.)

(చంద్రపరము —) రాజు =చంద్రుడు,('రాజాతుత్త్రియే రజనీపతౌ'అమ.) కరచాతురీగతుల్ = కిరణములయొక్క చమత్కార ప్రసారములు, విలసిలన్ = ఒప్పగా, సైజగుణ-విక్రమమున్ = తనకు సహజమయిన దీప్తియొక్క విశేషవ్యాప్తిని, (రాజునకు దీప్తి సైజము; 'రాజతె ఇతి రాజా - రాజృదీప్తౌ' గు. ప్ర.) కొని

వెలయంగన్' అని చంద్రపరమునను, సరసమైన విభాగము. ఈ సారస్యముపై పాఠమునలేదు ('ఎలయు=కలుగు; ఉన్ముఖమగు;' శ.ర., సూ.ని. 'To increase' చూ.)

‡ పూ. టీ.—'నలి...చేసెన్ = మెత్తనచేసెను.'

నలి- నజ్జు చేయుటయనగా పచ్చడి పచ్చడిగా నలుగగొట్టుట గాని ఊరక 'మెత్తనచేయుట' కాదు.

† పూ. టీ.—'తమిన్ = త్వరతో.'

రాజు ఎలుగుగొడ్లను వేటాడుటలో 'త్వర' యేమిటికో? పూ. టీ- కర్తల వ్రాతలలో ఔచిత్యము చాలాతక్కువ. ఇంకొక విశేషము.— వారు "రాజు = చంద్రస్వరూపుడైన రాజనరేంద్రుడు, తనయొక్క గుణపరాక్రములను – నుతింపగా, సింహములగుండెలను మెత్తనచేసెను; విటులయొక్క గుండెలను మెత్తనచేసెను'' అన్నారు.

రాజనరేంద్రుడు విటులగుండెలనుగూడా మెత్తనచేసెనా? అప్రకృతమైన శ్లేషార్థమునకును కర్త రాజనరేంద్రుడేనా?

యాడన్ = లోకము ప్రశంసింపగా, అయ్యెడన్ = ఆసమయమున, అల-వెలయంగన్ = సముద్రపుటలలు అతిశయింపగా, (చంద్రోదయమున సముద్రము లుప్పొంగుననుట ప్రసిద్ధము.) జారుల హృదంతరముల్ = జారిణీజారుల డెందములను, నలిన జ్ఞాచ్చేసెన్ (చంద్రు డుదయింపగానే, సముద్రములు పొంగెననియు, జారిణీజారులు తమ రహస్య వర్తనములు బయలగుటచే వెత నందిరనియు, భా.) సంధిలు తమిన్ = సమకొనుచున్న రాత్రియందు, ఋక్షసంఘముల తేజమున్ = నక్షత్ర సమూహముల కాంతిని ('నక్షత్రమృక్షంభం తారా' అమ.) తూలిచెన్; పుండరీకమండలిన్ = (తెల్ల) తామరల మొత్తమును, తెగటార్చెన్ = నశింపజేసెను. ఇగ్గ = ఇరుల (=చీకటుల) అదటు-అడంచెన్.

క. వాలమ్ముల దంష్ట్రాకర
వాలమ్ముల నెత్తి ♦సెలసి వాలమ్ములఁ §వే
జాలమ్ములఁ దగిలినకిటి
‡జాలమ్ముల దూఁటె నిద్రజాలమ్మునఁగన్ ౧౦౨

♦ శా. పా.—'ఎత్తివైచి' (= 'చిమ్మివేసి' – పూ. టీ.)

'ఎత్తిరేసి' (పూ. ము.) 'ఎత్తిసెలసి' (తంజ. తా. పా.) కోఁగలను కత్తులుగా చెప్పినప్పుడు- 'సెలసి = నరికి' అనుట యుచితముగాని, 'చిమ్మివేసి' అనుట యేమి యుచితము?

"సెలయుట– To chop, to cut. నఱుకుట. '...సెలసి జాపరలాడు జిట్టులెల్ల.' మను- 4—16. సెలసి = కత్తితో తెగనరికి." (బ్రౌను.)

§ శా. పా.— 'వాలమ్ముల-వే.' ('వాలమ్ములన్ = తోకలతోను వే = శీఘ్రముగా, వాలమ్ములన్ = పెద్దపులులను, ఎత్తివైచి, పందిగుంపులు, దూఁటెన్ = పాఱిపోయెను.' పూ. టీ.)

ఎంతయింద్రజాలమయినను, పందులు తోకలతోనే పెద్దపులుల నెత్తివైచుట అసంభవము. 'ఎత్తివైచి-వే-తగిలిన... జాలమ్ములన్ - దూఁటెన్' అనుచోట, 'వే' అను క్రియావిశేషణమును 'వైచి' అను అసమాపకక్రియతో అన్వయించుట తప్పు. కిటిజాలమ్ములు వే తగిలిన వను పాఠ మసాధువు.

పాఠభేదములు.— 'వైజాలమ్ముల.' (పూ. ము; కొన్ని వ్రా. ప్ర.) '...వేజాలమ్ముల.' (శ.ర.పా.) '...బెంజాలమ్ముల; (మద. తా. పా.).—

‡ శా. పా.— 'జాలమ్ములు' ('జాలమ్ముల.' శ.ర.)

టీక.— వాలు + అమ్ములన్ (తగిలిన), పెంజాలమ్ములన్ - తగిలిన, కిటి జాలమ్ములు = వాడియైన బాణములకు గురియైనట్టియు - పెద్ద పెద్ద వలలలో పడియున్నట్టియు - పందుల గుంపులు, ఇంద్రజాలమ్ము - అనఁగన్ = ఇంద్రజాల ప్రయోగమో (=గారడియో) అన్నట్లు, వాలమ్ములన్ = పెద్దపులులను, దంష్ట్రా కరవాలమ్ములన్ = తమకోరల నెడి కత్తులతో (కత్తులవంటి కోరలతో-అన్న మాట.) ఎత్తి - సెలసి = ఎత్తి పారవేసియు- నరకియు, దూఁటెన్ = పారిపోయెను.

అలుఁగుల దెబ్బలుఁదిని వలలలో పడియున్న పందు లొక్క-మాటుగా చెలరేగి వలలను చించుకొని పరుగెత్తుచూ, తమ దారి కడ్డపడిన పెద్దపులులను కోరలతో ఎత్తి పారవేసియు- నరికియు చిందరవందరచేసెను. ఆదృశ్యము చూచుటకు గారడీవలె వింతగానుండెను. అని, తా.

క. ఆవలఁ జించుక వెడలిన
నావలఁ బోనీక చెంచు లపు డడ్డం బై
యావల నుఱుమాడినఁ గని
యావలను విభుండు మెచ్చి హర్షము నొందెన్. ౧౦౩

టీక.— ఆ వలన్ = ఆవలను;— ఆవలన్ పోనీయక = అవతలికి పోనియ్యక, చెంచులు, (పందులను) ‡యావలన్ = మెలకువతో, ('యావ'- ఏవ, కు వ్యావహారిక రూపము.) నుఱుమాడినన్ = వేటాడి చంపగా, విభుండు = రాజు, ♦ఆవలను = ఆ నేర్పును, మెచ్చి, హర్షము నొందెన్ = సంతోషించెను.

---

‡ పూ. టీ.— 'యావలన్ = బలములతో.'

'యావ'ను 'అవ' అనుకొనుట అపరిజ్ఞానము. 'అవ = బలము' అను టీక నిరాకరము. 25 వ పద్యమున 'అవ = జ్ఞానము' అన్నారు. వారి యిష్టమే యిష్టము.

♦ పూ. టీ.— 'ఆ వలను = ఆయుపాయమును.'

వల చించుకొని విచ్చలవిడిగా పరుగెత్తు పందుల నడ్డగించి నుఱుమాడుట 'నేర్పు' గాని 'ఉపాయము' కాదు.

"వలను = ఉపాయము; నేర్పు." (శ. ర.)

"వలను - Art, skill, stratagem-" (బ్రౌను.)

చ. శ్వసనుని ఘోటి ♦ఘోటివలెఁ జంగున దాఁటి పయిం బసంగఁ దా
రసమయి యొక్కఁ డొక్క-యపరంజిపిడిం జిగురొత్తు వాలు వాల్
వెసఁ గొని †కొంకి కొంకి దెగవ్రేసిబడిం బడి లేటికుంటు మా
నిసిపసు వంట గానఁబడె నేఁడనఁ గానఁ బడంగఁ జీలిచెన్. ౧౧౪

టీక.— శ్వసనుని ఘోటి = (వాయుదేవుని గుఱ్ఱము) లేడి, ఘోటివలెన్ = గుఱ్ఱమువలె, చంగునన్, దాఁటి = లంఘించి, పయింబసంగన్ = పైగా పోవుచుండగా, ఒక్కఁడు = ఒక వేటకాఁడు, అపరంజి పిడిం జిగురొత్తు = బంగారు పిడితో ప్రకాశించుచున్న, (ఖడ్గాది ముష్టి సంగ్రాహ్యతలము. 'పసఁజనఁ బరుంజన.' ఆం. భా. 2-215.) ఒక్క వాలు వాలు = ఒక వాడి కత్తిని, వెసన్ కొని = శీఘ్రముగా తీసికొని, తారసమయి = కూడముట్టి, కొంకికొంకిన్ = వంకరగానుండునట్టి కొంకిప్రదేశమును ('మడమయుంచఁగను మనుఁ బొట్ట కొంకినాఁ దదుపరి దేశమై తనరుచుండు.' ఆం. భా. 2-135.) తెగవ్రేసి = తెగనరికి, బడిన్ పడి = వెంటబడి, — లేటికుంటు — మానిసి పసువు, అంట = లేడి కుంటు మానిసి పసువు అను మనిషి పసుగుతో సమానమని లోకమనుట (ఇది లోకోక్తి) నేఁడు కానఁబడెన్ = ఈరోజు కనుపడ్డది, అనఁగాన్ = అనిచూచువారనగా, కానన్ పడంగన్ = ఆ యడవిమృగము (జింక) పడిపోవునట్లు, చీలిచెన్. (కర్త. వేటకాఁడు.)

వేటకాఁడొకఁడు, చంగున పైకెగిరిన యొక జింక కొంకిని అందుచాపున తెగనరికెను. తెగిన కాలితోనే ఆ జింక కుంటుచూ పరుగిడబొచ్చెను. వేటకాడు దానిని వెంబడించెను. ఆ దృశ్యమును చూచిన జనులు— 'లేడి కుంటు మనిషి పసుగుసమాన'మన్న సామెత నిజమైనదనిరి. తుదకా కిరాతు డాజింకను కూడముట్టి చంపెను, అని తా.

క. భటుఁడొకఁడు పందిపోటున
బాటవ్రేలికి సూటి వెట్టి పూని యదల్పన్

♦ పాఠాం.—'పిల్లికలె' (పూ. ము.)

† తా. పా.—'కిక్కుఁగొంకి' ('కొంకికొంకి,' పూ. ము.; తంజ. తా.)

కిటి ♦దూఁటి ముట్టెమొనఁ బడ
సఁటు చిమ్మిన ‡రోమ్ము ‖ నాఁటి యావల వెళ్లెన్. ౧౦౫

టీక.— *భటుఁడొకఁడు = శూరుడయిన ఒకవేటకాడు, బోటువ్రేలికిన్ = బోటుమనవ్రేలికి, మూఁటిపెట్టి = మోపుచేసి, † పందిపోటునన్ = (పందులను పొడుచు) కత్తితో, అదల్పన్ = అదలించగా, కిటి = ఒకపంది, దూఁటి = పైకిదుమికి, ('దూఁటుట - rush into, run swiftly' బ్రౌను) ముట్టెమొనన్ = తనమూతికొనతో, అటు పడఁజిమ్మినన్ = ఆ యీటెను నెట్టివేయగా, (అది) రొమ్మునాఁటి = ఆపందియొక్క వక్షమున గ్రుచ్చుకొని, అవలవెళ్లెన్ = అవతలివైపునకు వెళ్ళిపోయెను.

వేటకాఁ డొకఁడు బోటునవ్రేలి మోపున పందీటె పట్టుకొని ఒకపందినదిలించగా, అది యెగిరి వాని మీఁదికి దుమికి ఆ యీటెను ముట్టెతో తట్టివేసెను. అట్లు

♦శా.పా.—'దూఁటి' (దూఁతి = చొచ్చి' పూ, టీ.)

ధాతువు 'తూఁటు' గాని 'దూఁటు' కాదు. (చూ. 92-వ పద్యముక్రింద.) 'చొచ్చి' అనుటకంటెను 'పైకిదుమికి' అనుట యుచితతరము. పూ. ము. న 'దూఁటి' 'దూఁతి' గా ముద్రితమైయుండును.

‖శా. పా.—'తాఁకి'.— తాకినంతమాత్రమున రొమ్ములో గుచ్చుకొని అవతలికి వెళ్ళిపోవునా? ('నాఁటి' తంజ. పా.)

*పూ. టీ —'భటుఁడు = సేవకుఁడు'

'భటుడు' అనుపదమునకు, శూరుడు (యుద్ధవీరుడు), సేవకుడు అని రెండర్థములు. ("భటుడు- A servant, or a soldier." బ్రౌను.) ముక్కలింది పందిని పొడిచిన 'భటుడు' శూరుడగును గాని సేవకుడు కాడు. ('కందము చెప్పినవాడే కవి; పందిని పొడిచినవాడే బంటు.' అనిలోకోక్తి.) సేవకు డనగా పని వాడు. "సేవకుడు—A servant, an attendant దాసుడు- తమ సేవకుడైన- your obedient servant, so and so.'' (బ్రౌను.)

†పూ.టీ.—'పందిపోటునన్ = బరిసిచేతను.'

నిఘంటువులలో 'బరిస' - 'బరిచి' అనుపదములే గాని, 'బరిసి' లేదు. (చూ. శ. ర.) "బరిస బరిత యనఁ బరిఘ మొప్పు; — బరిచి యీటెయనంగఁ బరఁగుఁ గుంతము." (ఆం. భా. 2-317)

అ శాస్త్రిగారు 'విజయ' టీకలోగూడా 'తోమర = బరిసీలు' అనియే

తట్టుటలో ఆయీశే దానిరొమ్ములమీఁదికి జారి గుచ్చుకొని నిఫుణాంజ వెళ్ళిపోయెను. అని - శా.

క. బోఁటీయలకడ నేఁటీయలయెడ
నెఱి యలవడఁ బొంచి శునకనికరము త్రుంచెన్
బఱియలుఁగా మురియలుఁగా
‡ ఉరియలుఁగా యన శశముల నుదుము నుందురులన్. ౧౦౬

టీక.— శునకనికరము = కుక్కలగుంపు, బొఱియలకడన్ = కలుగుల యొద్దను, నెఱియలయెడన్ = నెఱ్ఱెల (= నేలపగుళ్ళ) దగ్గరను, పొంచి = కనిపెట్టియుండి, * నెఱి-అలవడన్ = పరాక్రమము మెప్పడగా, శశములన్ = కుందేళ్ళను, ఉదుము + ఉందురులన్ — ఉడుములను; ఎలుకలను, ('ఉందురుర్మూషికో ప్యాఖుః' అమ:) ఉరి-అలుఁగా = (ఉడుము మొదలగువానిని పట్టుకొనుటకై చివరన ఉచ్చుతగిలించి యుండెడు) ఉరిగోలలుగా, అనన్ = అన్నట్లుగా. (పట్టుకొని) † పఱియలుఁగాన్ = చీలికలగునట్లుగను, మురియలుఁగాన్ = ముక్కలగునట్లుగను, త్రుంచెన్ = చీల్చివేసెను.

అన్నారు. (చూ. పు. 199) ఇంకొకవింత:— గా. వారి. టీకలో, 'పందిపోటును' 'బందిపోటు'గా వ్రాసినారు. (చూ. పు. 31.)

‡ శా. పా.— 'ఉరియలుగా' ('ఉరియలుగా యనన్ = ఉరిగోలలుగా' అనునట్లు, పూ. టీ.)

విశేష్యమయిన 'అలుఁగు'లో అరసున్న ఉండవలె. అరసున్న లేని 'అలుగు' క్రియ. (చూ. శ. ర.)

* పూ. టీ.— 'నెఱి అలవడన్ = క్రమములభింపునట్లుగా'— ఇది యర్థములేనివ్రాత. నెఱి = పరాక్రమము. (చూ. శ. ర.)

† పూ. టీ.— 'పఱియలుగాన్ = తునుకలుగా'.—

పఱియ యనగా 'చీలిక' గాని 'తునుక' కాదు.— 'గదా ప్రహారంబులం దునియలుఁ బఱియలుఁ దునుములై' (భార. శల్య. 2-256.) "దిక్కులార్పులం బఱియలు సేయుచున్. (భా. యు. కా.)

"అప్పలుకు కర్ణరంధ్రమ్ములవిసు సాత్మ, పఱియలుగఁ బ్రాఁకుటయును."
(మార్కండేయపురాణము.)

కెడసెన్ దుప్పులు, డింకవేసె నెలుఁగుల్, గిట్టెన్ బులుల్, సింగముల్
కడగొట్టెన్, మనుఁబిల్లు గంతుగొనె, జింకల్బిద్దె, దోరెం గిటుల్,
మడిసెన్ ♦గారెనుపోతు, లేదు లిలిగెన్. మ్రగ్గెన్ వృకవ్రాతముల్
కడుతుల్ చిక్కె, గజాళి చొక్కె, నపు డక్కానన్ దుమాంధూళిగన్.

టీక.—మనుఁబిల్లు = ఋశ్యమృగములు- ఆడువి, (మనుబిడి, ఏకవచనము) కిటుల్ = పందులు, వృకవ్రాతముల్ = తోడేళ్ళగుంపులు, ఏదులు = ముండ్ల పందులు, దుమాంధూళిగన్ = దుమ్ముదుమ్ముగా, కెడసెన్, డింకవేసెన్, గిట్టెన్, కడగొట్టెన్, గంతుగొనెన్, బిద్దెన్, దోరెన్, మడిసెన్, ఇలిగెన్, మ్రగ్గెన్ = చచ్చెను. కడుతుల్ = గోకర్ణమృగములు, (కడితి, ఏ-వ) చిక్కెన్ = పట్టువడెను. (చిక్కుట. To be caught, be en-snared.'- బ్రౌను.) గజాళి = ఏనుగుల మొత్తము, చొక్కెన్ = సోలిపడిపోయెను.

వ. ఇవ్విధంబున భూవరేణ్యుం డయ్యరణ్యాని ననేక మృగ విహగసంఘాతంబుల నిరాఘాటంబుగా గీటడంచి యాఖేటకవిహారంబు చాలించి యెల్లెడలం బెల్లుగాఁ దెళ్ళిన యిఱ్ఱి జింక దుప్పి కడితి మనుఁబోతు కొండగొఱియ యేదుపంది కుందేలు [1]గురుపోతు మొదల యిన తినుమెకంబులబోదులను శకుంతబృందంబులను బోదుగా నొక్కకందువఁ బోవ్రువేయించి యందులఁ బుళిందులు సొగయ మృగ

♦ శా.పా.—'కారెను పోతు.'

శకటరేఫము తప్పు (చూ. 70-వ పద్యముక్రింద- 'కారెనుప.')

చ. "కోలుపులి నైనను గారెనుపోతు నైన" (భా. విరా. 1-83.)

(పూ.టీ లో 'ఇఱుల్ = హరిణములు' అని యున్నది. కాని ఆ పదము పద్యములో లేదు.)

[1] శా.పా.—'గురుపోతు.' ('కుఱుబోతు' పూ. ము.)

'కుఱుబోతు'ను, శాస్త్రిగారు 'గురుపోతు'గా దిద్దినారు. సరియైనరూపము 'గురుపోతు'. 'గురు = మృగవిశేషము.' (శ. ర.)

సీ. 'కాఁచిన గురుసెయ్య చేచాఁపఁ జాలినంత.' (పాండు. 3-87)

ద్వి.—'గురువులు వాలెడి గురుమెకంబులును.' (నవనాథ. పు. 34)

యాధిదేవతాప్రీతిగాఁ జేయం దగుకృత్యంబు సేయించి యెల్లరకును [2]సమాంశంబులుగా మాంసంబులు పంచి యిప్పించి యుత్తమంబులగు దంతిదంతమౌక్తికనికరంబులు నికరంబులయిన కస్తూరీసంకుమదపంకంబులుఁ బొంకంబులగు చమరవాలజాలంబులు నాదిగాఁగల సనుస్తవస్తువులుఁ గైకొని పుష్పరసాది బహుపదార్థంబులు పాకనిపుణపాచకరచితమహిత పిశితఖండంబు లఖండంబులుగా నేనిష్ఠభూమండలాఖండల మండలంబులు నిండు వేడుకలఁ దెచ్చి యొప్పించిన నిష్ట మృష్టాన్నంబులు సంతుష్టిగాఁ దానును సకలజనంబులు భుజియించి య య్యేలమావులకీర్సీడలఁ గొంతవడి సేపు పరిశ్రమంబు వాయ విశ్రమించి యంత నమ్మహనీయోత్తమగంధర్వంబు వహ్యాళీసమన్వితుండై మంత్రిపుంగవులు కలుగంటం గొలిచి వనుదేరఁ గనలి ముందటఁ గంచుకు లెచ్చరించఁ జెంచుల నవలోకించి 'పదిస్థుస ప్రాస్తులు నిలిచి యువ్వనవిశేషంబులు చూడ నభిలాష యయ్యెడు నియ్యడవి నుండ వసతియైన స్థలంబు గలదా' యని యడిగిన న య్యాటవికు 'లయ్యా, యిక్కడికి యోజన త్రయంబున ఘోరకాంతారంబుఁ గొచ్చి పోవ నొక్కరమ్య స్థలంబు [3]గస్దు; తత్ స్థలంబునఁ [4]బుట్టయమడపెట్టునం దామర కొలంకులు శృంగారవనంబులు నెడ తెగక యుండుఁ దదీయ మధ్యస్థలంబున ననర్ఘోదకంబుల ఘనదీర్ఘిక [5]కట్టంగఁబొల్లి సీతారా

---

[2] శా.పా.—'సమాంశంబులుగాఁ బంచి.'

పంచినది దేనిని? కర్మ త్యక్తము (సమాంశంబులుగా - మాంసంబులుపంచి.' తంజ. పా.)

[3] శా. పా.—'కలదు' ('కస్దు'- తంజ. పా.)

[4] శా. పా.—'ఆమడ పెడల్పున.' ('ఆమడపెట్టున'- తంజ. తా. పా.)

'ఆమడపెట్టు' జాతీయము. దాని నెరుగని వారెవరో 'పెడల్పు' అని పూ. ము. వనే దిద్దినారు.

శా.పా.—'కలదు.' ('కస్దు'- తంజ. పా.)

ములు [6]విహరించిరని పెద్దలవలన వినినార'మని విన్నవించి దానికిం
దోవపెట్టుచుం [7]జనం జని మధ్యమార్గంబున. ౧౦౮

టీక.—భూవరేణ్యుఁడు = రాజు, అయ్యరణ్యానిన్ = ఆగొప్పఅడవి యందు, అనేక...బులన్ = పెక్కుజంతువులయొక్కయు - పక్షులయొక్కయు- సమూహములను, నిరాఘాటంబుగా = అడ్డములేకుండా, గీటడంచి = చంపి, ఆఖేటవిహారంబు = వేటసంచారము, చాలించి; ఎల్లెడన్, పెల్లుగాన్ - త్రెళ్లిన= మిక్కిలిగా చచ్చిన, ఇఱ్ఱికడితి = కణితి (గోకర్ణమృగము), మనుఁబోతు = ఋశ్య మృగము, (= 'The Gayal, commonly called Bison' - బ్రౌను.) గురుపోతు = గవయము, (అడవి ఆవు- అని, బ్రౌను.) మొదలైన, తిను...లను = తినదగినమృగములకళేబరములను, శకుంతబృందములన్ = పక్షుల మొత్తములను, పొందుగాన్ = చక్కగా, ఒక్కకందువన్ = ఒకచోట, ప్రోవువేయించి; పుళిందులు - సోగయన్=చెంచులు ఆనందమున చొక్కగా, మృగ...ప్రీతిగాన్ = వేటనురక్షించు కాటేరిడు మొదలగు వేలుపులకు ప్రీతియగునట్లుగా, చేయఁదగు కృత్యంబులుచేయించి; సమాంశంబులుగా = సమభాగములుగా.- దంతి...నంబులు= ఏనుగుదంతములయొక్క- ముత్యములయొక్క- మొత్తములు, నికరంబులయిన = శ్రేష్ఠములయిన, కస్తూరీ...కంబులు = కస్తూరియొక్క- జవాదియొక్క- పంక ములు, (బురదపాకముగా నుండు పచ్చికస్తూరియు, జవాజియు, అన్నమాట.) చమర...లంబులు = చమరమృగములతోకల (= సవరముల) యొక్క సమూ హములు,...కైకొని;— నేదిష్ఠ...లంబులు.— నేదిష్ఠ = ఆయరణ్యమునకు మి క్కిలి సమీపమునను(న్న) ('నేదిష్ఠమంతికతమమ్.' అమ.) భూమండలాఖండల = *ధరణీంద్రులయొక్క, మండలములు = సమూహములు, పుష్పరస- ఆది = తేనె మొదలగు- ('మకరందః పుష్పరసః.' అమ.) బహుపదార్థంబులును, పాకనిపుణ...

---

[6] శా.పా.—'విహరించుచుండురని.' ('విహరింపుచుండురని' పూ. ము.)
'విహరించిరని' తంజ. తా. పా. సాధువు.

[7] శా.పా.—'జనఁజన.' ('జని చని' తంజ. తా. పా.)
'త్రోవపెట్టుచుంజనం, జని' అనియుండుట యుచితముగదా?

* పూ.టీ.—'భూవలయ దేవేంద్రులయొక్క.'

ఆఖండల - ఇంద్ర శబ్దములు దేవేంద్రవాచకము లయ్యును- 'ధరాఖండ లుఁడు- ధరణీంద్రుఁడు, ఇత్యాది స్థలములలో కేవలమధిపతి వాచకములే. కావున

ఖండంబులు.—పాకనిపుణ = వంటచేయుటయందు నేర్పరులయిన, పాచక = వంటవాండ్లచేత, రచిత = తయారు చేయబడిన, సుహిత = శ్రేష్ఠమైన, పిశిత = మాంసముయొక్క (పిశితం తరసం మాంసమ్.' అమ.) ఖండంబులు = ముక్కలు, అఖండముగా = సమృద్ధిగా, నిండు వేడుకలన్ = మిక్కిలి ప్రేమతో, తెచ్చి, ఒప్పించినన్ = అర్పింపగా, ఇష్ట మృష్ట అన్నంబులు = ఇష్టమైనట్టియు - పరిశుద్ధమైనట్టియు - భోజనపదార్థములు, ('నిర్ణిక్తం శోధితం మృష్టమ్.' అమ.) భుజియించి;— ఎలమావుల క్రీనీడలన్ = గున్నమామిడి చెట్ల నీడలందు, పరిశ్రమంబు పాయన్ = అలసట తీరునట్లు, విశ్రమించి = సుఖముగానుండి; అమ్మహనీయోత్తమ గంధర్వుడు.— మహనీయ - గొప్పదియు, ఉత్తమ = శ్రేష్ఠమును - అయిన, గంధర్వము (గుఱ్ఱము.) కలవాడైన, ఆ రాజు, ('గంధర్వ హయ సైంధవ సప్తయః' అమ.) వరూథినీ సమన్వితుండై = సేనలతోగూడి, ('వరూథినీ బలం సైన్యమ్, అమ.) అనియర్థము.— మహనీయుడును - ఉత్తముడును - అయిన ఆగంధర్వుడు, వరూథిని యను *గంధర్వకాంతతో కూడి - అని అర్థాం.) సౌవిదల్లులన్ = చెంత, కంచుకులు: అంతఃపురపు కావలివాండ్లు, ('సౌవిదల్లాః కంచుకిన స్థాపత్యా సౌవిదాశ్చ తే.' అమ.) ఎచ్చరించన్ = హెచ్చరికలు చెప్పుచుండగా,— పౌరులు = దిక్కులు, వసతియైన స్థలంబు = సౌకర్యముగల చోటు, ఆటవికులు = చెంచులు, గోజనుల త్రోవ బునన్ = మూడామడలదూరమున, ఘోర కాంతారంబు = భయంకరమైన అడవి, కలను; అమడ పెట్టునన్ = ఎటు చూచినా ఆమడ వెడల్పున, తామర - కొలంకులు = కొలనులు, శృంగారవనములు, ఎడతెగక = తెంపులేకుండా, ఉండును; అనుగ్గోద

ఆపదములకు 'ధరాధిపతి; ధరణీపతి, అని టీకవ్రాసినారు. పూ. టీ. వారికి తత్త్వము తెలియదు. (చూ. పుట. 82. 'ధరణీశతేత్యాది.)

* పూ. టీ.—'వరూథిని యను నచ్చరతో.'

వరూథిని గంధర్వకాంత గాని అచ్చర కాదు. అచ్చరలు, గంధర్వులు భిన్నజాతులు.—'విద్యాధరోఽప్సరో యక్షరక్షోగంధర్వ కిన్నరాః.' (అమ.—)

"యథావిబుధసద్మన్యప్సరసో నామ కన్యకాః సన్తీతి తాసాం చతుర్దశకులాని; తాభ్యాం గంధర్వైః సహ కులద్వయం జాతమ్; ఏవమేతాన్యేకత్ర చతుర్దశకులాని." (కాదంబరి.)

గీ. 'కమలలోచన, కిన్నరాంగనవొ నీవు?
నీవు గంధర్వభామవే నీలవేణి?

కంబుల- ఘనదీర్ఘిక = శ్రేష్ఠమైన నీరుగల నడబావి, కద్దు = కలదు; త్రోవ పెట్టుచుఁ = దారిమాపుచు, చనఁ = చెంచులుముందు నడవగా, చని- (కర్త-రాజు.)

సీ. ♦కను మాయఁ జని సీతఁ జెనకు ‡కాకాసురు
కనుమాయఁగాఁ బాటిగొనినచోటు
తలకెక్కు *వలపునఁ దగులు శూర్పణఖ ము
క్కును జెవుల్ †రాపాడి కొనినచోటు
సపరివేషం బైన చంద్రబింబము వోలె
గుడి వ్రాసి జానకి నిడిదినచోటు
కుహనామృగ నిశాటు గహనాధిదేవత
కనురక్తి బలియిచ్చినట్టిచోటు
గీ. గనుఁగొని విభుండు, రామలక్ష్మణులు ధర్మ
సాధువులు విష్ణుమూర్తులు సంచరించి
నార లీపుణ్యమగు నరణ్యానిఁ జూడఁ
గలిగెనని సంతసిలుచు నావలఁ జనంగ. ౧౦౯

అప్సరస స్త్రీవె నీవు బింబాధరోష్ఠి?
రమణి, నీవు విద్యాధరరాజ సుతవె? (కాశీ. 7-169.)

గంధర్వాప్సరశ్శబ్దముల నభేదముగావాడు వాడుకయున్నను టీకలువ్రాయుటలో మాత్ర మట్లభేదముగా అర్థముచెప్పుట సరికాదు.

♦పాఠాం — 'కనుమాయఁజని- సుపుఁగనుమాయఁగా.'

‡శా.పా. — 'కాకాసురుఁగను మాయుఁగా.' ('కాకాసురుఁ, కనుమాయఁ = కన్నుపోవునట్లుగా, సాటికొనిన = సరిచేసిన.' అని పూ. టీ.)

కన్నుపోవునట్లుగా సరిచేయుట యనగా అర్థమేమి?

*శా.పా. — 'వలపు నాఁదగులు.'

వావిళ్ళవారును ఈపాఠమునే గ్రహించినారు కాని సరికాదు. 'వలపునఁ దగులు' అని సరియైనపాఠము. పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోను ఉన్నది.

† శా. పా. — 'రాపాడుకొనిన' (=కోయించుకొన్న' పూ. టీ.)

టీక —(ఈపద్యమున పెద్దచరణములలోని 'పాటికొనిన' మొదలగు క్రియలకు కర్తలు రామలక్ష్మణులు.–) కనుమాయఁ జనిన = కంటికి గపడకుండా- మాయగా పోయి, సీతఁ †చెనకు = సీతను గోటితో చీరిన, కాకాసుర-కను = కాకాసురునియొక్క కన్ను. మాయఁ గాఁ బాటికొనినచోటు = పోవునట్లుగా, చేసిన ప్రదేశము. (పాటికొను = సరిచేయు; శ. ర.) ఆప్రదేశమున రాముడు కాకాసురుని కన్నుపోగొట్టినాడని, భా.—

సీతారాములు చిత్రకూటమున నున్నకాలమున నొకనాడు రాముడు సీత తొడపై తలనిడికొని నిద్రించుచుండగా కాకాసురుడువచ్చి సీతవక్షోజమును గోటితో చీరెననియు, పతికి నిద్రాభంగము కలుగునని ఆమె చలింపకుండెననియు, పిదప రాముడు మేలుకొని ఆవృత్తాంతమును తెలిసికొని ఆ యసురునిపై నొక దర్భపుల్లను మంత్రించివైవగా దానిచే వాయసుని కన్నొకటి పోవుచడి నిరుపయోగమయ్యె ననియు, రామాయణకథ. (అయోధ్య – అధికపాఠసర్గ. ౯౬.)

తలకొమ్ము వలపునఁ = పట్టరాని తమకమున, తగులు = తగులుకొనిన, శూర్పణఖ = ముప్పనాతియొక్క, ముక్కును - చెవుల్ * రాపాడి = వేధించి, కొనినచోటు = హరించిన ప్రదేశము.

శూర్పణఖ, తన్ను పరిగ్రహింపవలసినదని రాముని బాధింపగా, రాముడు లక్ష్మణునిచేత దాని ముక్కు చెవులు కోయించెనని, కథ.

సపరివేషంబైన = పరివేషముతోఁ గూడిన, చంద్రబింబముపోలెన్ = చంద్ర

---

* 'శూర్పణఖ కావలెనని కోరి, ముక్కు-చెవులు కోయించుకొనెను' ననుట కథకు, స్వభావమునకు కూడా విరుద్ధము – రాపాడుట యనగా వలపట్టి బాధించుటగాని 'కోయుట' కాదు; 'కోయించుట' కానేకాదు.— "రాపాడు – To plague, torment. వేధించుట" (బ్రౌను.)

† పూ. 'టీ.—చెనకు = అంటిన.'

'చెనకు' అనుక్రియ 'అంటు' అనియే కాక, గోరు-పల్లు మొదలగు వానితో గీయుట – నొక్కుట, అను నర్థములును కలవు. (చూ. శ. ర.)

సీ॥ 'ఏపన్నకాని కీ లావణ్యవతి గోర్త
చెనకులు గళలూరఁ జేయునొక్కొ...' (శృ. రా. 4–194)

గోటిచెనకులు = గోటి నొక్కులు– ప్రకృతమున గోటితో గీయుట ఉచితమయిన యర్థము.

మండలమువలె, గుడివ్రాసి = చుట్టును గీటుగీచి, జానకిన్, ఇడినచోటు = ఉంచిన ప్రదేశము.

మాయలేడియైన మారీచుడు రాముని బాణము తగిలి ప్రాణములు విడుచునపుడు 'హా! లక్ష్మణా!' అని పెద్దకేక వేసెను. ఆకేక రామునిదే యని భ్రమించి సీత, రామునికి సాయపడుటకు లక్ష్మణుని పొమ్మనెను. లక్ష్మణుడు మారీచుని మాయచేష్ట నెఱిగినవాఁడైనను, సీత బలవంతము మీద పోవలసివచ్చెను. అట్లు పోవునపుడు, సీతచుట్టును గీటుగీచి 'అమ్మా నీవీగీటుదాటి రావలదు. ఇది రాక్షసు లుండు ప్రదేశము. గీటుదాటితివేని అపాయమువచ్చును అని చెప్పిపోయె'నని గాథ. (ఈగాథ రామాయణమున లేదు.)

మహానామృగనిశాటున్ = మాయామృగమయిన రాక్షసుని = మారీచుని, గహనాధిదేవతకున్ = వనదేవతకు, అనురక్తిన్ = ప్రీతితో, బలియిచ్చినట్టిచోటు, (= మారీచుని వధించిన ప్రదేశమును) కనుగొని, ధర్మసాధువులు = మిక్కిలి ధర్మాత్ములు, విష్ణుమూర్తులు = విష్ణుస్వరూపులు, అయిన రామలక్ష్మణులు, ఈపుణ్యమగు అరణ్యానిన్ = పవిత్రమయిన యీమహారణ్యమున ('మహారణ్యమరణ్యానీ', అమ) సంచరించినవారలు. (ఇట్టిపావనస్థలములు) చూడఁగలిగెనని, సంతసిలుచున్ - అవలఁజనంగన్ = అవతలికిపోఁగా.

గీ. అరిది యగు వనులు సరసు లనఁగి పెనఁగి
యెనసి శాఖోపశాఖలై యింపు మీఱి
ప్రబలి తామరతంపరై పరిఢవిల్లి
యెసఁగఁ గన నయ్యె ♦వాసనపదము లగుచు. ౧౧౦

టీక.— అరిదియగు = అపూర్వము లయిన, వనులు = వృక్షవాటికలును, సరసులు = సరస్సులును, అనఁగి పెనఁగి = ఒండొంటితోఁ జేరి, (సరస్సులును - సరస్సులచుట్టు చెట్లును, ఉన్నవని, భా.) ఎనసి = ఒప్పి, శాఖోపశాఖలై - ఇంపు మీఱి = పరంపరాభివృద్ధిని చెంది, మనోజ్ఞములై, ప్రబలి, తామరతంపరై - పరిఢవిల్లి = పరస్పరసహాయమున బలిసి ప్రకాశించి, వాసనపదములగుచున్ = నివాస

♦ శా. పా.— 'వాసనాపదములు' ('వాసనాపదములు = పరిమళస్థానములు — నివాసస్థానములు', అని, పూ. టీ.)

మునకుదగిన స్థానములై, ఎదుటఁ, కననయ్యెను = కనబడెను.

శాఖోపశాఖలనుటచేత వనవృక్షములు, కొమ్మలు - కొమ్మలకురెమ్మలునుగా విస్తరిల్లిన వనియు * 'తామరతంపర' యనుటచేత, సరస్సులలో తామర దట్టముగా అల్లుకొనిన దనియు' 'వాసనపదము' లనుటచేత, పుష్ప సమృద్ధిచేత వృక్షములును, కమలషండములచేత సరస్సులును సువాసనలకు నిలయము లయినవనియు, సారస్యము.

అరిది = ఆశ్చర్యము, దయావనులు = ఎల్లప్పుడు దయమనసున్నవారును, సరసులు = రసికులును - అయిన జనులు, (స్త్రీలును పురుషులును) అనఁగిపెనఁగి = ఒద్దికతో, ఎనసి = కలసి మెలసివర్తించి, (ఎనయుట = రతియందుఁగూడుట.) శాఖోపశాఖలై = పెక్కుతెగలుగా నేర్పడి, ప్రబలి, తామరతంపరగ = కుటుంబాభివృద్ధిని గాంచి, వాసనపదము లగుచుఁ = అతిథ్యభ్యాగతులకు నిలుకడగిన స్థానములై, కననయ్యెను, అని అర్థాంతరము.

క. ఆతావు లపుడు గంధవ
తీతలనాథుండు సన్నుతించుచు బలుసఁ
ఘాతము దిగు మని మెల్లన
నాతలి కటు పాదచారియై చని చెంతన్. ౧౧౧

పూ. ము. ప్రికారము శాస్త్రీగారును, వారినిబట్టి యితరులును - 'వాసనాపదములు' అనియే అచ్చొత్తిరి. కాని, అకారాంతమైన 'వాసనా' శబ్దమునకు 'నివాస' మను నర్థము లేదు. నివాసమను నర్థముగల వాసన శబ్దము అకారాంతనపుంసకము. అనపుంసకము 'వాసన' (=గంధము) అను నర్థమునను వర్తించును. "వాసనమ్ - Perfuming, scenting. Dwelling, abiding. An abode, a dwelling" (అప్టే).

* పూ. టీ — 'తామరతంపర = అభివృద్ధి (కుటుంబాభివృద్ధి అనిధ్వని)' సరస్సుల పక్షమున, 'అభివృద్ధి' అనిచెప్పుట తప్పు. సరస్సు లభివృద్ధి చెందిన వనగా ఒకటికినాలుగుగా నేర్పడినవని యర్థము. ప్రకృతమున అర్థమది కాదు. సరస్సులలో తామర విస్తారముగా పెరిగిన దని ప్రకృతార్థము.

సీ. 'తనయిల్లు తామర తంపరై మెఱయు, సం
పన్నలిసాక్షి గాఁపున్నచోటు.' (వసు. ౪-౧౮౫.)

అర్థక్రమవివరములకు వ్యాఖ్య చూచునది.—

టీక.— గంధవతీతలనాథుఁడు = రాజు. (గంధవతి = భూమి; గంధము కలది, యని వ్యు. పృథివికి గంధము గుణము. పృథివి, అప్పు, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము, అను పంచభూతములకును, వరుసగా — గంధము, రసము, రూపము, స్పర్శము, శబ్దము, గుణములు) ఆతావులు— సన్నుతించుచుఁ = ఆప్రదేశములను మెచ్చుకొనుచు, (ఆసువాసనలను మెచ్చుకొనుచు, అని, అర్థాం. గంధవతీ నాథుడు కావున, (తావులను=) గంధములను, నుతించెనని ♦సారస్యము.—("క. తావులన స్థలములొప్పును, తావులనఁ వాసనలఁదగుఁ బేరు శివా". ఆ. సం. నానా. 2.) బలసంఘాతముఁ = సేనాసమూహమును, దిగుమని = విడియవలసిన దనిచెప్పి, అతలికిఁ = అవతలి ప్రదేశమునకు, పాదచారియై - చని = కాలినడకనపోయి.

సీ. మరుమావుల రవం బనురుమావు లరుదైన
తావికొన్నన†చెట్లు గ్రేవఁదనరఁ,
బ్రామానికపునిగ్గఁ బ్రామానికపుశిలా
పట్టభంగంబులు పరిఢవిల్ల,
కన దంబుజాత కోకనదంబులఁ జరించు
రాయంచ జక్కవరవము లెసఁగ,
నాకాశరుచిఁ గేరు నాకాశగంగతో
నీకాశమై వారి నిండి తొలఁక

గీ. మొలక తెమ్మెరకూనలు ‡పోలయు వెలయు

♦ ఈ సారస్యము పూ. టీ. లో లేదు.

† పా. పా.— 'కొన్ననపట్లు' ('అప్పుడే వికసించిన పుష్పములుగలిగిన స్థలములు' - పూ. టీ)

పూ. ము. నను, తంజ. తా. ప్రతిలోను, 'చెట్లు' అనియున్నది. తావిప్రక్కన 'పుష్పములుగలిగిన స్థలములున్న' వనుటకంటె, పూలచెట్లున్నవనుట సమంజసము కదా?

‡ పా. పా.— 'వెలయు నోలయు' ('వెలయుఁ = ఒప్పుగా' పూ. టీ)

వెలయుఁ = ఒప్పగా, అనవచ్చును గాని 'ఒప్పుగా' అనవచ్చునా? పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతిలోనుగూడా, 'కూనలు వోలయు వెలయు' అను పాఠమే యున్నది.

♦దేవనిర్మిత హైనట్టి దిగ్గియుఁ గని
దిగ్గియగణిత విభవముల్ దేజరిలఁగ
రాజు మంత్రులుఁ దాను హర్షంబునొందె. ౧౧౨

టీక.— మరుమావుల - గవంబు = మన్మథుని గుఱ్ఱములవంటి (చిలుకపలుకులు.), అమరు = ఒప్పునట్టి, మావులు = మామిడిచెట్లును, (చూ. 'మావులసం దగు హయములు, మావులనం బరఁగు మామ్రి మహీజంబులు.' ఆం. సం. నానా. 2.) తావి - క్రొన్ననచెట్లు = సుగంధముగల క్రొత్త క్రొత్త పూలచెట్లును, తిన్నన - తనరఁగ = ఒద్దున నొప్పియుండగా; *ప్రామానికపు - ప్రమాణింపదగిన, అనఁగా శ్రేష్ఠమైన, నిగ్గు = కాంతిగల, ప్రామానికపు (ప్రా + మానికపు) శిలాపట్టు = పలకలవలె చదునైనవియు - శ్రేష్ఠములునగు మాణిక్యములతో గట్టుబడిన, భంగంబులు = మెట్లు, పరిడవిల్లఁగా = ఒప్పగా; కన...బులఁగ — కనత్ = ప్రకాశించుచున్న, అంబుజాత = కమలములయందును, కోకనదంబులఁ = (ఎఱ్ఱ) కలువలయందును, చరించు, రాయం... వములు = రాజహంసలయొక్కయు, చక్రవాకముల యొక్కయు, కంఠధ్వనులు, ఎసఁగఁగ = అతిశయింపగా; ఆ-కాశగుబిలి = తేనె = తెల్ల కల్లు (పూల) కాంతిని పరిహసించు (చు), ఆకాశగంగతో... ఆకాశగంగ (లోని యుదకము)తో, నీకాశమై = సమానమై, వారి = నీరు, నిండి, సొలఁగఁగ = తోన కగా; మొలకతెమ్మెరలూనలు = అప్పుడప్పుడే బయలుదెపలిన మెల్లని వాయువులు, పొలయఁగ = వ్యాపించుచుండగా, దిగ్గి = నుయి (నూయి, నవనిని, అన్నమాట.)

♦పాఠాం.— 'దేవనిర్మితమైన దీ శ్రీనయనుము, నగి నగని లట్ల వైభవములు.' (పూ. ము.)

* పూ. టీ.— 'ప్రామానికపు నిగ్గుల = శ్రేష్ఠమైన మాణిక్య కాంతిని, (1) ప్రాము = పలుపుచున్న, (2) అనికపు = సంతసగల - (3) శిలా = రంతి యొక్క - పట్టు = బల్లలయొక్క - భంగంబులు = మెట్లు.'

(1) ప్రాముట యనగా పూయుట. 'పలుపుట' యను 'పూయుట' యను అర్థము న్నది. కాని మెట్లు మాణిక్యకాంతిని జేనికి పూయుచున్నవి?

(2) 'అనికపు = సంతసగల' అనుట కారణమేమి? 'అనికము' అను పదమొకటి భాషలో ఉన్నదా? ప్రసిద్ధనిఘంటువులలో నా కగపడలేదు. ఎందుకని స్తగము? కవిశబ్దాలంకార సౌభాగ్యముకొరకు 'ప్రామాణికపు' అనుటకుసమాగు, 'ప్రామానికపు' అన్నాడు. అరహృదయమును కనుగొనలేక పూ. టీ. కర్తలు తప్పు త్రోవలు త్రొక్కినారు.

ఆ యరణ్యమున రాజొక బావినిచూచెను. అది దేవతలునిర్మించినదిగాని మానవులు త్రవ్వినది కాదు. దానిచుట్టు ప్రక్కలను చిలుకలతోనిండిన తియ్యమామిడిగున్నలును- కమ్మని సుగంధములను గుబాళించు పలురకముల పూలచెట్లును, మనోహరముగానుండెను. వెడలుపుగలిగి చదునైన పెద్దపెద్ద మాణిక్యములే మెట్లుగాగల ఆబావిలోని నీరు, రెల్లు పూవువలె తెల్లనై, ఆకాశగంగాజలముకంటెను స్వచ్ఛమై యుండెను. అందుగల కమలములలోను కలువలలోను చేరియున్న రాయంచలును జక్కవలును చేయు శబ్దములు విననింపుగా నుండెను. ఆసమయమున చల్లని మెల్లని పిల్లవాయువులు వీచుచుండెను. ఆప్రదేశపు రామణీయకమునకు హర్షించుచు రాజక్కడనిలిచెను. తా.

వ. ఇవ్విధంబున నయ్యవనీవిభుం డమ్మహనీయస్థల శృంగారంబున కత్యంత సంతుష్టాంతరంగుండై యచ్చట విశ్రమించి తత్తద్విశేషంబు లప్పటప్పటికిం గనుచు వనవిహారంబు *సలుపు చున్నయెడ.

---

(3) 'శిలాపట్టభంగములు' అను పదమునకు, శిలా = రాతియొక్క, పట్ట = బల్లలయొక్క, భంగములు, అను టీక మిక్కిలి వింతగానున్నది 'శిలాపట్టమనగా, రాతిపలక = పలకవంటిరాయి "శిలాపట్టః (i) A flat stone for grinding etc., (ii) a slab (of stone) used as a seat. (iii) A stone seat."(ఆప్టే) 'శిలాపట్ట' మను పలుకుబడి కావ్యములయందున్నదే.—

(1) 'ఏషా మే మనోరథప్రియతమా సకుసుమాస్తరణం శిలాపట్ట మధిశయానా.' (శాకుం. 3. అం.)

శిలాపట్టం - పాషాణఫలకమ్.- (మృత్యుంజయటీక.)

(2) 'నికషపాషాణపట్టనిభం బయిన నభస్స్థలంబున.' (శృం. నై. 2- 35.)
నికషపాషాణపట్టనిభంబు = ఒరగంటి పలకవంటిది. (సర్వంకషావ్యాఖ్య.)

(3) 'చంపుకు గట్టయగు శిలాపట్టంబు మెట్టి నిలిచి' (కాశీ. 5-169)

రాతిపలకను 'రాతియొక్క బల్ల' అనుటయు, బల్లలవంటి రాళ్లతో కట్టిన మెట్లను, 'రాతియొక్క బల్లలయొక్క మెట్లు' అనుటయు, తెనుగువారి తెనుగనుపించుకోనదు.

* పాఠాం.— 'సలుపుచు, వినోదపరిసంగంబులఁ బొరిఁబొరిఁ గడపుచుండెఁ; నంత నిక్కడ.'—

టీక.—అవనీ విభుండు = రాజు, అమ్మహనీయస్థల శృంగారంబునకుఁ = గొప్పగా కొనియాడదగినదియైన అప్రదేశముయొక్క అందచందములకు, అత్యంత సంతుష్టాంతరంగుండై = మిక్కిలి తనిసిన మనసుకలవాఁడై, విశ్రమించి = అలసట తీర్చుకొని, తత్ తత్ విశేషంబులు = ఆయావింతలు, కనుచు, వనవిహారంబు సలుపుచున్నయెడఁ = వినోదార్థముటునిటు తిరుగుచున్న సమయమున.

—. పావురాల పందెము .—

క. సారంగధరుఁడు లీలా
సారంగధరుండు సాధుసంస్తుత్యసమా
చారుండు ధర్మమర్మవి
చారుం డపు డుబుసుపోక సమ్మదలీలన్. ౧౧౪

టీక.—లీలా సారంగధరుండు = తనవిలాసమున చంద్రుఁడును, సాధు...రుండు.— సాధు = పెద్దలచేత; సంస్తుత్య = కొనియాడబడదగిన, సమాచారుండు = న్యాయవర్తనము కలవాఁడును, ధర్మ...రుండు = ధర్మ రహస్యములయొక్క విచారము కలవాఁడును (ధర్మసూక్ష్మములను పరిశీలించి గ్రహించు స్వభావము కలవాఁడు, అని. భా.) అయిన, సారంగధరుండు, ఉబుసుపోక = ప్రొద్దుపోక, సమ్మదలీలన్ = ఉత్సాహముతో.

గీ. పారువంబులఁ బట్టుడి వారిఁ జీరి
*యుద్ధవిడి రమ్మనిన భృత్యు లొకనిఁ బట్టె
పదుగు రత్తఱి బడిబడిఁ బాలుపెంచి
పులుఁగులను దెమ్మనుచు వారిఁ బిలువ, నపుడు. ౧౧౫

టీక.—పారువంబులన్ = పావురములను, (వర్ణవ్యత్యయము, ఉ.మరకతము = మరతకము = మకరతము.) చీరి = పిలిచి, ఉద్ధవిడిన్ = త్వరగా,— పులుఁగులను = పిట్టలను.

---

* శా.పా.—'ఉద్ధవడి' (ఉద్ధవిడి, ప్రా. ము.; తంజ పా.)

'ఉద్ధ' తో 'వడి' కూడనియెడల 'శీఘ్రము' అనునర్థమురాదని శాస్త్రులు 'విడి' ని 'వడి' గా దిద్దినారు. దిద్దనక్కరలేదు. 'ఉద్ధవిడి' యన్నను 'శీఘ్రము' అనియే యర్థము. (చూ. శ. ర.) శాస్త్రిగారు 'బలువిడి' ని గూడా, ఇట్లే 'బలువడి' అనిదిద్దియున్నారు. పొరపాటు.

చ. జిలుఁగగు నాభినామములు, చెంపలగండము, లోరపాగలుఙ్
పలిపపుచేల వింతవలెవాటులు, లాఁగులు, రావిరేకలుం,
గలిగిన ‡గుజ్జురూపరులు కంబడిచింపులు నీలిపాఁత లీఁ
కలుఁ దగు పారువంపుఁబుటికల్ గొనివచ్చి కుమారుసన్నిధిఙ్. ౧౧౬

టీక.— *జిలుఁగగు నాభినామములు = సన్నని కస్తూరి నిలువుబొట్లు, ఓర పాగలుఙ్ = వంకరతలగుడ్డలును, పలిపపుచేల = సన్నని కండువా, కలిగిన, గుజ్జురూపరులు = పొట్టిరూపారములు కలవారు,— పారువంపుపుటికల్ = పావురాల నుంచుబుట్టలు.

క. మేలైన లకోరి లొ
డ్డీలుం బదతీలు పల్లటీల్ ♦పక్కావలుఁ
చీలుం బకదార్లను గూ
కీలు ననెడుపేరులం దగిన పార్వములఙ్. ౧౧౭

టీక.—లకోరీలు, ఒడ్డీలు, పదతీలు, పల్లటీలు, పక్కావలు, ఊఁచీలు, బకదార్లు, కూకీలు, అను, పేరులందగిన = పేరులుగల, పార్వములఙ్ = పావుర

‡ శా. పా.—'గుజ్జురూపములు' (ఇది పూ. ము. పా.) 'గుజ్జురూపరులు' అని తంజ. పా.

నిజానికి పావురాల బుట్టలను కొనివచ్చినవారు 'గుజ్జురూపములు కలవారు' (= గుజ్జురూపరులు) గాని కేవలము 'గుజ్జురూపములు' కావు.

* పూ. టీ — 'జిలు...ములు = దట్టమైన కస్తూరి బొట్లును.' 'జిలుగు= దట్టము' అనుట గొప్ప పొరపాటు. 'జిలుగు' దట్టమునకు విరుద్ధపదము (Antonyam).— 'జిలుగు = Fine, delicate, weak, thin'- 'దట్టము- Thickest" (బ్రౌను.)

♦ శా.పా.—'పక్కావలుఙ్ జీలు'

పూ. ము. నను, శ. ర. లోను, 'ఒడ్డీ' అను పదముక్రింద, సూ. ని. లోను, పాఠమిట్లేయున్నది. కాని 'జీలు' సరిశాదిరూ? పరుపాదిరూ? ఏక వచనాంతమో? బహువచనాంతమో? తెలియదగు మార్గములేదు. తక్కినపదము లన్నియు బహువచనములనున్నవి కావున 'జీలు' ను బహువచనమే కావలెను. మరి దానియేకవచనము ఏమో? 'జీ' యగునో 'చీ' యగునో! వేరొకటియగునో!

ములను, (పాఁగుదము, ఉత్త్వములోనముచేత పాఁగ్వము.)

ఈ పావురముల పేరులలో,— గుంకీలు, పల్లటీలు, ఒడ్డీలు, బకదారి, బ్రౌణ్య మునను; లకోరి, ఒడ్డీఁడు, పల్లటీ, గూఁకీ, శ. గ. లోను, కనబడుచున్నవి. కాని, పదతీలు, పక్కావలు, టేఁకీలు, రెంకుంటినిఘంటువులలోను లేవు. శ. గ. కర్త 'పల్లటి' అనుపదము క్రింద ఈపద్యమును పఠించియు పద్యములోని పదములన్నిటిని తన నిఘంటువులో చూపక కొన్నిటిని జారవిడుచుట శోచనీయమగు విషయము. ఆంధ్రభాషార్ణవము (2-89) లో, 'కోలపల్లటి, అంగారపల్లటి, సుగటి, లకోరి, బట్టి, ఒడ్డీ, గుంకి, బకదారి, పావురములలోని భేదములనియున్నవి.

మ. వినయుం బేర్చిన ముగ్గులన్ నిలుప నావిష్కారశౌర్యాహవా
-బున నా రాజకుమారమన్మథునకున్ బొంపుల్ మిరాలు మానుగ్రసు

మద. తాళ. ప్రతులలో నొకదానిలోను, తంజ. సాఁర. ప్రతులలో నొక దానిలోను, 'పక్కావలాఁచీలుగా బకదాగ్లు' అనుపాఠము కనబడినది. 'టేకీ - టేఁచీలు' అనుపదము లుండవచ్చుననియు, అందువలన ఆపాఠము సరిగా వ్రాయబడ నయిన నాకుతోఁచినది. ఇంకను పెద్దలు పరిశీలింతురుగాక.

అసలు పూ. టీ. గల కాగితపు వ్రాతప్రతిలో.— "పల్లటీలు గరువ్నల్, చాలులు బకదారులు గూ, కీఁదిం జిల్వలు నసదగిన పావురములన్." అను పాఠ మును, 'కకువులున్ను, చాలులున్ను, చిల్వలున్ను, అను టీకయు నున్నవి.

కకువు, చాలు, కోశములలో కనబడలేదుగాని, 'చిలువ' మాత్రము, పక్షి విశేషముగా అందందు దృగ్గోచరమగుచున్నది.

1. 'చిలుక చెలువంపుఁ బలుకుల చిలువ చెలువ.' (విజ. 1-165.)
[ఈపాదమునకు శాస్త్రిగారు వ్రాసిన టీక చాలా పొరపాటుగా నున్నది.]
2. చాటు. మణి మంజరిలో 'ఖేచరములు' అను శీర్షిక క్రింద:
సీ. 'సరస చిరాయువు జముడు కాకియుఁ జిల్వ
చింత నిప్పరి కాఁడు చెలిరుపిట్ట.' (పుట. 135.)
3. 'చిలువ - A wild duck; నల్లచిలువ Tho black tufted duck చిలువబాయి tho whistling teal.' (బ్రౌణ్యము.)
4. శ. ర. కర్త దీనినే కాబోలు 'చిలువ = నీరుకోడి' అన్నాడు.

ర్యనవీనస్వనగుంభనంబు మొదలౌ నాయావినోదంబు లె
ల్లను హాళిన్ విని వారివారి మనవుల్♦ పాటించి పాలించుచున్ ౧౧౪

టీక.— ఆవిర్భూత = ఉదయించిన, కౌతూహలంబునన్ = ఉత్సాహముతో, వినయంబేర్పడన్ = విధేయతకనిపించగా, ముంగలన్ నిలుపన్ = ఆ పావురములను (తెచ్చినవారు) ఎదుటనుంచగా, ఆ రాజకుమారమన్మథుండు = రాకొమారుని రూపముననున్న మన్మథుడు - అనగా మన్మథతుల్యుడయిన ఆసారంగధరుడు, (ఆపావురములయొక్క) మాధు...నంబులు.- మాధుర్యధుర్య = మిక్కిలి మధురములయిన, నవీన = క్రొంగ్రొత్తలయిన, స్వనగుంభనంబు = శబ్దములకూర్పు, మొదలయిన, వినోదంబులన్ = వింతలను, హాళిన్ = సంతోషముతో - విని, మనవుల్ పాటించి = వారువారు చెప్పుకొను మనవులను మన్నించి, పాలించుచున్ = కోరికలను తీర్చుచు.

క. పారావతరత్నం బని
పేరిడి జగబిరుదువేసి పెంచినదానిన్
గూరిచి తనసరిరాజకు
మారులతోఁ బాడె మొఢ్ఢి మాత్సర్యమునన్. ౧౧౫

క. క్రేవ వల యొడ్డి యొంటిం
బావురమున్ దిగిచి వడి నభంబున నెగయం
గా వైచి వ్రేలుకుండఁగఁ
జే విసరుచు బెదరు పుట్టఁ జేసినయంతన్. ౧౨౦

టీక.- క్రేవన్ = ప్రక్కన, వల ఒడ్డి = వలపరిచి, ఒంటిన్ = పావురమున్ ఒంటరిపావురమును, *తిగిచి = లాగి. వడిన్, నభంబునకున్ = ఆకాశమునకు, ఎగయంగాన్ వైచి = ఎగురవేసి.

♦ పాఠా.—'మనవుల్లాలించి లాలింపుచున్.'

* పూ. టీ — 'తిగిచి = పట్టుకొని'

తిగుచుట అనగా లాగుటగాని పట్టుకొనుటకాదు. (చూ, శ. ర.) పావురమును పట్టుకొని దానికి ఉసికొలుగుటకుగా చేతిని వెనుకకులాగి పిమ్మట ఆకాశమునకు విసురవలెను. ఊరక పట్టుకొని విడుచుట యెగురవేయుట కాదు.

జయుగాధిపా

పేరెములు వాఱుచు సమీరుని హుఁకా హుఁకిని
♦గేరడము లాడెడు మహాశర ముముఖ్లో న
య్యారె! యనమీరుకి గరుదారవము చేఁ జనలు
బూరటిల మాకొలముపారిఁ గనరూ! గహా
ణార! యిది వింతగన నోరిమని ❨యెంతయును
నూరుడి పయిం దిరిగి సారెసుచు నుంచక
దూర మొగఁ డాలుమఁ జొకాగమఁయు యస్త్రలవ
వారువము చందమునఁ శాసనము మిఁడ్చనక్. ౧౭౧

టీక — సమీరుని హుఁకా హుఁకిని = వాయువుపొక్క వేగమును, గేరడములాడెడు మహాశరముములోఁ — ఎక్కువ గుఱ్ఱములాడు గొప్ప వేగముతో, అయ్యారె అనఁ = (మానుజులు) ఔరా యని మెచ్చునట్లు, మీరుకి . . . రకను అతిశయించి, గరుత్ + అరవముచేఁ = రెక్కల చప్పుడుచేత, . . . బూరటిలఁ = ఆకాశమునిండగా, ('నిండా రెసన బూరటిల్లెనా సముద్రము . . .' — ఆం. భా. 8-102.) మాకొలముపారిఁ = మా జాతిపక్షులను, కనరూ = చూడరా!

తిగుచు =లాగు, అనుటకు.—

క. 'సీరమునఁ బట్టితిగుచు ను
దారుణ ముసలమునఁ బటుగ దా యుష్టిని దు
ర్వారత బారిసమును.' (హరి. ఉ. 8. ౮౧)

ఎ. గీ. 'ఇషువు దొడుగుట దివ్వుట యేయుట యెట్లు
నెఱుఁగ రాకుండ నని చేసి యుండువడన.' (భాగ. 10. ఉ. 107.)

వ. 'వెన్ను వెనుక నెయిది కరంబులఁ గుత్తిచ్చి పట్టిన నతండును దిగిచికొని కండి యుం బోవంబోవఁ బది యడుగులకోలఁది సాకొంతే యుండు . . . నిలువంబట్టి' (భీష్మ. 3.–268)

♦ శా. పా.— కేరడముఁలాడుచు' (ఇది పూ. ము. పా.) 'ఆడెడు' అని తంజ. పా. ఉచితతరము.

❨ శా. పా.— 'ఎంతయు – ననూరుడు?' (అనూరుఁడు — సూర్యసారథి– పూ. టీ.)

(పావురమొక్కటియైనను (తోడుకు) లేదే! అని నిరుత్సాహముతోడి యాశ్చర్యము) ఔరౌర! ఓరి, యిదివింతగదా? అనుకొని, (ఆపావురము) ఎంతయుఁ – ఊఱడి = (తోడులేకపోయిన పోయెగాకయని ధైర్యము తెచ్చుకొని) పయిందిరిగి = ఆకాశముననే చుట్టి చుట్టి తిరిగి; సారెకును చూడఁ = చూడగాచూడగా, దూరమెగఁబాఱుచుఁ = అంతకంతకును పైకిపోవుచూ, ‡ చోకారమయి = తెల్లనై (నందున), అన్నలువవారువము చందమునఁ = బ్రహ్మదేవుని వాహనమైన హంసవలె, మించెఁ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

ఆపావుర మాకాశమున కెక్కి చూడగా మరి పావుర మేదియును కనబడలేదు. తానొంటరియైనందుల కించుక నిరుత్సాహపడియు వెంటనే దిటవు తెచ్చుకొని, అది యాకాశమున వలయాకారముగా తిరిగితిరిగి అంతకంతకు మిక్కిలియెత్తునకు పోయెను. తెల్లని యాపావురము చూచుట కపుడు బ్రహ్మదేవుని వాహనపుటంచవలె నుండెను.

సీ. అభ్రమాతంగంబు హస్తంబులోఁ జిక్కి
కదలెను పుండరీకం బనంగ
హరివిధు ల్వేఱుఁ గందఁ బెరుఁగు సంబరకేసు
తలవాఁక ♦దేలాడు నెల యనంగ
మిన్నేటిదరులందు మేఁత లాడుచునున్న
యుదుటు రాయంచ లేఁగోదమ యనఁగ

అనూరుడు సూర్యసారథే. కాదన్న దెవరు? కాని ఆయనూరుడు 'పయిని తిరిగి సారెకును (పావురమును) చూచె' ననుటమాత్ర మొప్పదగినమాట కాదు. పూ. ము. లో 'అనూరుని పయిందిరిగి) అనియున్నది. దానిని శాస్త్రిగారు 'అనూరుడు' అని దిద్దినారు. 'ఎంతయును నూఱడి' అని సరియైన పాఠము; మద. తంజ. వ్రాతప్రతులలో నున్నది.

‡ పూ. టీ —'చోకారము = సౌందర్యము'

చోకారమై = సౌందర్యమై అనుట సరికాదు. "చోకారము = స్వచ్ఛమైనది" (శ. ర.)

♦ శా. పా.— 'తేలెడు' (ఇది. పూ. ము. పా.)

వడిఁబోవుచో జాఱిపడు సభోమణి తేరి
తెల్లని చిన్నారి జల్లియనఁగ

గీ. ఱెక్క లార్చుచు లకుకిముపక్కిగీతిఁ
దెలుపుచు ధరణి నే మైనఁ దెలుపుఁ గనిపఁ
బెట్టయని గమకించి చూపెట్టుకొనుచు
నుండెఁ బౌరుప మప్పు డయ్యావజనంబు. ౧౨౨

టీక. — అభ్రమాతంగంబు హస్తంబులోన్ = ఐరావతముయొక్క తొండమున, చిక్కి, కదలెడు = కదులుచున్న, పుండరీకంబు = తెల్లదామర పువ్వు;— హరి విధుల్ = విష్ణువు - బ్రహ్మయు, వెఱఁగందన్ = ఆశ్చర్యపడునట్లు, పెరుఁగు = ఆకాశమునకు బెరిగిన, అంబరకేశు = శివుని, తలవాఁకన్ = శిగసుమీఁదియేటి (గంగ) యందు, తేలాడు = తేలాడుచున్న, నెల = చంద్రుఁడో;— మిన్నేటిదరులందున్ = ఆకాశగంగయొడ్డులందు, మేతలాడుచునున్న = మేయుచూ సంచరించుచున్న, ఈదుటు = మిటారపు, రాయంచ లేఁగొదమయో;— వడిన్ పోవుచోన్ = శీఘ్రముగా ప్రయాణముచేయుటలో, జాఱి, పడు = పడిన, సభో...జల్లి = సూర్యుని రథముయొక్క సొగసైనచామరమో, అనంగన్ = అన్నట్లు, ఆపాఱుపము, ఱెక్కలు, ఆర్చుచున్ = ఆడించుచు, (ఆర్చు- చూ. బాల క్రి. 80.) లకుముకి పక్కిరీతిన్ తెలుపుచున్ = లకుముకి యనుపిట్టవలె కనబడుచు, ధరణిన్ = భూమిమీద, ఏమైనన్ తెలుపుఁ గనినన్, పెట్టయని = తనభార్యయని, గమకించి చూపెట్టుకొనుచున్ = తదేకదృష్టితో చూచుచు, ఉండెను, అప్పుడు, అయావజనంబు = ఆటలాడుచున్న పిల్లవాండ్రు.

ఆపావురము తెల్లనిది కావున, తెల్లదామరపువ్వుతోను, చందమామతోను, రాయంచకొదమతోను, వింజామరతోను, పోలిక.

'తేలాడు' వ్రా. ప్రా. ఉచితతరము. తేలుట యనగా మునిగినవస్తువు పైకి వచ్చుట. తేలాడుటయనగా మునుగక నీటిమీదనే కదలుచుండుట.— "చులుకనివి గానఁదేలాడెఁ జూపులపుడు." (రస. ౩ గుచ్ఛము.) నీటిలోపడినవస్తువు 'తేలలేదు' అనుటకు బదులు 'తేలాడలేదు' అనుటకువీలులేదు. తేలి + ఆడు = తేలాడు. సంధి దుష్టము కానే కాదుగదా?

సీ. కంటికిఁ జే యోరగా నిల్పి కన్గొని
'యన్నన్న! యెంత ద'వ్వనెడువారు
వలిపచేల ముసుంగు వైచి వేమఱు సూచి
'హా! కంటిఁ గంటి నే' ననెడువారు
మెడలపై హస్తంబు లిడి తప్పకీక్షించి
'మూర! మిక్కిలి పొడ' వనెడివారు
పళ్లెంపునీటిలోఁ బలినీడ పరికించి
'కనిపింప దేమాయె' ననెడువారు
గీ. గొబ్బుగొబ్బునఁ దల లెత్తి కొంద ఱందుఁ
జూచెఁ జూడంగఁ బాగలు వీడి పడిన
నవ్వినోదము గని నవ్వినట్టివారు
నైరి ♦తత్పక్షివిహరించు నవసరమున. ౧౨౩

టీక.—వలిపెచేల = సన్ననివస్త్రము; ఈక్షించి = చూచి; పాగలు = తలగుడ్డలు;

క. మినుకు మినుకనెడి మింటన్
బొనపొన నల తెల్లమబ్బు ⟨పొంతన దిగువా
టున నదె కలదో లేదో
యనుమాత్రము గాఁగఁ గంటివా నృపతనయా. ౧౨౪

♦ శా. పా.—'యొడ్డినయొడ్డనివారు మెఱయు.' (ప్రతిజ్ఞ చేసినవారు చేయని వారును – మెఱయు' అని పూ. టీ.)

ఒడ్డినవారు మెఱయుట సరే; ఒడ్డనివారును మెఱయుటయా? పాఠాంతరము లిట్లున్నవి.—

1. 'తత్పక్షి విహరించునట్టి వేళ.' (మద. తా.)
2. 'కొందఱునొడ్డినిధాన మెఱయు' (?) – (తంజ. తా.)
3. 'పరిపరివిధముల నట్టి వేళ' (పూ. ము.)

⟨పాఠాం.—'పొంతను' శ. ర. పా. (చూ. దిగువాటు.)

టీక.—†పొనపొన = అల్లదిగో - అక్కడ, ('అప్పటు గూడ యందలి పొనపొన యయ్యెడ' ఆం. భా. 3–65) తెల్లమబ్బుపొంతన = తెల్లని మబ్బునకు దగ్గరగా, దిగువాటునన్ = క్రిందిప్రక్కగా;— (దిగుడు + పాటు = దిగువాటు. శ. ర.)

గీ. అనినఁ జెలికాండ్రు పలు కతఁ డాలకించి
*కించి దుపహాసమున విలోకించి 'గంటి
గంటి నా సొను నే ♦ ముంగను గంటి' ననుచు
ననుచు మది ‡దాని మరలింతు ననుచుఁ దలఁచి. ౧౨౫

టీక,—కించిత్ - ఉపహాసమునన్ = ఇంచుక పరిహాసముగా, విలోకించి—చూచి, ననుచు మదిన్ = వికసించుచున్న మనస్సుతో.

ఉ. పెట్టను బట్టి ఱెక్క వెలుపించి కనంబడునట్లుగాఁగ న
ట్టిట్టొక రెండుమాటలు పయిన్ ℓ సురఁటింబలెఁ జిత్రగిప్పుచున్
బిట్టుగఁ గేక వేసి వినఁబిల్చిన వెంజి గరంగి ముద్దు పె
న ట్టిరుఱెక్కలున్ ముడిఁచి యబ్బురపుంబలుకుల్ పల్కుచున్. ౧౨౬

---

†పూ. టీ—'పొనపొన = కనఁబడుచు.'

శ.ర.లో 'పొన = దృగ్గోచరమైనది' అనియున్నది. దాని ననుసరించినచో పూ. టీ.— కాని 'పొన', 'పొనపొన' లకు, 'కనబడుట' యర్థము కాదు. ఆపదములు నిర్దేశించుటయందు వాడబడునవి. బ్రౌణ్యమున 'పొనపొన = చూచూ యగా– రవంతరవంత' అనియున్నది. కాని ప్రకృతపద్యమున 'కలదో లేదో అను మాత్రముగాగ' అని యుండ నేయున్నది కావున ఆయర్థము సరిపడదు.

* పాఠాం.—'కించిదభిహాసమున'. ♦ శా. పా.—'ముంగను గంటి'

'క్రియా విశేషణంబులమీఁది యగు ధాతువున కన్నంతమునకు లోపంబు విభాషనగు' (ప్రౌ.క్రి.౨౨.) అను సూత్రము ప్రకారము, ముందుగాఁ గంటి, ముంగు గంటి, అనవచ్చునేగాని 'ముందుంగంటి, ముంగునుగంటి' అనుట సరి కాదు.

‡ శా. పా.—'ఁదాని.' దాకు ముందర సున్న పెట్టుట తప్పు. శా. పా. ను నమ్మి వావిళ్ళవారును పెట్టినారు.

ℓ శా. పా.—'సురటింబలె' (='చామరమువలె', పూ. టీ.).—

టీక.— వెలుపించి = వెడలుపుగాచేసి, — సురఁటింబలెన్ = గుండ్రని విసనకఱ్ఱను త్రిప్పినవిధముగా — ‡ నిబ్బరంబునన్ = చిత్తస్థైర్యముతో (= నిదానముగా.)

సీ. సౌధ కేతన పటాంచల వాత ధూత ని
ర్గత గాంగ డిండీర ఖండ మనఁగ,
సితమాని పూర్వావసిత భూపునర్దిదృ
క్షాగ తేంద్రాగ్ర లతాంత మనఁగ,
నవహార సంఘట్టన ♦స్రస్త పతయాళు
గగనలక్ష్మీ మౌక్తికం బనంగ,
సుధ్యంది నానంతమణి లూన సందేహ
సంత్యక్త బిసు‡దాంక శంఖ మనఁగ,
గీ. బాకరుహాసంభవ కళత్రపత్త్రిపుత్త్రి
సురకులధురీణ కంఖాణ కరి కృపాణ
రమ్య ధావళ్య జైత్రి పారావతంబు

'సురటి' యని నిరనుస్వారముగా వ్రాయుట తప్పు.— చ. 'అలరు సురంటిగూండ్లు' (చంద్రాంగద.) శ. ర.— 'సురటి = చామరము' అనుటయును తప్పే. 'విసనకఱ్ఱ సురఁటి' (ఆం. భా. 2-168) "సురఁటిని కొందఱు చామరమని వ్రాసియున్నారు. అది కాదు." అని, శ. ర. కర్త తెలియఁజెప్పియున్నాడు.

‡ పూ. టీ.— 'గట్టి నిశ్చయముతో.'

నిబ్బరమనగా చిత్తస్థైర్యము గాని 'గట్టి నిశ్చయము' కాదు. "నిబ్బరము= Firmness, మనసు నిబ్బరముగా వుంచుట, to restrain the affections, to curb the mind. నిశ్చలము." బ్రౌను. (ఈ యర్థము శ. ర. లో లేదు.)

♦ శా. పా.—'గ్రస్త' ('స్రస్తపతయాళు = జాఱిపడినట్టి' అని పూ. టీ.)

శాస్త్రిగారికి దొరకినమూలమున 'గ్రస్త' అనియు, టీకలో 'స్రస్త' అనియు నున్నది కాబోలు. వారట్లే ముద్రించినారు; శా. ప్ర. చూచి, మూలము మాత్రమే ముద్రించిన వావిళ్ళవారు 'గ్రస్త' అనియే ముద్రించినారు. క్రమమేకదా?

'గ్రస్త' పూ. ము. పా 'స్రస్త' తంజ. తా. పా.

రాఁ దొడఁగెఁ జుక్క^(1)దెగిపడు క్రమముదోఁప. ౧౨౭

టీక.— సౌధ = మేడలమీఁది, కేతన = జెండాలయొక్క, పట అంచల వాత = వస్త్రముల అంచువలన పుట్టిన గాలిచేత, ధూత=ఎగురఁగొట్టబడి, నిర్గత = బయలు వెడలి- క్రిందికివచ్చుచున్న. గాంగ = గంగాసంబంధమయిన(అనఁగా గంగ లోని) డిండీరఖండము = నురుగు తునక, అనఁగను = అనునట్లును; సిత్రపశాని = నారదమునిచేత (నారదుఁడు తెలుపు -) పూర్వ - అవసిత = మును పెరిగింపబడిన ('బుద్ధంబుధితం మనితం విదితం ప్రతిపన్నమవసితావగతే'-అమ) భూః = భూమిని, పునః = మరల, దిదృక్షా = చూడవలెనను ఇచ్ఛచేత, ఆగత = వచ్చిన, *ఇంద్ర + అగ = ఇంద్రుని వృక్షమయిన పారిజాతముయొక్క, లతాంతము = పువ్వము, అనఁగను; నవ = నూతనములయిన, హార = గతనాలదండలయొక్క, సంసుట్టనను = ఒరయికచేత, స్రస్త - †పతయాళు = (తెగి) జారి పడుచున్న, గగనలక్ష్మి = ఆకాశ లక్ష్మియొక్క, మౌక్తికంబు = ముత్యము, అనఁగను.

---

(1) శా. పా.— 'తెగిపడ్డ' (ఇది పూ. ము. పా.)

'తెగిపడు' తంజ. పా. ఆకాశమునుండి క్రిందికి దిగుచున్న పక్షి వర్ణనము గావున 'పడ్డ మక్క'తో పోల్చుట తగదు. 'పడు' అనుటయే యుచితము.

* పూ. టీ.— 'ఇంద్ర అగ = కల్పవృక్షముయొక్క'. నారదమునిచేత భూలోకమునకు కొనితేబడినది పారిజాత కుసుమము గాని, కల్పకుసుమము కాదు. పారిజాతము, కల్పము భిన్నవృక్షములు. కల్పశబ్ద మమరతరువులన్నిటికిని జెల్లినను, ప్రత్యేకించి చెప్పవలసి వచ్చినప్పుడు దేని పేరు దానికే చెప్పవలెను.

"రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ
కల్పద్రుమాణా మివ పారిజాతః" (రఘు. 6. 6)

'పారిజాతాపహరణ' మనుటకు బదులు, కల్పాపహరణమనిన జెల్లదు, కావున ప్రకృతమున 'ఇంద్రాగ = పారిజాతముయొక్క' అనుట యుపపన్నము.

‡ పూ. టీ.— 'పతయాళు = పడినట్టి'

ఆళుచ్ ప్రత్యయము తాచ్ఛీల్యార్థకము. దానికి భూతార్థము చెప్పుటగప్పు. పతయాళువు = పడునట్టిది. 'పడినది' పతితమనబడును. "పతయాళువు- Falling, cadent, deciduous, liable or accustomed to fall." (బ్రౌను)

"పతయాలు.—Tending or prone to fall, liable to fall." (ఆప్టే)

మధ్యందిన = మధ్యాహ్నమునందలి, అనంతమణి= (ఆకాశమునకు మణివంటివాడైన) సూర్యునిచేత, ('అనంతంసురవర్త్మఖమ్' - 'ద్యుమణిస్తరణిర్మిత్రః' అమ.) లూన = ఛేదింపబడిన, మందేహ = మందేహుడను రాక్షసునిచేత, సంత్యక్త = విడువబడిన, బిరుదాంక = బిరుదుచిహ్నమైన, శంఖము, అనఁగన్, (మందేహులను రాక్షసులు [3 కోట్ల 50 లక్షలు] త్రిసంధ్యమునందును సూర్యు నెదిరింతురని ప్రమాణమున్నది)

† పంకరుహసంభవ= బ్రహ్మదేవునియొక్క, కళత్ర=భార్యయైన సరస్వతి, పత్త్రి = వాహనమైన హంస, పుత్త్రి = కుమారుడైన నారదుడు;— సురకుల ధురీణ = దేవేంద్రునియొక్క, కంఖాణ = గుఱ్ఱమైన ఉచ్చైఃశ్రవము, కరి = ఏనుగైన ఐరావతము, కృపాణ = కత్తియైన వజ్రము, అనువానియొక్క, రమ్య= మనోహరమైన, ధావళ్య = స్వచ్ఛతను, జైత్ర = జయించునదియైన (అనగా పైని పేర్కొనబడిన వస్తువులకంటెను తెల్లనిదైన) పారావతంబు = పావురము, చుక్క తెగిపడు క్రమముతోఁ బన్.

తెల్లనికాంతితో ఆకాశమునుండి క్రిందికి దిగుచున్నందున తెగిపడుచుక్కతో సామ్యము. ఈసామ్యమునకొక్క యుదాహరణము.—

"తెగినచుక్క ధరణికి నేతెంచు కరణిఁ
దరణిజిత్ప్రభతో మేఘసరణి డిగ్గి
నందనీట శతానంద నందనుండు
మజ్జనంబాడి బాలేందుమౌళిఁ బాడి".

— పాండు, 2. 172.

ఆకాశమునుండి దిగుచున్న పిట్టను క్రిందపడిన ముత్యముతో పోల్చుట తప్పు. పడుచున్న ముత్యముతో పోల్చుట ఒప్పు.

† పూ.టీ.—"పంక...కృపాణ=సరస్వతి, నారదుఁడు...వజ్రయుధము- అను వానివలెనే, రమ్యధావళ్య= మనోహరమైన తెలుఁపుగలిగిన- జైత్ర = జయశీలమైన- పారావతంబు."

'...కృపాణ రమ్యధావళ్యము, అని బహువ్రీహిచేసి, 'కృపాణము వలెనే...ధావళ్యముకలది' అని యర్థము చెప్పుట సరికాదు. ఆ బహువ్రీహికి 'జైత్రము' నతికించి, పిమ్మట 'పారావతము'తో గుదిగూర్చుటయు సరియైనమార్గముగాదు అది యట్లుండఁగా, పారావతము డిండీరఖండ లతాంత మౌక్తికాదులతో పోలుటకు 'జైత్రము' కావలసిన అక్కఱయును లేదు.

గీ. అంతలోనన చిత్రాంగి యది మెఱింగి
క్రీడ సలుపుచు బంగారుమేడమీఁద
† ములకవన్నెలు చిలుక రాచిలుకఁ బట్టి
‡ చిలుకపలుకుల నటు చూపి పిలిచె నంత. ౧౩౮

టీక.—* ములకవన్నెలు = తెల్లనియపుటొయ్యారములు, చిలుకఁ = చిందగా, రాచిలుకఁ, పట్టి = చేతపట్టుకొని, చిలుకపలుకులఁ = చిలుకపలుకుల వంటి పలుకులతో, అటుచూపి = చిలుకను పావురమునకుచూపి, పిలిచెఁ.

చిత్రాంగి, మిక్కిలి యొయ్యారముగా చిలుకనుచేతపట్టుకొని – మేడమీద క్రీడించుచు, ఆకాశమునుండి దిగుచున్నపావురమునుచూచి, తనచేతి చిలుకనుచూపి దానిని పిలిచెను అని, తా.

— పావురము చిత్రాంగిమేడమీఁద వాలుట —

మ. కని చిల్కం దనవెంటిగాఁదలఁచి యొక్కాలాటపుంబుల్గు ♦ గ్రి
క్కన మిన్నందినమేడమీఁది కటుచక్కందేలి పైఁ బ్రాలి వి

† శా. పా.—‘ములకవన్నెలు చిలుకు రాచిలుకఁబట్టి.’ (‘ములక వన్నెల జిలుకు...’ పూ. ము. పా.) ‘ములకవన్నెల చిలుక’ తంజ. పా.

‡ పాఠా:— ‘వలసియొల్లమినటుచూచి’ – పూ. ము.
‘వలసివల్లమి నటుచూపి పిలుచునంత.’ తంజ – పా.

* పూ. టీ.—‘ములక వన్నెల = ములకకాయవన్నెగలిగినటువంటి– అనగా పచ్చని వర్ణముమీఁద తెల్లనిచుక్కలు గలిగినటువంటి.’—మూలములోని ‘వన్నెలు’ టీకలో ‘వన్నెల’ అయినవి. ‘చిలుకు’ అనుక్రియ అసలే లేచిపోయినది. ‘ములక’ కు ములకకాయ– అను అర్థము బలాత్కారముగా తేబడినది. నిజాని కీటీక శాస్త్రి గారి సొంతముకాదు. అసలు పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో ఇట్లున్నది.—

‘ములకవన్నెల – ములక కాయ వన్నెగలిగినటువంటి – అనగా పచ్చని కాయమీద తెల్లని చుక్కలు గలిగినదనుట.’—

‘ములక’ను ‘ములక’ గను, ‘పచ్చనికాయ’ను ‘పచ్చనివర్ణము’ గను, సవరించి, శాస్త్రిగారు పైమాటలనే యనువదించినారు. ప్రాయికముగా వారి టీకలన్నియు నీమార్గముననే నడుచుచుండును.

♦ శా. పా.— ‘గ్రక్కున...మీఁదికిఁదళుక్కుంగాతితో వ్రాలి,’

చ్చినఱెక్కల్ పయిఁడందె మ్రోఁతలు దగన్ జిత్రాంగి రత్నాంగినం
దనుఁ గాఱింపఁగ వచ్చినట్టివిధియో నా వచ్చివ్రాలెన్ దమిన్.

టీక.— ఆ- కైలాటపుం బుల్గు = ఆ మాయలమారి పక్షి, చిల్కన్, తన, పెంటిగాన్ = ఆడు పావురముగా, తలఁచి, గ్రక్కునన్ = శీఘ్రముగా, మిన్నందిన = మిక్కిలి యెత్తయిన- మేడమీఁదికిన్, అటు- చక్కందేలి = చక్కగా వచ్చి, పెన్‌బాళిన్ = (పెంటిమీది) విస్తార ప్రేమచేత,— విచ్చిన ఱెక్కలు, పయిఁడందె = కాలిబంగారుటందె యొక్క, మ్రోఁతలు, తగన్ = ఒప్పగా, చిత్రాంగిన్, రత్నాంగినందనున్ = సారంగధరుని, కాఱింపఁగన్ = బాధించుటకు, వచ్చినట్టి, విధియో, నాన్ = అనగా, వచ్చి, తమిన్ = త్వరగా, వ్రాలెన్.

చ. కెలఁకుల నిట్లు వ్రాల, వలకేలను మెల్లనఁ బట్టి దువ్వి యా
నళినదళాక్షి 'పక్షి యనునామము దీని కెచెల్లుఁ బిల్చియుం
బిలువక మున్నె వచ్చె నిటు ప్రేమ దొలంకఁగ; నింక దీనిచేఁ
గలుగు నిజంబుగాఁ దనకుఁ♦గాంక్షలుదీర సుఖంబు చెందఁగన్ ౧౩౦

శబ్దము 'తళుకు' గాని, 'తళుక్కు' కాదు. తళుక్కు -అను రూపము అనుకృతియందు మాత్రమే 'తళు'క్కనునుగాని వేరుగా కనబడదు. కావున 'తళుక్కుఁగాంతి' పాఠము సరికాదు. (శాస్త్రిగారి మీఁది విశ్వాసముచేత; సూ. ని. ఈయసాధుపాఠమునే గ్రహించినది. చూ. కైలాటము.)

పాఠభేదములు—

'గ్రక్కన... మీఁదికయి చక్కందేలి పైవ్రాలి.' (మద. తా. పా.)
'గ్రక్కున... ,, కటు ,, పైబాళి.' (పూ. ము. పా.)
'గ్రక్కన... ,, ,, ,, పెంబాళి.' (తంజ. తా. పా.)

♦ శా. పా.— 'కాంక్షలు దీఱ' (ఇది పూ. ము. పా.)

తీరు = చక్కఁబడు; తీఱు = నశించు. (శ. ర.)—చిత్రాంగి యభీష్టము, 'కాంక్షలు సిద్ధింపవలె'నని గాని, 'నశింపవలె'నని కాదు. ముక్తులయిన మహానుభావులకుగాని కాంక్షలునశింపవు. కావున 'కాంక్షలుదీర' అనియుండవలెను. శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో 'కోర్కులు తీరుటకు' బదులు 'తీఱుట'యే తరచుకనబడుచున్నది:-

(i) శృం. నైషధము— "అసిద్ధ అర్థుఁ గాన్ — (తీఱినకోరికగలవాఁడు- కాని

టీక.— * కెలఁకులన్ = తనపక్కన,- వ్రాలన్ = వ్రాలగా. వలకేల నుపట్టి = కుడిచేతితో పట్టుకొని దువ్వి, అనలినదళాక్షి = ఆయింతి = చిత్రాంగి, (ఇట్లనెను). పిల్చియుంబిలువకము న్నె, నిజు ప్రేమ తొలంకఁగన్ = మిక్కిలి ప్రేమ యుట్టిపడఁగా, వచ్చెను, కావున, పక్షి - అను నామము దీనికి చెల్లున్ = ('పక్షి' పక్షములు = ఱెక్కలుకలది, అనియర్థము, పక్షము = తనయెడ నభిమానముకలది, అని సారస్యము.) సారంగధరుడు పిల్చినపోక, తన పక్షమువచ్చిన దని భావము.

గీ. సందియము లే దొకింతయు నింక నిప్పుడు
వచ్చు సారంగధరుఁ డింక †వచ్చినపుడె
తగులు నా చేత, ననుచు సంతసము నొంది
మేడదిగి వచ్చి యప్పు డామెఱుఁగుఁబోఁడి. ౧౩౧

టీక.— నాచేతన్ తగులున్ = నాచేతికి చిక్కును.

శా. బంగారాన మెఱుంగు వెట్టినగతిం బైపై గుబాళించు లేఁ
జెంగల్వం గముఁ దావి గట్టినటులన్ ‡జిన్నారిజాబిల్లి మోఁ

'వానినిగా- కోరిక తీఱనివానినిగా) — అన్న్రున్ - తలఁచున్, తనకోరిక తీఱునది కాదని." (పుట, 349)

(ii) విక్రమోర్వశీయము.— క. "ఎల్లరకోర్కులు దీఱుత, మెల్లరు నందింతు గాత మెల్లధరిత్రిన్. (5-129)

* పూ. టీ.— 'కెలఁకులన్ = పార్శ్వములయందు.'

పావురమొక్కటే కావున బహుపార్శ్వములయందు వాలుట అసంభవము. 'కెలఁకులు' అని బహువచనమునున్నను, పార్శ్వమున, అని ప్రకరణముంబట్టి యేకవచనముగా అర్థము చెప్పవచ్చును.

సీ. 'కెలఁకులనున్న తంగేటిజున్ను గృహమేధి' (మను. 1-23)
కెలకులఁమన్న = సరసనున్న - అని. జ్వాలూరివారి టీక.

† శా. పా —'వచ్చునపుడె' (ఇది, పూ. ము. పా.) 'వచ్చినపుడె' తంజ. పా. 'వచ్చెనేని, తగులు నా బారి'— పా తాం.

‡ పా తాం.— 'శీతాంశుబింబంబునన్.'

దం గన్పట్ట సుధారసం బిడుక్రియన్ దన్మోహనాంగంబునన్
సింగారించె వధూటికామణి మణిశ్రేణీపరిష్కారముల్. ౧౩౨

టీక.— పై పైన్ †గుబాళించు = మిక్కిలిగా పరిమళములను విరజిమ్ము, లేఁజెంగల్వన్ = లేత చెంగలువ పుష్పమునకు, తావికట్టినట్టులన్ = సౌరభమును పట్టించినట్లును, (గంధశూన్యపదార్థములకు సుగంధకుసుమములనుకట్టి సువాసనలు కలిగించుటకు తావికట్టుట యని పేరు.) *చిన్నారి = ఇంపైన, జాబిల్లిమీఁదన్ = చందమామమీద, సుధారసంబు = అమృతమును, ఇడుక్రియన్ = ఉంచినట్లును, వధూటికామణి = స్త్రీ రత్నమయిన చిత్రాంగి, తత్ - మోహనాంగంబునన్ = మోహింపజేయునదియైన తన శరీరమున, మణిశ్రేణీ పరిష్కారముల్ = మణిమయములైన భూషణములను, సింగారించెను = అలంకరించుకొనెను.

సహజముగనే మెరుగుగల బంగారమునకు మరల మెరుగు పెట్టినట్లును, స్వభావముగనే సెత్తావులనీను లేతచెంగలువకు సువాసనలు పట్టించినట్లును, పుట్టుకతోనే అమృతమయుఁడైన చంద్రునిమీద మరియు నమృతరసము చిలికినట్లును, చిత్రాంగి స్వయంసుందరమైన తన తనువున ననేక మణిభూషణముల నలంకరించుకొనెను.

---

† పూ. టీ.— 'గుబాళించు = ప్రకాశించునట్టి.'

గుబాళించుట యనగా వాసనకొట్టుట గాని ప్రకాశించుట గాదు. (చూ. శ. ర.) — "గుబాళించుట - To be emitted or burst forth as scent కమ్మతావి గుబాళించు తమ్మికొలను. Vijaya." (బ్రౌను)

సీ. 'తావిగుబాళింపఁ దగు గందవొడియున్నఁ
బాదులు త్రవ్వఁబైఁబడిన దుమ్ము'. (మల్ల. విప్ర. 3-40)

* పూ. టీ.— 'చిన్నారిజాబిల్లి మీఁదన్ = బాలచంద్రుని మీఁద.'

చిన్నారి, 'చిన్న'కు పర్యాయమనుకొని, 'బాలచంద్రు' డన్నారు. పొరపాటు. 'చిన్నారి = మనోజ్ఞము. (చిన్నారిచిగురు. చిన్నారిజాబిల్లి;- శ. ర) 'చిన్నారి - Delicate, pretty.' (బ్రౌను.)

సీ. 'చిన్నారి పొన్నారి చెక్కుటద్దములపైఁ
జిఱునవ్వు మొలకలు చెంగలింప.' (విక్ర. 7-172.)

బాలచంద్రుని యందమృతము పూర్తిగానుండదు కావున అమృతము చిలుకుట అవసరమే కావచ్చును. ఆ యుపమానమునుబట్టి చిత్రాంగి మేనియందును అందచందము లరకొరయనియు, ఆకొరతను పూరించుట కలంకారము లవసరమే యనియు నేర్పడి కవిరచన మంతయు వ్యర్థమగును కావున పూ. టీ. సరికాదు.

వ. ఇవ్విధంబున బహువిధాభరణభూషితయై యయ్యెడ. ౧౩౩

సీ. రహిఁ గట్టి తగెఁ గర్ణమహనీయ విభవంబు
తాటంకములమీఁదితగులు గల్గి,
యచలాయత నితంబ మతిశయిల్లె చెలంగెఁ
గాంచి వజ్రప్రభాకలనఁ దనరి,
కృశమై కవును పేదఱికము వాయక యొప్పెఁ
బ్రకటింపఁ దగు *నీవిఁ బరిఢవిల్లి,
యలరారె మిన్నంది యరుణకరంబులు
ఘనకంకణములతోఁ జనఁగి పెనఁగి,

గీ. యహా! యద్భుతశృంగార మభినుతింపఁ
దరమె? వాసనకుల్కుకుందనపుబొమ్మ,
కలికిరూపైన రత్నమో, కాక యల్ల
మోహినియొ, నాఁగఁ జిత్రాంగి మురువు వెసంగి. ౧౩౪

టీక.—(1) కర్ణమహనీయ విభవంబు = కర్ణునియొక్క గొప్పదనము, తాటంకములమీఁది తగులు = కుండలములమీది లోభము - కలిగియును, రహిఁగట్టితగెన్ = హానిఁగాంచియొప్పెను.— కర్ణుడు సహజములయిన కవచకుండలములు కలవాఁడు. ఆకవచమును కుండలములును అమృతమయములు. వాని ప్రభావముచేత నాతడు శత్రువుల కజయ్యుడైయుండెను. ఆతత్త్వమునెఱింగి యింద్రుఁడు దర్జునపక్షపాతమున వేదపాఠుని వేషమున కర్ణునికడకరిగి, ఆ కవచమును కుండలములను యాచించెను. ఆ మహనీయ వస్తువుల ప్రభావమును, ఇంద్రుని కపటవర్తనమును నెఱింగియుం, కర్ణుడు అమోఘదానశీలుడు కావున కాదనక కవచమును - కుండలములనుగూడా యిచ్చివేసెను; అని భారత కథ. కావున కర్ణుని విభవము కుండలములమీది లోభమున దగిలి హానిగాంచెననుట విరోధము.

తాటంకములు (=కమ్మలు) ధరించుటచేత కర్ణములు మిక్కిలి ప్రకాశించిన వని - పరిహారము.

---

* కా. పా.—'నీవి పరిఢవిల్లి'- పరిఢవిల్లినది నీవి కాదు; కవును. పరిఢవిల్లుట నీవిచేత. కావున 'నీవిఁబరిఢవిల్లి' అనవలెను.

(2) * వజ్రప్రభాకలనఁ దనరి = వజ్రాయుధముయొక్క కాంతిచేత నొప్పి, అచల = కొండయొక్క, ఆయత = విశాలమైన, నితంబము = నడుముప్రదేశము ('కటకో౽స్త్రీ నితంబో౽ద్రేః' అమ.) అతిశయిల్లి, చెలంగెఁ = ప్రకాశించెను.– పూర్వకాలమున కొండలకు రెక్కలుండెడివనియు, వానిని ఇంద్రుడు వజ్రాయుధముతో నరికివేసెననియు పురాణగాథ. కావున పర్వతమధ్యము తనకు వైరియైన వజ్రాయుధము కాంతిచేత మిక్కిలి ప్రకాశించిన దనుట. విరోధము.

అచల = కొండవలె, ఆయత = విశాలమైన, నితంబము = పిరుదుభాగము, ('పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః' అమ) కాంచి = మొలనూలియందలి, వజ్రప్రభాకలనఁ = వజ్రముల కాంతిచేత, తనరి- చెలంగెఁ, అనుట పరిహారము.

---

* పూ. టీ.— 'కాంచి...దనరి = మొలత్రాటి వజ్రమణుల యొక్క కాంతియను వజ్రాయుధకాంతి యొక్క సంబంధముతో ఒప్పి, అచలా...చెలంగెఁ = పర్వతముయొక్క విశాలమైన నెత్తము అతిశయించి ప్రకాశించెను, అని విరోధము.'

'చిత్రాంగియొక్క మొలత్రాటి వజ్రమణుల కాంతితో,. పర్వతముయొక్క ...నెత్తము ప్రకాశించె' ననుట అసంబద్ధాలాపము.— 'కాంచి = మొలత్రాడు' అనుట తప్పు. మొలత్రాడు పురుషులకే గాని స్త్రీలకుండదు. స్త్రీభూషణమయిన కాంచి 'మొలనూలు' గాని మొలత్రాడు కాదు. పురుషుల మొలత్రాటిని– మొలనూలనుటయు, స్త్రీల మొలనూలును, మొలత్రాడనుటయు సంప్రదాయ విరుద్ధము. మొలనూలు– మొలత్రాడుల భేదము నెరుగనివారి కొరకు బ్రౌనుదొర యిట్లు విపులముగా వ్రాసియున్నాడు —

"మొలతాడు – The small string tied round a Hindu's waist whence is suspended the bit of cloth which covers the privities కటిసూత్రము. బంగారు మొలతాడు a woven cord of golden wire.— మొలనూలు- A girdle, a zone: a cestus of gold or silver: which in old times was set with small bells: as that worn by infants still is made. కాంచి, రశనా."

ఆ శాస్త్రిగారి యితర టీకలలోను, కాంచి మేఖలాదులు 'మొలత్రాడు' గానే టీకింపబడియున్నవి. (చూ. శృం. నై. పు. 494.; ఆముక్త. పు. 717.) మఱియు, 'నితంబము = నెత్తము' అనుట పొరపాటు. నితంబము– కొండయొక్క

(3) ప్రణుతింపఁదగు- నీవిఁ = కొనియాడఁదగినంతటి మూలధనముతో ('నీవీపరిణో మూలధనమ్.' అమ.) పరిఢవిల్లి = ఒప్పియుండు, కవును = నడుము, కృశమై, పేదతీకము పాయక ఒప్పెఁ = దారిద్ర్యము తొలఁగక, అట్లేయుండెను.

కావలసినంత ధనము కలిగియుండియును పేదరికము పాయకయున్నదనుట విరోధము.

ప్రణుతింపఁదగు, నీవిఁ = పోకముడిచేతఁ పరిఢవిల్లి, కవును, పేదతీకము పాయక = బలిసి వికారము కాక, కృశమై = పలుచనై, యున్నదనుటచేత పరిహారము.

(4) అరుణకరంబులు = సూర్యుని కిరణములు ('మిహిరారుణపూషణః' అమ.) ఘన- కంకణములతోఁ = మేఘములతోను- జలబిందువులతోను ('కంశిరోంబునోః' అమ) కూడియుండియును, (మేఘ జలబిందువులచేత అడ్డగింపబడియు, నన్నమాట.) మిన్నంది = ఆకాశముముట్టి, అలరారెఁ = ప్రకాశించెను.— మేఘముల చేతను వర్షబిందువులచేతను అడ్డగింపబడిన సూర్యుని కిరణములు ప్రకాశించెననుట విరోధము.

అరుణకరంబులు = ఎఱ్ఱని హస్తములు. ఘనకంకణములతోఁ = గొప్ప భూషణములతో ('కంకణాకరభూషణమ్'- అమ) కూడి, మిన్నంది అలరారెఁ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను- అనుటచేత పరిహారము.

నడుముగాని నెత్తము కాదు. (చూ. శ. ర.) 'నితంబః- The slope, ridge, side, flank of a mountain.' (ఆప్టె) నెత్తము = కొండపైభాగము. ('నెత్త మంచనఁ బ్రస్థములకును; ఆం. భా. 3-29.)

సీ. 'నెత్తమ్ము లేకొండ నెత్తమ్ములందాడు
విద్యాధరీకోటి విటులతోడ.'— (మను. 4-115.)

'నెత్తమ్ములందు = అగ్రభాగములయందు.' అని జూలూరివారి టీక.

విరోధము - ఆభాసము.

పూ. టీ. కర్తలు— 'కర్ణునియొక్క పొగడఁదగిన మైశ్వర్యము కర్ణభూషణములమీఁది లోభముగలిగి శోభనుపొంది యొప్పెను, అని విరోధము; కమ్మలు ధరించుటచేత చెవులు ప్రకాశించినవని ఆభాసము'.— అని, యిట్లే తక్కిన పాదములలోను, శ్లేషార్థమును 'విరోధ' మనియు, వాస్తవార్థమును 'ఆభాస' మనియు

ఔర = ఆశ్చర్యము, అద్భుతశృంగారము = శృంగారము మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైనది. అభినుతింపఁదగనె = పొగడశక్యమా! వాసన కుల్కుకుందనపుబొమ్మ = సువాసనల వెదజిమ్ము బంగారుబొమ్మ, కలికి రూపైన రత్నమో = స్త్రీరూపమును ధరించిన రత్నమో, కాక = కానియెడల, అల్లమోహినియో, నాఁగన్ = అనగా, చిత్రాంగి, మురువెసంగి = సింగారమతిశయించి.

క. ప్రియమై రమణీయ మణీ
మయమై ◆యతిచిత్రచిత్రమంజిమనయమై
నయమైన చిలుకపలుకుల
నయగారమునం జెలంగిన యగారమునన్.　　౧౩౫

టీక.—ప్రియమై = ప్రేమపాత్రమై, రమణీయ మణీమయమై = మనోజ్ఞములయిన రత్నములతో నిర్మింపబడినదై, అతి...నయమై.—అతిచిత్ర = మిక్కిలి చిత్రమయిన, చిత్ర = చిత్తరువులయొక్క, మంజిమనయమై = సొబగు పొందిక కలదై, (చిత్రవిచిత్రములయిన చిత్తరువులతో అలంకరింపబడి, అని భా. 'నయః Behaviour' ఆప్టి.) నయమైన=మృదువైన (=విన సొంపైన) చిలుకపలుకుల, *నయగారమునన్= ముద్దుముచ్చటలచేత, చెలంగిన= ఒప్పిన, అగారమునన్= మేడయందు ('భవనాగార మందిరమ్'— అమ.)

క. వెయ్యాఱులు †తనయుడిగపు
టొయ్యారులు గొలువఁ జెలువ మొలుకఁగఁ గొలువై

వ్యవహరించినారు. గొప్ప పొరపాటు.

ఆపాతతః స్ఫురించు విరోధార్థమునకు, వాస్తవార్థము పరిహారముగాని ఆభాసము కాదు. పరిహారోక్తిచేత ఆభాసముగా పర్యవసించునది విరోధము. కావున వాస్తవమయిన అర్థమును ఆభాసమనుట సరి కాదు.

◆ శా. పా.— 'అతిచిత్రభిత్తి' — 'అతిచిత్ర మంజు మంజీరములన్' (పూ. ము.; శ. ర.)—'అతి చిత్ర చిత్ర' తంజ. తాళ. పా.

* పూ. టీ.—'నయగారమునన్ = అతి ప్రేమచేత'

నయగారమునకు అతిప్రేమ యను నర్థములేదు.

† పాఠాం.—'తనునుడిగపు.'

గయ్యాళి చిలుక తేజీ
వయ్యాళి పిసాళియాలివలె నున్నంతన్. ౧౩౬

టీక.—ఉడిగపు టొయ్యారులు = పనితెత్తెలయిన విలాసవతులు, కొలువఁగాఁ= సేవించుచుండఁగా, చెలువము - ఒలుకఁగ = అందము చిందఁగా, గయ్యాళి = ధూర్తురాలయిన చిత్రాంగి, *చిలుకతేజీవయ్యాళి = చిలుక నెక్కి విహరించువాఁడైన - మన్మథుని, పిసాళి ఆలివలెఁ = మిటారపురాణివలె, అనఁగా రతివలె, కొలువై ఉన్నంతఁ= కొలువుతీరియుండఁగా.

గయ్యాళియు రతివలె విలాసవతియునైన చిత్రాంగి తన చెలికత్తెలంగూడి కూర్చుండియుండఁగా, అని తా.

‡మ. సరసాగ్రేసర వాసరప్రభుతనూజస్థూలలక్షా పురం
దరజిద్భోగధురంధరా భరతశాస్త్రప్రౌఢమార్గైకలా
స్వరసోత్పాదనకోవిదా శ్రవణభూషాదివ్యరత్న♦ప్రభా
తరణి శ్రీకరగల్లభా విభవభృత్తంజాపురీవల్లభా. ౧౩౭

క. తరుణీమన్మథ యాశ్రిత
భరణగుణాభరణ శౌర్యబహురాజ్యధురం
ధర సత్యాదిసుచక్రే
శ్వర యభినవభోజరాజవరబిరుదాంకా. ౧౩౮

---

*వ్రా. టీ.—'చిలుక...సాళి= చిలుక గుఱ్ఱపు విహారముగల పుత్రునిభార్య – (రతి) వలె.'

ప్రకృతమున వక్తవ్యము, చిత్రాంగియొక్క విలాసాతిశయము గాని మన్మథుని పుత్రిత్వము కాదు... పుత్రుని భార్యగా చెప్పుటచేత గతియొక్క సౌందర్యాతిశయము సూచితమును కాదు. మొదలు మన్మథుని పుత్రుడనుటకు హేతువేమి?

‡ ఈ పద్యములు మూడును విజయవిలాసము ప్రథమాశ్వాసమున నున్నవే. అందలి నాలుగవ పద్య మిందు త్యక్తము.

♦ పాఠాం.— 'ద్విష.'

తోటకము.—

అతులాగమశాస్త్రనిరస్తసురే
జ్య తులాధికవిద్వదవాప్తశత
క్రతులాభ శుభోదయకారణర
త్నతులాపురుషాదికదానచణా. ౧౩౯

గద్యము.- ఇది శ్రీసూర్యనారాయణవరప్రసాదలబ్ధ*ప్రసిద్ధవాగ్వైభవసుధాసారజనిత యశోలతాంకూర చేమకూర లక్ష్మణామాత్య కుమార సమారాధితబుధసమాజ వేంకటరాజప్రణీతంబైన సారంగధరచరిత్రంబను మహాప్రబంధంబునందు ప్రథమాశ్వాసము.

ఇది శ్రీకింకవీంద్రఘటాపంచాననేత్యాద్యనేకబిరుదవిఖ్యాతవిద్వత్కవీశ్వగతియపతి వేంకటేశ్వరకృపాపాత్రచ్ఛాత్ర కాశ్యప సగోత్ర దీపాలాన్వయ పవిత్ర సరస్వతీనృసింహపుత్ర రాజలక్ష్మీకళత్ర ప్రౌఢప్రబంధపఠనరచనాధురీణ పిచ్చయశాస్త్రి ప్రణీతంబును, 'జితకాశి' నామకంబును నగు సారంగధర చరిత్ర టీక యందు ప్రథమాశ్వాసము.

---

* శా. పా.— 'ప్రసిద్ధవాగ్వైభవ చేమకూర లక్ష్మణామాత్యతనూభవ సదా...' (ఇది పూ. ము. పా.)

శ్రీ

సారంగధర చరిత్రము

ద్వితీయాశ్వాసము

†శ్రీజానకీమనోహర
‡పూజాంచిత హృత్పయోజ పోష్యాఖిలది
గ్విజ సకలార్థిజనని
ర్వ్యాజకృపా యచ్యుతేంద్రరఘునాథనృపా. ౧

వ. అవధరింపుము. ౨

క. ఆరీతిఁ బాఱువము పో
సారంగధరుండు తోడిజననాథసుతుల్
సారెకుఁ గేకలు వేయఁగఁ
గారాకూరమయి మనసు కళవళపడఁగన్. 3

టీక.— పాఱువము = పావురము, పోన్ = పోగా, కారాకూరమయి= చిందరవందరయై, కళవళపడఁగన్ = తహ తహ పడఁగా.

ఉ. 'బెంగ లిడంగ నెంటి ◆యిటు వెంటనిగానక తేలిపోయి; చి
త్రాంగి విచిత్రరత్న భవనాంగణ ¶సీమను దేలవ్రాలె నా

---

† ఈపద్యము విజయవిలాసము తృతీయాశ్వాసప్రారంభమున 'రఘునాథమతీ' అను పాఠముతో నున్నది.

‡ పాఠాం.— 'పూజాన్విత.'

◆ శా. పా.— 'యిటుఁ బెంటిని... దేలి'
'యిటు వెంటని... తేలి' శ. ర. పా. 'యిటు వెంటని... దేలి' బ్రా. పా.;
'యిటులఁ బెంటని... దేలిపోయి.' తంజ. పా.

¶ పాఠాం.— 'సీమనదేల'

బంగరుముద్దు పావురము; బాపురె! యంతిపురంబులోని కే
భంగుల నన్యుల న్వెదకఁ బంపఁగరా దిఁక నేమి సేయుదున్.

టీక.—బెంగలు + ఇడంగన్ = (వీరంగరుసు) కేకలు పెట్టుటచేత. గెంటి = చివరి, †చిత్రాం...సీమను = చిత్రాంగిదేవియొక్క విచిత్రమయిన రత్నాల మేడముంగిట. (=లోగిటిలో) తేలవ్రాలెన్ = నెమ్మదిగా వాలెను.

గీ. తామసము సేయఁదగ దింక దీమసమున,
నేరుపరి నైననే బోయి తీరె దనుచుఁ
బోవ, మతిమంతుసుతుఁడు సుబుద్ధి దీర్ఘ
దర్శి గావున సారంగధరున కనియె. ౫

టీక.— దీమసమునన్ = *దిమాకుచేత, తామసము = ఆలస్యము, ఇంకచేయఁదగదు; దీర్ఘదర్శి = దూరపు యోచనకలవాఁడు. సారంగధరునకున్ = సారంగ

---

‡ శా. పా.—'ముద్దుఁబావురము' ('ముద్దుపావురము' అని, పూ. ము. పా.)

'ముద్దుపావురము' అనుట తప్పని 'ముద్దుఁబావురము' అని సవరించినారు. సవరింపనక్కరలేదు. 'ముద్దుఁబావురము; కొలువుఁగూటము; ఆఁడుఁగుక్క' ఇత్యాదులు శ్రుతికటువులు : శాస్త్రిగారి వ్రాతలలోనే తరుచుగా కనబడుచున్నవి. 'ఆగమశాస్త్ర మనిత్యముగావున ఆనుగాగమసంధి చేయకపోయినను తప్పుకా'దని వైయాకరణుల సిద్ధాంతము. (చూ. ఆం. భా. శాసనము. సంధి. ౪౮.)

†పూ. టీ.— 'అంగణసీమన్ = మధ్యప్రదేశమందు.'

'అంగణ' మనగా, ముంగిలి - లోగిలి, యగునుగాని 'యింటి మధ్యప్రదేశము' కాదు. "అంగణ - పెఱుఁగందగు ముంగిలియన" (ఆం, భా. 2-19) 'మధ్యప్రదేశము' అనవలసినచోట ప్రాజ్ఞులు 'నడియంగణ' మన్నారు. "విరితొగ చందువాలెగల వేడుకయా నడియంగణంబులోఁ, బఱచిన రత్నకంబళిని." (ఉ. రా. 6—128.)

అంగణము - ఇంటిలోని మధ్యప్రదేశమేయైనయెడల - అచటికి పావురము దూరవలెగాని వాలుటయెట్లు? అది యసంభవము. కావున పూ. టీ. తప్పు.

*పూ. టీ.—'ధైర్యముచేత.'

ఇక్కడ 'దీమస' మనగా ధైర్యము కాదు. నాపావురము రాక యెక్కడి

ఘనునితో (చూ. బా. కాం. 6,) అనియెఁ = ఇట్లనెను.

— సుబుద్ధి ప్రబోధము —

ఉ. మన్నన చేసి మీరు బహుమానముతో [T]నను నేలినారు, నేఁ
గన్నది దెల్పకుండిన వధుం బగుఁ, గా దని [2]వెగ్గలింపక క్షి
విన్నప [3]మాలకింపుము, [4]వివేకివి గాని మఱొండు గావు, నీ
కెన్నఁడు లేనియోజ యిది యే†మటు పోయినహానియయ్యెడుఁ.

టీక.— వెగ్గలింపక = నిరసింపక, ఎన్నఁడులేని ఓజ = ఏనాడులేనిపద్ధతి.

ఉ. రా జొకఁ డూరలేఁడు, చెలి * ప్రాయపుబిత్తరి, నీవు రూపరే
ఖాజితమన్మథుఁడ, వటు కావునఁ బోఁ దగదయ్య నీకు నో

పోతుందిలే- అను దిమాకు (=హామిక). 'తామసము చేయఁదగదు. ఇంకిదీమసమున ...నేఁ బోకతీరదు' అని పూ. టీ. అన్వయసరణి. సరికాదు.

[1] పాఠాం.—'మము.' [2] 'వేగిరింప క్షి' [3] 'మాదరింపుము' [4] 'వివేకివి గాన నె ఱుంగ రాదె.'

† శా. పా — 'అటుఁబోయిన.'

పోవుట 'అటు' గాని 'అటుఁ' కాదు. 'అటుపోయిన' అని పూ. ము. శా. పా. లోని (అటు మీది) యరసున్న ప్రమాదపతితము. ఐతేయేమి? దానిని తొలగించుటకు ధైర్యములేక వావిళ్ళవారు, 'పో' ను 'బో' గా మార్చి ముద్రించినారు. శాస్త్రిగారి యెడఁగల భ్రమకు గల బిగువట్టిది.

ప్రాచీన కృతులలో, 'అచటికి' అను అర్థమున 'అట' యనియే గాని 'అటు' 'అటుఁ' అనుట కనబడదు.

'ఇట యట వోవంజాలక.' (శాంతి. 3—285.)
'అటపోవఁ బోవంగలనఁ.' (,, 3—475.)
'అటవోవుచుండ.' — (ద్రోణ. 3—169.)
'అటయిట యేఁగుచు నాత్మలోపలను.' (బసవ. పుట. 84.)

* శా. పా.—'ప్రాయఁపుబిత్తరి.' ('ప్రాయముబిత్తరి' పూ. ము.)

'ప్రాయము'ను 'ప్రాయపు' అని సవరించుట సరియే కాని 'పు' వర్ణమునకు ముందు - అరసున్న పెట్టుటమాత్రము సరి కాదు. మువర్ణకమున కాదేశముగావచ్చిన 'ంపు' లోని నిండుసున్న అరసున్న కానేరదు. కావున 'ప్రాయఁపు' అనిముద్రించుట

రాజకుమార, యెక్కడిపరాకిటు సూడఁగదయ్య భామినీ
రాజులచిత్తము ల్దెలియరా! యెటుపో యెటువచ్చునో కదా. ౭

టీక.—చెలి = చిత్రాంగి, ప్రియపుబిత్తరి = వయస్సులోనున్న మిటారి. నీవు, రూప...ధుండవు = ఆకారపుతీరుచేత మన్మథునిమించినవాడవు. భామినీ రాజుల చిత్తముల్ = స్త్రీలయొక్కయు రాజులయొక్కయు చిత్తవృత్తులు, ఎటుపోయి-ఎటువచ్చునో = ఎట్లెట్లుపరిణమించునో, తెలియరాదుకదా!

పోయి + ఎటు = పోయెటు; క్త్వార్థేకారసంధి. సాధువే (చూ. ప్రౌ. సంధి. ౭.)

క. వలపు నట, వావులా నహి,
యల సత్యము సున్న, తలఁపు లభిచార్యల్;
♦తలఁ దడవి బాస చేసిన
జలజాక్షుల నమ్మరాదు సారంగధరా. ౮

టీక.—వలపు = మోహము, నట = పట్టిమోసము, వావులా = తల్లీ-కొడుకు; అన్నా-చెల్లెలు, అనుక్రమములా. నహి = లేవు. తలఁపులు - అభిచార

తప్పు. తప్పో-ఒప్పో, శా. ప్రా ను బట్టి వావిళ్లవారును 'ప్రియఁపు' అనియే ముద్రించినారు. ఎందుకు ముద్రించరు? 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరోజనః'

! శా. పా.— 'బెటు బోయెటు'

ఎటుపోయి; ఎటుఁబోయి; అనవచ్చునేగాని 'ఎటుబోయి' అనగూడదు. కళమీది 'ప' 'బ' కాదు.

♦శా. పా.—తలఁదడిపి' (= 'శిరఃస్నానముచేసి' అని, పూ. టీ.)

బాసచేయుట, యెదుటివాని శిరమును 'తడవి' గాని 'తడిపి' కాదు. మద. తా. ప్రతులలోను, తంజ. తాళ. ప్రతులలో కొన్నిటను - 'తలతడివి' అనియున్నది. పూ. ము. నను, వావిళ్ల, ప్రతిలోను, తంజ. తాళ. ప్రతులలో కొన్నింటను, తుదకు కొండపల్లివారి ప్రతిలోను. — 'తడవి' అనియేయున్నది. వారు 'తడివి' అను పాఠమునుచూచి 'వి' - 'పి' గా దిద్దియుందురు. అదిపొరపాటు, కవులెల్లరును - 'తడవి' అనియే వాడియున్నారు. ఒకకొన్ని ప్రయోగములు.—

ఈ సారంగధరకు ముందటి వెనుకటి సారంగధరలన్నిటిలోను, 'తడవి' యన్న యర్థమే స్పష్టముగా కనబడుచున్నది.

యల్ = భావములు మబ్బులనీడలు (= నిలుకడలేనివి) కాబట్టి, తలతడవి బాస చేసినన్ = (మన) తలపై చేయిపెట్టి ప్రమాణముచేసినను, జలజాక్షులన్ = స్త్రీలను, నమ్మరాదు.

---

(1) నవనాథచరిత్ర.—

'నగవుచేయుచుఁ బాపు నమ్మికఁ బుట్టఁ
గ్రచ్చఱ నొకబాస గావింపుఁడనుచుఁ
జెచ్చెరఁదనతలఁ జెయ్యిపెట్టించి, కొని.' (పు. 152.)

(2) 'నవనాథ' కవి తన హరిశ్చంద్రములోఁగూడా, యీబాస నిట్లువాడినాడు.

'చిత్తకొలుపులు మొక్కలు ప్రియములు పలికి
నెత్తిఁజేతులుపెట్టి నిక్కములనొడివి' (3-614)

(3) భాణాల శంభుదాసుని సారఁగధర:—

'పాలతోఁ, దలయంటి, బాసచేసినను
స్త్రీల నమ్మఁగరాదు చిత్తంబులోన.' (పు. 17.)

పాలతో బాసచేసినను, తలయంటి = శిరస్నానముట్టి, బాసచేసినను, అని యర్థము. పాలలో చేయద్ది బాసచేయుట లోకముననున్నది. (బ్రౌను 'పాలతో తలయంటి' Even though they wash their heads in milk and then swear' అని యర్థము చెప్పినాడు. కాని యది యంతయుచితముగా తోఁచుటలేదు.)

(4) పాలమంచి తిమ్మకవి సారంగధర.—

'పలుమరు తలముట్టి బాసఁజేసినను
తలిరుఁబోఁడుల నమ్మఁదగదు కుమార.' (పు. 6.)

ఇక నితర కవుల ప్రయోగములు —

(5) 'తలతడవి బాస చేసిన
వెలయాలిని నమ్మరాదు వినరా సుమతీ.'

(6) ఈపద్యమునకే సంస్కృతానువాదము.—

'శప్తమపి శిరస్స్పృష్ట్వా
ప్రత్యేతవ్యా న కామిన్యః.' (నీతి గీతలు - ౭౮.)

(7) గీ॥ 'చెంచునింటికిఁబోయి చెంచెతకుఁ బ్రియము
చెప్పినమ్మించి, తలమీఁదఁజేయిపెట్టి
వెలుకు మని'.— (కాశీ. 5. 71.)

గీ. వయసువాఁడును మిగుల బాగయినవాఁడు
నన్నిట నెయ్యారి యై యుండునట్టివాఁడు
దైవగతి నొంటిపాటునఁ దగిలెనేని
యోజ చెడి పైకొనదె యెట్టియువిదయైన? ౯

టీక.—బాగయినవాఁడు = అందమయినవాడు; ఓజచెడి = నీతిమాలి; ఉవిద = యువతి.

వ. అది యెటులంటే వినుమ. ౧౦

ఉ. ఇంతులచూపు నాటుకొను *యెంత దరుదే మగవారిచిత్తముల్?
గాంతల†కన్నుసన్నల మెలంగుఁ గదా మనసంబకంబు లా

---

(8) చ. 'సందెకాడ నిటు వచ్చెదనంచు భవచ్ఛిరంబుపైఁ
గరమిడిపోయినట్టి తిలఘాతకురాలి...' (శ్రీనాథునిచాటువు.)

(9) విభవవైశాఖ భారతిలో శ్రీవేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారిట్లు వ్రాసియున్నారు

"తలదడపి = స్నానముచేసి, అని టిప్పణిలోనున్నది. ఇందు 'తలదడవి' అనుపాఠముండవలెను. ఇట్టిప్రమాదము లింకనుగొన్ని సారంగధరచరిత్ర టిప్పణిలోగలవు."

అయితే ఒకమాట.— 'తలతడిపి' కాదుగాని "తలమునిగి" బాసచేయు ఆచారముమాత్రము లోకమునన్నది. ఆయాచారమును పెద్దన్నగారు చెప్పియున్నారు.

చ. "జిలుఁగులఁ బెట్టుచుందొడలఁ జెంద్రికపావడ యంటు మైతడిన్
బెళబెళలేని చీరఁ గటి బింకపుఁ జన్నులఁ జేర్చికొంచు, వే
జలకములాడి యాడి యొకచాన కరస్థితకేశయై నృపున్
వెలువడిచూచె, లోబడితి నీకని బాసకు నిల్చెనో యనన్." (5-79)

తలమునిగి ప్రమాణముచేయుట లోకమునందుండుగాక. అంతమాత్రమున 'తలదడవి' — అనుపాఠమును 'తలదడిపి' అని దిద్దగూడదు. అందును సారంగధరచరిత్రవ్రాసిన కవులెల్లరును ఏకగ్రీవముగా వాడిన ప్రయోగమును సారంగధరలోనే దిద్దుట మిక్కిలి సాహసము.

* తా. పా.— 'ఎంతరుదే,' † 'కన్నుసన్నె.'

ద్యంతము లెంచి చూడ జవరాండ్రయెడాటములందు శక్యమే
యెంతటివాని కైనఁ జలియింపక బిగ్గ మనంబు నిల్పఁగన్, ౧౧

టీక.—ఇంతులచూపు, మగవారి- చిత్తమున్ = మనసునందు, నాటుకొనుట, ఎందు = ఎచటగాని, అరుదే = ఆశ్చర్యమా? — ఆశ్చర్యముకాదు; ఎందువల్లననగా? ఆద్యంతము లెంచిచూడన్ = పూర్వోత్తరములను పరిశీలించి చూచిన యెడల, మరు నంబకంబులు = మన్మథుని బాణములు, కాంతల కన్నుసన్నలన్ = స్త్రీల కనుసైగలనుబట్టియే - మెలంగున్‌కదా? (స్త్రీ యొవనిని వలచిచూచునో వానినే మన్మథుడు బాణములతో కొట్టునని భా).— ఎంచిచూడన్, మరునంబకంబులు = అరవిందము, అశోకము, చూతము, నవమల్లిక, నీలోత్పలము - అను వానిలో * ఆద్యంతములు = ఆదియైన అరవిందము - అంతమైన నీలోత్పలమును, కాంతల కన్నుసన్నలన్ = కాంతల కన్నులన్న సంజ్ఞతోనే - మెలంగుఁగదా? కమలము - కలువ, కాంతల కన్నులుగానే చెప్పబడుచున్నవిగదా- (అని చమత్కారము.) ఎంతటివానికైనన్ = ఎంతటి ప్రజ్ఞాశాలికైనను, జవరాండ్ర † ఎడాటములందున్ = యువతుల విషయమున, మనంబు, చలింపక = చెదరకుండ, బిగ్గనిల్పఁగన్ = గట్టిగా నిల్పియుంచుటకు, శక్యమే = శక్యముకాదు.

ఆ. వె. నిజము భీష్మునంతటి జితేంద్రియున కైన
నాశ పుట్టు మది నిరాశ పుట్ట
దితరు లనఁగ నెంత యేకాంత మై యున్న
ధనముపట్ల యువతి జనముపట్ల? ౧౨

---

* ఆద్యంతచమత్కారము పూ. టీ. లోలేదు. ఆ చమత్కారము వసుచరిత్రమున నిట్లు ప్రయుక్తమైయున్నది.—

ఉ. "ఇంతి మృదూక్తిమాధురికి నిక్షురసం బెన వోలఁజాలకా
ద్యంతమునోడి మధ్యమ గుణాశ్రియమై పెటకాఁక నెన్ని జ
న్మాంతరముల్ వహించియుఁ దనంతనె ఖండములయ్యెగాని, యా
వంతయుఁ బూనదెంత పొడియయ్యు నఖండతదీయసంపదన్.' (2-46.)

† పూ. టీ. — 'ఎడాటములందున్ = క్రీడలందు.'

స్త్రీల క్రీడలలోనికి దిగినపిమ్మట మనసు నిల్పలేకపోవుటలో వింతలేదు. కావున 'స్త్రీలవిషయమున' అని చెప్పుట సముచితము.

క. వినమే తొల్లిటి తపసుల?
వనితలకున్ లోనుగానివారుం గలరే?
మన మనఁగ నెంత గరఁగక
మన మనఁగా నెంత కలికి మటుమాయలకున్? ౧౩

టీక.— తొల్లిటి తపసులన్ = పూర్వకాలపు తపస్వులనుగురించి, వినమే = మనమువినుటలేదా. (వారిలో) వనితలకున్ - లోనుగానివారున్ = = లోబడనివారుకూడా - కలరే? (= లేరని భా.) అంతటివారే అట్లయి రనగా, కలికిమటుమాయలకున్ = అడుదానిమాయలకు, కరఁగక = సంతసించిలోబడక - ఉండుటకు, మనము-అనగన్-ఎంత = మనమంటే - ఎంతమాత్రపువాండ్లము? మనము-అనగాన్-ఎంత = మన మనస్సనగా ఏపాటిది?

చ. గుఱుతుగ స్త్రీలకున్ మగలకున్ మది నిల్కడ లెందు లేవు. నీ
వెఱుగనినీతియుం గలదె? యేటికిఁ దత్తఱపాటు ‡ మీఁదిచే
టెఱుఁగవు నీవివేక మిపు డెక్కడఁ బోయె విచారహీనతన్
గఱటితనంబునన్ బదరి కార్యము సేసిన మెత్తురే * ఘనుల్. ౧౪

టీక.— మీఁదిచేటు = తరువాతవచ్చుకీడు. ¶ కఱటితనంబునన్ = మూర్ఖత్వముచేత. పదరి = తొందరపడి.

'ఎడాటమునన్ = విషయమున' అనుటకు.—

(1) సీ. 'నెప మేమియును లేక నీయెడాటమ్మునఁ
బాడిఁ దప్పడుగదా భైరవుండు.' (భీమ. 2_88.)

(2) ఉ. 'అన్నలపట్లఁ దమ్ములయెడాటమునన్ సముఁడంచు.' (విజ.1_27.)

(3) వ. 'ఈయనుచిత ప్రయోజనంబులెల్లఁ బరులయెడంగాక మాయెడాటంబునం దగవులగునే.' (మల్ల. విప్ర. 4-69.)

‡ శా. పా.— 'మీఁద చెట్టెఱుఁగవు.' * 'జనుల్'

¶ పూ. టీ.— 'కఱటి తనంబునన్ = దుర్జనస్వభావముచేత.'

సారంగధరుడు చిత్రాంగి మేడకుపోవలెనని పట్టుపట్టుట, సుబుద్ధిమాట వినక పోవుటయు చిత్రాంగి తత్త్వము నెఱుగకగాని, దుర్జనస్వభావముచేత కాదు. కావున అతని కఱటి తనము 'మూర్ఖత' గాని దౌర్జన్యము కాదు.

"కరటి అనగా మంకు stubborn, brutish." (బ్రౌ.)

చ. నృపతికుమార లోకమున నీసరి చక్కనివారు లేరు, నీ
విపు డటు పోయినప్పుడె పయింబడి నిన్వలవంతఁ బట్టు న
చ్చపలమృగాక్షి; నీ వది పొసంగక వచ్చితి వేని రాజుతోఁ
గపటముగాఁగఁ జెప్పి నినుఁ గల్లరిఁ జేయుఁ జుమీ నిజంబుగన్. ౧౫

టీక — అచ్చపలమృగాక్షి = ఆచిత్రాంగి. (చంచలములైన చూపులుకలది. అనగా కను వేదురు కలది అనిభావము.) పయింబడి, వలవంతన్ = మన్మథవ్యథచేత-(కామోద్రేకముచేత) పట్టున్ = నిన్ను పట్టుకొనును. (పిమ్మట) నిన్ను, కల్లరిన్ చేయున్ = అసత్యమాడినవానినిగా చేయును.

క. తల గలిగినఁ గుళ్లాయులు
గల వేవగ నైన నీవు గలిగినఁ దావృ
క్కులరవము లెన్ని యైనన్
గలిగెడుఁ బోకు మని * యడ్డగాల్వేయంగన్. ౧౬

వ. "వ్యావహారిక సత్యత్వంబుప్రకటించు ప్రపంచంబుచేత వంచితులగు సెలుక లేని కఱటులకరణి హరిణంబులు మరీచికావీచికాపానవివశంబులై దిశలఁబరి భ్రమించె" (పాండు. 4- 16.)

శ. ర. లో "కఱటి = వంచకుఁడు" అని యున్నది. పూ. టీ. కర్త లాభావము నే గ్రహించినారు. పొరపాటు.

నెం. 205. (తంజావూరు) తాళపత్రప్రతిలో ౧౫ తర్వాత ఈక్రింది అధికపాఠ మున్నది.

వ. అదియునుగాక
క. చిత్రాంగి నిన్నుఁ దలఁపున
పుత్త్రుఁడవని చూడలేక పొగులును నినుమా
శత్రువురా లటు పోకుము
చిత్రాంగి యున్నట్టి (?) మేడ చెంతకునధిపా.

* శా. పా — "అడ్డఁగాల్వేయంగన్." ("అడ్డఁగాల్వేయంగన్ = కాలు అడ్డము పెట్టఁగా" అని పూ. టీ)

శబ్దము 'అడ్డగాలు' గాని 'అడ్డఁగాలు' కాదు. శ. ర. కర్త "అడ్డగాలు (అడ్డము + కాలు) అడ్డకట్టు = అడ్డి; విఘ్నము." అనివివరించి అక్కడ ఈపద్యము నే యుదాహరించియున్నాడు.— శాస్త్రిగారు 'గా' కు ముందరనున్న పెట్టుట

టీక.— తాదృక్ కలరవములు = అటువంటి పావురములు, ఏవగనైనన్ = ఏవిధముననైనను, కలిగెడున్ = వచ్చును. పోకుమని, అడ్డగాల్ వేయంగన్ = అడ్డ మాటలు చెప్పి నిరోధింపగా.

క. కోపమునఁ జూచి యప్పు డా
భూపాలకుమారుఁ డను సుబుద్ధికి 'హా హా
పోపో మూర్ఖ రక వలవని
పాపము గట్టితివి చాలుఁ బదివే ల్వచ్చెన్. ౧౭

టీక.—వలవని పాపము = లేనిపోని పాపము. పదివేలువచ్చెన్ = నీయుప దేశమున పది వేలు (ధనము) లభించినట్లయినది- (ఇంతటు ఊరక పో- పో- అని పేళన.)

'పదివేలువచ్చెన్' - ఇదియొక జాతీయము,

గీ. "చాలు పదివేలువచ్చె పాంచాలిదొరికి
నట్టికద నేఁడు మనయూరి గట్టుగన్న."

పాంచా. పరి. పు. 17

పొరపాటు. 'అడ్డగాలు, అడ్డకత్తి, అడ్డపాప, అడ్డచాఁపు మొదలగు పదములకు 'అడ్డంగాలు, అడ్డంగత్తి, అడ్డంబాప, అడ్డంజాఁపు-' అను ననిష్టరూపములను కల్పించుట తప్పు.

'అడ్డగాల్ వేయంగన్' అను జాతీయమునకు 'కాలు అడ్డముపెట్టఁగా' అని టీక వ్రాయుటవలన పూ. టీ. కర్తలకు జాతీయమైన తెనుగుతో పరిచయముచాల తక్కువని యేర్పడుచున్నది. విదేశీయుడైన బ్రౌనుదొర "అడ్డకర్రలు Obstacles, obstructions, hindrances- విఘాతము. నాపనికి అడ్డకర్రలు వేస్తున్నాడు he throws difficulties in my way." అని ఎంతో చక్కగా చెప్పియున్నాడే; చూచుకొనగూడదు?

'అడ్డగాల్వేయుట = అడ్డముగా కాలుపెట్టుట.'
'అడ్డపుల్లవేయుట = అడ్డముగా పుల్లపెట్టుట.'
'కయ్యానికి తలపడుట = యుద్ధమునకు శిరస్సు పడిపోవుట.'

అను రీతి టీకలు పెద్దలని పేరుపడినవారి వ్రాతలలో నుండుటవలన, భవిష్యత్కాలమున భాషకు కలుగు ముప్పు గొప్పదికదా!

చ. అరమర లేక నీ వహరహంబును మచ్చికఁ గూడిమాడి ముక్
‡ పెరిఁగిన మందెమేలమున భీతిల కంటివి గాక యిట్టు లొం
డొరు లని పోవ నోపుదు రఁటోయి ప్రధానికుమార, నేఁడు ని
ష్ఠురతర ఘోరపాతకపుసుద్దులు నీవలనన్ వినంబడెన్. ౧౮

టీక.—♦ ప్రధానికుమార = మంత్రిపుత్రా, అరమరలేక = ఎట్టిభేదమును లేక, అహరహంబును = ఎల్లప్పుడును, కూడిమాడి = కలసిమెలసి, పెరిఁగిన, *మందె మేలమునన్ = చనవుచేత;...పాతకపుసుద్దులు = పాపపు కథలు,

---

‡ శా. పా.—'ముక్, బెరిఁగిన' (ఇది పూ. ము. పా.)

'మును' కళ గాని ద్రుతప్రకృతికము కాదు.—

క. 'మునుకలు గంగా నదిలో
మును కలుగంగా దిగి.' (విజ. 1—120)

'మునుచెడిన రావణాదుల' (విరాట. 2-58) 'తన మునుపడ్డ బన్నములు' (ఉద్యో. 3-102) 'సంధించి ముక్ పోయి', (కాశీ. 6-37.) 'మునుముక్, గన్నం దగఁగ్రొ కొండ్రు' (ఉద్యో. 1-70) అనుచోట క కారము గ కారమగుట కళా కార్యముగాని ద్రుతకార్యము కాదు. కాబట్టి 'ముక్ బెరిఁగి' అనుట తప్పు. పూ. ము, ను బట్టి శాస్త్రిగారు, వారిని నమ్మి వావిళ్లవారును పొరపాటుచేసినారు.

♦ 'ప్రధాని (శ. ర. లో లేదు) A superior or governor. A minister, a president. A principal',—(బ్రౌను.)

* పూ. టీ.—'మందెమేలమునన్ = పరిహాసముచేత.'

'పరిహాసముచేత' అనుట సరి కాదు. పరిహాసమునకు, అనియే లోకమున వాడుక. అది యట్లుండఁగా, కూడిమాడి పెరుగుటచే కేర్పడునది 'చనవు' గాని పరిహాసము కాదు. సుబుద్ధి చొరవచేసికొని హితవు చెప్పినదియుం 'చనవు' చేతనే. ఆ రచనకు మూలమయిన నవనాథచరిత్రమున నిట్లున్నది.

"నను నీవు పిన్నటినాఁటి నుండియును
మననూఁదఁ గొలిచిన మందెమేలమునఁ
బలికితి గాక" (పుట. 41.)

"మందెమేలము. Over familiarity, leading to insolence, meddling, impertinence. మించిన చనువు." (బ్రౌను.)

ఉ. ఎక్కడిసుద్దు లయ్య యివి? యెవ్వరి కైనను జెల్లుఁ గా కిలం
దక్కినరోజ లా విమలతామరసాక్షికిఁ గల్గ నేర్చునే
యక్కట తప్పి దారి యటు లైనను నా హృదయాంబుజాత మా
దిక్కునఁ జిక్కునే పరసతీవిముఖం బని నీ వెఱుంగవే? ౧౯

టీక — ఎక్కడి సుద్దులు = ఎక్కడి మాటలు; (పనికిమాలినవి- అని భా.).— † తక్కినరోజలు = (క్రమము) తప్పినవర్తనములు,.— ఆ - విమల తామరసాక్షికిన్ = స్వచ్ఛములయిన తామరలవంటి కనులుగల - ఆచిత్రాంగి దేవికి (పరిశుద్ధురాలికి - అని భా.) కల్గనేర్చునే = కలుగనే కలుగవు. తప్పిదారి = పొరపాటున. అటులైనను = అట్టి దుర్బుద్ధి ఆమెకు కలిగినను, నా హృదయాంబుజాతము = నా మనసు, ఆదిక్కునన్ = అచ్చట, చిక్కునే = పట్టుపడునా (=ఆమెకు వశమగునా?) నామనసు - పరసతీ విముఖంబు = ఇతర స్త్రీలవిషయమున ఇచ్ఛలేనిది. అని నీవెఱుఁగవా?

'తప్పిదారి.' జాతీయము. తప్పి + తారి (కళమీద దకారాదేశము.)= తప్పి-దారి. పొరపాటున; ఎట్టకేలకు; ఎట్లైననుసరే; అనునర్థములలో వాడుక.

గీ. 'శఠమతికి, నాస్తికునకుఁ బామండునకును,
గర్మముగుఱించి దూషించు గర్హితునకు
నీ పరమగోప్య మో పుత్రి, యోపురంధ్రి,
తప్పిదారియు నెఱిఁగింపఁ దగవుగాదు.' (పాండు, 1—211.)

గీ. 'దారితో త్సాహులై, తప్పిదారియతనిఁ
జూచితిమె యంచు.' (ఉ. రా. 1—123)

('తప్పితారి' అని వావిళ్ల ప్రతిపాఠము. అసాధువు.)

శ్లో. 'ఆషాఢ శుద్ధ పంచమ్యాం వచ్చునే వృద్ధగౌతమీ;
అథవా తప్పిదారైన ద్వాదశ్యా మదితప్పదూ.'

['వచ్చెనే' అని శా. పా. (ఆముక్త. పుట. 122) సరికాదు.]

---

†పూ. టీ — తక్కినరోజలు = మిగిలినక్రమములు'.—

కొన్నిక్రమములు ముందుచెప్పియుండినగదా 'మిగిలినక్రమములు' అనవలసినది? వారు ముందేమి క్రమములుచెప్పిరి? 'మిగిలిన = నిలువయున్న, క్రమములు ఆమెకు కలుగనేర్చునే' అనునది ప్రకరణానుగుణమయిన యర్థము కాదు. తక్క = తప్ప. (చూ. శ. ర.)

క. ఆదేవి యొక్కటియు మఱి
యీదేవియు నొక్కటియు నె యిద్దఱు నాకున్
గాదిలితల్లులు గా రే
భేదంబులు గలవె తల్లిబిడ్డల కెందున్. ౨౦

టీక.— గాదిలి = ప్రియమైన.

క. ♦ఆమె యంట నన్ను బలిమిన్
గామించు నంట యొడఁబడక క్రమ్మఱి నే రా
స్వామికి వెగటుగ నను నంట
యామాటకె యాజ్ఞ వెట్టు నంట విభుఁ డహహా! ౨౧

టీక.— నేన్ = నేను, ఒడఁబడక = ఇష్టపడక, క్రమ్మఱి రాన్ = తిరిగి రాగా, స్వామికిన్ = ప్రభువునకు, వెగటుగన్ = రోఁతపుట్టునట్లు, అనునంట = చెప్పునంట, విభుఁడు = రాజు, ఆమాటకె, ఆజ్ఞవెట్టునంట = శిక్షించునట.

ఉ. ఆ యమ పాతకం బని భయంపడ కూరక యేల నాపయిన్
మాయలువన్ని భూవరుమనంబుఁ ‡ గనారిలఁ జేయుఁ? జేసెఁ బో,
యాయన యేల పుత్త్రుఁ డని యాత్మఁ దలంపక నొంచు? నాయెనా
తే యిది వట్టిశంక పని లే దిటు వంటివె నీతిమార్గముల్? ౨౨

టీక.— కనారిలన్ = కోపయుక్తమగునట్లు, ఏలచేయును, ఏలనొంచున్ = ఎందుకు నొప్పించును?

క. నామదికిన్ సరి పో దిది
యేమి, యవశ్యంబు పోదు నిప్పుడె దెత్తున్

♦ పాఠాం.— 'ఆమఁట నన్నఁట'

‡ శా. పా.— 'కలంగఁగ' (ఇది పూ. ము. పా.)

తంజ, తాళ - ప్రతులలో నాలుగింటిలోను - "గనారిల" అను పాఠమే యున్నది.

నా *ముద్దు పావురము నని
భూమీవరసుతుండు గడచి పోవ, నతఁ డనియెన్. ౨౩

ఆ వె. ఈ సుబుద్ధిమాట లెంతలే యని పోదు
వీసు బుద్ధి నిడుఁ జుమీ లతాంగి
నిలు పరాకు మాని తలపోసి చూడుమా
నిలుప రాకు మనుచు నలుగ నేల. ౨౪

టీక.— ఈ - సుబుద్ధిమాటలు, ఎంతలే = ఏమిలెక్క, అని, పోయెదవు, లతాంగి = ఆచిత్రాంగి, ఈసు-బుద్ధికి-ఇడును = మనసులో నీమీద ఈర్ష్య వహించును, నిలుపకు-రాకుము = నన్ను నిరోధింపవద్దు, అనుచుకు, అలుగనేల = ఎందుకు కోపించెదవు, నిలు - పరాకుమాని.

గీ. నిన్నుఁ జూచిన నెటువంటి నెలఁతకైన
మనసు గరఁగక యుండునా † మనుజనాథ
తనయ, 'చిత్రాంగి తల్లి నా' కనియె దకట
వారకాంతల కెందైన వావి కలదె? ౨౫

టీక.— వారకాంతలకు = భోగమువాండ్లకు, వావి = కొడుకు, తమ్ముడు, అను నియమము, కలదె = లేదు.

---

* శా. పా.— 'ముద్దుఁబావురము' ('ముద్దుపావుపము' నని పూ. ము.పా తంజ తాళ. పాఠమున్న.)

'ముద్దుపావుపము' ను 'ముద్దుఁబావురము' గా మార్చుట రోత. (చూ. ౪-వ పద్యముక్రింద.)

† శా. పా.— 'మనుజనాథ, యల్లచిత్రాంగి' ('మనుజనాథతనయ, చిత్రాంగి' అని తంజ. పా.)

సారంగధరు డప్పటి కింకను 'మనుజనాథుఁడు' కాలేదు. కావున శా. పా. సరికాదు.

* ఈ ౨౫ మొదలు ౭౫ వరకు గల పద్యములు, పూ. ము. నను, కొన్ని వ్రాతప్రతులలోను లేవు.

క. ఏకాంత నైనఁ బురుషుం
డేకాంతమునందుఁ జేరు నేనియు నతనిన్
లోకాపవాద మంటదె?
చీకాకుగ ధైర్య మెడలఁ జేయఁడె మరుఁడున్? ౨౩

టీక.—లోకాపవాదము = లోకమువలననింద, అంటదె = చుట్టుకొనదా? మరుఁడున్ = మన్మథుడును, చీకాకుగన్ = చిందరవందరగా (చేసి) ధైర్యము, ఎడలన్‌చేయఁడె = పోగొట్టడా?

క. వేగ నరేంద్రుఁడు రాకే
బాగా యిటు చనఁగ వాఁడిపలు మొన సోఁకన్
భోగంబున నిను ‡ మెదుపదె
భోగిని యైనపుడు చేరఁ బోరాదు సుమీ. ౨౪

టీకా.—(ఈపద్యమున చిత్రాంగి భోగినీశబ్దశ్లేషచేత సర్పముగా చెప్పబడుచున్నది.—) నరేంద్రుఁడు = రాజు, (విషవైద్యుడు. అని, అర్థాం) రాకే = రాకమును పే,— ఆతడు లేని సమయమున' అని భా. వేగ- ఇటుచనన్ = ఇట్లు తొందరపడిపోవుట, బాగా = మంచిదా? (మంచిదికాదనుట.) ఆదిత్రాంగి భోగినిరైనపుడు = భోగకాంత అయినందున, [అను- పాముకాబట్టి, అని- అర్థాం.) వాఁడి పలుమొన సోఁకన్ = దంతక్షతములు కలుగునట్లుగా, (తీక్ష్ణములైన కోరలు దిగబడునట్లుగా, అని- అర్థాం.) భోగంబునన్ = సంభోగమునందు, (పడగచేత,- అని అర్థాం.) నినున్ మెదుపదె = నిన్ను నలిపివేయుదా? (= నలిపివేయును) కాబట్టి, దానిని- చేరఁబోరాదు సుమీ.

---

‡ పాఠాం.—'పొదువదె.'

(పూ.టీ.- 'భోగస్త్రీయైనందున. (పగడవిప్పియున్నపుడని యర్థాంతరము.)'

పాము పడగవిప్పియున్నప్పుడు 'భోగిని' యై, ఇతర సమయమున 'భోగిని' కాకపోదు. అది యెప్పుడును 'భోగిని' యే. 'భోగిని' యనగా 'పడగ కలది' యని యర్థము. పడగను విప్పినను- ముడిచినను, భోగిని- భోగినియే. కావున 'భోగినియైనపుడు' అనగా- 'భోగిని కాబట్టి' అని సరియైనయర్థము. పూ. టీ. తప్పు.

ఆ. వె. ఉగ్రశాసనుండు * నిగ్రహింపఁగ రాజు,
తనయుఁ డనుచుఁ దప్పు ♦ తాళి వినఁడు
తండ్రిసేయు నాజ్ఞ తాళెద నంటివా
నింద నిజము గాఁగ నిలుచు నీకు. ౨౭

టీక.— నిగ్రహింపఁగన్ = తిరస్కరించుటకు, రాజు, ఉగ్రశాసనుండు = చండశాసనుడు. (రాజు చండశాసనుడుగావున నీవు తిరస్కరింపజాలవు) అతడు, తనయుఁడనుచున్ = మా అబ్బాయిగదా అని, తాళి = నిదానించి, తప్పున్ = నీ నేరమును, వినఁడు = వినవైననువినడు (వెంటనే శిక్షవిధించునని భా.).— శిక్షను సహింతునందువా? లోకమున నిందపడుదువు.

గీ. చదువుకొంటివి నీతిశాస్త్రంబు లెల్ల
నీ వెఱుంగని మేరలు లేవు జగతి
నైనఁ దెలిపితి నీమన సయ్యె యింక
ధాత వ్రాసినవ్రాఁతకుఁ దప్పుగలదె? ౨౮

టీక.— మేరలు = ధర్మములు.

క. 'ఈ రాసుతుసమ్ముఖమునఁ
జేరి యెవరు బుద్ధిమతులు చెప్పెడివారల్

* శా. పా.— 'నిగ్రహింపక' ('నిగ్రహింపఁగ' తంజ. పా. ఉచితతరము.—)

♦ శా. పా.— 'తాళిమిడఁడు' (తాళిమి ఇడఁడు= ఓర్వఁడు, అని పూ.టీ.) 'తాళు' యొక్క కృదూపము 'తాలిమి' గాని తాళిమి కాదు.— "తాళు అని ధాతువుగానున్నపు డలఘు ళకారముతోనుండును. ఈ ళకారము కృదంతత్వావస్థయందు లఘు లకారమయి 'తాలిమి' అగు. రూపాం.— తాల్మి" (సుప్తా.ప్రకా. పుట. 434.)

నిదానించు, ఓర్చు, అనునర్థమున 'తాళిమిడు' అను క్రియయున్నదేమో? 'తాళివినఁడు' తంజ. తా. పా. (౨౭; ౨౮ పద్యములు పూ. ము. నలేవు.)

లేరె రాయని పెద్దలు
¶ దూఱుదురు † రండకోల కఱకుపతో ననవలసెన్. ౩౦

టీక.—సమ్ముఖమునన్ = ఒద్ద, చేరి- బుద్ధిమతులు = హితములు (=మంచి మాటలు), దూఱుదురు = నిందింతురు,- అఱుపతో (= జంకుతో), అనవలసెన్ = చెప్పవలసివచ్చినది.

'బుద్ధిమతులు చెప్ప' - ఇదియొక జాతీయోక్తి.—

ఎ. గీ. బుద్ధిమతిఁ జెప్పి స్వాములు దిద్దకొనిన
నేపనికినైన దాసురా లోపఁగలదు.'' (వైజ. 2-111.)

''బుద్ధి- వ్రాయఁగల బుద్ధిమతులకు వ్రాయించి పంపవలసినది. This is a common phrase at the end of letters, implying "I request a reply"- (బ్రౌను.)

క. ‡ నావల్లఁ † గొదవ లే దిఁక
దేవరకును విన్నవించితిని, మీచిత్తం;
బీవిధముఁ దెలుపకున్న ధ
రావరసుత మీ రెఱుంగరా సర్వజ్ఞుల్? ౩౧

టీక.— ధరావరసుత = భూపాలకుమారా, సర్వజ్ఞుల్ = అన్ని సంగతులు ఎఱిగినవారు.

¶ శా. పా.—'దూరుదురు.' తప్పు. దూఱుదురు. ఒప్పు.(చూ. ౬౧ కందము)

† శా. పా.—'రటుగాన నఱుకుతో.'

పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలో నాలుగింటను 'రండకోలకఱకుపతో' అను పాఠమేయున్నది.

‡ శా. పా.— 'నావలన' (పూ. ము. పా.)

వ్రాతప్రతులలో పెక్కింటిలో 'వల్ల' అనియే యున్నది. 'వలన' అని దిద్దనక్కరలేదు. (వివరములకు, 'ఆంధ్రపండితభిషక్కుల భాషాభేషజము' 102-105. పేరాలను, బాల. శబ్ద. న, 'వల్ల' అను ప్రకరణమును చూచునది.)

† శా. పా.— 'కొదువ' (ఇది పూ. ము. పా.)

'కొదవ' తంజ. పా. శ. ర. లోగూడా 'కొదవ' 'కొద' అను రూపములే గాని 'కొదువ' లేదు. 'ఇట్టి కొదవ మాకొదవనేల' (గామా. 3. ఆ.) అని యుదుక

క. అనిన నగి యెంగుఁ గలదే
మన సెఱుఁగనికల్ల యొడలు మఱచిన సివమున్?
కనె దందుకేమి, మనసుకు
మనసే తార్కాణ మని కుమారుఁడు వేగన్. ౩౭

టీకా.—మనసు + ఎఱుఁగని, కల్ల = అబద్ధము, ఒడలు = శరీరమును- మఱచిన- సివమున్ = దేవతావేశమున్ను, ఎంగున్-కలదే? (=లేదనుట.)- అందుకేమి = దానికేమి? (నీవతోఁచినమాట నీవు చెప్పితివి. నామనస్స్థైర్యమును) కనెదు = నీవేమి చెదవు. (నామనసు దృఢమైనది; పవిత్రమైనది. అనువిషయమున, నా) మనసుకుఁ నా) మనసే, తార్కాణము = సాక్షి.

'మన సెఱుగనికల్లా? ఒళ్లెఱుగనిసివమా?' అనిలోకోక్తి. కల్ల చెప్పబూనుకొన్నవాడు, ముందుగా మనసులో సరిపరచుకొనిగాని చెప్పడు; సివమెక్కి (ంచుకొని) యెగురువాడు శరీరమునకట్టి యాపదయు రాకుండ చూచుకొనుచునే యెగురును. కావున మన సెఱుగని కల్లయు, ఒడలెఱుగని సివమును నుండవని లోకోక్తి యొక్క భావము.

'పరసతీ విముఖమైన నామనసున నాకెరుక లేకయే కామము కలుగుట అసంభవము. చిత్రాంగి మదన నావేశ మెక్కించుగాక; ఎక్కించినను నేను ఒడలు మరచి వర్తింపను' అని సారంగధరుని పలుకుల తాత్పర్యము.

మన నిబన్ధనమైయున్నది, కొదవ, అంతిమాక్షర లోపమునుచెంది 'కొద' అవుచున్నది. (చూ. శ. గ.) నట్టువ, నట్టు; తట్టువ, తట్టు; చట్టువు, చట్టు; రట్టువు, రట్టు; కొలఁకువు, కొలఁకు; పుట్టువ, పుట్టు; నడక, నడ; పొదరు, పొద; ప్రభృతులీతర గతికి చేరినవే. కావున కొదయొక్క తొలిరూపమైన 'కొదవ' ను 'కొదువ' అనుట సరి కాదు. శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో సర్వత్ర 'కొదువ' యే కనబడుచున్నది.

౧ శా. పా.—'కలదె మన సెఱుఁగనికలయు.'

'కల' మనస్సును జాగ్రత్తతొలగినప్పుడు గలిగెడి యొక యవస్థ. అది యాకస్మికము. జాగ్రత్త లేని సమయమున ఆకస్మికముగా గలుగు కలను మనసు ముందుగా నెరుగుట కానిపని. కావున కలలు మనసెరుగనివే గాని యెరిగినవి కాజాలవు. కల ఆకస్మికము, అనుటకు.—

క. వల దన్న మాన కరిగెఁ
జలమునఁ దనపాలివిధి వెసఁగ్ గొనిపోవన్;
దొలుజన్మంబునఁ జేసిన
కొలయును బుణ్యంబు కట్టికుడుపక *పోనే. 33

టీక.— కొల = పాపము, కట్టికుడుపక = నిర్బంధించి ఆ యా కృత్యముల ఫల మనుభవింపజేయక, పోనే = పోవునా;

క. చనుచో వాకిటిపెద్దలు
గని డిగ్గున లేచి ‡'రాజుగా రట లేరే'

¶ "పాత్రిభూతు లెన్న పరికించి యతఁడడు
గకయునొకఁడు సెప్పకయు మునుపుగఁ
బనసపండ్లు దిగిన పరిగ స్వప్నముగన్న
సెటిగ, నొసఁగి వెలుఁగు పలుమటొప్పు". (అము. 4-274)

'స్వప్నముగన్న సెటిగ = ఆకస్మికము గానునుట.'— సంజీవని.

'మనస్సున కెరుకలేకుండా కలరానియట్లే నాకెరుకలేక కామముకలుగ' దనుట సరి కాదు. కలవంటిది కాదు కామము. కామమును మనసునిరోధింప వచ్చును. కల నట్లు నిరోధింపరాదు. సారంగధరునికి గలుగు కామము కల వంటిదే యగుచో అది యని వార్యమగును. అప్పు డాతని పరసతీవిముఖత భంగమగును. కావున 'కల' పాఠము గ్రాహ్యము కాదు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులు నాలుగిఁటిలోను గూడా 'కల్ల' పాఠమే యున్నది. కల్ల చెప్పుట మనసుకు లోబడిన పని. ప్రయత్న పూర్వకమగు కృత్యము. కామమునట్టిదే.

* శా. పా.— 'ఉన్నే'

పూ. ము. నను, పెక్కు వ్రాతప్రతులలోను, 'పోనే' అను పాఠమున్నది. బా. శం. అనువాదమునను, 'కట్టి కుడ్వకపోనె కర్మబంధములు' (3-172.) అని యున్నది. కావున నదియే సరియైన పాఠము.

పోవునే, వు లోపముచేత 'పోనె' యవుచున్నది. శా. 'నీ కార్యార్థమె పూని తా నిచటికేనిం గొంచుపోచున్న వాఁడో.' (క శా 3-88)

‡ శా. పా.—'రాజు గారిట లేరే! యని కొదుకుచు, నన లేకుండిన' (కొదుకు చుఁ = నోరుకదఁబడుచు' అని పూ. టీ.) 'కొతుకుచు' పాఠాం. —

¶ ఈపద్యమునకు శాస్త్రిగారు వ్రాసిన టీక చాలా పొరపాటుగానున్నది.

యని కొందుకుచు నన, 'లేకుం
డిన నే మాయె' నని మందటిలఁ బల్కె తగన్. ౩౮

టీక.—వాకిటి పెద్దలు = వాకారపు కావలి పెద్దలు. రాజు గారిటు లేరే-అని, కొందుకుచున్ అనన్ = సంకోచించుచు, అనగా.—మందటిలన్ పల్కె = సంకోచమడగునట్లుపలికి (=లేకపోతేయేమి? పరవాలేదులే, అని).

సీ. సికపువ్వు ‡పెత్తుతావికి వెంటఁ బడు తేంట్ల
రఘుంకృతి మాగధ స్తవము గాఁగ,
గడిఁది రాయకుమార గండ పెండేరంపు
రవళి కంచుకిలోక రవముగాఁగఁ,
దల చుట్టివచ్చు దృగ్గాళధళ్యప్రభ
లిరువంక వేయు చామరలుగాఁగ,
నలుదెస ల్మిఱుమిట్లు గొలుపు దేహచ్ఛాయ
తలఁగఁ ద్రోయఁగ రాని బలము గాఁగ,

గీ. రాజసంబునఁ గక్ష్యాంతరములు గడచి
యరిగె నపుడు జగన్మోహనాంగవిజిత
రాజరాజకుమార సారంగధరుఁడు
రాజరాజకుమార సారంగధరుఁడు. ౩౯

టీక.—జగన్మోహ...ధరుఁడు.—జగన్మోహన = లోకమును మోహింపజేయునట్టి, అంగ = శరీరముచేత, విజిత = జయింపబడిన, రాజరాజకుమార= (కుబే

ఆ కావలివారు, ఏమియునన లేకయే యుండినయెడల, మరి సారంగధరుడు 'మందటిలఁబల్కె' వలసినపనియేమి? ఏమియునుండదు. కావున ఆ యన్వయము సరి కాదు. మరియు, కావలివాండ్రు ఏమియుననలేకుండుటకు కారణము 'సంకోచము' కాని 'నోరు తడబడుట' కాదు.

కొందుకు = సంకోచించు, అనుటకు.—

క. 'తనకు ననిష్టంబగునో, యని కొందుకుట-శంక.' (న. భూ. 8-58)

" కొందుకుట - కొంకుకుట. To doubt, hesitate, pine" (బ్రౌను)

‡ పా. పా.—'పెత్తుఁదావికి.' ('పెత్తుతావికి' అని పూ. ము.) 'ఎత్తుతావి'

మని కుమారుడైన) నలకూబరునను, సారంగధరుఁడు — చారిత్రమున. కలవాఁడు (అనగా — నలకూబరచారిత్రలవలె అంద గాఁడు) అయిన, రాజరాజ కుమార సారంగధరుఁడు = రాజరాజుయొక్క కుమారుడైన సారంగధరుడు - సిగపువ్వుటెత్తుతావికిన్ = సిగకుచుట్టిన పూలదండల సువాసనను ('సగము సెత్తులు దండలు సరుల సంగ, నామధేయంబులగుఁ బువ్వుదామములకు' ఆం. సం. స్థా. 29) సొంపుఁబడు, తేంట్లు ఝుంకృతి = తుమ్మెదల ఝుంకారము. మాగధస్తవము కాంగన్ = స్తుతిపాఠకుల పాగడ్త కాగా, కడిఁది...రవళి.—*కడిఁది రాయకుమార = సీరులగుని రాజకుమారులకు, ('రాయః A king, prince It is a coruption of రాజన్' ఆప్టే.) గండ = మగడు, అను బిరుదుచిహ్నమైన, గండపెండేరంపు రవళి = కాలియందు వేసినయొక్క శబ్దము, కంచుకిలోకరవము = అంతఃపురపు కావలివాండ్ర కలకలము, కాంగన్;—

అను పూ. ము. పా. తప్పని కాబోలు శాస్త్రిగారు 'ఎత్తుఁదావి' అని సవరించినారు. సవరణ సరియైనదికాదు 'ఎత్తుతావి' న. త. కావునను గసడదవసంధిచేయుట తగదు. ఇట్లేవారు 'కొడుకుఁబరిణయము' (౧-౬౧) 'కొప్పుఁగప్పుడాలు' (౨-౭౧) అని మరి రెండుతావులలోఁగూడా ఈ సంధిని చేసినారు.

*పూ. టీ.—కడిఁది = గొప్పదైనటువంటి, రాయకుమార — సారంగధరుని యొక్క, గండపెండేరంపు = బిరుదుటందెయొక్క, రవళి.'

(a) రాయకుమార - గండపెండేరము' అని, షష్ఠీతత్పురుషమా? 'రాయకుమారయిల్లు.' 'రాయకుమారయన్న'; 'రాయకుమారపెండ్లాము' అని ష. త. చేయవచ్చునా? కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోఁడ సమసింపదు.' (బా. సమా. 8.) కావున 'కుమార' శబ్దముతో 'గండపెండేరము' ను గుదిగూర్చుట సరి కాదు.

(b) 'గొప్పదియైన — రాయకుమారుని (=సారంగధరుని) యొక్క — బిరుదుటందెరవళి- కంచుకిరవము కాగా, సారంగధరుఁడేగె' — ననుటవలన 'సౌందర్యవతియైన - రాజతనయుని భార్య (=సీత) తనను సహచరి కాగా - రాముడరణ్యమునకరిగెను' అనుటవలె హాస్యభాజనముగానున్నది.

(c) పద్యమునగల, సికపువ్వుటెత్తులు, నేత్రకాంతులు, దేహచ్ఛాయ, అనువానికడ చెప్పక, ఒక్క 'గండపెండేరము' కడమాత్రము 'సారంగధరుని యొక్క' అని చెప్పుటవలన, పువ్వుటెత్తులు మొదలైనవి అతనివి కావనియు, గండపెండేరము మాత్రమే అతనిదనియు నొక విపరీతార్థమేర్పడుచున్నది. కావున పూ. టీ. యన్వయమార్గము సరియైనది కాదు.

తలచుట్టివచ్చు = తలచుట్టును వ్యాపించియున్న (= విశాలములైన) దృక్ ధాళధళ్య ప్రభలు = నేత్రముల ధళధళ కాంతులు, ఇరువంకఁ = రెండువైపులను, వేయు; చామరలు (చామరము. రూపాం.— 'చామర') కాఁగ;- నలుదెసల్ = నాల్గుదిక్కులను, మిఱుమిట్లుకొలుపు = మిఱుమిట్లుకొనఁజేయు, దేహచ్ఛాయ, తలఁగఁ ద్రోయఁగరాని = ఎడబాయరాని, బలముకాఁగ = సిబ్బందికాఁగా;— రాజసంబు

తత్త్వమేమనగా?— 'కడిఁది రాయకుమారగండ - పెండేరపు రవళి' అని సరియైన విభాగము. 'గండ' శబ్దము కన్నడము, 'మగడు' అనియర్థము.

(1) "మూరురాయరగండ పెండేర మణి మ
రీచి రింఛోళిగలయ నావృతములగుచు." (వసు. 1-15.)

'మూరు...పెండేర = అశ్వపతి గజపతి నరపతి అనే ముగ్గురు రాజులకు మగడనే - బిరుదుగల కాలియందె యొక్క,' అని జూలూరివారి టీక.

(2) "ఎం, తెంబరగండాంక - యతులధృతినిశ్శంకా." (వసు. 3-187.)

'ఎంతెంబరుఁడనెడు రాజునకు మగఁడవు గనుక నెంతెంబరగండఁ డనెడు బిరుదు గలవాఁడా.' అని వ్యాఖ్య.

(3) "గబ్బిమన్నెకుమారగండ - పెండారంపు
జిగి పదాగ్రంబుపైఁ జెంగలింప." (విజ. 1-36)

'గబ్బి...జిగి = గర్వితులయిన మన్నెరాకొమరులయొక్క జేత (యని తెలుపుటకై బిరుదుగా ధరించినట్టి) యందెయొక్క కాంతి' అని టీక.

'రాజద్రోహరగండ', 'ఉభయరగండ'; 'జగనొబ్బగండ', 'గండరగండ', 'రాయకుమారగండ' అనునవి బిరుదుపదములు. బిరుదుపదములలో సమాసదుష్టత లేదు.

క. "గండఁడు, శంభుద్రోహర
గండఁడు, మహి నన్యదైవగండరులకుఁదా
ఖండఁడగు వీరభద్రుఁడు
దండెత్తె." — (వీరభద్ర. 5-79)

సీ. దర్పితాహితనృపోత్తములు నిన్నెదిరింపఁ
గలరె ధీరోత్తమగండ బిరుద." (నరస- 5-167)

నన్ = రాచకీవితో, ‡ కక్ష్యాంతరములు = హజారములు, కడచి = దాటి, అరిగెన్ = పోయెను.

—: చిత్రాంగివలపు :—

గీ. అంత నొక కాంత యరుదెంచి యతనిఁ గాంచి
సరగఁ జని 'యమ్మ సారంగధరుఁడు వచ్చు
చున్నవాఁ' డని దెలుప న య్యుత్పలాక్షి
కోర్కు లీడేఱె నని మెచ్చుకొనుచు నపుడు. ౩౬

ఉ. కంతుఁడొ? కాక యారజని కాంతుఁడొ? లేక ‡ జయంతుఁడో యితం
డెంతవిలాస మెంతకళ యెంతయొయార మటంచువిస్మయా
క్రాంతమనంబు *తోడఁ బులకల్ దొలఁకన్ గనుఱెప్పవేయక
కాంత మహాభిలాషఁ దటకాపడి చూచెఁగుమారశేఖరున్. ౩౭

టీక.—కంతుఁడో = మన్మథుడో, రజనికాంతుఁడో = చంద్రుడో, జయంతుఁడో = ఇంద్రునికుమారుడో; ఎంతవిలాసము! ఎంతకళ! ఎంతఒయారము (కం

---

‡ పూ. టీ.— 'కక్ష్యాంతరములు = లోఁగళ్లు.'

వ్యవహారమున 'లోగిలి- లోగిండ్లు-లోగిళ్లు' అనియే గాని 'లోగలి-లోగండ్లు-లోగళ్లు' అని వినబడుటలేదు. శ. ర. కర్త 'లోఁగిలి. లోఁగలి యొక్క రూపాంతరము. (వాడుకయందిట్లు కనఁబడుచున్నది కాని దీనికిఁదగిన ప్రయోగము చిక్కినదికాదు.)' అన్నాడు. అందువల్ల 'లోగిండ్లు' అంటే, యెక్కడ గ్రామ్యతాదోషము తటస్థించునో అన్న భయమున పూ. టీ. వారు 'లోఁగళ్లు' అన్నారు. పాపము, వారికి (శ. ర.) నిఘంటు భాషాపరిచయమేగాని వ్యవహారభాషతోను - కావ్యప్రయోగములతోనుగూడా - పరిచయముతక్కువ. 'లోఁగిలి' కావ్యములందెల్ల కలదు.

(1) "నికర్షణమొప్పు లోఁగిలియన." (ఆం. భా. 2-23.)

(2) "నీ, లోఁగిటఁజేర్పనే యుభయలోకసుఖంబులు నన్నుఁబొందినన్" (ఉ-హరి. 1-64)

(3) "గెంటి చిత్రాంగి లోఁగిటికేలఁ బ్రాలె." (నవనాథ- పు. 29.)

‡ పాఠాం.—'వసంతుఁడో,'

* 'తో సపులకస్తనియై' అని కా. పా.

తునివలె విలాసవంతుడనియు, రజనికాంతునివలె కళానిధియనియు, జయంతునివలె ఒయ్యారము కలవాడనియు, (క్రమముగా అన్వయము.) విస్మ...బుత్తోన్ = మనస్సున ఆశ్చర్యము నిండుకొనగా. సపు...నిర్మై = కుచములు పులకరింపగా, అకాంత = చిత్రాంగి, కుమారశేఖరున్ = యువకులలో మేటియైన సారంగ ధరుని. మహాభిలాషన్, * తటకాపడి = ఆశ్చర్యాతిశయముచేత - రిచ్చపడి కనుఱెప్పవేయకచూచెను.

చ. ఉరుకుచడెంద మెంతమృదువో మఱి తియ్యనితుంటవింటనే
‡ విరవిరవోవు నారిఁ గొని పెన్నెఱి గొజ్జఁగతూపు చేత ¶ న
చ్చెరువుగఁ బొంచి కంటికి దిసింపనివాఁడవు డేసి యార్చెఁబో
సురసుర సుర్రు; మెత్త నగుచోటనె గుద్దలి వాఁడియౌఁ గదా.

టీక.—ఉరుకుచ = (గొప్పకుచములుగల) ఆచిత్రాంగియొక్క, డెందము= చిత్తము, ఎంతమృదువో = ఎంతమెత్తనిదో, మఱి- ♦కంటికి దిసింపనివాఁడు = కంటికి కనబడనివాడయిన మన్మథుఁడు=అతనుడు. (కంటికాగనివాడు. అత్యల్పుడని సారస్యము) అచ్చెరువుగన్, తియ్యని తుంట వింటనే = కమ్మని చెఱకుగడ ధనువు

---

*పూ. టీ.—'తటకాపడి = తొట్రుపడి.'

'తటకాపడుట' యనగా 'రిచ్చపడుట' గాని - తొట్రుపడుట కాదు. తొట్రుపడుట = తడఁబడుట. (చూ. శ. ర.) 'ఆశ్చర్యమును జెందెననుమాట కర్థమా, తటకాపడెననంగ.' (ఆం. భా. 8—101.) "తటకపడుట. To be surprised" (బ్రౌను.) శ. ర. కర్త 'తటకాపడు = చేష్టలు తక్కు' అని యర్థముచెప్పి, అందుకీపద్యమునే యుదాహరించినాడు. కావున పూ. టీ. సరికాదు.

‡ శా.పా.— 'విరవిరఁబోవు'.—ధాతువు 'విరవిరవోవు' గాని 'విరవిరం బోవు' కాదు.

¶ పాఠాం.—'మచ్చరమునఁ బొంచి చచ్చియును చావనివాఁడవు డేసియార్చె' ('విరివిరిఁబోవు'-అనియొకపాఠము. అర్థాంతర చమత్కారములేదు గావున గ్రాహ్యము కాదు.)

♦ పూ. టీ.—'దిసింపనివాఁడు = అందగింపనివాఁడు.'

'దిసించు' అను క్రియ నిఘంటువులలో లేదుగాని, లోకవ్యవహారముననున్నది. కొన్నికావ్యములందును నున్నది. కాని, ఆక్రియకు 'అందగించు' అను నర్థములేదు.

తోనే ['తియ్యని' అనుటచేత, అధనువు ఆనందదాయకమైనదిగాని బాధాకరమైనదికాదనిన్ని- 'తుంట' అనుటచేత, అదియును తునకయే గాని సమగ్రమయినది కాదనిన్ని, అట్టి యాయుధముతో గొట్టుట అచ్చెరువుగదా యనిన్ని, సారస్యము) విరవిరపోవు నారిఁ గొని = తురతురలేచిపోవు తుమ్మెదలబారు నారిగా గ్రహించి (ఒకటిగా నేర్పడక విరవిర విరిసిపోవు నారి అని సారస్యము) పెన్నెఱి గొజ్జఁగ తూపుచేతన్.— * పెన్నెఱి=గొప్ప తలకట్టులోని, గొజ్జఁగిపూవు బాణము చేతనే (చాలామృదువయిన పుష్పముతోనే అని సారస్యము) పొంచి = చాటుగా నుండి కనిపెట్టి, సురసురస్రుక్కన్ = మిక్కిలి సోలి పడిపోవునట్లుగా, ఏసి = కొట్టి, ఆర్చెన్ = సింహనాదముచేసెను.—

'మెత్తనగుచోటునె గుద్దలి వాడియౌఁగదా' (ఇదిలోకోక్తి) భూమి మెత్తగా నున్నచోట గుద్దలి చాలవాడిగలదియై తెగునుగదా! అట్లే చిత్రాంగి మనసు

'ఏమిరా నీకంటికి నేను దిసాయించడంలేదా'- అని వ్యవహారము. అంటే, 'నీకంటికి నేనొక లెక్కగా కనబడుటలేదా' అని యర్థము. 'దిసించు' నకు 'దిసాయించు' వ్యావహారిక రూపము.— ఇట్లే, హరించు- హరాయించు; భరించు- భరాయించు; పరికించు, పరకాయించు. 'దిసించు' న కొక్క ప్రయోగము.—

చ. "తెరువరులైనయట్టి పరదేశ మహీసురు లర్థవాంఛ ద
త్పురమున కేఁగుదేర వెసదోస్యములం బచరించి వారి ని
ర్భరగతితోడఁ గూయుఁ, దమబాఁపఁడె గెల్చెనటంచుఁ గాఁపు ల
చ్చెరువడ 'నాదుకంటికి దిసింతురె వీ' రని యాతఁడుబ్బునన్." (శుక. ౨-౪౮౭)

* పూ. టీ.— 'పెన్నెఱి = గొప్ప, గొజ్జఁగతూపుచేతన్'

'(పెను + నెఱి) పెన్నెఱి = మిక్కిలిగొప్ప' అనియర్థము చెప్పుట సరి కాదు. 'నెఱి' కి 'గొప్ప' అను నర్థమున్నను ఇక్కడ పనికిరాదు. చిత్రాంగి చిత్తము చాలమృదువనియు, అందుచేతనే మదనుడు అల్పములు- అసమగ్రములు- అందమగులు నైన సాధనములతోనే స్రుక్కపడగొట్టెననియు కవి చెప్పుచుండగా, పూ. టీ. కర్తలు మిక్కిలి గొప్పబాణముతో కొట్టినట్లు చెప్పుట యేమిసబబు?

'పెన్నెఱి = గొప్పతలకట్టు' అనునది ప్రకరణోచితమయిన యర్థము. ('నెఱి Hair, tresses'. బ్రౌను.)

ఉ. 'గండఫలకామృతభానుశిలాతలంబులన్, వేమఱు జారి యూఁతఁ గొను నిద్దపు పెన్నెఱి తీవ జొంపముల్.' (వసు. 2-67.)

మెత్తనైయున్న కారణమున, తనువేలేని అతనుఁడు, అరగొన ధనుస్సుతో, విరవిర బోవువారితో, ఆమె తలలోని మెత్తని పూవునేబాణముగాచేసి, సాక్కుపడ గొట్టి తనపరాక్రమమును ప్రకటించెను. [మెత్తపడని చిత్తములపై అతనుని పరాక్రమ మంత తెగువగా పనిచేయజాలదని - భావము.)

క. ఇంతంతగాని తమి న
క్కాంతామణి యట్టులతనిఁ గనుఁగొని మణిపీ
ఠాంతరము డిగ్గి యతఁ డ
ల్లంతట రా హర్షమగ్నయై తనలోనన్. ౩౯

టీక.—తమిన్ = మోహముచేత, మణిపీఠాంతరమున్ డిగ్గి = రత్నాలపీట నుండి దిగి, హర్షమగ్నయై = ఆనందమున మునిగి పోయినదై.

క. ♦సారంగనయన తన మన
సారంగను గౌఁగిలించి యలరఁగ నపు డా
సారంగధరునిఁ గూర్పఁడె
సారంగధరుం డటంచు సారెం గలఁగున్. ౪౦

టీక.—సారంగధరుండు = (జింకనుచేత ధరించువాడు) శివుడు, తన మనసారంగను = తనయొక్క కోరిక తీరునట్లు, కౌఁగిలించి, అలరఁగన్ = ఆనందింపగా, సారంగధరునిన్, కూర్పఁడె = కూర్పకపోవునా? అని, సారంగనయన = (జింక కన్నులవంటి కన్నులుగల) చిత్రాంగి, సారెన్ = మాటిమాటికిని, కలఁగున్ = కళవళపడుచుండెను.

ఆ. వె. ఔర వీని మోహనాకార* రేఖ లే
మారు మాఱు, హరికుమారు మాఱు;
వీని కన్నుదోయి విరిదమ్మితొగలతీ
రేపు మాపు బాపు! రేపుమాపు. ౪౧

♦ పూ. ము. నను, కొన్ని వ్రాతప్రతులలోను గూడా లేదు.

* శా. పా.— 'రేఖ వేమాఱుమారు హరికుమారుమాఱు.' ('వేమాఱున్ = పలుమాఱును, మారున్, హరికుమారున్, మాఱున్ = తక్కువపఱుచును.' అని, పూ. టీ.)

టీక.—వీని = ఈసారంగధరుని, మోహన ఆకార రేఖలే = మోహమును గలిగించునట్టి రూపులోని రేఖలే, మారుమాలు = మన్మథునికి ప్రతి (అనగా సమానము) హరిహమార మాలు = ఇంద్రుని కొమరుడైన జయంతునికి ప్రతి. (రూపులోని రేఖలే మన్మథ జయంతులకు సాటి యనుటచేత అతని సంపూర్ణరూపవైభవము నిరుపమానమని భావము.) వీని- కన్నుదోయి, బాపు = ఔరా! రేపుమాపు = ఉదయమును- సాయమును, (రేలుంబవళ్ళు - అన్నమాట) విరిదమ్మితొగలతీరు = వికసించిన కమలములయొక్కయు కలువలయొక్కయు సోయగమును, ఏపుమాపు = గర్వభంగముచేయును. (ధిక్కరించును) పగలు కమలములను - రాత్రి కలువలను అని క్రమముగా అన్వయము.—

'ఏపుమాపు'- సామ్యవాచకము.—

"స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి
ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి...
తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః
ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" —దండి.

శబ్దాలంకార సరణినిబట్టి- 'మారుమాలు, (హరిహ) మారు మాలు' అని యుండవలెగాని 'మాలు మారు- మారుమాలు' అని తారుమారుగా నుండగూడదు. అదియట్లుండగా 'మాలు' అను అకర్మకక్రియకు 'తక్కువపఱచును' అని సకర్మకార్థము చెప్పుట తప్పు. అసలు, పద్యములోని 'మాలు' విశేషణముగాని క్రియకాదు. క్రియయనుకొనుట ప్రమాదము. అక్రియఅకర్మకమో ఫకర్మమోగూడా గమనింపక టీకవ్రాయుట సాహసము.

'మాలు'ను విశేషణముగా కవులు వాడిన విధము తెలియుటకు కొన్ని యుదాహరణములు.—

(1) 'అమేయపరాక్రమ నీకుఁ బాండవుల్, మాలె' (భా. కర్ణ. 3-10.)

(2) మారుని మాలు సాగరకుమారునిబట్టము గట్టెనోయనన్.' -(శశాం.3-12)

(3) 'కుందెనమాలు నోరు, వసిగొయ్యలదండులు పండులు' (హం. పం. 3-224)

పై శబ్దాలంకారమును తలపించు మరియొకరచన.—

'మారశౌరిరూప మహిమాస్పదంబున
మారుఁబోలుఁ గూచిమారుఁబోలు,
వీరవైరిభయద విక్రమ క్రీడఁ గాం
తేయుఁబోలు, వైనతేయుఁబోలు.' (దశ. చరి. 1-43.)

సీ. చక్కఁగా సోగవై ముక్కు కోఁకేరు పె
ట్టినరీతి సంపెంగ మొక్క దెగడ,
లచ్చియన్నకుఁ దమ్ములకును వాదులు పెట్టి
† కలకల నగు మోము కళల నీన,
కండెము ల్దిరిగి ‡బల్గొండలు దాపించి
నటువలె నెగుబుజా లతిశయిల్లఁ,
గమ్మఁ దీసినలీలఁ గనుపట్టునెమ్మేని
మిసమిస ల్కడు మిఱుమిట్లు ♦గొలుప,

---

† శా. పా.— 'కళకళ నగుమోము.' ('కలకల...' పూ. ము. పా.)

నవ్వుటయందగుధ్వనికి అనుకరణము 'కలకల' గాని 'కళకళ' కాదు. (చూ. శ. ర.) 'కలకల Aloud. కలకల నవ్వుట to laugh heartily or aloud.' (బ్రౌను.) " ఎవ్వరోకోయీ, పిఱికితనమింతయలవడఁ, గఱపిన వారనుచు శౌరి కల కల నవ్వెన్." (భా. ఉద్యో. 3-57.)

'కలకల' అను పాఠముతప్పని సంస్కర్తలు 'కళకళ' అని సవరించినారు. సరికాదు. (లకారమునకు ళకారము వాడుట అరవసంప్రదాయము. శాస్త్రిగారు గూడా 'ఆముక్త' (పు. 357.) లో 'మద్దెల' ను 'మద్దెళ' అని ఆరుమారు లన్నారు.- శా. పా. ను బట్టి వావిళ్లవారును 'కళకళ...' అనియే యన్నారు.

‡ పాఠాం.— 'కీల్కొండ.'

♦ శా. పా.— మిఱుమిట్లు గొనఁగ.'

మేని మిసమిసలు, మిఱుమిట్లు గొలుపునుగాని, గొనవు. మిఱుమిట్లు గొనుట యనగా అత్యంత కాంతిని చూచుటచేత దృష్టి చెదరుట.—
"కనులు చెదరంగ జీకట్లుక్రమ్మెననుట
కలరు మిఱుమిట్లు గొనెనన." (ఆం. భా. 3-109.)

'మిరిమిట్లుగొనుట- To be dazzled దృష్టి చెదురుట.'' (బ్రౌను.) ఏతావతా మిఱుమిట్లు గొనునవి కన్నులుగాని, కాంతులు కావు; కావున శా. పా. తప్పు. పూ. ము, నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా "మిఱుమిట్లుగొలుప" అనియే యున్నది. వావిళ్లవారు శా. పా. నే గ్రహించినారు.

టీక.—వీని = ఈసారంగధరుని, మోహన ఆకార రేఖలే = మోహమును కలిగించునట్టి రూపులోని రేఖలే, మారుమాఱు = మన్మథునికి ప్రతి (అనగా సమానము) హరిసుమారు మాఱు = ఇంద్రుని కొమరుడైన జయంతునికి ప్రతి. (రూపులోని రేఖలే మన్మథ జయంతులకు సాటి యనుటచేత అతని సంపూర్ణరూపవైభవము నిరుపమానమని భావము.) వీని- కన్నుదోయి, బాపు = ఔరా! నేపుమాపు = ఉదయమును- సాయమును, (రేలుంబవళ్ళు - అన్నమాట) విరిదమ్మితోగలతీరు = వికసించిన కమలముల యొక్క-యు కలువల యొక్క-యు సోయగమును, ఏపుమాపుఁ = గర్వభంగముచేయును. (ధిక్కరించును) పగలు కమలములను - రాత్రి కలువలను అని క్రమముగా అన్వయము.—

'ఏపుమాపుఁ'- సామ్యవాచకము.—

> "స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి
> ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి...
> తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః
> ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" —దండి.

శబ్దాలంకార సరణినిబట్టి- 'మారుమాఱు, (హరిసు) మారు మాఱు' అని యుండవలెగాని 'మాఱు మారు- మారుమాఱు' అని తారుమారుగా నుండఁగూడదు. అది యట్లుండగా 'మాఱు' అను అకర్మకక్రియకు 'తక్కువపఱుచును' అని సకర్మకార్థము చెప్పుట తప్పు. అసలు, పద్యములోని 'మాఱు' విశేషణముగాని క్రియకాదు. క్రియయనుకొనుట ప్రమాదము. ఆక్రియ అకర్మకమో సకర్మకమో గూడా గమనింపక టీకవ్రాయుట సాహసము.

'మాఱు'ను విశేషణముగా కవులు వాడిన విధము తెలియుటకు కొన్ని యుదాహరణములు.—

(1) 'అమేయపరాక్రమ నీకుఁ బాండవుల్, మాఱె' (భా. శల్య. 8-10.)

(2) మారుని మాఱు సాగరకుమారునిబట్టము గట్టనోయనఘ.' -(శకు౦.3-12)

(3) 'కుందెనమాఱునోరు, వసిగొయ్యలదండులు పండులు ' (శం. పం. 3-224)

పై శబ్దాలంకారమును తలపించు మరియొకరచన.—

> 'మారశౌరిరూప మహిమాస్పదంబున
> మారుఁబోలుఁ గూచిమారుఁబోలు,
> వీర వైరిభయద విక్రమ క్రీడఁ గాం
> తేయుఁబోలు, వైనతేయుఁబోలు.' (దశ. చరి. 1-43.)

సీ. చక్కఁగా సోగయై ముక్కు కోటేరు పె
ట్టినరీతి సంపెంగ మొక్క దెగడ,
లచ్చియన్నకుఁ దమ్ములకును వాదులు పెట్టి
† కలకల నగు మోము కళల నీన,
కండెము ద్దిరిగి ‡బల్గొండలు దాపించి
నటువలె నెగుబుజా లతిశయిల్లఁ,
గమ్మఁ దీసినలీలఁ గనుపట్టు నెమ్మేని
మిసమిస ల్కడు మిఱుమిట్లు *గొలుప,

---

† శా. పా.— 'కళకళ నగుమోము.' ('కలకల...' పూ. ము. పా.)
నవ్వుటయందగుధ్వనికి అనుకరణము 'కలకల' గాని 'కళకళ' కాదు. (చూ. శ. ర.) 'కలకల Aloud. కలకల నవ్వుట to laugh heartily or aloud.' (బ్రౌను.) " ఎవ్వరోకోయీ, పితికితనమింతయులవడఁ, గఱపిన వారనుచు శౌరి కల కల నవ్వెఁ." (భా. ఉద్యో. 3-57.)

'కలకల' అను పాఠముతప్పని సంస్కర్తలు 'కళకళ' అని సవరించినారు. సరి కాదు. (లకారమునకు ళ కారము వాడుట అరవసంప్రదాయము. శాస్త్రిగారు గూడా 'అముక్త' (పు. 357.) లో 'మద్దెల' ను 'మద్దెళ' అని అరుమారు లన్నారు.- శా. పా. ను బట్టి వావిళ్లవారును 'కళకళ...' అనియే యన్నారు.

‡ పాఠాం.— 'కీల్గొండ.'

* శా. పా.— మిఱుమిట్లు గొనఁగ.'

మేని మిసమిసలు, మిఱుమిట్లు గొలుపునుగాని, గొనవు. మిఱుమిట్లు గొనుట యనగా అత్యంత కాంతిని చూచుటచేత దృష్టి చెదరుట.—

"కనులు చెదరంగ జిగిమిట్లుకొమ్మెననుట
కలరు మిఱుమిట్లు గొనెనన" (ఆం. భా. 3-109.)

'మిరిమిట్లుకొనుట- To be dazzled దృష్టిచెదురుట.'' (బ్రౌను.) ఏతావతా మిఱుమిట్లు గొనునవి కన్నులుగాని, కాంతులుకావు; కావున శా. పా. తప్పు. పూ. ము, నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా "మిఱుమిట్లుగొలుప" అనియే యున్నది. వావిళ్లవారు శా. పా. నే గ్రహించినారు.

గీ. నడుగుల బెడంగు హంసల నాస గొల్పఁ
జెలఁగి యమ్ముక్కు *యొకట నొప్పెమ్ము లేక
నిలువునీరునఁ బాడిన ట్లలరినాఁడు
వేయుఁ గన్నులు వలయుఁ బో వీనిఁ జూడ. ౮౨

టీక.— ముక్కు, †కోలేరు పెట్టినరీతిఁ = తలక్రిందుగా కాడికి కట్టబడిన నాగలివలె (ఉండి) సంపెంగ మొక్కఁ = చంపకపుష్పము యొక్క కీవిని, తెగడఁ = నిందింపగా, (తెగడు - ఉపమావాచకము.) తలక్రిందుగానుండు నాగలియు

---

*శా. పా.—'ఒక్కయొప్పెమ్ము.' ("ఒకట నొప్పెమ్ము" పూ.ము తంజ. ప్రతులు.)

† పూ. టీ. "కోలేరు పెట్టినరీతిఁ = నాఁగేటి చాలువలెనే."

ముక్కును నాగేటి చాలుతో పోల్చుట అప్రశస్తము. అసలు "కోలేరు = నాగేటి చాలు" అనుటే తప్పు. బ్రౌను 'గోలేరు అనగా నాగేటిచాలు. The plough share కోలేరు పెట్టినరీతిగా వుండే ముక్కు A long sharp nose' అన్నాడు. కాని, కోలేరును గోలేరనుట; గోలేరు - నాగటిచాలు; అనుట పొరపాటు. ఆపొరపాటునే మన పూ. టీ. పెద్దలు గ్రహించినారు. ఆదివారికలవాటు.

(a) "కోలేరు = దుక్కికిఁ బోవునపుడుగాని దుక్కియైము నురగలివచ్చునపుడు గాని మీఁదుగా కాఁడికి తగిలించిన నాఁగలి." (శ. ర.)

(b) "కోలేరనంగను గొఱలు విపర్యయ
బద్ధలాంగల సంజ్ఞ." (ఆం. భా. 2-332)

(c) "మీఁదైన యెద్దుల మెడకాఁడి మీఁదఁ
గోలేరువైచి." — (పరమ. 7-581)

(d) "అడుసుదుక్కియై యామడి కరుగు దెంచె
పాలికుఁడొక్కఁడు తన్నగరాళ్రియుండు
చేతి యుగ్గంపుఁ గుండతోఁ జేర్లకోల
తోడ నాఁగంటి కోలేరు దోలుకొనుచు." (పరమ. ౫ ఆ.)

(e) "అరఁగఁబట్టి రెడ్డిమడియల్ ములుఁగోలలఁ బూనియొడ్ల కో
లేరులువైచి దున్నుటకునే. గిరికోంద్రకు సాలివచ్చినన్."
(వేం: పంచ. 1-687)

సంపెంగ పువ్వును, ముక్కునుపోలియుండును.—లచ్చి- అన్నకున్ = చంద్రునికిని, తమ్ములకున్ = పద్మములకును, వాదులు పెట్టి = లోపములారోపించి, కలకల నగుమోము=కలకలనవ్వి పరిహసించునట్టి మొగము, (ఆ మొగము చంద్రుని కంటెను-కమలముకంటెను సొంపైనదని భా.— 'కలకలనగు' ఉపమావాచకము. మరియు, ఆ ముఖము అన్నదమ్ములకు (వాదులు=) తగాదాలు పెట్టి తమాషా చూచునది యని చమత్కారము.) కళలనీనన్ = కాంతులను వెదజల్లుచుండగా — ఎగుబుజాలు = ఉన్నతములైన భుజములు, ‡కండెముల్ తిరిగి = వ్యాయామ పరిపాటిచేత- ముఖములు గట్టిపడి, (కండలుతిరిగి – అన్నమాట) బలుకొండలు *తాపించినటువలెన్ = పెద్దకొండలు స్థాపించిన విధమున, అతిశయిల్లన్ = అగ్గలింపగా; ('గిరిక్రేపులు: మూపులు,' మనుచరిత్ర.—)

---

‡ పూ. టీ.—'కండెముల్ తిరిగి = బలిసినదై.'

కండెముల్ తిరిగిన 'బుజాలు' బహువచనము కావున 'బలిసినదై' యనుట తప్పు. బహువచనకర్తకు ఏకవచనక్రియ వాడుట అరవసంప్రదాయము. ('నిండా జనాలు వుంది') దానికేమిగాని, కండెముల్ తిరుగుట యనగా బలియుట కాదు; కండలు గట్టిగా నేర్పడుట. (Formation of Muscles) చూ. శ.ర. "కండెము A collop of flesh or sinew." (బ్రౌను.)

* పూ. టీ.—'తాపించినటువలెన్ = (కొండలు) మలిచినట్లుగా.'

తాపించుటయనగా మలుచుట కాదు. 'తాపించు', 'మలుచు' అను క్రియలు భిన్నార్థకములు.—తాపించు (ప్ర. స్థాపించు) నెలకొలుపు. అనగా ఒకవస్తువును మరియొకవస్తువున నిముడ్చుట (=ఖచించుట.) తాపించు = తాపు = తాచు. (చూ. శ. ర.) "తాపుట To fix, stick, set precious stones." (బ్రౌను.)

సీ. 'బాలార్కమనియెడు పద్మరాగము తాచె
నొకతాత కంచినాయకుని నాభి.' (హర. పీఠిక. 10.)

క. 'సురుచిరపల్లవరుచి సుం
దరతనువగు సీతఁగదిసి దళముఖుఁ డొప్పెన్
బరఁగఁగఁ గాంచన కాంచిన్
బెరవుగఁ దాపించియున్న నీలమువోలెన్.' (రా. అర. కాం.) శ.ర.

‡ కమ్మ తీసినలీలన్ = కమ్మచ్చునఁ దీసిన బంగారు తీగవలె, కనుపట్టు, తెల్మిని మిసమిసల్ = (తెలి + మేని) సొగసైన శరీరముయొక్క కాంతులు, మిఱుమిట్లు గొలుపన్ = చూపును చెదరఁజేయఁగా - అడుగుల చెందంబు = అడుగులు పెట్టి నడచు తీరు, హంసలన్, అనఁగొలుపన్ = ఆక్షేపింపఁగా, (అనఁగొలుపు - ఉపమానావాచకము.) అమ్మక్క = ఔరా, ఒకటన్ = ఏవిషయమునఁగూడా, ఒచ్చెమ్ములేక = లోపములేకుండా, * నిలువు = శరీరము, నీరునన్ - పండినట్లు = నీరుపోసి పెంచిన విధముగా, అలరివాఁడు = ఒప్పియున్నాఁడు; వీనిఁజూడన్ - వేయికన్నులవలయున్ (=రెండుకన్నులు చాలవని భా.) పో - (నిశ్చయార్థకము. చూ. ప్రౌ. వ్యా. 32.)

¶ 'మలుచుట' అనఁగా, ఒకవస్తువును దానియాకృతినుండి మఱియొకయాకృతికి మార్చుట.— 'మలుచు = చెక్కిమెఱఁబెట్టు; జాలిని తొలుచు.' (శ. ర.) 'మలచుట. To chip, to cut stone with a chisel, to engrave a stone' (బ్రౌను.)

చ. 'మలచినరాలయందుఁ గుసుమంబులు వోయఁగ మీఁద కొన్నఁదేఁ
ఫలమొకవాఁడు గల్గునను పల్కుఁదిరొమ్మ్వఁడు నమ్మవాఁడు.'
—(శృం. నై. 7-70.)

చ. 'మలచినఁ జాలుఁగాక మగమానిసి రూపులు రాలకైనఁ జె
క్కులు పులకింపఁజేసి యిడిగో వలపింతుము.' — (రామా. 2-88)

గీ. 'మంటిదైనను లింగంబు మలిచికొలుఁడు
పేదదైనను లింగంబు పెట్టికొలుఁడు.' (భీమ. 8-102.)

‡ పూ. టీ.—'కమ్మన్ దీసిన లీలన్ = కమ్మచ్చులో కమ్మిదివిచిన తేజస్సుతో' ఇక్కడ 'లీలన్' అనఁగా 'విధమున' అని యర్థముగాని, 'తేజస్సుతో' అని కాదు. 'కమ్మి - దివిచిన (=లాగిన) తేజస్సు' అంటే యర్థమేమో పెద్దలు పరిశీలింపవలె.

* పూ. టీ.—నిలువు నీరునఁ బండినట్లు = మానిసి ప్రమాణపు నీళ్లనిలిచిన చేనిలో పైరుపండినరీతిగా.'

పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో 'నిలువు...వట్లు- అనఁగా మనిషిప్రమాణము నీళ్ళు నిలిచినచేలోనున్న పైరు పండినట్టుగానె - అలరివాఁడు' అని యున్నది. 'మనిషి'

¶ శాస్త్రిగారు 'ఆముక్త' (పు. 58.) లో 'మలుచు' కు అర్థము తప్పుగా చెప్పినారు.

ఉ. *తీరయి మల్చి వేసినగతిఁ దోడలున్నవి; తొమ్ములోని వి
స్తారము చెప్పరాదు బలుదల్పు నవల్పును; పాలు గాఱునా
రౌర! మొగమ్ము చక్కఁదన; మన్ని యు టుండఁగ నిమ్ము,వీని యొ
య్యారమెలర్పు సేయునహా హా!'యనుచుఁ దలయూఁచుసారెకుఁ.

టీక.— తొడలు, తీరయి = సొగసై, మల్చి వేసినగతిఁ = తీరిమెనబట్టి తయారుచేసిన విధమున- ఉన్నవి. తొమ్ములోని, విస్తారము = వైశాల్యము, చెప్ప రాదు = ఇంతయని చెప్పుటకువీలులేదు. బలుదల్పుఁ = (బలు + తల్పు) పెద్దతలు పును, అదల్పును = అదలించును- (ఇది ఉపమావాచకము. రొమ్ము పెద్దతలుపువలె

'చేలో' అను పదములకుమాత్రము గ్రాంథిక వేషమువేసి శాస్త్రిగారు, పైమాటలనే యనుసరించినారు. కాని చేనిలో మానిసి పరిమాణపు నీరునిలుచుట, అందు పైరు పండుట లోకమున నెక్కడనులేదు. నిలిచెడు నీరు నిలుచుచోటు చెరువో - దొరువో అగునుగాని చేను కాదు. 'పైరు పండినట్లు సారంగధరుడున్నాడనుట యర్థము లేని యాలాపము.

పద్యములోని 'నిలువు' శరీరముగాని పరిమాణార్థకముకాదు. 'నిలువు = ఆకృతి' యని శ. ర. లోనే యున్నది. 'సర్వలక్షణ సంపన్నాకృతి' అను నర్థమున 'నిలువు - నీరున పండినట్లున్నాడు'; 'చెట్టున పుడికినట్లున్నాడు,' అనుట లోకమున వాడుక. తెనుగువారికిగాని తెనుగువాడుకలు తెలియవు. ఆకారసౌష్ఠవమున ఏలోపమునులేని సారంగధరుడు, 'ఈ యాకృతి దోహదవిశేషములతో నీటపెరిగినదికాబోలు' నన్నట్లు, అపూర్వ సౌభాగ్యముతో అలరినాడని సరియైన యర్థము. 'చెట్టున బుడికినట్లు' — అనుటకు;

క. ఏవేషము ధరియించిన
నావేషము తనకు నందమై యద్ధాత్రీ
దేవుఁడు చెట్టునఁ బుడికిన
భావంబున నుండు రూపు పారిజములలిమిఁ.'

కాశీ — 7-231.

*శా. పా.—'తీరుగ.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'తీరయి' తంజ. పా. సరసము.

వెడలుపుగా నున్నదని భా.) 'అదల్చుచున్' అనుటకు బదులు 'అదల్పుచున్' అనుట యమకాలంకార నిర్వహణార్థము.)

వక్షమును కవాటముతో పోల్చుటకలదు;- మ. 'అఘాతీత్రిపురవక్షఃకవా, టముపై నెఱ్ఱాకో గంధప ట్టెగలిసుందన్ నాదుకేల్ సేర్చుటల్.' (కళా. 7-111.)

ఉ. చక్కనివారిలో మిగులఁ జక్కనివాఁ; డిటువంటివాని నే
నెక్కడఁ జూచి కాన; జగతీశ్వర! చిత్తరువందు వ్రాయ రా
దిక్కమనీయరూప మొకయింతయు; భాగ్యముగాదె†యొచ్చెము
ల్దక్కినకూర్మి నాకితఁడు దక్కినఁ దక్కినమాట లేటికిన్. ౭౭

టీక.—ఇక్కమనీయరూపము = మనోజ్ఞమయిన యీ యాకారము, ఒకింతయున్, చిత్తరువందు వ్రాయరాదు. ('అలేఖ్యతనూవిలాస' మన్నమాట.) ఒచ్చెముల్ తక్కినకూర్మిన్ = లోపములేని ప్రేమతో, ఇతఁడు నాకు, దక్కినన్ = వశుడైన యెడల, (అది) భాగ్యముకాదె?

* క. ఎవ్విధమున నే నీతని
జవ్వన మిపు డపహరింతు సరగ నని మనం
బువ్విళ్లూరఁగ వెనుకన్
బువ్విలుదొర కలువతూపు మొన♦దీడంగన్. ౭౮

---

†పాఠాం.—'పొచ్చెముల్'

*శా. పా.—'ఇవ్విధమున' (ఇది పూ. ము. పా.)

పూ. ము. పా. చూచి శాస్త్రిగారు, వారిని బట్టివావిళ్లవారును 'ఇవ్విధమున' నని యేఅన్నారు. కాని యర్థమును విచారించినవారుకారు. 'ఇవ్విధమున' ననగా, ఎవ్విధముననో? ('ఎవ్విధమున' తంజ. తా. పా.)

ఇంకొక విశేషము; శాస్త్రి వావిళ్ళవారి ప్రతులలో ఈపద్యము 'చక్కనివారిలో' అను (౭౭) పద్యమునకు ముందున్నది. అట్లుండుట సరికాదు. పూ. ము. నను, తంజ ప్రతిలోను ౭౮ వ దిగా క్రమముగానే యున్నది.

♦పాఠాం.—'దీటంగన్'

టీక.—ఈతని, జవ్వనము = యౌవనమును, ఏవిధమున అపహరింతును = ఏరీతిగా చూరగొందును. అని, మనంబు ఉవ్విళ్లూరఁగన్ = మనసు తొందరపడుచుండగా,— వెనుక, పువ్విలుదొర = మన్మథుడు, కలువతూపు మొన = కలువబాణముయొక్క అలుగును. తీడంగన్ = పదును పెట్టగా.

చ. వలపు దువాళి సేయఁ, బికవాణి కదంబపుఁగమ్మవాసనల్
‡కులుకు పయోధరంపు మెఱుఁగుల్ హృదయంబున నాటునంబకం
బులబెడిదంపువాఁడితనముల్ గనిపింపఁగ, జాఱుపైఁటతో
సొలపుఁ బిసాళి వాలుఁదెలిచూపులతోఁ దమకంబుతోడుతన్ ౪౬

టీక.— వలపు = మోహము, దువాళిచేయన్ = దౌడుచేయగా (=అతిశయించగా.) *పికవాణి (కోకిలపలుకులవంటి పలుకులుగల) చిత్రాంగి, కదంబపు కమ్మవాసనల్ కులుకు- పయోధరంపు మెఱుఁగుల్ =చందనము మొదలగు సుగంధద్రవ్యముల మిశ్రముయొక్క కమ్మని తావులను గుప్పించుచున్న సొగసైన కుచములయొక్క కాంతులు; హృదయంబుననాటు నంబకంబుల =మనసున నాటుకొనియున్న మన్మథబాణములయొక్క, బెడిదంపు వాఁడితనమున్ = మొక్కలపుపదునును, కనిపింపఁగన్ = చూపించుచుండగా (ఇక్కడ 'కనిపించు' ప్రేరణ క్రియగా వాడబడినది.) [కుచముల మెరుగులు, మనసున గాఢముగా గుచ్చుకొనియున్న మదనబాణముల అలుగుల కాంతులో యన్నట్లున్నవని ఉత్ప్రేక్ష.] జాఱుపైఁటతోన్ = పైటపలుమారు జారి పడిపోవుచుండగా, సొలపు *పిసాళి వాలు తెలిచూపులతోన్.— సొలపు= పారవశ్యముతోగూడినవియు, †పిసాళి= వలపుహొయలును ప్రకటించు విలాసములుకలవియు, వాలు = నిడుదలును, అయిన, తెలిచూపులతోన్ = నిర్మలము (ప్రసన్నము) లగు చూపులతో, తమకంబుతోడుతన్ = మోహముతోను.

---

‡ శా. పా.—'కులుకుఁబయోధరంపు.'

'వాసనల్ కులుకు-పయోధరము' అనునప్పుడు 'కులుకుంబయోధరము' అని సుగాగమసంధిచేయుట శాస్త్రవిరుద్ధము.

* పూ. టీ.—'పికవాణి = చిలుకపలుకులవంటి పలుకులుగల చిత్రాంగి'

'పిక' మనగా 'కోకిల' గాని 'చిలుక' కాదు. ('కోకిలః పిక ఇత్యపి'-అమ.)

† పూ. టీ.—'పిసాళి= క్రూరమైన - దృష్టులతో'

సీ. రూకంత గాని లే దే కైవడి సమంబు
వచ్చు బంగారు మైమెచ్చుజిగికి?
గోరంత గాని లే దేరీతిఁ బ్రతి వచ్చు
యావరక్తిమ యించు మోవిరుచికి?
నిసుమంత గాని లే దెటువలె నెన వచ్చు
సైకతంబు విశాలజఘనమునకుఁ?
గంటిలోఁ *బడునంత గాని లే దెటు లీడు
వచ్చు కాటుక కప్పువాల్కురులకు?
గీ. ననుచు నఖిలాంగశృంగార మభినుతించు
గతిఁ దులాకోటి మణికోటి కాంచిదామ
కింకిణీగణ కంక ణాక్వణ కలక
లారవమ్ములు గులుక నొయ్యార మొలుక. ౪౭

కాను వలచినవానిని అత్యంతాభిలాషతో చూచు కామిని క్రూరమైన చూపులతో చూచె ననుట స్వభావ విరుద్ధము. కవులు వలపు ప్రేమతోడిచూపులనే పిసాళి చూపులందురు. పిసాళినవ్వు; పిసాళి మురుంగులు; మొదలయినవియును ప్రేమసూచకములేగాని క్రూరములు కావు. 'పిసాళి = ప్రకాశముకలది' (శ. ర.) "పిసాళి – Brilliant. 'మే తులకింపుల పిసాళి మినిమికి గ్రిమ్మించె తుల' టీక.—పిసాళిమినిమికి = మనోహరమైన కాంతికి" (బ్రౌను)

(a) 'అలఁతి పిసాళినవ్వు మధురాధరబింబము' (పాండు. 4-182)

(b) 'ప్రాణనాథుతో, నొక్క పిసాళి నవ్వు ననలాత్తఁగ నవ్వెడు వాణిఁగాంచ్చ దగు.' (నిరంకు 1–8.)

(c) 'సకియ క్రిందకుకు పిసాళి చూపుల కొప్పు
ముగుద నిద్దపు ముద్దుమోముగోము' (రసి. మనోభి. 8–183)

పూ. టీ. కర్తలు 'మొరగుమోటు పిసాళి నా మాధుఁడొప్ప' (అం. భా. 8-7.) అను పద్యమును చదువుకొని 'పిసాళి = క్రూరమైన' అని అనియుంటారు, ఔచిత్యము నెరుగని యర్థము హాస్యభాజనము.

* కా. పా.—'బడినంత' ('పడునంత' పూ. ము.; తంజ. ప్ర.)

టీక.—బంగారు, రూకంత గానిలేదు = నిండా రూకంతయైనను లేదు, (రూక
కంటెను తక్కువ)=చాల కొంచెముగానున్నది. * మైమెచ్చుజిగికిన్ = చిత్రాంగి-
దేహముయొక్క గొప్ప కాంతికి, ఏకైవడిసమంబువచ్చున్ = ఏరీతి సాటిరాగ
లదు! (బంగారు రూక[నాణెము]ల రూపమున అల్పాల్పముగానున్నదేగాని అధిక
ముగాలేదు గనుక దేహమునకు సమము కాదని చమత్కారము. ఇట్లే తక్కిన పాద
ములందును.) యావ = లక్క, గోరంతగానిలేదు = మిక్కిలి తక్కువగానున్నది.
(స్త్రీలు లక్కరసమును గోళ్లకు పూసికొందురు. కావున, గోటికి అంటుకొనుమాత్రమే
యున్నదని చమత్కారము.) రక్తిమమించు మోవిరుచికిన్ = ఎక్కువ యెఱ్ఱనైన
మోవికాంతికి, ఏరీతి ప్రతివచ్చును!:—సైకతంబు = ఇసుకదిబ్బ, ఇసుమంతగాని
లేదు = చాలా అల్పముగానున్నది. (దిబ్బయంతయును ఇసుమే కావున, ఇసుమంత
గాలేయున్నదని చమత్కారము.) విశాలజఘనమునకున్ = వెడల్పైన పిఱుదు
భాగమునకు, ఎటువలె ఎనవచ్చును! కాటుక, కంటిలోబడునంతగానిలేదు=చాల
తక్కువగానున్నది. (కాంతలు కాటుకను కన్నులకు పెట్టుకొందురు. కావున నిజ
ముగా కంటిలోబడునదే యని చమత్కారము.) కప్పువాలుకురులకున్ = నల్లని
పొడుగైన తలవెండ్రుకలకు, ఎటులు ఈడువచ్చును! అనుచున్ = అని,
అఖిలాంగ శృంగారము = అన్ని అవయవముల సౌందర్యమును. అభిన
యించుగతిన్ = పొగడుచున్నవో అన్నట్లు, తులాకోటి- మణికోటి=అందెల
లోని రత్నసమూహముయొక్కయు, ('తులాకోటిర్మంజీరో నూపురోఽస్త్రీ
యామ్.' అమ.) కాంచిదామ - కింకిణీగణ = మొలనూలి చిఱుగంటలయొక్కయు,
కంకణ =చేతిసొమ్ములయొక్కయు, ఆకీర్ణ =ఒండొంటితో కలిసి బలిసిన,కలకలారవ

---

*పూ.టీ.—'మై - జిగికిన్ = దేహముయొక్క కాంతియందలి, రూకంతగాని
లేదు = ఇంచుకంతయునిలేదు. (బంగారు రూకలేదనియు భావము.)'

'జిగికిన్ రూకంతగానిలేదు.' అని యన్వయించుట సమంజసము కాదు. 'జిగికి -
ఏకైవడి సమంబువచ్చును' అని యన్వయించుట సరియైనమార్గము.

'రూకంత గానిలేదు' అనగా ఇంచుకంతగానున్నదని యర్థముగాని, 'ఇంచుకం
తయునిలేదు' అని కాదు. 'రూకంత గానిలేదు; గోరంత గానిలేదు' అను పలుకుబడు
లకు, 'రూకపరిమాణమునకును, గోటి పరిమాణమునకును తక్కువగానున్నది' = 'కొం
చెము' అని యర్థము బొత్తిగా - కొంచెమైనియు లేదనియర్థము కాదు. 'రూకలేదు;
గోరులేదు' అని భావమును కాదు.

మ్మలు = గలగల శబ్దములు, కులుకఁగ = అందగింపగా, ఒయ్యారము - ఒలుకఁగ = హొయలు తోనకగా, (అవ. అన్వ.)

బంగారు రూకంత గానిలేదే మాచిత్రాంగి మేనిజిగికి ఏకైకవడి సమమగును? లత్తుక గోరంత గానిలేదే మోవిరుచి కెట్లు ప్రతివచ్చును? ఇసుకదిబ్బ యిసుమంత గానిలేదే పిరుదు భాగమున కె త్తైనవచ్చును? కాటుక కంటిలోబడునంత గానిలేదే నల్లనితలకట్టునకెట్టులీడువచ్చును? అని చిత్రాంగి యవయవసౌభాగ్యమును ప్రశంసించుచున్నవోయన్నట్లు కాలియందెలరవలును, మొలనూలిగంటలును, చేతికంకణములును గలగలలాడుచుండగా చిత్రాంగి కదలిన దని తా.

కవులు 'గాని' ని వాడిన విధము చూడండి.—

(1) గీ. * 'వీరమైలారు దేవర వీరభటులు
గొండ్లియాడించుచున్నారు గొరగపడుచు
నాడుచున్నది చూడు మూర్ధాభినయము
తాను నెట్టిక సీలంతగాని లేదు.' (క్రీడాభి. పు. 48.)

నెట్టిక సీలంత గాని లేదు - అనగా. చాలాచిన్నదిగానున్నదని యర్థము గాని బొత్తిగా లేదని యర్థము కాదు. 'నెట్టికసీలలే' దని భావమును కాదు.

(2) క. 'ఇసుమంత గాని లేఁడీ
పసిబాలుఁడు' (పాంశు. 4-180.)

అంటే, పసిబాలుడు కొంచెముగూడా లేడని యర్థము కాదు; ఇసుము లేనే లే దని భావమును కాదు. చాలా చిన్నవాడుగానున్నాడన్న మాట.

(3) సీ. 'వెలివెలుంగుటకునై వెలిపింతునందునా?
కలిగి లేకొక్కఁడుగాని లేఁడు.' (భాగ. 10. పూ. 344.)

'ఒక్కఁడుగానిలేఁడు' అనగా ఒక్కఁడేగాని యెక్కువమంది లేరని యర్థము. అట్లే ప్రకృతమునను 'రూకంత గానిలేదు' అంటే రూకంత కొంచెముగానున్నది గాని అధికముగా లేదని యర్థము.

వ.రా.— పూ. టీ, వ్రాతప్రతిలో 'రూకకంటే అధికములేదని అర్థము; బంగారు రూకలేనని భావము' అని సరిగా నేయున్నది.

---

* 'వీరమైలారు... భటులు, గొండ్లియాడుచునున్నారు - గొదగపడుచు, నాడుచున్నది ...మర్ధాభినయము.' అని నూ. ని. పా.; (చూ. 'గొరగ.')

¶ గీ. ఇంద్రనందనుఁ గాంచి మోహించి వచ్చు
నుర్వశి తెఱంగు దోఁప న య్యుర్వసితప
యోదకచ పాకశాసని యొఱపు నెరపు
నక్కుమారునిఁ గని చేర నరుగుదేర. ౪౮

టీక.—ఉరు - అసిత పయోదకచ = గొప్ప నల్లనిమేఘమువంటి తలకట్టు (= తలవెండ్రుకలు) కలదియైన - ఆచిత్రాంగి, † పాకశాసని = జయంతునియొక్క, ఒఱపు నెరపు = సౌందర్యమును ప్రకటించుచున్న = తత్తుల్యుడైన ('జయంతః పాకశాసనిః'—అమ.) ఆ-కుమారునిన్ కని = ఆకుఱ్ఱవానిని చూచి,— ఇంద్రనందనున్ = అర్జునుని, కాంచి, మోహించివచ్చు. ఊర్వశి - తెఱంగులోఁపన్ = ఊర్వశియొక్క విధముకనుపట్టగా, చేరన్ అరుగుదేరన్ = సమీపమునకు రాగా.

పాకశాసని - పదముచేత సారంగధరునియందు - అర్జునత్వమును, 'ఉర్వసి (త)' పదముచేత, చిత్రాంగియందు - ఊర్వశీత్వమును, ధ్వనితములు.

¶ ఈపద్యము, పూ. టీ. కాగితప్రవ్రాతప్రతిలో ఆ. వె. అని యున్నది. శాస్త్రిగారు 'వె.' తొలగించి 'ఆ' యని ముద్రించినారు. అంతేగాని, ఇది తే. గీ. యన్నసంగతి గమనింపలేదు. (చూ- ౧-౫౭; ౨-౨౮.)

† పూ. టీ.—పాకశాసని ఒఱపున్ నెరపు = అర్జునునియొక్క సౌందర్యము వ్యాపింపఁజేయుచున్న'.—

'పాకశాసని'-శబ్దము జయంతునియందురూఢము. అంతేగాక సౌందర్యమున చెప్పదగినవాడు 'జయంతుఁడు' గాని, అర్జునుడు కాడు. అర్జునుడు వీరుడు; జయంతుడు అందగాడు. ఇందులకు గ్రంథజాలమంతయు ప్రమాణమే. ఒకటిరెండుదాహరణములు.

(a) మ. 'అనతారాతి వసుంధరారమణ సప్తాంగాపహారక్రియా
ఘనసంరంభ విజృంభమాణ పటుదోః ఖర్జూద్వితీయార్జునుం
డు...మామిడన్నసుతుఁడు.' (శృం. నై. 1—27.)

గీ. 'వేయునేటికి' వల పాండవేయుసాటి
వీరుఁడిలలేఁడు; ప్రతి రఘువీరుఁడొకఁడె' (విజ. 1—94.)

(b) ఎ: గీ. 'అజయంతుఁ, డాపులస్త్యజుమనుమఁడీ యధిపుతోడ
సాటియగుదురె...భావసమ్మోహ వాతి సౌభాగ్యరేఖ.'
(శృం. నై. 6-78)

ఊర్వశి తనకు కొడుకువరుసవాడగు అర్జునుని వరించి తిరస్కృతయైనట్లే చిత్రాంగియు తనకు కొడుకువరుసవాడైన సారంగధరుని వరించి తిరస్కృతయగు ననియు ఊర్వశి అర్జునునికి అపకారము కావించినట్లే చిత్రాంగియు సారంగధరుని కపకారము కావించుననియు ఉపమాన సారస్యముచేత వ్యంగ్యము.

గీ. అపుడు మంజీరకలకలం బాలకించి
వలదు వల దన్న గతి దోఁపఁ బలికి పెనఁగు
నంచగమిఁ గాళ్ళఁ ద్రోచి యేతెంచెఁ; శకున
మడ్డగించినపని సేయ నగునె యెందు? ౮౫

టీక.—మంజీర కలకలంబు = కాలిగజ్జెల శబ్దమును, ఆలకించి, వలదు వలదన్నగతితోఁపన్ = పోవద్దు - పోవద్దు అనుచున్నవో యన్నట్లు, పలికి = శబ్దించి, పెనఁగు అంచగమిన్ = కాళ్లకు చుట్టుకొనుచున్న హంసల గుంపును, కాళ్లన్ త్రోచి = కాళ్ళతో నెట్టివేసి, ఏతెంచెన్ = చిత్రాంగి సారంగధరుని కడకు వచ్చెను.—శకునము అడ్డగించినపని = అపశకునమైనపని (పక్షి యడ్డగించినపని - యని చమత్కారము) చేయనగునె = చేయకూడదు. [శకునము = శుభాశుభసూచన; పక్షి. 'శకునం మంగళాశంస నిమిత్తే శకునః ఖగే.' నా. ర.]

మంజీర కలకలమును హంసపలుకులతో పోల్చుట కవులకు పరిపాటి.—'విలబిఁవిలాసినీ వాచాలతులాకోటి కలకలాహూయమాన మానస మదాలస మరాళం బగు రజతశైలంబు.' (మను. 1-80)

క. తనుఁ గన్నవారి [1]నామట
గను మన్నది శేలపడఁగఁ గడువేడుకతోఁ

ఉ. 'ఎక్కడివాఁడొ యక్షతనయేందు జయంత వసంత కంతులన్
జక్కఁదనంబునం గెలువఁజాలినవాఁడు.' (మను. 2-55)

(అర్జునునివర్ణనము)

చ. 'అతనినుతింప శక్యమె జయంతునితమ్ముఁడు సోయగంబునన్.'
(విజ. 1-98)

1 శా. ప్రా.—'ఆమడ' (అమట - పూ. ము. తంజ ప్రతులు.)

బినతల్లికి నెదురుగ వే
చని యపు డింపెనయ వినయసంభ్రమపరుఁడై. ౧౦†

టీక.—తను...మన్నది = తన్ను గన్నతలిదండ్రులను అమడదూరమున నున్నను పోయి చూడవలసినదన్న లోకవాక్యము, తేటపడఁగన్ = తార్కాణకాగా, వినయసంభ్రమపరుఁడై = నమ్రతవలని వేగిరపాటుకలవాడై.

ఆ. వె. రాజు లేని* వేళ రాఁ జెల్ల దిందు నా
వలనఁ దప్పు గలదు లలన ♦సైఁచి
మనుచు మనుచు వేఁడుకొనురీతి మ్రొక్కె సా
రంగధరున కనుఁ గురంగనయన. ౧౧

టీక.—సైఁచి = సహించి, మనుచుము- అనుచున్ = మన్నింపుమనుచు.

క. వసుధేశుఁడు నీవును నా
క్కు‡సమంబు మదిం దలంపఁగా నాకు నమో
యసమాంబకుండ వయ్యును
బొసఁగున తోడ్తెఁబడఁ ప్రణామములు ఘటింపన్. ౧౨

టీక.—అసమాంబకుండవయ్యున్ = వేరుతల్లి కలవాడవైనను (సవతిబిడ్డవైనను - అన్నమాట.) అసమ + అంబకుఁడు = బేసిసంఖ్యబాణములుకలవాడు = మన్మథుడు; సౌందర్యమున కేవలము మన్మథుడవే అయ్యుండియును (అని - అర్థాం)

---

† ఒక తాళపత్రి ప్రతిలో ౧౦ కి తర్వాత, ఈక్రింది పద్యమున్నది.

ఉ. మ్రొక్కిన నక్కుఁనం బొదివి, ముద్దులమోమున మోముఁజేర్చి, లేఁ
జెక్కిలినొక్కి, చొక్కనలచేడియఁగాంచి కుమారుఁడెంచి, యిం
పెక్కఁగ గారవించి సెనరెక్కుడుమాపిన తల్లి తల్లికిం
దక్కువగాదటంచు, నది తక్కువగల్ గనఁడయ్యె నయ్యెడన్.

*ప్రాఠాం.—'లేనివెనక.'

♦ తా. పా.—'సైఁపు.'

‡ తా. పా.—'సమంబని మదిఁ' (ప్రణామములన్,'

ఇట్లు, ‡తొండించబడఁగ = తొట్రుపడుటయు, ప్రణామములుఘటియింపఁగ = నమస్కారములుచేయుటయు పొసఁగునె = తగునా?

*సారంగధరుడా, నాకు రాజు గారియెడ నెట్టిగౌరవమో నీయెడను అట్టి గౌరవమే. నీవు సవతిబిడ్డవైన నేమి? నన్నుఁజూచి తొట్రుపడుటయెందుకు? నమస్కరించుటయెందుకు! (అని యర్థము); ఓయీ, రాజువలెనే నీవును నాకు మనోహరుడవు. మన్మథునింబోలిన అందగాడవైయుండియును జంకెదవేల? నాతో గలిసి సుఖింపక ఊరకవట్టి నమస్కారములు చేసెదవెందుకు? (అని యర్థాం)

గీ. అని సుశీలయుఁబలె నా గయాళిజంత
చేయి చూపి ♦ ముంగలిగ విచ్చేయు మనుచు
నయ్యనఘుఁ దోడుకొని యేఁగె నతివినయము
ధూర్తలక్షణ మని మదిఁ దోఁప నపుడు. ౫౩

టీక.—ఆగయాళిజంత = లోకమునకు వెరవని అధూర్తరాలు, సుశీలయుఁబలెఁ = ఉత్తమురాలివలె, ముంగలిగ *విచ్చేయుమనుచుఁ = ముందు నడువుమని చేయిచూపి, అయ్యనఘుఁ = పవిత్ర హృదయుడైన ఆ సారంగధరుని, తోడుకొని = కూడా తీసికొని, అతివినయము = మితిమీరిన విధేయత, ధూర్తలక్షణ

‡ పూ. టీ.—'తొండించబడఁగ = తొట్రుపాటుతో' (ఇది సరికాదు)

* ఈవిషయము శం. సారంగ. లో ఇట్లున్నది.—

'రాజంతవాఁడవు రాజకుమార, నేఁ జెల్లమొ్రక్కుదు నిన్నేమనందు!
స్త్రీలకు మొ్రక్కంగఁ జెల్లునటయ్య, బాలుఁడా నీబుద్ధి బంగారుగాను.'
(పుట. 22)

♦ శా. పా.—'చూపి ముందఱగ' ('చూపుచుముందు' పూ. ము.) 'చూపి ముంగలిగ' అని, తంజ. పా. 'ముంగలిగ' అనునదే సాధుపాఠము. 'ముంగలి = ముందునడచువాఁడు' (శ. ర.)

ఉ. 'మోదమునం దనూభవుని ముంగలిగా నడపించి' (నిర్వ. రా. 6-146.)
వ. 'సేనాపతియగు నా దుపదనందనుండు ముంగలియై నడపించుచుండ.'
(భా. భీష్మ. 1-118.)

* పూ. టీ.—'విచ్చేయుము = విజయంచేయుము – రమ్ము.'

మని, మదిఁ దోఁపన్ = (సారంగధరుని) మనసుకు స్ఫురింపగా, ఏఁగెను.— 'అతివినయం ధూర్తలక్షణమ్' అని సుభాషితము.

క. గంబూర గులికి †యనురా
గం బూర, మనంబు చల్లఁగాఁ, బన్నీటన్
బింబోష్ఠి యతనిపాదా
బ్జంబులు గడిగించెఁ గూర్మిసకియలచేతన్. ౫౪

టీక.—బింబోష్ఠి = దొండపండువంటి యధరముకలదైన - చిత్రాంగి, అనురాగంబు + ఊరన్ = ప్రేమ యుప్పతిల్లగా, మనంబుచల్లఁగాన్ = (తన) మనసు చల్లబడగా, గంబూర = కర్పూరమును, కులికి = (పన్నీటిలో) వేసి, ('గంబూర కప్పురమనవెలయుఁ జంద్రంబు'. ఆ. సం.) పన్నీటన్ = ఆపన్నీటితో, అతని, పాదాబ్జంబులు = కమలములవంటి పాదములను - కూర్మి = తనకు ప్రియురాండ్రయిన - సకియలచేతన్ - (తనకు మారుగా - అని భా) కడిగించెను.

ఇక్కడ 'ముంగలిగ విచ్చేయుము' అనగా 'ముందునడువుము' అని ప్రకరణోచితమైన యర్థము. 'ముందురమ్మనుట యనుచితము. 'విచ్చేయు = వచ్చు; పోవు.' (శ. ర.) "సీ, పెద్దోటికివిచ్చేయుక, మచ్చికతో నుండుమయ్య మానగరమునన్.' (భా. గ. 1-253)

కావున 'విచ్చేయుము = రమ్మ' అనుట తప్పు. ఇట్లే శాస్త్రిగారు శృం. నై. (3-11) లో గూడా ఏగుదెంచుచోన్' అనుక్రియకు 'వచ్చునప్పుడు' అని చెప్పవలసినదానికి 'పోవుసమయమందు' అని యనుచితార్థముచెప్పినారు.

† శా. పా.—'అనురాగం బూరమనంబు, చల్లఁగా...' ('మనంబు అనురాగంబు ఊరన్ = మనస్సులో ప్రేమ ఉప్పతిల్లుచుండఁగా'అని పూ. టీ.)

'ప్రేమ ఉప్పతిల్లుచుండఁగా మనస్సులో చల్లఁగా పాదములుకడిగించెను' అను రచన 'సీతనుజంపి రావణుని జెచ్చెరఁ దెచ్చెను దానరోధ్యకున్' అనుటువంటిది. 'ఊరఁగాన్'— అను క్రియ కనంతరమున్న 'మనంబు' అను ప్రథమాంతపదమునకు 'మనంబులో' అని సప్తమ్యర్థకవ్యక్తి చెప్పుటయు, దానిని క్రియకుముందున్న 'అనురాగము' ముందరికి లాగుకొనిపోవుటయు అక్రమము. సంప్రదాయవిరుద్ధముగూడాను. ఇట్టి ద్రావిడ ప్రాణాయామాన్వయపురచనలు ప్రాచీన కృతులలోనే కాదు నేటి సరసకవుల కావ్యములందును కనబడవు. క. "ప్రణమిల్లఁగ, నాకు పేరు వచ్చిన వారల్." ఇత్యాది కూర్పులు శ్రీ శాస్త్రిగారి గ్రంథములలోమాత్రము కనబడుచున్నవి. (చూ. మాళ. 4-17.)

చ. జనవరసూనుఁ డందులకుఁజాలఁ బ్రియంబు దొలంక నన్నెలం
తను గని నీ కుమారుఁడఁ గదా యిటు తక్కిన వారికిఁ బలెన్
జననిరొ నాకు నింత యుపచారము సేయఁగ నేటి కమ్మ నేఁ?
డనవుడు నాకు మారుఁడవె యాటను జేయుదు నంచు నేర్పునన్.

టీక.—నీ కుమారుఁడనుగదా, తక్కినవారికిన్ బలెన్ = ఇతరులకువలె, ఇంతయుపచారము చేయఁగ నేటికమ్మ, అనవుడున్ = అనగా, నాకుమారుఁడవే = నాపుత్రుఁడవే. (నాకు, మారుఁడవె = మన్మథుడవే' అని యర్థాం.) కాటను = కాబట్టియే, చేయుదును = ఇంత యుపచారముచేయుచున్నాను. అని, నేర్పునన్ = అర్థచమత్కార మేర్పడునట్లు; నేర్పుతో - అంచున్ = అనుచూ - (అవతలికి అన్వయము)

క. ఏర్చినబలుమానికములు
సేర్చినయొక జాళువాపసిఁడిగద్దియపైఁ
గూర్చుండఁబెట్టి వినయము
గూర్చి నృపాలసుతుఁ గూర్చి కూర్మి పొసంగన్. ౧౬

టీక.— ఏర్చిన = మంచివిగా ఏరితీసిన; జాళువాపసిఁడి గద్దియపైన్ = మేలిమి బంగారపు పీఠముమీఁద.

గీ. తలిరుఁగెమ్మోవిఁ జిఱునవ్వు మొలకలెత్త,
నలరు కమ్మనివాసనల్ గులకరింపఁ,
గెలనఁ దియ్యని తేనెలు చిలుకుచుండఁ,
గలికిలతకూన యాకొమ్మ పలికె నపుడు. ౧౭

టీక.—తలిరు కెమ్మోవిన్ = ‡ చిగురుటాకువంటి యెఱ్ఱని యధరమునందుఁ చిఱునవ్వు, మొలకలెత్తన్ = అంకురింపగా, అలరు = ఒప్పునట్టి, కమ్మనివాసనల్ (అలరు కమ్మనివాసనల్ = పూలతావులవంటి కమ్మని వాసనలు అనియును.) గులక

‡ పూ. టీ.—చిగురుటాకులవంటి, కెమ్మోవిన్-'

'కెమ్మోవి' ఒక్కటియే గావున దాని కుపమానమైన 'చిగురుటాకు' న్ను ఒక్కటియే కావలెను. కావున 'చిగురుటాకులవంటి' అని బహువచనముగా చెప్పుట తప్పు.

రింపఁగ = గుబాళింపఁగా, ¶ కలికిలతకూన = ఒయ్యారపు కన్నెపడుచైన, ఆకొమ్మ = ఆయింతి - చిత్రాంగి. (కలికి - లతకూన = సొగసైన లేఁదీగ; కొమ్మ = చెట్టుకొమ్మ - అని అర్థాంతరం.) కెలనఁ = ప్రక్కన (నిలుచుండి) తియ్యని తేనెలు - చిలుకుచుండఁగ = చిందుచుండగా, పలికెఁ [తేనెవలె తియ్యనైన పలుకులతో నిట్లనెను అని భా.] ఆయింతి, లేతతీగయు- కొమ్మయు కావుననే అందు, తలిరు, అలరు, తియ్యని తేనెలు, కలవని చమత్కారము.]

ఉ. నీసుగుణత్వమున్ జెలువు నేర్పును నెచ్చెలులెల్లఁ జెప్పఁగా
వీసరవోనిమోహమున వీనులవిందుగ విందు నవ్యరే
ఖాసుమకాండ నేఁడు పొడగంటిని; గన్నులపండువయ్యెఁ; జేఁ
జేసినభాగ్య మెవ్వరికి జేయ రయారె! ఫలించెఁ గోరికల్. ౧౮

టీక.—వీసరవోని మోహమునఁ = తెలితిపడని వలపుతో, విందుఁ = వినుచుందును; నవ్యరేఖా సుమకాండ = నూతన సౌందర్యముతో నొప్పు పుష్పబాణుడా; కోరికల్ ఫలించెఁ. (ఫలించెనని భూతార్థముగా చెప్పుట నీవు నాకు దక్కితివని ప్రౌఢముగా సూచించుట.)

¶ పూ. టీ.—కలికి = విలాసవతియైన, లతకూన = లేఁదీఁగవంటిదైన, ఆకొమ్మ = శాఖారూపయైన యాచిత్రాంగి.'

'లతకూన' యనుపదమునకు లేబ్రాయపు స్త్రీ అని రూఢ్యర్థము. శ. ర. కర్త 'లతకూన = లేఁతతీఁగవంటి ఆఁడుది' అన్నందున, పూ. టీ. కర్తలును 'లేఁదీఁగవంటిదైన' అన్నారు. పొరపాటు. శ. ర. కర్తవ్రాసినది వ్యుత్పత్తి, 'లతకూన' స్త్రీకి పర్యాయపదము కావున 'లతకూన = ఆఁడుది' అనుట యుచితము. చూడండి.—

"లతకూన - A spring, poetical phrase for a girl బాలిక"

(బ్రౌను.)

సీ. "అన్నలతికూన యొయ్యారి యతివ వెలఁది." (సాంబ. మాన - 20)

సీ. "కనుఁగొంటి లతకూనవని డాయఁగాకున్న
నభినవతరలతా వాప్తిఁదెలుపు" (కళా. 3_82.)

'లతకూనయనఁగాఁ గన్నెపడుచను - లేఁత తీఁగయును' అని వ్యాఖ్య. కావున 'లతకూన - ఆకొమ్మ = లేఁదీఁగవంటిదైన కొమ్మ' అనుట రుచిరము కాదు.' మరియు, 'కొమ్మ = శాఖారూపయైన యాచిత్రాంగి' అనుటయును సరి కాదు. చిత్రాంగి, కొమ్మ (=స్త్రీ) యేగాని 'శాఖారూప' కానే కాదు.

ఉ. చందురునిన్ జయంతుని వసంతునిఁ గంతుని నాదిగా జనుల్
గొందఱు మోహనాంగు లనుకో విని పోవుటె గాక్క చూడ లే
దెందును వారిరూప [1]మదియెట్టిదియో యిదె నిన్నుఁగంటి నా
నందము గాఁగ [2]నేఁడు సుదినంబగు [3]నాసదనంబు రంజిలెన్. ౧౯౬

టీక.—జనుల్ గొందఱు, జయంతుని...ఆదిగాన్ = జయంతుడు, వసంతుడు, మన్మథుడు మొదలగువారిని, మోహనాంగులు - అనుకోన్ = అందగాండ్లని యనుకొనుచుండగా, వినిపోవుటె కాక = ఊరక వినుటయే గాని, వారిరూప మదియెట్టిదియో, ఎందును చూడలేదు. ఇదే = ఇదిగో, ఆనందము కాఁగన్, నిన్నుఁగంటిన్ = నిన్ను చూచితిని. (వారు సుందరులగుదురో కారో గాని నీవుమాత్రము నాకానందము గలిగించిన సుందరుడవు. అని, భా.) నేఁడు, సుదినంబగున్ = చాలా మంచిదినము. నాసదనంబు రంజిలెన్ = (నీవువచ్చుటచేత) నాభవనము శోభావంతమైనది.

---

1 శా. పా.—'మది యెట్టిదయో' (ఇది పూ. ము. పా.)

పూ. ము. ను చూచి శాస్త్రిగారును, వారినిచూచి వావిళ్లవారును 'ఎట్టిదయో' అన్నారు. కాని అది 'అయో' యని సంతాపించుసమయము కాదు. 'ఎట్టిదియో' అని సరియైనపాఠము; తంజ. ప్రతులలోనున్నది. ఊహించదగినదైనను సవరింపదగిన యల్ప విషయము.

2 శా. పా.—'నేఁడు సుదినంబుగ.' (ఇదియును, పూ. ము పాఠమే) అర్థమేమో' పూ. టీ. లో నేలేదు. 'సుదినంబగు' అని నేను సవరించినాను.

3 శా. పా.—'నావదనంబు.' (వదనంబు = ముఖము, రంజిలెన్ = ప్రసన్నమాయెను.' అని, పూ. టీ.)

పూజ్యులును, ప్రియులును, ఇంటికివచ్చినపుడు 'మీరాకచే మాగృహము పావనమైనది; మాయిల్లు నూతన శోభను కాంచినది, అని యనుట లోకమునగలదు గాని 'మీరాకచే నాముఖము రంజిలిన' దనుట యెందునులేదు. 'నా సదనంబు రంజిలెన్-' అనియే; పూ. ము. పా. ఆపాఠమే తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోనున్నది. కవుల ప్రయోగము లొకటిరెండు.—

గీ. 'అస్మద్గృహంబు, పావనముచేసి చనుమన్న బ్రాహ్మణుండు.'

(మను – 2-51)

ఉ. తొల్లి మనంబులోఁ గలుగు తుందుడుకెల్లను బాసెఁ, గామినీ
హల్లకబాణ యెంతపని కైన నిధానము నీవు గల్గ ♦ నేఁ
డల్లవిభుఁడు రాఁ డని మహాపరితాపము నొంది యేల చిం
తిల్లఁగ? వెన్నఁ బెట్టుకొని నేతికి నేటికి నంగలార్పఁగన్? ౬౦

టీక.— తుందుడుకు = సంతాపము, కామినీహల్లకబాణ = వలపుకత్తెలపాలిటి మన్మథుడా, (హల్లక = ఎఱ్ఱకలువలు, బాణ = బాణములుగాగలవాడు.) నిధానము = నిక్షేపము - వలె, నీవుగల్గన్ = నీవుండగా, నేఁడు, అల్లవిభుండు = ఆరాజు - రాఁడని; అంగలార్పఁగన్ - ఏటికిన్ = పరితపింపవలసిన పనియేమి?

'ఇంట్లో వెన్నపెట్టుకొని నేతికి వెదకినట్లు' అని లోకోక్తి. సారంగధరుడు వెన్నవలెనే కరగింపవలసిన దశలో నున్నాడనియు, కరగించినచో వినియోగపడు ననియు సారస్యము.

క. ననుఁ జూడ రాఁడ దేమో
యని నిను * దూఱుకొనుచుందు ననయము; నాపై
నెనరు గలందుకు గుఱు తిదె
కనిపించెను మనము వేడుకలు గనఁ గల్గెన్. ౬౧

టీక.—నినున్, దూఱుకొనుచుందును = నిందించుచుండెడిదానను.— 'దూఱుకొను.' ఇందు స్వార్థముననే 'కొను' అనుప్రయుక్తము. ఒక్కప్రయోగము.

క. 'ఎద్దొక్కకడకుఁ దీసిన
గ్రద్దటియెనుఁబోతు నొక్కకడకీడ్చుటయున్
బెద్దమునికోలచేఁ జే
కొద్దిన్ వడియడర బాఁదుకొనుచున్ దున్నెన్.' (శేష. ౪. ఆ.)
'బాఁదుకొనుచున్ = బాఁదుచు' (శ. ర.)

గీ. 'వైష్ణవోత్తమ మీపాద పద్మరజము
వలన మాయిల్లు పావనత్వంబునందె.' (శ్రవణా. 2-3)

♦ శా. పా.— 'నేనల్ల.'

* శా. పా.— 'దూఱికొనుచు' (నిను 'జూచుకొనుచు' పూ. ము.)
నిందార్థకమయిన 'దూఱు' లోనిది శకటరేఫముగాని లఘురేఫము కాదు.

ఉ. నాయపరంజిమేడ యొకనాఁడునుఁ జూడవుగా, యగోచరం
బా యురుమంజిముత్తియపుటన్నవసోరణగండ్లయంద, మా
చాయల కెంపుటోవరుల చందము, నా చలువ ల్దొలంకుకే
రాయల రా యరంగులసరాగము, నామణికుడ్యభాగముల్. ౬౨

టీక.— నా, అపరంజిమేడ = బంగారుమేడ, చూడవుగా = చూడలేదుగదా, * అగోచరంబు = అది 'యిట్టిది' యని యూహచేయరానిది. (అవశ్యము చూడదగిన దని భా.) ఆ † ఊరు...యందము = హురుమంజిదేశపు ముత్తెముల జాలరులు కూర్చిన ‡ సొగసైన గవాక్షములసొంపు, ఆ చాయల...చందము = ప్రకాశవంత

(చూ. 30 క్రింద) 'దూఱికొను' అనుటకంటెను 'నూఱుకొను' అనుట వ్యవహారమునకు దగ్గర.

* పూ. టీ.—'అగోచరంబు = చూడఁదరముగానివి.'

'అగోచరంబు' అను, ఏకవచనమునకు 'చూడఁదరముగానివి' అని బహువచనార్థము చెప్పుట తప్పు. కవి 'సోరణగండ్లయందము, ఓవరుల చందము, అరుగుల సరాగము, గోడలయొక్క—భాగములు— అగోచరము' అని భిన్నవచనతాదోషమునకాస్పదముగా రచనకావించెనని పూ. టీ. కర్తలనుకొనుట భ్రాంతి. 'నా యపరంజిమేడ, అగోచరము = అవశ్యము చూడదగినది. ఆ గవాక్షములయందము, ఓవరుల చందము. మొదలగునవియు, అందలి వినోదమార్గములు— విశేషములు...చూచి, అందు కొంతసేపు విశ్రమించిపొమ్ము' అని అవతలిపద్యముతో కలిసి సరియైన యన్వయము. ఆపాటి గమనింపక పూ. టీ. వారు అక్రమాన్వయమున నుపక్రమించి 'అగోచరము'నకు లేనియర్థమును కల్పించినారు.

† పూ. టీ.—'ఉరుమంజి = పసుపునీరుగలిగినట్టి.'

'ఉరుమంజి' హురుమంజికి రూపాం.— అది యొక దేశముపేరుగాని విశేషణముకాదు. శ. ర. కర్త 'ఉరుమంజి = దేశ విశేష' మని చెప్పి అందుకీపద్యమునే చూపించినాడు. మరియొక ప్రయోగము.—

సీ. 'సింహళంబున గంధసింధురంబులుదెచ్చి
హురుమంజి బలుతేజి హయలు తెచ్చి, (హర. పీఠిక - 25)

పూ. టీ. కర్తలకు 'హురుమంజి' తత్త్వము తెలియదు. (చూ. ౨౫౭ పుట.)

‡ పూ. టీ.—'అన్నువ = నూక్ష్మమైన - సోరణగండ్ల = గవాక్షములయొక్క.'

ములయిన కెంపులు చెక్కిన, ఓవరుల = పైమేడల – అందము, ఆ చలువల్... సరాగము.—చలువల్ తొలంకు = చల్లదనమునీనుచుండు, రేరాయల రా = చంద్రకాంతమణుల (తో కట్టబడిన), అరంగుల సరాగము = అరుగుల చక్కదనము, ఆ మణి...ముల్ = ఆరత్నాలగోడలు, (అవతలి పద్యముతో అన్వయము.)

ఉ. అందు వినోదమార్గములు, నందు విశేషము, లందు హర్మ్య, లిం
పొందఁగఁ జూచి, మానికపు టోవరిలో సొగసు ల్నటింపఁగా
గందము వక్కలాకులును గైకొని, వేడ్క నొకింతసేపు నీ
వందుల విశ్రమించి, చనుమా చనుమానముతోడ నావుడున్. ౬౩

టీక.—అందు = అందలి, వినోదమార్గములు = వేడుకగా ప్రొద్దుపుచ్చుటకు చేసిన యేర్పాటులు, విశేషములు = క్రొత్త క్రొత్త రచనలు (=నిర్మాణములు) హర్మ్యలు = సోయగపు పనులు, ఇంపొందఁగన్ = ఆనందముకలుగగా, చూచి, మానికపు టోవరిలోన్ = మాణిక్యములతో కట్టిన గదిలో.—ఒకింత సేపు, చనుమానముతోడన్ = చనవుతో (అనగా మనసుకలిసి) విశ్రమించి, చనుమా, నావుడున్ = అనగా,

'చనుమానము'- నిఘంటువులలో లేదు; వ్యవహారమునను్నది.

చ. వెడనగ వంకురింపఁ బృథివీవరసూనుఁడు వల్కె నప్పు డ
ప్పడఁతుకతోడ 'నా కిపుడు ప్రాణపదం బగుపావురంబు పైఁ
గడుఁ బోడవేఁగి యింటిఁ బొడగానక యిచ్చట వ్రాలె; దానివెం
బడిఁ బడి రాజు లేనియెడ మాపినతల్లివి నీవు గావునన్. ౬౪

చిత్రాంగి మేడకు పెట్టిన కిటికీలు 'సూక్ష్మమైన' వని పూ. టీ. వారు వింత విషయమును చెప్పినారు. గవాక్షములకు విశేషణమయినప్పుడు- 'అన్నువ' కు మనోహరమైన, సొగసైన, అని యర్థము చెప్పుట యుచితముగాని 'సూక్ష్మమైన' అని చెప్పుట యుచితము కాదు. శ. ర. లో 'అన్నువ = అల్పము' అని యున్నది. అందువల్ల పూ. టీ. కర్తలును 'అన్నువ = సూక్ష్మమైన' అన్నారు. కాని అది ప్రకరణోచితమైనయర్థము కాదు. చిత్రాంగి మేడవంటి పెద్ద పెద్ద మేడలకు సూక్ష్మమైన కిటికీలు పెట్టుటగాని - అట్టివానినొక గొప్పగా చూడరమ్మనుటగాని సంభవము కాదు. కావుననే సూ. ని. 'అన్నువ = మనోహరమైన, సొరణగండ్లు' అని యర్థము చెప్పినది. (చూ. 'అన్నువ.')

టీక.— * వెవనగవు = అవంగీకారమును - నిరాదరమును సూచించు వింతనవ్వు. నాకు, ప్రాణపదము = ప్రాణస్థానము (ప్రాణసమానుని భా.) అగు పావురంబు, పైక = పైకి,

చ.[1] రవియణు రశ్మికిఁ జొరఁగరాని భయానక మైన నీ మణీ
భవనము వచ్చి సొచ్చి పదపంకజము ల్గని మ్రొక్కఁగంటి; నీ
దవు కరుణావిశేషమున నన్నియు నున్నవి; యేటి కమ్మ? పా
రువమునొసంగు పోయెద సరోరుహలోచన యన్న నవ్వుచున్. ౬౫

టీక.—రవియణు రశ్మికిఁ = సూర్యుని సన్నని కిరణమునకైనను, చొరఁగ రాని = ప్రవేశింపవీలుగానిదియు, భయానకము = భయంకరమును - ఐన, నీమణీ

---

* పూ. టీ.— 'వెవనగవు = చిఱునవ్వు.'

పినతల్లి వావిమాలి వలపుమాటలాడగా, అందు కేవగించుకొను సారంగధరుడు 'చిఱునవ్వు' నవ్వునా? ఇది స్వభావ విరుద్ధమయినవ్రాత. ఈపద్యమునకు మూల మిట్లున్నది.

" మేడలోపలికి, వచ్చి మొక్కించుక వడి విశ్రమించ
విచ్చేయు మనినఁదా ‡వింత నవ్వొలయ, నచ్చారుపలోచన కతఁడునిట్లనియె."
(నవనాథ. పుట. 44.)

[1] శా. పా.—'రవి శశి రశ్మికిఁ' (సూర్యునియొక్కయు - చంద్రుని యొక్కయు కిరణమునకు' అని పూ. టీ.)

సూర్యచంద్రుల కిద్దరికిని, ఉమ్మడిగా - ఒక్క కిరణమునే చెప్పుట యొప్పు కాదు. ఎవరికిరణము వారిదేగనుక 'కిరణములకును' అని యనవలసియుండును; కాని పద్యమున 'రశ్మి' ఒక్కటియేయున్నది. కాబట్టి శా. పా. తప్పు. అర్థమునుతప్పె. 'రవిఘనరశ్మికిఁ' అని పూ. ము. పా; 'గవియఁణురశ్మికిఁ (యుఁ)' అని తంజ. పా. మూలగ్రంథమున నిట్లున్నది.—

" రవి రశ్మికిని జొరరాని నీవున్న, భవనాంగణమునకు భయమింత లేక
చనుదెంచి నీపాద జలజంబు లెలమిఁ, గని మ్రొక్కఁగంటి."
(నవనాథ - పుట. 45.)

---

‡ 'వింతనవ్వొలయు' అని ముద్రితప్రతి. (?)

భవనము = నీ రత్నాలమేడకు, (షష్ఠ్యర్థమున ప్రథమ.) వచ్చి; * సరోరుహాలోచన-(స్త్రీమాత్ర సంబోధనము.)

క. పోయెదము గా కిపుడే మని
యాయన చెయివట్టి వట్టియాసల నపుడా
గాయకపుజంత చెంతం
†బాయక తోడుకొని మేడపయికిం జనియెన్. ౬౬

---

* పూ. టీ.—'సరోరుహాలోచన = పద్మములవంటి నేత్రములుకలదానా.'

తల్లిని సంబోధించుటలో, అందును ఆమెకు నీతిని బోధించుచుట్టున్న, వాడిన 'సరోరుహాలోచన' యను పదమునకు అవయవార్థముచెప్పుట యనుచితము. అట్టి తావులలో - అట్టి సంబోధనలకు అవయవార్థము చెప్పుట కవి హృదయముకాదు. ఈ సందర్భమునుగూర్చి శ్రీ తిరుపతి వేంకటకవులు వ్రాసిన యీ క్రింది పంక్తులు పఠింపదగినవి.

(భారతవిశేషములు 18. అవివక్ష)

"వ॥...గరు డుండు తల్లికిట్లనియె.

ఉ॥...పనుల్ సేయఁగ నేమికారణము చెప్పుము నాకుఁ బయోరుహాననా."

భా. ఆది-2.

ఈ సంబోధమున కిట నవయవార్థమును వివక్షింపవలసినదని కవి హృదయము కాదు. స్త్రీత్వమాత్ర బోధకమనియు నందునను బ్రకరణముంబట్టి 'అమ్మా' అను నర్థముమాత్రమే వచ్చుననియు తెలుఁగఁదగును. సంస్కృత మహాకవుల కవిత్వములో నిట్టివెన్నో కలవు. అంతమాత్రమున వారి కజ్ఞతకల్పించి యౌచిత్యభంగ మయ్యెనని యనుట సాహసము; వాస్తవదూరము.— దీనింబట్టి, అరణ్య. 7 ఆ. లోని 'తనులతాంగి' ఇత్యాది సంబోధనములుగూడ సమర్థించుకొనఁదగు. ఆ విశేషములు యముడు సావిత్రింగూర్చి పల్కినవి. ఆమె యపుడు మహాపదలోనున్నయది. పైగా అఖండ పతివ్రత. యముఁడో ధర్మస్వరూపుఁడు. ఇట్టిండట్టి దుస్థితిలోనున్న సాధ్వి నట్లు సంబోధించునని యెట్లన్న గారనుకొందురా! వారి తాత్పర్యమేమి? అవయవార్థమునకు వివక్షచేయక స్త్రీ మాత్రబోధకముగా నర్థముచెప్పికోవలసినది యనియే. ఇట్లే కవులయాచారమని యెఱుఁగఁదగును."

(షష్టిపూర్తి సంచిక. 7 సంపుటము.)

† కా. పా.—'బాయకఁ దోడుకొని.' ('బాయక తోడుకొని' అని పూ.ము. పా.)

టీక.— వట్టియాసలన్ = అడియాసలతో, గాయకపుజంత = టక్కరి ధూర్తురాలు. చెంతంబాయక = అండవదలక.

వ. అయ్యెడ. ౬౭

ఉ. 'పాయని మోహతాపమున భామిని యుండఁగ నాదుమీఁద నేఁ
డీయెడ హాని వచ్చు నని యెంచక [1] యూరక పిట్టకేఁపుచే
నీయన † కన్ను గాన కిపు డిచ్చట వచ్చునె! యమ్మచెల్ల! యే
మో యిది కారణం'బనుచు నూహలు సేయుచుఁ బ్రోడ చేడియల్ ౬౮

టీక. పాయనిమోహతాపమునన్ = ఎడతెగని వలపువేదనతో, భామిని =

వ్యా. క్త్వార్థకమయిన 'పాయక' కళ గాని ద్రుతప్రకృతికము కాదు. కావున 'ఁదోడుకొని' అనుట తప్పు; 'తోడుకొని' అనుటయే ఒప్పు. శాస్త్రిగారు ఒప్పును తప్పుగా సవరించినారు. వావిళ్లవారు తప్పుపాఠమునే గ్రహించినారు. (వివరములకు చూ. 'నూరక.')

[1] శా. పా.— 'నూరక' (ఎంచక 'యూరక' అని, పూ. ము. పా.)

'ఎంచక - యూరక' అనుట తప్పనుకొని శాస్త్రిగారు 'నూరక' అని సవరించినారు. (ఆసవరణనే వావిళ్లవారంగీకరించినారు.) శాస్త్రిగారు దిద్ది ముద్రించిన యితర గ్రంథములలోను - పెక్కుతావుల నిట్లే, వ్యతిరేకక్త్వార్థకము ద్రుతప్రకృతికముగా నేయున్నది. చూడండి.—

బా. కం. సారంగధర.—

'బుద్ధి చెప్పక నేల పోనిచ్చిరనిన.' (పుట. 19.)
'చిలుకనూరకఁజూపి చిత్రాంగిదేవి.' (పుట. 14.)

వ్యా. క్త్వా. కళ గాని ద్రుతప్రకృతికము కాదు. కావున శా. పా. సరి కాదు.

† శా. పా.—'కన్నుఁ గానక...'

'కన్నుం గానక'; (వాడు గర్వమున) 'కన్నుం గానడు' అను రూపము లసాధువులు. కన్ను గానక' అను క్రియలోని 'కన్ను' ప్రథమ గాని ద్వితీయము కాదు. "అతను దర్పాంధకారమంతంతఁ గవియఁ, గన్ను గానక" (రామా. 6-70.) "మానసారుండు రాజ్యగర్వంబునఁ గన్ను గానక" (దశకు. 2-4.) వివరములకు చూ. సూ. ని. 'కన్ను గానక.' ('కన్నుఁ గానక' అనియే వావిళ్ల ప్రతిపాఠము. సరి కాదు.)

చిత్రాంగి, [2] పిట్టరేఁపుచేఁ‌న్ = పిట్టప్రేరణచేత. ఇదియేమో కారణంబు = ఇది యేదోహానికిమూలము. ప్రౌఢచేడియల్ = ప్రౌఢలైన చెలికత్తెలు.

ఆ. వె. తత్తఱింపఁ ‡దొణఁగి ‘రిత్తఱి నిది యేమొ
సూటి గాదు తలఁపఁ బాటిగాదు;
తగదు మాను మన్నఁ బగవార మగుదు §మీ
కటికి మనము పులినకటికి మనము. ౬౯

టీక.—తత్తఱింపఁదొడఁగిరి = తత్తరపడఁజొచ్చిరి. (కర్త. వెనుకటి పద్యములోని ప్రౌఢచేడియలు.) ఇదియేమొ - సూటికాదు = ఆలోచించిచూడగా ఈపని మనసునకు సరిపడుటలేదు. పాటికాదు = న్యాయమునుకాదు. తగదు - మానుమన్నన్, ఈకటికిమనము పులినకటికిన్.— *కటికమనము = కఠినమైన మనస్సుగల, పులినకటికిన్ = సైకతశ్రోణికి, (చిత్రాంగికి) మనము - పగవారమగుదుము. (అవతలికి అన్వయము.)

---

2 పూ. టీ.—‘పిట్టరేఁపుచేన్ = పక్షి (పావురము) యొక్క విజృంభణచేత.

‘రేఁపు = విజృంభణ’ అని నిఘంటువులోలేదు. సారంగధరుడు చిత్రాంగి మేడకువచ్చుట పిట్టయొక్క ప్రేరణచేతగాని ‘విజృంభణ’ చేతకాదు.— రేఁపు (= ప్రేరేపణ) ‘రేఁచు’ అనుక్రియనుండి పుట్టియుండునేమో? ప్రేరేచు - అను అర్థమున ‘రేపెట్టు’ అను వాడుకయున్నది. పెద్దలు పరిశీలింతురుగాక.

‡ శా. పా.— ‘దొణఁగి యిత్తఱి’ (‘దొడఁగి రిత్తఱి.’ పూ. ము. పా.) పూ. ము. పాఠమే సాధువు.

§ శా. పా.—‘మిక్కుటికి’ (‘మీకటికి’ పూ. ము. పా. తంజ. పాఠమున్ను.) ‘కటికి - కటికి’ అని శబ్దాలంకారముకావున ‘క్కుటికి - కటికి’ అనుట సరికాదు.

* పూ. టీ.—‘కటికి = క్రూరమయిన’

‘కటికి’కి ‘క్రూరమయిన’ అను నర్థములేదు.—“కటికి = కఠినము” (శ. ర.) “కటికి - Mere, utter- కఠినము. గట్టి” (బ్రౌను) ‘కటికి’ - మనస్సునకు విశేషణమైనప్పుడు ‘కఠినము’ అనునదే ప్రసిద్ధమయిన యర్థము.

చ. ‘వందిరి సిరియాలునిన్ గటికిడెందమునన్ దరళాక్షులిద్దఱున్.’

(హర. 2-120)

‘చిత్రాంగి గట్టి మనసుకలది; మన మాటనుపట్టి మనసును మార్చుకొనునది

క. అటు గనుక నీమెచెప్పిన
యటువలె ‖ నియ్యకొని లియ్యమై యుండంగా,
నటుమీఁద దైవ గతి' యని
యటు నిటు † నడయాడుచుండి రా చెలు లంతన్. ౭౦

టీక.— అటుగనుకన్ = అందువల్ల (=ఆమెకు పగవారమగుదుము కాబట్టి,) ఇయ్యకొని = ఒప్పుకొని, లియ్యమై = ఆమెతో ఏకీభవించి;—

ఇయ్య + కొను = ఇయ్యకొను. ఇయ్య = ఇష్టము. శ. ర. కర్త 'ఇయ్యకు ప్రత్యేక ప్రయోగము లేదన్నాడుకాని భారతమున కలదు.

(1) మధ్యాక్కర.— 'ఒనర నాసుతునకు భార్యవగుమన్న నొడఁబడి యియ్య యనిరెు.' (ఆది. 4—142.)

(2) క. 'చక్కనగుమనిన రక్కసుఁ
డక్కజముగఁ బెరిఁగి యియ్యయగునిప్పుడు నీ
యుక్కును బీరముఁజూచెదఁ
జిక్కిన నిలుమనుచుఁగడు విజృంభించివడిన్.' (ఆది. 6–205)

సీ. నిశ్రేణి శోణమణిశ్రేణి కాంతులఁ
జరణాబ్జరాగంబు శిరము దన్న,
జాతరూప కవాట జాత రూప స్ఫూర్తి
నంగవల్లీచ్ఛాయ యవలఁ ద్రోయ,
జాల మౌక్తిక వజ్ర జాల మంజుద్యుతిఁ
గనుదోయి జిగి యోరగంటఁ జూడ,
న స్తంభ * నీలమయ స్తంభ రుచితోడ
నెఱికొప్పు ‡ కప్పుడా లొరసికొనఁగ,

కాదు. కనుక మనము పలుకకుండుటయే మేలు' అనియే ఆ 'ప్రొఢచేడియ' లన్న కొన్నదియు. ('గట్టి కటికియనంగఁ గన్పట్టు దృఢము.' ఆం. భా. 3–23)

‖ పాఠాం.— 'జేసుకొని' † 'తిరుగాడు'

* పాఠాం.—'నీలమణి' ‡ శా. పా.— 'కొప్పుఁగప్పు'; కొప్పుకప్పు – అను పాఠముచెప్పు. (పూ. 3ి క్రింద 'ఎత్తుఁదావి.')

గీ. నవ్విలాసిని యతిమనోహరము లైన
చవికె ‡ లరఁగులు * పాకలు చప్పరములు
నాది యైన విశేషమ్ము లన్ని యతని
కెచ్చరించుచు మేడపై కేఁగునపుడు. ౭౧

టీక.—నిశ్రేణి = (నిచ్చెన) సోపానముల (యందు చెక్కఁబడిన), శోణమణి శ్రేణి కాంతులన్ = కెంపుల వరుసలయొక్క మెరుగులను, చరణ అబ్జరాగంబు = పద్మములవంటి పాదముల యెరుపు. శిరముదన్నన్ = తలదన్నగా; (పాదముల యెఱ్ఱదనము కెంపుల కాంతులనుమించినదనియు, చిత్రాంగి మెట్లెక్కినదనియు, భా.—'తలదన్నుట' యనగా, కాంతులపక్షమున తిరస్కరించుట, [ఎక్కునప్పుడు మెట్లమీద పాదములుంచుట సహజము కావున,] మణులపక్షమున నిజముగా శిరము నేతన్నుట.

జాతరూపకవాట = బంగారు తలుపులనుండి, జాత = పుట్టిన, రూపస్ఫూర్తిన్ = శోభావిశేషమును, ('రూపంస్వభావే శుక్లాదౌ సౌందర్యే నాటకేపిచ.' నా. ర.) అంగవల్లిచ్ఛాయ = తీగెవంటి శరీరముయొక్క చాయ, 1 అవలఁద్రోయుచున్; (శరీరముయొక్క చాయ బంగారు కాంతులను మించినదనియు, చిత్రాంగి తలుపులు తెరచినదనియు, భా.— 'అవలఁద్రోయుట' యనగా, చాయ పక్షమున తిరస్కరించుట; [తలుపు తెరచి నెట్టుట స్వభావము గావున] తలుపులపక్షమున నిజముగా అవతలికిత్రోయుటయే.) 'అవలఁద్రోయు = తిరస్కరించు' అనుటకొక్క యుదాహరణము.—

---

‡ శా. పా.—'అరఁగులు'

పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా 'అరుఁగులు' అని యున్నది. 'అరుగులు' అనియే లోకవ్యవహారము. ఆరూపము ప్రాచీన కవులును సమ్మతించినదే.

చ. 'బిసబిసఁబోక యొయ్యనడపింపు దరుంగు మెఱుంగుమెట్టికల్'
(ప్రాఁచా. 4-21)

శాస్త్రిగారుమాత్రము 'అరఁగు' అనియే అందురు. (చూ. ఆముక్త. పు. 54-55.)

* పాఠాం.—పూ. ము. న 'దాకులు'; తంజ. ప్రతులలో 'దాంకులు' 'టాంకులు' అని పాఠములున్నవి. సరియైన రూపమేమో? అర్థమేమో? నాకు తెలియలేదు.

1 పూ. టీ.—'అవలఁద్రోయన్ = వెడలఁద్రోయగా;'

సీ. 'కేతనంబుల మణివ్రాతంబురోచులు
రవి కిరణంబుల నవలఁద్రోవ.' (భా. భీష్మ. 1—104.)

జాల = కిటికీల (కు దిగవేసిన), మౌక్తిక వజ్ర జాల = ముత్యాల - వజ్రాల జాలరులయొక్క, మంజుద్యుతిన్ = ఇంపైన కాంతిని, కనుదోయిజిగి = కన్నుల ధావళ్యము, 2 ఓరగంటఁజూడన్; (కన్నుల ధావళ్యము ముత్యముల కాంతిని వజ్రముల కాంతినిగూడా మించినదనియు, చిత్రాంగి కిటికీలగుండాచూచినదనియు, భా.—ఓరగంటఁ జూచుటయనగా, ధావళ్యపక్షమున తిరస్కరించుట; [కిటికీల గుండా ప్రక్కలకుచూచుట మామూలు కావున] ఆ పక్షమున నిజముగా ఓరగంటన్= ప్రక్కచూపులతో, చూచుటయే.)

1 అస్తంభ = నిలుకడలేని (తళతళలాడునట్టి) నీలమయ స్తంభరుచితోడన్= నీలాలు పొదిగిన స్తంభముల కాంతితో, నెతికొప్పు కప్పుడాలు = సొగసైన కొప్పు యొక్క నల్లనికాంతి, 3 ఒరసికొనఁగన్, (కొప్పుయొక్క డాలు నీలముల నిగనిగలను మించినదనియు, చిత్రాంగి నీలమణిస్తంభములదగ్గర నిలిచినదనియు, భా.— 'ఒరసికొనుట' యనగా డాలుపక్షమున, ఎదిరించుట = తిరస్కరించుట; [స్తంభముకడ నిలిచినప్పుడు కొప్పు స్తంభమునకానుట సహజము కావున] కొప్పుపక్షమున నిజముగా, ఒరసికొనుట (=ఆనుకొనుట)యే.—

ఆ విలాసిని = హొయలుకత్తెయైన ఆచిత్రాంగి, అతి మనోహరములయిన, చవికెలు = చావిళ్లు, అరుఁగులు, వాకలు = వసారాలు, చప్పరములు = పందిళ్లు, ఆదియైన = మొదలయిన, విశేషములు, ఆతనికిన్ = సారంగధరునికి, ఎచ్చరించుచున్ = తెలియజెప్పుచు, మేడపైకి - ఏఁగునపుడు. (అవతలికి అన్వయము.)

ఎఱ్ఱని పాదములును, బంగారువంటి శరీరమును, స్వచ్ఛములయిన కన్నులును; నల్లని కురులును గల చిత్రాంగి, సారంగధరుని పిలుచుకొని, కెంపుల మెట్లమార్గమున

2 వృ. టీ.—'ఓరకంటన్ = అపాంగదృష్టిచేత, చూడన్';

3 'ఒరసికొనఁగన్.' (వృ. టీ. లేదు.)

ఈ మూడు క్రియలు వాడుటలో కవి యుద్దేశించిన లక్ష్యార్థ వాచ్యార్థముల చమత్కృతి వృ. టీ కర్తల కవగతము కాలేదు.—తలదన్ను, అవలఁద్రోయు; ఓరగంటఁజూచు; ఒరసికొను, అను క్రియలకు వరుసగా, అతిక్రమించు; తిరస్కరించు; అనాదరించు; ఎదిరించు, అని లక్ష్యార్థములు.— తలనుతన్ను; అవతలికిత్రోయు; కడగంటితోచూచు; ఆనుకొను, అని వాచ్యార్థములు.

1 వృ. టీ.—'అస్తంభ = అమందమైన' ఈయర్థము సరికాదు.

మీఁది యంతస్తునకుపోయి బంగారు తలుపులు తెఱచిపెట్టి, లోపల ప్రవేశించి, కిటికీలలో తొంగిచూచుచు, నీలాలకంబాలకడ నీటుగానిలుచుచూ, ముద్దులుగులుకుచూ, అచటి విశేషములనెల్ల సారంగధరునికి వివరించెనని తా.

గీ. చంద్రకాంత వితర్దికా సాంద్ర కాంతి,
యింద్రనీల మయ స్తంభ రుంద్రదీప్తి,
రెండుఁ బెనఁగొని యచ్చ దొనరించె మదికి;
గంగ యమునయుఁ గూడినభంగి మెఱసి. ౭౨

టీక.—చంద్రకాంత వితర్దికా = చలువరాళ్ళ అరుగులయొక్క, సాంద్ర= దట్టమైన - కాంతియు, ఇంద్రనీలమయ స్తంభ (ములయొక్క) - రుంద్రదీప్తి = విస్తారకాంతియు, పెనఁగొని, గంగ యమునయును కూడినభంగిన్ = సంగమించినవిధమున, మెఱసి = ఒప్పి, మదికి - అచ్చ దొనరించెన్ = ఆశ్చర్యమును కలిగించెను. (చంద్రకాంతముల కాంతి గంగవలె తెలుపును, నీలమణుల కాంతి యమునవలె నలుపును, కావున ఆరెండు కాంతుల కలయిక గంగా యమునా సంగమములో పోలిక. గంగా యమునలు ప్రయాగకడ సంగమించును.)

ఉ. నాయకమైన కెంపుగమి నాటినచోటులు సాంధ్యరాగముల్
జేయఁగ, నింద్రనీలముల చెక్కడపుంబనిచక్కి యంధకా
రాయితమై వెలుంగ, మగరాలమరించినపట్లు వెన్నెలల్
గాయఁగ, మువ్వెలుంగులకుఁ గందువయో యన మించె నందులన్.

టీక.—నాయకమైన - కెంపుగమి = మేలయిన పద్మరాగముల మొత్తము, నాటినచోటులు, సాంధ్యరాగముల్-చేయఁగన్ = సంధ్యాకాలపు ఎఱ్ఱదనమును కలిగింపగా, ఇంద్ర...చక్కి = నీలములు పొదిగినచోటు, అంధకారాయితమై= చీకటివలెనై, వెలుంగగా, మగరాలు = వజ్రములు, అమరించినపట్లు, వెన్నెలల్ కాయఁగన్, (అభవనము) మువ్వెంగులకున్ = ఎఱుపు, నలుపు, తెలుపు అను మూడు కాంతులకును, కందువయో = ఉనికిపట్టో, అనన్, మించెన్; అందులన్ = అట్టి భవనమునందు. (అన - అన్న.)

చ. పరిమళపేటు, లారజపుఁబల్కులచిల్కలు, పారువాల పం
జరములు, తూఁగుటుయ్యెలల చప్పరమంచము, లించు తావిపూ
సరములు, ధూపవాసనలసంభ్రమముల్, గల కేళి రత్న * మం
దిరమున నక్కుమారుని మణీమయవేదికనిల్పి చెంగటన్. ౭౮

టీక.—పరిమళపేటులు = సుగంధద్రవ్యముల పెట్టెలు, అరజపు పల్కుల= ముద్దుపలుకులు పలుకు - చిలుకలు,— చప్పర మంచములు, ఇంచుతావి= ఇంపైన వాసనగల - పూసరములు, ధూప...ముల్ = అగరు మొదలగు ధూపముల సువాసనల సంచారములు, కల, కేళిరత్నమందిరమునన్ = రత్ననిర్మితమయిన కేళీగృహమునందు, అక్కుమారునిన్ = సారంగధరుని, మణీమయవేదికన్ = రత్నాలయరుగుమీద, నిల్పి = కూర్చుండబెట్టి, చెంగటన్ = సమీపమున (తాను నిలుచుండి.— అవ. అన్వ.)

ఉ. ఏకడఁజూచినన్ రతుల ♦ యేఁకట తీరఁగ వ్రాసినట్టి కొ
క్కోకకళారహస్యములు, గోప్యము లౌచవుసీతిబంధముల్,
నాకపురీ విలాస కలనా గణికామణి కాముకాది నా
నాకృతులున్, విచిత్రగతు, లచ్చట నచ్చపలాక్షి చూపుచున్. ౭౯

టీక.—ఏకడఁజూచినన్ = ఏప్రక్క చూచినను, రతుల - ఏఁకట - తీరఁగన్ = రతిసంబంధమైన పేరాసతీరునట్లుగా, వ్రాసినట్టి, కొక్కోక కళారహస్యములు = కొక్కోకునిచే చెప్పబడిన కళామర్మములును, చవుసీతిబంధముల్ = ఎనుబదినాలుగు విధములైన రతి బంధములును, నాక...తులున్—నాకపురీ= స్వర్గపురమునందలి, విలాసకలనా = శృంగార చేష్టలుగల - గణికామణి = వేశ్యారత్నములు; కాముక = విటులు; ఆది = మొదలైన నానాకృతులున్ = అనేక రూప

* శా. పా.—'మందిరముల' (ఇదే, 'వావిళ్ల' పాఠమున్ను.) అనేక మందిరములయందు, ఒక వేదికమీద నిలిపెననుట అర్థములేనిమాట. పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా 'మందిరమున' అనియేయున్నది.

♦ శా. పా.—'రతుల - కేఁకట.' ('రతులకున్ = క్రీడలకు, ఏఁకట = మిక్కుటమైన కోరిక' అని పూ. టీ.)

ఏఁకట - తీరుట, మానవులకుగాని 'రతులకు' కాదు. కావున 'రతులయేఁకట' అని యుండుట యుచితము. 'రతుల కేటుగ తేటుగ' అని, పూ. ము. పా.

ములును, † విచిత్రగతులు = కాముకీకాముకుల చిత్రవిచిత్రవర్తనములు. అచ్చటన్ = ఆకేళీగృహమున, అచ్చపలాక్షి = ఆచిత్రాంగి, మాపుచున్ = సారంగధరునికి చూపించుచూ.

ఉ. ఈవిటు లెస్స చూచితె మహిన్నెఱజాణవు వల్లవీకుచే
ష్టావిరతానురాగయుతుఁడై ‖ తగ నెయ్యపుఁగేళిమందలో
నావగ లెల్ల నగ్గలిక నారసి గైకొని యున్కి నో వయో
హావకళాభిరామ జలజాంబక కేళివినోద † వైఖరుల్. ౭౬

ఈపద్యమున చిత్రాంగి కృష్ణుని బాల్యక్రీడనుగూర్చి చెప్పుచూ, అతని విట వర్తనమునుగూడా స్ఫురింపజేయుచున్నది.

టీక.—ఓ వయో...రామ.— వయః = వయస్సుచేతను, హావ = శృంగారచేష్టలచేతను; కళా = తేజోవిశేషముచేతను, అభిరామ = మనోహరుడైనవాడా, జలజాంబక = కమలములవంటి నేత్రములుకలవాడా, ('అంబకం నయనం నేత్రమ్' అమ.) 'వయోహావములచేతను, కళా = రతికళచేతను అభిరాముడైన - జలజాంబక = మన్మథుడా' (అని వలపుపిలుపు.) ఈవు = నీవు, మహిన్ = భూమియందు, నెఱజాణవు = మంచి తెలివికలవాడవు. ('జాణ = Clever, wise' బ్రౌను) నెఱజాణవు = శృంగార నాయకులలోమేటివి - (అని అర్థాం) ఇటు లెస్సచూచితె = ఈపటమును చక్కగా చూచితివా? (ఈవిటున్ = విటుడైన యీకృష్ణుని, లెస్స చూచితె? ఈతడు - నెఱజాణ + అవున్; అని అర్థాం.) వల్లవీ...యుతుఁడై, (కర్త - కృష్ణుడు) వల్లవీ = గోపకాంతలతోడి, కుచేష్టా = కొంటెపనులయందు.

'రతుల కేటుగ తేటగ'.; 'రతుల కింపుగ తేటగ.' అని పాఠాం. మరియు - 'రతులకున్ = క్రీడలకు' అనుటయునుతప్పే.- 'రతి' యనగా 'సురతము' గాని క్రీడ కాదు.

† పూ. టీ.— 'విచిత్రగతులు = అద్భుత మార్గములను.'— ఏమియద్భుతమో? ఏమిమార్గములనో?

‖ శా. పా.—'...యుతుఁడైతగ, నెయ్యపు...నావగలెల్ల - నక్కలికియారసి.'—ఇంచుమించుగా అన్ని ప్రతులలోను పాఠమిట్లేయున్నది. 'యుతుఁడైతగన్' అను అన్వయము సరికాదు. 'నక్కలికి' ని 'అగ్గలిక' గా నేను సవరించినాను.

† శా. పా.— 'వైఖరిన్' (పూ, ము. నను, తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను 'వైఖరుల్' అనియే యున్నది.

ఈ పద్యపాఠమునుగూర్చియు - పూర్వ టీకనుగూర్చియు ప్రతి పదమును

అవిరత = ఎడతెగని (=మిక్కిలి) అనురాగ = ఆసక్తితో - యుక్తుఁడై = కూడిన వాఁడై, [వల్లవీ = గోపకాంతలయొక్క, (కుచ + ఇష్టా = కుచేష్టా) కుచ = పాలిండ్ల యందు, ఇష్టా = ఇష్టమును, ఎడతెగని యనురాగమును, కలవాఁడై, అని అర్థాం.] తగఁ = ఒప్పునట్లుగా, నెయ్యపుటాలమందలోఁ = ప్రియమయిన ఆవులమందలో, (ఆలమంద = గోకులము = వ్రేపల్లె-లో, అనియును.) అగ్గలికఁ = ఉత్సాహాతిశయముచేత, ఆ వగలెల్లఁ = ఆవు - ఆబోతుల చేష్టలన్నియును, అరసి = చూచి, కైకొనియుంక్కిఁ = ఆవర్తనములను తానును గ్రహించి వర్తించుటను; (కృష్ణుడు తాను ఆబోతుగను - గోపికలావులుగను, క్రీడించెనని భా.) కేళివినోదవైఖరుల్ = ఇంకనుగల పసితనపుటాటల తమాషాలను; (అవగలెల్లఁ = శృంగారవిహారలక్షణములన్నియు, కైకొనియుంక్కిఁ; జలజాంబక కేళి వినోదవైఖరుల్ = రతిసంబంధమయిన చిత్రవిచిత్ర వర్తనములును - అని అర్థాం.) లెస్స చూచితె? (అని వెనుక కన్వయము.)

భాగవతమున కృష్ణుని బాల్యచేష్టితములలో ఈక్రింది వర్ణనమున్నది.—

సీ. 'గోవల్లభుఁడ నేను గోవులుమీరని

కడిఅంకె వైచుచు వంగియాడు.' (10. పూ. 305.)

విమర్శించుచో గ్రంథము విస్తరించునన్న భయమున పూ. టీ. యథాక్షరమిందుదాహరించుచున్నాను. పాఠకులే పరిశీలింతురుగాక.

"ఈవు = నీవు - ఇటు = ఈదెసను - (ఈవిటుఁ = ఈ విట కానిని - శ్రీకృష్ణులవారిని అనుట) లెస్స, చూచితె = చూచితివా (చూడుముఅనుట.) (దేని ననఁగా), మహిఁ = భూమియందు, నెఱజాణవు = నీవు మిక్కిలి నేర్పరివి. (ఈ విటుఁడు నెఱజాణ + అవును), వల్ల...డై—వల్లవీ = గోపికలయొక్క కుచ = పాలిండ్లకు - ఇష్ట = అనుకూలమైన - అనురాగ = ప్రేమతో - యుక్తుఁడై = కూడుకొన్నవాఁడై, తగఁ = ఒప్పఁగా; నెయ్యపుటాలమందలోఁ = ప్రియమైనయావులమందలో, ఆవగలుఎల్లఁ = అవన్నెలన్నిటిని, అకలికి = ఆచెలువ (రాధయనుట), అరసి = కనిపట్టి, కైకొని = (ఆకృష్ణుని) చేపట్టి, ఓవ...బక— ఓయి-వయః = యౌవనముచేతను - హావ = నేర్పుచేతను - అభిరామ = మనోహరుఁడయిన- జలజాంబక = తామర పూబాణముకలవాఁడా (మన్మథుఁడా), కేళివినోదవైఖరిఁ = క్రీడాకౌతూహల ప్రకారమందు) (ఓయి వయోహావకళాభిరాముఁడా. ఈవిటుని కైకొని యాకలికి కౌతూహల ప్రకారమందు,) ఉనికిఁ = ఉండుటను (లెస్సచూచితె? అని అన్వయము).'

పై శారంగధర పద్యమునకు అనువాదమిట్లున్నది.—

'బాలుఁడా, చూడు గోపాలకృష్ణుండు, బాలత్వమునను వేపల్లెలోపలను,
గొల్లభామలఁ బెండ్లికూఁతులఁజేసి, గొల్లగాఁడాఁ బెండ్లికొడుకాయెఁజూడు;
కన్నెల నెల్లఁదాఁ గదుపులఁజేసి, యెన్నంగ నాలపోతేద్దాయెఁజూడు.'

శా. శం. సారంగ. పు. 25.

క. ఒకఁ డూరువ్రానఁ జెలి * యం
దుకె జంకెనచూచెఁ జూచితో మఱి కటిసీ
మకుఁ ‡ బెనఁగెడు 'గ్రామా నా
స్త్రీకుత స్సీమా' యటంట సిద్ధం బయ్యెన్. ౭౭

టీక.— ఒకఁడు = ఒకవిటుడు, ఊరువ్రానన్ = (ఊరువు + ఊనన్)

'అక్కలికి' పాఠమును, దానికి 'రాధయనుట' అను నర్థమును అసంగతము గానుండుటచేతను, ఆపాఠమున - అర్థాంతర చమత్కృతిలేకపోవుటచేతను- పద్యమున స్ఫురించుచున్న- ఆవు-అబోతుల కథ అనువాదమున స్పష్టముగా కనబడుటచేతను- నేను కొలది మార్పుచేసి- నాకుతోచిన యర్థమును చెప్పినాను. ప్రాజ్ఞులు పరిశీలింతురుగాక.

'హావ' మనగా శృంగారభావజమైన చేష్టగాని 'నేర్పు'కాదు. "హేలాలీ లేత్యమీ హావాః క్రియాః శృంగారభావజాః" అని.

"హావము. Amorous gesture: dalliance, Clandishment. (స్త్రీల శృంగారరసభావముల వల్లకలిగే క్రియ." (బ్రౌను.)

* శా. పా.— 'అం,దుకె జంకెన యంగఁజూడఁడా మఱి.' ('అందుకె = అంతమాత్రమునకె, జంకు ఎనయంగన్ =(వానికి) భయముకలుగునట్లుగా. తోన్ = వెంటనే (వాఁడు).'

శా. పా. లో మొదటి తప్పు యతిభ్రంశము. (చూ. ౨-౭౬౩) రెండవది 'తోన్'- అనుటీక; అమూలకము. 'అం, దుకె...జూచితో' అని పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను సరియైనపాఠమున్నది.

‡ శా. పా.— "బెనఁగుడు' ("పెనఁగుడున్ = కలహించుచుండఁగా" అని పూ. టీ.)

తోడనుముట్టుకొనగా, († ఊరు + పూనన్ = గ్రామము, పట్టుకొనగా = ఆక్రమింపగా-అని అర్థం) అంతకె = ఆమాత్రమునకె, చెలి = ఆ స్త్రీ, జంకెనన్ చూచెను = బెదరింపు చూపుతో చూచెను, (=అసమ్మతిని తెలిపెను), చూచితో = చూచితివటోయి?, మఱి = మళ్లీ (వాడు) కటిసీమకున్ = కటిప్రదేశముకొఱకు (సీమకున్ = పొలిమేరకొఱకు, అని అర్థం.) పెనఁగెడు = పెనగులాడుచున్నాడు. గ్రామో నాస్తి-సీమా కుతః = ఊరే లేదు-పొలిమేర యెక్కడ? అటంట = అని లోకమున సామెతగా అనుట, సిద్ధంబయ్యెన్ = అవిటునియెడ నిజమే అయినది.

'గ్రామో నాస్తి కుతస్సీమా,' అని సంస్కృతమున లోకోక్తి. కవి 'ఊరువు' లోని 'ఊరు' నుబట్టి 'గ్రామము'ను, 'కటిసీమ'-నుండి 'సీమ'ను సంపాదించి పై లోకోక్తిని సమర్థించినాడు. 'ఊరులేని పొలిమేర' అని తెనుగునను ఒక లోకోక్తి కలదు. 'తలఁప నెచ్చట నైనఁ దా నూరు లేక, పొలిమేర గల్గునే భువిఁ బురాణోక్తి.'

(బసవ.) — బ్రౌణ్య.

క. †అనుచు విటీవిటసంఘము
కనఁబడ గోపాలుఁ జూపి కడు నేర్పుగ నా
డిన సరసవాక్యములు విని
వినములు చేసికొనఁ దెలియ విను మని పల్కెన్. ౭౮

టీక.—వినివినములుచేసికొనన్ = వినీవిననట్లు ఉపేక్షించి యూరకుండగా, (వినికి + వినమి = వినివినములు. చూ. ప్రౌ. సమాస. 31.)

'వాడుకలహించుచుండగా 'గ్రామో నాస్తి కుతస్సీమా' అనుట నిజమాయెను' అనుట సరి కాదు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను గూడా 'పెనఁగెడు' అని సరియైనపాఠమున్నది.

పాఠాం.— 'ఒకఁడూరు వంటఁ జెలియం
దుకె జంకెనఁ జూచెఁ జూడఁ దొయ్యాలి కటిసీ
మకుఁ బెనఁగెడు.'

† పూ. టీ.— 'ఊరుపూనన్ = గ్రామము వహింపఁగానే.'
గ్రామము నేమి! వహించుటయేమి! చాలా అసంగతమైన ప్రసంగము.

† పాఠాం.— 'అనియచ్చటవిట,'

ఉ. 'అల్లన గాధిరాజసుతు డర్మిలి మేనక ముద్దొనర్ప రా
గిల్లి కుచంబు లాన *దమకించుట గంటివె రాకుమార?' 'యా
నల్ల నగాధిరాజసుతు డర్మిలి మేనక ముద్దొనర్ప రా
గిల్లి కుచంబు లానదమకించుట బాల్యముగాదె మానినీ?' ౭౯

టీక.— చిత్రాంగి వచనము.— అల్లనన్ = మెల్లగా, గాధిరాజ సుతుడు = విశ్వామిత్రుడు, అర్మిలిన్ = ప్రేమతో, మేనక = మేనకయను అప్సరస, ‖ ముద్దొనర్పన్ = ముద్దుపెట్టుకొనగా, రాగిల్లి = అనురాగమునుపొంది (=వలపుచెంది) కుచంబులు, ఆనన్ = తాకుటకు (=గ్రహించుటకు) తమకించుట = త్వరపడుట, కంటివె! రాకుమార – (సంబుద్ధి); రాకుమారుడైన విశ్వామిత్రుని కథచెప్పి చూపి, రాకుమారా, అని సంబోధించుట – ఆ రాకుమారునివలెనే వర్తింపుమనుటకు సూచన.

సారంగధరుని ప్రత్యుత్తరము.—మానినీ (=స్త్రీ మాత్రసంబుద్ధి.) అల్ల-నగాధిరాజసుతుడు= (హిమవంతుని కొడుకు -) మైనాకుడు, అర్మిలిన్, మేనక = తన తల్లియైన మేనకాదేవి, ముద్దొనర్పన్ = ముద్దుసేయగా (=ప్రేమించగా) రాగిల్లి = అనురాగమును చెంది, కుచంబులు, ఆన దమకించుట, = (పాలకొరకు) గ్రహింపతొందరపడుట, బాల్యము కాదె = పసితనపు చేష్టగదా!

'ముద్దొనర్చు = ముద్దుసేయు' అనుటకు.—

గీ. 'అతని దేవులిద్దఱును గర్భాభిరామ
మూర్తులయి రన్నరేందుండు 'ముద్దుసేయు.' (ఉ. హరి. 4–7.)

మ. 'పలునోక్కుల్ని గుడన్, గళ త్వ్రలయుగ్గా, బైపై జెనుర్పన్, సము
త్కలికల్ పెంపు దగం, బెనంగి, యలసత్వం బొప్ప, సందీక విం
తలు గా నుండుట గంటివా రతివినోదప్రౌఢి రామాలి?' 'యా
దలిరుంబోడిరో కంటి వా రతివినోదప్రౌఢి జెల్లాగదా.' ౮౦

---

* పా. పా.—'గమకించుట' పూ. ము. నను, కొన్ని వ్రాతప్రతులలోను 'దమకించుట' అను పాఠమున్నది; ఉచితతరము. విశ్వామిత్రపక్షమున 'తమకము'ను చెప్పుట ముఖ్యము.

‖ 'ముద్దొనర్ప' అను క్రియలోగల చమత్కారమును పూ. టీ. కర్తలు గుర్తింపలేదు.

చిత్రపటమునందు మదనక్రీడలలోనున్న నాయికా నాయకులను చూపి చిత్రాంగి అనుచున్నది —

టీక.—పలునొక్కుల్ = దంతక్షతములు, నిగుడఁగ = ఏర్పడగా, * కళల్ వెలయఁగాఁ = కళలుదయింపగా (= రజఃస్థానములు కరగగా.), పైపైఁ - చెమర్పఁ = మీదమీద చెమటలుక్రమ్మగా, ‖ సముత్కలికల్ పెంపుతగఁ = శృంగారచేష్టలు విస్తరిల్లగా, పెనఁగి = క్రీడించి, అలసత్వంబొప్పఁగాఁ = మాంద్యమేర్పడగా, సందీక = ఎడమియ్యక, వింతలుగానుండుట = చిత్రచిత్రగతులతో నుండుట, (వారి) రతివినోదప్రౌఢి, రామాలి = రాకొమరుఁడా, కంటివా?

వేరొకపటమున, పోరాడుచున్న జెట్టీలనుచూపి సారంగధరుడనుచున్నాడు. 1 పలునొక్కుల్ నిగుడఁ = క్రిందిపెదవులయందు పంటినొక్కులేర్పడగా, (కోపముదేరికించినపుడు, పెదవి కొరుకుకొనుట స్వభావము; దానినే ఔడుకరచుటయందురు.— ('ఔడుగరచుట- to bite the underlip from anger'— బ్రౌను. 'పేదవాడికోపము పెదవికిచేటు' అని లోకోక్తి.-) జెట్టీలిద్దరు, క్రోధాతిశయమున ఔడుకరచి రని అర్థము. 2 కళల్ వెలయఁగాఁ = వ్యాయామ విద్యావిశేషములు

---

* పూ. టీ.—'కళల్ = కాంతులు'

రతి సందర్భమున 'కళ' లనగా రజఃస్థానములుగాని 'కాంతులు' కావు. 'కళలంటుట'; 'కళలు గరగించుట' శృంగారకావ్యములతో పరిచయముగల పండితులకు క్రొత్తలు కావు. అట్టి పరిచయములేనివారికొరకు బ్రౌనుపండితు డెంతవివరముగా వ్రాసినాడో చూడండి.—"కళలంటి. (ఉ. హరిశ్చంద్ర. 4-159.) Touching her to the quick. కళాస్థానములు- the nerves. కళలు చెమ్మగిలఁ తా. శ. 2-82 her heart melted: it touched her to the quick."

‖ పూ. టీ.—'సముత్కలికల్ = వేడుకలు'

'ఉత్కలిక' యనగా ఔత్సుక్యమనెడి సంచారి భావము. బహువచనముచేత శృంగారరసమందు ప్రయుక్తములగు శంకాసూయాది సంచారిభావములు.-చ. 'ఒనరనఖండవాసనలు నుత్కలికల్ విలసిల్లె' (వసు. 3-48.) వివరములకు వ్యాఖ్యానము చూచునది.

1, 2, 3, 4, 5, పదములకు పూ. టీ. లో జెట్టీలపరముగా అర్థములేదు. కాని టీక చిట్టచివరన 'అతి వినోదప్రౌఢిజెట్లు = మిక్కిలి వినోదమందు దిట్టతనముగల మల్లులు' అని యున్నది. మల్లుల ప్రస్తావము మరి లేనేలేదు.

ప్రకటముకాగా, పైపై చెమర్పఁగ, 3 సముత్కలికల్ = విజయోత్కంఠ, పెంపు తగఁగ = విస్తరిల్లగా, పెనంగి = కుస్తీలుపట్టి, 4 అలసత్వంబు = ఎన్నదగిన దేహబలము, ఒప్పఁగ, 5 సందీక = పట్టుపట్టుట కెవరును సందియ్యకుండా, వింతలుగా నుండుట = ఆశ్చర్యకరముగా పోరుచుండుట, కంటిఁగ = చూచితిని. * తలిరుంబోఁడిరో = తల్లీ, వారు అతి వినోదప్రాప్తిఁగ = మిక్కిలి విచిత్రమైన కుస్తీ నేర్పిన, జెట్లు = జెట్టీలు; కాఁగదా? = నామాట నిజమేగదా!

ఉ. 'నిక్కఁగఁ జూడు చిత్రమది నెమ్మది వేడుక నోలలాడు న
మ్మక్కలగుట్టు బట్టబయలై ‡ కనిపింపఁగ ♦ బొన్నకొమ్మ మీఁ
దెక్కి రమించు చున్కి'; 'యవునే! మగువా యది చిత్రమాట తా
నిక్కము; కృష్ణలీల గద నీ విపు డెన్నినమార్గమంతయుఁగ.' ౧౧

టీక.—(చిత్రాంగి-) నిక్కఁగఁజూడు = నిక్కిచూడు; చిత్రము - అది = అది బలేచిత్రము. నెమ్మది - వేడుకఁగ ‖ ఓలలాడుఁగ = (ఆ పటములోని చిత్రము చూచినయెడల) మనసు ఆనందమున మునిగి తేలును, అమ్మక్క = ఔరా; అలగుట్టు = రహస్యప్రదేశము - బట్టబయలై కనిపింపఁగఁగ, పొన్న = అదిగో, కొమ్మమీఁద + ఎక్కి = ఆయువతిని పైకొని, రమించుచున్కి - (కర్త. యువకుడు. అధ్యాహారము.)—

---

* పూ. టీ.—తలిరుంబోఁడిరో = చిగురువంటి మేనుగల యోచిత్రాంగీ.'
చిత్రాంగి మేనివర్ణనము సారంగధరునికి ప్రకృతముకాదు. ఈ టీక ప్రకరణమునకు కేవలమనుచితము. (చూ. ౬౫ వ పద్యముక్రింద.)

‡ పాఠాం.—'కనుపింపఁగ' (పూ. ము.)

♦ శా. పా.—'శౌరిపొన్నపై.'— ఈ పాఠమున అర్థాంతర చమత్కారము లేదు పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను, 'పొన్నకొమ్మమీదెక్కి' అను పాఠమే యున్నది. చిత్రాంగి వాక్యమున 'పొన్న - కొమ్మమీదెక్కి'యనియు 'సారంగ' వాక్యమున 'పొన్నకొమ్మమీఁదెక్కి' యనియు సాగనైన విభాగము.

వ.రా.—పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో 'పొన్నకొమ్మమీదెక్కి = పొన్నచెట్టుకొమ్మపై నెక్కికొని' అనియున్నది. కాబట్టి శా. పా. కల్పితము. అనుచితము.

‖ పూ. టీ.—ఓలలాడు = జలక్రీడలు సేయుచున్న.'

ఉభయుల వాక్యములకును ఒకటే యర్థముచెప్పుటచేత పూ. టీ. వారికి పద్యములోని అర్థచమత్కృతి అవగతముకా లేదనుట స్పష్టము.

(సారంగధరుఁడు—) అవునే - మగువా, అవును లేవమ్మా, అది చిత్రమాట, నిక్కము = నిజమే. నీవిపుడెన్నిన మార్గమంతయుఁ = నీవిప్పుడు వర్ణించిన విధమంతయును, వేడుకఁ = వినోదముగా, ఓలలాడు = జలక్రీడలాడుచున్న. అమ్మక్కల = స్త్రీల (=గొల్లపడుచుల) యొక్క, గుట్టు బయలై కనిపింపఁగఁ, (వారి వస్త్రములను తీసికొనిపోయి) పొన్నకొమ్మమీఁదెక్కి, రమించుచున్కి = ఆటలాడుచుండుట, కృష్ణలీలగద!

క. అని యిటు లతఁడా కామిని
యనువాక్యము లెల్ల వేఱె యర్థముగా నే
ర్పున విఱిచి మాట లాడిన
మన సేమియు విఱుగ కపుడు మదవతి కణఁకన్. ౮౨

టీక.—వేఱె అర్థము - కాఁ = అగునట్లుగా, విఱిచి = పదములను విభజించి, మాటలాడినను, మనసు, ఏమియుఁ = ఏమాత్రమును, విఱుగక = తన చెడ్డప్రయత్నమునుండి మరలక, మదవతి = యౌవనపు మదముననున్న ఆచిత్రాంగి, కణఁకఁ=మానని పూనికతో. (ఆ మదవతిమనసు, విఱిచినా విఱుగలేదని సారస్యము.)

క. * పసనికదంబము, మంజుల
వసనకదంబము, నవర్ఘ్యవరమణిభూషా
విసరంబులు, విరినెత్తా
విసరంబులు, దిగిచి వలపు వెలివిసరంగఁ. ౮౩

---

* శా. పా.—'పసిఁడికదంబము.' (='బంగారు సమూహము.' అని పూ. టీ.)

బంగారు సమూహము, వెండిసమూహము, ఇనుపసమూహము, అను వాడుక తెనుగుదేశమునలేదు. 'బంగారు సమూహ' మనగా 'బంగారు సొమ్ముల మొత్తి' మని కాబోలు, వారిభావము! అది సరియైన మార్గము కాదు - సొమ్ములను - ఊరక సమూహమనుట భాషా సంప్రదాయము కాదు. అసలు, వారిపాఠమేతప్పు. పూ. ము నను, తంజ. వ్రాతప్రతులలోనుగూడా 'పసనికదంబము' అను పాఠమున్నది. 'పసని' పాఠము తప్పనుకొని శాస్త్రిగారే పసిఁడియని దిద్దినారు. పొరపాటు. 'పసను' శ. ర. లోనున్నది. 'కదంబము' నకు సరియైనయర్థము, శ. ర. లో లేక పోయినను ఇతర నిఘంటువులలోనున్నది.—

టీక.—పసని = ఎఱపుమించిన పసుపువన్నెగల, కదంబము = సువాసన ద్రవ్యములు కలిపిన చందనము, మంజుల - వసన - కదంబముఁ = మనోజ్ఞములైన వస్త్రములయొక్క మొత్తమును, అనర్ఘ...రంబులు.— అనర్ఘ = వెలచెప్పరాని, వరమణిభూషా. - విసరంబులు = మేలయిన రత్నాల సొమ్ముల మొత్తములును, విరిసెత్తావి - సరంబులు = మంచి సువాసనలుగల పూలదండలును, తిగిచి = తీసి, వలపు - పగిచుళీము. (మోహామని యర్థాం) వెలివిసరంగఁ = గుప్పున గుబాళింపగా, (బయలుపడగా, అని అర్థాం.)

క. 'ఓయి నెఱజాణ తలకోనఁ
జేయుము విరు లివె, జవాది [1] చెయి పట్టుము, వా
లాయము మెదఁ జేస్ప్రు కలపము,
కో' యని యీఁగొనె మరుఁడు కో యని యార్చెఁ.౮౪

(a) సీ. 'యక్షకర్దమసంజ్ఞ యలరుఁగదంబమ్ము, కలపమునాఁగను.'
(ఆం. భా. 2-163.)

(b) "కదంబము. An olio or mixture: కదంబపొడి Pouncet. A fragrant powder compounded of various eseences." (బ్రౌను) కదంబము కావ్యములయందును ఉన్నది.—

ఉ. 'కమ్మకదంబమేల! చెలిఁ గౌగిటఁగూర్చినఁజాలు.' (రాజ - విజ. 4-92)

వ. 'చిక్కనయిన యాచొక్కపు కదంబములు పూయు విద్యాధరీ కదంబంబులయాటపాటలకు మెచ్చి.' (వసు. 2-11); 'చొక్కపు కదంబములుపూయు = చొక్కమైన యాయనులేపనముల నలఁదుకొన్న.' అని వ్యాఖ్య.

కవి కదంబ శబ్దమును రెండుమారులు రెండర్థములలో చతురముగా ప్రయోగించినాడు. పూ. టీ. వా రా రెండర్థములకును అద్వైత మత మిప్పించినారు.

[1] శా. పా.—'చెయిఁబట్టుము.' (='చేతగ్రహింపుము, చెట్టఁబట్టుమని భావము' అని పూ. టీ.)

'ఇదుగో అత్తరు - చెయ్యిపట్టు' 'ఇదిగో మందు — నోరుపట్టు' అనునప్పుడు, చెయ్యి, నోరు, ప్రథమలుగాని ద్వితీయలు కావు. చెయ్యిపట్టు = చెయిచాచు; నోరుపట్టు = నోరు తెఱవుము' అని ప్రకరణమునుబట్టి యర్థములు. 'చెయ్యింబట్టు' 'నోరుంబట్టు' అనగూడదు. 'నన్ను పరిగ్రహింపుము'; 'నన్ను మన్నింపుము' అను

టీక.—ఇవె విరులు = ఇవిగో పుష్పములు, ‡తలకొనఁజేయుము = ధరింపుము. (నన్ను సుఖానుభవమునకు పూనుకొనునట్లుచేయుము.— 'తలకొను = యత్నించు, to make an effort.' బ్రౌను.) జవాది. (ఇదిగో) చెయిపట్టుము = చేయి చాచుము, (చేతికి పూసెదను - అని భా.) నన్ను చేపట్టుము = పరిగ్రహింపుము. (అని _ అర్థాం)· కలపము = చందనము, వాలాయము = తప్పకుండా, ఎదఁజేర్చుము = వక్షమున పూసికొనుము, (నన్ను - వాలాయము = నిరంతరము, ఱొమ్మునజేర్చుకొనుము - అని. అర్థాం) కో = ఈగందము మొదలగువానిని తీసికొనుము, (నన్ను కైకొనవోయి, అని ధ్వని) అని, ఈఁగానె = చిత్రాంగి, ఇయ్యగానే, మరుఁడు, కో అని - అర్చెన్ = కేకపెట్టెను (తన మంత్రము చక్కగా పారుచున్నదని మదనుడు సంతోషమున కేక వేసెనని - భా.)

'కో' సంతోషసూచకధ్వనికి అనుకరణము.—

క. 'కోయని కవిసినఁగని కాం
తేయులు నందఱుఁ గడంగి తేరులువఱపన్.' (భీష్మ - 2-100.)

ఉ. 'కోయనితాఁకి యుగ్రరణకోవిదులై కురురాజసైన్యముల్.' (ఆరణ్య - 5-391)

గీ. 'మంచిమేలైన †దిదిగొ కొ' మ్మంచుఁ గప్పు
రంబు సగపాలు నించి వీడెం బొసంగి,
'పూనుమీ మెయి భోగంబు భూషణంబు
లెసఁగ నీ' వని యాజ్ఞఁగ యొసఁగ రాఁగ. రాగి

నర్థములలోను 'చేపట్టు' - 'చెయిపట్టు' అని చే - చెయి, ప్రథమలేగాని ద్వితీయలు కావు. ఒకటిరెండుదాహరణములు.—

క. 'నన్నుం, జేపట్టుమనుము, కంతుని
తూపులనగు నాదు మనసుతుందుడు కడఁగున్.' (షట్ల. విప్ర 4-79)

ద్వి.—'చేపట్టి కఱకటెఁజేసితివనుచు
నావిద్రుమాధరి యలయుచునుండె.' (నవనాథ - పు, 68.)

‡పూ. టీ.—'తలకొనఁజేయుము= నిన్ను తలంచుకొనునట్లు చేయుము.' తలకొను = అను క్రియకు 'తలఁచుకొను' అను నర్థములేదు. కావునపూ. టీ. సరికాదు.

† శా. పా.—'ఇదిగోఁగొమ్మంచు' ('ఇదిగొ కొమ్మంచు' పూ. ము.)

'ఇదిగోన్' అనుట సరికాదు. (చూ. ౧-౩౭ వ పద్యముక్రింద) సూ. ని. ఇదిగోఁ గొమ్మంచు' అను పాఠమునే గ్రహించినవి.

టీక — సగపాలు = అర్ధభాగము; కప్పురము, నించి = వేసి, మంచి మేలయి నది (విడెము) ఇదిగో, కొమ్ము - అంచున్ = తీసికొనుమని, వీడెంబు - ఒసఁగి = తాంబూలమిచ్చి, (ఇదిగో మంచి మేలయిన, (కొమ్ము + అంచున్) కొమ్ము = జవ రాలు, అనుచు; చిత్రాంగి తననేచూపి పలుకుట - అర్థాం.)— భూషణంబులు = సొమ్ములు, ఎసఁగన్ = అలరారగా, భోగంబున్ = భోగమును, మెయిన్ = శరీరమున, పూనుమీ = ధరించుము. (భూషణంబులెసఁగన్ = అలంకారములొప్పి యుండగా, ఈమెయిన్ = ఈనాశరీరమునందు, భోగంబున్ = రతిసుఖమును, పూనుము = పొందుము; అని అర్థాం.)— అని, అతాఁగ = ఆగయ్యాళి, ఒసఁగరాఁ గన్ = (వీడెము మొదలయినవి) ఇయ్యరాగా; (అవ - అన్వ.)

—: సారంగధరుని నిగ్రహము :—

మ. అవి చేనంటి చెనంటిఁజూచి యతఁడిట్లన్ 'దల్లిదండ్రుల్ మునం
బు విరాజిల్లఁగఁ గూడఁ బెట్టినధనంబుల్ లోకమందున్ ‡ గోమా
ళ్లవిగాకెవ్వరి వమ్మ! కావలయువేళన్ వచ్చి కొంపోదు ♦ నే
నివి నీపెట్టియ నాడుదాఁపురముగా నిందుండ నిమ్మన్నియున్'. ౮౬

---

‡ "'కొమాళ్లవి' గ్రామ్యము" అని శాస్త్రిగారి ఆక్షేపము. అందుకు గిడుగువారి సమాధానము — "ఏ. వ. కొమారుఁడు బ. వ. కొమారులు. కొమార్లు = కొమాళ్లు, అని వాడుకఉన్నా కళాపరిపూర్ణ శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు గ్రామ్య మన్నారు. అయితే శబ్దరత్నాకరమందు అది సాధువుగానే ఉదాహృతమయి ఉన్నది. కవులు అది వాడినారు. డకార లకారములు కలిసి ళకారమయినట్లే, కొన్ని శబ్ద ములలో రకార లకారములున్ను ళకారములయినవి. ఉదా.— నీరులు = నీళ్లు; విస్తరులు = విస్తళ్లు; పందిళ్లు, గోళ్లు; వేళ్లు; మొదలగునవి." (బాల. శర. పు. 161)

♦ శా. పా.— 'నేఁడివి.'

శాస్త్రిలవారు 'కొంపోదు.' అని 'ఫుల్ స్టాపు' పెట్టి, నేఁడివి – నీపెట్టియ నుండనిమ్ము' అని యన్వయించినారు. పెట్టియనుండ నిచ్చుట నేఁడుమాత్రమే కాదు; సారంగధరుడువచ్చి కొంపోవువరకున్ను; కాబట్టి ఆ యన్వయము సరికాదు. అసలు, వారిపాఠమే సరియైనది కాదు.— పూ. ము. నను, తంజ ప్రతులలోను డా 'కొంపోదునే, నివి' అని సరియైనపాఠమున్నది. మూలగ్రంథమిట్లున్నది.—

టీక.—అవి = ఆభూషణాదులు, చేన్ + అంటి = చేతితోఁ దాఁకి, చెనంటిన్ = దుర్మార్గురాలయిన - ఆ చిత్రాంగిని - చూచి - ఇట్లన్ (ఇట్లు + అన్) = ఇట్లనెను. కావలయువేళన్ - వచ్చి; నేన్ - కొంపోదున్ = నేను తీసికొనిపోదును. ఇవి = ఈ వస్తువులన్నియు, నీ పెట్టియన్ = నీపెట్టెలో, నాదు దాఁపురముగాన్ =. నేనే దాఁచి పెట్టుకొన్నట్లుగా, ఉండనిమ్ము.

'అనున్' అను క్రియకు 'అన్' సంగ్రహరూపము.—

ఆ. వె. 'వైశ్యసతికి నొక్కవరము, సత్క్షత్త్రియ
సతికి రెండు, శూద్రసతికి మూఁడు'
విప్రసతికి నాలు వేఁడఁ జన్వరములు.' (భా. సభా. 2-263.)

'అనన్' అనుటకును 'అన్' అను సంగ్రహరూపము కనబడుచున్నది. "ఇన్నగంబు హిమవన్నగమన్ దనరారు భూవరా." (వసు. 2-12)

క. అని, ప్రియము గడల్కొనఁ బ
ల్కిన నెంతయు హావభావలీలాగతులన్
1 ధ్వనిచతురోక్తులచే నా
యన మది మేకొలుప లేక వ్యాకులమతియై. ౮౭

టీక.—అని, ప్రియము = ప్రీతి, కడలుకొనన్ = అతిశయింపగా, పల్కన్ = పలుకగా, (చిత్రాంగి - తన) హావ....గతులన్,— హావ = భోగేచ్ఛను ఇంచుకగా వెలిబుచ్చునట్టి భ్రూనేత్రాది వికారములయొక్కయు, భావ = మదనోదయమును తెలుపు మనోవికారములయొక్కయు - ('వికారో మానసో భావః'- అమ) లీలాగతులన్ = విలాసరీతులచేతను, ధ్వని - చతుర + ఉక్తులచేన్ = వ్యంగ్యార్థముచేత చమత్కారములయిన మాటలచేతను,—

"తల్లిదండ్రులు కూర్చి దాచిన ధనము, లెల్లఁ బుత్త్రులవిగా కెవ్వరిసొమ్ము,
వలసినయప్పుడే వచ్చి † కొంపోదు - నలినలోచనవీని నాదాఁపరముగ,
నలమి పెట్టెలఁ బెట్టుమని ప్రియంబెసఁగ." (పుట. 46.)

1 పా.— 'తన'; ('ధ్వని' పూ. ము.; తంజ. వ్రాతప్రతులు తన.(వట్టి) చతురోక్తులకంటెను 'ధ్వని చతురోక్తులు' శ్రేష్ఠతరములుగదా.

† 'కొనిపోదు' అని ముద్రిత ప్రతిపాఠము. అందు గణభంగము.

ఆయనమదిజా, మేకొలుపలేక = ఒప్పింపలేక, వ్యాకులమతిరై = కలతనొందిన మనస్సు కలదిరై.

'హావము' ను గూర్చి సాహిత్యదర్పణము.—

'భ్రూనేత్రాది వికారైస్తు సంభోగేచ్ఛా ప్రకాశకః
భావ ఏవాల్పసంలక్ష్యవికారో హావ ఉచ్యతే'.

ఉ. ఆతరళాక్షి డెందమున నారట మెందుచు 'నేమి సేయుదుం
రాతికిఁ దోడు వోయినది రాసుతుఁ డెందము మెత్తగాదు, దా
దాతికి వచ్చి యుండ నిఁకఁ ♦ దాలిమి చెల్లునె? మారుఁడంటిమా
ఘాతకుఁ, డోర్వరాదు; సముఖంబున నేటికి రాయబారముల్?' ౮౭

టీక—ఆ - తరళాక్షి = చంచలనేత్రయైన ఆ చిత్రాంగి;— రాసుతుడెందము = రాజకుమారుని మనసు, రాతికిఁ తోడువోయినది = రాతితో సమానమైనది. (రాసుతుడు గనుకనే వాని మనసు రాతితో సమానమైనదని సారస్యము.) మెత్తగాదు = మెత్తబడుమార్గము కనబడుటలేదు. ఏమిచేయుదును? ‡ దాతికిఁ = దాకలిమీదికి - వచ్చియుండఁగా, ఇఁక, తాలిమి = తాళుట (=ఉపేక్షగా ఊరకుండుట.) చెల్లునె = చెల్లదు. మారుఁడంటి మా = మన్మథుడో, * ఘాతకుఁడు = హింసించువాడు. ఓర్వరాదు — వానివలనిబాధ సహింపరాదు. (కావున) సముఖం

♦ శా. పా.—'తాళిమి' ('తాలిమి' పూ. ము.; తంజ. వ్రా. ప్ర.)

'తాళిమి, అను రూపము సాధువుకాదు. (చూ. ౭౫-వ పద్యముక్రింద.)

‡ పూ. టీ —'దాతికిఁ = సమీపమునకు.'

ఈ టీక నిరాకరణము. 'దాయి' యనగా, కమ్మరవానిదాకలి (శ. ర.)

చ. 'దిక్కరటి శిరంబుదాయి, లయకాలుఁడు కమ్మరి, వైరివీర సం
హరణ గుణాభిరాముఁడగు మైలరుభీముని ఖడ్గసృష్టికిఁ.'

— భీమకవిచాటువు.

సారంగధరుని మనస్సు అను లోహము తన సముఖ మను దాతిమీదికి వచ్చియున్నది. కావున ఆలసింపక (ఆలసించిన కాక చల్లారిపోవును గావున) గట్టిగా పట్టి మెత్తగా నలుగగొట్టవలె ననుకొన్నది, చిత్రాంగి.

* ఘాతకుఁడు = ఘాతుకుఁడు.— 'స్నాతకుల ఘాతకులఁగాఁగ సంస్మరించు'. (శృం. నై. 7-127,)—'ఘాతక - a killer, murderer' (ఆప్టే).

బునక్ = ఎదుటబడిన తర్వాత, రాయబారముల్ = మధ్యవర్తి మాటలు, ఏటికిన్ =ఎందుకు?

మ. అని యూహించుచు, లజ్జఁ బో విడిచి, యేకాంతంబుగా నల్లెస
ల్గనుచున్, బైఁట దొలంగ, నీవి వదలన్, గామాంధకారంబు నె
మ్మనమున్ గప్పినఁ గన్ను గాన, కపు డా మత్తేభగంభీరగా
మిని యత్యంతనిరంకుశోద్ధతిని బల్మిన్ బట్టఁగాఁ జూచినన్. ౮౯

టీక.— ఆ మత్తేభ గంభీరగామిని = మదగజమువలె దీమసపునడకగల - ఆ చిత్రాంగి, లజ్జన్ పోవిడిచి = సిగ్గువదలి; నీవివదలన్ = పోకముడివీడగా, కామాంధకారంబు = కామమనెడి కటిక చీకటి, నెమ్మనమున్ కప్పినన్ = మనస్సు నాక్రమింపగా,— అత్యంత నిరంకుశోద్ధతిన్ = అంకుశాంకుశేని మొక్కలపు సాహసముతో, పట్టఁగాన్, చూచినన్, (నిరంకుశ- మత్తేభ, శబ్ద ప్రయోగము వలన అప్పుడాచిత్రాంగి అంకుశశిక్షలేని మదగజమువలె విడిపడినదని సారస్యము.)

క. గడగడ పాపభయంబున
వడఁకుచు, 'నిది యేటిగొడవ వచ్చె' నటంచున్,
వడి లేచి యతఁడు 'తల్లీ
తడ వాయెను †వచ్చి; పోయెదను నే' ననుడున్. ౯౦

టీక.— గొడవ = కష్టము. (= లేనిపోని పీడ.)

క. 'ని న్నెదు రెదురే చూడఁగ
నిన్నాళ్ళకు సెలవు గాఁగ నిట వచ్చితి; విం
క న్నీవు 'తిరిగి పొమ్మ'
నన్నన్ నేఁబోవ నిత్తునా నవమదనా? ౯౧

టీక.— ఇన్నాళ్లకు సెలవుగాఁగన్ = ఇంతకాలానికి.

మ. 'అతిమోహంబున మించుతల్లి నిట నీ కాసించియున్నా; నవా
రత సౌఖ్యోన్నతి చెందఁ గోరి. సుకుమారా, రాసుతా, యాత్మజా

† పాఠాం:— 'పోయివచ్చెదను నేననుచున్' (పూ. ము.)

కృతి నన్వేడుకఁ దేల్పుమీ; తలఁపఁగా నేణీకిశోరాక్షి స
మ్మతి సారంగధరుండ వయ్యు నలయింపన్ జెల్లునే నావుడున్. ౧౩

టీక.—సుకుమారా = కోమలుడా, రాసుతా = రాజకుమారా, మించు తల్లిని = మెరుపు తీగెకు తల్లివంటిదానను (మెరుపు తీగకంటెను మెరుగైనదానను.) *నను + ఆరత సౌఖ్యోన్నతి చెందన్ కోరి = నన్ను ఆ-రతి సుఖాతిశయము చెందుగాకయని (రతి సౌఖ్యము నర్థించి- అని భా.) అతి మోహంబునన్ = మిక్కిలి వలపుతో; నీ కాసించియున్నా = నీ మీద ఆశపెట్టుకొని యున్నాను. † అత్మజాకృతి = మన్మథునివంటి సుందరాకారము కలవాడా నన్, వేడుకన్ తేల్పుమీ = నన్ను ఆనందమునముంచి తేల్పుము. ♦ సమ్మతి = మంచిమనసు కలవాడా, సారంగధరుండవయ్యున్ = చంద్రునివంటి అందగాడవైకూడా (చంద్రుడు లేడిని ధరించువాడు.) ఏణీకిశోరాక్షిన్ ననున్ = సొగసైనకన్నులు గల అందగత్తెను- నన్ను. (కొదమ లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల నన్ను.) అలయింపన్ = బాధింపగా, చెల్లునే (నీవు సారంగధరుడవయ్యును- సారంగనయనవైన నన్ను బాధింపవచ్చునా? సారంగసంబంధ బాంధవమునవైనను మన్నింపరాదా?) నావుడున్ = అనగా.

'ఉన్నాను' యొక్క సంగ్రహరూపము 'ఉన్నా'. వ్యవహార సిద్ధము. అనుకృతియందున్నది కావున ఆక్షేపార్హము కాదు. (శాస్త్రిగారు 'ఉన్నాను' అనురూపమునే ఆక్షేపించినారు. అందుకు గిడుగువారు తగినసమాధానము చెప్పినారు.— చూ. బాల. శర. పు. 226.) 'నను + ఆరతసౌఖ్యము = ననారత సౌఖ్యము' అనుసంధి, 'జడ్డక్కరంబులోఁ బదాది స్వరంబు గూడుచో జడ్డకు లోపంబు లేదు' అను బా. ప్రకీ. 9.) సూత్రము ప్రకారము అసాధువయినను,

"శిల మీఁదఁ దొంగిచివేసిమునున్నయట్టె" (నవ. పు. 80)

అన్న ప్రాచీన ప్రయోగబలమునను, శ్లేషకలిమిచేతను సాధువేయగుచున్నది. అట్టి సంధి కొడబడనిరొుడల, చిత్రాంగివాక్యమునను - సారంగధరవాక్యమునను కూడా 'అనారత సౌఖ్యమే' యేర్పడి చమత్కార మంతరించును. నిజానికి చిత్రాంగి యభిలషించినది 'రతసౌఖ్యము' గాని, వట్టి 'అనారతసౌఖ్యము' కాదు.

---

*వ్యా. టీ.—'అనారత = స్థిరమైన.' † 'అత్మజాకృతిన్ = మదన రూపముచేత ♦ సమ్మతి = ఇష్టమైన లేడిని ధరించు చంద్రుఁడవు.'— ఈ యర్థములు సరియైనవిగా [illegible]

చేమకూరసుకవి చమత్కార పరిధానుడుగాని కేవల వ్యాకరణ సూత్రములకు దాసుడు కాడు.

మ. 'అతిమోహంబున మించుతల్లి నిట నీ కాసించి యున్నా, ననా
రతసౌఖ్యోన్నతిఁ జెందఁ గోరి సుకుమారా, రా, సుతా, యాత్మజా
కృతి నన్ వేడుకఁ దేల్పు' మంటివి; ధరిత్రిన్ 'సత్యవాణీ సర
స్వతి' యన్వాక్యమ దేల తప్పు? నిజమే వాక్రుచ్చితా విన్వేడ్కన్'.

సారంగధరుడు చిత్రాంగి వాక్యములకే అర్థాంతర కల్పనము చేయుచున్నాడు.—

టీక,—అతిమోహంబునమించు = అత్యంతమయిన ప్రేమచేత అతిశయించు (=నిన్ను మిక్కిలిగా ప్రేమించునట్టి) తల్లిని, అనాతర = ఎడతెగని, సౌఖ్యోన్నతిని చెందఁగోరి – నీ కాసించియున్నాను. సు - కుమారా = సత్పుత్రుడా, రా = రమ్ము, సుతా = సుతుడా, ఆత్మజాకృతిన్ = కుమారరూపమున, వేడుకన్ తేల్పు మంటివి; ధరిత్రిన్ = లోకములో † సత్యవాణీ సరస్వతి = వాక్కు – (ఎప్పుడును) నిజము చెపలుకును, ('సరస్వతి = వాక్కు. సత్యవాణీ = A true statement.' బ్రౌను.) అన్ వాక్యము, అదేలతప్పున్ = ఎందుకు అబద్ధమగును. నిజమే వాక్రుచ్చినావు. (నేను నిజముగా నీకు కుమారుడనే. నీవు నిజముగా, అత్యంతమయిన పుత్రమోహమున మించు తల్లివే - అన్నమాట.)

మ. అని పోఁ ‡ గుచ్చెల పీడ, లేనడుము జవ్వాడన్, జగన్మోహన

---

† పూ. టీ.—'సత్యవాణీ సరస్వతీ అన్ = యదార్థవాక్కుగలది సరస్వతియే యనెడు.'

ఈ టీకవలన నేర్పడు భావమేమో నాకు గోచరించలేదు.

‡ శా. పా.—'కుచ్చెలు' ('కుచ్చెల' అని పూ. ము. పా.)

'కుచ్చెల' అను పాఠము తప్పనుకొని 'కుచ్చెలు' అని సవరించినారు. పారపాటు. 'కుచ్చెల' యనగా కటివస్త్రము. కుచ్చిలి; కుచ్చియ;' అని పాఠాంతరము. (వివరములకు చూ. 3-౧౮3 క్రింద.)

శాస్త్రిగారికి 'కుచ్చెల' తెలియదు. అందువల్లనే విజ. (1-141) లో కూడా 'సాగసు కుచ్చెల నీటువగలు కన్నులపండు - గలుగ మాయపుఁ గొనుఁగలుగఁజేయు.' అన్నచోటగూడా 'కుచ్చెల = కుచ్చిళ్లయొక్క' అనియే టీక వ్రాసినారు.

♦ స్తనకుంభంబులమీఁద హారములు నృత్యంబాడ, లోఁదాల్మి †యూ
డనిఁబాడఁ, బులకాంకురంబు లొనఁగూడం గట్టివాయింతి వే
చని యవ్వాకిటి కడ్డమై నిలిచి కాంక్షఁ బట్టఁగాఁబోయినన్. ౯౪

టీక.—అని - పోన్ = సారంగధరుడు - పోబోగా, కుచ్చెలవీడన్ = కటివస్త్రమూడగా, లేనడుము - జవాడన్ = సంచలింపగా, జగన్మోహన స్తన కుంభంబులమీదన్ - హారములు, నృత్యంబాడన్ = నటింపగా, లోన్ = మన స్సున, తాల్మి = ఓర్పు. ఊడనిఁబాడన్ = తొలగిపోగా, పులకాంకురంబులు - ఒనఁ గూడన్ = శరీరమున పులకలు మొలకలెత్తగా, గట్టివాయింతి=నోటి గండ్రితనము గల ఆ చిత్రాంగి, వేచని = త్వరగాపోయి, వాకిటకి అడ్డమైనిలిచి, కాంక్షన్= కోరికతో, పట్టఁగాఁబోయినన్ = పట్టుకొనబోగా.

ఉ. 'అంటకుమీ లతాంగి నను'; 'నంటిన నేమి మనోహరాంగ? నే
నంటు పడంగ లేదనుచు * నంటెదనిన్ను'; 'నటంటగాదు; న
న్నంటఁగఁ జెల్లునే జనకు నంటినపిమ్మట?' ‖ 'నైననేఁడు నీ
యంటున నంటుగామి నెటు లంటును గెంటక మేనఁ బ్రాణముల్? ౯౫

టీక.—(ఈపద్యమున చిత్రాంగి సారంగధరుల సంభాషణము ప్రశ్నోత్తర రూపమున జరుగుచున్నది.—)

సారం.— లతాంగీ నను అంటకుమీ.

♦ శా. పా.—'స్తనగుచ్ఛంబులమీఁద.'

'స్తనకుంభంబులమీఁద' అని పూ. ము. పా. హారములు నృత్యమాడుటకు కుంభములే యనుకూలతరములుగదా?

† శా. పా.—'ఊడని బాడన్.'

'ఊడని బాడన్' అను నిరనుస్వారరూపము తప్పు. 'ఊడనిఁబాడన్' అనుట యొప్పు. దండకము.—"దిగ్భిత్తికల్ పట్టువీడన్... వెలుంగూడనింబాడె."

దశా. 4—232.

* శా. పా.— 'అంటెదఁగాని, యటంటగాదు.' ('అంటెదనిన్ను, నటంటగాదు' పూ. ము., తంజ. తా. పా.)

‖ శా. పా.—'నంటితైన? (ఇది పూ. ము. పా.) 'నైననేడు' తంజ. పా.

చిత్రాం.— మనోహరాంగా, అంటిన నేమి? నేను, ‡ అంటుపడంగలేదనుచుఁ = (పరపురుషస్పర్శచేత) మైలపడలేదని, నిన్ను - అంటెదఁ = నిన్ను ముట్టిప్రమాణము చేసెదను.

సారం.— అటు-అంటకాదు = నేనట్లనుటలేదు. (మరేమనగా?) జనకునంటిన పిమ్మట, నన్నంటఁజెల్లునే? (అనుచున్నాను.)

చిత్రాం.— ఐనఁ = అట్లయినయెడల, నీ అంటునఁ = నీతోడిస్నేహమున, అంటుకామిఁ = సంబంధపడకపోతే (అనగా నీచెలిమిలభింపనియెడల) ప్రాణముల్, గెంటక = చలింపక (=లేచిపోక) మేనఁ = నాశరీరమున, ఎటులంటును = ఎట్లునిలుచును! (నిలువవు కావున నేనునిన్నంటుకొనకమాననని భావము.)

---

‡ పూ. టీ. 'నేనంటుపడలేదని యంటుచున్నాను - అనఁగా, పుష్పిణిని కాలేదనుట.'

అంటుపడుటయనగా మైలపడుటగాని పుష్పిణియగుటకాదు. 'అంటుపడుట' లోకములో పురుషులకునుకలదు.—

1. 'అంటుపడు = అశుచియగు' (శ. ర.)

2. 'అంటుపడ్డాడు - he was polluted, he became unclean. అంటుబడ్డవాడు One who is not to be touched.' (బ్రౌను.)

3. వ॥ 'వాఁడువినక యా యువతింబట్టుకొనియె; నంతనదిచూచి నన్నంటిన కతన నంటుపడితివి; సచేలస్నానంబొనర్చి యింటికరుగుము.' (వేంక-మాహా. 4_80.)

4. ఉ॥ 'అంటితివేమొ పుష్పవతియౌ లతకూన నటైననంటు, నన్నంటకు ముస్గదాఁకనని యవ్వలికేఁగిన.' (ఉ. రా. 6. 57.)

5. 'అంటు = మైల' (చూ. నూ. ని.)

'ఆ స్త్రీ పుష్పిణియైనది' అనునర్థమున 'అంటైనది'; 'ముట్టైనది' అనవలెగాని 'అంటుపడినది'; ముట్టుపడినది' అనగూడదు. 'అంటుది - a menstruous woman.' (బ్రౌను.)

మ. 'అభిజాతత్వముగల్గుచాన, సతి, అంటైయుండఁగా దుర్మదా
రభటిఁ గొల్వున కీడ్చితెచ్చి.' (పాండవోద్యోగము.)

క. 'మే లాఱడి వెట్టంగా
మేలా? నిలు † పో వలదు సుమీ, చలమేలా?
‡ మేలావర సద్రూపక
మేలా? *వరియింపు' మనుచు మీఁదఁ బడినన్. ౯౬

టీక.— మేలు = దైవానుగ్రహమున సంప్రాప్తమయిన యీశుభమును, ఆఱడి పెట్టంగాన్ - మేలా = రట్టుచేసి వ్యర్థముకావించుట మంచిదా? నిలు-పోవలదు సుమీ; చలమేలా = నీ కీ మొండి పట్టుదల యెందుకు?, మే-లావు - అర (=ఱ)న్ = శరీరముయొక్క బలము తగ్గినవెనుక, సద్రూపకము-ఏలా = చక్క

---

† శా. పా.— 'నిలుపోపలేఁజుమీ.' — 'నిలుఁపోవలదు సుమీ' అని పూ. ము. పా. ఉచితతరము.'

‡ శా. పా.— 'మేలావరసుత, తామసమేలా?' (మేలా (మా + ఇలా) వరసుత = మన్మథా.' పూ. టీ.)

'మా = లక్ష్మికిని, ఇలా = భూమికిని, వర = భర్తయైన నారాయణుని, సుత = కుమారుడా = మన్మథుడా' అని పూ. టీ. కర్తలు చేసిన యూహ. చాలా డొంకతిరుగుడు; పైపెచ్చు - అనుచితము కూడాను. నిజానికి సారంగధరుడు రాజనరేంద్రుని కొడుకుగాని, 'మేలావర-సుతుడు' కాడు. "మేలావర సద్రూపక మేలా?' అని తంజ. పా. ఇందు. 'లావు + అఱన్' అన్నచోట శబ్దాలంకార సౌందర్య నిర్వాహణార్థము అలఘురేఫమునకు బదులు లఘురేఫమువాడబడినది. ఆరహస్యమును గుర్తింపలేక పూ. టీ. వారు డొంక తిరుగుడు టీకలు వ్రాసినారు.

* శా. పా — 'రమియింపుమనుచు.' (తక్కిన ప్రతులలోను పాఠమిట్లే యున్నది.)

రమియింపుమనుట కేవలమసభ్యము. కావున శా. పా. సరియైనది కాదు. అసలుపాఠము 'వరియింపుమనుచు' అనియుండునని నాయూహ. ఈపాఠమున అసభ్యత తొలగుటయేగాక కవికత్యంతమిష్టమగు- 'మేలావ; మేలావ' అను శబ్దాలంకారముగూడా సిద్ధించుచున్నది. 'వరించు' అను క్రియకు - పొందు = పరిగ్రహించు అను నర్థమున్నది. "వరించుట - covet = పొందుట." (బ్రౌను)

గీ. '...అది శప స్థిసిరతఁబూని, పతివరింపంగనొల్లక బ్రహ్మచర్య
మునవెలింగి యుద్యానశ్రీమమున వసించి.' (భా. శల్య. ౨-౨౦౮.)

దనముతో నేమి ప్రయోజనము? (జవసత్త్వము లుడిగినపిమ్మట నెంతటి సుందర దేహములును నిష్ప్రయోజనములగును; కాబట్టి యిప్పుడే.) వరియింపుము = పొందుము అనుచున్, మీఁదన్ పడినన్ – (నాల్గవచరణమున యతి విచార్యము.)

గీ. 'హా మహాదేవ' యని చెవులంటి కేల
వడిఁ గడకుఁ బోవ; నప్పు డవ్వనిత * పనిత
మణిగణోజ్జ్వల కంకణక్వణన మొలయఁ
బట్టుదుప్పటి చేఁ జుట్టి పట్టుకొని యె. ౯౭

టీక.—కేలన్– చెవులంటి = చేతులతో చెవులు మూసికొని, పనిత... నము.—పనిత = కొనియాడబడిన ('పణిత పనితాని...స్తుతార్థాని.' అమ.) మణిగణోజ్జ్వల = మణుల మొత్తములచేత ప్రకాశించుచున్న' కంకణ = హస్త భూషణముల యొక్క, క్వణనము = శబ్దము, ఒలయన్ = ఒప్పగా. (ప్రశస్తము లయిన మణులు చెక్కిన కంకణములు మోగ్రయగా – ననుట.)

క పట్టి చలపట్టి యా రా
పట్టిని గూఁన్చుండఁ బెట్టి పకపక నగి 'యా
కట్టిఁడి యగు మరునకు నను
గ ట్టిడి యొప్పించి యెందుఁ గదలెద వింకన్. ౯౮

టీక.—పట్టి = (ఆసారంగధరునిచేయి) పట్టుకొని, చలపట్టి = మోడిచేసి,– పకపకనగి = 'ఇక నెక్కడికి పోఁగలవోయి' అని అర్థమగునట్లుగానవ్వి. కట్టిఁడి అగు మరునకున్ = దుర్మార్గుడైన మన్మథునకు, ననున్, కట్టి + ఇడి – కట్టిడి. (క్త్వార్థేకారసంధి. ప్రాచీనులు సమ్మతించినదే చూ. బాల. శర. పుట. 287–297.) 'కందర్పునకునన్నుఁ గట్టొప్పగించి' (నవనాథ. పు. 46)

---

*కా. పా.—'రణిత' ('రణిత = ధ్వనిచేయుచున్న– రత్నసమూహములచేత ప్రకాశించుచున్న కడియముల యొక్క శబ్దము.' అని పూ. టీ.)

'ధ్వనిచేయుచున్న కడియముల ధ్వని' యనుట యసుచితము. అదియట్లుండగా ముంజేతి కంకణములను– 'కడియము' లనుట సరి కాదు. ('జనిత' పూ. ము. పా.; 'పనిత.' తంజా. పా.)

సీ. చూపుకన్నెతికంబు ‡ వాపె మేనది మెచ్చు
గుబ్బి కౌఁగిటఁ జేర్చికొనఁగ వలదె?
చెవులలో నమృతంబుఁ * జిలికె నో రది మెచ్చు
తీయవాతెర విందు చేయవలదె?
భుగభుగ వాసనల్ ♦ నిగుడించెఁ గెమ్మోవి
యది మెచ్చి నొక్కి ముద్దాడ వలదె?
యుల్లంబుఁ ❘ గగఁచె నీ యొయ్యార మది మెచ్చఁ
బొసఁగ దానికి నీవి యొసఁగ వలదె?
గీ. రమ్ము సారంగధర వేగిరమ్ము మాని
† గలరవమ్ముల నణకించు గలరవమ్ము
నాదు మొలనూలి గంటల నాదు వినక,
చంట నీయుర మానక, చంట, దగునె?. ౯౯

టీక — మేను = నీ శరీరము, చూపు కన్నెతికంబు - పాపె = నాకన్ను

---

‡ శా. పా.—'వాప... మెచ్చి' ('వాపె... మెచ్చి.' అని పూ. ము. పా.) నేను పూ. ము. పా. తీసికొని 'మెచ్చ' అని సవరించినాను (ఇట్లే తక్కిన చరణములలోను.)

* శా. పా.—'జిలుక... మెచ్చి.' ('జిలికె...పూ. ము. పా.)

♦ శా. పా.—'నిగుడంగఁ గెమ్మోవి - యది మెచ్చి మోము.'

'నిగుడు' అకర్మక క్రియ, కావున 'కెమ్మోవి వాసనల్ నిగిడినది' అనుట తప్పు. అది యట్లుండగా కెమ్మోవి వాసనలను నిగిడించినందుకు దానిని ముద్దాడక - 'అది మెచ్చి - మోము ముద్దాడవలదె' అనుట బొత్తిగా తగదు.

'నిగుడించె నెమ్మొగం బది నేను మెచ్చి.' అని పూ. ము. పా.

'నిగుడించి కెమ్మోవి యది మెచ్చి నొక్కి' అని తంజ. పా.

❘ శా. పా.—'కలఁపఁగా... మెచ్చి.' ('గరచెనీ... మెచ్చి.' అని పూ. ము. పా.)

కలఁచుట' యనగా వ్యాకులపరచుట = క్షోభపెట్టుట. - మరి మనసును కలఁచి (=క్షోభపెట్టి) న వారి కెవరుగాని 'ఈవి' యిత్తురా? 'నీవి' నిత్తురా?

† శా. పా.— 'కలరవమ్ముల...గళరవమ్ము'

లఱుగల సౌభాగ్యమును పోగొట్టినది, అది మెచ్చక = ఆమేను మెచ్చుకొనునట్లు, గుచ్చి...వలదె = బిగియార కౌగిలించుకోవద్దా (ఓయీ, నీవు నన్ను నిరాదరించి నను నీమేను మన్నించి నా కనులకానందమును కూర్చినది. అట్టి మేను మెచ్చునట్లు కౌగిలించి నాకృతజ్ఞతను నేను తెలుపుకొనవలదా! కాబట్టికౌగిలించుకొననిమ్ము - అని భా. ఇట్లే తక్కినపాదములలోను.); నోరు చెవులలో, అమృతంబుల చిలి కెక = అమృతమధురములయిన పలుకులనునించెను, అది మెచ్చక = అనోరు మెచ్చు కొనునట్లు, తీయవాతెర = కమ్మనినాయధరమును, విందుచేయుపలదె? (నామోవినం దుకొనుము. అని భా.) కెమ్మోవి = నీయెఱ్ఱనియధరము, భుగభుగవాసనల్, నిగు డించెక = గుబాళించెను, అదిమెచ్చక = ఆయధరము మెచ్చునట్లు, నొక్కి - ముద్దాడవలదె? (నీ యధరమును పంట నొక్కనిమ్ము. అని - భా.) ఒయ్యారము = నీహొయలు, ఉల్లంబుల కరఁచెక = నామనసున కానందమును కలిగించినది. (కరఁ చు = కరగించు) అదిమెచ్చక, దానికి = ఆయొయ్యారమునకు, ఈవి = బహుమా నము - లేక నీవి = ధనము, ఒసఁగవలదె? (నాపోకముడిని సడలింపుమని - భా.) కావున, సారంగధర, (సంబోధనము) వేగిరమ్ముమాని = తొందరపాటుమానుకొని (అనగా తొందరపడివెళ్లిపోక) రమ్ము - కలరవమ్ములక = పావురములను (=పావు రముల కూతలను) అణకించు = పరిహసించు, గలరవమ్ము = నాకంఠధ్వనిని (=మణి తమును) నాదు, మొలనూలిగంటల - నాదు = శబ్దమును, వినక,- * చంటిక = నాకుచములయందు, నీయురము, ఆనక = మోపక, (=నన్ను కౌగలింపకయే) చంట = చనుట, తగునే = తగదు.

'గలరవమ్ము - గలరవమ్ము' అని శబ్దాలంకారము కావున 'కల - గళ' అను పాఠము సరికాదు. 'మాని' అనుక్త్వార్థమువిూది 'కల' గల — యగుటలో విప్రతి పత్తిలేదు. ఒక్క ప్రయోగము.—

సీ. 'కపురాలవన్నె చొక్కపురాలనగుమేని - కపురాలఁబోతు బింకంబునణఁచి,
దనరుచులు లోకములనిండఁ దనరుచుండు.' . (నరస.)

'గళ' శబ్దము 'గల' యగుటలోను ఆక్షేపములేదు.—

చ. 'పొలసి తటిల్లతాఁగి జీమూపు వెలుఁగులచేఁ గలధ్వనుల్
గల కలకంఠులం గదిమి.' (వసు. 3-67.)

*పూ. టీ.—చంటిక = కుచములతో, నీయురము = నీవక్షఃస్థలమును.'

'నా మణితమునువినక - నా మొలనూలిగంటల మ్రోతవినక - నాయురోజ ములయందు నీయురమునుమోపక పోవుట నీకు తగునా' అని చిత్రాంగి భావము.

'చూపు కన్నెతీకము; అను నుడికారము నవనాథ చరిత్రములోనిదే.—

'కన్నుల కన్నెతీకము కడుఁబాయఁ
జెన్నారఁగోరి చూచిన ఫలంబయ్యె.' (పుట. 47)

మ. అనినం గాలినసూలము ల్చెవులలో నంటించినట్లైన నూ
నినపెం దిమ్మొన సొమ్మసిల్లి, మగుడన్ * వే తేఱి యమ్మంత్రి నం
దనువాక్యమ్ములు నిక్కమయ్యె నని విన్నంబోయి, కన్నీళ్లుగా
అనునుంజెక్కుల, వాతెఱం దడుపుచున్ రాచూలి లోజాలిగన్.

టీక. — దిమ్మ = మనస్సంకటము, మగుడన్ = తిరిగి, వే తేఱి = వెంటనే తెప్పరిల్లి, విన్నంబోయి = వెలవెలపాటునంది. నునుంజెక్కులన్ = నునుపైన చెక్కిళ్లయందు, కన్నీళ్లు, కాఱన్ = ప్రవహింపగా, రాచూలి = ఆరాజకుమారుడు, లో-జాలిగన్ = మిక్కిలి దీనముగా.

గీ. పులుకుపులుకునఁ జూచి యక్కలికితోడఁ
బలుకుపలుకున దైన్యంబు ♦ దొలుకఁ బలికె
† 'ననుఁ బెనుప నోపు పినతల్లి వనుచు నమ్మి
చెల్లఁబో! యిటు వచ్చిన దెల్లఁగలిగె. ౧౦౧

'నాకుచములతో నీయురమును అనక' అను పక్షమున, అనవలసినదియు - అనకపోవునదియు, చిత్రాంగియగుచున్నది. కావున కుచములతో అని తృతీయగా చెప్పుట యొప్పకాదు.

మరియును పూ. టీ. కర్తలు 'ఈపద్యమందు మేను, అమృతము, నోరు, కెమ్మోవి, ఒయ్యారంబును - సారంగధరునివి; చూపు, కౌగిలి, చెవులు, వాతెఱ, మోము, ఉల్లంబును - చిత్రాంగివి' అన్నారు. ఆ లెక్కలో, సారంగధరుని మోము చిత్రాంగి పద్దుక్రింద జమకట్టబడినది; చిత్రాంగి 'నీవి' లెక్కకురాక అసలే యెగిరిపోయినది. మొత్తముమీద శాస్త్రిగారి గ్రంథములో పద్యము - అర్థముకూడా ఒకదారికిరాక అణకలువేయుచున్నవి.

* శా. పా.—'వేతేరి'

'తెప్పరిలు' అను నర్థమున 'తేఱు' శకటరేఫముగాని లఘురేఫము కాదు. (చూ. శ. ర.) పాఠాం.—మగుడన్ దెప్పిర్లి.'

♦ శా. పా.—'దొలఁక' ('దొలుక' ప్రా. శ. ర. పా.)

† పాఠాం.—'నన్ను బెనిచిన పినతల్లి' (భూ. ము.)

టీక.—పులుకుపులుకునన్ = (భయసంభ్రమములతో) మిణకరిస్తూ - చూచి (చూ. శా.) ¶ చెల్లంబో = అయ్యో, ఇటు...గలిగెన్ ఇక్కడికి వచ్చినందుకు కావలసినదంతయూ అయినది. (పినతల్లివని నమ్మి వచ్చినందుకు మంచిపని చేశావు. అని నిష్ఠురము.)

చ. మదిఁ దలఁపక వినం దగనిమాటలు నోరెటు లాడెఁ జెప్పఁగా?
నెదిరి మనంబు లోఁ దెలియఁగ * కేమిటి కీవలవంత? దల్లడిం
చెదు మది వావిఁ బో విడిచి చెల్లరె! తల్లియు దైవ మంచుఁ గో
విదులన వింటి; నాకు వినవే పరభామలు దోడఁబుట్టువుల్. ౧౦౩

టీక.—ఎదిరి మనంబు లోఁతు ఎఱుఁగక = ఎదుటి (వాని) మనస్సును చక్కగా తెలిసికొనక, ఈ - వలవంత = వలపుబాధ, ఏమిటికి = ఎందుకు? † చెల్లరె= అయ్యో, వావి పోవిడిచి = నీవు నాకు కుమారుడుగదా అన్న భావమునుగూడా వదలి. మదిన్, తల్లడించెదవు = క్షోభపడెదవు. తల్లియు - దైవమంచున్, కోవిదులన్ = పెద్దలనుచుండగా, విందున్ = వినియున్నాను. నాకు పరభామలు, తోడఁబుట్టువుల్ = అప్పాచెల్లెండ్లవంటివారు, వినవే = ఈసంగతి నీవు వినలేదా?

మ. వల దమ్మా యిటువంటి ♦ కానిపని యో వామాక్షి, యీ వెఱ్ఱి బు
ద్ధులు నీ కేల ఘటిల్లె నమ్మ? తెగువన్ దుర్భాష లిట్లాడి యీ

¶ పూ. టీ.—'చెల్లఁబో = ఆశ్చర్యము'.

'చెల్లఁబో' ఇక్కడ సంతాపార్థకముగాని ఆశ్చర్యార్థకము కాదు.

"చెల్లఁబో = సంతాపమును తెలుపునది" (శ. ర.) "చెల్ల - Alas" (బ్రౌ.)

* శా. పా.—'ఏమిటికీవలవంతఁ దల్లడించెదు' ('వలవంతన్ = మదనవ్యథచేత'- పూ. టీ.)

ఎదుటిమనసు నెరుగక వలవంతనొందుటయే తప్పు. అదియట్లుండగా, నీవు వావిగూడా గణింపక యిట్లు తల్లడిల్లుట అంతకంటెనుతప్పు; అని సారంగధరుడు రెండుతప్పులను వివరించినాడు. కావున, అతనివాక్యము నేకముగా నన్వయించుట సరికాదు.

† పూ. టీ.—'చెల్లరె = ఆశ్చర్యము'

'చెల్లఁబో' వలెనే 'చెల్లరె' యును సంతాపార్థకమే. ఆశ్చర్యార్థకము కాదు. ('చెల్లరె = బతార్థకము' లక్ష్మీనారా.)

♦ పాఠాం.—'కానిపనుల్లో,'

కొల నా కేటికిఁ గట్టెదమ్మ? మఱి లోకుల్ విన్న నేమందు ర
మ్మ? లఘుత్వంబుగఁ జూతురమ్మ తగదమ్మా ధర్మమూహింపుమా.

టీక.—ఓ- *వామాక్షీ, (స్త్రీ మాత్రసంబోధనము,) కానిపని = తగనిపని, కొల = పాపము. లఘుత్వంబుగన్ = చులకనగా.

క. తమతల్లి పురంధ్రీ జా
త మతల్లి గదా? తదీయ తనుజుఁడ నఁట † హా
రమణీ, యేతఱి నైనను
రమణీయేతరగుణంబు రా నేర్చునొకో? ౧౦౪

టీక.—తమ తల్లి = మాతల్లి, పురంధ్రిజాత - మతల్లి = కుటుంబినీ సమూహమున నుత్తమురాలు, తదీయతనుజుఁడనఁట = ఆమె కుమారుడనట, రమణీ = అమ్మా, ఏతఱినైనను = ఎట్టిసమయమునైనను, రమణీ యేతరగుణంబు = మనోజ్ఞము కాని (=చెడ్డ) గుణంబు, రానేర్చునొకో = రాగలదా. (నాకు దుర్గుణము కలుగనే కలుగదు - అనుట)

గీ. ఈతలఁపు ‡ నుజ్జగింపు భూమీశునాన
యుంకఁ బదివేలు ❡ నేల? నాహృదయ శుద్ధి
యొకు లెఱుఁగరు మదనారి యొకఁడె గాక'
యనుచుఁ ♦దర్జనిఁ జూపి యయ్యనఘుఁ డనిన. ౧౦౫

టీక.— ఈతలఁపును - ఉజ్జగింపు = ఇట్టిచెడ్డకోరికను మానుకో. భూమీ

* పూ. టీ.—'వామాక్షీ' = ఓ సుందరనేత్రా.'
ఈయర్థమనుచితము. (చూ. ౨-౬౫ క్రింద.)

† పాఠాం.—'తా రమణీయ గుణమువిడిచియు, రమణీ నాకితర గుణము రా నేర్చునొకో.' (తంజ. ప్రతి) '...తదీయ తనయుఁడ, దనకో...' (పూ. ము.)

‡ పాఠాం.—'వేసిపెట్టు' ❡ 'పదివేలు వచ్చె' ♦'తర్జించిపలికె'
నవనాధచరిత్రమున నిట్లున్నది.—

"వదలు మీతలఁపు భూవల్లభునాన
పదివేలు నేల; నాభావసంశుద్ధి
మదనాంతకుఁడు తక్క మనుజులెర్గుదురె." —(పుట. 48.)

ఘనాన = ఇందుకతప్పితివా- రాజుతోడు. (ఒట్టుపెట్టుట.).— మదనారి = ఈశ్వరుడు.— తర్జని = చూపుడువ్రేలు.

శా. ఆనీలాక † లేఁతనవ్వొలయ నిట్లుఁ గ్రిష్ణుండుఁ, 'నిఁ జగం
బౌ నౌ మే లన నీవ తెల్పుకొన నేలా నీగుణంబుల్? సతీ
సూనుగ్రామణి వౌదు; నీహృదయ మిచ్చోఁ గంటి; నే దేవతం
గా, నే నీపినతల్లిఁ గాను, విభుభోగస్త్రీని భావింపఁగఁ. ౧౦౬

టీక.— ఆ నీలాలక = ఆ చిత్రాంగి, లేఁతనవ్వు- ఒలయఁ = నిర్లక్ష్య సూచకమయిన తేలికనవ్వు కనుపింపగా,— ఇట్లఁ = ఇట్లనెను. సతీ...వౌదు = పతివ్రతా పుత్రులలో మేటివగుదువు.— విభు = రాజుయొక్క, భోగస్త్రీని= ఉంపుడుగత్తెను.

క. భావజుని బారిఁ బడుచో
వావిఁ దలఁప నేల? ధర్మవర్తనమేలా?
నీ వింత యేల పెనఁగెదు?
నే విడ, నాకన్నులాన నినుఁ గూడ కిఁకఁ. ౧౦౭

టీక.— భావజుని బారిఁ పడుచోఁ = మదనబాధలో తగులుకొన్నప్పుడు.— నాకన్నుల + ఆన = నాకండ్లతోడు, నినుంగూడక - ఇఁకఁ-నే, విడఁ= నిన్ను విడిచిపెట్టను.

గీ. తక్కునుడువులు విడువుము, పెక్కు లేల?
యొకగడియమాత్ర ‡ మిట గూడి యున్నఁజాలు'
ననుచుఁ గదియంగఁ దలపు మూయంగఁ దివురు
నాకలికితోడ ధీరత నాతఁడనియె. ౧౦౮

టీక.— ఒకగడియ (సేపు) మాత్రము, ఇట = ఇక్కడ, కూడియున్నఁ-

† పాఠాం.— 'తీఁగె'

‡ శా. పా.— 'ఇటుగూడి' (ఇది పూ. ము. పా.)
అప్పటికి కూడియుండలేదు కావున 'ఇటు' అనుటపొసగదు. 'ఇఁక' అని వేరొక పాఠము.

చాలును, అనుచున్, తలుపు - * కదియంగ - మూయంగఁ దివురు = తలుపు పూర్తిగా మూయుటకు యత్నించుచున్న. అకలికితోడన్ = చిత్రాంగితో, అతఁడు, ధీరతన్ = ధైర్యముతో, ఇట్లు - అనియెను.

చ. 'వడి నరపాలు భోగసతి వావులు నాకుఁ బనేమి' యంటి 'వం
గడమున కెల్ల సొడ్డనినఁ 'గాదటు నే నలచిన్ననాఁడె వే
ర్పడితి' నటన్నఁ బోవునె స్వభావము? తల్లివి నాకు; నే క్రియం
బడఁతుక నీవు ♦ వావి చెడు మందు? మహిం గలదమ్మ యెందులన్?

టీక.— భోగసతిన్ = ఉంపుడుగత్తెను. వంగడము = వంశము. సొడ్డు = తప్పు (= అంతు). స్వభావము = సహజగుణము. వావి యే క్రియన్ చెడుమందు = ఎట్లు వావిచెడుమనెదవు? ఎందులన్ = ఎక్కడగానీ, మహిన్ = లోకములో, కలదమ్మ = ఇంతటి అన్యాయము కలదటమ్మా; (లేదని భా.)

---

* పూ. టీ.— 'కదియంగన్ = పొందుటకు'

అప్పటిప్రయత్నము తలుపుమూయువరకే గాని - 'పొందు' దాకా లేదు. ఈసారంగధరకు పూర్వోత్తర రచనలు చూచినచో ఈవిషయము తేలగలదు.

" చతురతనీతోడి సరససంభోగ - లీలఁదేలక వదలి చనిపోలేను,
వాలాయ మిఁక నని వాకిలిమూయఁ - దివురు చిత్రాంగితో ధీరతఁ బలికె."
(నవనాథ. పు. 48.)

" చలము సేయకుమని చక్కని మేడ, తలుపుమూయఁగఁ బూనుఁ
దత్తఱంబునను." (శా. శం. సారంగ. 1-615.)

" కావు నన్ మరుని కోఁకలఁ గుందనీక, యనుచు వాకిలిమూయ నటునిటుఁ
జూచు, వనిత చొప్పెఱిఁగి భూవరసుతుఁడప్పుడు." (కూ. తి. సారంగ. పు. 17)

♦ శా. పా.— 'వావి చెడ మందు'— అన్ని ప్రతులలోను ఈపాఠమే యున్నది. పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో 'వావిచెడన్ = వరసదప్ప, మహిన్, మందు = ఔషధము, కలదమ్మా = కద్దా తల్లీ' అని యున్నది. కూచిమంచి - తిమ్మకవియు, ఈపాఠమునే గ్రహించి,— 'శివశివా మతి వావిచెడమందుగలదె' అనియే అన్నాడు.

కాని, వావిచెడుట ఒక జబ్బు కాదు కావునను, మందున్నచో వావిచెడుటకు సారంగధరుడు సిద్ధపడినట్లు అర్థమగును కావునను, మందు ప్రస్తావమంతయుచితముగా నాకుతోచలేదు. అందువలన 'వావి యే క్రియం జెడుమందు'— అని సవరించినాను.

తల్లీ, 'నేను రాజుగారికి ఉంపుడుగత్తెను గాని యిల్లాలిని కాదు. కావున నాకు వానితో పనిలేదు' అనెదవుగాని అది యతుకనిమాట - ఎట్లనగా, 'మీకులానికితప్పు' అనగా, ఒకడు - 'నేను చిన్ననాడే వేరుపడ్డా' నన్నాడట! వేరుపడినంతమాత్రాన కులానికి గలిగిన తప్పుపోవునా? అట్లే, నీవు భోగకాంతవగుదువుగాక; మాతండ్రి సంబంధమున నాకు తల్లివికాకపోవుటెట్లు? నన్నెట్లు వానిచెడుమనెదవు? అది జరుగనిమాట' అని తా.

క. వల దిటువలెఁ గకూర్చారితి
పలుకులు పలుకంగ, నింత పదరం దగునే?
తలపోసి చూడు లెస్సఁగ
నెలఁతా, రత్నాంగి యొకటి? † నీవొకటియునే.? ౧౧౦

టీక — కకూర్చారితి పలుకులు = కార్యాసక్తిచేత ఔచిత్యమును పాటింపని మాటలు. ఇంత పదరఁ దగునే = ఇంతగా తొందరపడవచ్చునా?

క. కాయములుఁ *గోమరుఁ దిమరపుఁ
బ్రాయములుఁ దలంప నస్థిరంబులు; వీనిన్
స్థాయిగ నమ్మి యకృత్యము
సేయఁగఁ బూనెదవు మీఁది సిలుఁ గెఱుఁగవుగా!. ౧౧౧

టీక.— కాయములు = దేహములు, కోమరు-తిమిరపు- ప్రాయములు = పడుచు దనపు పొగరుతోడి వయస్సును, అస్థిరఁబులు = చంచలములు (కలకాలము నిలుచునవి కావు) వీనిన్ = అట్టి చంచల విషయములను, స్థాయిగన్ = స్థిరముగానుండునవి అని, నమ్మి, అకృత్యము = చేయరాని పనిని, చేయఁగఁబూనెదవు. మీఁదిసిలుఁగు = ఆపైనివచ్చు ఆపదను. ఎఱుఁగవు గదా?

---

† శా. పా.—'నీవొక్కటియే' ('నీవొకటియునే' పూ. ము. తంజ. తాళ. పా.)

* శా. పా.—'కొమిరె, తిమిరపు' ('కొమిరె = ఓకుమారీ (చిత్రాంగి) అని పూ. టీ.)

సారంగధరుడు పినతల్లిని - ఓకుమారీ, అని పిలిచినట్లు టీకా కర్తలకు తోచుట వింత. మరియు, 'కొమిరె' అనుపదమునకు 'యౌవనవతి' యన్న యర్థ మొక

ఆ. వె. ఇపుడు ధైర్య మూని యిసుమంత పువ్వుకో
దండధరునిబాధ తాళలేవు;
పాప మెంచి మీఁదఁ బటుకార్లఁ బట్టించు
దండధరునిబాధ తాళఁగలవె? ౧౧౨

టీక.—ఇపుడు, ఇసుమంత=కొంచెమైన, పువ్వుకోదండధరుని = పూవింటి వాని (=మన్మథుని) బాధ, తాళలేవు. మీఁదన్ = పరలోకమున, పాపమెంచి= నీవుచేసిన చెడ్డపనిని విచారించి, పటుకార్లఁబట్టించు = ఇనుపపట్టుకార్లతో పట్టి నొక్కించు, దండధరునిబాధ = యమబాధ, తాళఁగలవె?

తల్లీ, ఇప్పుడు, సుకుమారములయిన పూలదెబ్బలకే తాళజాలనిదానవు, పిమ్మట కఠినములయిన యినుపపట్టుకార్ల నొక్కులకెట్లు తాళగలవు? తాళజాలవు కావున నిట్టితలపుమానుకో, అని తా.

తప్పుచేసినవారిని కట్టివేసి పట్టుకార్లతో పట్టి నొక్కి బాధించుట పూర్వకాలమున నొక తెరగుశిక్ష.—

వ "నగళంబులయందు...పట్టుకార్లం బట్టించియు...బాధపెట్టుదురు."
—కాశీ. 3-156.

వ. "‡సున్నము మెత్తుటయుం బట్టుకాఱులం బట్టుటయు సౌధ సౌవర్ణ భూషణాది నిర్మాణంబులయంద." (ఆముక్త. 4-187)

టియున్నది. యౌవనవతియు- మదవతియునైన చిత్రాంగిని, కామమెసరేగి కన్నుమిన్నెఱుగక మాటలాడుచున్న సమయమున - 'కొమిరె' అని సంబోధించుట యెంత యపాయకరము? 'కొమరు - తిమిరపు - ప్రాయములు' అని సరియైనపాఠము పూ. ము. నను,— మద. తాళ. ప్రి. లోనునున్నది. 'కొమరు' విశేషణము. (కొమిరె శబ్దమే వృత్తియందు 'కొమరు' గా మారునని శ. ర. కర్త చెప్పియేయున్నాడు.) 'కొమరుం బ్రాయము' (కళా. 4-46) 'తిమిగంపు వయసు' (మను. 4-83) అని, కొమరు తిమిరములనుప్రాయమునకు విశేషణములుగా వాడుట పరిపాటి. అంతేకాక, 'కాయములు - ప్రాయములు, అస్థిరములు' అని చెప్పుచోట కవియైనవాడు ఆ రెండుపదములకునడుమ 'కొమిరె' అని యొక సంబోధనమును పెట్టుకొనుట సరి కాదు. ఇట్లన్నివిధములను 'కొమిరె' పాఠము అసాధువేయగుచున్నది. సూ. ని. ఈ పాఠమునే కైకొన్నది.

‡ శా. పా.—'సున్న మెత్తుటయు' (సున్నముఎత్తుట, మోయించుట' అని

మ. ఖరభానుప్రియసూనుఁ † డెప్పుడో నినుం గారించునే కా; విభుం
డఱచేలోపలి నిమ్మ ¶ పంటివలె నత్యాసక్తి మన్నింప సౌ
ఖ్యరసైకస్థితి నుండి కావరమునన్ X స్థాన కాపత్పరం
పర రాఁ బ్రుస్లైద వే, లయో! విధిఁ దరింపన్ నీతరంబే మహీన్? ౧౧౩

టీక.—ఖరభాను ప్రియసూనుఁడు = సూర్యునికొడుకు = యముడు (ఖరభానుఁడు = తీక్ష్ణములయిన కిరణములుకలవాఁడు. అట్టివాని కొడుకనుటచేత మిక్కిలి తీవ్రముగా బాధించువాడని, సారస్యము.) ఎప్పుడో = ఏదోయొకదినమున, నినున్, ‡ కారించునే కా = బాధించనే బాధించునుగదా!, విభుండు = భర్త, అఱచేలోపలి నిమ్మపంటివలెన్ = అరచేతిలో నిమ్మపండువలె (ఇది ప్రేమను తెలుపు లోకోక్తి) అత్యాసక్తిన్ = మిక్కిలి ప్రేమతో, మన్నింపన్ = గారవించుచుండగా, సౌఖ్యరసైకస్థితిన్ - ఉండి = సుఖముగానుండి, కావరమునన్ = ఒడలిపొగరుచేత, కస్థానక, అపత్పరంపరరాన్ = అనేకాపదలు తటస్థించునట్లు, త్రుస్లైద వేల=ఎందుకు మిడిసిపడెదవు! (నీ యీ దుశ్చరితము నెరిగినచో రాజు నిన్ను దండించును గాని మన్నించడు.) అయో, విధిన్ తరింపన్ = తలవ్రాతను తప్పించుకొనుట, నీతరంబే? = నీవశమా?

చ. అనవుడు నవ్విశాలతరళాక్షి కటాక్షములందు నంకురిం
చిన ♦ కినుకన్ బటాబయలు సేయక నవ్వుముసుంగు వైచి యి

సంజీవనీటీక.)— పాఠము, అర్థము, రెండును అసాధువులే. శిక్ష 'శరీరమునకు సున్నము మెత్తుట' గాని, సున్నము (గంపకుపోసి) నెత్తికెత్తి మోయించుట కాదు.

† శా. పా.—'ఇప్పుడు' ('ఎప్పుడు' పూ. ము.; తంజ. పా.)
ఇప్పుడు (=బ్రతికియుండగానే) యముడు బాధించుననుట సరి కాదు.

¶ పాఠాం.—'నిమ్మపండువలె'

‡ పూ. టీ.—'గారించునే కా = బాధపెట్టునుగదా.'

. . . ధాతువు 'కారించు' గాని 'గారించు' కాదు. (సూ. శ. ర.) "కారించుట To inflict, kill or distroy " (బ్రౌను.)

♦ పాఠాం.—'యలుకన్'

ట్లను నతనిం గనుంగొని; యనంగునిమామ వెలుంగుసానఁ దీ
రిన † కరవాఁడితూపుఁగికురించిన యోర మిటారి చూపునన్. ౧౧౪

టీక.— విశాలతరళాక్షి = (విశాలములును చంచలములునునైన కన్నులుగల-) ఆ చిత్రాంగి కటాక్షములందు = కడకన్నులయందు, అంకురించిన కినుకన్ = మొలక యెత్తిన కోపమును, బటాబయలు సేయక = పూర్తిగా వెలువరింపక, నవ్వు ముసుంగు వైచి = నవ్వుతో కప్పివేసి - (అనగా తనకువచ్చిన కోపము బయటపడకుండానవ్వి) అనంగునిమామ వెలుంగుసానన్ = (మన్మథుని మామయైన చంద్రుని కాంతి= వెన్నెల యను సానమీద, తీరిన = చికిలియైన, కరవాఁడితూఁపున్ = మిక్కిలి పదనైన బాణమును, కికురించిన = వంచించిన అనగా జయించిన - (ఉపమావాచకము) ఓర మిటారి చూపునన్ = సొగసు గర్వముతోఁగూడిన వాలుచూపుతో, కనుంగొని ఇట్లనున్ = ఇట్లుపలికెను.

ఆ చిత్రాంగి, తనకువచ్చిన కోపము తెలియబడకుండునట్లు పౌఢముగా నవ్వుచు, సానబట్టిన మదనసాయకముకంటెను తీవ్రమైన ఓరచూపుతోఁచూచి యిట్లు పలికెను; అని తా.

ఉ. 'ఎన్నఁడు నేర్చినాఁడవుర యీ మటుమాయపుమాట లీవు? నా
కిన్నిదలంప నేమిటికి? నిప్పుడు దోసము పెద్ద చేసి, యా
దున్నవయాళికానిఁ గడు * దొడ్డగఁ జెప్పి, భయంబు సూపి, చ
క్కన్నను దుద్దు వెట్టి, యుఱుకంగఁ దలంచెదు; మానువిూవగల్.

టీక.—మటుమాయపుమాటలు = మిక్కిలి మాయలమారిమాటలు - (మాయము + మాయము = మటుమాయము.) దోసము పెద్దచేసి = ఇదియొక పెద్దదోషముగా ఉగ్గడించి, ఆ-దున్నవయాళి కానిన్ = (దున్నపోతు నెక్కువానిని=) యముని, కడున్ దొడ్డగఁజెప్పి = మిక్కిలి గొప్పగాచెప్పి, భయంబుచూపి = వెరపుగల్పించి, (భయపెట్టి), ననుదుద్దువెట్టి =నన్ను మోసముచేసి ‖ చక్కన్ ఉఱుకన్ తలంచెదవు =

---

† శా. పా.—'కటవాఁడి' ('కరవాడి' పా ముః) కరము + వాఁడి = కరవాడి' నూ. ని.

* పాఠాం —'దొడ్డుగ'

‖ పూ. టీ.—'చక్కన్ = చక్కఁగా, ననున్ = నన్ను (చక్కన్నన్= మన్మథుని - అనియేని). దుద్దు పెట్టి = మోసముచేసి.'

చక్కా పరుగెత్తవలెననుకొనుచున్నావు. ఈవగల్ మానుము = ఈవగలన్ని మానవోయ్.

'దుద్దుపెట్టు' (జాతీయము - శ. ర. లో లేదు) 'To evade, elude' (బ్రౌను.) 'చక్క - ఉఱుకుట' ఇదియును జాతీయమే. 'వాడు చేతులు జాడించుకుంటూ చక్కా పోయినాడు; పోయినవాడు పోయినట్లే చక్కా వచ్చాడు' అని వ్యవహారము. "చక్కపోయినాడు— he departed straightway. He went away. దర్శనము చేసి చక్కావస్తాము. I'll visit him and return at once" (బ్రౌను.)

గీ. 'నినుఁ † గలఁచు భర్త కోపగాఁ' డనఁగ నేల?
'కోల బుజమున నిడి దున్నఁదోలువాఁడు';
'అవ్వ' యన నేల? రాజౌనొ? రడ్డియౌనొ?
నాఁటి; కిపు డేమి రారాదె యేటి * కలఁచ? ౧౧౬

టీక.—కలఁచుఁట = బాధించును; ‡ కోలబుజముననిడి దున్నఁ దోలువాఁడు = దండమునుధరించి - దున్నపోతునెక్కి సవారిచేయువాడు, అనగా యముడు, (యమునికి ఆయుధము దండము; వాహనము మహిషము.)— 'కొయ్య బుజాన పెట్టుకొని - దున్నపోతును తోలుకొనిపోవువాడు - అనగా, సేద్యగాడు, (అని అర్థాం) ♦ అవ్వ = (లోకమున) నింద, రడ్డి = రెడ్డి. అలఁచఁట - ఏటికి = ఎందుకు అప్పలు పెట్టెదవు?

'చక్కఁగా నన్ను మోసముచేసి' అనుట సరికాదు. 'చక్కఁట' ఉఱుకుటకు విశేషణముగాని దుద్దుపెట్టుటకు కాదు.— చక్కని + అన్న = చక్కని యన్న; చక్కనన్న, అగునేగాని 'చక్కన్న' యెన్నటికిని కాదు. 'చక్కని + అయ్య = చక్కయ్య; చక్కని + వాఁడు = చక్కవాఁడు' అనురీతి సంధి కార్యములు విన నింపుగానివి. శాస్త్రవిరుద్ధములునున్నా.

† శా. పా.—'కలయుభర్త'

కలయుభర్త; కలయునిభర్త, అని భర్తలిరువురుండరు. 'కలఁచు - భర్త' అను పాఠము, పూ. ము. నను, తంజ. మద. వ్రాతప్రతులలోనునున్నది. ('ననుఁగలఁచు' అని, పాఠాం.)

* శా. పా.—'అలఁప' (అలఁచ - పూ. ము.; తంజ. తా. పా.)

‡ పూ. టీ.—'కోల...వాఁడు = సేద్యగాఁడు' అని మాత్రమే.

♦ పూ. టీ.—'అవ్వ = కలహము'

'నీభర్త కోపగాడు; నిన్ను బాధించును; యముడు నిన్ను నరకమున మిక్కిలి కష్టపెట్టును; నీకు లోకమున పెద్ద నింద కలుగును;' అని నీవు నన్ను బెదరించుట యెందుకు? నాఁటికి (=పాపవిచారణ కాలము నాటికి) రాజేయగునో రెడ్డేయగునో ఆమాటలతో నిపుడేమిపని? రావోయి, నన్నెందుకు బాధించెదవు.—అని,తా. 'రాజో - రెడ్డో' అని లోకోక్తి. లోకములో - రాజు - రెడ్డి, న్యాయాధికారులు. ప్రకృతమున చిత్రాంగిని విచారించి దండించు భర్త - 'రాజు'; నరకమున శిక్షించు యముడు (దున్నను తోలువాడుగావున) 'రెడ్డి' యని చమత్కారము.

క. ఇక్కల్ల దెలిసి విభుఁ డిం
కొక్కప్పుడు సేయుచేత కొప్పితిఁ; బని లే
దెక్కడితగ? వెక్కడికోల?
యెక్కడివా? వేల? కొమ్మ లెవ్వరి సొమ్ముల్.? ౧౧౭

టీకా.—ఇక్కల్ల = ఈతప్పుపని, – తగవు = ధర్మము; కోల = పాపము; వావి = వరుస; ఏల = లేనిపోని ధర్మవిచారము లెందుకు? కొమ్మలు = స్త్రీలు, ఎవ్వరి సొమ్ముల్ = ఒకరి సొత్తా? (వావి + ఏల = వావేల.)

గీ. వలచి పట్టినఁ దాలిమి వదల కిప్పు
డెన్ని చెప్పెదు తగవు * లీ వేకతమున!
మొనసి యూరకె రతిరంగమునకు రాని
సుద్దు లివి యేల చాలించు ‡ సుగుడి వోడు. ౧౧౮

కలహ మెవరికి! ఎవరితో? 'అవ్వ' కు కలహము అను నర్థముకలదా? లేదు. "అవ్వ =నింద" (శ. ర.) "అవ్వ ill fame, bad name. Clamour, disturbance. అపకీర్తి. రచ్చ. రట్టడి" (బ్రౌను)

* పాఠాం.— 'తగవు-వివేకితనము.' (శ. ర. చూ. 'సుగుడి.')

‡ శా. పా — 'సుగుణివోడు.' ('సుగుణవోడు' పూ. ము. పా.)

'సుగుణి'; 'దుర్గుణి' యను రూపము లసాధువులు. సుగణములు కలవాడు 'సుగుణుడు' కాని 'సుగుణి' కాదు. శ.ర.లో. 'సుగుడి' అను పదముక్రింద చూపబడిన ప్రయోగములలో ఈ పద్యమునొకటి. కావున శా. పా. తప్పు. 'సుగుడి' పాఠ మొప్పు.

టీక.—వలచిపట్టినఁ = ప్రేమించి ఆశ్రయింపగా, తాలిమి = ఓర్పు, వదలక, ఈవు = నీవు, ఏకతమునఁ = ఈ యే కాంతసమయమున, మొనసి = అది యొక పనిగా పూనుకొని, తగవులు = నీతులు, ఎన్ని చెప్పెదు= ఏకరువు పెట్టెదవు, రతిరంగమునకురాని సుద్దులివి=(జాతీయము) ఇవి పనికిమాలిన మాటలు. (సురత క్రీడ కుపకరింపని ప్రసంగములు అని, భా.) ఏల = ఎందుకు? సుగుడివి- ఔదు = మంచి బుద్ధిమంతుడవగుదువు. చాలించు = అప్రసంగములు కట్టిపెట్టుము.

క. ‡వలవదురా రతి మరునకు?
వలవదురా రంభ యక్షవరసూనునకుఁ?
వలవ దురాశలఁ బెట్టఁగ
వలవదు రా వట్టి ♦జాలి వార్తలు †విడరా. ౧౧౫

టీక.—రతి = రతీదేవి, మరునకుఁ = మన్మథుని; యక్షవరసూనునకుఁ = నలకూబరుని, రంభ, వలవదురా = కామించలేదటరా? వలవఁ = స్త్రీ కామిం

‡ శా. పా.—‘వలవదుగారతి.- ‘వలవదుగా రంభ’. (ఇది పూ. ము పా.) ‘వలవదుగా = మోహింపలేదా’ అని పూ. టీ.

మద. తంజ. వ్రాతప్రతులలో ‘వలవదురా’ అను పాఠమున్నది. పద్యమున క్రింది రెండు చరణములయందువలెనే పై రెండు చరణములందును ‘వలవదురా’ అని యమక ముద్దిష్టము. కావున శా. పా కంటెను వ్రాతప్రతులపాఠము రుచిరతరము. ‘వలవదుగా = మోహింపలేదా’ అను అర్థము సమర్థము కాదు.

♦ శా. పా.—‘జోలివార్తలు’ (ఇదియును - పూ. ము. పాఠమే) అర్థమేమో? పూ. టీ. లో లేదు. ‘జాలివార్తలు’ అని తంజ. పా.

తంజ. పా. సరియైనదని యీక్రింది పంక్తులు చెప్పుచున్నవి.—

‘మంచివాఁడవునీవు మరవుమీ వట్టి
జగజాలిమాటల జరిపెదుపొద్దు’ (నవనాథ - పు. 49)

† శా. పా —‘విడుమీ.’ (‘విడురా’ అని పూ. ము. పా.)

స్వాతంత్ర్యమును గైకొని రాకొట్టిపిలుచు పట్టున ‘విడుమీ’ అను పాఠము కంటెను ‘విడరా’ అను పాఠముచితతరముగదా? ‘విడురా’ అనుట తప్పు. (‘వినురా; కనురా; చేయురా, ఇత్యాదు లసాధువులు.’ సులభవ్యా. క్రి. ౩౮.) “ఏలరయీ చలంబుడిగియేలర.” (మను. 3–98) “ఏలర యింత వింతచలమేలర నన్ను” (శివ లీలా. 2–63)

చగా, దురాశలఁబెట్టఁగన్ = అడియాసల పాలుచేయుట, వలవదు - వద్దు (= పనికి రాదు) రా = రమ్ము. వట్టిజాలివార్తలు = పనికిమాలిన విషాదకర కథలు, విడరా = విడిచిపెట్టరా.

'మరునకు వలచు' - 'నలకూబరునకు వలచు' అను పలుకుబడి గారనదే.—
'వలచుట కష్టమా? వలవదే రంభ, నలకూబరునకును? నలమహీపతికి
వలవదె దమయంతి? - వలరాజునకును, వలవదె రతిదేవి? - వలపేమిచేసె?

(నవనాథ - పు. 49)

సీ. దారువనస్త్రీలఁ దగిలెఁ గాని, య దేమొ
నీవలె ముక్కంటి నేరఁ డయ్యె;
గారాబుఁ†గూతురి గవిసెఁ గాని, య దేమొ
నీవలెఁ బరమేష్ఠి నేరఁ డయ్యె;
అలయహల్యాకాంత నంటెఁ గాని, య దేమొ
నీవలె జంభారి నేరఁ డయ్యె;
గురునియిల్లాలితోఁ గూడెఁ గాని, య దేమొ
నీవలె నుడురాజు నేరఁ డయ్యె;
గీ. వారికంటెను హెచ్చైనవాఁడ వార!
నీకుఁ గలబుద్ధి వారికి లేకపోయె;
నీవు నాఁటికి లేక పోయితివి గాక,
చేరి వారల మోజలు చెఱుప లేవె?, ౧౨౦

వేంకట్రాయశాస్త్రిగారి వ్రాతలలో 'చేయురా - పాడురా - అడుగురా' అను రూపములే కనబడుచున్నవి. "ఓరీ బాణా - బాణా, వరమడుగురా, అడుగురా, అని దీనముగా బతిమాలుకొనఁగా." (ఉష - పు. 13)

† శా. పా.— 'కూఁతునే' ('కూతు రిగదిసె' పూ. ము. పా. 'కూఁతురు' తంజప్రతులపాఠము.)

చిన్నయసూరి 'కూఁతుఱి నిత్యాదిరూపంబులు గ్రామ్యంబులని యెఱుంగునది' (బా.అచ్చి.౯) అన్నాడు గనుక శాస్త్రిగారు 'కూఁతురిన్' అను పూర్వపాఠమును 'కూఁతునే' అని దిద్దివేసినారు. దిద్దుట పొరపాటు. అథర్వణుడు; అహోబలపండితుడు-

టీక.— ముక్కంటి = ఈశ్వరుడు, దారువనస్త్రీలన్ = దారుకావనమున నున్న మునిపత్నులను.— పరమేష్ఠి = బ్రహ్మ, గారాబుకూఁతురిన్ = ప్రేమ పాత్రమయిన బిడ్డను (సరస్వతిని), జంభారి = ఇంద్రుడు, అహల్యాకాంతన్ = గౌతముని భార్యయైన అహల్యను.— ఉడురాజు = చంద్రుడు, గురుని యిల్లాలితోన్ = బృహస్పతి (గురువుగారియొక్క - అనియును) భార్యయైన తారతోను.— కలిసిరిగాని, నీమాత్రము ధర్మము నెరుగకపోయిరిగదా! నాడు నీవేయున్నచో - వారి ఓజలు = బుద్ధులు, చెలుపలేవె = చెడగొట్టియుండవా?

ఉ. నావుడు నిట్లనున్ సుజననాయకుఁ డీ వెడమాట లేల త
ల్లీ వినవమ్మ యీజగము లెల్ల సృజింప భరింప నొంపఁ జా
ల్దేవత లెట్లు వర్తిలిన లెస్సవు†గాకవి ‡ చెల్లవొడ్లకున్
నీ విపు డెన్నరంభ, రతి, నీగతిఁ బుత్త్రిలఁ బల్కఁ బట్టెరే? ౧౨౧

టీక.— సుజననాయకుఁడు = సుజనశ్రేష్ఠుఁడైన సారంగధరుడు, ఇట్లనున్ = ఈరీతిగాపలికెను. తల్లీ, ఈజగములెల్లను, సృజింపన్ = పుట్టించుటకును, భరింపన్ = పోషించుటకును, నొంపన్ = నశింపజేయుటకును, చాల్ = సమర్థులయిన, దేవతలు, ఎట్లు వర్తిలినన్, లెస్స+అవుంగాక = చెల్లుఁబడియగునుగాని, అవి = అవర్తనలు, ఒడ్లకున్ = ఇతరులకు, చెల్లవు = తగవు.

క. §మన నేరవు పతిమతి రాఁ
గన నేరవు సుగతి; తగవు గా దన్న సహా

మొదలగు వైయాకరణులు 'కూఁతుఁన్' అనవచ్చునన్నారు. వ. సు. కర్త మొదలగు కవులు - అనియునున్నారు. (వివరములకు చూ. బాల. శర. పు. 23.)

ఇంకొక్క ప్రయోగము.—

మ. "పెండ్లికూఁ, తురిఁగావించిరి పేరటాండ్రు మహీభృ
త్పుత్రిన్ బ్రమోదంబునన్" కులశేఖరమాహాత్మ్యము. 4. ఆ. (నూ. ని.)

† శా. పా.—'గాకివి' (ఇది, పూ. ము. పా.) 'ఁగాకవి' తంజ. తా. వా. ఉచితతరము.

‡ శా. పా.— 'చెల్లవేరికిన్' ('చెల్లవొడ్లకున్' పూ. ము; తంజ. పా.— ఉచితతరము.)

§ శా. పా.—'మననేరవు; పతిమతిరాఁ గననేరవు సుదతి;'—

యన నేర, వెంత సెప్పిన

విన నేరవు, చాలుఁ జాలు విడు పోవలయున్. ౧౨౨

టీక.—పతిమతిరాన్ = భర్త మనసువచ్చునట్లు (అనగా అతనికి నీపై నను గ్రహము కలుఁగునట్లు) మన నేరవు = వర్తింప నేరవు.— (మను = వర్తించు. శ. ర. 'లో, కుల చిత్తములకు వేగ్రుఁగగు, కొలఁదిమనన్ గుంతి పెద్దకొడుకున కమరున్.' విరాట. 2—190. 'ఇట్లు గామనిగ వామరొ వాము' వసు. 6-57).— సుగతిన్ = మంచి మార్గమును, కన నేరవు = నీకై నీవు తెలిసికొనలేవు. తగవుకాదన్నన్ = ఇది ధర్మము కాదని చెప్పినను, అహా. అన నేరవు = అఁహా, ఇదియిట్టిదా యని గ్రహింపజాలవు. ఎంత చెప్పినను విన నేరవు.

క. అని పల్కు నతని తాల్మికి
మనమున నెఱి విఱిగి చాల, మఱియును గలిఁ బో
సిన ♦ వెనుక నుట్లకడఁ జూ
చినగతి నను, నతివ; యాస చెడ్డది గాదే! ౧౨౩

టీక.—అని, పల్కు = పలుకుచున్న, అతని - తాల్మికిన్ = తనకు లోబడని ఆ సారంగధరుని మనోనిగ్రహమునకు, మనమునన్ - నెఱివిఱిగి = ఉత్సాహము చెడి (=ధైర్యము సడలి) యును, కలిపోసిన వెనుకన్ = (అన్నములో) పుల్లనీళ్లు పోసినతరువాతగూడా, ఉట్లకడన్ చూచినగతిన్ = (పెరుగుకొరకు) ఉట్లవంక చూచినవిధముగా, అతివ = ఆత్రాంగి, అనున్ = ఇట్లనెను. ఆస చెడ్డది కాదే = ఆశ చెడ్డదిగదా (అవునన్న మాట)

క. ఊరా యైనఁ గరఁగు నేనిపు
డీ యాడినమాటలకు నొకింతఁ గరఁగ వే
మోయి యిది నీకు మంచిదొ
కో? యాఁడుది యుసురు మన్నఁ గొఱ గాదుసుమీ. ౧౨౪

వారిటీక లేదు. కాని వారుంచిన విరామచిహ్నములనుబట్టి యేర్పడు అర్థమిది. 'సుదతీ, మన నేరవు = నీవు బ్రతుకజాలవు. పతిమతిరాన్ = భర్త మనసు రాగా, కన నేరవు = చూడజాలవు.— ప్రా. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోనుగూడా 'సుగతి' అను పాఠమున్నది. (సూ. ని. 'సుదతి' పాఠమునే గ్రహించినది.)

♦ పాఠాం.—'వెనక'

టీక.—ఆఁడుది, ఉసురమన్నన్ = దుఃఖపడినయెడల, కీడుగాదుసుమీ = మంచిదికాదుసుమా; (నీకు తప్పక కీడుకలుగునని బెదరింపు.)

చ. కలికి పిసాళి వాలుఁ దెలిగన్నులపై నిడ నేల కెంపు? నా
పలుచనిమోవి కెంజివురుపై నిడరా, నెఱజాణ; నాయెదన్
నిలుపఁగ నేల గోళ్లు? బలునిబ్బర పబ్బర ప్రుబ్బు గబ్బి గు
బ్బలపయి నిల్పరా, సుగుణ; పైపయి రేఁపకు కోపతాపముల్.

టీక — నెఱజాణ = ఓయి రసికశ్రేష్ఠుడా. కెంపున్ = రక్తిమను, కలికి... కన్నులపైన్ = మనోజ్ఞములును — ప్రకాశవంతములును — నిడుదలును - నిర్మలములును — నైన నీకన్నులయందు, ఇడనేల = ఎందుకుచేర్చెదవు? పలుచని...నిడరా= చిగురాకువలె ఎఱ్ఱనై — పలుచనై యున్న నాయధరమునందు చేర్చరా — (కోపముచేత నీవు కన్నులెఱ్ఱజేయుటయెందుకు? దంతక్షతములచేత నామోవి నెఱ్ఱజేయుము, అని భా. ఎఱ్ఱదనమును తెల్లని కన్నులపై చేర్చుటకంటే, ఎఱ్ఱని మోవిపైచేర్చుట యుచితమని చమత్కారము.)

గోళ్లు = (గోడులు) దుఃఖములు, నాయెదన్ నిలుపఁగనేల = నామనసునకు కలిగించుటయెందుకు? గోళ్లు = గోరులు, నా...గుబ్బలపయిన్ నిల్పరా; (నన్నాదరించి యెందుకు గోడుపెట్టెదవు? పాలిండ్లపట్టి సుఖింపరా, అని భా.— గోళ్లు ఉంచదగినతావు గుబ్బలుగాని హృదయము కాదని, చమత్కారము.) కోపతాపముల్ పైపయిన్ రేఁపకు = నా కూరక కోపమును తాపమును కలిగింపకుము — (నీవు కన్నులెఱ్ఱజేయుటచేత కోపమును, నిరాదరించుటచేత తాపమును నాకు కలుగుచున్నవి. అట్టి పనులుచేయకుమని, భా.— కెంపును - గోళ్లను, పైపైనెక్కడనో యుంచి వ్యర్థముగా తాపమును కలిగింపకుమని చమత్కారము.)

ఉ. వే దన మించునీవిరహవేదన తాళఁగఁ జాలఁ; గంతునిన్
సా దన రాదుగా! సనదుసాదన చూపఁ దొడంగె; గాడ్పు దా
నీఁ దన వచ్చునే? మొదల నీ, దసలాంకృతి వేఁడి సూపుచున్;
బో దనఁజెల్లునా? కడకుఁ బోదనయంబు శుకంబు, ప్రేలుచున్.

టీక.—* వేదు + అనన్ = ఏదుపందిరోఅన్నట్లు, మించు = అంతకంత

* పూ. టీ.— 'వేదు అనన్ = వెఱ్ఱియనునట్లుగా'.

కనతిశయించుచున్న (ఏసుపంది చలపట్టినయెడల ముండ్లతో పొడిచి ఇజ్జరమజ్జరచేసి మిక్కిలి బాధించును. అట్లే బాధించుచున్న) ఈ విరహవేదనన్ — తాళఁగఁజాలను = సహింపలేను. కంతునిన్ = మన్మథుని, సాము = మంచివాఁడు, అనరాదుగదా, (ఎందువల్లననగా) తనదు సాదనన్=తన శరప్రయోగకౌశలమును, (నామీఁద) చూపదొడంగెను. గాడ్పున్ = ఈ గాలిని, ‡ ఈఁద = చల్లనిగాలి - అనవచ్చునే =అనరాదు (ఎందువల్లననగా) అనలాకృతిన్ = అగ్నివలె, వేఁడిచూపుచున్ = వేడి

వేసు, అను పదమునకు వెఱ్ఱి యనునర్థము నిఘంటువులలో లేదు. ఆ యర్థము గలపదము 'వేసుఱ' గాని 'వేసు' కాదు. బ్రౌణ్యము లో 'వేసు for ఏసు - A porcupine.' అని యున్నది.

మానసిక వ్యాపారమయిన విరహతాపమును ప్రాణివైన యేదుపందితో పోల్చవచ్చునా? యని శంకింపపనిలేదు. కల్పనము కవి వివక్షాధీనము.—

చ. 'అలుకకు మన్నఁదే ఇది; మఱియంతటనుండియు వేళవేళ నె
చ్చెలులిడు తెల్వులన్ మఱచెఁ జింతలసంతసుసంబులన్ సమా
కలితతమించె సొమ్మడని కార్శ్యమునన్ హృదయంబునన్ సదా
పలపలగాఁగ నీలముల బన్నసరంబయి నిర్మలాంగికిన్' (ఆముక్త. 5-83,)

ఈ పద్యమున స్వాస్థ్యమును - చింతయును, ఒకదానివెనుక నొకటివచ్చుట ఎడమెడముగా నీలాలుకూర్చిన వజ్రాలసరముగా చెప్పబడినది.

గీ. 'ఎలసి యేప్రొద్దుఁ గను వొండనీక మరుఁడు
కలహమున కంకకాండయి కాలుద్రివ్వఁ
బాండుబహుళ క్షపా పరంపరలు వెషల
కింటిలో నేదుము ల్లయ్యె నిందుముఖికి.' (ఆము. 5-84)

ఈ పద్యమున శుక్లపక్ష బహుళపక్ష రాత్రుల పరంపర యేదుముల్లుగా అధ్యవసింపబడినది.

‡ పూ. టీ.—'ఈఁదు = చలి'

గాడ్పును 'చలి' అనవచ్చునా? అని వారిటీక. గాడ్పును 'చలి' యనఁగూడదు సరేగదా, అసలు 'ఈఁదు' అను పదమునకు చలియను నర్థములేదు. కావున ఆ టీక అంతయునుతప్పే. పద్యములోని పదము 'ఈఁద' గాని 'ఈఁదు' కాదు. "ఈద Breeze" (బ్రౌను.) శ. ర. లో. 'ఈఁదు = వాయువు' అని యున్నది. విచార్యము.

కలిగించుచు, మెదలనీదు.— శుకంబు = చిలుక, ¶ బోద = పసిది, అనవచ్చునా? —అనరాదు (కారణమేమనగా) అనయంబు పేర్లులుచుక = ఎప్పుడును పదరుచూ, కదపక—పోదు = వదలి అవతలికి పోనేపోదు.

సీ. లతకూన యని తగు ల్మతిఁ దలంపఁడు గదా
వేఁడితావులఁ జల్లి వేఁచుఁ గాని,
జలజగంధి యటంచు సంభ్రమింపఁడు గదా
చుఱుకుసోఁకుల మీఁద సుడియుఁ గాని,
చిలుకలకొలికి యం † చెలమిఁబైకొనఁడు గా
♦ చిగురుటాకుఁగటారిఁ జిమ్ముఁ గాని,
కలువకంటి యటంచు నలరఁ జేయఁడు గదా
యుడుకువెన్నెల గాయఁ దొడఁగుగాని,
గీ. మధుఁడు * సారంగరథుఁడు మన్మథుఁడు విధుఁడు
‡ వసులపాఁతఱ లై నీదు నుసుల నీయ

¶ పూ. టీ.—'బోదు అనక చెల్లునా = పెంపుడని చెప్పఁదగునా?'

నిజముగా 'బోదు=పెంపుడు' అని చెప్పదగదు. ఎందువల్ల? ఆపదమున కా యర్థము లేదుగనుక. "బోదు = ఎద్దుగంత; గోము" శ. ర.— "బోదు - The sacking in which oil bottles are packed on bullock. సాగరము మోసే యెద్దుకు గంతమీదవేసేది". (బ్రౌను.)

పద్యములోని పదము 'బోద' గాని 'బోదు' కాదు. (బోద + అనక = బోదనక) 'బోద = పక్షిలోనగువానిపిల్ల. అంచబోద; లేటిబోద'. (శ. ర.)

ఉ. "వీణియమట్టుటల్ మిగుల వింతలు, పెంపుడు చిల్కబోదతో
రాణదలిర్పఁ బల్కుట కరంబపురూపము". (కాళ. మా. 2-83)

† కా. పా.— 'చలమిపై.' - 'చెలమిఁబై' అని పూ. ము. పా. గుణవత్తరము.

♦ పాఠాం.— 'చిగురుటాకెదనాటి.'

* కా. పా.— 'సారంగధరుఁడు.' (ఇది. పూ. ము. పా.)

‡ కా. పా.—'వసుల పాతరలై.' - 'పాఁతఱ' సరియైన రూపము (చూ. శ. ర)

రెటుల ‡నిఁక దాళఁ గల' దని యెఱుఁగ వైతి;
కటకటా నీకు దయ లేదుగా! యొకింత. ౧-౨౭

గీతములోని మధుఁడు, సారంగరథుఁడు, మన్మథుఁడు, విధుఁడు, వరుసగా సీసపాదములు నాలుగింటను కర్తలు. స్త్రీ పర్యాయములయిన లతకూన, జలజగంధి, చిలుకలకొలికి, కలువకంటి, అను పదము లీ పద్యమున సాభిప్రాయములు.—

టీక. —మధుఁడు = వసంతుడు, వేఁడితావులనుచల్లి = వేడివేడి పరిమళము లను విసరి (విరహులకు సిత్తావులు, వెన్నెల మొదలగునవి తాపకరములు) వేఁచుఁ = బాధించును కాని- 'లతకూనయని = ఈ చిత్రాంగి కన్నెపడుచు గదాయని, తగుల్ = స్నేహమును' (లతకూన కావున తగులుకొనుట స్వభావము) మఱిఁ - తలంపఁడుగదా? (లతలయెడ స్నేహము కలిగియుండవలసిన వసంతుడు, కేవలము 'లతకూన' యే యైన చిత్రాంగియెడ స్నేహమునుచూపక బాధించుచు న్నాడని భావము; మధుడు అను నాయకుడు, లతకూన = పడుచుపిల్లగదా- అని, (చిత్రాంగియెడ) తగులు = వలపు సంబంధమును, మఱిఁ, దలంపఁడు = భావిం వించుటలేదని ధ్వని.—)

♦సారంగరథుఁడు = (సారంగ = జింక, రథుఁడు = వాహనముగాగలవాడైన) వాయువు, చుఱుకు సోఁకులఁ, మీఁద-సుడియుఁ = సుళ్ళుసుళ్ళుగా పైనబడును-కాని, జలజగంధి = ఉత్తమస్త్రీ- అటంచుఁ. సంభ్రమింపఁడు = సంతోషింపడుగదా? (జలజగంధమును, మెచ్చివహించి తిరుగవలసిన వాయువు,

---

‡ శా. పా.—'నిటుదాళఁగలదని.' – అంటే అర్థమేమో వారుచెప్పలేదు. ('ఎటులనిగదాళ.' అని పూ. ము. పా.; 'ఎటుల నిఁక...' అని. తంజ.పా.)

♦ పూ. టీ.— 'సారంగధరుఁడు=వాయువు.'

మూలమునను, టీకలోనుగూడా 'సారంగధరుఁడు' అనియేయున్నది; కాని సరికాదు. మధుఁడు; మన్మథుఁడు; విధుఁడు, అనుపదములవరుసలో నడుమ (సారంగ) ధరుఁడు - అనియుండుట శబ్దాలంకార మర్యాదకు విరోధము. అంతేకాక 'సారంగధరుఁడు' అను పదమునకు 'వాయువు' అనే యర్థము భాషలో లేదు. వాయువు సారంగమును (= జింకను) ఎక్కువాడుగాని ధరించు (=ఎక్కించుకొని తిరుగు) వాడు కాడు, కావున శాస్త్రిగారిపాఠము అర్థముకూడా తప్పే. అలంకార మర్యాదనుబట్టియు; అర్థమును బట్టియు పాఠము- 'సారంగరథుఁడు' అని యుండవలెనని నేనూహించినాను.

ఉత్తమమైన జలజగంధముగల చిత్రాంగిని మెచ్చి సంతోషించుటలేదని- భా; సారంగరథుడు- అను నాయకుడు, జలజగంధి = పద్మినీజాతి నాయికకదా- అని, సంభ్రమింపఁడు = (ఎత్తుకొని తిరుగుట లేదు) అని ధ్వని.

మన్మథుఁడు, చిగురుటాకు కటారిన్ = చిగురాకుకత్తిని, చిమ్మన్ = విసరిబాధించును-కాని; చిలుకలకొలికి = సొగసైన కనుకొలుకులుగలది. అని, ఎలమిన్ = ప్రేమతో. పైకొనఁడు = కవియుడుగదా? (చిలుకనెక్కెడు వాడైన మన్మథుడు చిలుకలకొలికియైన చిత్రాంగియెడ ప్రేమచూపుటలేదని - భా; మన్మథుడు - అను నాయకుడు, చిలుకలకొలికి = చిలుక కొలుకులవంటి సొగసైన కనుకొలుకులు కలది. (= (Bright - eyed) గదా యని, తమకమునవచ్చి పైబడుట లేదని - ధ్వని.)

విధుఁడు = చంద్రుడు, ఉడుకు=వేడియైన, వెన్నెలఁగాయన్, తొడయన్= పూనుకొనును - గాని' కలువకంటి = కలువలవంటి కన్నులుగలది. అటంచున్, అలరఁజేయఁడు = సంతోషింపజేయడు - గదా? [కలువలను అలరింపఁ (=వికసింపజేయవలసిన చంద్రుడు కలువకన్నులుగాగలదియైన చిత్రాంగిని, అలరింప (సంతోషింప) జేయలేదనిభా - చంద్రుడు- అను నాయకుడు, ఇది కలువకంటి=సొగసైగకన్నులుగలది) గదాయని వచ్చి కలసి రతిసుఖములచేత నలంకరించుటలేదని - ధ్వని]

ఇట్లు, మధుఁడు, సారంగరథుఁడు, మన్మథుఁడు, విధుఁడు, అను నలువురును * వసులపాతరలై = వసులపాతరయను పందెపు పుంజులవంటివారై, నుసులనీయరు = మెదలనీయరు. ఇఁక నెటుల తాళఁగలదు' అని, ఎఱుఁగవైతి = తెలిసికొనలేకపోతివి. కటకట =అయ్యో, ఒకింత = కొంచెమైనను, నీకు దయలేదుగా.

---

* పూ. టీ.—'వసులపాతరలై = వసులనఁగా తాళవృక్షాదులను చీల్చుటకు సాధనమైన యినుపమేకులు- వానికి స్థానములై నుసులనీయరు.'

ఇనుపమేకులుగాని, వానికి స్థానములగు పెట్టెలు - బుట్టలు మొదలగు వస్తువులుగాని తమంతట తామెగిరివచ్చి మానవులనుబాధించుట లోకమున నెందునుకనబడదు. ఇక పాతర యన్ననో నేలనుండు 'గొయ్యి'. గోతులు - నూతులు కదలునవి కావు. కదలింపబడునవియును కావు, కావున 'మేకుల పాతరలు బాధించు' నను వ్రాత వెఱ్ఱివ్రాత. 'వసులపాతఱ' నామరూపముల నెరుగని యనుచితపువ్రాత.

శ. ర. కర్త. 'వసులపాఁతఱ = ఒక దినుసు కోడిపుంజు' అని యర్థముచెప్పి ఆయర్థమున కీ పద్యమునే యుదాహరించియున్నాడు. విదేశీయుడైన బ్రౌను, 'వసు

ఓరి సారంగధరుఁడా, ఎంత కఠినుఁడవురా! ఇది ప్రాయపు పడఁతియయ్యెను. ఏకాంతమున నొంటరిగానుండెను. మధు మన్మథాదులు పురుషులయ్యును – ఏవిధమైన సుఖమును కలిగింపక పైపెచ్చు నొగిలించుచుండిరి. కామపీడితయైన యీయబల యిఁక నెట్లు తాళఁగలదు? అని అయ్యో! ఇంతమాత్రము యోచింపకపోయితివిగదా! అని తా.

గీ. *తిమ్మరి గదా సదాగతి తెలిసి చూడ,
మెఱియుఁడు గదా యనంగుఁ డేతఱి, మఱి మఁడి

లపాతర A sort of fighting cock నొకవిధమైన పందెపు కోడిపుంజు' అని వివరించి యీ క్రింది పద్యమునుగూడా సూచించియున్నాఁడు.—

సీ. 'కత్తులపోఁది సింహగాలి భేతాళుండు – వసుల పాతర పాదరసముచిలుకు, టుమ్మ సుడిగాలి చక్రంబు నలజడదరి, యనెడు పేరుల పుంజులఁగొని మురించి.' (హంస. 3–215.)

శబ్దార్థనిఘంటువులో 'అరజుట్టు' క్రింద పందెపు కోడిపుంజుల భేదములలో 'వసులపాఁతఱ' పేర్కొనబడియున్నది. పూ. టీ. కర్త లేదియు నెఱుగరుగదా!

* శా. పా.— 'డిమ్మరి' ('దిమ్మరి = సంచరించువాఁడు. తిరుగుపోతు అని యర్థాంతరము.)'- అని పూ. టీ.

'డిమ్మరి' యనగా డిమ్మకలవాడు (డిమ్మ + అరి) గాని 'సంచరించువాడు కాడు. (చూ. శ. ర.) సంచరించువాడు 'తిమ్మరి'. (= తిమ్మరు స్వభావము కలవాడు.) 'తిమ్మరు = సంచరించు' (శ. ర.)

ఉ. 'అమ్మకచెల్ల నేను వెలయాలనొ దిమ్మరినై పురంబునన్
దిమ్మరఁ జూచెనో' - (శుక 2-217) శ. ర.

('తిమ్మరినై పురంబునన్ దిమ్మర.') అని వావిళ్ల ప్రతిపాఠము. అసాధువు.) దేశదిమ్మరి (దేశము + తిమ్మరి) = దేశములు తిరుగువాడు. (బ్ర. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారు 'దేసదిమ్మరి' అన్నారు. చూ. క్రీడా. పీఠిక. పు. 95.) బ్రౌణ్యమున "దిమ్మరి, దిమ్మరి, దేశదిమ్మరి A vagabond" అనియున్నది. దానిని చూచియే కాబోలు పూ. టీ. కర్తలు 'దిమ్మరిగదా' అన్నారు. పొరపాటు. 'తిమ్మరి' యే 'దేశదిమ్మరి' యను సమాసమున సంధివశమున 'దిమ్మరి (=దిమ్మరి) అయినది.

యఁడు గదా యల్ల జైవాతృకుఁడు వలంప;
నిట్టిచెడుగులచే †బాధ లెట్టు లోర్తు. ౧౩౮

టీక.— సదాగతి = వాయువు, ('వాయుర్మాతరిశ్వాసదాగతిః' అమ.) త్రిమ్మరి = తిరుగుబోతు = నీతినియమములేక వర్తించువాఁడు, అని యర్థము. (గాలి యెల్లపుడును తిరుగుచుండుట స్వభావముగలది యని భావము.— గాలి, సదాగతి (=సర్వదా సంచరించునది) కావుననే త్రిమ్మరి (=తిరుగునది) యని సారస్యము.); అనంగుఁడు = మన్మథుఁడు, మెఱియఁడు = మూఢుఁడు = మొరటువాఁడు. అని యర్థము.—

[మెఱియ = గుండ్రాయి, మెఱియయైనవాఁడు = మెఱియఁడు = (బిడ్డఁడు కొడుకఁడు; వంటిపదము.) బండవంటివాఁడు = కఠినుఁడు; 'మెఱియలవంటి రక్కసులు మిక్కిలి లెక్కకుమీఱి' ప్ర. ప్ర. 1-81)

మెఱియఁడు = ప్రకాశింపఁడు = కంటికి కనపడఁడని భా. మన్మథుఁడు, అనంగుఁడు (= అంగములేనివాఁడు) కావుననే, మెఱియఁడు = (కంటికగపడఁడు) అని, సారస్యము.

జైవాతృకుఁడు = చంద్రుఁడు, ('అబ్జో జైవాతృకః సోమః' అమ) మడియఁడుగదా = మడ్డివాఁడు (Stupid) గదా, అని యర్థము. (మడియఁడు = చావఁడు, అమృతమయుఁడని భా. చంద్రుఁడు, జైవాతృకుఁడు = దీర్ఘాయుష్మంతుఁడు, ('జైవాతృక స్స్యాదాయుష్మాన్' అమ.) కావున మడియఁడు = చావఁడని సార.) ఇట్టి చెడుగులచేఁ = త్రిమ్మరులు, మెఱియులు, మడియలు నగు ఇటువంటి దుర్మార్గులచేత (=మలయపవన మదన చంద్రులచేత) అగు (అధ్యాహార్యము) బాధ. ఎట్టులోర్తును? = ఓర్వఁజాలను)

అంతేగాని అది సరళాదిపదము కాదు. పూ. ము. నను, 'మడియఁడు' అను పదము క్రింద. శ. ర. లోను, 'త్రిమ్మరిగదా' అను పాఠమున్నది. పూ. టీ. కర్తలు గమనింపలేదు. మరియును వారు 'దిమ్మరి = తిరుగుపోతు' అన్నారు. 'తిరుగుపోతు' అను రూపమసాధువు. 'తిరుగుఁబోతు' సాధువు, (శ. ర. లో ఉన్నది.)

† కా. పా.—'బాధకెట్టులోర్తు' ('బాధయెట్టులోర్తు'. పూ. ము.; శ.ర.; 'బాధలెట్టు' తంజ. తా. పా.)

*'మలయపవనుడు నీతినియమములేక వర్తించువాడు, మన్మథుడు కఠినుడు = కనికరములేనివాడు; చంద్రుడు మడ్డివాడు= మంచిసెబ్బెరుగనివాడు; ఇట్టి దుష్టుల వలన గలుగుబాధ యెట్టులోర్వగలను' అని, తా.

క. రారాపు లేల సేసెను
రారా ననుఁ జలువ కలువరా రా మేడన్
రా రా యని తలిరాకుజి
రా రాయని కేళి నేలరా రాకొమరా. ౧౭౯

టీక.—రారాపులు + ఏలచేసెదు = ఎందుకుబాధపెట్టెదవు? రారా; ననున్ = నన్ను; చలువ...మేడన్ = చలువ = చల్లనైన, కలువరా - రా - మేడన్ = చంద్రకాంత శిలాభవనమునందు. రారా అని = రమ్మురమ్మని, ‡ తలిరు - ఆకు జిరా - రాయని - (చిగురాకు కత్తిగాగల శూరుని=) మన్మథుని, కేళి యందు =రతియందు ఏలరా = ఏలుకోరా.

---

* 'వాయువు సంచరించువాడు; మన్మథుడు ప్రకాశింపడు; చంద్రుడు నశింపడు; ఇట్టిచెడుగులబాధ యెట్టులోర్తును' అని పూ. టీ. అర్థసరణి.

సంచరించువాడు, ప్రకాశింపనివాడు, చెడుగు లనుటలో అర్థములేదు. కావున ఆసరణి సరియైనదికాదు.

అధికపాఠము. (తంజ. వ్రాతప్రతి.)

గీ. రసికుఁడవుగావు. ఏమిరా రాకుమార,
యెంత రారాపుసేసెద వింతపనికి!
ఆసపడి వచ్చినటువంటి యాఁటదాని
తలఁపెఱుంగవు సెబజాణతన మదెంత!

‡ పూ. టీ.—'తలి...రాయని = చిగురుటాకు కవచముగల వానియొక్క—అనఁగా మన్మథునియొక్క'.

మన్మథునికి చిగురుటాకు ఆయుధము గాని కవచము కాదు.

"జిరా = బాణము. 'తలిరు జిరా వజీరు బలుదాడికినోడి'. నీలా. 3. ఆ" (శ. ర.)

"జిరా (హిం) A daggar కటారి. 'చిగురాకుజిరాదొర' వాగ్నలి. 2-29."— (శాబ్ద్యము)

మ. 'పరిరంభం బొనరింపరా, కరుణ నాపైఁ నింపరా, యాలకిం
పర,యేరా? యధరామృతం బొసఁగి నన్ మన్నింపరా, యంచు దై
న్యరసం ‡బుట్టిపడ న్నెలంత వలవంతం*గొల్కులంజిల్క పాం
డరగండ చ్యుత బాష్పధార కొనగోటన్ మీటుచున్ బల్కఁగన్.

టీక.— పరిరంభం బొనరింపరా = కౌగిలింపరా;— దైన్యరసంబు = దీనభావము. (=జాలి) ఉట్టిపడన్ = అతిశయింపగా, అన్నెలంత = అయింతి (చిత్రాంగి) వలవంతన్ = మన్మథవ్యథచేత, (= వలపుబాధచేత) కొల్కులన్ చిల్క = కనుగొనలనుండి వెడలి ('చిలుకుట To be shed: to distil or trickle'- బ్రౌను.) పాండర = తెల్లనైన ('విశదశ్వేత పాండరాః' అమ.) గండ = చెక్కిళ్ళమీద, చ్యుత = జారిపడిన, బాష్పధార = కన్నీటిజాలును.

చ. విని విననొల్ల కావలికి వేఱె పరాకుగఁ జూచి చూడఁ, డే
మన నెటు వచ్చునో యని భయంబున నోరు మెదల్పఁ, డెవ్విధం
బున †నిది యూడ వేసికొని పోదునటంచు నుపాయ మొంచు, న
మ్మనుజవరాగ్రగణ్య సుకుమారుఁడు లోభియుఁబోలె నయ్యెడన్.

ఈపద్యమున సారంగధరునికి లోభితో పోలికచెప్పబడుచున్నది.—

ఉ. 'నూఱఁగఁ జొచ్చె వెంటనే, పచ్చనివింటివాఁడపుడు పైదలిపైఁ
దలిరాకుకైదువుల్.' (విజయ. 2-167.)

క. 'వెడవిలుతుకేళిఁ జిగురా
కడిదపువ్రేటునకులోఁగి యతిమోహితుఁడై.' (భాగ. 9-569.)

సీ. సుగుణులు మోహము జిగిగను నపుడెల్ల
వలరాజు జళిపించుఁ దలిరువాలు.' (రామా. 2-125.)

‡ శా. పా.— 'ఉప్పతిల' ('ఉట్టిపడ' పూ. ము.- ఉచితతరము.)

* శా. పా.— 'కుల్కులం జిల్కు' ('కొల్కులంజిల్క' పూ. ము. పా.; 'కొల్కులంజిల్కు' తంజ. తా, పా.)

'కుల్కులంజిల్కు' అనుపదమునకు పూ. టీ. లేదు. వలవంతచేత 'కులుకులను చిలుకుట' స్వభావము కాదు. కన్నీరు కనుగొలుకులనుండి చిలుకుట స్వభావము. కావున నేను 'కొలుకుల' పాఠమునే కైకొన్నాను

టీక.—మనుజవరాగ్రగణ్యు సుకుమారుఁడు — రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన రాజనరేంద్రుని కుమారుఁడు, సారంగధరుఁడు, లోభియుఁ బోలెన్ = యాచకుని బారినుండి తప్పించుకొనఁజూచు పిసినారివలె, వేఱె పరాకుగన్ = ఏదో యితర విషయమున మనసు లగ్నమయినవానివలె. (కడమ సులభము.)

క. ఇట్టట్టు చూచి *యీచెలిఁ
బట్టిన వలరాచ గబ్బి బలుబూతంబున్
నెట్టుకొని †పీడఁ జేయఁగ
గట్టిగ మాటలవశంబుగా దని వేగన్. ౧౩౨

టీక.—వలరాచగబ్బిబలుబూతంబున్ = మన్మథుఁడనెడు గొప్ప దయ్యమును, ‡నెట్టుకొని = పూని, పీడఁజేయఁగన్ = వదలించుట. మాటలన్ వశంబు కాదు- అని, (తప్పించుకొని పోవలసినదేగాని మంచిమాటలతో ఈమె మనసును సరిపరుచుట కానిపని యనుకొని) వేగన్ = వేగముగా (అవ - అన్వ.)

'వేగ' భారతకవులమతమున కళ. (చూ. ఉద్యో. 3-25)

---

*శా.పా.— 'యీచెలి' (యీచెలి' తంజ. పా.)

సారంగధరుఁడు తనయెదుటనున్న స్త్రీని గూర్చియనుకొనుమాట గావున 'ఈచెలి' యనుటయే యుచితము.

† శా.పా.— 'వీఁడఁజేయఁగ' (వీడజేయఁగ' పూ. ము)

'వీడు' అనుక్రియలో అరసున్న పెట్టుటప్రమాదము. శాస్త్రిగారినిబట్టి వావిళ్ళవారును 'వీఁడ' అని సార్ధబిందువుగానే ముద్రించినారు.

‡పూ. టీ.—'నెట్టుకొని = ఎదిరించి.'

నెట్టుకొనుట యనగా గట్టిగా పూనుట గాని యెదిరించుట కాదు. (చూ. శ.ర.) "నెట్టుకొనుట. To be firm, to maintain his ground, to remain.— 'నెట్టుకొనియాశ్రయింతురు.-సుమతి.' టీ. నెట్టుకొని, పాదుకొని. నెట్టుకొనై అనగా అభిముఖముగా యత్నపడెననుట."—(బ్రౌను.)

క. 'నెట్టుకొని కొలుతు నన్నయ్య, భట్టారకు' (భీమ. 1-8.)

గీ. 'నెట్టుకొనికాయ బీ రెండ పట్టుపగలు' (కాశీ. 7-134)

గీ. అపుడు గురుభామ చిత్రాంగి యలమి బలిమి
నొడిసి పట్టిన పైకోక విడిచి చనియెఁ
దా నవీనకళానిధి యై నెగడిన
యట్టి సారంగధరుఁ డయ్యె నబ్బురంబు! ౧౩౩

టీక.— తాఁ = తాను, ‡నవీన-కళా-నిధియై = నూతనములైన శృంగార కళలకు నెలవై (= నవయౌవన లక్షణసంపన్నుడై.) నెగడినయట్టి = ఒప్పినట్టి, సారంగధరుఁడయ్యెను; † గురుభామ = తండ్రియుంపుడుగత్తె, అలమి=పైకొని, బలిమిఁ = బలాత్కారముగా, ఒడిసిపట్టిన, పైకోకఁ = పైయుత్తరీయమును, విడిచి, చనియెఁ = పారిపోయెను. అబ్బురంబు = ఆశ్చర్యము.— (సారంగధరుడు నవయౌవన సంపన్నుడయ్యెను, తన్నువలచి పట్టుకొనిన (తండ్రిగారి) భోగపు జవ రాలిని నిరసించి పరువెత్తెను. అబ్బురముగదా?) తాను, నవీన, కళా (=కాంతులకు) నిధియై నెగడిన, సారంగధరుఁడయ్యెఁ = చంద్రుడయ్యెను, (నవీనకళానిధి-యనుటచేత క్రొత్తక్రొత్తగా కళలు సమకొనుచున్న తరుణచంద్రుడని- భా.) తన్నొడిసిపట్టిన, గురుభామను = గురువుగారిభార్యను-(బృహస్పతి భార్యననియు) తారను, విడిచి చనియెను; అబ్బురము. (అని- అర్థాం). సారంగధరుడైనవానికి గురుభామను పైకొనుట స్వభావమైయుండగా- ఈసారంగధరుడు - గురుభామ తన్ను బలాత్కరించినను లొంగక తిరస్కరించి పారిపోయినాడు. ఆశ్చర్యము గదా? అని చమత్కారము.

---

‡ పూ. టీ.— 'నవీనకళానిధి = నూతనమైన విద్యానిధి - (బాలుఁడనియు) భా.'

ఈ టీక సరియైనది కాదు. ఎందువల్లననగా? (a) 'నూతనమైన విద్యానిధి' యనగా(క్రొత్తదియైనవిద్యాస్థానము=)క్రొత్తపండితుడు, అనికాబోలు! వారియర్థము? మరియందులో 'బాలుఁడనియు' భావము కలుగుటెట్లు? ఏమి! క్రొత్తపండితుడు వృద్ధుడుగానుండగూడదా? (b) విద్యానిధి- (మంచిచెడ్డల నెరిగినవాడు,) కావుననే గురుభామ దురుద్యమమున కొడబడక తిరస్కరించినాడు. అం దబ్బురమేమి? (c) బాలుడే యైనచో అసమర్థుడుగావున భయపడి పరుగెత్తుట భావ్యమే. అందు ఆశ్చర్య మేమున్నది?

† పూ. టీ.— 'గురుభామ = తండ్రిభార్య.'

గీ. సాము సేసినగతి దట్టిచల్లడముల
తో వెడలె స్త్రీకి లోఁగాక దేవుఁడనఁగ;
* ఇంతి పైకొని వచ్చిన నేరి కైనఁ
గోక యనుబుద్ధి గల్గునే లోకమునను.? ౧౩౪

టీక.— స్త్రీకిలోఁగాక = స్త్రీకిలోబడక, దేవుడనఁగ౯ — వెడలె౯. (ఆడదానికి లోబడనివాడు దేవుడేనని భా.)

క. ‖ లేఁగ పులిచేతఁ దడఁబడి
యేఁగెడుగతి నట్టు లేఁగ † నెంతయు గినుక౯

చిత్రాంగి, సారంగధరుని తండ్రికి భార్య కాదు. ఉంపుడుకత్తె. (=భోగిని.) 'భోగిని' కి భార్య - పర్యాయపద మనుకొనుట గొప్ప ప్రమాదము.

"భోగిని. A royal concubine: or left handed queen. రాజావుంచిన బోగకుది."— "భార్య. A wife." (బ్రౌను.) "భోగినీ- A woman belonging to the king's harem, but not consecrated with him, the concubine of a king.".— "భార్యా- A lawful wife;" (ఆప్టి.)

"సా భార్యా యా గృహే దక్షా సా భార్యా యా ప్రజావతీ,
సా భార్యా యా పతిప్రాణా సా భార్యా యా పతివ్రతా." (హితో.)

* శా. పా.— "నీరుపైకొని... నేరికైన, కోక......లోకమునకు"

" నీరు...గల్గునే = నీటమునిఁగి పోవుచున్నవాఁడు వస్త్రము వీడి కొట్టుకొనిపోయినదని చింతించునా - చింతింపడనుట'— అని. పూ. టీ.

ఈపద్యమునకు పాఠము లిట్లున్నవి.

1. 'ఇంతిపైకొనివచ్చిన నెవరికైన'. 2. "నెలఁత యటుతన్నుఁబైకొన నేరికైన లోగమనుబుద్ధిపుట్టునే". 3. 'నెలతయిటుతన్ను పట్టిననేరికైన, కోకయను బుద్ధి గలుగునే లోకమునను"

‖ శా. పా.— 'వేగ' (ఇదే 'వావిళ్ల' పాఠమున్ను.)

పూ ము నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా 'లేఁగ' అను పాఠమున్నదే. ఆపాఠమున చక్కని యుపమానమున్నది. శాస్త్రిగారిపాఠమున ఉపమానము పేల యనమైనది.

† శా. పా.— 'అట్టులేఁగ నెంతయుమతి యాలోఁగామిని'.

లోఁ గామిని తన కాతఁడు
లోఁగామిని వంత జింతిలుచు నిట్టనియెన్. ౧౩౫

టీక.— లేఁగ = పసిదూడ, పులిచేతన్ = పులియుద్ధగించుటచేత, తడఁబడి = తొట్రుపడి, ఏగెడుగతిన్; (సారంగధరుడు) అట్టులేఁగన్ = అట్లుపోగా, అతఁడు — తనకు, లోఁగామిని = లోబడకపోవుటచేత, కామిని = కాముకురాలయిన చిత్రాంగి, లోన్ = మనసులో, కినుకన్ = కోపముతోను, వంతన్ = దుఃఖముతోను, చింతిలుచున్ — ఇట్టనియెను.

క. ఎటువంటి †సుగుడి వయ్యో
యిటువంటిదె రసికముద్ర యోఁగెను పై దు
ప్పటి విడిచి, నేర్పు చెలి ‡నేఁ
చుటె? మఱి నీయంగ మెల్లఁ జూపితివిగదా! ౧౩౬

టీక.—ఎటువంటి సుగుడివి = ఎంతటి యోగ్యుడవు? (అని హేళన) రసిక ముద్ర = రసిక లక్షణము. నేర్పు - చెలిన్ ఏఁచుటె = స్త్రీని మిడికించుటయే నా? నీ అంగ మెల్లన్ = నీవిధమంతయును (పైవలువ తొలగవిడిచి నీశరీరమంతయును— అనియు.) చూపితివిగదా!

క. *ఓరి, మదినిల్ప నోపక
కోరిక నినుఁబట్ట ♦నోరికొలఁదులు †యిగులన్

ఈపాఠమున అర్థముసరిగా సనిపడుటలేదు.— 'అట్టులేఁగె నెంతయుఁ గినుకన్' అనుసాధుపాఠము, పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోనుగూడా ఉన్నది.

† శా. పా.—'సుగుణి' (ఈరూపము సాధువుకాదు. చూ. ౭—౧౧౭ క్రింద.)

‡ పాఠాం.—'నేఁచుటకో' (పూ. ము.) 'మించుటె' (తంజ. పా.)

* ఈపద్యము శాస్త్రిప్రతిలోలేదు. పూ. ము. నను, పెక్కువ్రాత ప్రతుల లోను ఉన్నది. దీనికిమూలము నవనాథచరిత్రమున నిట్లున్నది.

" ఓరిమానమునిలుప నోపక నిన్నుఁ గోరిపట్టిన నో (ర?) రి కొలఁదులు పలిక ....విరహాగ్నిఁదోఁచి." (పుట. 51.)

♦ పాఠాం.— 'నోర' † 'కర్ణకూరములు - పదకి'

క్రూరముగ వదరి నన్నుం
జీరికిం గొనకేఁగె దేల ‡చెడిపోయెదురా? ౧౩౬

టీక.— నోరికొలఁదులు = నోటికివచ్చిన దుర్భాషలు, వదరి = కూసి, ఏగెదు = పోవుచున్నావు. ఏలచెడిపోయెదు = వృథాగా ఎందుకు చెడిపోతావు. రా = రారా, (నీవిట్లు నన్ను తిరస్కరించి పోవుట మంచిదికాదని బెదరింపు)

క. ఆరోపింతును నాపై
నేరము విపరీతముగను నీపై, రారా
¶ యయారక యిఁకైన రాజకు
మారక, నామాట వినుట మంచిది సుమ్మీ. ౧౩౭

శా. ఔనా, పోయెదవా ననుం గడచి? యేలా యింక నీతోడ? నెం
తే నేమింపఁగ నాడఁ జిక్కె నిదిగో నీయంగమచ్చంబు నా
చే, నీలోనన రాజు రావలెఁ గదా; చెక్కింతు నీ కీలుకీల్,
గానీ, యిందుల కేమి తాళు, మని కేలన్ గ్రొమ్ముఁ దాటించుచున్.

టీక.— ననుఁ - కడచి = నామాటనతిక్రమించి, పోయెదవా? ('కలచి' అనుపాఠమున. 'నన్నుక్షోభపెట్టి' - అనియర్థము.) ఏలాయింకనీతోడన్ = ఇక నీతోనాకెందుకు? ఇదిగో, నీయంగమచ్చంబు = నీగుర్తు. ఎంతేన్ - నేమింపఁగన్ ఆడన్ = చక్కఁగా నిశ్చయించుటకును - వాదించుటకును, నాచేన్ చిక్కెన్ = నాచేతికి దొరికినది.— ఈలోననే = ఇంతలోనే, రాజురావలెగదా; (జాతీయము. అతడు రాగానే) నీకీలుఁకీల్ = నీప్రతియవయవమును, చెక్కింతున్ = ముక్కలుముక్కలు చేయింతును.

---

‡ 'సిగ్గతితారా;' 'సిగ్గరివారా.'

¶ శా. పా.— 'యయారకా' 'యయారకికనైన' పూ. ము.; 'యయారక' తంజ. తాళ. పా.

పద్యమున 'యయారక - మారక' అని ప్రాసయమకము కావున 'యయారకా' - యయారకిక, అనుపాఠములు గ్రాహ్యములుకావు.

క. సారెం బగ చాటి పలుకం
గా రిచ్చల విఱిగి పోవఁ గా హ్లాదక యా
భూరమణసుతుఁడు సద్గుణ
హారుం ‡డట నిలిచి యిట్టులను బటుబుద్ధిన్. ౧౩౯

టీక.—♦రిచ్చలన్ = వితాకుచేత విఱిగి = దిటవుచెడి, సద్గుణహారుఁడు = *మంచి గుణములే హారములుగాగలవాడయిన, భూరమణసుతుఁడు = రాజకుమారుడు – సారంగధరుడు.

గుణములను హారములుగా చెప్పవచ్చును. ఒక్క ప్రయోగము.—

సీ. 'అణిమాది గుణమణి' హారమ్ములురమున
హారంబుగా నిడఁగోరువారు.' (నన్నె. కుమా.)

---

‡ శా. పా.—'అటనిలిచి' (అటనిలిచి' భూ. ము.; తంజ. పా.)

♦ పూ.టీ.—'రిచ్చలు విఱిగి = విస్మయములడఁగి.'

'రిచ్చ' యనగా 'నిశ్చేష్టత' గాని 'విస్మయము' (ఆశ్చర్యము) కాదు. శ. ర. కర్త 'ఱిచ్చ' యని అలఘురేఫయుతో పఠించి 'నిశ్చేష్టత' అనియే యర్థము చెప్పినాడు. బ్రౌణ్యమున; 'రిచ్చ– Horror, terror, stupefaction. నిశ్చేష్టత్వము. దిగులు. వితాకు. మ్రానుపాటు' అనియున్నది. రిచ్చకు, ఆశ్చర్యమను అర్థమున్నను– 'ఆశ్చర్యము అడగుటచేత పోవ గాహ్లాదకపోవుట' లోకానుభవ విరుద్ధము. కావున, పూ. టీ. సరియైనది కాదు.

ధైర్యముచెడు – అనునర్థమున 'రిచ్చలవిరుగు' అనుజాతీయము నెల్లూరు మండలమున వాడుకలోనున్నది. (విచ్చలవిరిగి' అని గుంటూరు మండలమునవాడుక.) 'రిచ్చలన్ = వితాకుచేత, విరిగి = ధైర్యముచెడి' అని సరియైనయర్థము.

"విరుగుట – To fail, to be defeated, counteracted." (బ్రౌను.)

* పూ. టీ.—'మంచిగుణమే హారముగా గలవాఁడు.'

సారంగధరునికి గల మంచిగుణము ఒక్కటే గాదు; ఎన్నోయున్నవి. మరి పూ. టీ. కర్తలు 'గుణమే – హారముగా' అని యేకవచనముగా చెప్పుటకు కారణమేమి? ఏమంటే!— 'సద్గుణహారః' అను సమాసమున గుణశబ్దము హారశబ్దముకూడా ఏకవచనముననే కనబడుచున్నందున, ఆగుణమును – హారమును, ఒక్కొక్కటియే అయ్యుండవలెనని వారికొక భ్రాంతి. అందువల్ల వారు ఇంకచాలతావులలో

క. 'తల్లీ, నాపై నీకుం
   జెల్లునె కోపంబు? మదన శిత శర పాళీ
 ♦ హల్లక నిహతి వ్యథచేఁ
   దల్లడపడి వట్టిదూఱు తగవా పూనన్? ౧౪౦

టీక.— మదన... వ్యథచేన్.—మదన = మన్మథునియొక్క, శిత = వాడి

ఈతప్పుచేసినారు. (చూ. ౧౫౨; ౧- ౪౭; 3–౧౪౨.) ఈతప్పు వారి యితర టీకల లోను జరిగియున్నది:— ఒక్కయుదాహరణము.

"కీలాభ, లోలజిహ్వారుణ లోచనంబగుచుఁ
 గ్రాలెడుఫణము భీకరముగా ముడిచి." (గౌ. హరి. పు. 204)

'కీలా = జ్వాలవంటి. ఆభ = ప్రకాశముకలదైన, లోల = చలించుచున్న జిహ్వ = నాలుకయును, అరుణలోచనము = ఎఱ్ఱనికన్నును కలది.' అని వారిటీక.

పాముకు నాలుకలురెండు. అది ద్విజిహ్వము. అన్ని జంతువులకువలెనే దానికిని కన్నులురెండు. మరి టీకాకర్తలు 'చలించుచున్న నాలుకయును- ఎఱ్ఱని కన్నును కలది' అని ఆ పాముకు ఒక్క నాలుకను- ఒంటికంటిని చెప్పుటకు కారణమేమో పాఠకులు పరిశీలింతురుగాక.

♦ శా. పా.— 'హల్లీసక నిహతి వ్యథ.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'శరపాళీ= బాణ సమూహముయొక్క, హల్లీసక = నటనముయొక్క, నిహతిన్ = కొట్టుటచేత నైన, వ్యథన్ = బాధచేత.' అని పూ. టీ.

'హల్లీసక' మనగా కోలాటము.—

సీ. 'ఆటు యంచనఁగ నాట్యం బొప్పఁ గోలాట
      మనఁగ హల్లీసకం బలరుచుండు.' (ఆం. భా. 1—130.)

'మండలేన తు యన్నృత్తం హల్లీసక మితి స్మృతమ్,
 ఏకస్తత్ర తు నేతా స్యాద్గోప స్త్రీణాం యథా హరిః" (హేమచంద్రుడు.)

బాణములయొక్క కోలాటమనగా అర్థమేమి? ఆకోలాటముకొట్టుటేమి? పూ. టీ. వారు పూ. ము. లోని అపపాఠముమీదనే ఆధారపడి అతుకని యర్థము చెప్పినారు. సరియైన పాఠము తంజ. ప్రతులలోనున్నది.

ద్యైన, శరపాళీ = బాణజాలమయిన, హల్లక = చెంగలువలయొక్క, ⁽ నిహతి = దెబ్బవలని, వ్యథచేꣳ = బాధచేత, తల్లడపడి = తహతహనొంది, వట్టిదూఱు = ఉత్తనింద, పూనꣳ దగవా = వహించుట తగునా?

తల్లీ కామబాధకు తాళలేక అక్రమముగా నన్నురికట్టి అడియాసలచే సెందు కల్లరిపా లయ్యెదవు. నేను నీవ వశుడను కాను. ఈ యుద్యమమునుండి విరమింపుము. అని తా.

మ. ఇపు డీ వాఁడు భయంకరోక్తులకుఁ గా నే లోఁగి *దుర్వృత్తి న
ల్పపుసౌఖ్యం బగు నీమనోరథము †దీర్పం బూనినꣳ, లోకమం

⁽ పూ. టీ.—'నిహతిꣳ = కొట్టుటచేతనైన.'

(a) 'నిహతివ్యథ' అను సిద్ధసమాసములోని 'నిహతి' ని వేరుపరచి దుష్ప్రాంతముచేయుట తప్పు. (b) 'నిహతిꣳ' అను ద్వితీయాంతరూపమునకు- 'కొట్టుటచేనైన' అని విశేషణార్థము చెప్పుట సాహసము. (c) 'నిహతి'- 'వ్యథ' అనిస్యస్త పదములుగా చెప్పుటచేత గణభంగము. కావున సర్వవిధములను పూ. టీ. దుష్టము.

* శా. పా. 'దుర్వృత్తి.'—కాగితపు వ్రాతప్రతిలో 'ద్వృ' అనియున్నది. ఆవ్రాత తప్పని శాస్త్రిగారు 'వృꣳ' అని సవరించినారు. సవరణయును తప్పే. ఎట్లనగా? వలపలగిలక (ꣳ) రేఫ చిహ్నము. దానిని వకారమునకు వలపల (=పిమ్మట) నుంచి 'వర్' అనివ్రాసి 'ర్వ' అని యుచ్చరించుట ప్రాచీన కాలపుపద్ధతి. ఆ పద్ధతి సరియైనది కాదని అప్పకవి యిట్లు విమర్శించియున్నాఁడు.

తే. 'మొదల రేఫాక్షరంబు నాపిదప దాని
జడ్డయును గూర్చి యొకటిగాఁ జదువుకొనుచు
ముందు జడ్డయు వెస రేఫమునకు బదులు
*గిలుక లిఖియించియు వచింతు రిలఁగుమతులు.'

గిడుగువారిప్రతి.— పుట. 52.

† 'వావిళ్ల' పా.—'దేర్పꣳబూనినꣳ.'— మనోరథము తీరుట, తీర్చుట, కలదుగాని దేరుట, దేర్చుట, యెందు నులేదు. కావున ఆపాఠ మసాధువు.

* 'గిలక విభజించియు లిఖింతు రలఘుమతులు' అని సూ. ని. పాఠము. (చూ. గిలక.)

దపకీర్తింబడి మీఁదఁ దెల్లి ¶యమబాధానీకముం జెంది హీ
నపు ‡జాతిం దుదిఁ బుట్టఁగా వలయుఁ గాంతా పెక్కువేలేండ్లిలన్.

టీక.—బాధా + అనీకము = బాధల సమూహము (అనేక బాధలు.)

గీ. అట్లగుటకంటె నీఁక విన వమ్మ యొకటి,
జగతిలోఁ గీర్తి వెలయఁగాఁ దెగువమీఱి
నీకు రాజున కింపు ♦సంధిల్లఁజేఁత
కియ్యకొని యుండ † నటమీఁద నీశ్వరాజ్ఞ. ౧౮౨

టీక.—జగతిలో, కీర్తి వెలయఁగాన్ = నాకు మంచిపేరు వచ్చునట్లుగా నీకున్-రాజునకున్, ఇంపు- సంధిల్లఁజేఁతకున్ = వన్నె- వాసి, కలుగజేయుటకు, తెగువమీఱన్- ఇయ్యకొనియుండన్ = ఎన్నికష్టములువచ్చినను రానిమ్మని- సాహసించి, నిశ్చయము చేసికొనియుంటే, అటమీఁద నీశ్వరాజ్ఞ = పైన భగవంతు డెట్లుచేసినను సరే.

ఉ. కావక రాజు చిత్తము వకావక లై తెగఁజూమనట్టు లా
హా! విపరీత మైనపలు కాడెద నంటివి, ముగ్ధ 'వినాశకా

¶ శా. పా.—'యమబాధన్ నిక్కముంజెంది.'— 'బాధన్' చెందుట, సరేగాని 'నిక్కమున్ చెందుట'యనగా నేమో? (పూ. టీ. లేదు) అది యట్లుండగా- 'బాధన్' అనుపాఠమున యతిభ్రంశముకూడా ఉన్నది. పాపము! శాస్త్రిగారు గుర్తింపలేకపోయినారు. (చూ. ౧-౫౨) పూ. ము. నను, మద. తంజ. ప్రతులలోను 'బాధానీకమున్ జెంది' అని చక్కనిపాఠమున్నది.

‡ శా. పా.— 'గొనని.' .- పూ. ము. నను, మద, తంజ. వ్రాతప్రతుల లోనుగూడా, 'హీనపుజాతిందుదిఁ' అను పాఠమేయున్నది. మూలమునను "జముని, దూతలచే నొచ్చి తుదివచ్చి హీన, జాతిఁ బుట్టుటకంటె జగములో." (నవనాథ. పు. 51) అనియేయున్నది.

♦శా. పా.—'సంధిల్లుచేఁతకు.' ('సంధిల్లఁజేఁతకు' అని పూ. ము. పా.)
'చేఁత' ఇంపును 'సంధిల్లఁజేయునది' కావలెగాని 'సంధిల్లు'నది యగుటెట్లు? "సంధిల్లు" అ. క్రి. (చూ. శ. ర.)

†శా. పా.—'అటుమీఁద.' ('అటమీద' సాధురూపము. చూ. ౨౮౩.)

లే విపరీతబుద్ధి' యని లెస్స బయుల్పడఁ జెప్పినారె కా;
*నీ విధి యాడుమీా యనఁగ నీవిధి నాడెదు సుమ్ము భామినీ.౧౪౩

టీక.—కావక = మన్నింపక, తెగఁ జూచునట్లు = నన్ను - చంపునట్లు, వినాశకాలే విపరీతబుద్ధిః = చెడిపోవు కాలానికి చెడ్డబుద్ధిపుట్టును,) అని. చెప్పినారె కా = పెద్దలుచెప్పిరే యున్నారుగదా! నీవిధి = నీపూర్వజన్మకర్మము. ఆడుమీా-అనఁగన్ = ఆడవలసిన దని ప్రేరించుటచేత, ఈవిధిన్= ఈవిధముగా, ఆడెదు = పలుకుచున్నావు, (ఇక్కడ ఆడుట యనగా మాటలాడుట యనియు, వేషాలు పడుట యనియు, రెండర్థములు.)

క. నీకపటోక్తులె పట్టి ను
హీాకాంతుం డలిగె నేని యీా ధానుణి య
య్యాకాశవాణి యెఱుఁగరె?
నీ కా కొల తోడుతోడ నే సిద్ధించున్.' ౧౪౪

టీక.—పట్టి = ఆధారముగాగైకొని (= నమ్మి). ఆకొల = ఆపాపము, తోడుతోడనే = వెంటనే, నీకున్, సిద్ధించున్ = ప్రతిఫలమును ముట్టజెప్పును.

గీ. అని పలికి, పోయి వచ్చెద ననుచుఁ జక్కఁ
దన నగరి కేఁగి యువరాజు తగినరీతి
దొరల భృత్యుల సఖుల నందొఱును బనిచి
తుందుడుకు డెందమునఁ జాల సందడింప. ౧౪౫

టీక.—దొరలను = సామంతులను, అందొఱను = అందరిని, తుందుడుకు = కలతపాటు, సందడింపన్ = అతిశయింపగా.

సీ. పట్టు పాఱు మటంచుఁ బారావతంబును
వెకలినై నేనేల విడువఁ బోతి?
విడువమా యిన్నాళ్లు విడిచినఁ†నది పోయి
యేటికిఁ జిత్రాంగియింట వ్రాలె?

*ఈపాదమున యతి విచార్యము. †పాఠాం.—'నేఁడది'

వ్రాలిన నది యట్లె వఱదఁ బోనిమ్మని
 యూరక యేమిటి కుండ నైతిఁ?
జనవు మై నుండక పినతల్లి యని పోవఁ
 జెనుగుణం బామెకుఁ బొడము నేల?
గీ. పొడమెఁ బో యిది బుద్ధిగా దుడుగు మనిన
మాన కిటువలెఁ జెల్లునే మచ్చరింపఁ?
గారణం బిన్నిటికి నల్లపారువమె క
దా! య దెక్కడఁ దాఁపురమాయె *నాకు! ౧౪౬

టీక.—పట్టు - పొలు మటంచున్ = (ఇది జాతీయము) బారు బూతు మని; వెకలియై = తెలివిమాలినవాడనై. అట్టె వఱదఁబోనిమ్మని = పోతేపోయె లెమ్మని. నాకు, అది = ఆ పాడుపావురము, ఎక్కడదాపురమాయెన్ = ఎక్కడ తటస్థించెనురా- భగవంతుడా అని, విసుగును తెలుపుమాట.— "యీ మొగుడు నాకెక్కడ దాపరమైనాడు. How was I so unhappy, as to have this husband? = తటస్థమైన'' (బ్రౌను.)

క. మాయు నేఁటులైన మీఁదట
నాయను బాధలను బడుట యది నిశ్చయమే;
మాయు నేఁటులైన మీఁదట
నా యను బాధలను బడుట యది తప్పెఁ గదా. ౧౪౭

టీక.—మాయన్ = తల్లియొక్క కపటకృత్యముచేత, మీఁదటన్ = నేడో రేపో, ఆయమ-బాధలను = ఆయమ్మ - చిత్రింగి పెట్టుబాధలను, పడుట = అనుభవించుట, అది నిశ్చయమే. కాని. †మాయన్ = మరణింపగా, మీఁదటన్ =

---

* పాఠా.—'దనకు'

†పూ. టీ.—'మాయన్ = కపటముచేత'

పూ. టీ. వారు రెండు 'మాయలు' ను విశేష్యములే యనుకొన్నారు. ఈ మాయ క్రియగాని విశేష్యము కాదు. మాయు = నశించు, (చూ. శ. ర.) 'ఓరి నీయబ్బమాయా!' అని లోకమున సాధారణమయిన తిట్టు.

పిమ్మట, అయమబాధలనుపడుట = †ఆ యమునివలని బాధలనుపడుట- తప్పెను గదా!

గీ. అని ప్రమోదించు, నుసు రను, నలఁతఁ గుందుఁ,
గుడిచి కూర్చుండి తన చేసికొనిన నేర
మికి వగచుఁ, బొన్పుపై వ్రాలు, మిన్నువిఱిగి
పైఁ బడినరీతి *నివ్వెఱపాటు నొందు. ౧౪౮

టీక.—ప్రమోదించుఁ = (యమునివలని బాధలుతప్పినవిగదాయని) సంతోషించును, ఉసురనుఁ = (తల్లివలని బాధలు తప్పవుగదాయని) దుఃఖించును, అలఁతఁ గుందుఁ = మనోవ్యథచేత బాధపడును,— నివ్వెఱపాటునొందుఁ = నిశ్చేష్టుఁడగును.

క. మదవతికిఁ గోక చేపడి
నది మొదలుగఁ గుట్టు పాటి యడఁగఁ గుమారుం
డెదఁ గోరఁ; ‡'చీర చిక్కిన
యది మొదలుగ బిడ్డకుట్టు'లను టేర్పడఁగన్. ౧౪౯

టీక.— ‡చీరచిక్కినయది మొదలుగన్ = గర్భమయినది మొదలుకొని, బిడ్డకుట్టులు = ప్రసవవేదన, అనుట = అని లోకమున సామెతగాననుట, ఏర్పడఁ

క. 'నేయి పాలుపటిన దీవియ
మాయుకరణిఁ గర్మశుద్ధి మలఁగిన హీన
త్వాయత్తంబై తాను
మాయును దైవానుకూల్యమహిమ మహీశా.' (భా. అను. 1-189,)

† పూ. టీ.—'యమబాధలన్ = యమునియొక్క శ్రమలను'.
నరకమున గలుగునవి యమునివలని శ్రమలుగాని యమునియొక్క శ్రమలు కావు. యముని యొక్కశ్రమలు యము డనుభవించవలసినవేగాని సారంగధరు డనుభవించుటకు వీలులేదు.

* శా. పా.—'నివ్వెరపాటు'
'నివ్వెఱ'లోని రేఫ మలఘువుగాని లఘువుకాదు. (చూ. శ. ర.)

‡పూ. టీ.—'చీర...లనుట = చూలయినది మొదలు వేవిళ్ళు అనుట.'

గన్ = నిజమే కాగా, కుమారుఁడు= సారంగధరుడు, మదవతికిన్=(యౌవనమదము కలదియైన) చిత్రాంగికి, కోకచేపడినది మొదలుఁగన్ = తన యుత్తరీయము చిక్కిన దాదిగా, కుట్టుపాటి = కలతయేర్పడి, ఎదలోనన్ = చిత్తమున, అడలఁన్ = భయపడ దొడగెను.

చీరచిక్కినది మొదలు బిడ్డనొప్పులు, అనిసామెత. 'తదేక చింత'యని ఆ సామెతకు లక్ష్యార్థము. (చీరచిక్కుటయనగా గర్భమగుట; గర్భమయిన పదినెలలకుగాని బిడ్డనొప్పులురావు అట్టి నొప్పులను, నెలతప్పిననాటినుండియే భావించుట= తదేకచింత,) ప్రకృతమున, చిత్రాంగిచేతికి నిజముగా చీరయే (ఉత్తరీయము) చిక్కుట, అదిమొదలుకొని (సారంగుని మనసున) కుట్టుకలుగుట, ద్వారా, ఆ సామెతకు వాచ్యార్థము కలుగ జెప్పుట చమత్కారము.

'చీరచిక్కుట' నిఘంటువులలో లేదుగాని కావ్యములలోనున్నది.—

చ. 'కులమణియైన యన్నెలతకున్ మసలెన్ నెల, చీరచిక్కె.' (రామా. 3-9)

క. 'నెల మసలెం జీరచిక్కె నెలఁతకు నధిపా.' (భాగ. 8-493.)

బిడ్డకుట్టులను వేవిళ్ళనుకొనుట గొప్ప ప్రమాదము.— "బిడ్డకుట్టు = (ప్రసవవేదన, అమనస్యము. వేవిళ్లు = భక్షణవస్తు వాంఛాతిశయరూప గర్భలక్షణవిశేషము." (శ. ర.)

"బిడ్డకుట్టు – The pains of parturition. వేవిళ్ళు – The longing, laziness, and other affections of a pregnant woman - గర్భిణీ స్త్రీ యొక్క వాంత్యాది వికారములు." (బ్రౌను.)

'గోడ్రాలే మెరుగురా బిడ్డనొప్పి' (కుట్టు) అని లోకమునసామెత.

క. 'కీలెఱుఁగక చెఱిచెను విధి
కూళయి గోడ్రాలు బిడ్డకుట్టే మెఱుఁగున్.' (వైజ. 3-126)

సీ. 'గోడ్రాలెఱుంగునే బిడ్డకుట్టనుట మా
న్పింపవా వంధ్యకు నిసువోసంగి.' (రాజ. విజ. 1-86.)

చ. 'చెలువకు బిడ్డకుట్లు విలసిల్లఁగ భిల్లపురంధ్రులంతలోఁ
బిలువరె మంత్రసాని.' (కాళ. మా. 4-7.)

పూ. టీ.—'కుట్టు = వేదన, పాటి = వ్యాపించి.'

'కుట్టువాటు' క్రియగాని 'కుట్టు' వేరు, పాటు' వేరు కాదు. గడునువాటు, మొద్దుపాటు, తెల్లవాటు, పండఁబాఁటు, మొదలగు క్రియలలోని 'పాటు'ను వేరుపరచి యర్థము వ్రాయుట సంప్రదాయముకాదు.

గీ. అంతఁ జిత్రాంగి మదనబాణాగ్ని వేఁగి,
హస్తగత మైనసొమ్ము పో నాడుకొన్న
కరణిఁ బరితాప మంది, యేసరణి నైనఁ
జెఱుతు సారంగధరు, నింక సిద్ధ మనుచు. ౧౫౦

టీక.—మదన బాణాగ్నిన్ = మన్మథునిబాణముల వేడికి, వేఁగి = తపించి. హస్త...కరణిన్ = చేతికి చిక్కినసొమ్మును పోఁగొట్టుకొన్నట్లు పరితాపమంది, ఏసరణినైనన్ = ఏవిధముననైనను - చెఱుతున్ = చెడగొట్టుదును (బాధలు పెట్టుదును) సిద్ధము = తప్పదు.

సీ. పాయని యపకీర్తి ప్రాపించుఁ దన కన్న
పోలిక నల్లనిమైల గట్టి,
తల చూపఁ బాసె నందఱిలోనఁ దన కన్న
కైవడి వాసెనకట్టు కట్టి,
తనుఁ ద్రోయును రగాధ † ఘనకూపమున నిట్టు
లనుభాతి మూలయింటను వసించి,
తనదేహ మిటులఁ జిందఱ లౌ ననెడురీతిఁ
గులుకుగుబ్బలు వాఁడిగోళ్ళ వ్రచ్చి,
గీ. యెంతపాపాత్ము రా లని *యిటులనింక
బ్రహ్మ నిజఫాలఫలకాక్షరములు గట్టి
‡పెట్టునన్నట్లు కస్తూరిపట్టు వెట్టి,
సొటసొటలు వోవు విన్ననై సొంపు దఱిఁగి. ౧౫౧

టీక.—అపకీర్తి = చెడ్డపేరు; నల్లనిమైల = నల్లగామాసినగుడ్డ; (అపకీర్తి నలుపని కవిసమయము.—'శుక్లత్వం కీర్తిహాసాదౌ, కార్ష్ణ్యం దుష్కీర్త్యఘాదిషు.' కా. క. ల.) వాసెనకట్టు = తలమూయగట్టు నట్టికట్టు; అగాధ ఘనకూపమునన్ =

† శా. పా.—'దుడుగ దాఘున...'.—* 'యింకమీఁద.'
‡ 'పెట్టునటుల'

మిక్కిలి లోతయిన పెద్ద నరకకూపములో; వాఁడిగోళ్ళఁ, వ్రిచ్చి = చీల్చుకొని; బ్రిహ్మ, ఇది యెంత పాపాత్మురాలు రా, అని భావించి, నిజ = చిత్రాంగియొక్క, ఫాలఫలక = నొసలనెడి పలకమీఁది, అక్షరములు, గట్టిపెట్టునన్నట్లు = తుడిచి వేయునన్న విధముగా, కస్తూరి పట్టుపెట్టి = కస్తూరితో నల్లగా పట్టువేసికొని, (ఆచిత్రాంగి) విన్ననై = వెలవెలపోయి, సొంపు తఱఁగి = సొగసుచెడి, సొలసొటలుపోవుఁ = చిడిముడి పడుచుండెను.

చిత్రాంగి సారంగధరునిమీఁద నేరముమోపుటకుగాఁ సాహసకృత్యము లొ చేసికొని — వికృతపు వేషము వేసికొనె ననియు, ఆవేషము దాని భవిష్యద్దశకు సూచకముగా నుండెననియు తా.

'గట్టిపెట్టు.' కొయ్య పలకలమీఁద తేనెబలపములతో వ్రాయుకాలమున, ఆ యక్షరములను తుడుపవలసివచ్చినప్పుడు బొగ్గుపొడి, ఆకుపసరు, కలిపి ఆపలకపైని పూసెడివారు. ఆపనికి 'గట్టించుట' 'గట్టిపెట్టుట' అనిపేరు. (శ. ర. లో లేదు) "*గట్టించు - to rub out what is written (on a plank which is used in Hindu schools like a slate.") (బ్రౌను)

ఉ. "దేవి, తమోమషీరసము తేటపొసంగఁగ 'గట్టిపెట్టి' యం
కావలి వ్రాయఁగాఁదొడఁగె, నంబర సంపుటి కాంతరంబునన్
బూవిలుకాని శౌర్యగుణముల్ హరిణాంకుఁడు; ముత్తియంబులం
దావడముల్ †ఖచించిన విధంబున, రుక్ఖటికా ముఖంబులన్."
(శృం. నై. 8-170.)

క. రక్తిగల చెలులయెడ నా
సక్తియు సూక్తియును లేక జాలి విరాళిన్
ముక్తాహార మనోహర
ముక్తాహార యయి క్రోధమున సౌధమునన్. ౧౫౨

---

*గుంటూరు మండలమున 'కట్టించుట' యందురు.

† 'రచించిన'యని శా. పా.; సరికాదు.- 'ఖచించిన' అని పూ. ము. పా.; శ. ర. పాఠమున్ను.

"ప్రబలమై యంధకారంబు బలిసియుండఁ
దారకంబులు కాంతినెంతయును బెరసె;
నీలిపుట్టంబుఁ బఱచి పైనిలిపినట్టి
వలుఁదముక్తాఫలముల తావళిము లట్లు." (భీమ. 2-86.)

టీక.—రక్తిగల చెలులయెడన్ = అనురాగముగల చెలికత్తెల విషయమున, ఆసక్తియున్ = ప్రీతియు, సూక్తియున్ = వారితో మంచి మాటలాడుటయును, శేక, (చిత్రాంగి) జాలిన్ = విచారముచేతను, విరాళిన్ = విరహతాపముచేతను ‡ముక్త - ఆహార - మనోహర ముక్తాహార - అయి.—ముక్త = వదలిపెట్టబడిన, ఆహార = భోజనమును, మనోహర - ముక్తాహార = ఇంపైన ముత్యాలహారములును, కలదియై, (ఆహారమును- హారములనుగూడా త్యజించి, అన్నమాట.) క్రోధమునన్ = కోపముతో, సౌధమునన్ - (ఉన్నదియుండగా- అని అవతలికి అన్వయము.)

చిత్రాంగి, విరహతాపము చేతను కోపావేశముచేతను చెలులతో పలుకుట మాని, హారములు తీసివేసి, తుదకు ఆహారమునుకూడా మానుకొని, అలుకతో నుండెనని తా.

— రాజు చిత్రాంగికై విరాళిగొనుట —

గీ. జంత యిటులల్గియుండ, రా జంత నచట
సరసిచెంత బిసాగ్రంబు సరసి కొంత
మగని కందిచ్చుకోకిప్రేమ గని తనదు
†నుండియెడఁ దగు లెంచి యం దుండి యపుడు. ౧౫౩

టీక —జంత = గయ్యాళి (యైన చిత్రాంగి) ఇటులు = ఈరీతిగా, అల్గి యుండన్, రాజు - అంతన్, అచటన్ = అరణ్యమున, సరసిచెంతన్ = కొలని యొద్దను; బిసాగ్రంబున్ = తామరతూటి చివరభాగమును, *సరసి = చక్క పరచి (= శుభ్రపరిచి) మగనికి - అందిచ్చు = మగపక్షి నోటికందిచ్చుచున్న,

‡ పూ. టీ.—'ముక్త = విడువఁబడిన - ఆహార = భుక్తికలది. మనోహర = మనోజ్ఞమైన- ముక్తాహార = ముత్యాలహారము కలది.'

విరహతాపముచేత ఆహారమునే మానుకొన్న చిత్రాంగి ముత్యాలహారమును ధరించినదనుట స్వభావవిరుద్ధము. 'ముక్తాహార' - 'మనోహర ముక్తాహార' అని భిన్న సమాసములనుకొనుట పొరపాటు.

'మనోజ్ఞమైన ముత్యాలహారము - ఒక్కటే కలిగియుండెనే' ననుటయును పొరపాటే. సమాసముతుదిని హార శబ్ద మేకవచనమున నుండియు బహువచనార్థము నిచ్చుచుండును. (చూ. ౧౩౯ క్రింద 'సద్గుణహారుఁడు.)

†పాఠాం,—'దుండి వెడ తగులెంచె నందుండి'

*పూ.టీ.—'సరసి = సర్దుకొని.'

కోకి = చక్రవాకియొక్క, ప్రేమగని. తనదు దుండియెడన్ - తగులుఎంచి = తనభార్యను తలచుకొని,

'దుండి= దొరసాని' (శ. ర.) 'అవ్వోళ దుండీ! అవ్వోయవ్వ'- (వీరభద్ర విజయ నాటకము)

ఉ. కేలుఁ జొకాటపుం దలిరు, కేశమదాళులు, కౌనుదీఁగె తే
నూలును, జన్ను మొగ్గలు, గనుందెలిదమ్ములు, మోవి తేనెయుం,
జాలగునవ్వుఁదేటయు, భుజాబిసము, ల్లని యవ్విలాస పాం
చాలుఁడు ప్రేమఁ బద్మిని నిజప్రియఁగా మదిలోఁ దలంచుచున్.

టీక.— అవ్విలాస పాంచాలుఁడు = విలాసముగల - పాంచాలజాతి పురుషుడనయిన ఆరాజనరేంద్రుడు, (పురుషజాతులు నాలుగు.- భద్రుడు; దత్తుడు; కూచిమారుడు; పాంచాలుడు.) కేలు చొకాటపుందలిరు = హస్తములవంటి సొగసైన పల్లవములు, కేశమదాళులు = కురులవంటి గండు తుమ్మెదలు, కౌను తీఁగె లేనూలు = నడుమువంటి (సన్నసైన) తీగెయును, చన్నుమొగ్గలు = కుచములవంటి తామర మొగ్గలను, కనుం దెలిదమ్ములు = కన్నులవంటి తెల్లతామరపూలును, మోవి తేనెయున్ = అధరమువలె మధుర

శ. ర. కర్త 'సరసు = సరదు = సమభాగముగా పంచు' అని యర్థము చెప్పి, అందుకీ పద్యమునే యుదాహరించినాడు, కాని అది సరియైన యర్థము కాదు. సమభాగముగాపంచిన పిమ్మట 'కొంత' యిచ్చుటేల? 'శుభ్రపరచి - అందులో కొంత యిచ్చెననుట యుచితము కాదా.? బ్రౌను, "సరసుట- సరదుట- To make even; level. To arrange. సమముచేసుట." అనియే చెప్పినాడు. కావున 'సరసి = సరది = సమభాగముగాపంచి' అనుట సరికాదు.

పూ. టీ. కర్తలు శ. ర. లోని 'సరదు' నే అందుకొని దానిని ఉకార మధ్యము కావించి - 'కొని'ని చేర్చి 'సర్దుకొని' అన్నారు. పొరపాటు. సరసి = సర్ది, గాని 'సర్దుకొని' కాదు. 'సర్దు'- 'సర్దుకొను' అను క్రియల కర్థమున నెంతో భేదమున్నది. (క్రియాఫలంబు కర్తృగామి యగునప్పుడే గాని 'కొను' ముఖ్యధాతువున కనుప్రయుక్తము కాదు. (చూ. బాల. క్రి. 52.) పూ. టీ. కర్తలు బ్రౌణ్యమును చూచియున్నను సర్దు- సర్దుకొనుల భేదము తెలిసికొనుండెడిదే. అందిట్లున్నది.— "సరుదుట. చాలీచాలకవుండేదాన్ని నలుగురికి సమముగా పంచిపెట్టుట.— సరుదు కొనుట- చాలీచాలకవుండేదాన్ని తలాకొంచెము తీసుకొనుట. వారిలోవారు సర్దుకొన్నారు."

వయిన మకరందమును, జాలు అగు నవ్వుతేటయుఁ = జాలువారు నవ్వువంటి ప్రసన్నతయు (=స్వచ్ఛత) భుజాబిసముల్ = బుజములవంటి తామరతూడులును, కని = జూచి, ప్రేమఁ, పద్మినిఁ = సరస్సును, నిజప్రియఁగాఁ = తనప్రియురాలయిన చిత్రాంగిగా, మదిలోఁ - తలంచుచుఁ = అనుకొనుచు.

చిత్రాంగియొక్క కేలు చిగురాకువంటిదనియు, కేశములు గండుతుమ్మెదలవంటివనియు, కౌను తీగెవంటిదనియు, చనులు మొగ్గలవంటివనియు, కనులు తెలిదమ్మలవంటివనియు, మోవి తేనెవంటిదనియు, నవ్వు తేటనీటివంటిదనియు, బుజములు తూడులవంటివనియు, ఆమె పద్మినీజాతి స్త్రీ యనియు, వ్యంగ్యము.

చ. *దళ మగుతమ్మిపూఁగొలనితావి సెకల్ †గవియంగ ముంగలన్,
 చిలుకలు కోయిలల్ చెవులు చిందఱవందఱసేయ సూరెలన్,
 మలయసమీరముల్ వెనుకమర్లన నుల్కఁపడం బయింబడన్,
 గళవళ మంది చుట్టుకొనెఁ గంతునిమంది యటంచు నాత్మలో.

టీక.—ముంగలన్ = ముందువైపున, దళ...సెకల్ = తామరకొలనిలోని దట్టమయిన సువాసనలవేడి. కవియంగన్ = ఆవరింపగా. సూరెలన్ = పార్శ్వములయందు, చిలుకలు...సేయన్ = చిలుకలును, కోవెలలును చెవులు చిల్లులు పడునట్లు కూయగా, వెనుకమర్లనన్ = వెనుకప్రక్కన, ఉల్కఁపడన్ = జడిసి రొమ్ముగిరిపడునట్లు, మలయ సమీరము, పయింబడఁగా, కళవళమంది (రాజు) తకపికలై, కంతునిమంది = మన్మథునిసేన - (కమలములతావి, చిలుకలు, కోయిలలు, మలయమారుతము - మదనునిసైన్యమే) చుట్టుకొనెను.

ఉ. అక్కట యేమి సేయుదు రయంబున నిప్పుడె పోదు నంటినా
 మిక్కిలి దూరదేశము; సమీపమె? మాళవభూమిమండలం
 బెక్కడ? దండకావన మిదెక్కడ? చక్కనిముద్దుగుమ్మ నా
 చక్కెర బొమ్మఁ జూడ కిట సైఁపఁగఁ జాలవియోగవేదనన్. ౧౫౬

వ. అని యత్యంత సంతాపంబున నాందోళించుచు. ౧౫౭

టీక.— ఆందోళించుచున్ = ఉరియాడుచు.

---

* పాఠాం.— 'దళముగ'

† శా. పా.— 'కదియంగ' ('తావి జిళ్లులయంగ' పూ. ము.; 'సెకల్ కవియంగ' తంజ.పా.)

క. రాజిత విభ్రమ లవ కల
నాజిత సుర మానవాంగనల్ చిత్రాంగిన్
లేజవ్వని మదిలో నిడి
రా జవ్వనిలోపలన్ విరాళిం గ్రాఁగెన్. ౧౫౮

టీక.— రాజిత = ప్రకాశించుచున్న, విభ్రమ = విలాసముయొక్క, లవ = లేశముయొక్క, కలనా = కలిమిచేత, (విభ్రమలవముచేతనేయనుట) జిత = జయింపబడ్డ, సురమానవాంగనల్ = దేవకాంతలు - మనుష్యకాంతలును గలదియు, లే జవ్వనియు, నైన, చిత్రాంగిని, మదిలోన్ ఇడి = మనసునతలచి, రాజు, అవ్వని లోనన్ = ఆ యడవిలో, విరాళిన్ = వియోగతాపముచేత, గ్రాఁగెన్ = తపించెను.

విలాసలేశముచేత మానవాంగనలనేకాక దేవాంగనలనుగూడా జయించిన తన ప్రియురాలిని తలచుకొని రాజు వియోగవేదనను పొందెను, అని తా.

గీ. అట పరావనిభృన్మౌళి ఘటితపాదుఁ
డైన చక్రేశ్వరుండు సహస్రకరుఁడు
రామఋషిశిఖాగ్ని తేజఃస్ఫురణ హరింప
వ్రాలె నన వ్రాలెఁ జరమాంబురాశిలోన. ౧౫౯

*ఈపద్యమున సూర్యాస్తమయము అభేదాధ్యవసాయముగా కార్తవీర్యార్జునాస్తమయముతో పోల్చబడినది.

టీక.—♦ అట = తర్వాత, పర అవనిభృత్ = శత్రురాజులయొక్క, మౌళి = శిరస్సులయందు, ఘటిత = కూర్పబడిన (=ఉంచబడిన) పాదుఁడు = పాదములు కలవాడును, చక్రేశ్వరుండు = భూమండలమున కధిపతియు నైన, సహస్రకరుఁడు—

---

* పూ. టీ. కర్తలు, 'ఈపద్యములో కార్తవీర్యార్జునునియందు సూర్యత్వారోపణముచేసి అభేదాధ్యవసాయముగా చెప్పఁబడియున్నది' అన్నారు.

ప్రకృతమున వర్ణ్యము సూర్యాస్తమయము. కార్తవీర్యార్జునుని కథ శ్లేషసామర్థ్యముచేత ఉపమానముగా చెప్పబడినది. అంతేగాని, కార్తవీర్యార్జునునియందు సూర్యత్వ మారోపింపబడ లేదు.

♦ పూ. టీ.—'అటు + అ = అట్లే'

(వేయిచేతులు కలవాడు) కార్తవీర్యార్జునుడు, రామ = పరశురామునియొక్క, విశిఖాగ్ని = బాణవహ్ని, తేజః స్ఫురణన్ = తన-పరాక్రమ విజృంభణమును,- (అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణయత్, ప్రాణాత్యయే ప్యవస్థానం తత్తేజః సముదాహృతమ్'—) హరింపన్ = అణగింపగా, వ్రాలెన్ = పడెను, అన్నట్లుగా,—

అటు = అట్లు, అపర అవనిభృత్ = పడమటికొండయొక్క, మౌళి= నెత్తమున, ఘటిత = ఉంచబడిన, పాదుఁడు = కిరణములుగలవాడును, చక్రేశ్వరుండు = చక్రవాకములకు ప్రభువు నైన, సహస్రకరుఁడు = (వేయికిరణములుగలవాడు) సూర్యుడు, * రామ= మనోజ్ఞములైన, విశిఖ= అనేకజ్వాలలుకల - అగ్ని, ('శిఖావా

అక్కరలేని అవధారణార్థకమును చేర్చి 'అట్లే' అనుటలో సారస్యమేమి కనబడలేదు. వారలా మార్చుటకు కారణమేమనగా? వారిదృష్టిలో 'అట' - ఎటలు; అక్కడ - ఎక్కడలు ద్రుత ప్రకృతికములు.—

క. 'మృగ శిశువుల సరిఁబెరఁగు నాటవికిరొయెటన్!' (శాకుం. 2-52)

భుజం. 'బృహత్ప్రోటితీక్ష్ణం దహిద్వేషియేదన్

సహాంబొప్ప నీశుద్ధసత్త్వాత్ముఁడేదన్.' (నాగా. పు. 40)

కాని, 'నా పుస్తకమెటన్?'—'మా పిల్లవాడెక్కడన్' అనుట సంప్రదాయము కాదు.]

కావున 'అటన్ - పరావనిభృత్' = అటఁ బరావనిభృత్, కావలసి వచ్చును. అప్పుడు - 'అపరావనిభృత్' అను అర్థాంతరమున కవకాశము లేకపోవును. అందువలన వారలా మార్పు చేయవలసివచ్చినది. కాని నిజానికి 'అట' కళ గాని ద్రుతప్రకృతికము కాదు. భారతాది ప్రాచీన కావ్యములలో, అట - ఇట - ఎటలు కళలుగానే ప్రయుక్తములైయున్నవి. అసలు చేమకూర కవిమతమున 'అటు' కళ గాని ద్రుతప్రకృతికముగాదు.— సీ. "అటకలియిడెలెస్స - అటుకలికిరొయొకస్త"- (చూ. పద్య. ౧-3) కావున 'అట - అపరావనిభృత్; అటు - అపరావనిభృత్' అను విభాగమే కవి యుద్దేశించినది.

వ. రా.—పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో 'అట = అమీదటను, పరావనిభృత్' అని సరిగానేయున్నది. అది తప్పనుకొని శాస్త్రిగారు వైరీతిగామార్చినారు.

* పూ. టీ.— 'రామ = మూఁడైన, విశిఖ = గొప్పజ్వాలలుగలిగిన, అగ్ని.'

నాశుశుక్షణిః - అమ.) తేజః స్ఫురణన్ = తన ప్రకాశవ్యాప్తిని, హరింపన్ = గ్ర
హింపగా, చరమ అంబురాశిలోన్ = పడమటి సముద్రములో, వ్రాలెన్ =
పడెను - (=అస్తమించెను.)

శత్రురాజులచే మ్రొక్కబడిన పాదములు కలవాడును, భూమండలాధిపతి
యునైన కార్తవీర్యార్జునుడు పరశురాముని బాణములదెబ్బకు తన పరాక్రమమును
కోల్పోయి రణరంగమున పడిపోయినవిధముగా, పడమటికొండనెత్తమున నెలకొన్న
కిరణములుకలవాడును, చక్రవాకములకు ప్రభువునైన సూర్యుడు, అగ్నిచే తన
తేజమును కోలుపోయి, పడమటి సముద్రమున పడెను.

దినాంతమున సూర్యునితేజస్సు అగ్నియందు ప్రవేశించును. అందుకు 'ఆది
త్యోవాస్తమయన్నగ్ని మను ప్రవిశతి అగ్నింవా వాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతి'- అను
శ్రుతి ప్రమాణము.

మ. తమి మాదేహులతోడఁ బోరి యిరుఁ డంతన్ వీఁగి తన్ జేర, న
స్తమహీభృన్మణి వెన్క వేసికొని మిత్త్రప్రేప్సు రక్తప్రవా
హముగాఁ *బోరె ననంగఁ, జిక్కి యలదైత్యశ్రేణి కాన్పింపకుం
డ మొగుల్మ్రాయులు వన్నెనాఁ, దనరెఁ జూడన్ †సంజక్రొంజీఁకటుల్.

అగ్నికిగల జ్వాలలు 'మూఁడే' అనుటకు ప్రమాణము మృగ్యము. 'విశిఖ'
శబ్దములోని 'వి' అనేకార్థకము.

*శా. పా.—'పోరెననంగఁజిక్కి, యల...'-వారు భావించిన యర్థమేమో
మనకు తెలియదు.

† శా. పా.— 'సంజ కెంజీఁకటుల్' (= 'సాయంకాలముయొక్క యెఱ్ఱ
చీఁకటులు' - అని, పూ. టీ.)

ఎఱ్ఱని చీకటులు ప్రకృతిలో లేవు. చీకటి యెఱ పన్నచో కన్నులున్నవారు
నమ్మరు. 'చీకటి యెఱుపు.'- 'చీకటి తెలుపు' అను పెద్దలు భావికాలమున ప్రభ
వింతురని ముందుగనే అనుమానించి, 'కృష్ణాని, కుహూ శస్త్రాగురు పాప తమో
నిశాః.' అని, వ్రాసిపెట్టిపోయిన మహానుభావునికి, కావ్యకల్పలతాకర్తకు, దేవేశ్వర
మహాకవికి పదివేల వందనములు. సంజ యెఱుపనియు, చీకటి నలుపనియు, పూ.
టీ. కర్తలు కావ్యములయందైనను చూచియుండరా?
ఒకటి రెండుదాహరణములు.—

టీక.—ఇనుఁడు = సూర్యుడు. (ఒకానొకరాజు, అని–అర్థాం.) *తమిన్ = విజయోత్సాహముతో, మందేహులతోడన్ = మందేహులను రాక్షసులతోడ (ఉదయ మధ్యాహ్న సాయంసంధ్యలయందు మందేహులను రాక్షసులు సూర్యు నడ్డగింతురనియు, బ్రాహ్మణులు వదలు అర్ఘ్యప్రదాన జలములచే నడగుదురనియు శాస్త్రము.— 'మందేహా దేహా నాశార్థ ముదయే స్తమయేరవిః, సమీహాతే ద్విజో త్సృష్ట మంత్రి తోయాంజలి త్రియమ్.'– స్కాందము.)—' మంద + ఈహా = మందేహా – అల్పాభీష్టులు (= నీచులు) అయిన, శత్రువులతో, అని, (అర్థాం.) పోరి = యుద్ధముచేసి, వీఁగి = ఓడిపోయి, తన్ చేరన్ = తన్నాశ్రయింపగా, అస్తమహీభృత్ మణి = కొండలలో మేటియైన అస్తపర్వతము(అస్తనామకుడైన రాజశ్రేష్ఠుడు, అని అర్థాం.) మిత్త్రప్రేమన్ = సూర్యునియందలి ప్రీతి చేత, (చెలికానియందలి ప్రీతిచేత, అని – అర్థాం.) వెన్కవేసికొని = తనమఱుగున నుంచుకొని;—సూర్యుడు పడమటి కొండ వెనుకకు పోయినాడని, భా. 'వెన్కవేసికొని' = (జాతీయము) రాజుపక్షమువహించి = ఆతనికి బదులు తానే యుద్ధమునకు పూనుకొని, అని అర్థాం.) రక్తప్రవాహముగాన్ = నెత్తురు వరదలైపారు

గీ. 'సంజ కెంపును తిమిరంపు జంపునలుపు
గమిచి బ్రహ్మండ భాండంబు కరము మెఱసె;
పరమ పరిపాకదళ వృంత బంధమెడలి
పతనమగు తాటి పండుతోఁ బ్రతిఘటించి.' (భీమ. 2–80.)

క. 'సగపాలు సాంధ్యరాగము
నిగిడిన కెంజాయఁ దనరి నెఱి చీఁకటిచే
సగపాలు నలుపు నొందుచు
గగనము గురుగిందగింజ కైవడిఁ బొల్చెన్.' (చిత్రభా. 6–107)

సంధ్యాకాలమున తలచూపునవి 'క్రొంజీకటులు' గాని కెంజీకటులు కావు.–

మ. "పటుపాథోలవధార‡తార లెసఁగెం దద్బింబు సందానితో
త్కటు సంధ్యానల ధూమ కందళములై క్రప్పెట్టెఁ గ్రొంజీఁకటుల్."
(వసు – 4–10.)

పూ. ము. నను, వ్రాత ప్రతులలోనుగూడా 'క్రొంజీకటుల్' అనుపాఠ మున్నది. 'తనరె సంధ్యారాగమున్ ధ్వాంతమున్' అని, పాఠాం.—

*పూ. టీ.—'తమిన్ = రాత్రియందు'

‡'తారలెగసెన్' అని వావిళ్ళ. పా. విచార్యము.

నట్లు, పోరెననంగన్ = యుద్ధముచేసెను కాబోలు నన్నట్లుగను; కులపైత్య శ్రేణి = ఆ మందేహారాక్షసులమూక, (శ్రేణి సమూహము, అని అర్థం.) చిక్కి = పట్టువడి (=రాజునకు దొరకి) కాన్పింపకుండన్ = తమపాలకుప వైరికగపడ కుండునట్లు, మొగుల్ మాయలు = మాయమబ్బులు, పన్నినాన్ = కల్పించెను కాబోలు నన్నట్లుగను, సంజ = ఎఱ్ఱని సంధ్యాకాంతియు, క్రొంజీఁకటుల్ = క్రొత్తచీకటులును, తనరెన్ = ఒప్పెను.

పొద్దుపడమటి కొండచాటుకు పోయెను. అంతట సంధ్యారాగమును దాని వెనుక చీకటులును వచ్చెను. ఎఱ్ఱని సంధ్యాకాంతియు, నల్లని చీకట్లును ఎట్లుండె ననగా? సూర్యునికిని మందేహులకును సాయం సమయమున జరుగు యుద్ధమున అస్త్ర

వర్ణ్యము సంధ్యాసమయముగాని రాత్రి కాదు. సూర్యునికి మందేహులతో పోరు సంధ్యయందేగాని 'రాత్రియందు' కాదు. రాత్రివేళ సూర్యుడుండడు. ('నేందు స్త్రీపోనిశ్యగ్రహా:'- చంద్రాలోకము.) బ్రాహ్మణు లర్ఘ్యోదకము వదలుటయు దానిచే మందేహు లడగుట యును సంధ్యాసమయముననేగాని 'రాత్రి' యందు కాదు. సాయం సంధ్యను సూర్యు డస్తమింపకమును పే వార్చవలయునని విధి.—

"సంధా సంధ్యా ముపాసీత నాస్తగే నోద్గతేరవౌ." (సంధ్యాభాష్యము.)

"రేపు చుక్కలఁ జూచుచు మాపు తిమిర
వైరిఁ జూచుచు సంధ్యవార్పంగవలయు." (విష్ణుపురా.4-213.)

కావున బ్రాహ్మణులు రాత్రియందు సంధ్యవార్తురనుటయు, ఆ సంధ్యావందన జలములచే సూర్యునికి మందేహబాధ తొలగు ననుటయు సరికాదు. కాని 'వేదం' వారి మతమున సాయంసంధ్య రాత్రియందు వార్చవలసినట్లేయున్నది. 'ఆముక్త'లో,—

క. 'సేవించిపోవుతఱి, మధు
రా విభవముఁ జూడవచ్చి క్రాంతి మెయిన్, మా
పా వైఘసీతుఁ గృత సం
ధ్యావిధిరై నృప పురోహి తావాసమునన్' (2-72.)

అన్నచోట,— 'మాపు = రాత్రియందు, చేయఁబడిన సంధ్యాకర్మగల వాఁడై' అని స్పష్టముగా వ్రాసియున్నారు. గొప్ప పొరపాటు. 'సంధ్య' సంధి వేళలలో అనుష్ఠింపబడు కర్మ. కావుననే 'సంధ్య' అనబడుట.—

పర్వతరాజు సూర్యుని వెనుక వేసికొని అతనికై తాను యుద్ధముచేయగా ప్రవహించిన రక్తమో యన్నట్లు సంధ్యారాగమును, ఆయుద్ధమున చిక్కుపడిన రాక్షసులాత్మ రక్షణార్థము కల్పించుకొనిన మబ్బులోయన్నట్లు చీకట్లును, ఒప్పెనని తా.

ఉ. ♦ద్రోహమె నీతిగాఁ దలఁచి సూర్యునకుండై కనుఁ గాన కాత్మప
త్నీహరణం బొనర్చె నని దేవగురుండు శపింపఁగాఁజుమీ
యాహరిణాంకుఁ డిట్లు తమము రాయె *నటంచన, జారచోరులు
త్సాహము మీఱఁగా, నపుడు తారకముల్ నెరసెన్ నభంబునన్.

'ఉపాస్తే సంధివేలాయాం, నిశాయాదివసస్యచ,
తామేవసంధ్యాం తస్మాత్తు ప్రవదంతి మనీషిణః.' (సం. భా.)

'సంధ్య'- 'రాత్రి', అనునవి భిన్నకాలములు.—

'ఉదయాత్ప్రాక్తనీ సంధ్యా- ఘటికాత్రియముచ్యతే,
సాయంసంధ్యాత్రిఘటికా - అస్తాదుపరి భాస్వతః.'

అనగా, సూర్యుడుదయించినపిమ్మట మూడుగడియలవరకును ప్రాతస్సంధ్య; ఆటు పిమ్మటికాలము దివసము. సూర్యుడస్తమించిన పిమ్మట మూడుగడియల వరకును సాయంసంధ్య; ఆమీదటి కాలమునకే రాత్రి యనిపేరు. కాబట్టి, 'సంధ్య' అనవలసినచోట 'రాత్రి' అనగూడదు. 'రాత్రి, సంధ్య నంటివచ్చునదేగదా, మరి సంధ్యాసమయమున వార్చవలసిన సంధ్యను 'రాత్రియందు' వార్చినంతమాత్రమున తప్పేమి?' అనే వాదము నిరర్థకము.— అకాలానుష్ఠిత సంధ్య వంధ్య వంటిదగునని పెద్దలు నొక్కిచెప్పినారు.

"కాలేతు వందితా సంధ్యా స్వర్గమోక్ష ప్రదాయినీ,
అకాలేవందితా సంధ్యా, సా చ వంధ్యావధూరివ." (సం. భా.)

కాబట్టి, సంధ్యరాత్రియందువార్చుటగాని, వార్చినట్లు చెప్పుటగాని పనికి రాదు. ఎందుకు విస్తరము?

'తమి' తత్సమమైనప్పుడు, రాత్రి; తెనుగయినప్పుడు, ఉత్సాహము. పూ. టీ. కర్తలు తత్సమముగా గ్రహించి, అనుచితార్థమువ్రాసినారు. 'మాపు' అనుపదమునకు, రాత్రి, సాయము, అనునర్థములు రెండునున్నవి. (చూ. శ. ర.) ప్రకరణోచితార్థమును గ్రహింపలేక చెరచినారు- శాస్త్రిగారు.

♦ ఈపద్యము, పూ. ము. నను, పెక్కువ్రాతప్రతులలోను లేదు.
* శా. పా.— 'నటంచును' ('నిజంబని' – పాఠాం.)

టీక.— ఆత్మపత్నీహరణంబు - ఒనర్చెనని = తనభార్యను అపహరించెనని, దేవగురుండు = బృహస్పతి, శపింపఁగాన్ చుమీ = శపించుటచేత నేసుమా, హారిణాంకుఁడు = చంద్రుడు, ఇట్లు = ఈ నక్షత్రములరూపమున, తుమురాయెన్ = ముక్కముక్కలయ్యెను, అటంచు - అనన్ = అని లోకమనగా; జారచోరులు, (తమ ప్రచారమున కనుకూలమయినరాత్రి వచ్చినదిగదా యని) ఉత్సాహము మీఱఁగాన్ = సంతోషముచేత ఉప్పొంగగా- ('ఉత్సాహము' తృతీయార్థమున ప్రథమ. చూ. బాల. కా. 21.) తారకముల్ = నక్షత్రములు, నభంబునన్ = ఆకాశమున, నెరసెన్ = నిండెను. ('మెఱసెన్' - పాఠాం.)

గీ. ♦నల్లమూఁకలపై దండు వెళ్లఁ దలఁచి
రాజు వేయించు వెలిగుడారం బనంగఁ
దోఁచెఁ బాండిమ ప్రాచిఁ దోడ్తోన; యపుడు
గువలయదళమ్ము లందెల్లఁ గూబియయ్యె. ౧౬౨

టీక.— రాజు = చంద్రుడు (ఒక - ప్రభువు, అని అర్థాం) నల్లమూఁకలపైన్ = చీకటిగుంపులమీద, (తన్నెదిరించిన యడవిజనుల మూకలమీద, అని - అర్థాం) దండు వెళ్లఁదలఁచి, వేయించు = వేయించిన, వెలిగుడారంబు = తెల్లనిడేరా, అనంగన్ = అన్నట్లుగా, తోడ్తోన = చుక్కలుపొడిచినవెంటనే, ప్రాచిన్ = తూర్పు

గురువు భార్యనుకూడుటచేత జారుడును, ఆమెనపహరించుటచేత చోరుడును అయిన చంద్రుడు పాపకృత్యములకు ఫలముగా 'తుమురాయెనటంచును జారచోరులు సంతోషించి'రనుట స్వభావవిరుద్ధము. దుర్జనులు దుర్జనుల దుర్వృత్తిని మెత్తురు; సమర్థింతురు; అంతేగాని నిరసింపరు. కావున 'అటంచును' అనుటకంటెను, 'అటంచన' అనుట యుచితమని నేను భావించినాను.(ఈ పద్యమునకు పూ.టీ.లేదు.)

♦ శా. పా.— 'నల్లప్రజపైసరగ' (='చీఁకటియను జనులమీఁద. రాజు = చంద్రుఁడు తేఁడు-' అని పూ. టీ.)

'నల్లప్రజ' యనుపదము అడవిజనులు - దొంగలు, అను అర్థములయందు రూఢము.—

క. 'ఏలలఁ బాడుచుఁదగ విలు,గోలలఁగొని 'నల్లప్రజలు' గుమ్మలైనడవన్
నీలాంబరుఁడై విభుఁడు,ద్వేలాశుకళా విరాజి తేజీనెక్కన్. (వేం. పంచ. 2-198)
(ఇక్కడ. నల్లప్రజలు = అటవికులు)

దిక్కున, పాండిమతోఁ జెన్ = తెల్లని కాంతి యుదయించెను. అపుడు, § కువలయ దళమ్ములు = కలువలరేకులు, కూచియయ్యెన్ = వాడియయ్యెను, (కు-వలయ-దళంబులందెల్లన్ = భూమండలములోని - సేనలయందంతటను, కూచి = యుద్ధ సన్నాహవాద్యములు మోయించుట, అయ్యెను = జరిగెను. అని అర్థాం.)

వ. 'చెట్లు వెడలి విండ్లువంచుకొని ముంచుకొను 'నల్లప్రజంచూచి.' (ఆము క్త- 7-12)

(ఇక్కడ, నల్లప్రజ = దొంగలు)

గీ 'ఇరులు గవియుచు నేరాళ మెట్టయెదుర
నల్లనల్లన నేతెంచె ‡ నల్లమంది.' (శృం నై. 7-39)

(ఇక్కడ నల్లమంది = కలిపరివారము)

ఉ. పార్శ్వభూ, గమ్ముల నల్ల నల్లప్రజ గ్రమ్ముకొనన్... జెంచుపాళిగాఁ
దమ్మను జెంద్రుకొల్వనకు...వచ్చె." (శుక. 1-244)

(ఇక్కడ నల్లప్రజ = వేటగాండ్లు)

కావున 'నల్లప్రజ= నల్లని జను లగుదురే గాని 'చీఁకటియను జను' లని యర్థము కాదు. చంద్రుడు - ఱేఁడు, కూడా 'చీకటి' యను జనులమీద దాడివెడలి నట్లు చెప్పుట సమంజసమును కాదు. 'నల్లమూఁకలనై' అని తంజ. తా. పా. 'నల్ల మూకలనగా నలుపుగుంపులు = చీకట్లు' అనియర్థము. నల్లని జనులగుంపులని యర్థాంతరమున్న. కావున, శా. పా. పూ. టీ. రెండును సరియైనవి కావు.

§ పూ. టీ.— 'కువ...మ్ములు = కలువరేకులు = కలువలనెడు దండులు, కూచియయ్యెన్ = వికసించెను (యుద్ధవాద్యములను వాయింపఁదొడంగినవి.)'

కలువరేకులు 'కూచియయ్యె' ననగా అంతకుముందు వాడివత్తలైయున్నవి మరల గట్టిపడి నిక్కిన వని యర్థముగాని 'వికసించిన' వని యర్థము కాదు. 'కూచి యగుట = వికసించుట' అనుటకు సరియైన ఆధారములేదు. ('సారంగ' టీకమీదనే ఆధారపడి సూ. ని. 'కూచి = విరిసినది, వికసించినది' అని యున్నది. 'కలువరేకులు వికసించెను; కలువరేకులనెడి దండులు యుద్ధ వాద్యములను వాయించెను' అనుటలో చమత్కారములేదు.

---

‡ 'ఏతెంచెను, అల్లమంది = ఆజనసమూహము' అని, సర్వం. వ్యాఖ్య.— (సరి కాదు) 'జనౌఘ మసిత్విషమ్' (జనౌఘం మషీత్విషమ్-పాఠాం.) అని మూలము.

క. కలువలు కిలకిల నవ్వెన్
దొలిమల సెలయేటి యవలి తుహినాంశు కరం
బులు గని; యప్పు 'డేటావలి
గిలిగింత' లటంట వానికిన్ సరి దాఁకెన్. ౧౬౩

టీక.—తొలి...అవలి = తూరుపుకొండయందలి సెలయేళ్లకు అవతలనున్న, తుహినాంశు = చంద్రునియొక్క, కరంబులు = కిరణములు. ('చేతు' లనియును) కని = చూచి ('పొంది'-అని.) కలువలు (కలువలనెడి నాయికలని, వ్యంగ్యము.) కిలకిలనవ్వెన్ = వికసించెను. (కిలకిల నవ్విరి - అని నాయికల పరము.) ఏటావలి గిలిగింతలు = ఏటి యవతలిగట్టున నుండి ఇవతలిగట్టువారికి పెట్టు గిలిగింతలు, అటంట = అని లోకమున సామెతగా అనుట. వానికిన్ = ఆకలువలకు, సరిదాఁకెన్ = సత్యమే అయ్యెను.

ఏటియవతలనుండి యివతలికి కరములుచాచి గిలిగింతలుపెట్టుట అసంభవము గనుక – 'కానిపని' అను అర్థమున 'ఏటావలి గిలిగింతలు' అను సామెత లోకమున వెలసినది. ప్రకృతమునను 'అట్టి గిలిగింతలు జరుగనే జరిగినవి. కావున ఆసామెత లోకమునగల యర్థమును కోలుపోయి, యథార్థమే అయినదని చమత్కారము. పువ్వులు వికసించుటను నవ్వుటగను, వికసింపజేయుటను నవ్వించుటగను చెప్పుట కవులకు పరిపాటి.

'రాత్రి ర్గమిష్యతి భవిష్యతి చ ప్రభాతం
భాస్వా నుదేష్యతి హసిష్యతి పంకజ శ్రీః;
ఇత్థం విచింతయతి కోశగతే ద్విరేఫే
హా హంత! హంత! నళినీం గజ ఉజ్జహార.' —ప్రాస్తావికము.

సీ. 'కటికి చీకటి తిండి కరముల గిలిగింత
నెవ్వాఁడు తొగకన్నె నవ్వఁజేయు.' —మను. పీఠిక. 18.

సీ. కరము లొయ్యనఁ జాఁచి యిరుల నెఱుల్ చక్కఁ
గాఁ దీర్చి తెల్వి సంఘటిలఁ గూర్చి,
కడు నయనచకోరికల ముద్దుగావించి,
చనుజక్కవల గోళ్ల నెనయ నాని,

కళలు రంజిల్లంగఁ దొలునాఁడు తనుఁగూడి
 †'యిట పొద్దు గ్రుంకునప్పటికి రేపు
వడి వచ్చి నిలుతు నీ కడల నేఁటికిఁ జాలు'
 నని యేఁగుటను జేసి యవ్విధమునఁ
గీ. దామగల నిక్కువమ్ముగఁ దనకునుదము
లతిశయిల్లంగ వే వచ్చి యపుడు నిల్చెఁ
దమివిటుఁడు తూర్పుదిక్కు ‖ లేఁ గొమరువ యసు
బిత్తరిముఖంబునను ‡ బొట్టు వెట్టినట్టు. ౧౬౪

టీక.—* తమివిటుఁడు=చంద్రుడు [తమి=రాత్రియొక్క; విటుఁడు:= నాథుడు.

---

† శా. పా.—'ఇటఁ బొద్దు'.— 'ఇటు' కళ గాని ద్రుత ప్రకృతికము కాదు. (చూ. ౧౫౯ పద్యముక్రింద) కొన్ని ప్రయోగములు.—

'ఇటు తెచ్చియిచ్చు.' (భా. ఆది - 6-293)
'అటు యొఱుంగమనంగలవారు.' (విరాట 1-115)
'ఇటు యెవ్వరోర్చువారు.' (ఉద్యో. 3-203)
'ఎటు యేనియుంబోయిన' (అరణ్య. 2-100)
'ఎటువోయెడునని.' (,, 2-108)
'ఇటుయేఁజను దెంచితి.' (,, 2-299)
'ఇటు యపవర్గ......' (బసవ. పు. 52)
'అటు యిటు కదలకుమమ్మ' (,, పు - 70)
'అటు యిటు యేఁగుచు' (,, పు - 84)
'అటు యట వరికించి.' (,, పు - 119)

‖ శా. పా.—'లేఁగొమిరె వయసు'.— 'కొమరు వయసు' సాధురూపము. (చూ. ౧౧౧ పద్యము క్రింద.)

‡ శా. పా.—'బొట్లు పెట్టినట్లు'

ఒక్క బిత్తరి ముఖమున పెక్కు 'బొట్లు' పెట్టుట అసహ్యము. అంతే కాక ఒక్క-చంద్రుని పెక్కు బొట్టులతో ఉపమించుటతప్పు. పూ. ము. నను, వ్రాత ప్రతులలోనుగూడా 'బొట్టు పెట్టినట్టు' అని సరియైనపాఠమేయున్నది. శా. పా. ను నమ్మి, వావిళ్ల - కొండపల్లి, వారుగూడా 'బొట్లు' అనియే అన్నారు.

* పూ, టీ.—'విటస్వరూపుఁడయిన చంద్రుఁడు.'

'రజనీ యామినీతమీ.' అమ. విట భుజంగాది శబ్దములు – వేశ్యాపతి; ఉపభర్త, అను నర్థమునిచ్చునవియైనను, ఔపచారికముగా 'భర్త' యను నర్థమునను వాడబడును — "ఎటువంటి నేర్పరినిశా, విటునల్లుఁడు." విజయ. 2-202. "కల్లోలినీ విటమధ్యంబునవ్రాలె నభ్రమణి"వసు. 4-10] ఒయ్యనన్ = మెల్లగా, కరములుచాచి = కిరణములు ప్రసరింపజేసి, *ఇరుల- నెఱుల్ = చీకటుల విజృంభణములను, చక్కఁగా, తీర్చి= నశింపజేసి (తీఱు= నశించు. చీకట్లనుపోగొట్టి, అన్నమాట) తెల్వి సంఘటిలన్ కూర్చి= తెల్లని కాంతిని (= వెన్నెలను) కలిగించి, నయన చకోరికలన్ = నయనములవంటి చకోరపక్షులను, కడున్ ముద్దుగావించి = మిక్కిలిగా ప్రేమించి (ముద్దు = ఆదరము. చూ. శ. ర.) ‡ చనుజక్కవలన్ = (తన్నుజూచి భయపడి) పోవు చక్రవాకములను, గోళ్ళు = (గోడులు) దుఃఖములు, ఎనయన్ = పొందునట్లు, ఆని = ఆక్రమించి, (చక్రవాకములను బాధించి, అన్నమాట.– చంద్రుడు చకోరములకానందకరుడు; చక్రవాకములకు దుఃఖకరుడు.–) కళలు రంజిల్లఁగన్ = కాంతులు వెలయగా, తొలునాఁడు = మొదటిరోజు, తనన్ కూడి = తూర్పుదిక్కునుచేరి, నేఁటికిచాలన్, రేపు, ప్రొద్దుక్రుంకునప్పటికిన్ = సూర్యుడస్తమించు సమయమునకు, ఇటువచ్చి, నీ- కడలన్ = నీదిక్కున, నిలుతున్, అని, ఏఁగుటను చేసి = చెప్పిపోయినందున, అవ్విధమునన్ = చెప్పినచొప్పుననే, తామరల- నిక్కు = కమలముల గర్వము, వమ్ముగన్ = వ్యర్థమగునట్లును, (= కమలములు ముడుగునట్లును) తన- కుముదములు = తనకు ప్రియములయిన కలువలు, అతిశయిల్లంగన్ = సంతో

పద్యమున 'తమిపిటుఁడు' అను పదమునగల అర్థాంతర స్ఫురణచేత విట వృత్తాంతము అప్రకృతశ్లేషగా చెప్పబడినదేగాని చంద్రుడు విటస్వరూపుడుగా చెప్పబడలేదు.

* పూ. టీ — 'ఇరులనెడి కురులను - తెల్విన్ = ప్రకాశముతోడ.'– 'తీర్చి'అను క్రియకు వారర్థముచెప్పనేలేదు. ఆక్రియకు 'దిద్దు' - 'నాశముచేయు' అని రెండర్థములున్నవి. చంద్రుడు-చీకటులనుదిద్ది చక్కబరచెననుటగాని, విటుడు తన ప్రియురాలి కురులను నాశముచేసెననుటగాని సరికాదు. కావున పూ. టీ. సరియైనది కాదు.

‡ పూ. టీ.— 'స్తనములవంటి చక్రవాకములను దుఃఖమొందునట్లుచేసి' దుఃఖమొందజేయుటకు చక్రవాకములను స్తనములతో పోల్చుటలో సారస్యమేమో? ఎంతటి దుర్విటుడైనను స్తనములను దుఃఖమొందజేయునా?

మమున నుబ్బునట్లును (= వికసిల్లునట్లును.)వే వచ్చి, రేఁగొమరు... పెట్టినట్టు = ఎలప్రాయపు సుందరి మొగమున దీర్చిన బొట్టువలె, తూర్పుదిక్కు - నిల్చెన్ = తూర్పున ఉదయించెను.

అర్థాంతరము.—తమి విటుఁడు = వలపుగల ఒకానొకవిటుఁడు, ఒయ్యనన్, కరములు = చేతులు, చాచి, ఇరుల నెఱుల్ = చీకటులవంటి (నల్లని) కురులను, తెల్విన్ = నేర్పుతో, తీర్చి = దిద్ది, సంఘటిలన్ - కూర్చి = చక్కగా అమర్చి; నయనచకోరకలన్ = చకోరములవంటి నయనములను, ముద్దుగావించి = ముద్దుపెట్టుకొని.—(నయనములు చుంబనస్థానములు; "లలాటాలక కపోల నయనవక్షః స్తనోష్ఠాంతర్ముఖేషు చుంబనమ్." వాత్స్యా. సూ. ౨-౩-౬) చనుజక్కవలన్ = జక్కవలవంటి చనులయందు, గోళ్లు = నఖములు, ఎనయన్ = దిగబడునట్లు, అని = అంటి. (నఖక్షతములేర్పడునట్లు కుచములనంటి అని, భా.) కళలు రంజిల్లంగన్ = రజఃస్థానములు ద్రవించునట్లు, తొలువాఁడు, తనున్, కూడి = కలిసి (=సంగమించి) రేపు - ప్రొద్దువుంకునప్పటికి - ఇటువచ్చినిలుతున్, నీకున్ = అదలనేటికిన్ = నీవు భయపడుటయెందుకు? చాలున్ = ఊరకుండుము, అని యేఁగుటనుచేసి, అవ్విధమునన్, తాన్ = తాను, మరలన్ = మళ్లీ, నిక్కువమ్మగన్ = నిజముగా, తనకున్ - ముదములు = సంతోషము, అతిశయిల్లంగన్, వే వచ్చి, తూర్పు...బునను = తూర్పుదిక్కనెడి రేఁబ్రాయపు బిత్తరియొక్క - ముఖంబునను = ఇంటిముందర, ('ముఖము = ఇల్లులోనగువాని ముందటిభాగము.' శ. ర.) బొట్టుపెట్టినట్టు = నిక్కర్షగా.' (చెప్పిపోయినవిధముగానే) - వచ్చి నిల్చెను.

'బొట్టుపెట్టినట్లు'— జాతీయము. "యెక్కడవున్నా సరిగ్గా బొట్టుపెట్టినట్లు తిక్కుతుంది. Wherever it is he finds it in a moment." (బ్రౌను.)

సీ. రిక్క లెనయంగ నుదయభూభృత్తటమునఁ
† దెలివిఁ బొదలుమృగాంకమండలముఁ జూచి
వేగ విల్లెత్తి పచ్చని వింటిబోయ
యట విరహిజాలములను వేఁటాడఁ దలఁచె. ౧౬౫

† పా. పా.— 'తెలివిఁబొదల' ('తెలివిఁబొదలు' పూ. ము)

టీక.—† రిక్కలు - ఎనయంగన్ = నక్షత్రములుదయింపగా, ఉదయభూభృత్ తటమునన్ = తూరుపుకొండదరియందు, * తెలిఁ(విన్) బొదలు = తెల్లని కాంతితో ప్రకాశించు, మృగాఁకమండలమున్ చూచి = చంద్రమండలమునుచూచి, ‡ పచ్చవింటిబోయ = మన్మథుడు, వేగ = శీఘ్రముగా, విల్లెత్తి = ధనుస్సుధరించి, విరహిజాలములన్ — వియోగిజన సముదాయమును, వేఁటాడఁదలఁచెన్ = నొగిలింపనెంచెను. (ఎంచెననగా మొదలుపెట్టెననియే భా.)

చుక్కలు పొడిచెను; పిమ్మట తూరుపుదిక్కున తెల్లని కాంతితో చంద్రుడుదయించెను. అంతట మదనుడు విరహులను బాధింపదొడగెను అని తా.

వింటినిగలిగియుండుటచే మన్మథుడు బోయగను, అతడు విరహులను బాధించుట వేటలాడుటగను చెప్పబడినది. అది చమత్కారము. ఆచమత్కారమును గమనింపక పూ. టీ. కర్తలు 'ఈ పద్యములో మన్మథునియందు కిరాతత్వ మారోపించి అర్థద్వయము చెప్పఁబడియున్నది' అన్నారు. పొరపాటు. 'బోయ' 'వేఁట' అను పదములవలన విరహులయందు మృగత్వమును, మదనునియందు కిరాతత్వమును, స్ఫురణమాత్రమే; చమత్కారము. అంతేగాని, మన్మథునియందు కిరాతత్వారోపణముగాని, అర్థద్వయముగాని, పద్యమున నుద్దిష్టములు కావు. ఇట్టి రచనకొక్క తార్కాణము—

---

† పూ. టీ.—('ఉదయ... తటమునన్) నక్షత్రములు ప్రకాశింపఁగా. మన్మథపరము) రిక్కలు = ఎలుఁగుబంట్లు (కిరాతపరము)'

'ఎనయు' ధాతువునకు 'ప్రకాశించు' అను నర్థములేదు. అశ్విన్యాదులుతప్ప తక్కిన నక్షత్రములు ఆకాశమున నందందు పొడమునవియేగాని సూర్యచంద్రులవలె తూరుపుకొండ తలమీదిగావచ్చి పడమటి కొండ వెనుకకు దిగపారునవి కావు. కావున సాయంవర్ణనమున 'పొడుపుగుబ్బలిదరి యందు నక్షత్రము లుదయించినట్లుగాని - ప్రకాశించినట్లుగాని చెప్పుట యొప్పదు. రిక్కయను పదమునకు 'ఎలుఁగుబంటి' యను నర్థమునులేదు. ఉన్నను పద్యమున కిరాతవిషయములేదుగావున ఆయర్థమును వ్యర్థమే.

* పూ. టీ.— 'తెలివిన్ = తెలివిచేత, పొదలన్ = లతాగృహములందు, మృగముల గుర్తుల సమూహమును, అని కిరాతపరము.'

కిరాతపరమయిన యర్థమునకు ప్రసక్తిలేదు గావున ఈయర్థము నిలువదు.

‡ పూ. టీ.—'అప్పుడే పచ్చి వెదురుబద్దతో చేసిన విల్లుగల కిరాతుని రూపముగల పచ్చవిల్తుఁడు, విరహిజాలములన్ = వియోగిజనసమూహమును.'

గీ. 'అఖిల మోహినియైన యయ్యాలరుఁబోణి
శైశవము వీడుకొన్నది సందుగాఁగ
ననుదినంబును రాజనందనుల మీఁద
వేఁటలాడుచునున్నాఁడు విషమ శరుఁడు.' (శృం. నై. 3-26)

వేఁటలాడుచు నున్నాఁడు' అనుటచే విషమశరునియందు మృగయు వ్యాపారము స్ఫురించుచున్నది గావున సమాసోక్త్యలంకారము.' (సర్వంకషా.)

వ. అప్పు డల్ల హల్లకహితాభిజన జనవల్లభ తల్లజుండు ధ్యాయల్లకానల దందహ్యమాన మానసుం డగుచు నిబిడ రస కుసుమ కిసలయ విసర శీతల చూతలతికా నికాయ కాయమానంబున నిశాకాంతకాంత మణి వేదికా నితాంతకాంత లతాంతశయ్యాంతరంబున మేను సేర్చి, పరిచారకుల నందఱం బనిచి యేకాంతంబున, నొక్కరుండ చిత్రాంగీ లతాంగీ దిదృక్షాసదృక్షాతిజాగరూక రూపక్షాత్యుండై, యుపరిప్రదేశ ప్రసూనవితాన నిర్గళ దనర్గళమరందోదకబిందు ధూళిపాలికలు చందన చర్చలుగా, మరు ద్దోధూయమాన ప్రాంత శారదభూరుహ దళ వ్రజంబులు వ్యజనంబులుగాఁ దన్నివాసం బయత్న శిశిరకృత్యంబులు ఘటియించుచుండ నిమ్మకెరువు వేసిన చందంబున నంతు నంతకంతకుఁ బరితాపం బగ్గలం బై యావల నీవలం బొరలం దొడంగె. ౧౬౬

టీక.—అల్ల...తల్లజుండు.— అల్ల = ఆ, హల్లక = కలువలకు, హిత = మిత్రుడైన చంద్రునియొక్క, అభిజన = గోత్రమునందలివాడైన, జనవల్లభతల్ల

విరహి జనులను వేటలాడుటకు వట్టి 'పచ్చ విల్తుడే' చాలియుండగా అనవసరముగా ఆతడు 'అప్పుడే పచ్చి వెదురుబద్దతో చేసిన విల్లుగల కిరాతుని రూపము గల' వాడగుట యెందుకు? కిరాతుడయ్యును 'విరహి జనులనే వేటాడెనా? వియోగులను బాధింప దలచిన మన్మథుడు కిరాతరూపమును దాల్చి 'ఎలుగుబంట్లను, తెలివిచేత - పొదలలోని - మృగముల గుర్తుల సమూహమును, చూచుకొని తన పనికి ప్రారంభించెనా? అర్థద్వయమనగా నిట్టిదేనా?

జుండు = రాజశ్రేష్ఠుడు (= రాజనరేంద్రుడు) ఆ యుల్లక + అనల = విరహాగ్ని చేత, * దందహ్యమాన = మిక్కిలి దహింపబడుచున్న, మానసుండు = మనసు కలవాడు, అఘను, నిబిడ=దట్టమైన, రస = మకరందముగల, కుసుమ = పువ్వుల యొక్కయు, కిసలయ = చిగురాకులయొక్కయు, విసర = మొత్తములచేత, శీతల = చల్లనైన, చూతలతికా నికాయ = మామిడిగున్నల గుంపులోని, కాయ మానంబునన్ = పందిటియందు, నిశాకాంతకాంత మణివేదికా = చంద్రకాంత మణుల యరుగుమీది, నితాంత కాంత = మిక్కిలి మనోజ్ఞమైన, † లతాంత శయ్యాంతరంబునన్ = పూలపానుపునడుమ, మేను చేర్చి = పరుండి, పరిచారకులన్, పనిచి = అవతలికి పంపి, ఏకాంతంబునన్ = ఒంటిపాటున, చిత్రాంగీ...క్షుండై.— లతాంగీ = తీగవంటి శరీరముకలదియైన, చిత్రాంగీ = చిత్రాంగిని, ‡దిదృక్షా= చూడవలయు ననెడి యిచ్ఛచేత, అసదృక్షు = సాటిలేనట్లు (=మిక్కిలిగా) జాగరూక = మేలుకొనియుండుట చేత. రూక్షు = తీక్ష్ణములైన, అక్షుండు = కన్నులుకలవాడయి, (చిత్రాంగిమీది చింతచేత నిద్రపట్టక కన్నులెఱ్ఱవారిన వని భా.) ఉపరి ... పాలికలు. — ఉపరిప్రదేశ = పైభాగమునందలి, ప్రసూన

---

* పూ. టీ.— ‘మిక్కిలి తపింపఁబడుచున్న.’

‘తపించు’ ధాతు వకర్మకము. కావున తపింపఁబడు’ అను రూపము పుట్టదు. ‘తపింపఁజేయఁ బడుచున్న’ అనుట యొప్పు, ‘తపనః = తపింపఁ జేయువాఁడు’ (గురు. ప్రబోధిక.) — అదియటులుండగాఁ ‘దహ్యమాన’ మనగా ‘దహింపఁ బడుచున్నది’ గాని ‘తపింపఁజేయఁబడుచున్నది’ కాదు. దహించు, తపించు, అను క్రియలు భిన్నార్థకములు.—

“తపతి తనుగాత్రి మదనస్త్వామనిశం మాం పునర్దహత్యేవ.” (శాకుం. 3-70) దహనుడు; తపనుడు; భిన్నులు. ‘ఖాండవదహన’ మనుటకు మారుగా, ‘ఖాండవ తపన’ మనగూడదు.

† పూ. టీ. — ‘లతాంత = చిగుళ్లయొక్క’.

పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో ‘లతాంత = చిగుళ్లయొక్క’ అని యున్నది. శాస్త్రిగారామాట నట్లే కాపీ చేసినాడు. గొప్ప పొరపాటు. లతాంత మనగా ‘పువ్వము’గాని ‘చిగురు’ కాదు.

‡ పూ. టీ. — ‘దిదృక్షా = చూచుటయందు.’

ఇదియును వ్రాతప్రతిలోని టీకయే. సరియైనదికాదు. ‘దిదృక్షు’ యనగా ‘చూడవలెననెడి యభిలాష’ గాని ‘చూచుట’ కాదు. (ద్రష్టుమిచ్ఛా దిదృక్షా)

వితాన = పూలమొత్తములనుండి, నిర్గళత్ = జారిపడుచున్న, అనర్గళ= అడ్డులేని, మకరంద ఉదకబిందు = పూదేనె బొట్టులయొక్కయు, ధూళి = పుప్పొడియొక్కయు, పాళికలు = సమూహములు, చందనచర్చలుగాక = గందపుపూతలు కాగా, మరుత్ ... వ్రజంబులు.— మరుత్ = గాలిచేత, * దోధూయమాన = మిక్కిలిగా కదిలింపబడుచున్న, ప్రాంత = సమీపపు. శారదభూరుహ = ఏడాకుల అరటిచెట్లయొక్క, ('సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛదః' అమ.) దళవ్రజంబులు = ఆకుల మొత్తములు, వ్యజనంబులుగాక = విసనకఱ్ఱలు కాగా. తత్ నివాసంబు = ఆయున్నచోటు, అయత్న = యత్నములేని (సహజములైన) శిశిరకృత్యంబులు = శీతలోపచారములు, ఘటియించుచుండఁగ = సమకూర్చుచుండగా, నిమ్మకు ఎరువు వేయుటచేత నిమ్మ వృద్ధికివచ్చినట్లుగా, (ఆశిశిరకృత్యములచేత) పరితాపంబు = విరహబాధ, అగ్గలంబై = అధికమై, (రాజు) పొరలందొడంగెను.

క. మధుమాసం బఁట, శుకపిక
మధుపాదిమనోజబలసమన్వితవనమే
యధివాసం బఁట, యూపై
విధుఁ డుదయించె నఁట, విరహి వేఁగుట యరుదే? ౧౬౭

టీక.— మధుమాసంబు = చైత్రము (మధువు = మద్యము- పుట్టు కాలము అని, పారస్యము.) శుక = చిలుకలు (తిరుగుబోతులు - అని,సా. — 'శుకతీతి శుకః, శుకగతౌ ? అని, వ్యు.) పిక = కోయిలలు (చాటుననుండి తప్పుడుమాటలు కూయువారు. అని, సా.— 'అపికాయతీతి పికః, కైగైశబ్దే, చాటుననుండి కూయునది. అపిరంతర్థా.' అని వ్యు.) మధుప = తుమ్మెదలు, (త్రాగుబోతులు, అని-సా. 'మధు మద్యం పిబతీతి మధుపః' అని వ్యు.) ఆది= మొదలయిన, మనో... వనమే = మన్మథుని సేనలతోఁగూడిన యరణ్యమే, అధివాసంబఁట = నివాసమట, విధుఁడు = చంద్రుఁడు.

వసంతము, చిలుకలపలుకులు, కోకిలలకూతలు, తుమ్మెదలఝుంకారములు, వనవిహారము, చంద్రోదయము, అనువానిలో ఒక్కొక్కటియే విరహులకు సంతాప

* పూ. టీ. — 'దోధూయమాన = మిక్కిలి కదలింపఁబడిన.'

'(దో) దూయమాన=కదలింపబడిన' అని భూతార్థము చెప్పుట తప్పు. 'కదలింపఁబడుచున్న' అని కర్మణి వర్తమానార్థముచెప్పుట ఒప్పు. అరటియాకు ఒక్కమారే కదలింపబడినయెడల 'వీవన'తో పోలికయును పొసగదు.

జనకము; అట్టివన్నియు కూడినచోట విరహి బాధపడుటలో వింతయేమి? అని, తా.

ఈపద్యము, 'వసు-'లోని యీక్రింది పద్యమును తలపించుచున్నది.—

> "ఇచ్చ హితాహితంబు గణియింపని గోలవుగానఁగానఁ కట్టా
> వచ్చితిగా కహో! పథికవర్గము నొంటిఁ జరింపనిచ్చునే
> యిచ్చటి యన్యపుష్టచయ మిచ్చటి మత్తమధువ్రతవ్రజం
> బిచ్చటి పల్లవోత్కరము లిచ్చటి పాంసులపంకజావళుల్!" (3-122)

ఉ. వెట్టగ మందమారుతము వీవఁగఁ దోడనె ‡రాలెఁ బై విరుల్
మిట్టిపడంగ; వీఁడె దవిలెం బథికుం డడకొత్తులోనిపోఁ
కట్టుల నంచు, గాలి గలయప్పుడె తూరుపుపాఱఁ బట్టు♦మ
న్నట్టిప్రకార మేర్పడ ననంగుఁడు నించిన తూపులోయనన్. ౧౫౮

టీక.— వెట్టగన్ = వేడిగా;— పథికుండు = బాటసారి (వియోగి), తూపులో = బాణములో.

అప్పుడు మెల్లని గాలివీచెను. ఆగాలిదెబ్బకు పూలు రాజుమీద జల్లున రాలెను. ఆరాలినపూ లెట్లుండెననగా? వియోగియైన రాజు అడకొత్తులో పోకవలె తన బలగమునడుమ చిక్కుపడియుండుట చూచి మన్మథుడు 'గాలికొట్టినప్పుడే తూరుపు పారబట్టు' మన్న సామెతగా (= ఇదేసమయమని) ఆ విరహిమీద గుప్పిన బాణములో అన్నట్లుండె నని తా.

నిజముగా గాలికొట్టుటయు, పూలు తూరుపారుటయు నిందు చమత్కారము. ఆపూలు మన్మథుని తూపులేయగుట మఱియు చమత్కారము.

---

‡ శా. పా.— 'వ్రాలెఁ బై విరుల్'

పూలు, పండ్లు, ఆకులు మొదలయినవి పడుటయందు వాడదగిన క్రియ 'రాలు' గాని 'వ్రాలు' కాదు. 'ఆకులు వ్రాలినవి'; 'పండ్లు వ్రాలినవి' అను వాడుక లేదు. పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులయందును 'రాలె' అను పాఠమున్నది.

♦ శా. పా.— 'పాఱఁబట్టుకొన్నట్టి,' .—

పూ. ము. నను, తంజ. ప్ర. లోను 'పాఱఁబట్టుమన్నట్టి' అనియేయున్నది. లోకోక్తిని అనుకృతిలో చెప్పుటయే యుచితము.

చ. వెనుకొని యంతలో మరుఁడు వెంద్రుకపట్టెడుతూపులేర్చి బో
రున నలయించువిల్లుగొని, త్రొక్కని చోటులఁ ద్రొక్కు తేజిపైఁ
బనుపడ నెక్కి, నీళ్ళపయిఁ బాఱెడులీలఁ జెలంగు మాచి తి
య్యనిపదనైన వాల్పు అపి యట్టిటు చేసె నృపాలుఁ గాదమున్. ౧౬౯

టీక.— మరుఁడు = మన్మథుఁడు, వెనుకొని = వెంటదగిలి, ♦ వెంద్రుక పట్టెడు తూపులు = మిక్కిలి పదనుగలబాణములు, (వెంద్రుకపట్టుట = వెంద్రుకను తెంచుట.—జాతీయము.) పుష్పబాణములని, అర్థాం, (పుష్పములు కుసుల యందు ధరింపబడునవిగదా.) — * ఏర్చి = ఏరితీసికొని; † బోరునన్ = బోరుమని, అలయించు = మిడికించు, విల్లుగొని = ధనుస్సు తీసికొని, (బోరునన్ = శీఘ్రముగా, అల = ప్రసిద్ధమైన, ఇంచువిల్లు = చెఱకు ధనుస్సు, కొని, అని-అర్థాం.) § త్రొక్కనిచోటులు త్రొక్కు తేజిపైన్ = మిక్కిలి వేగముగాపోవు గుఱ్ఱముమీద. (ఎవరును త్రొక్కనిచోటు - ఆకాశము; అట్టిచోట పోగలిగిన చిలుకమీద, అని -

---

♦ పూ. టీ.— 'పువ్వులను తుఱుములోఁ దాల్తురు గావున - పుష్పబాణములను అని భా.'

కేవల బాణపర్యాయమున 'వెంద్రుకపట్టు' అను విశేషణమునకుగల జాతీయమైన యర్థము పూ. టీ. వారికి తెలియలేదు. అందువల్లనే చెప్పలేదు.

* పూ. టీ.— 'ఏర్చి = సంధించి'

పద్యమున, తొలుత తూపులేర్చి, పిమ్మట విల్లుగొని, అటుపిమ్మట తేజినెక్కినటులున్నది. యుద్ధమునకు బోదలచిన వీరుడు 'కంచిలోఁ దొఁగిలించుటకు కాళహస్తినుండియే వంగిపోయె' నన్నసామెతగా ముందుగానే వింటబాణములు సంధించుకొని, పిమ్మట గుఱ్ఱమునెక్కి రణరంగమునకు బోవునా ? అది స్వభావ విరుద్ధము. 'ఏర్చి = ఏరితీసికొని' అనియే ప్రకృతమున కుచితమైన యర్థము.

ఏర్పు = ఏరు. అనుటకు.—

సీ॥ 'ఆకలిగొనినపు డబ్జనాళములలో
నూటికొక్కటి ‡ యేర్చి నోటికొసఁగు.' (శ.ర.) శుక. 1-391.

† పూ. టీ.— 'బోరునన్ = శీఘ్రముగా, అలయించు = బాధపెట్టునట్టి ధనుస్సును.'

§ పూ.టీ. — 'త్రొక్కరానిచోట్లు ద్రొక్కు చిలుక గుఱ్ఱము మీద.'

---

‡ 'తెచ్చి' వావిళ్ల-పా.

అర్థాం.) పసుపడక = వాటముగా, ఎక్కి; నీళ్లపయింబో లెడులీలన్ = అవలీలగా, చెలంగు = నరుకునట్టి, మంచి ‡తియ్యని - పదనైన వాలు = ఏమాత్రమును తరుగని మంచి పదునుగల కత్తిని, (నీటిమీద విహరించు విలాసముతో చెలఁగునట్టి

అంటే యర్థమేమో వారికేయెరుక. 'త్రొక్కనిచోటులుత్రొక్కు' అనునది అశ్వగమనవేగమును తెలుపు జాతీయము. ('త్రొక్కరానిచోట్లు త్రొక్కు' అనుటతప్పు) ముందరిపాదములతో త్రొక్కనిప్రదేశమును వెనుకటిపాదములతో త్రొక్కునట్టి' యని యర్థము. ముందరి యడుగులముద్రలను మించునట్లు వెనుకటి యడుగులను చాచి వేసి నడచునది ఉత్తమజాతిగుఱ్ఱము. పై జాతీయము కావ్య పరిచయముగలవారికి క్రొత్తది కాదు.—

కొన్ని యుదాహరణములు:—

(1) క. 'ఎక్కినఁ ద్రొక్కనిచోటులు
ద్రొక్కుచు గుఱ్ఱంబునడువ.' (వేం. పంచ. 2-199)

(2) సీ. 'త్రొక్కనిచోటులు త్రొక్కుచు మిన్నందు
నెక్కలుగల తేజి నెక్కకున్న.' (ఉద్భటా. 2-119)

(3) సీ. 'ఎక్కి త్రొక్కనిచోటుఁ ద్రొక్కించునీయాజ్ఞఁ
గడవఁడు పద్మినీకాముకుండు.' (వసు. 3-177)

(4) ద్వి. '... త్రొక్కనిచోట్లు ద్రొక్కు
తురగరత్నము నెక్కి తూర్యముల్ మొఱయ.' (నవనాథ. పు. 36.)

'త్రొక్కినచోటులు త్రొక్కక' అను వాడుకయును కలదు.—

(5) 'చ. పరిపరిలాగులం గుదిఁయఁ బట్టుచు రా, వలనత్రయంబునన్
దురగము లేగుదెంచె నవె 'త్రొక్కినచోటులు త్రొక్కకుద్ధతిన్.'
(జైమిని 2-15.)

ఈ జాతీయము 'నొచ్చుకొనిపోవు' అనునర్థమునను ప్రయుక్తమై యున్నది.—

(1) చ. 'మెఱుఁగులు గ్రుమ్మరింపఁ గను
మించులు త్రొక్కనిచోట్లు ద్రొక్క.' (వేం. పంచ. 3-249)

(2) ద్వి. - 'కనుదోయి మెఱుఁగు త్రొక్కనిచోట్లఁద్రొక్క.' (నవనాథ. పు. 43)

‡ 'తియ్యనిపదను' అను పదమునకు పూ. టీ. లేదు.

తియ్యని = తీయని = తగ్గని. తీయు = తగ్గు. (జ్వరముతీసినది. అనివ్యవహారము)

క. 'శ్రమల్ - దీయు, ముదమ్మొనరిచి, కడుఁ
దీయము గనుపింపఁగా యుధిష్ఠిరుఁడనియెన్.' (విజయ. 3-180)

దియు, మధురమయిన మకరందపుతడిచే చల్లనిదియు నైన తామరరేకును, అని -అర్థాం) పఱపి = ప్రయోగించి, నృపాలుడెందముఁ = రాజుహృదయమును, ఇట్టట్టు చేసెఁ = బాధించెను.

వ. అత్తఱిఁ దత్తఱిల్లి చిట్టాడిన గుట్టున నెట్టనం ♦ దెట్టగిలంబడి † చుట్టు ముట్టినట్టి మరుకరాళితేజీల శిశిరకరాళిమలయానిలరమాసూనుల నుద్దేశించి వసుధేశుండు సుప్రలాపవిప్రలాపంబుల నిట్లనియె.

టీక.— * చిట్టాడిన గుట్టునఁ = చలించిన మర్మముతో (= 'మర్మము' చలించి) తెట్టగిలంబడి = నీరసిల్లి, చుట్టుముట్టినట్టి = తన్ను ముట్టడివేసిన, మరుకరాళి తేజీలఁ = మన్మథునియొక్క భయంకరములయిన గుఱ్ఱములను (= చిలుకలను) శిశిరకర ... సూనులఁ = చంద్రుడు - తుమ్మెదలు - మలయానిలము - మన్మథుడు, అను వారలను, ఉద్దేశించి, సుప్రలాప = మంచి మాటలచేతను, విప్రలాపంబులఁ = దుఃఖవచనములచేతను, ఇట్లనియెను.

ఉ. 'శూలాయుధు నొక్కమాత్రమున నంగము ప్రయ్యఁగ మోది, మించి, తాఁ దీయనివింటనే, వెనుకదీయని బీరమునఁ మనోభవా.' (చిత్రభా.)

♦ శా. పా.— 'తెట్టిగిలంబడి' (ఇదే 'వావిళ్ళ'వారి పాఠమున్ను.)

భావలో 'తెట్టగిలు' - 'తెట్టగిలఁబడు' అను క్రియలేగాని 'తెట్టిగిలు' - 'తెట్టిగిలఁబడు' అను క్రియలులేవు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోనుగూడా 'తెట్టగిలఁబడి' అనియే యున్నది.

† శా. పా.— 'మట్టు ముట్టినట్టి.' (అర్థమేమో ? పూ. టీ. లేదు.)

'చుట్టుముట్టినట్టి' అని పూ. ము. పా.; 'వెంబడి జుట్టుముట్టినట్టి.' అని తంజ. తా. పా.

* పూ. టీ.— 'చంచల హృదయముచేత.'

'గుట్టు' అనగా హృదయము కాదు. (చూ. శ. ర.) 'హృదయము 'చేత' అనుట తప్పు; హృదయముతో అనుట యొప్పు.

— రాజు చంద్రాదులనుదూషించుట —

సీ. ఓ చందమామ, నిన్ జూచినయప్పుడె మా
    చిత్రాంగి మొక మింత చేసికొనును,
రాచిల్కలార, మీరాక గన్నప్పుడె మా
    మదిరాక్షి * నోరార మాటలాడు,
నెల దేటులార, మి మ్మీక్షించినప్పుడె మా
    గజయాన తల గ్రుచ్చి కౌఁగిలించుఁ,
దమిఁ జకోరములార మిముఁ గాంచినయప్పుడె మా
    కలకంఠి కన్నులఁ గప్పుకొనును,
గీ. దయ గలిగి కూర్పుచుట్టంబు లయితిరేని
    యటకు మీ రేఁగి ‖ నా విరహార్తి ♦ వేగ
    దెలిపి మా పద్మగంధిఁ దోడ్తెచ్చి నన్నుఁ
    గూర్పఁగదరయ్య మిము వేఁడుకొనెదఁ గాక. ౧౭౧

---

* శా. పా.— 'నోరూర' ('నోరూరఁగా = తీరఁగా' అని, పూ. టీ.) 'నోరూరుట' యనగా నోట జలమూరుట, ('The mouth to water.' బ్రౌను) ఆశగలుగుట — సీ. "ఊరకచూచి నోరూరు టింతియ కాని, యందని మ్రానిపండ్లంద వశమె." (దశా. చ. 7. 1-101) మాచిత్రాంగి నోట నీరూరునట్లు మాట్లాడుననుట యుచితము కాదు. లోకవ్యవహారమున, చెవులారవినుట; కనులార చూచుట; నోరారమాటలాడుట కలదుగాని, 'చెవులూరవినుట; కనులూరచూచుట, ఇత్యాదిగా వ్యవహారములేదు. 'నోరూర' పూ. ము. పా. 'నోరార' తంజ. తా. పా.

‖ శా. పా.—'తా విరహార్తి'— అర్థమేమో?

శా. పా. ను నమ్మి 'వావిళ్ల' వారును 'తా' అనియే అన్నారు.— పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోనుగూడా 'నా విరహార్తి' అని యున్నది.

♦ శా. పా.— 'వేఁగఁదెలిపి'

'వేగ'లో అరసున్న పెట్టుట పొరపాటు. 'వేగఁ' అనుటయును తప్పే. 'వేగ' కళ గాని ద్రుతప్రకృతికము కాదు. (చూ. శ. ర.) 'కుండలమ్ములు వేగకొని

టీక.—మొకమింతచేసికొనును = ఆనందమున ముఖమును వికసింపజేసికొనును, అని యర్థము. (చిత్రాంగి చంద్రునితో సమానమయిన ముఖముకలది, అని-భా.)—నోరార మాటలాడుచు = ప్రీతితో మాట్లాడును, అని అర్థము.—(ఆమె పలుకులు చిలుకపలుకులవంటివని భా.) † తలగ్రుచ్చి కౌగిలించుచు =అతి ప్రేమచేత తలయొగ్గి ఆలింగనము చేసికొను నని యర్థము. (ఆమె తలకట్టు (=కురులు) తుమ్మెదలవంటిదని భా.)— కన్నులఁగప్పుకొనును = మిక్కిలిగా మన్నించు నని యర్థము, ('To eye, leer at, devour with glances'. బ్రౌను.—(ఆమె కన్నులు చకోరములవంటివని భా.) కూర్చుచుట్టంబులు = నిజముగా ప్రేమించు బంధువులు. మా పద్మగంధిచు = మా చిత్రాంగిని ('మా' ప్రేమమునకు సూచన; 'పద్మగంధి' యనుటచేత ఆమె పద్మినీజాతి స్త్రీ యని వ్యంగ్యము.)

రమ్మ' (భా. ఆది. 1-115.) పూ. ము. లో 'వేగ తెలిపి' అని సరియైన పాఠమే యున్నది.

† పూ. టీ.—శిరస్సును పొడిచి ఆలింగనముచేయును.'

పూ. టీ. కర్తలు, 'తల = శిరస్సును, గ్రుచ్చి = పొడిచి' అని యర్థము చేసికొన్నారు. పాపము! తెనుగు మర్యాదయెరుగరు. 'శిరస్సును పొడుచుట – కౌగిలించుకొనువారు చేయదగినపని కాదు. 'తలగ్రుచ్చి కౌగిలించుట' యనగా తల కడుపున కానించి కౌగిలించుకొనుట.

ఉ. 'కోమలిఁజేరఁ బిల్చి తలగ్రుచ్చి కవుంగిటఁజేర్చి.' (వసు. 6-54)
'తల...జేర్చి = తల కడుపులోనుంచి కౌఁగిలిఁచుకొని' అని టీక.—

ఉ. 'అచ్చటికేఁగి పాండవుల యందఱమాఱని చెప్పి మ్రొక్కుచు
గ్రుచ్చియు కౌఁగిలించుకొని యుందిన చిత్తము నొప్పితీర్పుమా.'(ఉద్యో. 3-134)

పూ. టీ. ప్రకారము గ్రుచ్చి (= పొడిచి)- కౌగిలించుకొన్నయెడల చిత్తము నొప్పితీరునా? తలగ్రుచ్చి కౌగిలించుట నెరుగని పెద్దలకొరకు గౌరనకవి యెంత చక్కని వివరణము వ్రాసినాడో చూడండి.—

'ఆ పశుపాలుని సత్యాదరంబు- దీపింపఁబిలిచి తదీయ మస్తమున్
వక్షఃస్థలంబు మోవఁగఁ గౌఁగిలించి.' (నవ. పు. 111)

'తలగ్రుచ్చి = శిరస్సును పొడిచి' అని, హత్య (Murder) సందర్భమున చెప్పవచ్చును; కాని ప్రేమాలింగన సందర్భమున చెప్పగూడదు.

గీ. తనదుపే రైన యిరులు చిందఱలుసేయు
　దనుచు నినుఁ బట్టఁ జూచుఁగా యాతమంబు
　రాజ, నీపేరివాఁడ; గోత్రపతి వీవు;
　వల దనక మాయత్తోఁ గూడి కలఁచ నేల?　　౧౭౨

ఈ క్రింది పద్యమును గమనించండి.—

క. 'మెడగుచ్చి కౌఁగిలించును
　నొడలెల్లం బారవశ్య మొందించు నరిక్షా
　వడి మోహనిద్రపుచ్చును
　బుడమి నృసింహేంద్రు ఖడ్గపుత్రిక యారా!' (కావ్యా. సం. 2-151)

ఖడ్గపుత్రిక, మెడఁగుచ్చి = కత్తికనుపొడిచి, అరిని కౌగిలించునట. శిరస్సును పొడిచి కౌగిలించుటయు నట్టిదేయగును.—

'తలగుచ్చి' యనగా కడుపుతో తలనుకూర్చి యని సరియైన యర్థము. 'కూరుచు' ధాతువుయొక్క మారురూపము 'కుచ్చు'. కళలమీదను, ద్విత పక్రృతి కములమీదను 'క్రుచ్చు' 'గ్రుచ్చు' అయి, కాలక్రమమున సరళాదిగానే వ్యవహారమున రూఢమయినది. ఈ తత్త్వమునెరిగిన పెద్దలచే పరిష్కృతములయిన కృతులలో 'కుచ్చు' అను పరుషాదిరూపమేకనబడుచుండును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఒకటిరెం డుదాహరణములుమాత్రమే చూపుచున్నాను.

(a) గీ. 'కుచ్చిమదద్రి విభుండు నీకొడుకుఁ గౌఁగిలించి.'
　　　　(కర్ణపర్వము. 1-308)

(b) చ. 'కొమిరె పయోధరం బొగులఁగుచ్చి కవుంగిటఁజేర్చి'
　　　　(వసు. 8-104)

'కుచ్చి కవుంగిటఁజేర్చి = బిగియఁ గౌఁగిలించుకొని' అని టీక—.

(c) సీ. 'సురభిళశ్వసనంబు నెరపె సింధుకవల్లి
　　కుచ్చెఁ దావులుసోఁకఁ గోవిదెమ్మ.' (వసు. 1-158)

తావులుసోఁకక = పరిమళములనెడు కళాస్థానము లంటునట్లుగా, క్రుచ్చెక = కౌఁగిలించెను.' అనిటీక.—

(కేవలము 'గ్రుచ్చు' (= క్రుచ్చు) అను క్రియకే 'కౌఁగిలించు' అనునర్థముండు టను పాఠకులు గమనింతురుగాక.)

టీక.— ఆ- తమంబు = రాహువు. ('రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః' అమ.) తనదు పేరైన యిరులు = తనకు పేరయిన 'తమము' అను పేరుగల చీకట్లను చిందఱచేయుదు- అనుచున్ = నీవు నాశము చేయుదువని, నినున్. (గ్రహణ కాలమున) పట్టిఁజూచుఁగా = పట్టుకొన జూచుచుండునుగదా? రాజ = చంద్రుడా, నీ పేరివాఁడన్ = నీవు రాజవు; నేనును రాజును, అంతేకాక, ఈవుగోత్రపతివి = నీవు మావంశమునకు మూలపురుషుడవున్న.— (రాజు చంద్రవంశమువాడు.) ఇట్టినీవు, వలదనక = ఈపనివద్దని చెప్పక, మారుతోఁ గూడి = మన్మథునితో చేరి, కలఁచనేల = నన్ను బాధింతువేల?

చంద్రా, తమము (= రాహువు) తమమును (= చీకటిని) అభిమానించిన మాత్రము- రాజవయిన నీవు రాజయిన నన్ను అభిమానింపవలదా? మన్మథునితో చేరి నను నీవు బాధించుట తగునా? అని తా.

మ. 'ననునీగోత్రజు ‡నేఁచనేల' యనుటల్ న్యాయంబుగా దబ్జ, చ
య్యనఁ బోఁబుట్టువులైన యబ్జములనీ వయ్యో! పగల్ *మీఱ ది
మ్మనయం చేయుదు, వౌనవున్, గువలయాపేక్షల్ మందిగల్గు రా
జునకుం దమ్ములమీఁదఁ గాంక్షలవియెచ్చోఁ బుట్టఁగా నేర్చునే?

టీక.— అబ్జ = చంద్రుడా, ('అబ్జో జైవాతృకస్సోమః' అమ.) నీగోత్రజున్ = నీవంశమున బుట్టిన, ననున్, ఏఁచనేల = ఎందుకు బాధించెదవు? అనుటల్ = అని నిన్ను నేను నిష్ఠురమాడుట, న్యాయంబు కాదు. ఎందువల్లననగా?

---

‡ శా.పా.—'నింతయేఁచుటకుఁగా న్యాయంబె నీకబ్జ?' పూ. టీ. లేదు. సాకర్థము కాలేదు.

*శా.పా — 'మీఱఁగా, ననయంబున్ గతిగందఁ జేయుదువు- నీకట్లాగ; యెల్లేనిరా, జునకుం దమ్ములమీఁదఁ బ్రేమగలదా సొంపారఁగా నెందులన్'. ('గతిగందన్ = తొక్కుమాడునట్లు = నశించునట్లు' అని పూ. టీ.)

'నశించు' అనునర్థమున 'గతిగందు' అను వాడుకకలదేమో? పూర్వకేసునకు 'గతి' అను పేరుమాత్రము లేదు. 'నీకట్లాగ యెల్లేనిరాజునకున్' అంటే యర్థమేమో? రాజునకు తమ్ములమీద ప్రేమ (సొంపారఁగా) లేకపోవుటకు కారణమేమో? (ఈ పద్యమునకు సరియైనపాఠమును, పూ.ము.ను బట్టియు, తంజ. తా. పాఠములను బట్టియు సమకూర్చుకొన్నాను.)

నీవు, తోఁబుట్టువులైన అబ్జములన్ = నీతోఁబుట్టిన కమలములను. (చంద్రుడును, కమలములును నీటఁబుట్టినందున తోఁబుట్టువులని సారస్యము.) పగల్ మీఱన్ = విరోధమతిశయింపగా, (పగలు = పగటివేళ, మీఱన్ = కడచి పోఁగా = సాయం సమయమున, అని అర్థాం.) దిమ్మొనయంజేయుదు = బాధపెట్టుదువు [(చంద్రుడుద యింపగానే కమలములు ముడుచుకొనును.) అట్టి నిన్ను న్యాయనిష్ఠురములాడి యేమిలాభము? తోఁబుట్టువులనే బాధించువాడవు నన్ను మన్నింతువా అని యొత్తిపొడుపు. ఔనవున్ = నిజమే, అది నీతప్పు కాదు; కువలయాపేక్షల్ మదిన్ కల్గు రాజునకున్ = భూమండలము మీది యాశగల రాజునకు, తమ్ముల మీఁదన్ = సోదరులమీద, కాంక్షలు = ప్రేమ, పుట్టనేరదని భా. (కువలయ + అపేక్షల్ మదిన్ గల్గురాజునకున్ = కలువలమీద ప్రేమగల చంద్రునకు, తమ్ముల మీద = కమలములమీద కాంక్షల్ పుట్టఁగానేర్చునే? అని అర్థాం) రాజ్యకాంక్ష గలవారు అన్నలను తమ్ములను తుదకు తండ్రినిసైతము విషప్రయోగాది దుష్కృ త్యములకు పాలుసేయుట లోకమున కలదు. ఔరంగజేబు ప్రభృతు లిందుకు తార్కాణము.—

'దురితైరపి కర్తు మాత్మసా త్ప్రియతంతే నృపసూనవోహియత్.'

— (రఘు. 8-2.)

"రాజపుత్రా మదోద్వృత్తా, గజాఇవ నిరంకుశాః
భ్రాతరం పితరంవాపి, నిఘ్నంత్యే వాభి మానినః." — సుభాషితము.

గీ. పాము ♦ తనర గా మనియొడు పలుకు నిజము
గా మెలంగినరాహువు గఱచి నిన్ను
నేమి సేయక పోయె! న దేమి యకట!
రోహిషధీశుండ వీ వౌటనో మృగాంక? ౧౭౪

టీక.— మృగాంక = చంద్రుడా, పాము (తనరన్) గాము = పామే కొంతకాలమునకు గ్రహము, అనియొడు పలుకు = అను కింవదంతి, నిజముగాన్ మెలఁగిన = సత్యమేఅగునట్లుగా వర్తించిన (అనగా పామును-గామును, అయిన) రాహువు, (రాహువు సర్పరూపమయిన గ్రహము.) కఱచియును, నిన్ను-ఏమి

♦ శా. పా.— 'తనరఁగామనియొడు'

'గాము' సరళాది గావున 'గా' కు ముందరకున్న పెట్టుటతప్పు. శాస్త్రిగారు పెట్టినందున వావిళ్లవారు - కొండపల్లివారుగూడా పెట్టినారు.

చేయకపోయెను; అదేమి = ఎందువల్ల? అకట = అయ్యో, నీవు, ఓషధీశుండ వగుటనో = మందుమాకులకధికారివగుటవల్ల కాబోలు! (ఈశ్వరపేరు; విసబొద్ది, అనుఓషధులు విషహారములు. అట్టియోషధులకు చంద్రుడధిపతి.— 'ఓషధీశో నిశాపతిః'. అమ.)

పాము ముదిసి గ్రహమగునని జనశ్రుతి.—

క. 'పాము కడుముదిసి కడపటఁ గామగు చందమున వార్ధకంబునఁ గ్రోధం
బేమియు మానక మండెడు నా ముని మునియే? తలంపనదియుం దపమే?'

(మను. 4-88)

చ. †'సకలము కాలకూటసహజన్ము సుధాకరుఁ' డండ్రు నిక్కమా
నో? కాయిది? యంచు నో సితమయూఖ నినుం దెలియంగఁ గోరి యూ
రక యటు చేరినంతఁ దలప్రాణము దోఁకకు వచ్చె; లెక్క సే
యక దిగమ్రింగెనేని యకటా! యలరాహువు మన్కిఁ గాంచునే?

టీక.—సకలమును = లోకమంతయు, సుధాకరుఁడు = అమృతకిరణుడయిన చంద్రుడు, కాలకూట సహజన్ము = కాలకూట విషము(నకు) తోడబుట్టినవాడు (=పేరుకు సుధాకరుడేగాని నిలువెల్లవిషము.) అండ్రు = అందురు. ఇది నిక్కమా నో? అంచున్, నినున్ తెలియంగఁగోరి = (కర్త – రాహువు) నీ తత్త్వమును తెలిసికొనవలెనని ఉబలాటపడి, ఓ సితమయూఖ = చంద్రుడా, ఊరక, అటుచేరి నంతన్ = నిన్ను స్పృశించినంతనే, తలప్రాణము తోకకువచ్చెన్ = అతనికి ప్రాణాంతకమయ్యెను. రాహువు సర్పరూపి కావున తలప్రాణములు నిజముగా తోకకేవచ్చె నని సారస్యము.—పాములు మొసలగు కొన్ని సరీసృపములకు చరమ వేళ ప్రాణము తోకలోనికివచ్చుట సహజము.) లెక్కచేయక = దానిని లక్ష్య పెట్టక, అలరాహువు, దిగమ్రింగెనేని= నిన్ను పూర్తిగా మ్రింగినయెడల, మన్కి కాంచునే = బ్రతుకునా? (బ్రతుకడు – చచ్చునని భా.)

'సకలము = లోకమంతయు' అనుటకు.—

'ఈ సకలంబునంగల మహీపతి వర్గము' (శృం. నై. 4-136)

---

† వా. పా.—'సకలుఁడు' ('=కళలుగలవాఁడు' అని పూ. టీ.)

చంద్రుని 'సకలత్వ' విచారముతో రాహువున కెట్టి ప్రయోజనమును పద్య మున నుద్దిష్టము కాలేదు. 'సకలము కాలకూట సహజమ్ము' అని, పూ. ము. పా.; 'సకలము...సహజన్ము' అని, తంజ. తాళ. పా.

'ఈ సకలంబునన్ = ఈ ప్రపంచమునందంతటను'—అని, సర్వంకషావ్యాఖ్య. 'తలప్రాణము తోఁకకువచ్చు'- అను జాతీయమున కొకటి రెండుదాహరణములు.

చ. 'చెఱకువిల్లు, పువ్వులవె చిక్కని చక్కనియమ్ము, లేయుచోఁ
గుఱియవె చిత్తముల్, హరుఁడు కోపమునం గమఁగొన్న నంగముం
బఱిపఱి యయ్యెనట్టె, తలప్రాణము తోఁకకువచ్చె, నెవ్వరిం
గఱచు ననంగుఁ డేమిటికిఁ గంపము చెందెదవంబుజాననా.'(దశ. చరి. 3-129)

ఉ. 'కాయము వంగి తాముదిసెఁ, గన్నులనుం జూరగప్పెఁ, గాలు పే
డాయె, నటంచు రోసి నరసాధిపనందన కృష్ణరాయ, యీ
భూయువతీలలామ నినుఁబొందిన నాఁటి భుజంగభర్తకున్
బాయని చింతచేత దలప్రాణము తోఁకకు రాకయుండునే!' (చాటు-మంజరి.)

గీ. ♦మలయపవమానబాలకుల్ మందులు గద,
యమృతకరుఁడవు గద నీవు కమలవైరి,
యకట యిటులయ్యుఁ బెంపు సేయంగఁ దగునె
యంగజవ్యాధులను మాన్పకం గరంబు? ౧౨౬

టీక.—కమలవైరి = చంద్రుడా, మలయపవమాన బాలకుల్ = మలయ పర్వతమునుండి వచ్చు గాలిపిల్లలు, మందులుగద? = తెలివిలేని వాండ్లుగదా!.— మలయమారుతములు మందములని భా; మందులుగద = ఔషధములుగదా? అని చమత్కారము. నీవు, అమృతకరుఁడవుగద = మృతిలేకుండా చేయువాడవుగదా? .— చంద్రుడు అమృత కిరణములు గలవాడని - భా; అమృతహస్తముగల వైద్యుడవుగదా - అని చమత్కారము. ఇటులయ్యున్, అకట, అంగజవ్యాధులను = మన్మథతాపమును (శరీరమున గలుగు జబ్బులననియును) మాన్పకన్ = పోఁగొట్టక, కరంబు = మిక్కిలిగా, పెంపుసేయంగన్ = వృద్ధిచేయుట, తగునె?

♦ శాస్త్రిగారి ప్రతిలో ౧౨౫ మొదలు ౧౩౪ వరకునుగల పద్యములు వరుసచెడి యీక్రిందిరీతిగా తారుమారుగా ముద్రితములైయున్నవి.

౧౨౫, ౧౩౧, ౧౩౨, ౧౩౩, ౧౨౬, ౧౨౭, ౧౩౦, ౧౨౮, ౧౨౯, ౧౩౪. వీనిలో, ౧౨౫, ౧౨౬, ౧౨౮, ౧౨౯. చంద్రదూషణము.

౧౨౭ - మధువ్రత మారుతదూషణము.

౧౩౦ మారుత చంద్రదూషణము.

౧౩౧ మొదలు ౧౩౪ వరకును మన్మథదూషణము.

విరహులను బాధించుట తగదని మంచులయిన మలయానిల బాలకులకుచెప్పి మాన్పింప సమర్థుడవు, స్వయము అమృతకరుడవు, అయ్యును చంద్రా నీవు వారితో చేరి మదనతాపమును రేపి వియోగులను బాధించెదవు. ఇదినీకుతగునా? అని, తా.

నీవు అమృతహస్తముగల వైద్యుడవైతివి. చేతిలో సమృద్ధిగా 'మందులు' నుండెను. రోగములను మాన్పక పెంపుచేసెదవేమోయీ? అని చమత్కారము.

'మాన్పకన్' అని వ్యు. క్త్వా. మును ద్రుతాంతముగా వాడవచ్చునని గిడుగు వారి సిద్ధాంతము. (చూ. బాల. శర. పు. 225.)

చ. పలుమఱు పచ్చరాచలువబండల ప్రాలుచుఁ బారిజాత†మం
జులలవలీనికుంజముల సోలుచు విన్నదిఁ దేలుచున్ సురల్
నెలకొని కంటికిన్ నిదుర లేక చరించుచు నుండు రెల్ల నీ
కళలు భుజింపఁగా నయిన కాఁకకుఁ గాక సుమీ సుధాకరా.

టీక.— సుధాకరా = చంద్రుడా, సురల్ = దేవతలు, పలుమఱున్ = మాటిమాటికిని, పచ్చ...ప్రాలుచున్ = చల్లని మరకత శిలలమీదపడి పొర్లాడుచు, పారి...సోలుచున్ = — పారిజాతములయొక్కయు, వంజుల = అశోకముల యొక్కయు, లవలీ = వెన్నెల తీగెలయొక్కయు, నికుంజములన్ = పొదరిండ్ల యందు, సోలుచున్ = వివశులై పడియుంటూ, విన్-నదిన్ = ఆకాశగంగయందు, తేలుచున్ — ఈదులాడుచు, నెలకొని = ఉండియును, కంటికిన్ నిదురలేక చరించుచు-ఉండురెల్లన్, నీకళలు - భుజింపఁగాన్= భుజించుటచేత, అయిన = కలిగిన, కాఁకకున్ = తాపమునకు, కాక సుమీ = తాళలేకనే సుమా.

స్వర్గమున మరకతమణులుతప్ప మరి రాళ్ళులేవు గాన మరకతశిలలమీద ప్రాలుటయు, పారిజాతాదులు తప్ప ఇతరవృక్షములులేవు గావున పారిజాతాది నికుంజములయందు సోలుటయు, గంగతప్ప మరి వేరు నదిలేదు కావున గంగలో తేలుటయు, అనిమిషులుగావున నిదురలేకుండుటయు దేవతలకు స్వభావము. స్వభావ లక్షణములకు చంద్రకళలు భుజించుటచేత కలిగినతాపమును కారణముగా చెప్పుట ఉపాలంభము.

---

† శా.పా.— 'మంజుల.' ('పారిజాత వృక్షములయొక్క, మంజుల = మనోజ్ఞమైన, లవలీనికుంజములన్ = తీఁగ పొదరిండ్లయందు.' అని పూ. టీ.)

'పారిజాతలవలి = పారిజాతములయొక్క తీఁగ' అనుట పొరపాటు. 'లవలి' ఒకజాతి తీగెయొక్క పేరుగాని లతాపర్యాయపదము కాదు.

చ. గరళపుముద్ద దిన్న కలకంఠుఁడు నీకళ దాల్పఁగా విశా
కర జడగట్టి మీఁద హిమగాంగజలంబుల నించి యందు మే
నారయఁగ నుండఁజేసె నటు లుండియుఁ దా సగ మయ్యె హా! సుధా
కరుఁడవె యైన నిన్ వెడలఁ గ్రాయఁగ నేమిటి కల్ల రాహువున్ ?

టీక.— కళ = చంద్రునిలోపదారవపాలు, జడగట్టి = జడలు జూటముగా బిగించి, హిమగాంగజలంబులన్ = చల్లని గంగోదకములను, నించి = నింపి,— సగమయ్యెన్ = మిక్కిలిగా కృశించెను. (అర్ధనారీశ్వరుఁడయ్యెనని చమ.) సుధాకరుఁడవె యైనన్ = అమృతకిరణములు కలవాఁడవే యైనయెడల, రాహువు, వెడలన్ గ్రాయఁగ నేమిటికిన్ = వెళ్లగ్రక్కుటు యెందుకు ?

ఓయిచంద్రుఁడా, గరళము నవలీలగామ్రింగిన కాలకంఠుఁడు నీలోపదారవభాగ మయిన ఒక్క కళను ధరించిన మాత్రమున గలిగిన తాపమునకు తాళలేక జడలు జూటముగాకట్టి అందులో చల్లని గంగాజలములనింపి నిరంతరమును తాల్చుచుండియు, తాపము తగ్గక సగమయ్యెను. ఇక నీ నిండుకళలకు ననుబోటులా తాళగలవారు ? ఓయీ నీవు నిజముగా అమృతకిరణుఁడవేనా ? అయితే రాహువు నిన్ను మ్రింగక వెళ్లగ్రక్కుటకు కారణమేమి ? నీవు విషకిరణుఁడవుగాని అమృతకిరణుఁడవు కావు అని - తా.

'జడగట్టి - అందు గాంగజలమునించి' అనుటచేత గంగను శిరస్సున ధరించె ననియు, 'సగమయ్యె' ననుటచేత, అర్ధాంగమున పార్వతిని వహించె ననియు, ధ్వని. చంద్రకళ కామోద్దీపకము. కావుననే కరకంఠుఁడు కామారియయ్యెను, చంద్రకళాధారణమువలన గలిగిన కామోద్రేకమున ఓరువలేక ఒకరికిద్దరు స్త్రీలను భరింపవలసిన వాఁడయ్యెననియు, 'గరళపుముద్ద మ్రింగిన' అనుటచేత, చంద్రకళవల్ల గలిగిన తాపము గరళముకంటెను దుస్సహమనియు వ్యంగ్యము.

క. వ్రతమా యిటు లేఁచ మధు
వ్రతమా? నీ కుచితమా విరాళిం బడునా
రుత మాలింప వయో చా
రుతమామోదయుతమా చిఱుతమాఱుతమా. ౧౭౯

టీక.— మధువ్రతమా = తుమ్మెదా, ఇటులు-ఏఁచన్ = ఈరీతిగా బాధించుటకు - వ్రతమా = నీకిదేమి వ్రతమా? చారుతమ = మిక్కిలి మనోజ్ఞమైన, ఆమోద

యుతమా = పరిమళముతో కూడుకొన్నదానా, చిరుతమారుతమా = ఓసి పిల్ల వాయువా, విరాళిఁ బడు = వియోగబాధ ననుభవించు మన్న, నారుతము = నాగోడు, ఆలింపవు, అయో, నీకుచితమా = నీకు ధర్మమేనా ?

పంచచామరము.

$ జోహారు మీకుఁ జల్లగాఁగఁ జూడుఁ డోసమీరకం
జహారులార మంటమారి శంబరారిఁ గూడి నన్
గోహారు సేయ నేల సారెకున్ జలంబునం భుజం
గహారుపాద మాన మీరు కాఁక లింక † రేఁచినన్. ౧౮౦

టీక.— ఓ సమీరకంజహారులార = ఓ మలయమారుత చంద్రులారా, (కంజ హారి = కమలములను హరించువాడు) జోహారు = నమస్కారము, మంటమారి = ఎదుటివారి మేలోర్వలేక బాధించువాడైన, (ʻమంటమారి a peevish or pestilent fellow' బ్రౌను.— మన్మథుడు శంకరుని కంటిమంటను పొందినవాడు కావున మంట మారి) *శంబర+అరిన్ కూడి = (శంబరాసురునికి శత్రువైన) మన్మథునితో చేరి, నన్ గోహారుచేయ నేల = ఎందుకు బాధించెదరు. ఇంక, కాఁకలు రేఁచినన్ = నాకు తాప మును రేపితిరా, భుజంగహారు పాదమాన = పరమేశ్వరుని పాదముమీదఆజ్ఞ (=ఒట్టు.)

ʻభుజంగహారుʼ డనుటచేత శివుడు భుజంగములచేత సమీరచంద్రులను కరిపించు నని భా. పాములు గాలి నాహరించునవి కావునను, చంద్రునికి విరోధియైన రాహువు సర్పరూపి కావునను, సమీరచంద్రుల కిర్వురకును పాములన్న భీతియే.

మంటమారి = మండిపడు స్వభావము కలవాడు; మండుట స్వభావముగా గల వాడు అనుటకు.—

$ ఈపద్య మించుకమార్పుతో ʻవిజʼలో ఉన్నది. (చూ. 3-49)

† శా. పా. – ʻʻచేసినన్ʼ

* శాస్త్రిగారు ʻవిజʼ టీకలో ʻశంబరారిన్ = మన్మథుని (నీటికి శత్రువయిన యగ్నిని - అనఁగా - అగ్నివలె ఏర్పువానిని అనియు)ʼ అని విశేషార్థము వ్రాసినారు. పొరపాటు. అగ్నికి నీరు శత్రువుగాని నీటికి అగ్ని శత్రువుకాదు. — క. ʻతన గుణము పూనియున్నాఁ, డని పగతుని నమ్మఁబోల దనిశము మదిలో, ననలశిఖా తప్తోదక, మనలుని పైఁజింది చల్లనార్చునొ లేదోʼ (వేం. పంచ.)

మ. 'రవి తీవ్రద్యుతియంద్రు, పావకుని సేతామంతుమారంద్రు, వా
రి విధంబుల్ వెనుపంజుక్రింది దివియల్ రేరాజ నిన్నెన్నుచోఁ;
నవునాఁదావక తేజమోర్వక చుమీ †యబ్జాప్తుఁ డబ్జిఁ బడుఁ
భవనంబుల్ వడిఁ జొచ్చు నిచ్చశిఖి దీపశ్రేణి దంభంబునన్'

(చంద్రభా.)

ఉ. [1]ఆవిమలాత్ముఁడున్ మధునిశాటమహా[2]బలభేది యైనలో
కావనుపట్టి వై మధునిశాట మహాబలులందుఁ గూడి లో
కావళి[3]నేఁచనేల విరహార్తుల మీఁదనె [4]నీదు శౌర్యముల్
భావజ, యీహాళాహళి[5]హాలాహలిముందటఁ జూప వైతిగా. ౧౮౧

టీక.— విమలాత్ముఁడున్ = పవిత్రహృదయుఁడును, మధు...భేది. - మధు = మధుడను పేరుగల, నిశాటు = రాక్షసునియొక్క, మహాబల = గొప్పబలమును, భేది = పోగొట్టినవాడును, అయిన, ఆ లోకావనుపట్టి వై = జగద్రక్షకుడైన ఆ నారాయణుని కుమారుడవై, మధు...గూడి. - మధు = వసంతుడు, నిశాటు = చంద్రుడు, మహాబలుఁడు = వాయువు, అనువారిలో చేరి, లోకావళిన్ = లోకసమూహములను, ఏఁచనేల = ఎందుకు బాధించెదవు? భావజ = ఓయి మదనా, నీదుశౌర్యముల్ = నీపరాక్రమమంతయును, విరహార్తులమీదనె = వియోగముచే నొగిలియున్న దుర్బలుల మీదనే (కాని బలవంతుల మీద పనికిరాదు - ఏదీ) ఈహాళాహళి = ఈ

† 'అబ్జాప్తుఁ' డని శ. ర. పాఠము. ప్రమాదము.

(1) శా. పా.—'అవిమలాత్ముఁడా'

(2) పాఠభేదములు.— 'బల భేదియైన లో, కావళినేచవేల విరహార్తుని మీదనె నీదు శౌర్యము, ల్భావజ యీ హాలాహళి గపాలికి ముందట జూపలేవుగా, గావున నీ మహత్వ మది గానగవచ్చె గదయ్య మాకిటన్'. (పూ. ము. పా.)

'... విరహార్తుని మీఁదనె నీదు శౌర్యముల్, భావజ యీ హాళాహాళిఁ గపాలికిముందటఁ జూపలేవుగా'. (శ. ర. పా.)

'...నీవు విరహార్తుల మీదనె జూపు శౌర్యముల్, భావజ యీ హాళాహాళియు భర్గుని ముందర జూపవైతిగా' (బ్రౌణ్య. పా.)

'...మీఁదనె నీదు...హాళాహాళి హాలాహలి ముందట...లేవుగా'

(తంజ, తా. పా.)

(3) శా. పా.— 'నేఁప నీవు.' (4) 'చూపు' (5) 'యుభర్గుని'

(b) నెమ్మిన్ = ప్రేమతో, ఎక్కుడుగాఁగన్ = మిక్కిలిగా, నమ్మియుండెడు, మేటి - గురునకున్ = గొప్పవాడైన, తండ్రికి, ఎగ్గొనరించు కుమతివి = కీడుగావించు కుత్సితుడవు = పితృద్రోహివి, (అని. ఉషా). - నెమ్మికన్ = నెమలిని, ఎక్కుడు కాఁగన్ = వాహనముగా, నమ్మియుండిన - మేటి (=కుమారస్వామి) యొక్క, గురునికిన్ = తండ్రికి, (=శివునికి) ఎగ్గొనరించు కుమతివి. (అని, మన్న) - నెమ్మికన్ = ప్రేమతో, ఎక్కుడుగాఁగ నమ్మియుండెడు, * మేటిగురునికిన్ = పూజ్యుడైన ఆచార్యునకు (=బృహస్పతికనియును), ఎగ్గొనరించుకుమతివి = అతనిపత్నిన పహరించిన ద్రోహివి - (అని చంద్ర).

(c) మిత్రుండు పడినంతన్ = స్నేహితుడు మరణించగానే, మెఱసి = సంతోషమున తేజరిల్లి, ధామంబున్ = అతనియింటిని, ఆక్రమించెడు ద్రోహివి. (అప్పుడైనవాడంతరించితే ఆనందముతో అతనికొంప నాక్రమించే - మిత్రద్రోహివి. - అని ఉషా.) మిత్రు...నంతన్ = సూర్యుడ స్తమించగనే, మెఱసి =విజృంభించి, ధామంబున్=ఇంటిని.- (అనగా ఇల్లాండ్రను = స్త్రీలను) ఆక్రమించెడు = ఆవేశించెడు, ద్రోహివి. (అని - మన్న) ప్రొద్దు క్రుంకుటయే తడవుగా తరుణులు చక్కగా అలంకారములు చేసికొని సవిలాసముగా నుండుట స్వభావము. ఆవిలాసములే మదనావేశ లక్షణములు. సాయంకాల వర్ణనమున $ 'పరిపతతి, యువతిజనేషు శనైశ్శనైరనంగః' అన్న కాళిదాస మహాకవి వాక్యమిట స్మరింపదగి యున్నది. మిత్రుండు పడినంతన్ = సూర్యుడ స్తమించగనే, మెఱసి = ప్రకాశించి, ధామంబున్ = కాంతిని - తేజస్సును, ఆక్రమించెడు- ద్రోహివి. (సూర్యుడున్నంతవరకు నణగియుండి అతడు పడిపోయినంతనే ఆ తేజస్సు నపహరించి తేజరిల్లు దుండగీడవు - అని, చంద్ర).

(d) తమ్ములన్ = తోబుట్టువులను, పాదమ్ములన్ కారించి = కాళ్ళతో తన్ని బాధించి, అలమి = ఆక్రమించి, ఇంటన్ కనిపించు ఖలుఁడవు = ఇంటియందు ప్రవే

---

*పూ. టీ.— 'శ్రేష్ఠుఁడైన బృహస్పతికి'

శ్రేష్ఠుడైన బృహస్పతి - శ్రేష్ఠుడుకాని బృహస్పతి, అని బృహస్పతులలో రెండురకములా ?

$ 'పరిపతతి పయోనిధౌ పతంగః
సరసిరుహాముదరేషు మత్తభృంగః
ఉపవన తరుకోటరే విహంగః
యువతిజనేషు శనైశ్శనై రనంగః.'

ఇందు తుదిపాదము మాత్రమే కాళిదాసమహాకవిది.

శించు దుష్టుడవు. (తమ్ములను తన్ని వెళ్ళగొట్టి యింటిని స్వాధీనము చేసికొనెడు దుష్టుడవు - అని, ఉపా.).— [1]తమ్ములు + అన్ = కమలములనెడి, మిగులన్ బాఁదు+అమ్ములన్ = మిక్కిలిగా ప్రహరించెడి బాణములచేత (యువతీయువకులను) కారించి = బాధించి, [2]అలమి+యింటఁ గనిపించు ఖలుఁడవు = ఆక్రమించి యిల్లు వదలకుండు తుంటరివి. (యువతీ యువకులను తామర తూపులతో కొట్టి బాధించు వాడవు.— అని, మన్మ,).—

['పాదమ్ములన్;' 'బాఁదమ్ములన్' అనుటలోఁగల అర్థానుస్వార వ్యత్యయ మున్ను, 'బాదు+అమ్ములు' అనుచోట 'బాదునమ్ములు' అని నుగాగమము రాక పోయుటయు శ్లేషకలిమిచేత సాధువులే.]

తమ్ములన్ = కమలములను, పాదమ్ములన్ = కిరణములచేత, మిగులన్, *కారించి= బాధించి, అల - మింటన్ = ఆకాశమునందు, కనిపించు ఖలుఁడవు. (అని చంద్ర.)

కటకట = అయ్యో, వియోగిలోకంబు = విరహిసమూహము, కటకటపడన్ = సంతాపపడఁగా, † అనలశరములన్ = అగ్ని (సదృశ) బాణములచేత (ననల శరము లన్ = పూలబాణములచేత - అనియును) ఏఁచకు మనినన్ = బాధింపవలదోయీ అన్నను, నీగుణంబుమానుదువె ? (=మానవు). మారకుమార = లక్ష్మీకుమారుడవైన

---

[1] పూ. టీ.— 'తమ్ములన్ = తామరలతో, పాదమ్ములన్ = పాదుకొనునట్టి బాణములతో - అని, మన్మ'.

'తామరలతో పాదుకొనునట్టి బాణము' లనగా అర్థమేమో? 'పాదు = పాదునట్టి; పాదుకొనునట్టి' అనుట తప్పు. 'పాదు' విశేష్యముగాని క్రియ కాదు.

[2] పూ. టీ.— అలవింటన్ = ఆ చెఱకు వింటిచేత.'

'వియోగులకు' మన్మథుడు 'చెఱకువింటిచేత' కన్పించుననుట భాషా మర్యాదను బట్టియు, లోకానుభవమును బట్టియు తప్పే. కనిపించుట 'వింటితో = ధనుస్సహితుడై' కాని 'వింటిచేత' కాదు.

* పూ. టీ.— 'కారించి = నశింపఁజేసి'

'కారించు' అను క్రియకు శ. ర. లోను, సూ. ని. లోను, 'బాధించు; పీడించు' అను అర్థములే యున్నవి. బ్రౌణ్యములో మాత్రము - 'కారించుట' To inflict, kill or destroy' అనియున్నది. కాని ఆయర్థము ప్రకృతమున కుచితముకాదు. చంద్రుడు కమలములను ముడుఁగజేయునేగాని నాశము చేయడు. కావున 'కారించి = బాధించి' అనుట యుచితము.

† పూ. టీ.— 'ననలశరములన్ = పువ్వుబాణములచేత' అనిమాత్రమే.

మన్మధుడా, మేనమామపోలికయిదిగద = లోకములో 'మేనమామ పోలిక' అను మాట కర్థమిదేకదా! నీవు నీ మేనమామయైన చంద్రుని పోలికలే కలిగి - అతనివలెనే లోకమును బాధించుచున్నావు.

ఉ. విం ఖరవృత్తిఁ జూపఁ దగవే విరహార్తులపై? [1]మరందవ
త్పుంఖశరేక్షుచాపములు పూ నిటు లేటికి సాము సేసెద
లల్కం ఖిల మా శరీర మని కాన కనంగ? యయో 'శరీర మా
ద్యం ఖలు ధర్మసాధన' మ టన్నది విన్నది లేదొ యెన్నఁడున్?

టీక.— అనంగ = మన్మథుడా, విన్ = నామాట వినుము, విరహార్తులపైన్ = వియోగముచే బాధపడుజనులమీద, ఖరవృత్తిన్ = క్రూరవర్తనమును, చూపన్ తగవే = ప్రయోగించుట న్యాయమగునా? (= కాదనుట).— శరీరము, ఖిలమౌనని = చినిగి చెడిపోవునని, కానక = ఎఱుగక (అనంగుడు = అంగములేనివాడు కావున ఎఱుగడని భా.) మరందవత్ పుంఖశర = మకరందముతో కూడిన పింజలుగల బాణములు (= పువ్వుబాణములు) ఇక్షుచాపము = చెఱకువిల్లు, పూని, [2] అల్కన్ = కోపముతో, ఇటులెందుకు సాముచేసెదవు = ఇట్లెందుకు బాణములతో కొట్టి మమ్ము బాధించెదవు? శరీరమాద్యంఖలు ధర్మసాధనమ్ = ధర్మాచరణమునకు శరీరమే మొదటి ఉపకరణము, అటన్నది = అన్నవాక్యమును, ఎన్నఁడున్, విన్నదిలేదొ = విననేలేదా!

ఓయి యనంగుడా, మాశరీరమును నీవు పూవుటమ్ములతో చినిగి చిల్లులువడ కొట్టుచున్నావు. దీనివలన నీకే నష్టి. ఏమందువా? ఏధర్మము నాచరించుటకైనను శరీరమే మొదటి సాధనము. మాశరీరములు చక్కగా నుండిననేగదా మేము నిన్నారాధింపగలుగుట.

---

1 శా. పా.— 'ధురంధరవత్ పుంఖ' (ధురంధరవత్ = సమర్థములయిన, శర ఇక్షుచాపములు = బాణములను చెఱకువింటిని' అని పూ. టీ.)

'చాపమిక్షువు' అని చెప్పినప్పుడు శరములును 'ఫలానివి' యని చెప్పుట అవసరము. తంజ - ప్రతులలో 'మరందవత్' అను పాఠమున్నది. 'ధురంధరత్' - పూ. ము. పా. అసాధువు. 'ధురంధరత్' అను రూపము పుట్టదు.

2 పూ. టీ.— 'అల్కన్ ఖిలము కాన్ = కోపముచేత దేహము నశించును.'

వట్టిమాట. మితిమీరిన కోపముగల అభినవదుర్వాసులిప్పుడెందరో యున్నారుగదా! మరి వారందరి దేహములును నశించినవా? లేదే! పూ. టీ. అన్వయమార్గము సరియైనదికాదు.

చ. చిడిముడిపాటునన్ జెఱకుసింగిణిఁ బూని మధుప్రియత్వమే
ర్పడ వడిలావు లున్నహరిపైని జివుక్కున నెక్కి యుక్కునన్
‡వెడలెదు *సందుచూచి తమి నేఁడిదె గోవధమాచరించు పూఁ
పడరఁగ నీవు పచ్చితుర కాదువు పాంథులకున్ మనోభవా. ౧౮౪

టీక.— (ఈపద్యమునందు మన్మథునకును తురకకును అభేదాధ్యవసాయము.) మనోభవా = మన్మథుఁడా, చిడిముడిపాటునన్ = కోపావేశపు తొందరతో, చెఱకుసింగిణిన్ పూని = చెరకువింటిని ధరించి ($ చెఱకు = ఇతరులను చెఱబెట్టుట (=బాధించుట) కొరకు, సింగిణిన్ = ధనుస్సునుపూని, అని తురకపరము) మధుప్రియత్వము ఏర్పడన్ = వసంతునితోడి చెలిమి వెలయగా, (మద్యమునందలి ప్రేమ - అని తు.ప.) † వడిన్ = వేగముగా, లావులు + ఉన్న - హరిపైని = రెక్కలుగల గుఱ్ఱము

---

‡ శా. పా.— ఉక్కునన్ - 'వెడలెదు' - చంద్రుఁజూచి'

వధమాచరించు పూఁపడరఁగ - ఉక్కునన్ - వెడలెడు వాఁడు మనోభవుడుగాని చంద్రుడు కాడు. కావున 'ఉక్కునన్ వెడలెదు' అనుట ఉచితమని నాకు తోచినది.

* శా. పా.— 'చంద్రుఁజూచి'.

'చంద్రుఁజూచి' అనుటకంటె 'చందుఁజూచి' అనుటలో చమత్కారమున్నది. తురకపక్షమున 'చందు' తగినపదము. 'విజ' (3-66) లో, ఈ పద్యము 'చందుఁజూచి' అను పాఠముతోనే యున్నది. 'సందుచూచి' అను పాఠము సరసతరము. వెడలెదు + చందుచూచి = వెడలెదు సందుచూచి; కళాకార్యము. సమయము కనిపెట్టి - అనే యర్థమున 'సందుచూచి' అనుట జాతీయము. ('సందుఁజూచి' అనరాదు.)— 'సందుచూచి లోగా జొరబడ్డాడు - he took an opportunity and rushed in'. (బ్రౌను) కాబట్టి, 'చందుచూచి' అనుపట్టున 'చందు' ద్వితీయార్థమున ప్రథమ యని గ్రహించునది.

$ పూ. టీ.— 'ఇక్షుధనుస్సును (ప్రియమైన వింటినిఅనియు.)

† పూ. టీ.— 'వేగమైన రెక్కలుగల చిలుక (గుఱ్ఱము) మీఁద-అని, మన్మ.'

'వేగమైన రెక్కలు' అనుటతప్పు; 'వేగముగల రెక్కలు' అనవలెను. 'వడి' విశేష్యముగాని విశేషణము కాదు. కావున 'వడిలావులు' కర్మధారయ మనుకొనుట భ్రాంతి.

(=చిలుక) మీద (§ వడిలావులు - ఉన్న హరిపైని = వేగమును - బలమునుగల గుఱ్ఱము మీద, అని తు. ప.) చివుక్కున నెక్కి = తటాలున ఎక్కి, సందుచూచి = సమయమును కని పెట్టి; 'చందుచూచి = చంద్రునిచూచి' అనియును, (చందుచూచి = 1 నెలపొడుపునుచూచి, అని, తు. ప.) ఉక్కునన్ = పరాక్రమముతో, వెడలెదు = బయలుదేరెదవు, ఇదిగో - నేఁడు, వధమాచరించు - ఫూఁవు = వధచేయవలెననే పూనిక, అడరఁగన్ = ఒప్పగా 2 తమిన్ = కఠోత్సాహముతో, (తమిన్ = రాత్రియందు, గోవధమాచరించు పూఁవు - అడరఁగన్, అని తు. ప.; తురకలు బకిరీదు - పండుగ రాత్రి, నెలపొడుపునుచూచి గోవధ చేయుదురు,) నీవు, వచ్చితి + ఉరక = రానే వచ్చితివి. పాంథులకుఁ = విరహిజనులకు, (మన్మథుఁడా) నీవు, వచ్చితురకాడువు = దయాదాక్షిణ్యములులేని కరకు తురకవాఁడవు. (=తురకవలె బాధించువాఁడవు - అని భా).

'నీవు - వచ్చితి + ఉరక' అని ఒకమారును, 'నీవు - వచ్చితురక + వాఁడవు' అని మరియొకమారును, అన్వయము. 'నీవు' మీఁది 'వచ్చితురక' వచ్చితురక - అగుట కళాకార్యము.

---

§ పూ. టీ.— 'మిక్కిలి వేగమైన గుఱ్ఱము మీఁద - అని తుమ్మ.' 'వడి లావులు ఉన్నహరి = మిక్కిలి వేగమైన గుఱ్ఱము' అనుట అసమంజసము. 'వడిలావులు' ద్వంద్వము (=వడియును - లావును). గుఱ్ఱములకు 'వడి' ని 'లావును' జెప్పుట సంప్రదాయము.

సీ. 'వడిగల జింక తత్తడి నెక్కి నెఱ రాతు' (అం. నా. సం. 1-22.)

క. 'లావుగల యద్దె గుఱ్ఱపు
జావడముల మీఁద మాత్రసంచులు దూలన్.' (ఆము క్త. 2-96.)

1 'విజ' టీకలో, శాస్త్రిగారు 'ఉదయించుచున్న నెలపొడుపును - చూచి' అన్నారు. తప్పు. 'ఉదయించుచున్న నెలను చూచి' అనిగాని, 'నెలపొడుపును చూచి' అనిగాని అనవలెను. ఉదయించునది 'నెల' గాని 'నెలపొడుపు' కాదు. 'పొడుపు' అనగా ఉదయమే. 'నెలపొడుపు; ప్రొద్దుపొడుపు' అను పదములు సుప్రసిద్ధములు.

2 పూ. టీ.— 'తమిన్ = ప్రేమచేత, గోవధము - గో = భూమియొక్క (అనగా భూమిలోని వారియొక్క) - వధము = మారణము, (అని మన్మ) గోవధము= ఆవును చంపుట, (అని తురక.)'

మన్మథుడు - తురక - కూడా 'గోవధము' ను 'ప్రేమచేత' చేయుదురట! వింతకాదా? వధ ప్రేమలక్షణము కాబోలును !!

వ. అని యనేక ప్రకారంబుల నవ్విశ్వంభరరాజంభారి యుపాలంభం బొనరించి, మందరగిరియునుం బోలె వనరాశిమధ్యంబున మరున్నిశాచర కర భ్రమితుండై, లోభియునుం బోలె నతనుదుష్టమార్గణ గణక్షుభితుం డై, పద్మాకరంబునుంబోలె మధుపరాజిత సుమనః పాళి యై విరాళిం దూలి యున్న సమయంబున. ౧౮౫

టీక:— అవ్విశ్వంభరరాజంభారి = ఆభూమీపతి, అనేక ప్రకారంబులన్, ఉపాలంభంబు - ఒనరించి = చంద్రాదులను నిందించి, మందరగిరియునుం బోలెన్ = మందరపర్వతమువలె, వనరాశిమధ్యంబునన్ = సముద్రముననుమ, (వనే సలిలకాననే, అమ.) మరుత్ = దేవతల యొక్కయు, నిశాచర = రాక్షసుల యొక్కయు, కర = హస్తములచేత, *భ్రమితుండై = త్రిప్పబడినవాడై, (వనరాశిమధ్యంబునన్ = నట్టడవిలో, మరుత్ = చల్లని గాలిచేతను, నిశాచరకర = చంద్ర కిరణముల చేతను, భ్రమితుండై = భ్రమింపజేయబడినవాడై, అని - రాజపగము - (పక్షాంతరము) లోభియునుంబోలెన్, పిసినారివలె, అతను = విస్తారమైన, దుష్టమార్గణ గణ = దుర్మార్గులయిన యాచకుల సమూహముచేత, ('మార్గణో యాచకార్థినౌ' అమ) క్షుభితుండై = క్షోభ పెట్టబడినవాడై, (అతను = అనంగుని యొక్క, దుష్టమార్గణగణ = క్రూరములయిన బాణముల సమూహముచేత, ('కలంబమార్గణ శరాః' అమ) క్షుభితుండై, అని,

---

* పూ. టీ.— (a) 'వాయువుచేతను చంద్రకిరణముల చేతను భ్రమపడినవాఁడు - (అని రాజ.) (b) దేవదానవులచేత తఱవఁబడినది (అని మందర.)' —

(a) భ్రమితుఁడనగా, 'భ్రమింపజేయ బడినవాడు' గాని 'భ్రమపడినవాడు' కాడు. 'రాజు చంద్ర కిరణములచేత భ్రమపడెను'; 'మందరము దేవదానవులచేత భ్రమపడినది,' అను వాక్యములు దుష్టములు.

(b) 'దేవదానవులచేత 'తరువ' బడినది - మందరము' అనుట పొరపాటు. తరువబడినది - పాలసముద్రము గాని 'మందరము' కాదు. నాడు జరిగినది సముద్ర మథనముగాని మందర మథనముకాదు. - క. 'అమరాసుర వీరులు ము, న్నమేయ ప్రమోరాశి ద్రచ్చి.' (ఆది. 2—8.)

'తఱవఁబడినది' అనుటయును తప్పే. ధాతువు 'తరుచు' (రూపాం - ద్రచ్చు) గాని 'తఱచు' కాదు. (చూ. శ. ర.)

సీ. 'తరుచుట చిలుకుట ద్రచ్చుట యన మథనాభిధానంబు.' (ఆం. భా 2—165.)

సీ. 'తరిచిన మజ్జిగ తరువాయి దేహంబు.' (సర్వ. సా. సం. 3—10.)

రాజ. (ప్ర.) పద్మాకరంబునుం బోలెన్ = తామరకొలనువలె, మధుప-రాజిత = తుమ్మెదలచేత ప్రకాశించుచున్న, సుమనఃపాళియై = పుష్పసమూహము కలవాఁడై, (* మధు = మద్యముచేత, పరాజిత = ఓడింపబడిన (= వశపరుచు కొనబడిన) సు-మనఃపాళియై = (మంచి) మనసుకలవాఁడై - అని, రాజ. ప్ర. వియోగబాధ తెలియకుండుటకై మధువును గ్రోలి తన్మూలమున స్మృతి తప్పియున్నాఁడని భా) విరాళిన్ తూలి = విరహబాధచేత దిటవుచెడి.

చ. ఇనుఁ డుదయాద్రినండఁగొని యిప్పుడె సంజను [1] ముట్టడింపఁగన్
బనిచి [2] రయంబుతోడ నసమాన జవాశ్వము లేర్చి దాడి దా

---

* పూ. టీ.— 'మధు = మకరందముచేత, పరాజిత = జయింపబడిన - అనగా అధికముగా మకరందము గలిగిన, పుష్పసమూహము గలవాఁడు. (అని రాజ.) 'తుమ్మెదలచేత ప్రకాశించుచున్న పూలమొత్తము గలిగినటువంటి. (అని పద్మా.)'

రాజు 'పుష్పసమూహములు గలవాడు' అనుటలో భావమేమో వారు చెప్పలేదు. రాజు పద్మాకరముగూడా పూలు గలవాఁడగనే చెప్పబడుటలో కవితాచమత్కార మేమున్నదో నాకు తోచలేదు. 'పరాజిత = అధికముగా గలిగిన' అనునది వింతటీక. అధికధనము కలవాడు; అధిక సంతానము కలవాడు; అనునర్థమున 'ధనపరాజితుడు'— 'సంతానపరాజితుడు' అనవచ్చునేమో!

1 శా. పా.— 'మ్రుచ్చిలంబడన్' ('సంజను = సంధ్యను, (అనిసూర్య) సంధ్యయందు (అని ప్రభు), మ్రుచ్చిలంబడన్ = అపహరించుటకు' - అని పూ. టీ.)

'అపహరించు' అనే యర్థమున 'మ్రుచ్చిలు' అనుక్రియయున్నదిగాని, 'మ్రుచ్చిలంబడు' అను క్రియలేదు. 'దొంగ సొమ్ములు మ్రుచ్చిలంబడెను'; 'రాజు ఆదేశమును మ్రుచ్చిలంబడెను' అను వ్యవహారము లోకమునలేదు.— అది యట్లుండఁగా, రాజయినవాడు బలిమిచేత రాజ్యాదులను కైకొనుట 'మ్రుచ్చిలుట' గా చెప్పుట అనుచితము.

'మ్రుచ్చిలింబడన్' అని పూ. ము. పా.; 'మ్రుచ్చిమింబడన్' అని తంజ. తా. పా. 'ముట్టడింపఁగన్' అని నేను చేసిన సవరణ.

2 శా. పా.— 'రయంబతో వెనుకఁ బ్రాఙ్ముఖపార్శ్వము లేర్చి'.— ('ప్రా...లు = తూర్పు తొలిభాగముయొక్క ప్రక్కలు, ఏర్చి = ఎండకాయునట్లు చేసి' అని పూ. టీ.)

'ఏర్చు' అను క్రియకు 'ఎండకాయునట్లుచేయు' అనే యర్థము లేదు. తూర్పు భాగముయొక్క ప్రక్కలు - ఎండకాయునట్లు, సూర్యుడు చేసెననుటలో అర్థము లేదు. సూర్యుడు స్వయముగా - ఎండకాయునేగాని, ఇతరులచేత 'కాయించడు',

నోనరిచె [3] నొంటిమై బయట నుండక పొమ్మని వేగు దెల్ప వ
చ్చినగతి [4] వేగుఁజుక్క పొడిచెన్; జనె [5] రాజునుబశ్చిమాద్రికిన్.

ఈ పద్యమున వేగుచుక్క వేగులవాడుగా ఉత్ప్రేక్షింపబడుచున్నది.—

టీక.— ఇనుఁడు = సూర్యుడు (ఇనుడనెడి ప్రభువు. అని అర్థాం) ఉదయాద్రిన్ = పొడుపుకొండను, ('ఉదయగిరి' యను ప్రదేశమును - ప్రభు) అండగొని= ఆసరాచేసికొని, సంజను = ప్రాతస్సంధ్యను, మట్టడింపఁగన్ = ఆక్రమించి వశపరుచుకొనుటకు = ఇప్పుడే, పనిచి = అరుణుని నియోగించి; అరుణోదయము కాగానే సంధ్య అంతరించును. ('సంజ' యను స్థలమును ముట్టడి వేయుటకు తగిన వారిని నియోగించి, అని ప్రభు) రయంబుతోడన్ = వడిగా, అసమాన - జవాశ్వములు - ఏర్చి = సమానసంఖ్య కానట్టి (= బేసి=సప్త) సంఖ్యగల వేగవంతములైన గుఱ్ఱములను ఏర్పరచుకొని, (అసమానజవ = సాటిలేని వేగముగల, అశ్వములన్, అని-ప్రభు) తాన్ = సూర్యుడు (ప్రభువు) దాడిన్ - ఒనరిచెన్; (ఉభయత్ర సమానము) కావున, ఒంటిమైన్ = ఒంటరిగా, బయటన్ - ఉండక = ఆకాశమున నుండక;— 'మిన్నుబయలు' ఆం. భా. 1—69 (ఇంటి వెలుపలనుండక, అని ప్రభు.) పొమ్మని = చాటునకు - పొమ్మని, వేగున్ - తెల్పవచ్చినగతిన్ = చంద్రునికి సమాచారము తెలుపవచ్చిన విధముగా, * వేగుఁజుక్క = వేకువచుక్క (= శుక్రనక్షత్రము) పొడిచెన్ = ఉదయించెను ('వేగు'చుక్క కావుననే 'వేగు' తెలుప వచ్చినదని సారస్యము.) రాజును = చంద్రుడుగూడా, (పరాజితుడైన రాజున్ను - అనిఅర్థాం) పశ్చిమాద్రికిన్ చనెన్ = పడమటికొండ చాటుకు పోయెను = క్రుంకెను. (పరాజిత ప్రభువు పడమటికొండ వెనుక తలదాచుకొనెను అని, అర్థాం).

'పవమానజవాశ్వము పేర్చి' పూ. ము. పా.; 'తా ను న స మ ప్రజవాశ్వము లేర్చి,' తంజ. తా. పా.

3 శా. పా.— 'ఓటమిన్' ('=అపజయముచేత - (అపజితుఁడవైయనుట)' అని పూ. టీ.)

'అపజయముచేత బయటనుండక పొమ్ము' అనుటలో అర్థములేదు. 'ఓటమిన్' అని మద. తా. పా.

4 శా. పా.— 'వేగుచుక్క'.— 'వేగుఁజుక్క' సాధురూపము.
(చూ. శ. ర.)

5 పా తాం.— సోముఁడు' పూ. ము.

* పూ. టీ.— "వేగుచుక్క = శుక్రుఁడు.' అని మాత్రమే.

'సూర్యుడు, సంధ్యను హరించుటకు అరుణుని నియోగించి, తాను నీపైకి దాడి వెడలి మహారయమున వచ్చుచున్నాడు. నీ విట్లొంటరిగా బయటనుంటివా ఆపద వచ్చును. ఎక్కడనేని తలదాచుకో; పొమ్మ' అని చంద్రునికి వార్త తెలుపవచ్చిన బంటువలె వేగుచుక్క పొడిచెను. ఆవార్తను వినియే కాబోలు నన్నట్లు చంద్రుడు పడమటికొండ చాటునకుపోయెను అని తా.

జేతయైన రయొక యినుడు; అతడు ఉదయగిరి నండచేసికొని విజృంభించి యుద్ధయాత్రకు వెడలుట, ఆ సంగతిని వేగులవాడొకడు పరాజితుడైన రాజునకు తెలుపుట, అంతట పరాజితుడు పడమటి కొండచాటున దాగుట, అనుకథ అనుషంగికము.

ఈకల్పనము గౌ. హరిశ్చంద్రలో ఇంచుకగా చేయబడి యున్నది.—

"పదపడి యుదురాజుపై దిన నాథుఁ
డ దెవచ్చె నని చెప్ప నరుదెంచు రీతి
వేగువాఁడును బోలె వేగురుఁజుక్క
బాగుగాఁ బొడిచినఁ బలపలవేగె." (పుట. 27)

మ. ఇనుఁ డన్రాముఁడు ప్రేమ సారసవనం బీడేర్పఁగాఁ జొచ్చి మిం
చినసంధ్యారుచి రక్తధారలు ప్రవర్షింపంగ వింటం గరం
బను వంద న్నిగిడించుచో సమయవాయవ్యాస్త్ర ముద్వృత్తి *వె
న్కోన మారీచనిశాచరుం డన మృగాంకుం డంబురాశిం బడెన్.

ఈ పద్యమున చంద్రాస్తమయము మారీచ సముద్రపాతముగా వర్ణింపబడుచున్నది.

టీక.— ఇనుఁడు అన్ రాముఁడు = సూర్యుడను శ్రీరాముడు, ప్రేమన్ = ప్రీతితో, సార = శ్రేష్ఠమైన, సవనంబున్ = (విశ్వామిత్రుని) యజ్ఞమును, ఈడేర్పఁగాన్ చొచ్చి = నెరవేర్ప బూనుకొని [సారస - వనంబున్ = కమలసమూహమును ('వనం - A cluster, group, a quautity of lotuses' ఆప్టే) ఈడేర్పఁగాన్ చొచ్చి = వృద్ధిపొందింప బూనుకొని, అని సూర్య.] మించిన =

* శా. పా. _ 'నెక్కొన'

నెక్కొనుటయనగా స్థిరముగా ఒకచోట పాదుకొని యుండుట. అస్త్రము వింటియందు పాదుకొని యున్నచో తక్కిన కథయంతయు నబద్ధమగును. కావున ఆపాఠము తప్పు. 'వెన్కోన' అని తంజ. పా.

అతిశయించిన, $ సంధ్యారుచి రక్తధారలు = సంధ్యాకాంతివంటి కాంతిగల ఎఱ్ఱని నెత్తురు ధారలు, ప్రవర్షింపంగన్ = మిక్కిలిగా కురియగా; - ఆకాశమునుండి యజ్ఞ వేదికలమీద ఎఱ్ఱని రక్తము కురియగా, అన్నమాట. - (మించిన, సంధ్యారుచి = ప్రాతఃకాంతియొక్క, రక్తధారలు = ఎఱ్ఱని రేఖలు, ప్రవర్షింపంగన్ = విరియవారగా, తూర్పుదిక్కున అరుణ కాంతులు ప్రసరింపగా అని సూర్య.) † సమయన్ = ఆకాశ మునుండి కురియు రక్తధారలు శమించుటకు, * వాయవ్యాస్త్రము = వాయు దేవతాకమైన బాణమును, ‡ కరంబు - అనువందన్ = చక్కగా, వింటన్ =

$ పూ. టీ.— 'సంధ్యాకాలమునకు సంబంధమైన యెఱ్ఱని కాంతులు. (నెత్తురువానలనియును.')

'రక్తధార' లనగా 'ఎఱ్ఱని రేఖలు' గాని 'ఎఱ్ఱని కాంతులు' కావు. 'సంధ్యా రుచి' శబ్దమును కవి ప్రయోగించిన విధమునగల రుచి పూ. టీ. కర్తల కంతుపట్టలేదు.

† పూ. టీ.— 'సమయన్ = నశింపఁజేయుటకు'

సమయుట యనగా 'నశించుట' గాని 'నశింపఁజేయుట' కాదు. "సమసెనె కౌరవేశ్వరుని సంపద యంచు విషణ్ణమూర్తియై." (ద్రోణ. 1—28)

* పూ. టీ.— 'వాయవ్యాస్త్రము = వాయవ్యాస్త్రమను బాణము.' వాయ వ్యాస్త్రమనగా వాయవ్యమయిన అస్త్రముగాని 'వాయవ్యాస్త్రమను బాణము' కాదు. అస్త్రమన్నను - బాణమన్నను - ఒక్కటే. కావున 'అస్త్రమను బాణ' మనుట తగదు. 'వాయవ్యాస్త్రము' అనునది యొకబాణముయొక్క పేరుకాదు. 'వాయవ్య- Relating to the wind, aerial.' (ఆప్టే.)

"ఆగ్నేయాస్త్రము - a fiery weapon, a weapon having the power of fire. నాగాస్త్రము - a serpant weapon; having a snaky power" (బ్రౌను.)

వాయవ్య = వాయుసంబంధమైన = వాయుదేవతాకమైన, అస్త్రము = బాణము అని సరియైన యర్థము.

‡ పూ. టీ.— 'ధనుస్సునందు - కరంబు = హస్తమును, నిగిడించుచో.'—

ధనుస్సునందు 'నిగిడింప' వలసినది అస్త్రముగాని హస్తముకాదు. ప్రాచీన కావ్యములందు 'నిగిడించు' ధాతువు 'బాణమును ప్రయోగించు' అను అర్థమున రూఢము. 'నిగుడించుట - To discharge, shoot, cast, emit -" (బ్రౌను.)

(1) వ. 'అని పలికి యార్చియమ్ములు నిగిడించుచు'. (ద్రోణ. 2-49.)

(2) సీ. 'సాత్యకి డిభకుపై సాయకదశకంబు, నిగిడింప.' (ఉ. హరి. 4-250)

వింటియందు, నిగిడించుచోన్ = సంధించి ప్రయోగింపగా, (ఆయస్త్రము) ఉద్వృత్తిన్ - వెన్కొనన్ = మహావేగముతో వెంబడింపగా (ఆవేగమునకు) మారీచ నిశాచరుఁడు = మారీచరాక్షసుఁడు, అనన్ = అనువాడు, $ మృగాంకుండు = మృగవేషము కలవాడు. (=ఒకప్పుడు మృగరూపి యైనవాడును, మారీచనామకుఁడును అయిన నిశాచరుఁడు.) అంబురాశిన్ పడెన్ = సముద్రములో పడిపోయెను. (వింటన్ = ఆకాశమునందు, కరంబు = కిరణము(లు), అనువందన్ = చక్కఁగా (= సమగ్రముగా) నిగిడించుచోన్=వ్యాపింపజేయగా * సమయ వాయవ్యాస్త్రము = తన అస్తమయ సమయమనెడి వాయవ్యాస్త్రము, ఉద్వృత్తిన్ - వెన్కొనన్, తీవ్రముగా వెంబడింపగా, మారీచనిశాచరుండు - అనన్ = పూర్వము వాయవ్యాస్త్రపుదెబ్బకు సముద్రమునపడిన మారీచుడో అన్నట్లు, మృగాంకుండు = చంద్రుడు, అంబురాశిన్ పడెన్ = పడమట అస్తమించెను.

రాముడు విశ్వామిత్రయాగము రక్షింపబూనుకొనియుండగా మారీచాదులు యజ్ఞవేదికలమీద రక్తవర్షము కురిపించిరి. ఆ యకృత్యము శమించుటకు రాముడు మారీచునిమీద వాయవ్యాస్త్రమును ప్రయోగించెను. ఆ గాలిదెబ్బకు కొట్టుకొని పోయి వాడు సముద్రమున పడెను అని రామకథ.

మారీచుడు సముద్రమున పడెననుటకు.—

"మారీచ నీచమతి రాహవమారఁచయ్యా
క్షిప్తః క్షణేన రఘునాయక సాయకేన
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి
ర్యేవం పుపోష జలమానుష నిర్విశేషమ్" (చంపూ. రామా.)

$ పూ. టీ.— 'మృగాంకుఁడు = చంద్రుఁడు.'

రామపరమయిన అర్థమునను 'చంద్రుడే' సముద్రమున పడినట్లు చెప్పుట సరికాదు.

* పూ. టీ.—'సమయ = ఉదయకాలమందలి, వాయవ్యాస్త్రము = బాణము వంటి వాయువును.'

వాయవ్యమనగా వాయుసంబంధమైనది గాని 'వాయువు' కాదు గనుక 'బాణము వంటి వాయువు' అను టీక తప్పు. అది యట్లుండగా - "సూర్యుఁడు వాయువును ప్రకాశింపఁజేయఁగానే చంద్రుఁ డస్తమించెను" అన్నారు పూ. టీ. కర్తలు.

సూర్యుడు వాయువును ప్రకాశింపజేయునా ? వాయువు ప్రకాశించునా ? ప్రకాశమునకు కొట్టుకొనిపోయి చంద్రుడు సముద్రములోపడునా? ఇవి యేటివ్రాతలు!

విశ్వామిత్రయాగమునాటికి మారీచుడు (మాయా) మృగవేషధారి కాకపోయి నను 'మృగాంకుడు' గా చెప్పుట తప్పుకాదు. అట్టి కల్పనలు కావ్యములలో ఎన్నో యున్నవి. మనుచరిత్రలో వరూధిని 'గాఁడీవము నీచేతిది పాండవునిం జేరఁబట్టి బ్రదికితిమి' అని చంద్రుని దూరినది. మరి వరూధిని నాటికి పాండవులకథ ప్రవృత్తమై యుండెనా ?

ప్రకృతము – సూర్యుడు సారస వనములను వర్ధిల్లజేయుటకు అరుణరేఖలతో బయలుదేరి తన కిరణముల నాకాశమున ప్రసరింప జేసెను. అవి చంద్రునికి అస్తమయ సమయ మగుటచేత – సమయమను వాయవ్యాస్త్రముచేత హతుడై చంద్రుడు పూర్వము మారీచునివలె – సముద్రమున పడిపోయెను; అనునది సూర్యపరమయిన కథ. సూర్యుడుదయించెను; చంద్రు డస్తమించెను, అని సారాంశము.

—• చంద్రాస్తమయము •—

గీ. ద్విజకులమ్ములకూఁతలు దెసల నెగసె
నింకె సద్గణ తేజముల్ పంకజాత
మటు విజృంభించెఁ గువలయం బట్టిటు వడె
నట్టు లగుఁ గా యరాజకం బైనయెడల. ౧౪౪

ఈ పద్యమున చంద్రాస్తమయమునకును – అరాజకదేశదశకును అభేదాధ్యవసాయము.—

టీక.— * ద్విజకులమ్ములకూఁతలు = అనేకజాతిపక్షుల కలకలారావములు, (బ్రాహ్మణసమూహములుపెట్టు మొరలు, అని దేశపరము.) దెసలన్ – ఎగసెన్ = ఎల్లయెడలను అతిశయించెను; సత్ + గణతేజముల్ = నక్షత్రముల కాంతులు, ('భవాన్యాంతు సతీ స్త్రీస్యాన్నక్ష, త్రేతు నపుంసకమ్.' అమరశేషము.) సత్పురుషులయొక్క ప్రభావములు – (అని దేశ.) ఇంకెన్ = తగ్గిపోయెను; పంకజాతము =

* పూ. టీ.— 'ద్విజకులమ్ముల కూఁతలు = బ్రాహ్మణసమూహముల వేదపాఠములు.'

అరాజకమై దేశ మల్లకల్లోలమై యుండు సమయమున – బ్రాహ్మణుల వేదపాఠములు ఎసగె, ననుట లోకవిరుద్ధపు ప్రసంగము. వేదపాఠములను, 'బ్రాహ్మణుల కూఁత' లని 'వేదం' వారు సెలవిచ్చుట అఘోరమైన ప్రమాదము. కూఁత – యనఁగా మొర; ఆర్తధ్వని వేదపాఠము కాదు.

గీ. ' మొఱ్ఱయన మొఱయనఁగ వాపోఁక యనఁగఁ
గూయినాఁ గూఁత నాఁగ నాక్రోశ మొప్పు. (ఆం. భా. 1-115.)

కమలము, అటు విజృంభించెన్ = సంతోషమున మిక్కిలిగా నిక్కెను = వికసించెను. (పంక = పాపములయొక్క, జాతము = సమూహము, అధికమయ్యెను, అని - దేశ) కువలయంబు = కలువ, అట్టిట్టుపడియెన్=ముడుచుకొనిపడిపోయెను, (కు - వలయంబు= భూమండలము, అల్లకల్లోలమయ్యెను, అని - దేశ.) అరాజకంబు - అయిన యెడ లన్ = (న + రాజకము) చంద్రుడులేని సమయమున, (ప్రభువు లేకపోతే -) అట్టు లగుఁగా = అట్లే యగునుగదా!

సూర్యోదయము

చ. కొలఁదిగఁ జక్రకైరవ చకోర సరోజదళంబులన్ జలం
బలవడఁ గూర్ప విప్పఁ గలయట్టియినుం, డలచందమామ క
ర్మిలిఁ గర మిచ్చి పుచ్చుకొనుమిత్త్రుఁడు, [1] చీఁకటి కాన నీఱుగా
నలఁచువిభావసుండు, గననయ్యెఁ బతంగుఁడు ప్రాఙ్ముఖంబునన్. ౧౪౯

ఈ పద్యమున సూర్యుడు - ఇనుడు; మిత్రుడు; విభావసుడు; అను శబ్దముల మూలమున ప్రభువుగను; స్నేహితుడుగను, అగ్నిగను, అధ్యవసింపబడుచున్నాడు..

టీక.— కొలఁదిగన్ = తగురీతిగా, [2] చక్రకైరవ దళంబులన్ జలంబలవడఁ గూర్పన్; చకోర సరోజ దళంబులన్ [3] జలంబలవడ విప్పన్.— చక్రదళంబు లన్ = చక్రవాకముల సమూహములను = దంపతులను, జలంబలవడన్ = వలరస ముదయించునట్లు, [4] కూర్పన్ = (అంతకుముందు విడివడియున్న వానిని) జతకూర్చ

---

1 శా. పా.— 'చీఁకటులెల్ల నీఱుగా' ('......నీఱుగా' పూ. ము. 'చీకటికాన నీఱుగా' తంజ. పా.)

2 పూ. టీ.— 'చక్ర = చక్రవాకపక్షులయొక్కయు - సరోజ = తామర యొక్కయు - దళంబులన్ = సమూహములను.'

తామరల పక్షమున దళ శబ్దమునకు 'సమూహము' లని టీక వ్రాయుట అనుచి తము. పూ. టీ. లో 'చకోరకైరవము' లసలే యెగిరిపోయినవి. సేనల ప్రస్తావము లేనేలేదు.

3 పూ. టీ.— 'జలంబు = ఉదకము. (చలంబు = ద్వేషమును.)'.
ఏమి ఉదకమో ? ఎవరియెడ నెవరికి ద్వేషమో ? దేవునికే యెరుక.

4 పూ. టీ.— 'కూర్పన్ - విప్పన్ = సంకుచిత వికసితములను చేయుటకు'. వేనిని సంకుచితములను చేయుటకో, వేనిని వికసితములను చేయుటకో, పూ. టీ. లో తేలదు.

'కూర్పన్ - విప్పన్,' అను పలుకుబడి కొక ప్రయోగము.—
సీ. 'కలికి జక్కవ పిట్ట కవఁగూర్ప విప్పంగఁ
దరమైన కనుదోయి దయదలిర్ప' (దశా, చరిత. ౭-46)

టకును; (చక్రవాక మిథునములు రాత్రి విడివడియుండును; పగలు జతకూడును.) కైరవదళంబులకే = కలువల రేకులను, చలంబు - అలవడక = మచ్చరమేర్పడగా (= మచ్చరము పూని) కూర్పక = (అంతకు మును పు వికసించుటచే విరియబడి యున్నవానిని) ఒక చోటికి చేర్చుటకును, (= కలువలను ముడుచుకొనునట్లు చేయుట కును.) చలంబలవడక, చకోరదళంబులకే = చకోర దంపతులను, విప్పక = జతగూడియున్నవానిని విడిపోవునట్లు చేయుటకును, (చకోర మిథునములు రాత్రి కూడియుండును పగలెడబడియుండును.) జలంబలవడక = ప్రేమరస ముదయింపగా (= ప్రేమతో) సరోజదళంబులకే = తామరరేకులను, విప్పక = (ముడిగియున్న వానిని) విరియజేయుటకును, కలయట్టి = సమర్థుడేయిన, 5 ఇనుఁడు = సూర్యుడు. (సూర్యుడు చక్రసరోజములకు మిత్రము; చకోరకైరవములకు శత్రువు. సూర్యోద యమున చక్రవాకదంపతులు కూడును; సరోజదళములు విప్పబారును. చకోరదం పతు లెడబాయును; కైరవదళములు ముడుచుకొనును).—

ఇనుఁడు = ప్రభువు ('ఇనస్సూర్యే ప్రభౌ.' అమ.) కావునసే, దళములను = సేనలను, కూర్పక = కూర్చుకొనుటకును, విప్పక = పరసేనలను చెదరగొట్టుటకు సమర్థుడు; అని సారస్యము.

చందమామకుక = చంద్రునికి, అర్మిలక = ప్రీతితో, 6 కరము = కిరణము (ల) ను, ఇచ్చి = శుక్లపక్షమున నిచ్చి, పుచ్చుకొను = కృష్ణపక్షమున మరల తీసి కొను, 7 మిత్రుఁడు = సూర్యుడు. (సూర్యుడు చంద్రునికి శుక్లపక్షమున దినదినాభి వృద్ధిగా తనకిరణములనిచ్చి అమృతమయుని జేయునని శాస్త్రము. ("కలాఃషోడశసోమ స్యశుక్లేవర్ధయతే రవిః, అమృతేనామృతం కృష్ణే పీయతే దేవతైః క్రమాత్.")

మిత్రుడు = స్నేహితుడు; కావున నే అక్కఱకిచ్చి మరలపుచ్చుకొనుచున్నా డని సారస్యము.

---

5 పూ. టీ.— 'ఇనుండు = సూర్యుఁడు (ప్రభువనియు.)' ప్రభువనియు - చెప్పవలసిన యక్కఱయేమో? వారు తెలుపలేదు.

6 పూ. టీ.— 'కరము = కిరణము (కప్పము అని ప్రభు).' ఈవాక్యమున ప్రభుపరమయిన అర్థాంతరమున్న దనుకొనుట భ్రమ.

7 పూ. టీ.— 'మిత్త్రుఁడు = సూర్యుఁడు స్నేహితుఁడు అని ప్రభు.' 'కప్పమిచ్చి పుచ్చుకొను స్నేహితు' డని ప్రభు పరమున - అర్థాంతరమఁట! స్నేహి తుడైనవాడు - ప్రభువునకేమి? కప్పమిచ్చుటయు, పుచ్చుకొనుటయు నేమి? అసంగత ప్రసంగము.

౬ చీఁకటికానన్ = కాన (=అడవి) వంటి దట్టమయిన చీకటిని, నీఱుగాన్ అలఁచు = రూపము లేకుండా ధ్వంసముజేయు (ఈయర్థమున 'నీఱుగావించు' జాతీయము -) విభావసుఁడు = సూర్యుడు.

విభావసుఁడు = అగ్ని ('సూర్యవహ్నీ విభావసూ.' అమ.) కావునన్, (చీకటి) కానన్ = అడవిని, నీఱుగాన్ = భస్మముగా, అలఁచన్ = ధ్వంసము చేయఁగలగినాడని సారస్యము.

అట్టి, పతంగుఁడు = సూర్యుడు, ప్రాఙ్ముఖంబునన్ = తూర్పుదిక్కున, కనఁబడ్యెన్ = చూపట్టెను.

---

౬ పూ. టీ.— 'చీఁకటులు = అంధకారములను (అజ్ఞానములను) నీరుగానలఁచు = నీళ్ళు అగునట్లుగా శ్రమపెట్టు, విభావసుఁడు = సూర్యుఁడు (జ్ఞానియు:)'

'అజ్ఞానాంధకారము' అని అజ్ఞానమును చీకటిగా రూపించుట కలదుగాని 'చీకటి' అను పదానికి 'అంధకార' మను నర్థములేదు. 'విభావసు' శబ్దమునకు 'జ్ఞాని' యను అర్థముకూడా నాకెక్కడను కనబడలేదు. సూర్యుడు అంధకారమునుగాని, జ్ఞాని అజ్ఞానమునుగాని 'నీళ్ళు అగునట్లుగా శ్రమ పెట్టుడు' ననుట అర్థములేనిమాట. 'రూపడంతు' ననుట యుచితము. ఆయర్థమునిచ్చు జాతీయము 'నీఱుగావించు' = నీఱుగానలఁచు.— ('నీరు, కాదు 'నీఱు'.)

ద్వి. 'క్రూరాత్మ మద్ఘన ఘోరశాపాగ్ని
నీరాప్త్రిమును నిన్ను నీఱుగావింతు.' (గౌ. హరి. పు. 68.)

ఆ. వె. ' మాఱుకొన్నవారి నీఱుసేయుదు, ప్రజ
నరసి మనుపు ధరణి సురులఁ బ్రోవు.' (శాంతి. 1-370.)

'చీఁకటికాన నీఱుగా నలఁచు విభావసుఁడు' అని సరియైన పాఠము. విభావసుఁడు = అగ్ని, కావున, కానను నీఱు = భస్మముకావించుట చెప్పబడినది. చీకటిని కానగను సూర్యుని విభావసుడుగను చెప్పిన ప్రాచీన రచనలును ఉన్నవి.—

సీ. 'శ్రీమించు పద్మినీ భామామణికి నుండు
నిరత సంసార వార్నిధికిఁ దరణి,
త్రిజగతీ సజ్జనశ్రేణికి మిత్రుండు
బహుతమోవనికి విభావసుండు.' (కావ్యా. సం. 1-29.)

—• రాజు రాజధానికేఁగుట •—

వ. అయ్యెడం ‡గాలోచితకృత్యంబుల నిర్వర్తించి సమస్త చమూసమూహ సమేతుం డై నరపాలపురుహూతుండు గదలి నిజరాజధానిఁ జేరం జనుదెంచి నగరు ప్రవేశించుసమయంబున. ౧౯౦

టీక.— కాలోచితకృత్యంబులన్ = ఉదయకాలమున కావింపదగిన పనులను,—చమూ = సేనలయొక్క — నరపాల పురుహూతుండు = రాజేంద్రుడు.

సీ. శృంగారము [1] లెసంగు బంగారపుమెఱుంగుఁ
　　బోండ్లు కురుఁజులపై గొండ్లి సలుపఁ,
[2] బణ్యాంగణములందుఁ బుణ్యాంగనల్ గ్రందు
　　గా సారె ముత్యాలసేస చల్లఁ,
జెలరేఁగి మణిసౌధముల మూఁగి యవరోధ
　　కామినుల్ సోరణగండ్లఁ జూడ,
వాద్యఘోషణముల హృద్యభాషణముల
　　వందిమాగధులు చెల్వంది పొగడ,
గీ. గడలపౌఁజులరొద దిరుగడలఁ జెలఁగ
దొరల నందఱ మన్ననల్ దొరల ననిచి
వడి నిగుడఁ దేజిఁ గొల్వు చావడిని డిగ్గి
యరిగె నత్తఱి మహిభర్త యరిగె లెత్త. ౧౯౧

పాఠాం.— ‡ 'కాల్యకృత్యంబుల'

1 శా. పా.— 'లెసంగ' ('లెసంగు' పూ. ము.; తంజ ప్రతులన్నింటిలోను) 'లెసంగు — మెఱుంగు' అని అంత్యనియమము. ఈ నియమము నాలుగు పాదములందును కనబడుచున్నది. కాబట్టి 'లెసంగ' అను పాఠముతప్పు.

2 శా. పా.— 'పుణ్యాంగణములందు'. (ఇది పూ. ము. పాఠము) వావిళ్ళ వారును ఈపాఠమునే గ్రహించినారు. 'పణ్యాంగణములందు' అని సాధుపాఠము తంజ. ప్రతిలోఉన్నది. అంగణములలో పుణ్యమేమి ? పాపమేమి ? పణ్య – పుణ్య– అని అనుప్రాసము. నాలుగుపాదములలోను కలదు.

టీక.— శృంగారము లెసంగు = విలాసములుగల, బంగా... బోండ్లు = బంగారు వన్నెగల పడతులు, * కురుఁజులపైఁ = ఆటమంచెలమీఁద, గొండ్లిసలుపఁ = నృత్యము చేయుచుండఁగా; పణ్యాంగణములందు=అంగడి ప్రదేశములయందు, పుణ్యాంగనల్ = ముత్తైదువలు, (క్రందుగా = గుంపులుగాఁ జేరి) ముత్యాలసేసచల్లఁ = ముత్యములనే అక్షతలుగా చల్లుచుండఁగా; అవరోధకామినుల్ = అంతఃపుర స్త్రీలు, మణిసౌధములఁ, మూఁగి = క్రమ్ముకొని, సోరణగండ్లఁ = గవాక్షములనుండి, చూడఁ, వందిమాగధులు = వందులు - మాగధులు - అనబడు బట్టువాండ్రు; - వాద్యఘోషణములఁ = వాద్యశబ్దములచేతను, హృద్య = మనోహరములయిన, భాషణములచేతను, పొగడఁగా; గడలపొఁజుల రొదలు - ఈ పెదంఁడుల కలకలధ్వనులు, ఇరుగడలఁ - చెలగఁ; వడినిగుడఁ = వడిగా, తేజిఁ డిగ్గి = గుఱ్ఱమును దిగి, అరిగి లెత్తఁ =

---

* పూ. టీ.— 'కురుఁజులపైఁ = కోటకొమ్మలమీఁద.'

'కురుజు' అనగా కోలాటము వేయుటకును - వారాంగన లాడుటకును, ఎత్తుగా నిర్మింపబడు 'మంచె' గాని 'కోటకొమ్మ' కాదు. "కురుఁజు నా స్థిరరథమగు" (ఆం. భా. 2–17).

వ. 'ఎడనెడంబన్నిన యపరంజి కురుంజులపై రంజిలుచు, మృదంగ ధిమిధిమి ధ్వానంబులకు నాడు యంత్రపాలికా సముదయంబు.' (వసు. 6–9).

'అప... జులపైఁ = మేలిమిబంగారు చప్పరములమీఁద' అని వ్యాఖ్య.

'కోటకొమ్మనగా కోట బురుజుమీఁది చేపట్టు గోడపై నెడమెడముగా అలంకారము కొరకు కట్టెడి చిన్న శిఖరము = కపిశీర్షము (= 'The upper part (coping) of a wall'. అప్టె.)

చ. ' జలజపరాగరాగరస సంగతమౌ పరిఖా జలంబులోఁ
పలఁ బ్రతిబింబితంబులగు బంగరుకోటకుఁ బెట్టినట్టి కో
మ్మల చెలువంబునం బురిరమారమణీమణి యొప్పు రావియా
కుల మొలనూలు వెట్టెననఁ గోరి కనుంగొను వారు మెచ్చఁగన్.'

(పాండు. 1-104).

చ. ' రాజగృహాకల్పన కర్ణిక గాఁగ, గంధ సిం
ధురములు తేఁటులై మొరయు, 'దోరపుఁ గొమ్మలు రేకులట్లుగా
ధరయను కొల్నిలోఁ మొలచు తామరపూవనఁ గోట మీటగుఁ.'

(పాండు. 1-106.)

కావున ఆటకత్తెలు - ఆకోటకొమ్మలపైకెక్కి ఆడిరనుట హాస్యాస్పదము.

పరిజనులు బిరుదు చిహ్నములయిన గుంౘ్రని ధ్వజములు పట్టగా, మహీభర్త - అరిగెన్ = అంతఃపురములోనికి పోయెను.

గీ. అటుల నంతఃపురంబున కరిగి విభుఁడు
కొలువుసింగార మెడలించి కొందఱ నుడి
గంపుఁగుంభ స్తనుల జలకంబుఁ బట్టుఁ
డనుచు నానతి యీ నంత నతిరయమున. ౯౨

టీక.— ఉడిగంపు కుంభ స్తనులన్ = దాసీజనమును, జలకంబు పట్టుఁడు = నీళ్లు తోడండి, అనుచు. - (నీళ్లు తోడవలసినవాండ్లు గావున కుంభ స్తనులుగా ఉండుట ఉచితమని కవిహృదయము.)

సీ. రమణి నిల్పె మనోహరమణిపీఠి యొకర్తు
తల యంటె నీలకుంతల యొకర్తు
అటకలి యిడె లెస్స యట కలికి యొకర్తు
[1] జలజగంధి యొకర్తు జలక మార్చెఁ
తడి యొత్తె నొక్కపు త్తడిబొమ్మ నృపతికిఁ
$ జెలు వొచలువ లిచ్చెఁ జెలువ యొకతె
సికఁ జుట్టె విరు లొక్క సికతామయనితంబ
వెలఁదికస్తురి నొక్కవెలఁది యలఁదె
గీ. ధూప మొనరించె నొక్కవిధూప మాస్య
తిలక మొనఁగూర్చె భామినీతిలక మొకతె
[2] మించుఁదొడవు దొడిగెనొకమించుఁబోఁణి
భోజనము పెట్టె నొక్కయంభోజనయన. ౯౩

టీక:— నీలకుంతల = నల్లని కురులు కలది, అటకలియిడెన్ = సీకాయనీరు చల్లెను.—("అటకలి = అభ్యంగన తైలహారక ద్రవ్యము" — (బ్రౌను) జలకమార్చెన్ = జలకమాడించెను. ('ఆడు' అను క్రియకు ప్రేరణరూపము - 'ఆర్చు' -) పుత్తడి బొమ్మ = బంగారు బొమ్మవంటి యింతి, చెలువు - ఔ చలువలు = అందమయిన

---

1 పా.ఠాం.— 'జలకమార్చె నొక్క జలజగంధి'

$ పా.ఠాం.— 'చెలువైన చలువొక చెలువ యొసఁగె' (శ. ర. చూ. 'చలువ')

2 శా. పా.— 'మించుఁదొడవులు దొడిగెను - మించుఁబోఁణి'

వస్త్రములు.- సికతామయనితంబ = ఇసుక దిబ్బలవంటి పిరుదులుగల యువతి. - తెలంది కస్తురిక = పరిశుద్ధమయిన కస్తురిని. - విధు + ఉపమ + ఆస్య = చంద్రుని వంటి ముఖముగల స్త్రీ. - భామినీ తిలకము = స్త్రీరత్నము. - మించుఁబోణి = మెఱుపుతీగవలె మనోజ్ఞురాలు. - అంభోజనయన = కమలములవంటి కన్నులుకలది.

క. ఈరీతి శిరసుమజ్జన
$ మారోగిణ మయి మణీమయపుఁ బాదుకలో
య్యారముగ మెట్టి యుడిగపు
నీరజముఖి కేలువట్టి నృపుఁ డింపెసఁగన్. ౧౬౪

టీక.— శిరసుమజ్జనము = శిరఃస్నానము, ఆరోగిణమయి = భోజనముచేసి.— పాదుకలు, మెట్టి = తొడిగి; ఉడి...వట్టి = పరిచారికహస్తమును ఊతగాపట్టుకొని.

క. సోగలగు వెండిచేకుల
లాగునఁ దెలనాకు మడిచి లలన యొసంగన్
బాగాలు వేసికొని తన
బాగా లున్నట్టిమేడపజ్జకు నేఁగెన్. ౧౬౫

టీక:— ఆకుమడిచి లలన ఒసంగన్ (తీసికొని), * బాగాలు = వక్కలు, వేసికొని, తన (బాగు + ఆలు =) బాగాలు = అందగత్తెయైన భార్య, ఉన్నట్టి, మేడపజ్జకున్ = మేడకు ఏఁగెన్.

$ శా. పా — 'ఆరోగణమయి' ('ఆరోగిణమయి' పూ. ము.; శ. ర. పాఠము.) 'ఆరోగిణమొనర్చి...ననభుక్తి గొనుట' (సాంబ. మాన. 22.) 'ఆహారయ గ్గొడగి రింటం నారోగిణము'. (ధర్మగుప్తాభ్యుదయము. బస. పీఠిక నుండి.)

శ. ర. లో 'ఆరోగణము' - అనురూపములేదు; కాని ఆంధ్రపదపారిజాతమున ఆరోగణము - 'ఆరోహణ' శబ్దభవమని సూచింపబడినది. కొన్ని ప్రయోగములు.—

'నరపతి యారోగణము నెమ్మిఁ జలుప.'

'ఆరోగణముచేసి యందఱుఁజూడ' (బస. పు. 165.)

* పూ. టీ.— 'బాగాలు = తాంబూలము.'

'బాగా' లనగా వక్కలు; వక్కపొడియే, గాని తాంబూలము కాదు. "భూగభాగమ్ములు పోలుచు బాగాలన్" (ఆం. భా. 2—167.)

"బాగాలు - Areca nut ready cut into pieces for eating". (బ్రౌను)

క. 'క, ర్పూరంబుతోడి బాగా
లీరాదా? ఆకుమడిచి యీరాదా? చెలీ.' (కళా. 4—69)

దాసియిచ్చిన అనుమడుపు నందుకొని వక్కలు నములుచూ, రాజు చిత్రాంగి మేడకు పోయెనని, తా. (పోకలు నములుచూ, ఆకులు చేతపట్టుకొని పోవుట అది యొక హొయలు. అది యట్లుండగా, చిత్రాంగి కడకు పోవు తమకమున తాంబూలము వేసికొనుపాటి తాలిమిగూడా లేక వక్కలు మాత్రమే వేసికొని ఆదరబాదరగా పోయెనని సారస్యము.)

గీ. ఏఁగుచోఁ దొంటిచందాన నించు కైన
మెలఁగుచెలికత్తియల యలబలము లేక
ప్రాణవల్లభపొలకువ గాన రాక
విన్ననై యున్న యాసౌధవీథిఁ జూచి. ౧౯౬

టీక.— చెలికత్తియల, అలబలము = సందడి, ప్రాణవల్లభ పొలకువ = ప్రియురాలిజాడ, విన్ననైఉన్న = చిన్నబోయియున్న, సౌధవీథిన్ = మేడను, చూచి.

క. వాలిక మెఱుంగుఁజూపు ని
వాళిగ నొనరించి యెపుడు వడిఁ జేయును దా
నాలింగన; మేమో యిపు
డాలిం గన మనుచు నృపతి వ్యాకులమతి యై. ౧౯౭

టీక.— తాన్ = మాచిత్రాంగి, ఎపుడున్ = నేనింటికి వచ్చినప్పుడెల్ల, వాలిక మెఱుంగుచూపు = దీర్ఘమును - కాంతిమంతమును నైన తన చూపును, నివాళిగ నొనరించి = హారతిగాచేసి (=చుట్టిచుట్టి నన్నుచూచి - అనుట) వడిన్, ఆలింగనము, చేయున్ = చేయుచుండెడిది. ఇపుడు, (కారణము) ఏమో, ఆలిన్ - కనము = నాప్రియురాలు కనబడనేలేదు.

—: చిత్రాంగి సాంత్వనము :—

క. అరుదెంచి యలిగి యుండెడి
యరు దెంచి మదిన్ వితాకుఁ డై తహతహతోఁ
దరియంగ నరిగి శాతో
దరియుంగం బపుడు గాంచి దయ దయివాఱన్. ౧౯౮

టీక.— అరుదెంచి = లోనికిపోయి, అలిగియుండెడి - అరుదు + ఎంచి = తన ప్రియురాలు కోపముచేత పూనియున్న క్రొత్తతీరునుచూచి, $ మదిన్, వితాకుఁడై = విభ్రాంతుడై, (కలవరపోయి - అన్నమాట.) తహతహతోన్ = తత్తర పాటుతో, దరియంగన్ - అరిగి = సమీపమునకుపోయి, శాతోదరియంగంబు = (పలుచని కడుపు కలదైన) ఆచిత్రాంగి శరీరమును, కాంచి, దయ దయివాఱన్ = కనికరము అతిశయింపగా.

గీ. హంసతూలికాతల్ప మం తల్పమే ల
తాంగి, కడఁద్రోచి నేలఁ బడంగ నేల ?
వెలఁగఱపు సేయు * కౌశేయములు గలుగఁగ
నూనమైనట్టి మైల మై నూసనేల ? ౧౯౯

$ పూ. టీ.— 'మదిన్ = మనసునందు, వితాకుఁడై = నిశ్చేష్టితుఁడై.

'నిశ్చేష్టితు' డగునది మనసునందు కాదు. వింత విషయమును అదాటున చూచినపుడు మనసుకు కలుగునది విభ్రాంతి; తన్మూలమున శరీరమునకు కలఁగునది నిశ్చేష్టత. అందు కీక్రింది భాగవతపంక్తులే ప్రమాణము.—

"మ. మహోత్పలగంధిన్, మృగరాజ మధ్యఁగని విభ్రాంతాత్ములై గందఱున్.
వ. మఱియు నయ్యింతి దరహాస లజ్జావలోకనంబులం జిత్తంబు లేమఱి, ధైర్యంబులు దిగనాడి, గాంభీర్యంబులు విడిచి, గౌరవంబులు మఱచి, చేష్టలుమాని." (10—1747)

* శా. పా.— 'వెలచేలములు' ('వెల = వెల్ల = తెల్లని, చేలములు = చీరలు' అని పూ. టీ.)

'వెల్ల' కు 'వెల' రూపాంతరము. వెల విశేషణమైనప్పుడు 'వెలి' అను రూపమును పొందును. ఉ. - వెలిగారు; వెలిగిడ్డి; వెలిమావు. (తెలి, చలి, పులి, అను విశేషణముల తత్త్వమును ఇట్టిదే.— తెలికొండ; చలిగాలి; పులిమజ్జిగ.) కావున 'వెలచేలము' అనుట తప్పు. అది యొప్పైనచో, వెలగారు, వెలగిడ్డి, వెలమావు, తెల కొండ, చలగాలి, పులమజ్జిగ, అను అనిష్టరూపములు పుట్టవలసి వచ్చును.

'వెల మిగులజేయు కౌశేయములు' అని పూ. ము. 'వెలగఱపుసేయు కౌశేయ' తంజ. పా.

టీక.— లతాంగీ, $ హంసతూలికాతల్పము = హంసయీకల దూదిపానుపు, అంత - అల్పమే = అంత నిరసింపదగినదా ? కడఁద్రోచి = దానిని దూరముగా త్యజించి, నేలక - పడంగ నేల = కఠినమైన నేలమీద పండుకొనుటకు కారణ మేమి ? ('పడు = శయనించు' శ. ర.) వెలక కలవుచేయు = వెలలేని, కౌశేయములు కలుగఁగ = పట్టుచీరెలుండగా, ఊనమైనట్టి మైలక = చాలీచాలని మాసిన గుడ్డను, ('హీనన్యూనావూనగర్హ్యా' అమ.) మైక = దేహమున, ఊన నేల = చుట్టుకొనుటకు కారణమేమి ?

హంసతూలికాతల్పలక్షణము.—(పారిజాత పరిమళోల్లాసమునుండి.)

"మరాళ జఠరోద్భూతైః మృదుభిః పింఛ గుచ్ఛకైః
శ్లక్ష్ణేన చర్మణానద్ధైః శయ్యాహంసో మహీభుజామ్.

$ పూ. టీ.— '= జిల్లేడుదూదిశయ్య.'

'హంసతూలిక' యనగా హంసయీక గాని జిల్లేడుదూది కాదు. నూలద్రష్టలు కొందరు జిల్లేడుదూది పరుపునే కాదు, బూరుగదూది పరుపునుగూడా హంసతూలికాతల్పమనుట కలదు. అందువల్లనే బ్రౌనుదొర యిట్లు వ్రాసినాడు.

"హంసతూలికా తల్పము - A swan's down bed or couch. Some say a bed stuffed with the wool of the జిల్లేడు shurb, or of the (శాల్మలి or బూరుగ) silk cotton tree. హంసరెక్కల పరుపు. బూరుగదూది పరుపనిన్ని అంటారు."

తత్త్వము నెరిగిన పండితు లెవరును 'జిల్లేడుదూది' అనలేదు. 'హంసరెక్కల దూది' అనియే అన్నారు. కొన్ని యుదాహరణములు:—

(1) 'హంసతూలం-తూలః, The soft feathers or down of a goose' (ఆప్టె).

(2) 'రత్నఖచిత హేమపర్యంకే హంసతూల గర్భశయన మానీయతరుణీం' (దశ. చరితమ్. పుష్ప—) 'హంసతూలో గర్భేయస్యతత్' (వ్యాఖ్య.)

(3) 'హంసతూల గర్భకోమల శయ్యాప్రధానశాలిని కుసుమలవచ్ఛురిత పర్యస్తే పర్యంకతలే.' (అపహారవర్మచరిత్ర) 'హంసతూలః పక్షిపక్ష్మాణి గర్భేయస్య ఏవంవిధా శయ్యా.' (వ్యాఖ్య.)

(4) 'హంసతూలికాతల్ప మనఁగా హంసల రొమ్ముదలిపైనున్న చిన్నని యీఁకెలను దెచ్చి యీ నెలుతీసి ప్రత్తికి బదులుగా నుపయోగించి కూర్చిన లేపు.' (రాయలనాటి రసికత.)

వసంతే హంసశయ్యా.— భోగార్హమైన తల్పము లేదు విధములు.

హంసపింఛమయీ క్వాచి చ్ఛాల్మలీ తూలజాపరా
కార్పాస రచితా చాన్యా కేసరై రితరాకృతా
పల్లవైః కల్పితా కాచి త్కాచిత్కుసుమ నిర్మితా
పానీయపూరితా కాచి చ్ఛయ్యేవం సప్తధా స్మృతా."

—తత్త్వరత్నాకరము.

---

(5) సీ. 'సరిలేని మంచి గుజ్జరి నేతపట్టుయుం
బలువైన రాయంచ గఱుల పఱుపు.' (ఉ. రా. 6-160)

(6) గీ. 'చలువచప్పరలోళ్ళమంచంబులోన
నంచ రెక్కల సెజ్జపై.' — (రాధికా. 2 ఆ.)

(7) వ. 'కాంచనమంచంబున నంచదూది పఱుపుం బఱపించి.' (సంజీ. దశ.)

(8) 'అంచగఱులపాన్పు = హంసతూలికాతల్పము,' (సూ. ని.)

"జిల్లేడు చెట్టుకు 'అర్క' అని పేరు; 'అర్క' కు 'హంస' పర్యాయము; కాబట్టి, హంసతూలిక = అర్కతూలిక = జిల్లేడుదూది" అని యొక పిడివాదము. వాదసరణి బాగానే యున్నది. కాని 'అర్కతూలికాతల్ప' మను వ్యవహారముండిన గదా తత్పర్యాయముగా 'బ్రధ్న తూలికా - విరోచనతూలికా - తల్పము' లేర్పడుట ! మరియెందేని 'అర్కతూలికా తల్పము' కలదా !

హంసపర్యాయమయిన మరాళశబ్దముతో పాన్పను చెప్పువాడుక కలదు.—

చ. 'అమలనివాతసౌధములయందు మనోజ్ఞ మరాళతూల త
ల్పములశయించి.' (భా. అరణ్య. 5-329.)

'తారాశారద నీరదామరధునీభా రాజసౌధోపరి
స్ఫారాగారమరాళతూలశయనద్వారాగ్రదారాన్వితాః' (కాళీసహస్రము)

ఎట్లో ద్రావిడప్రాణాయామమార్గమున శ్రమపడి జిల్లేడు దూదిశయ్యను సాధించినను, అది అత్యుష్ణమనియు - వాతరోగులు చికిత్సార్థము వాడదగినదేగాని, సుకుమారులయిన భోగులు సుఖము కొరకు వాడదగినది కాదనియు వైద్యులు చెప్పుదురు. అందువల్లనే కాబోలు నది సప్తవిధశయ్యలలో పరిగణితము కాకపోవుట. మరి, యట్టి పనికిమాలిన పరుపును పూ. టీ. కర్తలు, మహారాజయిన రాజనరేంద్రుని ప్రియురాలును పరమ సుకుమారియునగు చిత్రాంగి పడకమీద ప్రవేశపెట్టుట మంచిపనియగునా?

ఉ. కప్పురపుం బిడెంబు కుతుకంబునఁ జేయ వ దేల? వాసనల్
 చిప్పిలు కుంకుమంబు మయి పేప మొనర్ప వ దేమి? చీఁకటుల్
 గప్పెడుకీలుకొ ప్పెలుపుగా సవరింప వ దేటి? కిప్పు ట్టో
 యొప్పులకుప్ప నీ వలిగియుండెడికారణ మేమి? తెల్పవే. ౨౦౦

టీక.—వాసనల్ చిప్పిలు=సువాసనలనుగుప్పు,— లేప మొనర్పవు=పూసికొనవు.

సీ. ఇం పైననీపాట కైన గా దటంచునో
 మెలనాగ వీణ వాయింప వేల?
 నీరీతి మాటాడ నేర దటంచునో
 కలకంఠి చిలుకతోఁ బలుక వేల?
 తళుకొత్తు నీడుచెక్కులఁ బోల వంచునో
 శుకవాణి యద్దముల్ చూడ వేల?
 యొరయునీపాలిండ్ల కుద్గి రా వంచునో
 యలివేణి పూబంతు లంట వేల?
గీ. కడు నొయ్యారంబు లైన నీనడలకరణి
 నడువఁగ నెఱుంగ వంచునో నంటుతోడ
 నంచబోదల నడిపించి పెంచ వేల
 మోద ముప్పొంగ చిత్రాంగి మోహనాంగి? ౨౦౧

టీక.— ఎన, ఈడ్డి = సాటి; నంటుతోడ = స్నేహముతో.

*ఆ. వె. పోతుటీఁగ కైనఁ బోలయంగ రాదు నా
 యానఁ జేసి మందయాన [1] నిన్ను;
 నెవ్వ రెగ్గు సేసి రెఱఁగింపవే మది
 [2] నలుక వలదు నీకు నలుక వలదు. ౨౦౨

---

*శాస్త్రిగా రీ ఆటవెలదిని 'తేటగీతి' అన్నారు; ప్రమాదము. ఈప్రమాదము వారి కనివార్యము. (చూ. ౭౮ పద్యముక్రింద) ఇంకొక్కమాట.— పూ. ము. లో 'ఆ. వె.' అనియేయున్నది. అది తప్పనుకొని వారు తే. గీ. గా దిద్దినారు.

[1] పూ. ము. పా.— 'నీకు'

[2] శా. పా.— 'అళుక' ('అళుకు అ = భయమే' అని పూ. టీ.)
,భయమే (గాని వేరొకటి) వలదు' అనుటలో భావమేమో? సారస్యమేమో? 'అలుకవలదు' అనియే పూ. ము. పా.

టీక.— నిన్ను - పోతుటీఁగ కైనను - పోలయంగ రాదు = నీమీద మగయీఁగ యైనను వాలుటకు వీలులేదు. నా ఆనఁజేసి = నా శాసనమంత తీవ్రమయినది (అని భా.)— వదిక్, అలుకన్ - వలదు = భయపడనక్కరలేదు. అలుకవలదు = కోపమును పనిలేదు.

సీ. తరుణి మహాప్రసాదం బని నీమాట
మంతురుల్ శిరసా వహింతు రెపుడు,
రమణి నాబాంధవరాజహంసాళి నీ
యడుగుల కేవేళ మడుఁగు లొత్తు,
నండజవరయాన యవని నీపేరు సె
ప్పినఁ బాఱుపా మైనఁ బెగడి నిలుచుఁ,
గమలపాణి యొకింత గదిసి ని న్నొకనాఁడు
నటునికీ- చూడ బ్రహ్మయును వెఱచు,
గీ. నింత చన విచ్చి యరమర యింత లేక
నిన్ను సత్యాదరమున మన్నించ లేదె?
మగువ, నే నన కున్న నీమన సెఱుఁగదె?
నీకు నేమిటఁ గొదవయ్యె నేఁడు సెపుమ. ౨౦౩

టీక.— మంతురుల్ = మంత్రిలు, నీమాట = నీయాజ్ఞను, మహాప్రసాదం బని = అదియొక గొప్ప అనుగ్రహమని, శిరసావహింతురు = మిక్కిలి వినయముతో నెరవేర్తురు. (భగవత్ ప్రసాదమైన పూలు మొదలగువానిని వలె శిరస్సున ధరింతురని చమత్కారము)

బాంధవరాజహంసాళి = బాంధవులయిన రాజశ్రేష్ఠులసమూహము, నీఅడుగులకు - మడుఁగులొత్తున్ = నీకు పాదసేవలు చేయును. (రాజహంసలు నీగమన సౌభాగ్యము నలవరించుకొనుటకు నీ అడుగుల నాశ్రయించునని చమత్కారము.)

[అడుగులకు మడుగులొత్తుట యనగా, పూజ్యులయినవారు నడచునపుడు వారి పాదములక్రింద బట్టలుపరచుట. చూ. కళా. 7-70]

అండజవరయాన = హంసగమనా, నీపేరు చెప్పినన్, పాఱుపామైనన్ = పరుగెత్తుపామైనను - బెగడినిలుచున్ = ఎంతటివాడైనను విధేయుడైపోవును అనిభా.

(అండజవరుడు - అనగా గరుత్మంతుడు కావున - ఆపేరు చెప్పినంతనే పాఠెడిపాము నిలబడునని చమత్కారము.)

కమలపాణి = కమలములవంటి హస్తములు కలదానా, నిన్ను - బ్రహ్మయును నిక్కిచూడ వెఱచును. — ఇక సామాన్యులైన పరపురుషులమాట చెప్పవలెనా? (నా శాసనమంత తీవ్రమని రాజు చెప్పికొనుట). — కమలపాణి = లక్ష్మి; కావుననే బ్రహ్మ భయపడును. — అని చమత్కారము. (లక్ష్మిని సమీపించుటకు బ్రహ్మ కధికారములేదు. చూ. కళాపూర్ణోదయమున తుంబుర సంగీతసభాఘట్టము. —)

లక్ష్మి, కమలపాణి యనుటకు. —

'నిత్యంసా పద్మహస్తా మమవసతుగృహే సర్వమాంగల్యయుక్తా' — (శ్రీసూక్తము.)

క. వలపు మదిఁ దెలియ [1] నూరకె
యలిగితొ? నినుఁ దక్క వేఱె యతివలఁ బొందుల్
కల నైన నెఱుఁగ దీనికి
తలిరుఁజ విల్తుండె సాక్షి తామరసాక్షీ. ౨౦౪

టీక. — వలపు మదిఁ దెలియఁగ - నీయెడ నాకుగల వలపును పరీక్షించుటకు, ఊరకె = తమాషాకు, అలిగితొ? తలిరుఁజ విల్తుండె = మన్మథుడే, సాక్షి.

సీ. తరుణి నీనూఁగారుసరి యొండు లేదని
డగ్గఱి పాముఁ బట్టంగవచ్చు,
వనిత నీముఖకాంతి కెన యొండు లేదని
గంటక ద్విజరాజు నంటవచ్చు,
నింతి నీకొనుతో నీ డొండు లే దని
యెదురుగా హరికిఁ జేయెత్తవచ్చు,

---

[1] శా. పా. — 'యూఁగిన' (ఇది పూ. ము. పా.)

'తెలియ నూరగె' తంజ. ప్రతుల పాఠము. ఈ పాఠమే మూలమునకు సమీపము. మూల మిట్లున్నది.

"అలుగఁ గారణ మేమి యల పూవుఁబోణు
లలుగుదు రొకవేళ నాత్మ నాయకుల
వలపా త్తెఱుఁగఁ జూడ భావంబునఁ దలఁచి
కలకంఠి నినుదక్కఁ గలనైన నొండు
వెలఁది బొందెఱుఁగఁ బూవిలుతుఁడు సాక్షి," (నవ. పు. ౭౭)

నువిద నీకనుదోయిసవ తెందు లే దని
ధాత్రిఁ దమ్ములవైచి దాఁటవచ్చు,
గీ. నతివ నీకనుబొమల కప్రతి యటంచు
నెట్టి ధర్మంబుపై నాన యిడఁగ వచ్చు,
నిచ్చకము గాదు సుమ్ము నేఁ డిది నిజమ్ము
భద్రగజయాన వలరాజుపాద మాన. ౨౦౫

టీ.— పాముఁబట్టంగవచ్చుఁ = పామును పట్టుకొని ప్రమాణము చేయ వచ్చును. (నూగారు సర్పమును పోలియున్నదని, భా.) నూగారును సర్పముతో పోల్చుట కలదు.

క. 'చేమంతి చెట్టుక్రిందను
భామామణి నిదురవోవఁ బయ్యెద జాఱెన్
రోమావళి పామోయని
కామిని కుచమధ్యమందు గరుడుండాడెన్'. (చాటు. రత్నా. పు. 78.)

గెంటక = తప్పక, ద్విజరాజున్ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుని = ఉత్తమ బ్రాహ్మణుని, అంట వచ్చున్ = తాకి ప్రమాణము చేయవచ్చును, (ముఖము - ద్విజరాజుతో = చంద్రునితో, సమానమని, భా.) హరికిన్ - ఎదురుగా - చేయెత్తవచ్చును = విష్ణువు నెదుట నిలిచి చేయెత్తి ప్రమాణము చేయవచ్చును. (కౌను = నడుము, హరితోన్ = సింహము (నడుము) తో సమానమని భా.) ధాత్రిన్ = భూమిమీద, తమ్ములనువైచి = తోబుట్టువులను పడవేసి, దాటవచ్చును = దాటిప్రమాణము చేయవచ్చును.— పసి బిడ్డనుదాటి ప్రమాణము చేయుటకలదు. (కనుదోయి, తమ్ములవంటివి = పద్మముల వంటివని భా.) అప్రతి = సాటిలేనిదని, ఎట్టిధర్మంబుపైన్ = ఎటువంటి ధర్మకార్యము మీదనైనను, ఆనయిడఁగవచ్చున్ = ఒట్టుపెట్టవచ్చును. (కనుబొమలు, ధర్మము = ధనుస్సువంటివని భా.) ఇచ్చకముకాదు = ఇవి ముఖప్రీతి మాటలుకావు; నిజమ్ము. వలరాజుపాదమాన = మన్మథుని పాదములతోడు.

గీ. ఉప్పు నైనట్టిచక్కెరలప్పు లీడె?
చేఁదువగ గల యమృతంపుఁజెలమ యెనయె?
పుల్ల నుండెడితేనెకరుళ్లు సరియె?
వనిత కడుఁ దియ్య సౌనీమవాతెఱకును. ౨౦౬

టీక.— కడుఁ౯ తియ్యనా నీదువా తెఱకును = మిక్కిలి మధురమయిన నీయధరమునకు, [1] ఉప్పనైనట్టి = (ఉప్పన౯+ఐనట్టి) ఉప్పుతుచేత ఏర్పడినట్టి, చక్కెరలప్పలు = పంచదారబిళ్ళలు (= మిఠాయిదినుసు) ఈడె = సమానమా? (కావనుట.) పంచదారబిళ్ళలు, ఉప్పిచేయుటచేత ఏర్పడునవి గావున కృత్రిమము లనియు, ఇతర పదార్థముతో చేరియుండునవి కావున పూర్ణమధురములు కావనియు, అందువలన-సహజమును పూర్ణమధురమును అయిన అధరమునకు ఈడుకావనియు భావము. ('ఉప్పన+ఐనట్టి' అను విభాగముచేత, అవి ఉప్పనివి = ఉప్పగానుండునవి అనియు అందువలన కడుఁ దియ్యనా వాతెఱకు సమము కావనియు చమత్కారము.)

['ఉప్పుట' యనగా - ఆవిరిపోకుండా ఉడికించుట. (శ. ర.) వ.— "కీచక తండులంబులం బిండిగొట్టి కొ(త్రుఁబోసి 'యుప్పి' గొప్పలుగాఁజేసి యావించిన కుడుములబానలు." కాశీ - మహా - 3 - 36.]

చేఁదువగగల = చేదుటయను శ్రమతో గూడిన, అమృతంపు చెలమ = అమృతపు ఊటబావి, వాతెఱకు౯, ఎనరయె = సమానమా? (కాదు) చెలమలోని అమృతము చేదుకొనినగాని రాదు. అధరములోని అమృతమును కొనుటకట్టి శ్రమమక్కర లేదు. కావున అమృతపు చెలమ అధరమునకు సరికాదని భావము. (అమృతము, [2] చేఁదువగ = చేదురుచి కలదనియు, అందువలన - తియ్యనా వాతెఱకు సాటికాదనియు చమత్కారము).

పుల్లనుండెడి = (పుల్ల౯+ఉండెడి) పుడకయుండుండెడి, తేనె [3] కరుళ్ళు = తేనెగడ్డలు (పెరతేనె; పుట్టతేనె; పుడక తేనె, అని తేనె మూడువిధములు. అందు

---

1 పూ. టీ.— 'ఉప్పనైనట్టి = గొప్ప.'

'ఉప్పన' అను పదమునకు 'గొప్ప' అను అర్థము భావములో లేదు. 'చక్కెర లప్పలు' వాతెఱకు ఈడు కాకపోవుటకు కారణము గొప్పదనమనుట అసంగతము.

2 పూ. టీ.— 'అమృతపుఁ జెలమచేఁదు, అని భావము.'

'చెలమ' యనగా చిన్న నీటిగుంట. చేఁదు - తీపు. అను రుచి భేదము గుంట లోని నీటికేగాని _ గుంట కుండదు. కావున 'చెలమ చేఁదు' అనుట తప్పు.

3 'కరుళ్ళు = తెట్టెలు.'

'కరుడు' అనగా 'గడ్డ' గాని 'తెట్టె' కాదు. 'తేనెకరుళ్లు' అనగా తేనెలో ఘనీభవించిన భాగములు. తేనెతెట్టెలో కొంతభాగము గడ్డలుగట్టి యయుండుటయు - అట్టి గడ్డలు పుడకకంటుకొని యుండుటయు నెల్లరెరిగిన విషయమే. అధరమున కుపమా

పుడకతేనె శ్రేష్ఠమందురు.) వాతెఱకుఁ, సరియె = (సరికావనుట) తేనెకరుళ్ళు, నీచమును నీరసమును నైన పుల్లకంటుకొని యుండునవి. అధరమో మనోహరమును రసభరితమును నైన నెమ్మెన నమరియున్నది. కావున తేనెకరుళ్లు - అధరమునకు సమముకావని భావము. (⁴ తేనెకరుళ్లు పుల్లన+ఉండెడివి = పులుపుగలిగియుండునవియనియు, అందువలన తియ్యనౌవాతెఱకు సరిరావనియును చమత్కారము).

'లప్ప' యను పదమునకు - బిళ్ళ; గడ్డ; ముద్ద; అని యర్థములు.— "లప్ప, A lump (as of sugar or of civet) ముద్ద; గడ్డ" (చూ. బ్రౌణ్య.) శ. ర. కర్త "లప్ప = రాశి" అని చెప్పి, అందుకు 'మంచులప్పలమించు మండెంగ మడుపులు' (శృం. నై. 6—124) అను ఉదాహరణ మిచ్చినాడు. దానిని బట్టి సర్వంకషావ్యాఖ్యాతలు 'మంచులప్పలఁ = మంచురాసులను' అని టీక వ్రాసినారు; సరికాదు. లప్ప - చిన్న గడ్డయగునేగాని రాశి కాదు. రాశి యనగా పెద్దకుప్ప. ఒక రాశిలో పెక్కు లప్పలుండవచ్చును. 'లప్ప'కు 'రాశి'ని పర్యాయముగా వాడుట పొరపాటు. జలరాశి, ధనరాశి, ధాన్యరాశి, అనుటకు నీటి లప్ప; డబ్బు లప్ప; ధాన్యపులప్ప, యనగూడదు. ఏతావతా మండెగలకు పోలికగా చెప్పబడిన మంచులప్పలు - 'మంచుగడ్డలు' గాని మంచురాసులు కావు.

ఉ॥ 'లప్పలతోడఁ గ్రొంబెరుగు లక్ష్మణవజ్ఝలయింట రూకకుఁ. (క్రీడాభి.)

'లప్పలతోడ పెరుగు' అంటే గడ్డలతోకూడిన పెరుగు— (నీళ్ళపెరుగుకాదు) అనియర్థము. గడ్డపెరుగు శ్రేష్ఠము. "చేతి జిడ్డువాయని మంచిగడ్డ పెరుగు." (వేమవరపు శతావధానము.) కాబట్టి * 'లప్ప = రాశి' అనుట సరికాదు.

నము తేనె 'కరుడు' గాని 'మొత్తముతెట్టె' కాదు. తెట్టె యనగా, తేనె - మగినము - పురుగులు - ఇతర మలినపదార్థమున్నూ కూడిన మొత్తము. ఒక్కపుల్లన ఎన్నో తెట్టెలుండవు. ఒక్క తెట్టెలో పెక్కు (తేనె) కరుళ్ళుండవచ్చును. కావున 'కరుళ్ళు = తెట్టెలు' అనుట తప్పు.

4 పూ. టీ.—'తేనెతెట్టెలు పులుపుగా నుండునని భావము.'

పులుపు - తీపు, అనురుచిభేదము 'తెట్టె'లోని తేనెకుగాని - తెట్టకు కాదు. తెట్టెను రుచిచూచు మానవుడును ఉండడు.

* ఈ 'లప్ప'నుగురించి ఆంధ్రవిశారద శ్రీ తాపీ ధర్మారావునాయుడుగారును, కవిచూడామణి శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారున్ను విపులముగా విమర్శించి యున్నారు. (చూ. భారతి. విభవచైత్ర వైశాఖములు.)

క. [1] అతిసమ్మోహ మొనర్చుట
నతిమధురిమ సారెఁ జిలుక నలరించుట నో
లతకూన నీదుమోవికిఁ
బ్రతి బింబమె కాక లేదు ప్రతిబింబ మిలన్. ౨౦౭

ఈ పద్యమున అధరమునకును దొండపండుకును సాధర్మ్యము చెప్పబడుచున్నది.

టీక.— అతిసమ్మోహ మొనర్చుటన్ = అత్యంతమయిన కామము కలిగించుటయందు, (అధికమయిన మూఢత = బుద్ధిమాంద్యమును కలిగించుటయందు, అని అర్థాం.) అతి...రించుటన్.— [2] అతిమధురిమ = అత్యంతమాధుర్యము, సారెన్ = మాటిమాటికిని, చిలుకన్ = చిందగా, అలరించుటన్ = సంతోషపెట్టుటయందును. (అతిమధురిమన్ = అత్యంతమాధుర్యముచేత, సారెన్, చిలుకన్ - అలంకరించుటన్ - చిలుకను సంతోషపెట్టుటయందు, అని - అర్థాం) లతకూన = జవరాలా, నీదు, మోవికిన్ = అధరమునకు, ప్రతి = సాటి, బింబమె కాక = దొండపండుతప్ప; ప్రతిబింబము = దానిని బోలిన మరియొక వస్తువు, ఇలన్ = భూలోకములో, లేదు.

దొండపండు బుద్ధిమాంద్యమును కలిగించునని శాస్త్రము.—

"సద్యో బుద్ధిహారం బింబం, సద్యో బుద్ధికరీ వచా."

మ. " ఏలబ్బెడిన్, దలక్రిందైన ననూన వాగ్గ్రహణ మేధాశక్తి బింబాశికిన్."
(వసు. 3-143.)

సీ. అతివ నీమోవి ముద్దాడఁగల్గినఁ జాలు
దివ్యామృతంబు సిద్ధించినటుల,
తొయ్యలి నీపైఁటఁ దియ్యఁగల్గినఁ జాలు
దుర్గాధిపత్యంబు దొరకినటుల,

---

[1] శా. పా.— 'మతి' ('మతిన్ = మనసునకు' అని పూ. టీ.)

మతిన్ = మనసునకు, అను టీక సరికాదు. 'అతిసమ్మోహ మొనర్చుట' అని తంజ. పా.

[2] పూ. టీ.— 'అతిమధురిమన్ = మిక్కిలితీపుచేతను, చిలుకన్ = చిలుకుటచేతను' (అని - మోవిపరమున.)

ఈటీక నాకు బోధపడలేదు. 'చిలుకన్' అను తుమున్నర్థక క్రియకు 'చిలుకుట చేత' అను నర్థమెట్లు వచ్చునో?

ముదిత నీమొలనూలు ముట్టఁ గల్గినఁ జాలు
భూలోక మంతయు నేలినటుల,
యలివేణి నీ నీవి యంటఁ గల్గినఁ జాలు
నలమూలధనము నా కబ్బినటుల,
గీ. ఇంతమాత్రము సేయవే యిందువదన
తాళఁ జాల మనోజాగ్నిఁ దలిరుఁబోణి
మనవి చేకొను మిఁక నైన మందయాన
యేల దయఁ జూడవే నన్ను లోలనయన? ౨౦౮

టీక.— దివ్యా...నటుల (లు+అ) = దివ్యమయిన అమృతము లభించినట్లే.— అంతటి సంతోషమని భావము. (మోవి అమృతతుల్యమని ధ్వని.) దుర్గా...నటుల = గొప్ప దుర్గములు వశమైనట్లే.— అంతటి యానందమని భా. (కుచములు దుర్గముల వలె ఉన్నతములని ధ్వని.) భూలో...నటుల = భూలోకమంతా యేలినట్లే.— అంతటి యామోదమని భా. (కటి భూమండలమువలె విశాలమని ధ్వని.) మూల...నటుల = ప్రధానధనరాశి లభించినట్లే.— అంతటి సంబరమని భా. (నీవి = పోకముడి, నీవి = మూలధనమువంటిదని - ధ్వని.)

క. కుటిలాలక నీ గుబ్బలు
బటువులయి మొగాని కెగయు, బంగరునిగ్గుల్
పొటమరిలుఁ, బుట్టచెండ్లౌ;
నటుగాదే నింత పట్టి యాడుదునఁటవే? ౨౦౯

టీక.— † కుటిలాలక=ఉంగరములు తిరిగిన ముంగురులదానా, నీగుబ్బలు, బటువులయి = వట్రువలై, మొగానికెగయుఁ = ఉన్నతిచేత ముఖమును తాకునట్లున్నవి. (వానియందు) బంగరునిగ్గుల్ = బంగారుకాంతులు, పొటమరిలుఁ = వెలయుచున్నవి. (కావున - అవి) పుట్టచెండ్లు - ఔను = నిజముగా పుట్టచెండ్లే. (వట్రువలై యుండుటయు, (నేలపై గొట్టినంతనే) మొగాని కెగయుటయు, బంగారు కాంతులు కలిగియుండుటయు - పుట్టచెండ్ల లక్షణములు.) అటుకాదేని=అవిపుట్టచెండ్లవలె మనోహరములు కాకపోతే, ఇంతపట్టియాడుదునటవే=వానికొరకింతగా అక్కఱపడి పెనగులాడుదునా? (అవి చెండ్లుకావుననే పట్టి ఆడుచున్నానని చమత్కారము.)

---

† పూ. టీ. లఘువుగానైనను లేదు. టీక వ్రాయదగిన పద్యము కాదని కాబోలును - ఉపేక్షించినారు.

'పట్టియాడు' జాతీయము.— "వ. అని హరిశ్చంద్ర నృపుండును నాచండాలుండునుం బట్టియాడ నట్టియెడం గదిసి నక్షత్రకుండు". (హరిశ్చ. 4-224.)

బంతిమోగాని క్రేగయుటను ఒకకవి యిట్లు చమత్కరించినాడు.—

" విదితం ననుకందుక తే హృదయం, ప్రమదాధర సంగమలుబ్ధ ఇవ
వనితా కరతామరసాభి హతః, పతితః పతితః పునరుత్పతసి "

గీ. మదవతీమణి రాలతో మాట లాడుఁ
గదవె నీవట్టువమెఱుంగు గబ్బి కులుకు
టెలుకు సిబ్బెపు గుబ్బ పాలిండ్లు దెలియ
నీవు మా టాడ కుండెడి దేమి చెపుమ. ౨౧౦

టీక.— మదవతీమణి = యువతీరత్నమా, ('మదవతి' యనుటచేత చిత్రాంగి మంచి యౌవనపుపొంగరులోనున్నదని సూచన.) నీ పాలిండ్లు, రాలతో (నైనను) మాటలాడును. నీవు నాతో మాటాడకుండుటకు కారణమేమి? అని ప్రశ్న. $ 'రాలతో మాటలాడును'- అనగా రాళ్లతో సమానములని భా. అదియొక జాతీయము. ('మాటలాడు' ఉపమావాచకము') ఒక్కయుదాహరణము.—

సీ. "కరటి ఘటాకోటి కటనిర్గళన్మదా
సారంబు దొలుకారుఁ జేరఁ బిలువ,

$ పూ. టీ.— 'కుచములు రాలను నిందించును - అనఁగా రాలవలె కఠినములని భా.'

'ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిందతి.... కస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః' అను దండివాక్యమున 'నిందతి' అని యున్నందున 'నిందించును' అని యున్నదేగాని ఉపమావాచకము కాదనుకొని పూ. టీ. కర్తలు 'మాటలాడు' క్రియకు 'నిందించు' అని యర్థము చెప్పినారు; పొరపాటు. (పూ. టీ. వ్రాత ప్రతిలో 'రాళ్ళతో మాట్లాడునుగదా - అనగా రాళ్ళవలెనే కఠినమైనవనుట' అని సరిగానే యున్నది.) ఇంకొకవిశేషము. 'మాటలాడు' అను క్రియకు 'నిందించు' అనునదే యర్థమైనయెడల కర్మమైనపాలిండ్లు ద్వితీయలోఁగదా ఉండవలసినది? (చూ. బా. కా. 2.) 'వాడు నాతో నిందించుచున్నాడు' అనే తెనుగువా రన్నారా? తెనుగువాడు కాకపోయినను బ్రౌను - ఎట్లు వ్రాసినాడో చూడండి.— "మాటలాడుట - To speak or to reproach. నన్నెందుకు పూరికెమాటలాడుతావు, 'why reproach me." కావున. పూ. టీ. సరియైనది కాదు.

రథనేమి నిర్భిన్న పృథివీపరాగంబు
నీహారసమయంబు నేర్పఁ బెగడ,
సుభటు భుజోద్భట తూణికా ప్రభాభంగి
షండువేసవితోడ మాటలాడ." (ఉ. హరి. 4-223.)

శా. ఏమే పల్కవు మోహనాంగి? యిటు లేలే యల్క చిత్రాంగి? ని
న్నే మంటిం గలకంఠి? నావలనఁ దప్పేమే యొయారీ? యయో!
నామీఁదం దయ లేదఁటే చెలి? నను న్మన్నింపవే కోమలీ,
నీమాటల్ జవదాఁట కుండుఁ గదవే నీరేజ పత్త్రేక్షణా. ౨౧౧

క. ఇంతీ, మదనునిపట్టపు
దంతీ, యొసపరి మిటారి తండములో మే
ల్బంతీ, యేమే రతిపూ
బంతీ, దయఁ జూచి నన్ను బ్రతికింపఁగదే! ౨౧౨

టీక.— ఒసపరి మిటారితండములోన్ = అందకత్తెలైన ఒయ్యారులలో, మేల్బంతీ = మేటియైన దాసా. ('మేల్బంతి నికరము మేటిమేలు'—ఆం. భా. 3-15.)

వ. అని బహుప్రకారంబులఁ బ్రార్థించి. ౨౧౩

క. ఏ మనిన వినని యగ్గజ
గామినియలుకార్పఁ దరము గామిని నృపతి
గ్రామణి సాఁగిలి మ్రొక్కెను
గాముకులకు నెగ్గు సిగ్గు [1] గలదే యెందున్. ౨౧౪

టీక.— గజగామిని = (ఏనుగు నడకవంటి నడకగల) చిత్రాంగియొక్క, అలుక; ఆర్పన్ = తీర్చుటకు, తరము కామిని = శక్యము కాకపోవుటచేత.

చిత్రాంగి గజగామిని కావున నే రాజెన్ని విధముల బతిమాలినను వినక గజనిమీలితములు కావించినదని సారస్యము.

గజనిమీలితము = నిరాదరణము.— 'ఉద్దామదర్ప శ్వయథుస్థగిత శ్రవణ వివరాశ్చోపదిశ్యమానమపి తే నశృణ్వంతి; శృణ్వంతోపిచ గజనిమీలితే నావధీరయంతః ఖేదయంతి హితోపదేశాయినో గురూన్. (కాదంబరి.)

[1] శా. పా.— 'కలవే' (కలదే - వ్రా. ము. తంజ. పా.)

—• చిత్రాంగి సారంగధరునిపై నేరముమోపుట •—

క. ఆ సతిఁ గైకొని, యాతని
యానతి మీఱనిది వోలె నత్తఱిఁ జిత్తం
బూనినకపటము నెఱపం
బూనినదై యాగయాళి బూమెలు మెఱయన్. ౨౧౫

టీక.— ఆ, సతిన్ = నమస్కారమును, ఆతని, ఆనతిన్=ఆజ్ఞను. చిత్తంబు - ఊనినకపటము = తాను మనసున నునుకొనియున్న దుస్సంకల్పమును, బూమెలు = అబద్ధపుకల్పనలు = మాయలు.

క. ఒడలు వసివాళ్లు వాడన్
వెడయూర్పు నిగిడ్చి యుల్లనె కరాంబుజము
య్యెడ నూఁది లేచి బడిబడి
బుడిబుడియేడుపు లెసంగ భూవరుతోడన్. ౨౧౬

టీక.— ఒడలు = శరీరము, వసివాళ్ళు వాడన్ = మిక్కిలిగా వాడివత్తలు కాగా, వెడయూర్పునిగిడ్చి = పెద్ద నిట్టూర్పువిడిచి, కరాంబుజమున్ ఊఁదిలేచి = (కమలమువంటి) చేయూనుకొని లేచి, బడిబడిన్ = మాటిమాటికిని, బుడిబుడి యేడుపులు = వచ్చీరాని సగలమారి యేడుపులు, ఎసంగన్ = అతిశయింపగా.

గీ. † నిబ్బరిక మేది యును మేదినీవరేణ్యా
నీ వరణ్యామునకు వేఁట పోవఁ బ్రొద్దు

---

† శా. పా.— 'నిబ్బరిక మేది 'విను' ('నిబ్బరికము ఏది = స్థిరతను కోలు పోయి.' అని పూ. టీ.

'నామాటను, తొందరపడక నిబ్బరముగా విను' మనుట లోకమున కలదు గాని 'నిబ్బరమును - కోలుపోయి విను' మనుట (వివేకిలోకమున) లేదు. కావున పూ. టీ. యుచితమైనది కాదు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను గూడా 'నిబ్బరిక మేది యును' అను పాఠము కనబడుచున్నది. అంతేకాక శ. ర. కర్త నిబ్బరికమనకు 'కరుణ' యను యర్థముచెప్పి అందు కీపద్యముననే యుదాహరించి యున్నాడు. అందును 'నిబ్బరిక మేదియును' అను పాఠమే యున్నది. గావున శా. పా. సరియైనది కాదు. (కొన్ని వ్రాత ప్రతులలో 'నిబ్బరికమేది యను' అను పాఠాంతరమున్నది. 'చిత్రాంగి నిబ్బరికమేది = ధైర్యమును కోలుపోయి, అనున్ = ఇట్లనెను' అని ఆపాఠమున నర్థము.)

గడప లే కెందుఁ, జేతఁ జిల్కఁ గొని దాని
‡ చేతఁ గొంత యుబుసుపోయి చెలఁగు నంత. ౨౧౭

టీ. క.— మేదినీవరేణ్య = రాజా, నీవు, నిబ్బరిక మేదియును = కరుణమాలి, (= నన్ను ఒంటరిగా నింటవదలి - అని భా) అరణ్యమునకు, పోవఁగ = పోగా, ఎందుఁగ = ఏవిధము చేతను - ప్రొద్దుకడపలేక, చిల్కఁగ - చేతఁగొని, కొంత ఉబుసుపోయి = ఆచిలుకతో క్రీడించుటలో కొంత ప్రొద్దుపోగా - చెలఁగునంతఁగ = అట్లున్న సమయమున.

క. సూరెల ముదికౌముది[1]సిం
గారము గార, మయిఁ బాముకన్వలె మెఱుఁగుల్

‡ శా. పా.— 'చేత నేనటు లుబుసుగాఁ జెలఁగు నంత' ('ఉబుసుగాఁగ = ప్రొద్దు పోవునట్లు' అని పూ. టీ.)

ఉబుసు - అనగా ప్రొద్దుపోక పోవుటగాని ప్రొద్దు పోవుట కాదు. 'ఉబుసు= పనిలేనికాలము (ఈయర్థమున పోవు - పుచ్చు - అనువానితోఁ గలసియేయుండును." (సూ. ని.) "ఉబుసుగా - idly" (బ్రౌను.)

కాబట్టి 'ఉబుసుగాఁ జెలఁగుట' యనగా ప్రొద్దుపుచ్చుకొనుండా సోమరిగా నుండుట యని తేలినది. అందువలన పూర్వటీకయే కాక ఆపాఠముగూడా సరియైనది కాదని యేర్పడినది.

'దానిచేతఁ గొంత యుబుసుపోయి' అని వ్రాత ప్రతులపాఠము.— 'గొంత యుబుసుపోక' అని శ. ర. పూ. ము. పాఠము. వ్రాత ప్రతులపాఠమే గ్రాహ్యమని నాకు తోచినది.

1 శా. పా.— 'సింగారము గారమయి, పాముకన్వలె'

'సింగారము, గారము + అయి' అని వారు భావించిన విభాగము, మరి వారూహించిన యర్థమేమో? దేవునికే యెరుక. (పూ. టీ. లేదు.) 'మయిఁబాము' అని నేను కావించిన సవరణ. ఆపావురపు దేహము మిసమిసలాడు మెఱుఁగులు కలదియని మూలగ్రంథమున నున్నది. చూడండి.—

" మీసుమీసములీల మిసమిసమించు
మేని క్రొమ్మించుల మెఱుఁగు వెన్నెలల
వెదజల్లు నొకమంచి వెల్లపావురము
ముదము దీపింప నా ముందట వ్రాలె". (పుట. 57.)

వాఱు చెలువారు నొకతెలి
పారువ మిటు వ్రాలె[2] వెఱఁగుపడి వడిఁ జూడఁగ. ౨౧౮

టీక.— సూరెలఁ = పార్శ్వములయందు, ముదికాముది సింగారముకార (= ఱ)ఁ = ముదురు వెన్నెలవంటి తెల్లనికాంతులు వెల్లివిరియుచుండగా (ఆపారువము తెల్లనిది - అని భా.) మయిఁ = శరీరమునందు, పాముకఁ వలెఁ మెఱుఁగుల్ వాఱు = పాముకన్నువలె మినమిన లాడెడు - చెలువు = సోయగము, ఆరు = ఒప్పునట్టి (=కలిగిన), ఒక, తెలిపారువము; (నేను) వెఱఁగుపడి = ఆశ్చర్యపడి, వడిఁ - చూడఁగ, ఇట వ్రాలెను.

* ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి, మొయిఁ మృగనాభి నించి, వే
భంగులనీటు వెట్టి, యలపార్శ్వముఁ బట్టు నెవంబు వెట్టి, సా
రంగధరుండు నేమము దొఱంగుమదిం జనుదేరఁ, గొంకు మీ
ఱం గడకేఁ దొలంగి వడి రాఁ గని రాగనిమగ్న చిత్తుఁడై. ౨౧౯

టీక.—రింగుల వల్లెవాటు సవరించి = చక్కగా కుచ్చిపెట్టిన ఉత్తరీయమును వల్లెవాటుగా వేసికొని, మెయిఁ - మృగనాభి = కస్తూరి, నించి = మెండుగా పూసికొని, వేభంగులఁ నీటువెట్టి = అనేకవిధములుగా సొగసుచేసికొని, పార్శ్వముఁ పట్టు, నెవంబుపెట్టి = నెపముపెట్టి, నేమముతో అంగుమదిఁ = నీతిమాలినతలంపుతో, చనుదేరఁ = రాగా, (చూచి) ఏఁ = నేను, † కొంకుమీఱఁ = భయమధికము కాగా, తొలంగి, కడకురాఁ = ఇవతలికిరాగా, కని = నన్నుచూచి, రాగనిమగ్న చిత్తుఁడై = మోహమున మునిగిన మనసుకలవాడై;—

---

2 శా. పా.— 'వెఱఁగువడి.'

పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోను గూడా 'వెఱఁగు పడి' అని యున్నది. 'వెఱఁగువడు; వెఱఁగువాటు' అను రూపములు కోశములయందును కనబడవు.

* ఒక తాళపత్రప్రతిలో ఈ పద్యము వెంట ఈ క్రిందిపద్యమున్నది.—

'కలదు లేదన నసియాడు కౌనుతీరు
తళుకు మొగమున కెగయు గుబ్బలబెడంగు
చూచి, యాతని నిడువాలుఁ జూడ్కు లపుడు
నిండువేడ్క మిన్నందె కొండఁదాఁకె.'

† పూ. టీ.— 'కొంకు = సిగ్గు'

నీతిమాలిన తలపుతో తనపైకివచ్చు పరపురుషుని జూచినపుడు ఉత్తమస్త్రీకి కలుగునది 'జంకు' గాని 'సిగ్గు' కాదు. 'కొంకు' అను పదముకు 'సిగ్గు' అనేయర్థమును లేదు. 'కొంకు = జంకు' (చూ. సూ. ని.)

ఉ. ఎక్కడ నేర్చెనో నలువ యీచెలువన్ సృజియింపఁ,జూడ నీ
చక్కనిమేను నీమెఱుఁగుఁజన్గవ యీనగుముద్దుమోము నీ
చెక్కులకాంతు లీపిఱుఁదుచెల్వము నీనునుఁగౌనుతీరు నీ
చొక్కపుఁగొప్పు నీతళుకుఁజూపులు నీకలహంసయానముల్. ౨౨౦

గీ. అని వయఃస్మయవిస్మయాయత్తుఁ డగుచుఁ
చిత్తజవికార దుర్వార చిత్తుఁ డగుచు
మరులునను జేరి ననుఁ జీరి మత్తుఁ డగుచు
ని ట్లనియె మాననయహీనవృత్తుఁడగుచు. ౨౨౧

టీక.— వయః స్మయ = యౌవనపు పొగరువలని, † విస్మయ = గర్వమునకు, ('విస్మయః - Pride, arrogance' ఆప్టే.) ఆయత్తుఁడు = అధీనమయినవాడును, చిత్తజవికార = కామవికారముచేత, దుర్వార = వారింపరాని, చిత్తుఁడు = చిత్తము కలవాడును, అగుచున్ = అయి, మరులునను - చేరి = వలపుతో దగ్గిరికివచ్చి, ననున్, చీరి = పిలిచి, మత్తుఁడగుచున్, మాన...వృత్తుఁడగుచున్ = అభిమానము నీతి మాలిన వర్తనముకలవాడగుచు, ఇట్లనియెన్ = కండకావరమున ఈరీతిగా పలికెను.

క. వనిత గజనిమ్మపండ్లను
ఘనముగ నో రూరఁ జెప్పఁగా విందుము నీ
చనుగుబ్బల [1]లావణ్యము
వినినప్పుడె వానిపులుసు విఱుగుం జుమ్మీ. ౨౨౨

---

† పూ. టీ.— 'విస్మయాయత్తుఁడు=ఆశ్చర్యమునకు స్వాధీనమయినవాఁడు.' యౌవనపు కలిమిచేత కలుగునది 'గర్వము' గాని 'ఆశ్చర్యము' కాదు. ఆశ్చర్యపడినవాడు - వలపుమాటలాడుట స్వభావమును కాదు. కావున పూ. టీ. సరియైనది కాదు.

1 శా. పా.— 'యొయ్యారము' ('వయ్యారము' పూ. ము. పా.) 'వయ్యార' మనుట తప్పని శాస్త్రిగారు 'యొయ్యార' మని దిద్దినారు. కాని పులుసును విరుచు ప్రజ్ఞ 'వయ్యారమున కెంత కలదో 'యొయ్యారమున' కంతేగలదు. అందుకు రెండును సమర్థములుకావు. 'గుబ్బల - లావణ్యము' అని సరియైనపాఠము తంజ ప్రతులలో ఉన్నది. అసలీపద్యమునగల చమత్కారము పూ. టీ. కర్తలకు గోచరింపనేలేదు. అందువల్లనే అర్థము వ్రాయక నెట్టివేసినారు.

టీక.— వనిత, గజనిమ్మపండ్లను (గూర్చి) ఘనముగన్ = గొప్పగా (ఆకృతి చేత పెద్దవిగా - అని, అర్థాం.) నోరూరన్ - చెప్పఁగా = ఆశగలుగునట్లు (లోకులు) ప్రశంసింపగా, (నిమ్మపండ్లు పులుపు కావున - ఆస్మరణచేత, నోరూరన్ = నోట నీరూరునట్లుగా, అని అర్థాం.) విందుము = వినుచుందుము, కాని, నీ చనుగుబ్బల, లావణ్యమున్ = కాంతివిశేషమును,=నైగనిగ్యమును;

[ముత్యములోని నీరువలె అంగములయందు నిగనిగలాడెడి కాంతి విశేషమునకు లావణ్యమని పేరు; "ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయా యా స్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు, తల్లావణ్యమిహోచ్యతే" శబ్దకల్పద్రుమము.]

వినినప్పుడె = విన్నంతనే, వాని పులుసు = ఆకృతి గొప్పదనముచేత వానికి గలిగిన గర్వము, విఱుగున్ - చుమ్మీ = అణగిపోవునుసుమా. (గజనిమ్మపండ్లు ఆకారముచేత నీగుబ్బలకంటె గొప్పవైనను, వానికి నీగుబ్బలకు గల లావణ్యము లేదు. కావున వీనితో అవి సరిపోలవు అని యర్థము.) గజనిమ్మపండ్లలో - పులుసున్నది. ఆ పులుసును విఱచు లావణ్యము = లవణభావము (= ఉప్పదనము) కుచములయం దున్నదని చమత్కారము. (ఉప్పు తగిలినయెడల పులుసు విరుగుట సహజము.)

గర్వము - అను అర్థమున 'పులుసు' జాతీయము. (శ. ర. లో లేదు.) "పులుసు Pride, self-conceit. అతనిపులుసువంచిరి. they humbled him" (బ్రౌణ్యము.)

లావణ్యశ్లేషకొక్క యుదాహరణము.—

" పీతో యతః ప్రభృతి కామ పిపాసితేన
తస్యా మ యాధరరసః ప్రచురః ప్రియాయాః,
తృష్ణా తతః ప్రభృతి మే ద్విగుణత్వమేతి;
లావణ్యమ స్తిబహు తత్ర కి మత్ర చిత్రమ్." (అమరుకము).

లావణ్యమ్ = కాంతి. † ఉప్పఁదనము'.

క. [1] తలతల మనువజ్రంబుల
తలతల మనునీదురదనతతిఁ బోలదె కా

---

† 'ఉప్పుఁదనము' అని శాస్త్రిగారి టీక. వారు 'ఆముక్త' (పుట. 141) లో గూడా 'లావణ్య = ఉప్పుఁదనముయొక్క' అనియే అన్నారు. కాని 'ఉప్పుఁదనము' అనుట తప్పు; 'ఉప్పఁదనము' అనుట ఒప్పు. "ఉప్పదనము or ఉప్పన - Saltness" (బ్రౌను.) ఇట్టి శబ్దదోషము లా శాస్త్రిగారి వ్రాతలలో వందలతరబడిగా నున్నవి.

1 శా. పా.— 'తళతళ.'; ఈపాఠము యమకసారస్యమునకు భంగకారి.

యలచుక్కలనిగనిగ రౌ
పోలఁతీ, నీకాలిగోరుఁ బోలదు సుమ్మీ. ౨౨౩

టీక.— ఓ పొలఁతీ, అల - చుక్కల నిగనిగ = నక్షత్రములయొక్క నిగనిగ కాంతి, తల...తతిక్.— $ తలతలమను వజ్రంబులక్ = తళతళ మెరసెడి వజ్రములను, తలతలము + అను = తొలగుతొలగు అనునట్టి (అనగా వజ్రములయొక్క తళతళలను తిరస్కరించునట్టి) నీదు రదన తతిక్ = నీపలువరుసను, పోలదె కా = పోలనే పోలదు - సరిగదా, నీకాలి గోరుఁ(నైనను) పోలదుసుమీ.

ఇంతీ నీ పలువరుస వజ్రములనే తిరస్కరించునది. కావున చుక్కలు నీ పలువరుస నసలే పోలజాలవు. అంతేకాదు నీ కాలి గోటికి గూడా సరిపోవు, అని తా. (పండ్లు వజ్రములవలె తళతళ లాడుచున్నవనియు - గోళ్లు చుక్కలవలె నిగనిగలాడుచున్నవనియు భావము.)

తలతల+అను = తలతలమను.— (ముగాగమసంధి. ప్రౌఢ. సంధి. 19)

తలము + తలము = తలతలము. (ఆమ్రేడితమున మువర్ణకలోపము.— బాల. సంధి. 49.)

$ పూ. టీ.— 'తళతళ ప్రకాశించు వజ్రములయొక్క (తలతలక్) తలలయందు (మను) ఉండునట్టి నీ పలువరుసను.'

చిత్రాంగి పలువరుస వజ్రముల తలలయందు మనెడిదఁట! మనుట యనగా ఉండుట యని యర్థమఁట!! అపూర్వమైన వ్యాఖ్య.

పూ. టీ. కర్తలు 'తలతలము + అను, అని విభాగించుటకు మారుగా, 'తలతల - మను' అని తప్పుగా విభాగించి అంతకంటె తప్పుగా అర్థమును పులిమి పుచ్చినారు. వారి కేల తెలియలేదోగాని తల; తలతల; తలము; తలతలము, అను క్రియారూపములు తెనుగుకావ్యములతో పరిచయముగలవారికి క్రొత్తవికావు. గ్రంథములలో వందలకొలదిగా ప్రయుక్తములయియున్నవి. పాఠకవినోదమున కొక కొన్ని యుదాహరణములు.—

(తలము -)

(1) 'తలమనక భీష్మనందను
తలయును మూతియును గోలుగఁదగవే' (భాగ - 10 పూ. 1770)

(2) 'సంబళి సంబళీ యళుకు స్థందడికిం దలమంచుబల్కనక్' (శివరాత్రి- 3-40)

(3) 'నెరయ నీఁగొనలేని నీవనునట్టి
ఘరవ (?) మాటలు సయింపపు దలమనిన' (గా. హరి. 2-672)

క. $ నీ కలికితనమునకు బి
బ్బోక శ్రీకిన్ వయోవిభూతికిఁ దలఁపన్

---

(4) 'తలమని మ్రుంగలఁ దలఁబాయఁ ద్రోచి' (గౌ. హరి. 2-1924)
(5) 'కనికనఁగరాని చంచలఁ
దనులత యచలంపురోఁచిఁ దలమను జానిన్' (కాళిందీ. 5-27)
(6) 'తలమని మఱియు నత్తఱిని యొండొరుల (నవనాథ - పుట. 16)

(తలతలము -)

(1) 'తలతలని తరణి మెఱుఁగులఁ
దలతలమను మణులమెఱసి' — (మను. 5-100)
(2) 'తలతలమని రెండు దడములవారు' — (నిర్వ. రా. 1-44)
(3) 'తలతలమనఁ బతియుఁ జతురతరముగ నడచెన్' — (8-68)
(4) 'తలఁగ కాతనిఁ దలతలమని నిలిచి' — (బసవ - పుట. 103)
(5) 'తలతలమని కొందఱు పెద్దల వారెడఁగలుగ జడియ' — (శుకసప్తతి.)
(6) 'తలతలమను నపరంజిన్
తలతలమను జెలువ బల్లిదపుడాల్ పలువిం
తల తలరారెడు నమ్మెలఁ
తలతలమానికము సెన్నఁ దరమేమాకున్' (అచ్చ. రా. బా. కాండ.)

తలతల = తొలతొల.

'తొలతొలఁడనుచును ద్రోవకడ్డంబు
నిలిచివాచర్వక నిలునిలుఁడనుచు.' (బస. పు. 161.)

ఇంత యెందుకు? తలము - తలతలము, కూడా నిఘంటువులందున్నవి.

"తలము - Stop. stand back - తొలు" (బ్రౌణ్యము.)

"తలతలము = తొలఁగుము తొలఁగుము." (శు. ప. పారిజాతము.)

ఒక్కమాట.— వ్యా. టీ. కర్తలు, 'తల' యెరుగనివారుకారు.— 'జోఁదల ధరణీపాలక' (2-233.) అన్నచోట.— తల = తలగుము. అని వ్రాసినారు, అయితే, ఇక్కడ 'తలతల' మనుటలో భ్రమించి తప్పుదారిని పడ్డారు.

$ పాఠాం.— 'కాకికి ధరలోఁగఁబిక, శ్రీకెటను వయో విభూతిఁ జెల్లునె - తలఁపన్.'

నీకుఁ దేనికిఁ దగునె?
నాకు న్నీకుఁదగుఁ గాక; నాళీకముఖీ. ౨౨౮

టీక.— నీ, కలికితనమునకుఁ = మనోజ్ఞతకు, బిబ్బోకశ్రీకిఁ = శృంగార విలాససంపదకు, వయోవిభూతికిఁ = నిండుజవ్వనమునకును, నాళీకముఖీ = కమలము వంటి ముఖము కలదానా.— బిబ్బోకము = (బిబ్వోకము.) సాపరాధుఁడైన ప్రియుని కథను వినునపుడు గర్వముచేత ఇంచుకంత అనాదరము చూపుట - యను శృంగార చేష్ట. ('మనాక్ ప్రియకథాలాపేబిబ్బోకోఽనాదరక్రియా.' ప్ర. రు.)

క. నెమ్మేను గంధవహము, మొ
గమ్మో కళానిధి, యనంగకలితము నడుఁ, మా
కెమ్మోవి మధువు, నౌఁగద
కొమ్మా యెటు లోర్తు నేలుకొమ్మా నన్నున్. ౨౨౯

టీక:— నెమ్మేను (నెఱి + మేను) = మనోజ్ఞమయిన నీదేహము, గంధవహము = కమ్మ కమ్మని తావులను కలది. (మలయమారుతమే; అని చమత్కారము.) మొగమ్ము, * కళానిధి = శృంగారకళలకు తావు. (కేవలము చంద్రుఁడే, అని - చను.) నడుము, అనంగకలితము = అంగముతో కూడుకొననిది = శూన్యము = మిక్కిలి సన్నమని భా. (మన్మథుఁడే - అని చమ.) కెమ్మోవి = ఎఱ్ఱని నీయధరము, మధువు = తేనె. అంత మధురమని భా. (వసంతుఁడని చమ.) ఔనుగదా! కొమ్మా, మరి యెటు లోర్తును? = ఓపువఁజాలను, ఏలుకొమ్మా = మన్నించి నన్ను పరిగ్రహింపుము.

కమ్మని సువాసనలను గుబాళించు నీమేను కౌగిలింపక, కళకళలాడు నీ మొగము ముద్దుగొనక, కలదో లేదో అన్నట్లున్న నీనడుము నొరయక, తేనెవలె మధురమయిన నీమోవియానక నే నెట్లుండగలను? దయచేసి నన్నేలుకో - అని తా.

కామోద్దీపకులయిన మలయమారుత చంద్ర మదన వసంతు లొక్కుమ్మడిగా నీవయి నన్ను బాధించుచున్నారు. నేనెట్లు సహింపగలను - నీవు మన్నించుట వారెల్లరు నన్ననుగ్రహించుటయే! అని చమత్కారము.

---

* పూ. టీ — 'కళానిధి = విద్యలకు తావు. (చంద్రుఁడనియును.)'
కామిని ముఖము విద్యలకు తావైనచో కాముకుని కేమిబాధ? అతఁడు 'నేనెటు లోర్తు' ననుటయెందుకు? మరియొకమాట; విద్యలకు తావగు 'ముఖము' నోరుగదా? నోటిని చంద్రుడుగా చెప్పవచ్చునా? విస్తరమెందుకు? పూ. టీ. తప్పు.

నడుము బొత్తిగా లేనట్లు చెప్పుట కవిసమయము. అదియొక అలంకారము కూడాను. ఒక్క యుదాహరణము.—

" అరమ్య భావం భజతే జగత్యా
మంగేషు కించి ద్వికలోపి లోకః
సంద్రుశ్యసే త్వం నిఖిలేన బాలే
మధ్యేన హీనాపి మనోజ్ఞ మూర్తిః" (చంపూ భారతము. 6-30.)

సీ. నెఱిగొప్పు కొనగోర నివిరి చూచెద నన్నఁ
　జెలి నీ వది ఘనంబు చేసికొనెదు,
గట్టిచన్గవ చేత ముట్టి చూచెద నన్నఁ
　జెలి యది యొకకొండ[1] చేసికొనెదు,
† పసిగౌను పిడికిటఁ బట్టి చూచెద నన్నఁ
　జెలి యది గగనంబు చేసికొనెదు,
మించుమే నటు కౌఁగిలించి చూచెద నన్నఁ
　జెలి యది బంగారు చేసికొనెదు,

---

1 శా. పా.—'కొండఁ జేసికొనెదు.'

'కొండఁ జేసికొనెదు' అనుట తప్పు. 'కొండచేయు' అని క్రియ. గొప్పచేయు- అని యర్థము. 'కొండ = గొప్ప' అనుటకు—

క. 'కొండఁ బెకలించి తెచ్చుట
　కొండొక పనిగాక యొక్క కొండా తలఁపఁగ.' (భాగ. 10 పూ. 914)

సీ. 'ఈకొండమణికాంచ నాకార రుచిగాంచెఁ
　గొండతెల్లను దన్నుఁ *గొండచేయ.' (విక్ర 2-15)

కొండచేయుట యనగా కొండంత (గొప్ప) చేయుటగాని, కొండను చేయుట కాదు. 'ఘనంబుచేసికొను' - 'గగనంబుచేసికొను' - అను క్రియలెట్టివో 'కొండ చేసికొను' అను క్రియయు నట్టిదే. 'గొప్పంజేయు' అనుటలో గల దోష మెట్టిదో 'కొండంజేయు' అనుటలో గల దోషమును అట్టిదే.

† పాఠాం.—'అసిగౌను'.— 'వలిగౌను'.— 'మినుకుఁగా నొకసారి పుణికి చూచెదనన్న.'

---

*'కొండఁజేయు' అనియే సూ. ని. పా. మరియు నందు 'కొండఁజేయు = పెద్దచేయు' అని గూడా ఉన్నది. 'పెద్దఁజేయు' అనమి యెందువల్లనో!

గీ. చెప్పు లెత్తిటు చూడవేమొప్పులాడి,
యెంత దయలేనిదానవే యేణనయన,
యాసపడువారి నెఱుఁగవే యలరుఁబోఁణి,
చాటు కేఁగెద వేటికే జలజగంధి. ౨౨౬

టీక.— ఘనంబుచేసికొనెదు; కొండచేసికొనెదు; గగనంబుచేసికొనెదు = బంగారు చేసికొనెదు; అనగా వానినేమో గొప్పగా భావించుకొని దాచుకొనుచున్నావని నిష్ఠురమాడుట. (కొప్పు, ఘనంబు = మేఘమువలె నలుపనియు, చన్నవ, కొండలవలె నున్నతములనియు, కౌను, గగనమువలె కలదో లేదో అన్నట్లున్నదనియు, మేను, బంగారుచాయ కలదనియు, ధ్వని.)

గీ. అనుచు నాకేలు వట్టినయప్పు డధిప
యేమి చెప్పుదు నానెగు లీశ్వరుండ
యెఱుఁగు నాసిగ్గుఁ గాచువా రెవరు లేక
† మిట్టి మీనై పడు చెనంటి నిట్టు లంటి. ౨౨౭

టీక.— కేలు = చెయ్యి, నెగులు = మనోవ్యథ, మిట్టిమీనై పడుచెనంటిఁ = జవ్వనపు పొగరున (బేడిసవలె) మిడిసిపడుచున్న అదుష్టునితో ఇట్టులంటిని.

'మిట్టిపడుట' అనగా కండకావరమున త్రుళ్ళిపడుట.— 'To be puffed with pride or insolence - మిడిసిపడుట' — (బ్రౌణ్యము).

శా. ఓరీ నాపతి లేనిచో భయము లే కొక్కింత శుద్ధాంతమె
య్యారం బేర్పడఁ జొచ్చి నన్నుఁ గని కామాంధుండవై ప్రేలెదీ,
వారాజన్యునిసొమ్ము ప్రాయమును నాప్రాణంబుఁ బొమ్మూరకే
యీరీతిఁ పినతల్లిఁ బట్టిన ఖలుం డెచ్చోఁ గలండే మహిఁ? ౨౨౮

టీక.— శుద్ధాంతము = అంతఃపురము, కామాంధుండవై = కామము కన్నులను గప్పుటచేత గ్రుడ్డివాడవై. (కన్ను మిన్ను గానక - అన్నమాట.)

క. అనినం గామవికారము
నను బలిమిం గౌఁగిలించి నఖముల వ్రచ్చెఁ

† శా. పా — 'మిట్టి మీనై - పడి ... నిట్టులంటి' (ఇది పూ. ము. పా.) 'నేను మిట్టి మీనైపడ్డా' నని చిత్రాంగి చెప్పికొనెనా? అట్లు చెప్పికొను వారును ఉందురా? 'మిట్టి మీనై పడు చెనంటి' వని తంజ. తా. పా.

జనుఁగవ 'ముంజేకంకణ
మున కద్దం బేల' చూడుము మహీపాలా. ౨౨౯

టీక.—నఖములఁ = గోళ్ళతో, వ్రచ్చెఁ = చీల్చెను.—ముంజే... బేల = ముంజేతికి పెట్టుకొన్న కంకణము ప్రత్యక్షముగా కనబడుచుండగా, దానిని చూచుట కొక అద్దమెందుకు? (వాడుచేసిన దుశ్చేష్ట కనబడుచునే యున్నది కావున ఇక సాక్ష్యముతో పనిలేదని భా.)

వ. అని రయంబున నాఖండలభుజాగ్రధారా నవవిదారిత ధరాధరావరణధారాధరంబునుంబోని పయ్యెద చెఱంగు మఱుంగు వాయం దిగిచి యయ్యెడ. ౨౩౦

టీక.—ఆఖండల = ఇంద్రునియొక్క, భుజాగ్ర = భుజశిరముమీది, మండలాగ్ర = కత్తి (=వజ్రాయుధము) యొక్క, ధారా = వాదరచేత; నవ = క్రొత్తగా, విదారిత = భేదింపబడిన, ధరాధర = పర్వతములకు, ఆవరణ = మూతగానున్న, ధారాధరంబుంబోని = మబ్బువలెనున్న, పయ్యెదను, మఱుంగుపాయందిగిచి = పూర్తిగా తీసివేసి.

క. † కుమ్మెలు వోయినబంగరు
బొమ్మరములయొమ్మెఁ గడకుఁ బొమ్మను రేఖా
సమ్మిళిత స్తనకుంభత
టమ్ము $ దిటమ్మునను జూపి డగ్గుత్తికతోన్. ౨౩౧

టీక.—కుమ్మెలువోయిన = దెబ్బలుతగిలి పగుళ్ళువారిన, బంగరు బొమ్మరముల యొమ్మెఁ = బంగారు బొంగరాల తీరును, కడకుఁబొమ్మను = తిరస్కరించునట్టి (= పగుళ్లువారిన బంగారు బొంగరాలవలె నున్న) రేఖా... తటమ్మున.—రేఖా = గోటిగీరలతో, సమ్మిళిత = కూడియున్న, స్తనకుంభ తటమ్మున, దిటమ్మునను = ధైర్యముతో (జంకు - కొంకులేక నన్నమాట) చూపి, డగ్గుత్తికతోఁ = దుఃఖాతిశయమువలని గద్గదస్వరముతో.

---

† పాఠాం.—'కుమ్మెలుదాఁకిన.'

$ శా. పా.—'దిటమ్ముగనుజూపి' ('దిటమ్ముగఁ - దృఢముగా అని పూ. టీ.)

'దిటమ్ముగఁ = (దిట్టముగా) దృఢముగాచూపి, అనుటకంటే, 'దిటమ్మునను = ధైర్యముతోచూపి' అనుట ఉచితము కాదా? చిత్రాంగియొక్క దిట్టతనముగదా ప్రకృతమున ప్రకటము కావలసినది?

ఉ. †ఇంతకుఁ గీర్తిరాఁగఁ ద్యజియింతును ప్రాణము దెంత? యీవిధం
బంతయు నీకుఁ దెల్పుటకునై * యిటులుండితి; నీదుపట్టి ‡ న
న్నెంతయుఁ బ్రేమఁబట్టి రమియించిన యప్పుడె మామ వైతి; నీ
కింతటనుండి కోడలఁ జుమీ నను ముట్టకు రాజశేఖరా. ౨౩౨

టీక.— ఇంతకుక్ = ఈపాటికి, కీర్తిరాఁగక్ = 'ఎంతటి గొప్పయిల్లాలురా' అని లోకము ప్రశంసించునట్లు, ప్రాణముక్ త్యజియింతును = ప్రాణమును వదలియే యుందును. అదెంత = అదియేమాత్రపుపని? (కడమసులభము.)

గీ. కలికి రత్నాంగి నీకులాంగన రమించు
మించుమేడకు నరుగు; మన్మోఁగుఁగుఁబోఁడి
పోఁడిమిగ నిన్ను రతిఁ దేల్చి పొందఁజాలుఁ;
జాలు; నాతోడి గొడవ నీ కేల యధిప? ౨౩౩

టీక.—నీ కులాంగన=నీ యిల్లాలు, రమించు=క్రీడించునట్టి, మించుమేడకుక్= గొప్ప భవనమునకు.—నాతోడి, గొడవ=బాధ. ('గొడవ-Difficulty. puzzle'-బ్రౌను.)

---

† శా. పా.— 'ఇంత కీర్తిగాఁగ, ఘటియింతునె ప్రాణము'.—

ఘటియించుట - యనగా; ఘటిల్లజేయుట; కలుగజేయుట.' ('To effect, accomplish' - బ్రౌను.) మరి యిక్కడ ప్రాణమును ఘటిల్లజేయుట యెవరికి? శా. పా. సరియైనదికాదు. సరియైన పాఠము పూ. ము. న నున్నది. అదే మూలమునకు సరిపోవు పాఠము. మూల మిట్లున్నది.—

'ఈవిధంబంతయు నెఱిఁగింపఁగోరి, నీవు వచ్చినదాఁక నిలిచితిఁగాని, చావఁ బంతము నాకు'. (పు. 59.)

* శా. పా.— 'నీకుఁ దెల్పుటకునై - యిట నుంటిని. '

లేకున్న తా నెక్కడికి పోయెడిదో? 'యిటులుండితి' అని సరియైన పాఠము; పూ. ము. నందే యున్నది.

‡ శా. పా.— నీదుపట్టి - నన్నింతటనుండి బట్టి.'

అంటే అర్థమేమో? పూ. టీ. లేదు. సరియైన పాఠము పూ. ము. నసే లభించినది.— మరియొక విశేషము.— 'ఉండి' మీది 'పట్టి' అయితే "వట్టి" కావలెను గాని 'బట్టి' కానేకాదు. కాబట్టి 'బట్టి' పాఠమపపాఠము.

చ. అని, యపు డంతఁ బోక మఱి యాయనృతోదరి రాజుచేత నుం
డిన బెడిదంపుఁజాయల పిడెం బార వెళ్ళ జరీన దూసి గొ
బ్బున మెడమీఁదఁ బెట్టుకొనఁ బోవ నహోయని సంభ్రమించి మిం
చినతమిఁ బట్టి యింతపని సేయుదువా మదిరాక్షి నీవనన్. ౨౩౪

టీక.—అనృతోదరి = పలుచని గర్భముగలది (=కృశోదరి) అనియు (అబద్ధాల మారియనియును) బెడిదంపుచాయల పిడెంబు = భయంకరముగా మెరయుచున్న ఖాకును, ఒరవెళ్లన్ జరీనదూసి = ఒరలోనుండి తటాలున పైకిలాగి;—

క. ఔఁ దల ధరణీపాలక;
యౌఁ! దలవం పాయె నిప్పు ‡డందఱిలో నె
చ్చోఁ దలపెట్టక నెన రి
చ్చోఁ దలపెట్ట కటు విడువు; చూతువు నన్నున్. ౨౩౫

టీక.—ఔన్ = అవును (కంఠము నేకోసికొందును) తల = నీ వవతలికిపో, ధరణీపాలక, ఔన్ = చాలు - చాలు; ఎచ్చోన్ తలపెట్టక = ఎక్కడగానీ తల చూపే వీలులేకుండా, ఇప్పుడు అందఱిలోనన్, - తలవంపాయెన్=అవమానమాయెను. ఇచ్చోన్ = ఈసమయమున, నెనరుతలపెట్టక=దయతలపక, అటు విడువు - నన్నున్ చూతువు = నేను గొంతుకోసికొందునో లేదో నీవే చూచెదవు. (అని బెదరింపు)

క. అని [1]మఱిబాములఁ బడ లే
నని కైదువు దుస్సి దాఁటునాయితముబలెన్
బెనఁగు నల యుఱియచే నురి
య నులిమి బలిమి విడిపించి యను ననురక్తిన్. ౨౩౬

‡ శా. పా.—'అందఱిలో' ('అందఱిలో' అని పూ. ము. పా; తంజ. తా. పాఠమున్నది.)

1 శా. పా.— 'మరుబాముల.'

మరుబాము లనగా మన్మథబాధలు. (= కామమువలని పీడ). 'బాము - Embarrassment, entanglement' (బ్రౌను.) పరపురుషుడు తన్నంటినయవమానమున కోరువజాలక గొంతు కోసికొన బోవుచున్న స్త్రీ 'నేను మరుబాములఁ బడలే'నను నా? 'మఱి బాముల' అని సరియైన పాఠము. పూ. ము. న నున్నది. శా. పా. మీది నమ్మకముచేత వావిళ్ళవారే కాదు. సూ. ని. కూడా 'మరుబాముల' ననియే అన్నది.—(చూ. 'ఉఱియ.')

టీక.— మఱి = ఇకమీఁద, బాములన్ పడలేనని = అవమానముల ననుభవింప జాలనని, కైదువు దుస్సి = కత్తిని లాగుకొని, దాఁటు = పోవునట్టి, ఆయితమువలెన్ = సన్నాహము వలె. (కత్తిని లాగుకొని పోవుటకు సిద్ధమయిన విధముగా) పెనఁగు = పెనగులాడునట్టి, అల - ఊరియ - చేసురియ = ఆసాహసికురాలి చేతికత్తిని, [2]నులిమి = చేతులునలిపి, బలిమిన్ = ఎంతో ప్రయత్నముమీఁద, విడిపించి, అనురక్తిన్ = మిక్కిలి ప్రేమతో, అనున్ = ఇట్లనెను. (కర్త - రాజు.)

రాజా, నాకిప్పటికయిన అవమానముచాలు. ఇంకను బ్రతికి అవమానములను పొందజాలనంటూ, నిజముగా గొంతుకోసికొను దానివలెనే కత్తికై పెనగులాడుచున్న చిత్రాంగి చేతికత్తిని లాగుకొని రాజు మిక్కిలి యనురాగముతో ఇట్లనియె.

క. నిను మానము గొను హీనుని
నను మానము మాని సూనుఁ డనుమోహముచే
తను [1] మానక తునుమాడుదు
వినుమా యణుమాత్రమధ్య వెత వీడ్కొనుమా. ౧౩౭

టీక.— అణుమాత్రమధ్య = సన్నని నడుముకలదానా, వెత వీడ్కొనుమా = దుఃఖమును వదలుము.

---

[2] పూ. టీ.— 'నులిమి = ఒడిసి'. నులుము; ఒడియు, భిన్నార్థక క్రియలు.—

సీ. 'నిజశిఖులో బుద్ధి నిలక విస్వరములు
వలికిన బుగ్గలు నులిమి నులిమి' (కళా. 4. 41)

(బుగ్గలు-ఒడిసి యొడిసి, అనగూడదు).—

ఎ. గీ. 'ఒడిసి తలపట్టి తిగిచి మహోగ్రవృత్తి' (విరాట. 2-128.)

('నులిమి తలపట్టితిగిచి' అనుట యుచితముకాదు.)

క. 'చన్నొడిసి పట్టి చీరెను
చిన్నికుమారుండె యితఁడు శీతాంశుముఖీ.' (భాగ. 10-34.)

ఎ. గీ. 'ఒక్కమకరేంద్రుఁ డిభరాజు నొడిసిపట్టె.' (భాగ. 8-51)

(పై రెండుతావులలోను 'నులిమిపట్టి'; 'నులిమిపట్టె' అనుట అసందర్భము.) కావున 'నులిమి = ఒడిసి' యనుట తప్పు.

[1] శా. పా.— 'మాఁడక.'

మాఁడుట యనగా దగ్ధమగుట (చూ. శ. ర.) 'మోహముచేత దగ్ధముగాక' అనునర్థము ప్రకరణమున నుచితముకాదు. కావున శా. పా. తప్పు. పూ. ము. నను తంజ. ప్రతులు మూఁడింటిలోను గూడా 'మానక' అనియే యున్నది. అపాఠమే యొప్పు.

—• రాజు మంత్రులతో ఆలోచించుట •—

వ. అని బరవసంబుగాఁ బలికి యక్కలికి నూఱడించి మేరడించిన కోపాటోపంబున నచ్చోటు వాసి మాటవాసిగల రాజమహేంద్రవాసి యుగ్రాకారుం డై మండుచు సభామండపంబున కేతెంచి బ్రద్దలవారి నలుగడలం బంచి యాప్తామాత్యబంధుజనంబులం దగిన వారల రావించి యథోచితాసనంబుల నుండ నియమించి కొండొకసేపు చింతించి కొంత సంకోచించి చెప్పక దీర దని నిశ్చయించి చిత్రాంగి తన కెఱింగించిన తెఱంగును జెయ్వులకరణియుం దన కన్న విన్న సరణియు నామూలాగ్రంబుగాఁ దెల్పి యింక నెయ్యది కర్జం బనిన సభ్యులందఱు డెందంబుల విస్మయంబును సంశయంబును బాపభయంబును బెనఁగొన ముందు వెనుక దెలియక బహిర్లిఖిత చిత్రాకారంబుల ప్రకారంబున నిశ్చేష్టితు లై హాఁ యనక హూఁ యనక నూరకున్నయెడ నందు నయార్ణవుండను మంత్రిపుంగవుం డిట్లనియె. ౨౩౭

టీ. క.— బరవసంబుగాఁ బలికి = నమ్మకముగా చెప్పి, (బరవసము. ప్ర. 'భరోసా'. హిం. "భరవస for భరోసా-confidence, trust, belief"-బ్రౌను.) మేరడించిన = మితిమీరిన, మాటవాసి = పలుకుబడి, బ్రద్దలవారిఁ = వేత్రధరులయిన - బంట్లను, తనకన్న — విన్నసరణియుఁ = తానుచూచిన విధమును - విన్న విధమును, కర్జంబు = కార్యము, బహి...బునఁ = బయలులో వ్రాయబడిన చిత్తరువులవలె, నిశ్చేష్టితులై = కదలికమాని, హాఁ అనక హూఁ అనక = తప్పనక - ఒప్పనక.

'మాటవాసి' (శ. ర. లో లేదు.) 'వానికి ఆ వూరిలో మాటవాసికద్దు he has influence throughout the town.' బ్రౌను.

బహిర్లిఖిత చిత్రములు — చిత్రములు గోడ, కాగితము మొదలగు ఆధారముల మీఁదగాని వ్రాయబడవు. సభ్యులు చిత్రములవలె (నిశ్చేష్టితులై) నున్నను - ఏయాధారమును లేక బట్టబయలు నున్నారు. కావున 'బయట లిఖింపబడిన చిత్రములు' గా చెప్పబడినారు.

గీ. ఘోర మగుపాతకం బిది నోర నుడువ
రాదె కా మదిఁ దలఁపంగ రా [1]దెవరికి

[1] శా. పా.—'దొకరికి' పాఠాం.— 'దొరులకు'.

నిట్టి యన్యాయ మేజాతి నెన్నఁ డైనఁ
దొంటికతలందుఁ జెప్పఁగా వింటగలదె! ౨౩౯

టీక.—నోరనుడువరాదెకా = నోట బలుకరాదు సరేకదా, ఎవరికిన్, మదిన్ తలపంగరాదు = మనసులో అనుకొనుటకైనను తగదు.

మ. తననీటు ల్మెఱయన్ రయం బడరఁ దోల్తన్ రాణివాసంబులోఁ
జనుటే నేరమి యాఁగదా సవతి యీర్ష్యం బట్టి చంపింప నే
ర్పున నీకైవడి మాయ పన్నినది పోపొమ్మంటిమా యామె నీ
కనుమానంబు దొలంగఁ దెల్పఁగద యూహాపోహ లింకేటికిన్.

టీక.—రాణివాసంబు = అంతఃపురము, ఊహాపోహాలు = పనికిమాలిన వితర్కములు.

మ. అలఘుప్రాభవ యింక ‡నీకొలను రాజ్యం బేమి గానున్నదో?
తొలగెన్ గీర్తి; భవత్ప్రతాపబలమున్ దూరీకృతం బయ్యె; న
క్కులకాంతారకుఠారకుం దనయుఁడన్ కూర్మిన్ గృపన్ జూచి భూ
స్థలిలో వెల్వడఁ †గొట్టినట్టయిన నాజ్ఞల్ జబ్బు దాఁకున్ బయిన్.

‡శా. పా.—'నీకొలము రాజ్యంబేమి కానున్నదో' (పూ. టీ. లేదు)

'కొలము' ప్రస్తావ మప్రసక్తము. కొలము, రాజ్యము, రెండు కావున 'ఏమి కానున్నదో' అని యేకవచనాంతముగా చెప్పుట తప్పు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోనుగూడా 'కొలను' అనియే యున్నది. అంతేకాక మూలమున సైతము 'ఈపాపమున రాజ్యమేమిగాఁగలదో' (నవ. పుట. 60) అని యున్నది. కాబట్టి, శా. పా. నిష్కార్షగా తప్పు.

† శా. పా.—'వెల్వడఁ - గొట్టనట్టయిన.' (పూ. టీ. లేదు.)

ఈపాఠమునుబట్టి నయార్ణవుడు, సారంగధరుని దేశమునుండి వెళ్ళగొట్టవలసిన దని సలహాచెప్పినట్లేర్పడుచున్నది. కాని, తరువాతి పద్యములలోని 'జననిందొడరిన పాపాత్మునిఁ బట్టి తెచ్చి తునిమింపఁదగున్' అను వాక్యముచేత నయార్ణవుడట్లు చెప్పలేదనియు - పై పాఠమే తప్పనియు సిద్ధాంతమగుచున్నది. అదియునుగాక నవనాథ చరిత్రములోని,—

"వలదు పుత్రుండను వాత్సల్యమునకుఁ, గృపఁజేసి వెళ్ళిపోగొట్టిన నైనఁ
జపచపనై యాజ్ఞసాగదు మీఁద." (పుట. 60)

అను పంక్తులుకూడా, శా. పా. తప్పనుటకు తగిన తార్కాణమగుచున్నవి.

టీక.—అలఘుప్రాభవ = గొప్ప దొరతనముగల రాజా, ఈకొలను=ఈపాపము చేత, ఇంకన్=ఇకమీదట, రాజ్యంబు, ఏమికానున్నదో=ఎట్టి దుస్థితిని చెందనున్నదో?, కీర్తిలోలఁగన్ = నీకుగల మంచిపేరు చెడిపోయెను, భవత్ - ప్రతాపబలమున్ = నీ ప్రతాపముయొక్క పటిమగూడా, దూరీకృతంబయ్యెన్ = దూరమైపోయెను, ఆ - కులకాంతారకుఠారకున్ = కులమనెడి వనమునకు గండ్రగొడ్డలి (=ధ్వంసకుడు) అయిన ఆదుర్మార్గుని, తనయుఁడన్ కూర్మిన్, కృపన్ చూచి=మన్నించి, భూస్థలిలో వెల్వడఁగొట్టినన్ = (చంపక) ఊరక మనభూమినుండి వెళ్ళగొట్టినయెడల, పయిన్= రానున్నకాలమున, అజ్ఞల్ = తమ యుత్తరువులు, జబ్బుదాఁకున్ = దుర్బలములగును. (జరుగవని భా.)

క. జననిం దొడరినపాపా
　త్మునిఁ గొబ్బునఁ బట్టి తెచ్చి తునిమింపఁ దగున్
　పని లేదిఁక సంకోచము
　మనుజాధిప కార్య మనుడు మతిమంతుఁ డనున్.　　౨౮౨

గీ. అధిప యిది శాస్త్రమతముగా దరసి చూడ
　ధనము వోయిన, ఘన మనస్తాప మయిన,
　నొకటి తనయింట దుశ్శీల మొదవిన, నది
　బయలు సేయంగఁ దగ దను నయము గలదు.　　౨౮౩

టీక.— ధనము పోయినను = ధనమును తెలివి తక్కువచే పోగొట్టుకొన్నను, ఘనమనస్తాపమయినన్ = గొప్పఅవమానమును పొందినను, తనయింట, దుశ్శీలము ఒదవినన్ = దుశ్చరిత్ర తటస్థించినను, బయలుచేయతగదు, అను, నయము = నీతి (శాస్త్రము), కలదు.

　'అర్థనాశం మనస్తాపం గృహే దుశ్చరితానిచ
　వంచనం చావమానంచ మతిమా న్నప్రకాశయేత్.'　　(పంచతంత్రము.)

చ. చనవున నొక్కవేళ రభసంబుమెయిన్ బినతల్లులిండ్లకున్
　దనయులు ప్రేమతోఁ జనుట తప్పగునే? తమచేయుతప్పు లె
　ల్లను మగవారిపై నిడి చలంబున బొంకొనరింతు; రెందు జ
　వ్వనుల మనోగతుల్ దెలియువారలు నెంతటివారు గావలెన్. ఱోళ

టీక.— జవ్వనుల మనోగతుల్ తెలియువారు = స్త్రీలచిత్తములను తెలియ గలవారు, ఎంతటివారు కావలెక = ఎంతోగొప్ప ప్రతిభగలవారు కావలెను; (అల్ప బుద్ధుల కలవి కాదని భా.)

" స్త్రీణాంచ చిత్తం పురుషస్యభాగ్యం, దేవోనజానాతి కుతో మనుష్యః".
(సుభాషితము.)

తల్లుల + ఇండ్లు = తల్లులిండ్లు. షష్ఠీ సమాసమున అత్వసంధి సత్కవి సమ్మతమే.—

'తామరసనేత్ర లిండ్ల బందాలుగారె'.— (మను. 2—73)

'యేవ, రాజ్యమిచ్చితి కురువృద్ధ రాజులొద్ద'.— భా. (ఆది. 5—21)

'ఉగ్రమృగంబుల యుదరంబులో నున్న దానవే నీ తల్లి దండ్రులొద్ద ధృతి నున్నదానవే'.— (అరణ్య. 2—133)

క. మనమున నిడు టొక్కటి, వెలి
నను టొక్కటి, సేయు టొకటి, యంతయుఁ గపటం
బె నిజంబు లే దొకింతయు
నన్నృతోదరి యనుట సార్థ మతివల కెల్లన్. ౨౮౫

టీక.— అతివలు మనసులో అనుకొనునది యొకటి; పైకి చెప్పునది యింకొకటి; తుదకు చేయునది వేరొకటి. (ఇది చెప్పిన దానికి భిన్నమే గాని తానను కొన్నదానికి భిన్నముకాదు) అంతయును అబద్ధమే. అందువల్లనే అతివలకు 'అన్నృతోదరి = అనృతము ఉదరమున కలది, అను పేరు, సార్థము = అర్థవంతము. (అన్నృతోదరి = కొనులేనిది; అనగా 'సన్నని నడుముకలది యని సహజమయిన అర్థము.)

మ. అనిశక్రౌర్యము కల్కిచూపులనె కా, దత్యంత కాఠిన్య మం
గనపాలిండ్లనె కాదు, చాపలము స్త్రీకందోయినే గాదు, త
ద్ఘనికౌటిల్యము బోటి ముంగురులనే [1] కా, దెప్పు డుల్లంబునం
దును [2] బేటాడుచు నుండు నిక్క మిది; యెందు న్నమ్మరాదింతులఁ.

---

1 శా. పా.— 'కాదెల్ల నుల్లంబునందును.' — 'అల్లనుల్లంబు' తంజ. పా. 'కాదెప్పుడుల్లంబు' పూ. ము.

2 శా. పా.— 'వేఁటాడుచునుండు' (ఇది పూ. ము. పా.)

కాఠిన్యచాపల్యకౌటిల్యములు ఉల్లమున వేఁటాడుట యెవరిని? 'పేటాడుచు నుండు' అని తంజ. పా. "పేటాడు - To prowl about". (బ్రౌను.)

టీక.— అనిశక్రౌర్యము = ఎడతెగని క్రూరత్వము, కల్కిచూపులనే కాదు = స్త్రీయొక్క చూపులయందే కాదు, ఎప్పుడును, (దాని) ఉల్లంబునందును, పేటాడుచునుండును = తాండవించుచుండును; క్రౌర్యము = చూపుల పక్షమున - చురుకుదనము; హృదయపక్షమున - (క్రూరస్వభావము.) — అత్యంత కాఠిన్యము, అంగన పాలిండ్లనె కాదు; ఉల్లమునందును పేటాడుచుండును. (కాఠిన్యము = కుచపక్షమున - గట్టితనము; హృదయపక్షమున - నిర్దాక్షిణ్యము.) చాపలము స్త్రీ కందోయి నే కాదు; ఉల్ల...డును.— (చాపలము = కనులపక్షమున బిత్తరము. (Flashing) హృ. ప. నిలుకడలేక పోవుట (Fickleness). 'క్షణక్షణముల్ జవరాండ్రచిత్తముల్' (మను. 3-69).— కౌటిల్యము బోటి, ముంగురులనే కాదు; ఉల్ల...ఉండును. (కౌటిల్యము= కురులపక్షమున, ఉంగరములు తిరిగియుండుట - (Curliness). హృ. ప. వక్ర స్వభావము.

క. జనకు నయిన సోదరు నై
నను సుతు నైన [1]నొసపరిఁ గనం దరుణులకుఁ
దను వెక్కును లజ్జాపద
మని హరితో ద్రుపదపుత్త్రి యనెఁ గద తొలుతన్. ౨౪౭

టీక.—ఒసపరిన్ = అందగానిని; లజ్జాపదము = మర్మస్థానము.

---

[1] శా. పా.— 'ఒకపరి' ('ఒసపరి' పూ. ము; 'ఒఱపరి' మద. తాళ. పా.)

లజ్జాపదము తను వెక్కుటకు కారణము 'ఒకపరి'చూచుటకాదు; రెండుమారులు చూచుటయును కాదు. 'ఒసపరిన్' (=ఒఱపరిని) అందగానిని చూచుట. పూ. టీ. కర్తలు ద్రుపదపుత్రి వాక్యమునైన నెఱుగరు కాబోలు! ఆ వాక్యమిది.—

"సుందరం పురుషం దృష్ట్వా, భ్రాతరం యదివా సుతం;
యోనిః క్లిద్యతినారీణాం, సత్యం సత్యం హి కేశవ."

నవనాథ చరిత్రమున.—

"తన సహోదరునైనఁ దనయునినైన, జనకునైనను గడుఁ జక్కనివాని
మనమారఁ గనుఁగొన్న మదిరనేత్రలకుఁ, దను వెక్కు లజ్జాపదంబని మున్ను
పాండుతనూజుల పత్ని నిక్కంబు, పుండరీకాక్షు సమ్ముఖమునంబలికె."

(పుట. 61)

కావున 'ఒకపరి' పాఠము తప్పు.

ఉ. ఓనృప నాకుఁ జూడ నలయుగ్మలి నీసుతునిఁ మనోహరా
నూనవిలాసుఁ జూచి నిలుపోపక పట్టిన లోను గామి నెం
తే నెగులూని వానిఁ బొలియింపఁగ మాయలు వన్నె నిట్లు కొం
డేనకు; ‡ధర్మరాజలుగునిక్కముగా మిముఁ జెప్ప నేటికిఁ. ౨౮౭

టీక.— ఉగ్మలి = స్త్రీ (చిత్రాంగి) నెగులూని = అవమానరూప మయిన దుఃఖమును పొంది, వానిఁ = సారంగధరుని, పొలియింపఁగఁ = చంపించుటకు, కొండేనకు = చాడీకి, (ఇట్లు) మాయలుపన్నెను; (ఆమాటలనే నమ్మి మీరు కుమారుని శిక్షించితిరా) నిక్కముగా, మిముఁ, ధర్మరాజు - అలుగుఁ = యముడు కోపించును, చెప్పనేటికిఁ = ఎక్కువమాట లెందుకు?

చ. పొలఁతుక మీకుఁ గానఁబడఁ బొందుగఁ దెల్పినదే నిజంబుగాఁ
దలఁచెద రీ; ర దెంతయును దబ్బర సూ; 'మగవాఁడు బొంకెనా
యల దడి గట్టినట్టు లగు, నాఁడుది బొంకిన గోడ వెట్టిన
ట్లలవడు' నన్నమాట వినరా? వనరాశిపరీతభూభుజా. ౨౮౮

టీక.— 1 వన...భుజా = సముద్రములచేత చుట్టబడిన (సమస్త) భూమికిని ప్రభువైనవాడా, దబ్బర - సూ = అబద్ధము సుమా. ('మగవాడు బొంకితే దడిగట్టినట్లు; ఆడది బొంకితే గోడ పెట్టినట్లు' అని లోకోక్తి.)

గీ. ఇలఁ [2] జెరవ మాయ మూఁకుఁడు గలదు గాక
నోరు మాయంగ మూకుఁ డెందులనుఁ గలదె?

---

‡ శా. పా.—'ధర్మరాజులను మిమ్ముఁ' ('ధర్మరాజువంటి నిన్ను' - పూ. టీ.)
'ధర్మరాజువంటి నిన్ను నిక్కముగాఁ జెప్ప నేటికిఁ' అంటే అర్థమేమో? పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో, 'కొండేనకు, అనగా చాడిమాటలను నిజముగా నమ్మెటందుకు ధర్మరాజులగు = ధర్మరాజులవంటి మిమ్ము' అనియున్నది. 'ధర్మరాజులగు' తంజ. పా. 'ధర్మరాజలుగు' పూ. ము. పా.

1 పూ. టీ.— 'సముద్రముచేత చుట్టఁబడిన భూమిని ఏలువాఁడా'.
భూమి చుట్టబడుట ఒక్క సముద్రముచేతనే కాదు; నాలుగు సముద్రములచేతను. 'వనరాశి' ఏకవచనమున నున్నను బహువచనార్థము నిచ్చునని పూ. టీ. కర్త లెరుగరు. (చూ. ౧-౮౭; ౨-౧౩౯ క్రింద.)

2 శా. పా.— 'చెఱువు.' ('చెఱవ' అని పూ. ము.)
'చెఱవ' తప్పని శాస్త్రిగారు 'చెఱువు' అని దిద్దినారు. కాని లోకములో చెఱువుకు మాతగాని, ఆమాతకు మూకుడని పేరుగాని, ఉన్నట్లు నేనెక్కడను

రెయెరు లనుట కేమి సారంగధరునిమీఁద
నాకు సంశయ మెుదవ దో నరవరేణ్య. ౨౫౦

టీక.— చెరవ = పాత్ర (=కుండ) 'కుండమూయ మూకుడున్నదిగాని నోరు మూయ మూకు డున్నదా? అని లోకోక్తి.

క. ఏతన్మాత్రుఁడె చేతో
జాతారికృపాకటాక్షజాతుఁడు సుగుణా
న్వితుఁడు; తెలియక యాడెద
* రాతని కటువంటిగుణములా నరనాథా. ౨౫౧

టీక.—చేతో...తుఁడు.— చేతోజాత = మన్మథునికి, అరి = శత్రువైన, యీశ్వరునియొక్క, కృపాకటాక్ష = దయాదృష్టిచేత, జాతుఁడు = పుట్టినవాఁడు (సారంగధరుడు) ఏతన్మాత్రుఁడె=ఇంతటి సామాన్యుడా? కాడు, సుగుణాన్వితుఁడు= మంచిగుణములతో కూడినవాడు.— తెలియక ఆడెదరు = ఆతని సద్గుణసంపత్తి నెరుగక పలికెదరు. ఆతని కటువంటి గుణములా?— (ఆతనికట్టి చెడ్డగుణములుండవని భా.)

వినలేదు. కుండకు మూత, ఆమూతకు మూకుడను పేరు లోకమున నున్నది. విదేశీయుఁడైన బ్రౌను, "మూకుడు An earthen platter used as a cover. శరావము. కుండమీద కప్పేది" అని వ్రాసియున్నాడు. విస్తర మెందుకు? 'చెరవ' అను పదము నెరుగక శాస్త్రిగారు ప్రాచీన పాఠమును - అర్థమును గూడా చెరచినారు. 'చెరవ = పాత్ర.' అని రెండ్లనిఘంటువులలోను ఉన్నది; చూడండి.

(1) సీ. 'తామ్రాది భాండముల్ దనరు బిందె యనంగ
విస్తృత తత్సంజ్ఞ వెలయుచుండుఁ
'జెరవ' యనంగను జెరవమనంగను'. (ఆం. భా. 2-245).

(2) 'చెరవము =(రూ. చెరవ) వంటకును, నీళ్ళు కాఁచుటకును ఉపయుక్తమయిన యిత్తడిపాత్రము' (శ. ర.)

(3) 'చెరవము - A brass kettle or boiler.' (బ్రౌను)

(4) 'చెంబెడు దుత్తెడు చెరవెడు బిందెడు.' (అప్ప. 5-72)

సంస్కరణవిశేషమువల్ల 'చెరవ' చెలువులో కలసినది. ఆసంగతిని గమనింపక వావిళ్ళవారు 'చెలువు' పాఠమునే కైకొన్నారు.

*పాఠాం—'వాతని'

క. చెలిమాటలకై తొడిఁబడి
ఖలుఁ డని సుతుఁ దునిమి తేని కైకకొఱకుఁ గా
నలకు రఘురాము ననిచిన
యలదశరథుమాడ్కిఁ బిదప నడలుదువు సుమీ. ౨౫౨

టీక.—తొడిఁబడి = తొందరపడి,— అడలుదువు = శోకింతువు.

వ. అని పలికిన మొగంబులు వెలివోంది కొలువువా ఱెల్ల మతి మంతుం గొనియాడిరి. నృపాలుం డిట్లు నానా ప్రకారంబుల మంత్రుల నొరసి యడుగ వార లాడునుడువులకు నుఱ్ఱూఁతలూఁగు నుల్లంబునఁ గార్యనిశ్చయం బిద్ది యననేరక యపారమోహసాగరంబున మునింగి తనలోన. ౨౫౩

టీక.— ఉఱ్ఱూఁతలూఁగు ఉల్లంబునన్ = ఆందోళనము పొందుచున్న మనస్సుతో, — అపారమోహసాగరంబునన్ = అంతులేని అజ్ఞానసముద్రములో - మునిగి.

క. ఇటు చూచినఁ జెలిపైఁ ద
ప్పటు చూచిన సుతునినేర మవుఁ గా దనఁగా
నెటువలె వచ్చునొ మీఁదట
నటమటమో లేక నిజమొ యది యెఱుఁగముగా. ౨౫౪

టీక.— అది = ఆజరిగినకథ, అటమటమో = అబద్ధమో, లేక నిజమో?

ఆ. వె. అల్లనీళ్ళలోనిము ల్లయినది యిది
యిట్టి లనుచు నిశ్చయింప రాదు
కప్పి పుచ్చ రాదు, ఖండించి యాడరా,
దేమి సేయువాఁడ నింక ననుచు. ౨౫౫

టీక.— [1] నీళ్ళలోని ముల్లు = తెలియరాని విషయము, కప్పిపుచ్చరాదు = లోకమునకు తెలియకుండ మరుగుపరచగూడదు; ఖండించి - ఆడరాదు = ఇది - యిట్టిది, అని నిశ్చయించుటకు వీలుకాదు. ఇంకనేమి చేయుదును? ('ఖండించుట To deside, settle, determine.' (బ్రౌను.)

---

[1] పూ. టీ. వ్రా. ప్రతిలో "నీళ్ళలోనిముల్లయినది = ఆజలములోపలనున్న సొమ్మును"— అనియున్నది.

క. వ్రాలినఱెప్పలు, వెతఁ గై
వ్రాలినహృదయాంబుజంబు, *వసుమతిమీఁదన్
వ్రాలినచూపులు, †మొగమున
వ్రేలుకనలు, ముక్కుమీఁదివ్రేలుం దనరన్. ౨౯౬

టీక.—వ్రాలినఱెప్పలు = వాలిపోయిన కనురెప్పలు, వెతన్ = దుఃఖముచేత, కైవ్రాలిన = వాడబారిన, హృదయాంబుజంబు = మనస్సును; వసుమతిమీఁదన్ = నేలమీద - వ్రాలినచూపులు; మొగమునన్, వ్రేలు = తాండవించుచున్న - కనలు = కోపమున్ను; ముక్కుమీఁది వ్రేలున్, తనరన్ = ఒప్పగా.

కనురెప్పలు వాలిపోగా, నేలచూపులు చూచుచు, వికలమైన మనస్సుతో, మొగమున ముడివడుచున్న కోపముతో రాజు తనలో తాను తర్కించుకొని - చింతించి, అచ్చెరువున ముక్కుపై వేలుపెట్టుకొని, యున్నాడని తా.

క. ఉన్నంత నృపాలున కని
యె న్నీతిజ్ఞుఁ డనుమంత్రి యీ మతిమంతుం
డెన్నిన ప్రకారముననే
యన్నులు చపలాతిచంచలాత్మలు సుమ్మా. ౨౯౭

టీక.— ఎన్నిన = చెప్పిన, అన్నులు = స్త్రీలు, చపలా = మెరుపుకంటెను, అతిచంచల + ఆత్మలు = మిక్కిలి చంచలమయిన, స్వభావముకలవారు.

క. తనకల్ల తెలుపదే కద
మన కల్లలితాంగి, బుద్ధిమంతు నొకని నే
ర్పున మెల్లన రాకొమరుని
మన మెల్లను దెలిసి చూడ మన మంపఁ దగున్. ౨౯౮

టీక.— తనకల్ల = తాను కావించిన అబద్ధకల్పనము, రాకొమరుని, మనము + ఎల్లను = మనసుతీరంతయును.

వ. అనిన మతిమంతుం డందుకొని యవ్విభున కిట్లనియె. ౨౯౯

---

* పాఠాం.— 'వసుమతి నెలకొన్ - వాలుంజూపులు.'

† శా. పా.— 'మొగమున - వ్రేలంగను.' ('వ్రేలం - దన' పూ. ము. పా.) ఏమి వ్రేలంగనో? (పూ. టీ. లేదు.) 'మొగమున - వ్రేలుగనలు' అని తంజ. తా.పా. వావిళ్ళవారును, సూ. ని. వారును, శా. పా. నే గ్రహించినారు.

చ. మిగుల ధృష్టంబు చేసి కద మీ [1]రడుగం దగఁబంపఁజెల్లు? ని
మ్మగువనె [2]యింక నిక్కమగు మాటకు నిం దడిగింపుఁ, డూరకే
[3]బెగడుకుమారు నాఁడిని బెట్టఁగఁ జెల్లునె? వింట లేదె 'యిం
ట గెలిచి రచ్చ గెల్వు'మనునానుడి? నానుడినానుఁడీ చెవిన్. ౨౬౦

టీక.— నానుడిన్ = లోకోక్తిని, నా నుడిన్ = నా మాటను, చెవిన్ + అనుఁడీ = వినండి.

క. మదిరాక్షుల నమ్మకు నయ
విదుఁడవు గద వేగిరంబు వెరవరిఁ జెఱుచున్;
బదరకుమీ, లెస్స పదిం
బదిగ విచారించి సేయ మంచిది సుమ్మీ. ౨౬౧

టీక.— మదిరాక్షులన్ = స్త్రీలను, నమ్మకు; నయవిదుఁడవుగద = నీవు నీతిశాస్త్రము తెలిసినవాడవుగదా, వేగిరంబు = తొందరపాటు, వెరవరిన్ = నేర్పరి యైన వానినిగూడా, చెఱుచును. (కాబట్టి) ‡పదరకుమీ = వేగిరపడవలదు, లెస్స = బాగుగా, పదింబదిగన్ = ఒకటికి రెండుసారులుగా, విచారించి చేయుటమంచిది.

'మదిరాక్షి' యనగా, మదముగప్పిన కన్నులుగల ఆడుది' అని, శ. ర. కర్త; 'a woman with fascinating or bewitching eyes'— అని, ఆప్టి.

---

1 శా. పా.— "అడుగం - 'దగ; వేడఁ' జెల్లు" ('తగవు = న్యాయము, ఏడన్ = ఎందుకు' అని పూ. టీ.)

2 శా. పా.— 'యందు.'

3 పాఠాం.— 'బెగడి'.

‡పూ. టీ.— 'పదరకుమీ = కోపపడకుమీ'

'పదరు' అను క్రియకు 'కోపపడు' అను నర్థమును కలదుగాని యిక్కడ తగదు.— 'వేగిరము వెరవరినైనను చెరచును, కాబట్టి కోపపడకుము' అనుట అసంబద్ధ ప్రలాపమనిపించుకొనును.

'పదరకుము' (= తొందరపడకుము,) విచారించి చేయుము' అను పలుకు క్రింది శ్లోకమునుండి యనువదితములు.

'సహసావిదధీతనక్రియా, మవివేకః పరమాపదాంపదమ్
వృణతేహి విమృశ్యకారిణం, గుణలుబ్ధా స్స్వయమేవసంపదః' —భారవి.

క. అనవుడు జనపతి యడుగం
బనిపిన నే మాయె దోసమా 'ని' ప్పనినం
తనె నోరు పొక్కదు గదా
యనిపి యటుం దెలిసి చూత మని కడు వేగన్. ౨౬౨

క. సడిసన్న పెద్దవారలఁ
గడఁకన్ దగువారిఁ బిలిచి కల్ల గలిగినన్
నుడువులవల్లనె కానం
బడుఁ గద తెలియుఁ డని పెట్టి పంపిన వారల్. ౨౬3

టీక.— 1 సడిసన్న = పేరు ప్రసిద్ధిగల, పెద్దవారలన్ = పెద్దమనుష్యులను,

---

పదరుట = తొందరపడుట, అనుట కింకొక యుదాహరణము.

క. 'పదరిన గార్యముచెడు, సం
పదచెదరు, మహాపదలకుఁ బదపడు, 'సహసా
విదధీత నక్రియా' మను
చదువార్యులు చదువవినవె శశివంశమణీ?' (రాజవాహన విజయము.)

3-౨౨౭ లో, 'పదరితి నయయో' అని రాజే మొత్తుకొన్నాడు. కాబట్టి, యిక్కడ - 'పదరకుమీ = కోపపడకుమీ' అనుట తప్పు.

1 పూ. టీ.— 'సడిసన్న = చిహ్నమునుబట్టి నిజము నూహింపఁగల'.

ఇది, ఉజ్జాయింపుటీక. పూ. టీ. వారికి 'సడిసన్న' తత్త్వము బొత్తిగా తెలియదు. అందువల్లనే పలుతావుల పలురకముల అర్థములు వ్రాసినారు; చూడండి.—

(1) ౨-౨౮౦. 'సడిసన్నవారు = సన్మార్గులు'.

(2) ... 'సడిసన్నవానిగాన్ = నిందితునిగా.'

(3) 3-౫౬3. 'ఏసడిసన్నమానిసివో = ఎట్టి యింగితజ్ఞురాలవో.'

'సడిసన్న పెద్దల సారంగధరుని, నడిగిరాఁదగు వారి నంపింపవలయు'.

(బా. శంభు. సారంగ. పు. 45.)

(4) 'సడిసన్న = అపకీర్తి - పెద్దలన్' అని శాస్త్రిగారిదే టీక.

ఇట్లు 'సారంగ' పూ. టీ. లలో 'సడిసన్న' యర్థము చాలా రసాభాసమై యున్నది. వారికేల తెలియలేదోగాని 'సడిసన్న' కావ్యములయందు బహుళ ప్రచారము

(వ్యవహారజ్ఞానముచే పేరు ప్రతిష్ఠల నార్జించిన పెద్దలను) పెట్టిపంపినన్ = పంపగా ('పంపు' అను నర్థమున నే పెట్టిపంపు - అను వాడుక నెల్లూరు మండలమున నున్నది.)

గల పదమే. నిఘంటువులయందును పఠితమైన పదమే. బ్రౌను పండితుడు "సడిసన్న- celebrated, famous, renouned. ప్రసిద్ధిగల - పేరుబడ్డ." అని విశదీకరించి పెక్కుదాహరణము లిచ్చియున్నాడు. (శ. ర. కర్త 'సడిసన్న'ను ప్రత్యేకముగా గ్రహించలేదు. పొరపాటు.)

ఒక కొన్ని ప్రయోగములు.—

(భారతమునుండి).

(1) 'మన వలలుండు లావున బంటుతనమున
జను లెఱుంగఁగ సడిసన్నవాఁడు' (విరాట. 3-152.)

(2) 'అని సడిసన్న యేడ్తెఱ బృహన్నలకుంగల దంబుజాననా' (విరాట. 4-15.)

(3) 'శౌర్యాది గుణముల సడిసన్న యా ప్రయో
ధులఁ బె ల్లమర్చుటయలఘునీతి' (శాంతి. 2-284.)

(4) 'భుజగర్వమునన్ సడిసన్న పాండు భూ
వర సుతవర్గముల్' (కర్ణ. 1-246.)

(5) 'అస్త్ర విద్యావైదగ్ధ్యంబున సడిసన్న కవ్వడి వధింపనీకు వశంబగునే' (సౌప్తిక. 2-74.)

(6) 'భుజసారమునన్ సడిసన్న రాజులన్, ధనములు చాలఁడెండని' (ఉత్త. హరి. 4-151.)

(7) 'శక్తి కుమారాఖ్య సడిసన్న కోమటి'— (దశ. చరి. 10-103.)

(8) 'సౌందర్య సంపద సడిసన్నదానవు' (హరవిలా. 4-23.)

(9) 'చలన విహీనవృత్తి సడిసన్న పరాశరుఁ డాదియైన' (పాండు. 5-212.)

(10) 'సడిసను భక్తుఁడా సురియ చౌడయగారి ప్రసాది'
(వృషాధిపశతకము. 95.)

(11) 'సడిసన్న లింగప్రసాదులు భువిని' (చరిత్ర. పుట. 165.)

(12) 'సడిసను లింగావసరములు చేసి' (బసవ. పుట. 132.)

మరా:— పూ. టీ. వ్రాతప్రతిలో 'సడిసన్న = సైగ నెరిగిన గొప్పవాండ్లను' అనియున్నది.

—॥ పెద్దలు సారంగధరుని విచారించుట ॥—

సీ. కల నైనఁ బరకాంతఁ దలయె త్తిచూడఁడు,
        [1]పఱచువారలఁ గూడి పలుకఁ బోఁడు,
మిగుల సిబ్బితికాఁడు, మొగమోట గలవాఁడు,
        పలికి బొంకఁడు, బహుభాషి గాఁడు,
నేర్చినవారిని నేరనివారినిఁ
        దనవారిఁగాఁ జూచువినయపరుఁడు,
కినిసి యెవ్వరిని [2]నొచ్చిన నోరఁ బలుకఁడు,
        కపట మెఱుంగఁడు, గర్వి గాఁడు,

గీ. మేరమానిసి, సా, దుపకారి, గోల,
నిర్మలుం; డట్టివానికి నింద మోవ
జేసెఁగా విధి! కటకటా! దోసకారి
దయ్యమున కేడ సత్యంబు దలఁచి చూడ. ౨౬౪

---

[1] శా. పా.— 'పడుచువారలఁగూడి నడువఁబోఁడు' ('పడుచు...పలుకఁబోఁడు' అని పూ. ము.)

'పఱచువారల' అని సరియైన పాఠము. తంజ. మద. వ్రాతప్రతులలో నున్నది. పఱచు = ప్రల్లదుడు, అనుటకు.—

సీ. "పఱచుటాయని యెంత పర్వులిడునో." (వసు. 3-151.)

సీ. "తఱిఁద్రొక్కి యున్న యీ తలిదండ్రులం జాల
        పఱచవై సంతోష పఱచవైతి." (పాండు. 3-36.)

క. "భీష్ముకొనిపోయిన దా, నిం బరచుం గైకొన ధ, ర్మంబే కన్యాత్వమెడలె
    మగువా నీకుఁ." (భా. ఉద్యో. 4-278.)

[2] శా. పా.— 'నొచ్చెడుమాట.' ('నొచ్చిననోర' పూ. ము; తంజ. మద. వ్రాతప్రతులు.)

'నొచ్చిననోర' జాతీయము. 'నొచ్చిన నోరెత్తడు' అని లోకవ్యవహారము. కవుల ప్రయోగములును కలవు.— "సీ. చక్కనివారిలోఁ జక్కనివాడు దాఁగడుఁ జిన్నగాని వేగంబువీడు, బంటు నొచ్చినోరఁ బలుకండు నెఱవాది." (ఉ. హరి. 5-278)

టీక.— పలుచువారలఁ గూడి = ప్రల్లదపు జనులతోఁ గలసి, పలుకఁబోఁడు = సంభాషణమైనను చేయఁడు. సిబ్బితికాఁడు = సిగ్గరి, బహుభాషికాఁడు = అధిక ప్రసంగి కాఁడు. కినిసి = కోపించి, ఎవ్వరిని, నొచ్చిన నోరఁబలుకఁడు = పరుషపుమాటలనఁడు, మేరమానిసి = మర్యాదకలవాఁడు. సాదు = శాంతుఁడు. †గోల = అమాయికుఁడు, దయ్యమునకుఁ = దైవమునకు.

గీ. అనుచు దమలోనఁ గడు నొచ్చుకొనుచుఁ * బనుల
జోక $ సొగసూను నారాజ సూనునగరి
కేఁగి యువరాజునకుఁ దమ్మ్రు నెఱుక సేయఁ
డనిన నవసరములవారు నపుడె పిలువ. ౨౬౫

టీక.— నొచ్చుకొనుచుఁ = పరితాపపడుచు, పనులజోకఁ = నగిషీ పనుల చెలువముచేత, సొగసూను = సౌందర్యమును వహించియున్న [= నగిషీపనుల మెరుగులచేత మిక్కిలి అందముగానున్న] రాజసూను నగరికిఁ = రాజకుమారుని మేడకు, అవసరములవారు = ద్వారపాలకులు.

క. చని కని మ్రొక్కిన మితపరి
జనయుతుఁ డగు రాజసుతుఁడు సవినయమతి యై
తనగద్దెసరస నుచితా
సనయుక్తులఁ జేసి యనుఁ బ్రసన్నాననుఁ డై. ౨౬౬

టీక.— మితపరిజనయుతుఁడు = కొలదిమంది సేవకులతో కూడియున్నవాఁడు, ప్రసన్నాననుఁడు = ప్రీతిచే వికసించిన ముఖముకలవాఁడు.

ఇంకొక విశేషము.—'కినిసి...నొచ్చెడు' అనుపాఠమున లక్షణదోషముకూడా ఉన్నది. కావున ఆపాఠము తప్పు.

† పూ. టీ.— 'గోల = పసివాఁడు.'— 'గోల' యనగా అమాయికుఁడుగాని పసివాఁడు కాఁడు. "విప్రవరుండు గోలయుం బాలుఁడుగాన నప్పటికిఁ బైఁబడఁ గొంకెనో కాక" (మను. 3-85)

* శా. పా.—'పనులసోఁగ.' ('పనులసోఁగ=పనులయొక్క చెల్వము' అని పూ.టీ.) 'సోఁగ'కు చెల్వము - అనేయర్థము లేదు. చెల్వమను అర్థముగల పదము 'జోక' గాని 'సోఁగ' కాదు. "సోయగంబు సొబగు జోకమురువు కొమరు." (ఆం. భా. 3-41.) పూ. ము. నవు, తంజ. ప్రతుల లోను పాఠము 'జోక' అనియేయున్నది.

$ శా. పా.— 'సొగసును గలనృపసూను' ('సొగసూను నారాజసూను' పూ. ము. తంజ ప్రతులు.)

ఉ. వచ్చినకార్య మేమి జనవల్లభుఁ డంపఁగ నన్నుఁ బిల్వఁగా
వచ్చితిరో? తగుల్గలుగు వారలకై మనవుల్ ఘటింపఁగా
వచ్చితిరో? వచింపుఁ డని వారల సారెకు వెల్లదమ్ములన్
మెచ్చనికన్నులన్ బెదరుమేకొననెమ్మొగమూఁచిపల్కినన్ ౨౬౭

టీక.— తగుల్గలవారలకై = స్నేహితులు - బంధువులు అగువారికొరకు. మనవుల్ ఘటింపఁగాన్ = సిఫారసులు చేయుటకు, వచ్చితిరో?

ఉ. భూరమణుండు మీకడకుఁ బొమ్మన వచ్చితిమయ్య; యెయ్యెడన్
మీరలు రాజు[1]కంటె నినుమిక్కిలి మా, కనురక్తిమై మమున్
గారవ[2]లీలఁ బ్రోతు, రటు గావున నొక్కటి విన్నవింతు మో
భూరివివేక, వీరి నటు పొమ్మనుఁడా యని యేకతంబునన్. ౨౬౮

క. ఒకయించుక మదిఁ గొంకుచు
ముకుళితహస్తు లయి వినయమున 'రాజకుమా
రక వెఱచి చెప్పుదుమొ? వెఱ
వక చెప్పఁగ మో?' యటంచు వారలు పలుకన్. ౨౬౯

క. ఇది యేమో యని యెదవడి
యదవద యై గుండె భగ్గు మని తల్లడపా
టొదవఁగఁ బలుకుల దీనత
గదురఁగ 'నది యేమి దెల్పఁగదరయ్య' యనన్. ౨౭౦

టీక.— ఎదవడి = భయపడి, గుండె, † అదవదయై = చెదరి.

సీ. అవనీత లేశుఁ డల్లవనీతలమునకు
మొన్న వేఁటాడంగఁ జన్నపిదప,
నంగజాలలు గా దనంగఁ జాలఁ జలమ్మ
మీఱ మొక్కలమున మీర లలుకఁ
బారువమ్మును బట్టఁ బాఱునెవమ్మున
రాణివాసముఁ జొచ్చి, క్షోణిపతికిఁ

---

† పూ. టీ.— 'అదవద = కలత'

'అదవదయై' అన్నప్పుడు 'అదవద' విశేషణముగాని 'విశేష్యము' కాదు. కాబట్టి 'కలత' అని టీక వ్రాయుట తప్పు.

బ్రాణపదం బైనయేణాక్షిఁ జిత్రాంగిఁ
గనుఁగొని మోహంబు పెనఁగొనంగఁ

గీ. దమకమునఁ బట్టినా రని తమ కడలుచు
నాపడంతుక దెల్పినఁ గోపగించి
† మిమ్ము నిది యంతయును నిక్కమమ్మగాఁగ
నడిగి రమ్మనె నిప్పు డప్పుడమి ఱేఁడు. ౨౭౧

టీక.— అవనీతలేశుఁడు = రాజు, అల్ల, వనీతలమునకున్ = అడవికి — అంగ
జాలలు = అంతఃపురపు కావలివాండ్రు.— 'మొక్కలమునన్ = సాహసమున,—
తమకున్ = రాజుగారికి, అడలుచున్ = ఏడ్చుచు, ఆపడంతుక - తెల్పినన్.—

చ. అనిన నమశ్శివాయ యని యక్కట. యెక్కడనుండి సంభవిం
చెను వినరాని పాపమిది చెల్లరె! మాయలు వన్ని యీవిధం
బున నలయింతి నాపయిని[1] మోపెను నేరమి? [2] యిట్టి పల్కులే
వినవలసెం గదా యిపుడు వీనుల [3] నే మనువాఁడ [4] నిందుకున్.

క. ఆయమ్మ యాగ్రహం బెడఁ
బాయక ‡మరుఁగుపడ విన్నపము చేసిన భూ
నాయకుఁడిది యాఁ గా దన
కీయెడ నామీఁద నాగ్రహింపం దగునే? ౨౭౩

టీక.— మరుఁగుపడ విన్నపము చేసినన్ = కప్పిపుచ్చి చెప్పినను.—

గీ. తల్లి నామీఁద నఁట, లేనితప్పు మోపె
నఁట, యల యనుంగుఁదండ్రి దా నదియె నిశ్చ
యంబు సేసె నఁట, యిఁకఁ గా దన్నఁ బోనె?
యేరి వన నేల కల్లరి నేనె యగుదు. ౨౭౪

టీక.— కల్లరిన్ = అబద్ధమాడినవాడను.

---

† శా. పా.— 'మమ్ము'

1 శా. పా, 'బూన్చెను.' 2 'యి0తరోతయున్' 3 'కే మనువాఁడ,' 4 'దీనికిన్'.

‡ శా. పా.— 'నామీఁద' ('మరుఁగుపడ' - తంజ - ప్రతులు.

క. నాపాలిటిదైవముగా
భూపాలుఁ దలంతు నేను బోరపొచ్చెము లే
† కేపట్లం జిత్రాంగిని
నాపినతల్లిని దలంతు నాతల్లివలెన్. ౨౭౫

టీక.— ఏపట్లన్ = ఎప్పుడును.

క. ఇది యిటువలెఁ గా కెన్నఁడు
నెదలో, [1] నొండొక విచార మే నెఱుఁగమి కా
మదనారియె సాక్షి; యింకం
బదివేలును నేల పనికి మాలినమాటల్ ? ౨౭౬

ఉ. ఏ నిఁక నేమి సెప్పిన మహీపతి బొంకుగ నెంచు నెందు 'రా
జానుమతంబు ధర్మ' మని యందురుగదా బుధు; లైన నేమి 'యె
ద్దీనె నటన్నఁ గొట్టమున నేర్పడఁ గట్టు' మటన్నచందమే
కానఁగనయ్యె నొక్కయుపకారముసేయుఁడు మీరలీయెడన్. ౨౭౭

టీక.— రాజానుమతము ధర్మము = రాజు ఏది ధర్మముగా భావించునో అదే ధర్మము, 'ఎద్దీనిఁదంటే కొట్టములో కట్టివెయ్య మన్నట్లు' అని లోకోక్తి - విచారశూన్యవర్తనమని భావము.

క. మీమది శంకాతంకం
బేమియు లేక సభవార లెల్ల వినంగా
నామాటలుగాఁ గొన్ని మ
హీమండలవిభునితోడ నెఱిఁగింపఁ దగున్. ౨౭౮

క. మండలపతి తప్పొప్పులు
రెండు విచారించి తగినరీతి న్నితన్
దండన సేయఁగఁ దగు ను
ద్దండము సేయంగ శుభము దలకొన దెందున్. ౨౭౯

---

† శా. పా.— 'కీపట్లం' ('కేపట్లం' - తంజ - ప్రతులు.)
పినతల్లిని తల్లివలె తలచుట 'ఈపట్ల' మాత్రమే కాదు. కావున శా. పా. సరికాదు.

[1] శా. పా.— 'గొండొక' ('నొండొక' పూ. ము. తంజ. ప్రతులు.)

టీక.— ఉద్దండము = అక్రమదండనము, చేయంగన్ = చేసినయెడల, శుభము తలకొనదు = మేలు కలుగదు (కీడు కలుగునని భా.)

అక్రమదండనము నరకహేతువనియు శాస్త్రము:—

"అదండ్యాన్ దండయన్ రాజా - దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్
అయశో మహదాప్నోతి - నరకం చైవగచ్ఛతి."

గీ. మీర లన్నిట సడిసన్నవారు దెలుప
వలదొకో నన్ను సడిసన్నవానిఁగా నొ
నర్చుటకు? దైవసన్నిధానమునఁ బెట్టి
నిజము సేయించి పిదప మన్నింపు మనుఁడు. ౨౮౦

టీక.—మీరలు = మీరు, అన్నిటన్=సర్వవిషయములను, [1]సడిసన్నవారు= పేరుపొందినవారు (సమర్థులని - భా.) కావున - నన్ను - [2]సడిసన్నవానిగాన్— సడి = అప్రతిష్ఠ, చన్నవానినిగాన్ = (పోయిన) లేనివానినిగా, (అనిందితునిగా) ఒనర్చుటకు. (రాజుతో) తెలుపవలదొకో ? (అనగా మీరు ధర్మాధర్మవిధిజ్ఞులు కావున నాకుగలిగిన యీ అపకీర్తి తొలగునట్లు - నా నిర్దోషిత్వము రాజుమనసున కెక్కునట్లు చెప్పవలదా? అన్నమాట.) దైవసన్నిధానమునఁబెట్టి = దేవునియెదుట నిలువబెట్టి, నిజము సేయించి = ప్రమాణముచేయించి, పిదప, మన్నింపుమనుఁడు = నాయందు దోషము లేదని తేలినపిమ్మట నే - మన్నించుమనండి.

---

[1]పూ. టీ.—సడిసన్నవారు = సన్మార్గులు.
మీరు అన్నిటను సన్మార్గులు. అనగా, అర్థమేమో?

[2]పూ. టీ.—'సడిసన్నవానిఁగాన్ = నిందితునిఁగా,'

రాజు తనను 'నిందితునిఁగా' భావించునట్లు సిఫారసుచేయవలసినదని సారంగధరుడా పెద్దమనుష్యుల నడిగెనట! ఎంతటి యవివేకియైనను అట్లడుగునా ? అసలు అడుగవలసిన అక్కరయేమి ? ఇప్పుడు రాజు తన్ను 'నిందితునిగా' భావించియే యున్నాడుగదా?

(సడిసన్ననుగూర్చిన వివరములకు ౨౬౩ పద్యముక్రింద చూడండి.)

గీ. అనఘమతులార నన్నుఁ జిత్రాంగి యెదుట
నునిచి [1] తారకాణించంగఁ [2] గనుక నట్టి
కల్ల నావల్ల గోరంత గలిగె నేని
యాజ్ఞ కే నర్హుఁడను జుమీ యని యనుండు.		౨౮౧

టీక.— తారకాణించంగఁగనుక = దృష్టాంతపరిచిన మీదట గూడా. ఆజ్ఞ కుడ్ = శిక్షకు.

---

[1] శా. పా.— 'తారకాణించ౦గ'

వ్రా. ము. నను, తంజ. మద. వ్రాతప్రతులలోను, వ్రా. టీ. వ్రాత పుస్తకమునను, 'తారకాణించు' అను పదము క్రింద, శ. ర. లోను - 'తారకాణించంగ' అను పాఠమే యున్నది. 'చంగ' అనుట తప్పని శాస్త్రిగారు 'పంగ' అని సవరించినారు. సవరింపన క్కర లేదు. (చూ. ప్రౌఢ. క్రి. 16.) చ కారమునకు పకారము రామికి శ్రీ గిడుగువారు చూపిన ప్రయోగాలు 64. (చూ. బాల. శర. పు. 166-167). అంతదూర మెందుకు? ఈగ్రంథముననే (3-185) 'ఓర్చు - ఈ, డేర్చ' అని ప్రాస్తావమున ప్రయోగమున్నది. కావున 'చంగ' అనురూపము కవికి సమ్మతము. అది గమనింపక పడదిద్దుట పాడిగాదు.

[2] శా. పా.— 'గనఁగ'

వ్రా. ము. నను, అన్ని వ్రాతప్రతులలోను, వ్రా. టీ. వ్రాతపుస్తకమునను, శ. ర. లోను గూడా తారకాణించంగ - గనుక' అని యున్నది. 'గనుక' అనుట సరికాదని 'గనఁగ' అని దిద్దినారు. చాలతప్పు. ఆశాస్త్రిగారైనను 'కనుక' అనుపదము నెరుగనివారుకారు - వారి, ఒక్క నాగానందములోనే కనక - కనుకలు కలిసి మొత్తం 49 - కాబోలు - ఉన్నవి. కాని అవి యన్నియు 'కాబట్టి' అను అర్థమున వాడబడినవే. 'తారకాణించంగఁ - గనుక' అనుచోట 'కనుక' కు 'కాబట్టి' అని అర్థము కాదు. అది యొక జాతీయమైన ప్రయోగము. దాని రుచి తెనుగు వారికే గాని యితరులకు తెలియుట కష్టము. కవులిట్లు ప్రయోగించి యున్నారు.—

(1) "భూసుతకోసమేఁ గనుక బొంకితి నేనియుఁ బెద్దకాలముం
జేసిన నాతపంబు రహిఁ జెందక నిష్ఫలమౌ." (ఉ. రా. 8-86).

(2) "ఎడలేదు వేష్టువ బిటరమ్ము ముట్టెదు
గనుకఁ బ్రాతస్స్నానమునకు వలయు." (మల్ల. విప్ర. 3-77.)

క. కాదే వినుఁ డొకకుటి యిం
   [1]కాదేవినె 'గలది గలిగినట్లు దెలుపు నీ
   పై దే నేరము జుణిఁగిన
   గా' దని యడుగు మనుఁ డామె [2]గట్టిగఁ [3]దెలుపుఁ.

టీక.—నీపైదే నేరము = తప్పేమో నీదిగానే యేర్పడుచున్నది. [4]జుణిఁగినఁ గాదు = ఇప్పుడు నిజము చెప్పుటకు జంకి = వెనుదీసి ప్రయోజనములేదు. కలది కలిగినట్లు = ఉన్నది ఉన్నట్లు తెలుపు, అని, ఇంకా, ఆదేవినే = ఆచిత్రాంగినే, అడుగుమనుడు, ఆమె, గట్టిగన్ = స్పష్టముగా, తెలుపున్ = తప్పక చెప్పును.

---

(3) "బింబోష్ఠి నేఁ గన్కుఁ బీతాంబరము నైన
   మెఱసి యుండుదుగదా మేనినిండ." (భాగ. 10 – ఉ. 212.)

సంస్కర్తలు తమకు తెలియని వన్నియు తప్పులే అనుకొని ప్రాచీన భాషా ప్రయోగములను దిద్దివేయుట భాషకపకారము చేయుట యగును గదా!

[1]శా. పా.—'దేవిని' (ఇదే పూ. ము. శ. ర. పా.)

'ఆదేవినే' అని ఏవకారముండుట అవసరము. లేనిచో అర్థసౌభాగ్యమంతరించును. ఏవకారసహితపాఠము తంజ. ప్రతిలో ఉన్నది.

[2]శా. పా.—'ఆమెఁ గట్టిగ'

'గట్టిగ' అను పదము సరళాదిగదా? మరి 'గ'కు ముందు అరసున్న యెందుకు? అచ్చుపొరపాటంటారా? అయితే వావిళ్ళవారును – అరసున్నతో ముద్రించినారే; అందుకు గారణమేమి? పెద్ద లాలోచించండి.

[3]శా. పా.—'తెలుపన్'.— అంటే అర్థమేమో పూ. టీ. లేదు. శాస్త్రి గారినిబట్టి వావిళ్ళవారును 'తెలుపన్' అనియే అన్నారు. పెద్దప్రమాదము. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను శ. ర. లోను గూడా 'తెలుపున్' అనియేయున్నది. ఎందు కుండదు?

[4]పూ. టీ.—'జుణిఁగినన్ = డాఁచిన.'

'జుణుఁగు'—అకర్మకక్రియ; 'డాఁగు' అని యర్థము. 'డాఁచిన' అని సకర్మకార్థము చెప్పుట తప్పు. శ. ర. కర్త 'జుణుఁగు' కు 'వెనుదీయు' అను అర్థము చెప్పి – ఆయర్థము కీపద్యమునే చూపినాడు.

ఇంకా + ఆదేవి = ఇంకాదేవి.—

'ఇంకను' లోని 'ను' లోపించుటచేత పూర్వస్వరమునకు దీర్ఘము కలిగి 'ఇంకా' అయినది. (వివరములకు, చూ. బాల. శర. పుట 126.) 'ఇంకా' సరసకవిసమ్మతమైన రూపమే. ఒక్క ప్రయోగము.—

క. "పంకజముఖి బిగి కౌఁగిటఁ
బొంకముగా సురతకేళిఁ బొసఁగించునెడన్
ఇంకా మఱి యింకా మఱి
యింకా మఱి యన్నమాట యింకా మఱవన్"

—చాటువు.

క. [1] అటమీఁదట జగదీశ్వర
ఘటనం బెటు లుండె నటులఁ గా కుండదుగా,
యి టనుం డని, వారికి నా
దటఁ దాంబూలంబు లిడి, యతం డపు డనిపెన్. ౭౮3

టీక.— అటమీఁదటన్ = ఆపైన, జగదీశ్వరఘటనంబు = భగవంతుని యేర్పాటు, ఆదటన్ = ప్రీతితో.

---

[1] శా. పా.— 'అటుమీఁదట.' (ఇది గుజిలీ పాఠము.)

'అటమీదట' తంజ. పా. ప్రాచీన కృతులలో - అటమీఁద; ఇటమీఁద; అటమున్నె - అటకమున్నె; అనియేగాని 'అటుమీఁద; ఇటునున్నె అటుకుమున్ను - ఇటుకుమునుపు' అను వాడుక కనబడదు.—

వ. 'అటమీఁద నీవ యెఱుంగుదు.' (విరాట. 2–61.)
వ. 'ఇటమీఁద నాకుం దెలియదనిన.' (ఉద్యో. 1–102.)
క. ఆజికి నిటమీఁద నెవ్వరాధారంబో.' (భీష్మ. 1–63.)
క. 'ఓరీ యిటమీఁద నూరకుండుము జగతిన్.' (భాగ. 9–436.)
గీ. 'హరికి నటమున్నె యిచ్చెఁ జంద్రార్ధ మౌళి.' (భీమ. 6–69.)
ద్వి. 'ఇట క్రిందిమాటలకేఁ దప్పుపట్టె.' (బసవ. పు. 125.)
చ. 'అదె యొక యల్పసైన్యమట యావల.' (విరాట 4–245.)
సీ. 'అరుణోదయము కాక యటకమున్న' (కాశీ. 7–131.)
క. 'కొట్టువడి యటకమునుపనె.' (మను. 4–124.)
('అటకమునుపనె = అంతకుముందే' జూ. టీక.)

వారివీరి ప్రయోగము లెందుకు? మూలగ్రంథమయిన నవనాథ చరిత్రలో 'అటమీఁదఁ బరమేశు నాజ్ఞ యెట్లుండె' (పుట. 64) అనియే యున్నది.

శా. [1]దాక్షిణ్యాకరమూర్తి షోడశమహాదానాదిధర్మక్రియా
దక్షా యాశ్రితదీనరక్షణకళాధౌరంధరీసత్కృపా
వీక్షా శాశ్వతకీర్తివైభవరమాభృచ్చోళసింహాసనా
ధ్యక్షా దుర్మదరాట్కిరీటదలనై కాక్షేయకౌక్షేయకా. ౨౮౪

క. [2]యాచనకవినుత వనితా
సేచనకతనూవిలాస శృంగారకళా
సూచనకమ్రకవిత్వా
లోచనకందళితహర్ష లోలుపహృదయా. ౨౮౫

స్రగ్విణి

[3]దుగ్ధవారాశివిద్యోతికీర్తీ సుధా
భుగ్ధురీణామనాగోభగవర్తీ దయా
దృగ్ధుతాశేషధాత్రీమరున్నిస్స్వతా
స్నిగ్ధసారస్వతస్నిగ్ధసారస్వతా. ౨౮౬

గద్యము. ఇది శ్రీసూర్యనారాయణవరప్రసాదలబ్ధ ప్రసిద్ధ వాగ్వైభవ సుధాసారజనితయశోలతాంకూర చేమకూర లక్ష్మణామాత్యకుమార సమారాధితబుధసమాజ వేంకటరాజప్రణీతంబైన సారంగధర చరిత్రంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

ఇది శ్రీకింకవీంద్రఘటాపంచాననేత్యాద్యనేకబిరుదవిఖ్యాతవిద్వత్కవీశ్వరతిరుపతివేంకటేశ్వరకృపాపాత్రచ్ఛాత్ర కాశ్యపసగోత్ర దీపాలాన్వయపవిత్ర సరస్వతీనృసింహపుత్ర రాజలక్ష్మీకళత్ర ప్రౌఢప్రబంధపఠనరచనాధురీణ పిచ్చయశాస్త్రి ప్రణీతంబును, 'జితకాశి' నామకంబును నగు సారంగధర చరిత్ర టీకయందు ద్వితీయాశ్వాసము.

1-3 పద్యములు 'విజ' ద్వితీయాశ్వాసాంతమునను 2 వది ప్రథమాశ్వాసాంతమునను నున్నవి.

శ్రీ

సారంగధర చరిత్రము

తృతీయాశ్వాసము

శ్రీ ధుర్యశౌర్యధైర్య
క్ష్మాధరమూర్ధన్య యాదిగర్భేశ్వర వి
ద్యాధిక వితరణదీక్షా
రాధానంత యచ్యుతేంద్ర రఘునాథనృపా. ౧

వ. అవధరింపు మివ్విధంబున నవ్వసుంధరావరకుమారుం డగు సారంధరుండు మంత్రిపుంగవుల ననిచి యనివార్యధైర్య ధురంధరుండై యుండె నంత.

చ. అనిపినఁబోయి వారు † నతులై, యతులైకవినీతరీతి ని
ట్లని; 'రవధారు, ధారుణి ‡తలాధిప శేఖర, స్వామియానతిం
బనివిని యకుమారుఁగని మామదిలో ననుమానమెల్లఁ బో
వను విశదంబుగా * నడిగి వచ్చితిమయ్య యనేకభంగులన్. 3

టీక.— నతులై = నమస్కరించినవారై ("నతుడు-One who is prostrate.' (బ్రౌను.) అతుల...రీతిన్ = సాటిలేని మంచి వినయముగల వారి పద్ధతితో (=మిక్కిలి వినయముతో) ఇట్లనిరి; ధారుణి ... శేఖర = రాజశ్రేష్ఠా, అవధారు = చిత్తగింపుము. ('అవధారు - Oh Listen! O give ear' (బ్రౌను.) స్వామి ఆనతిన్ = తమ ఆజ్ఞ ప్రకారము, పనివిని = పోయి, మదిలోని+అనుమానమెల్లన్, పోవన్ = తీరునట్లుగా, విశదంబుగాన్ = స్పష్టముగా.

---

† శా. పా.— 'నతులైకవినీతిని నీతిదోఁప' (ఇదే పూ. ము. పా.)
'అతుల ఏక వినీతిన్=సాటిలేక ముఖ్యమయిన వినయముతో అని' పూ. టీ.

‡ శా. పా.— 'నయంబున నేలెడి సామియానతిం, బనిచిన', ('రయంబున నేలెడి...' పూ. ము. పా.)

* పాఠాం.— 'ఁదెలిసి'

క. † ఔధన్యుఁడు; గాఁ డన్యుఁ, డ
సాధారణుఁ డతఁడు; దైవసన్నిధి (నిదగన్
శోధన చేసినఁ * గాని, య
శోధన యొం డొకటి దలఁపఁ జొప్పడ దింకన్. ౪

టీక.— ధన్యుఁడు - ఔన్ = (సారంగధరుడు) పుణ్యమూర్తి అగును (గాని) అన్యుఁడుకాఁడు.— శోధన = ప్రమాణాదులచేత నగు పరీక్ష, ('యశోధన' అను సంబోధనముచేత, 'తొందరపడి అక్రమ మొనర్చినయెడల యశోధనమునకు హాని వచ్చును; జాగ్రత్త' అని హెచ్చరిక.)

క. మనవిగల దొకటి 'చిత్రాం
గినె [1]యీమాటు బెదరించి కినుకన్ 'నీవం
కనె [2]తప్పిది, గట్టిగఁ జెపు
మన నృపుతోఁ '‡దాన తెలుపు' నని యతఁడనియెన్. ౫

టీక.—తాన తెలుపున్ = తానే చెప్పును.

---

† శా. పా.— 'ఆ ధన్యుఁడు గాఁ డన్యుఁ; డ సాధారణుఁ డతఁడు';
వారు భావించిన యర్థమేమో? (పూ. టీ. లేదు.).— 'సాధన్యుఁడు' పూ. ము. పా.; 'ఔధన్యుఁడు' తంజ. పా. (మూడుప్రతులలోను ఈపాఠమే యున్నది.)

(శా. పా.— 'నతనిన్'

దైవసన్నిధిని - శోధనచేయవలసినది 'అతని' నొక్కనినే కాదు; చిత్రాంగిని కూడాను. "ఆమెను నన్ను దేవాలయంబునను, నేమించి మాటాడ నేరపరయ్య" అని బా. శం. అనువాదము. (చూ. పు. 49.) కావున శా. పా. సరికాదు. 'సన్నిధిని తగన్' అని తంజ. తా. పా.

* శా. పా.— 'ఁగాక' (ఇది పూ. ము. పా.)

'ఁగాని' తంజ. పా. "...సన్నిధి, బరిసెనంబున దిబ్బఁ బట్టించిగాని, యొండు విచారంబు లూహింపఁగాదు." (నవ. పు. 65.)

[1]పాఠాం.—'యీమటుమూదలంచి' [2]'తప్పగునిజము దెలుపు'

‡శా. పా.—'ఁదానఁదెలుపు'

'తానన్ - తెలుపు' అనుటలో అర్థములేదు. కావున ఆపాఠము తప్పు. అయితే ఏమి? శాస్త్రిగారి వ్రాతమీది విశ్వాసముచేతను - తప్పని త్రోసివేయుటకు ధైర్యములేకను వావిళ్ళవారుకూడా 'తానఁదెలుపు' అనియే ముద్రించినారు. పూ. ము. లో 'తానతెలుపు' అని సరిగానే యున్నది.

—• రాజు మంత్రులు చిత్రాంగి నదలించి యడుగుట •—

చ. అన విని మంచిదే యని నృపాగ్రణి వారల నెల్ల వెంటఁ దో
డ్కొని వెస రాణివాసమునకుం జనినం గని, నాతి సెజ్జ ది
గ్గన దిగి జాళువాపసిఁడికంబము †చెంగట నిల్చి, ముగ్ధచా
ద్పున వసివాళ్లు వాడు మొగముం గదియంగ ముసుంగు$దార్చుచున్.

టీక.—ముసుంగు = మేలుముసుగును, కదియంగన్ - తార్చుచున్ = సవరించుకొనుచూ.

క. కొనగోరఁ దీసి కాటుక
కనునీరు [1]చిటుక్కు- మనఁగ గడ మీటుచు వం
చినతల యెత్తకయుండెడు
సన్నుతోదరి కనిరి రాజునసుమతి వారల్. 2

టీక.—చిటుక్కు-మనఁగన్ = చిటుక్కు-అని శబ్దమగునట్లు, కడమీటుచున్= పోజిమ్ముచు.

---

†పాఠాం.— 'చాటున.' $ శా. పా.— 'దాల్చుచున్' (దాల్చుచున్' పూ. ము. పా.) 'దార్చుచున్'; 'దార్చుచున్' తంజ. పా.

ముసుగును అప్పుడు తాల్చినదనుటకంటె - తాల్చియున్న ముసుగును సవరించిన దనుట సరసముకదా?

'తలకొంగు సవరించి తలుపోరచేసి' (బా. శం. పు. 50.)
'ఒనర హేమ స్తంభమూఁతగా నిలిచి
ముసుఁగుడగ్గఱదిగిచి ముగుదచందమున.' (నవనాథ. పు. 65.)

1 శా. పా.— 'చుటుక్కు-.' (ఇది పూ. ము. పా.)

సరియైనరూపము 'చిటుక్కు-.' (చూ. శ. ర.) "చిటుకు or చిటుకుపోటుకు slightly, with a low soft sound- చీమ చిటుక్కు-మంటే నిద్రలేస్తాడు." (బ్రౌను.)

(1) 'చెవిదార్చి విను చీమచిటుకన్న' (మను. 4-16)
'పిపీలిక చిటుక్కు-మని చప్పుడు చేసినప్పటికిన్ని'—అని, జూ. టీక.

(2) 'విటులనిమిత్తము పెట్టెలు
చిటుకు చిటుక్కు-నఁగఁ దిరుగు శిస్తుగవగతోన్.' (హంస. 5-25.)

మ. వనజాతేక్షణ, కేళికాకలరవవ్యాజంబునన్ వచ్చి, ని
న్ననుసారంగధరుండు $ మీనాయతులసౌందర్యంబు వీక్షించి, మో
హనిమగ్నుం డయి బల్మిఁ బట్టె, నని మీ రన్నా రటం, చెల్లరు
న్వినఁగాఁ బల్కి-కుమారునిం దెలిసి రండీ యంచు రాజంపినన్. ౯

టీక.— కేళికాకలరవవ్యాజంబునన్ = ఆటపావురము నెపమున.

వ. మే మానృపాల † బాలుపాలికింజని తద్వృత్తాంతం బంతయు నెఱింగించి. ౯౯

శా. 'ఏరా యోరి వివేకహీనమతి ద్రోహీ నందనుం డంచు ని
న్నారా నమ్మిన దంతయుం గలిగె ‡ నే రంతఃపురీసీమకుం
బోరో, రారొ, కొమాళ్ళు? వావివరుసల్ బుద్ధిన్ విచారింపకే
గారాబుంబినతల్లిఁ బట్టితివి యోగ్యంబే నిను జూడఁగన్. ౧౦

---

(3) 'ఇటువంటయ్యాలె కారా
చిటుకుమనకయుండ సందెచీఁకటివేళన్.' (వైజ. 2-18.)

(4) 'చీమచిటుకుమన్నఁ జిమ్మెటబుట్టిన్న.' (వేం. పంచ. 4-247.)

(5) 'మంధరునిబంధము చిటుకనకుండఁ దెగఁగొఱికెను."

(గిడుగువారిప్రతి) మిత్రలాభము. పు. 46.

ధ్వన్యనుకరణములకును సంప్రదాయమున్నది. ఒక భాషలోని సంప్రదాయము లింకొకభాష వారి కెన్నేండ్లుచదివినను అంతుపట్టవు.

$ శా. పా.— 'నీయతుల...మ్రీరన్నారటంచు.' (ఇది గుజిలీ పాఠము.) ఇందులో భిన్నవచనతాదోషమున్నది. 'మీయతుల...' అని, తంజ. పా.

† శా. పా — 'నృపాలుకడకుంజని' (ఇదియును గుజిలీ పాఠమే) సారంగధరుడు నృపాలబాలుడుగాని నృపాలుడుకాడు. 'నృపాలబాలుపాలికి' తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'నెంతైన న్నగరిలోనికిం బోరో' (ఇదియును గుజిలీపాఠమే.)

క. అని యనుఁ డని యినుఁ డాగ్రహ
మున నంగారకునిచందమున మండుచు నుం
డిన వాఁడని; గట్టిగఁ జెపు
మని మే మెంతయును దూఱ నతఁ డిట్లనియెన్. ౧౧

టీక.— ఇనుఁడు = రాజు, అంగారకుని చందమునన్ = అగ్నివలె. (అంగారకము = అగ్ని, మహద్వివక్షచే, — 'అంగారకుఁడు.' చూ. శా. తత్స. 61.)

మ. అమరంగాఁ దనమీఁది నేర మిపు డాహా నాపయిన్ † మోపి, తం
డ్రిమనం బి ట్లెడ సేసెనే! యయినఁ గానీ గట్టిగాఁ దెల్ప నా
యమనే యింకొకమాఱు మీ రడుగుఁడీ యన్నాఁడు; గాఁగాను దో
సము సు మ్మెందు నిరాపనిందలు గడించం; దెల్పు నిక్కంబుగన్.

టీక.— మోపి = ఆరోపించి, తండ్రిమనంబు - ఇట్లు, ఎడచేసెనే = చెడ గొట్టినదా? నిరాపనిందలు = వట్టి తప్పులు. గడించన్ = ఘటించుట, దోసము;

ఈగ్రంథమున 'గడించు' ధాతువు 'ఘటించు' అను అర్థమున రెండు, మూడు మార్లు వాడబడినది. కవి ఈ వాడుకను గౌరన నుండియే గ్రహించినాడు.

'అయ్యమ్మ నామీఁద సాగ్రహంబునను - ఈ యుపాయము గడియించినదైనఁ జేకొని తన కింత చెవి నాననేల?' (నవ. పుట. 64.)

---

† శా. పా.— 'నాపయిం-జూపెఁ,...బి ట్లెడ సేసెనే' (ఇది పూ.ము.పా.)

తండ్రిమనము నెడసేయుట నేరముఁజూపి కాదు; మోపి. కావున 'నేరముఁ జూపె' అనుట తప్పు. అది యట్లుండగా, తన మీది నేరమును నాపయిని 'మోపి' అనుట సంప్రదాయముగాని 'చూపి' అనుట సంప్రదాయము కాదు. - 'నాపయిన్ మోపి' అనియే తంజ. పా.

'కటకటా! తన మీఁదికల్ల నామీఁద
నిటు మోపి, రాజున కెడలుగాఁ జెప్పి.' (నవ. పు. 66.)
'నారి చేసిన తప్పు నామీఁదమోపి' (బా. శం. సారంగ.) శ. ర.

కావున శా. పా. అసాధువు. వావిళ్ళవారే కాక, సూ. ని. వారును ఆ యసాధు పాఠమునే కైకొన్నారు. (చూ. 'ఎడసేయు'.)

గీ. 'కంచుగీసిన తెఱఁగున ఖంగురనఁగఁ
జేడియలుగూడి ధవళముల్ పాడుచుండ' (చమ. మంజరి. 3-90.)

క. 'ఆసమయంబునఁ గాంస్యము
గీసిన గతి... నెలుఁగడరఁగ.' (ఉ. రా. 8-126.)

కంచుగీయుట = వాదనవిశేషము (శబ్దా.)

"ఊఁకుట, వ్రేయుట, మీటుట, వాయించుట, కంచుగీచుట, లను పంచమహాశబ్దంబులెఱింగి" (చాటు. మంజరి. పు. 155.)

ఈ 'గీచు' ధాతువును కొందరు చవర్గాంతముగా వాడినారు. శ్రీ వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిగారు.—

సీ. 'కీచురాళ్లరవళ్లు రేచె బాలకులీల
వైచినట్లును, గంచుగీచినట్లు.' ('కడుపుతీపు')—

శృంగారనైషధము.—(1-103) 'కంచుగీసిన తెఱంగున' అనిమూలము; 'కంచు గంటయంచు చుట్టును కొడుపుతో గీచిన కీచుమని మ్రోయును' అని సర్వంకషా వ్యాఖ్య.

గ్రామ్యము.— 'కంచుగీచినట్లు పలికె She spoke shrilly, or with a voice as clear as a bell.'

క. మాసముకన్నను హెచ్చౌ
ప్రాణ మని † తెగింప బల్మిఁ బట్టెదు; సేయం

సదాచార పరాయణులు ... వానిని దినదినము సన్ననిబూదితో తోమి నిర్మలీకరించు కొనుచుండిరి. ఆ యాచారము ఇట ననుసంధించి కవియిట్లు వర్ణించినాఁడు.'

శాస్త్రిగారి యూహ సరియైనదికాదు. ఎందువల్లననగా కంచుపాత్రమీద సన్నని బూదివేసి తోమినయెడల క్రేంకారము వంటి శబ్దముపుట్టదు. చిలుము బూదితో కలిసియుండునేగాని, ఎడలి - యెగిరి - రేఁగి - వెలికి - ఎగసిపోనే పోదు. చిలుము రేగుటకును - క్రేంకారమువంటి శబ్దము పుట్టుటకును - ఉలితోనే గీకవలెను. హంసలు ముక్కులతో పద్మగజస్సును రేపుట - ఉలితో చిలుము నెగురగొట్టుటను పోలునేగాని, సన్నని బూదివేసి తోముటను పోలదు.

† శా. పా.— 'తెగింప, బల్మిఁబట్టిటుసేయం - బూనితి; నగుఁబాటులు నాకా; నీకే...'

చ. అనవుడు, రాజుదిక్కు-మొగమై యలుకన్ గలకంఠి కంచు గీ
సినగతిఁ * బెద్దపెట్టు నను జిట్టుడుకుం గనునీరు సోనయై
చినుకఁగ నేడ్చి, యే లగడుచేసెదు రచ్చలఁబెట్టి యింత? యో
వనధిగభీర నాకు సరివారలలోఁ దలవంపు లయ్యెడున్. ౧౩

టీక.—కంచుగీసినగతిన్ = కంచును మోగించినవిధమున, పెద్దపెట్టునను = బిగ్గరగాను, చిట్టుడుకుంగనునీరు = ఇంచుక వేడియైన శోకబాష్పములు, (దుఃఖాశ్రువులువేడి. చూ. ౭౯ క్రింద.) సోనయైచినుకన్ = చిన్నవానగా వర్షింపగాను, ఏడ్చి; వనధిగభీర = సముద్రమువలె గంభీరుడవైన - రాజా, రచ్చలన్ పెట్టి = వారి వీరిమాటలను విని - నన్ను వీథిలోనికిలాగి, ఏల అగడుచేసెదవు = ఎందుకు అల్లరిపాలు చేసెదవు?

ఖంగునమోగు శబ్దమును 'కంచుగీయుట'తో పోల్చిచెప్పుట కవులకు పరిపాటి. కంచుగీయుట యనగా కంచుపాత్రమీద ఉలివంటి యినుపముక్కతో గీకి శబ్దింపజేయుట. ఈ విషయమును 'ఆముక్త' కర్త యిట్లు వివరముగా చెప్పినాడు.

చ. ‡ కలియఁగ వారిదేవతలు గాంచు సరోవరదంభ దర్పణం
బుల పయి దట్టపుం జిలుము వోవఁగఁ దా మలకంచు గీయఁగా
బలె నలువంకలం గలయఁ బాయక తేలుచుఁ బద్మరేణువుల్
కెలఁకులఁబాసిపోఁ జెలఁగి క్రేంకృతులిచ్చె మరాళమాలికల్.' (4-180)

---

* శా. పా.—'పేరెలుంగునను' (ఇది పూ. ము. పా.) 'పెద్దపెట్టునను' తంజ. పా. 'పేరెలుంగున' అనుట కంటెను - 'పెద్దపెట్టున' అనుట చక్కని జాతీయమైన పలుకుబడి.

‡ ఈపద్యముయొక్క తాత్పర్యమును శాస్త్రిగారిట్లు సెలవిచ్చినారు.—

'సరస్సులు సరస్సులుగావు,...జలదేవతలు ముఖముంజూచుకొనెడు కంచుటద్దములు. వానిపై దట్టముగా చిలుము పేరినది. హంసశ్రేణులు ఆచిలుమును తోముచున్నవోయన...ఇటునటు...సంచరించుచుండినవి. అట్లు తోముటవలన చిలుము ఎడలి యెగిరిపోవుచున్నదో యనునట్లుగా పద్మరజస్సు...రేఁగుచు కొలఁకుల వెలికి ఎగసిపోవుచుండినది. కడుదిటవుగా తోముటచేఁ గలిగిన కీచుశబ్దములో యన వీని క్రేంకారములు ఒప్పుచుండెను. ఈ దేశములో పూర్వకాలమున కంచుటద్దములు ప్రసిద్ధములు.

‡బూనితి నగుఁ బాటులు నా;
కౌ, ¶ నీకే సిగ్గు గలుగ దఁట! నా కేలా. ౧౪

టీక.— తెగింపఁగ=సాహసించి నేను గొంతు కోసికొనబోతే, బల్మిఁ బట్టెదు= (వద్దు వద్దని) గట్టిగా పట్టుకొని - అడ్డమువస్తావు; (=వచ్చితివి - అని భా.) మళ్లీ, ఇటు = ఇట్లు, నాకు - నగుఁబాటులు చేయం బూనితివి; కాఁగ = బాగానే యున్నది. నీకే సిగ్గు కలుగదఁట (ఇక) నాకేలా ?

క. కందోయి * చల్లఁగా నిటు
గం దోయిన్నృపాల, లెస్సగా నిఁక నోకమా
అందఱముందఱ నీ, వని
చిందఱవంద ఱయి గుట్టు చిట్టాడంగన్. ౧౫

టీక.— కందోయి చల్లఁగాఁగ = నీకండ్లు (రెండూ) చల్లబడునట్లుగా, లెస్సగాఁగ, ఇఁక నోక మాఱు, కందోయి = చూచెదవటోయి!

---

‡ శాస్త్రిగారుంచిన విరామ చిహ్నముల ప్రకారమేర్పడు అర్థము సరసమైనది కాదు. మరియు 'పట్టిటు' అనుపాఠము కంటెను - 'పట్టెదు' అను తంజ. పాఠమే మూలానుసారిగా నున్నది. మూలమిది.— "తెగి చావఁబోయినఁ దివిరి పట్టెదవు, నగుబాటుచేసితి నాలజ్జగొంటి, ¶నీకు లేదఁట సిగ్గు నేఁడు నాకేల ?" (పు. 66.)

* శా. పా.— 'చల్లగా' (ఇది పూ. ము. పా.)

'చల్లగా' అను రూపము తప్పు; చల్లఁగా' అనుట ఒప్పు. కందోయికి ప్రియ వస్తుదర్శనమున కలుగు గుణము 'చల్లన' గాని 'చల్ల' (=మజ్జిగ) కాదు. 'చల్లన + కాఁగ = చల్లఁగాఁగ' అని సంధికార్యము.— (చూ. ప్రౌఢ. సమా. ౧౪.) 'చల్లఁగా' అను పాఠము శ. ర. లో ఉన్నది. (చూ. చిట్టాకు.) 'చల్లంగ' అనుటకొక ప్రయోగము.—

తే. ' అనిన నాతండ్రి యూయెనే యనియె నేమె
ఱుంగమే యార్తిఁ గడుపు చల్లంగఁబలికి.' (ఆము క్త. 7-50)

ప్రయోగములతో పనియేమి? వ్యాకరణములదాకా యెందుకు? బ్రౌను, 'చల్లంగా బ్రదుకు - Long life to you' అని చక్కఁగా వ్రాసిపెట్టి యున్నాడు. అంత దూరము గూడా పనిలేదు. 'చల్లంగా - తియ్యంగా' అను వ్యవహారము తెనుగు పల్లెలలో పసిబిడ్డలును ఎరిగినదే.— ఇంతటి సుప్రసిద్ధ పదమును శాస్త్రిగారు తప్పుగా ముద్రించుటయే వింత. వావిళ్ళవారా తప్పునట్లే ముద్రించుట మరీ వింతకాదా ?

¶ 'నీకు లేదటి' అని ముద్రిత ప్రతిపాఠము. (?)

క. కయ్యానకుఁ గాల్ ద్రవ్వుచు
గయ్యాళితనంబు మీఱఁగా డగ్గఱి యా
తొయ్యలి యూఁచక యాఁచక
†పయ్యెద గొబ్బున ‡బటాన బయలుగఁ జేసెన్. ౧౬

టీక.— ఊఁచక - ఆఁచక = ఏమాత్రమును వెనుకముందు చూడక, పయ్యెదను, గొబ్బునన్ = తటాలున, $ బటానబయలుగన్ - చేసెన్ = బట్టబయలుగా తొలగించివేసెను.

'ఊఁచక - ఆఁచక' ఇదియొక జాతీయము.— (బందరులో శృంగారకావ్య గ్రంథమండలివారు 1936 లో ప్రకటించిన) రాధికాసాంత్వనము.—

క. 'ఇల రాయరాయలగు మా
యల రాయలనెంచి యూచకాచక మదిలో
నలరాయల నెలరాయల
వలరాయల నెన్నదృష్టి పాత్రలుగారే?' (2–57)

ఉ. ఆకుగిదిం ద్రపారహిత యై కుచరేఖలు చూప నందఱున్
హా! పరమేశ్వరా! యనుచు నొదల వంచిరి; జంత [1]యంతయున్

---

† శా. పా.— 'పయ్యెద - గొంగును'

శా. పా. ను బట్టి వావిళ్ళవారును 'పయ్యెదగొంగును' అనియే ముద్రించినారు. కాని లోకములో 'పయ్యెదకొంగు; పైటకొంగు' అనియే గాని, - 'పయ్యెదగొంగు;' 'పైటగొంగు' అను వాడుక లేదు. ['పైట - A woman's mantle, or kerchief పైటకొంగు. The skrit or end of the same' (బ్రౌను.] కావున 'పయ్యెదగొంగు' అనుట సరికాదు. అసలా పాఠమే సరియైనది కాదు. పూ. ము. నను, తంజ. తా. ప్రతులలోను, శ. ర. లోను గూడా, 'పయ్యెదగొబ్బున' అనుపాఠమే యున్నది.

‡ పాఠాం— 'బటాకబయలుగ'; 'గొబ్బునను బట్టబయలుగ.'

$ పూ. టీ.— 'పటానన్ = తటాలున.'

'బటానబయలు' లోని 'బటాన' ను 'పటాన' అనుకొనుట అజ్ఞానము. ఆ 'పటాన' కు 'తటాలున' అని యర్థము చెప్పుట సాహసము. 'బటానబయలు' తెనుగు దేశమున ఆబాలగోపాల విదితము.

1 శా. పా.—'ఖంతయున్' (ఇది. గు. పా.) 'యంతయు' తంజ. పా.

నాపయిఁడప్పిరయౌ్ఁనిదియు నాదియొ [2]యాతనిచేలయౌనొ కా
దో పరికింపుఁడా; యనుచు దుప్పటిముందఱఁబెట్టి వెండియున్. ౧౭

టీక.— త్రపారహితయై = సిగ్గుమాలినదై, ఔదల = తల, జంత=అగయ్యాళి. అతని, చేల = వస్త్రము.

క. కొడుకుపయి నీకుఁ గడుఁ బ్రే
మ్ముడి గావునఁ 'గతకుఁ గాళ్ళు ముంతకుఁ జెవు' లీ
వడిగెదవు రాజ, నీ కె
క్కుడియభిమాన మని పలుకఁ గొంతుం డలుకన్. ౧౮

టీక.— కతకు కాళ్లు ముంతకు చెవులు - అడిగెదవు = (లోకోక్తి) అసంగతపు ప్రశ్నలువేసెదవు.

'కడమవన్నియు నిఁక నేల కతకుఁ గాళ్ళు
ముంతకుఁ జెవులుఁ గల్పింప ముజ్జగములఁ
బడుపు జవరాండ్రకును దృణప్రాయ మహహ.' (సుద. 4-25.)

క. ఇది మాయాపట మనఁ గూ
డదు గద యిఁక? సంశయం బెడలఁ జూచితిరే
కద? పదపదఁ డని యానయ
విదులం దోడుకొని వచ్చి విభుఁ డలసభలోన్. ౧౯

టీక.— మాయాపటము = కల్పితవస్త్రము. సంశయంబు - ఎడలన్ = అనుమానము తీరునట్లుగా. పదపదఁడు + అని = పదండి పదండి అని (చూ. బా. క్రి. ౫౮.) నయవిదులన్ = న్యాయము నెరిగిన ఆ పెద్దమనుష్యులను.

క. మాతృరిరంసాయుతుఁ డగు
పాతకి దండన మొనర్పఁ బరిమాణం బే

---

[2] శా. పా.— 'యాతని - చేఁత.'

దుప్పటి ముందరబెట్టి 'ఇదినాదో? అతని 'చేఁత' యో చెప్పండి' అనుట సంగతమగునా? 'చేల' అని సరియైన పాఠము, తంజ. ప్రతులలో ఉన్నది. ముందర పెట్టినది 'చేల' గాని 'చేఁత' కాదు.

"ముదిత దుప్పటిఁదెచ్చి ముందఱఁబెట్టి, యరయంగ నివ్వల్వయతనిదొ నాదొ,
నెలవొప్ప మీరెల్ల వివరించిచెప్పుఁడు." (కూ. తి. సారంగ. పు. 29.)

† రీతి చెప్పుడని విపశ్చి
జ్జాతములం గూర్చి యడుగ జననాథునితోన్. ౨౦

టీక.— మాతృరిరంసాయుతుఁడు = తల్లితో క్రీడింపవలెనను ఇచ్ఛగలవాడు - (రంతు మిచ్ఛా రిరంసా.) అగు, పాతకిన్, దండన మొనర్పన్ = శిక్షించుటకు, (శిక్షా) పరిమాణంబు, ఏరీతి = ఎట్టిది. అని, విపశ్చిత్ జాతంబులంగూర్చి = పండితుల సమూహమును.

క. విజ్ఞాపనం బొనర్చిరి
విజ్ఞానేశ్వరము చూచి విద్వజ్జను; ల
§ య్యజ్ఞుని వనిఁ గరచరణం
బాజ్ఞ నిశావేళఁ జేయ నర్హం, బనుచున్. ౨౧

టీక.— విద్వజ్జనులు, విజ్ఞానేశ్వరము - అను ధర్మశాస్త్రగ్రంథమును చూచి, అయ్యజ్ఞునిన్ = ఆదుర్మార్గుణ్ణి, వనిన్ = అడవియందు, నిశావేళన్ = రాత్రిసమయమున, కరచరణంబు = కాళ్లుచేతులు, (కరచరణము, సమాహారద్వంద్వము.) ఆజ్ఞ చేయన్ - అర్హంబు = నరికించుట తగును, అనుచున్, విజ్ఞాపనంబు - ఒనర్చిరి = మనవిచేసిరి.

---

† శా. పా.— 'ఏ, రీతిం జెప్పుఁడని సద్బుధ' (ఇది పూ. ము. పా.)

'పరిమాణము - ఏరీతిన్ - చెప్పుడు' అనుట సరికాదు.— ప్రశ్నమున, 'అది యేరీతిన్'; 'వాఁడెక్కడన్'; 'నాకెందుకున్' అని ద్రుతాంతములుగా వాడు వాడుక కనబడదు. కావున 'ఏరీతి? చెప్పుఁడు' అనుట యొప్పు.

§ శా. పా.— 'అయ్యజ్ఞుని కరచరణాదుల కాజ్ఞ' (ఇది పూ. ము. పా.)

'కరచరణాదులకు' — అనుటచేత, కరములు చరణములే కాక - కంఠము; కాను గూడా నరికించవలసిన దన్నట్లు - అర్థ మేర్పడుచున్నది. ధర్మశాస్త్రవచనములలో గాని, ప్రభువులుచేయు తీవ్రశాసనములలో గాని భావ అంత అవ్యవస్థితముగా ఉండదు. మరియును - ఆపాఠములో 'అడవిలో నరికించవలసిన' దన్న నియమమున్ను లోపించినది. అంతా కథకు విరుద్ధమే. మూలగ్రంథ మిట్లున్నది.—

'అట్టి దురాత్ము, గొనిపోయి నడురేయి ఘోరాటవందు, గనెలుగాఁ జేతులుఁ గాళ్ళు గోయింప, జనునని ధర్మశాస్త్రములు శోధించి, పలికిన.' (పుట. 67.)

కాబట్టి, శా. పా. తప్పు. వావిళ్ళవారే కాక, సూ. ని. వారుగూడా ఆతప్పు పాఠమునే గ్రహించినారు. (చూ. 'అజ్ఞ'.) సరియైన పాఠము తంజ. ప్రతులలో ఉన్నది.

—॥ రాజు సారంగధరునికి శిక్షవిధించుట ॥—

ఉ. ఆతఁడి వారిమాట విని యట్లనె నిర్దయవృత్తి నమ్మహీ
నేత తలారులం బిలిచి నేఁడు సుతుం గొనిపోయి కాళ్లనుం
జేతులు [1]నాజ్ఞసేయుఁడని చేముదుటుంగరమిచ్చెఁ. గోపమే
చూతురుగాని బిడ్డఁ డని చూడరుగా ధరణీతలాధిపుల్. ౨౨

టీక.—కాళ్ళను - చేతులుఁన్, అజ్ఞచేయుఁడని = నరికివేయుఁడని, చేముదుటుంగరమిచ్చెన్ = చేతి ముద్దుటుంగరమిచ్చెను. (ఉంగరమిచ్చుట- ఆజ్ఞకు ఆనవాలు.)

'ఆజ్ఞచేయు' అను క్రియ శ. ర. లో లేదు. "ఆజ్ఞచేయుట - To sentence; to doom." (బ్రౌణ్యము.)— "నీప్రాగల్భ్య గర్వం బడం, గింతుం గన్నులకాజ్ఞచేసి యని పల్కెన్." (పరమ. 5-363.)

ఆ.వె. పట్టి నట్టు లాజ్ఞవెట్టఁ గట్టడసేసి,
నరగ లోని కరిగి, శయ్య [2]కొరిగి,
యినుఁడు దుఃఖవార్ధి మునిఁగి యుండఁగ నల్ల
యినుఁడు నంత వార్ధి మునుఁగుచుండె. ౨౩

టీక.—ఇనుఁడు = రాజు. ఇనుఁడున్ = సూర్యుడును, వార్ధిన్ మునుఁగుచుండెన్ = అస్తమించుచుండెను.

గీ. ప్రామినుకు‡మానికమ్ముల బరణియైన
తరణి శరనిధి మునుఁగఁగా నరగఁ దిగిచి
వేయఁ బోల్ పై వసుతతి నారాయణుండు;
కా కది కృపీటజాతాప్తిఁ గాంచ నేమి? ౨౪

---

[1] శా. పా.—'ఁగోసిరండనుచు'

పూ. ము. నను, 'ముదుటుంగరము' క్రింద - శ. ర. లోను, తంజ. తాళ్ప్రతులు నాలుగింటిలోను 'ఆజ్ఞసేయుఁడని' అను పాఠమున్నది.— పరిష్కర్తలు 'ఆజ్ఞచేయు' అను క్రియ నెఱుగక 'కోసిరండనుచు' అని దిద్దినారు.

[2] శా. పా.—'శయ్య - నొరిగి' (ఇది. పూ. ము. పా.)

'శయ్య - కొరిగి' అని తంజ. పా. (ఇదియే సాతీయము.)

‡ శా. పా.—'...మానికమ్ములు భారమైనఁదరణి' (ఇది పూ. ము. పా.).— '...మానికమ్ముల బరణియైన' తంజ. తా. పా.

టీక.— † ప్రామి...తరణి.— ప్రామినుకు = వేదములనెడి - మానిక మ్ముల = మాణిక్యముల (తో నిండిన) - బరణియైన, తరణి = సూర్యుడు; (సూర్యుడు వేదములకు నిలయము.— 'అంశుమాలీ త్రయీ తనుః' అమ.) — [ప్రా = శ్రేష్ఠములైన, మినుకు = బంగారు నాణెములును - మానికమ్ముల = కెంపులును - గల ('ప్రా - Excellent - శ్రేష్ఠమైనది.' బ్రౌను.) తరణి = ఓడ, అని అర్థాం.] శరధిన్ మునుఁగఁగాన్ = అస్తమించగా, (సముద్రములో మునిగిపోగా, అని అర్థాం.) నారాయణుండు = విష్ణువు, (మాలిమికాడు - అని అర్థాం.— నారాయణ శబ్దమునకు - నీరు నివాసస్థానముగా గలవాడని వ్యు.) వసుతతిన్ = కిరణసమూహమును, సరగన్ - తిగిచి = వెంటనే తీసి, పైన్ వేయఁబోలున్ = బయట (ఒడ్డుమీద) వేసియుండవచ్చును. [నారాయణుడు వేదోద్ధారకుడు కావున, శరధిలో మునిగిన త్రయీతనువును బైట వేసియుండవచ్చునని ఊహ.] $ వసుతతిన్ = సముద్రములో - పడిపోయిన - రత్న

ప్రామినుకులను మాణిక్యములుగను, తరణిని బరణిగను చెప్పుట సరసము; పరిపాటియును.—

'తోఁచెఁ బ్రాచీ మహీధరోత్తుంగ సరణిఁ
బ్రాఁజదువు మానికమ్ముల బరణి తరణి.' (పారి. 4—49)

† పూ. టీ.— 'ప్రామినుకు మానికమ్ములు = వేదశ్రేష్ఠములు (మిక్కిలి కాంతి గల రత్నములనియు.)'

వేదములలో శ్రేష్ఠములు; అధమములు; అని రకములు లేవు. కావున పై టీక సరికాదు.—

$ పూ. టీ.— 'పైవసుతతిన్ = మీఁది కిరణ సమూహమును (మీఁదనున్న ధన సమూహమును అనియు.)'

మీఁది కిరణములను - మీఁది ధనమునుమాత్రమే తీసివేసి తక్కిన కిరణములను - తక్కినధనమును నీటిపాలు చేసెననుట యుచితముకాదు. సంధ్యారాగముతో పోలిక కావున 'వసుతతిన్ = ధనసమూహమును' అనుటయు నుచితముకాదు. ధన శబ్దము సంపద్వాచకముగాని కేవల రత్నవాచకముకాదు. రత్నములు - బంగారు - పశువులు - పంట, మొదలగు సమస్తవస్తుసముదాయము ధన మనిపించుకొనును. ('ధనం- Property, wealth, riches, treasure, money, gold, chattels &c.' ఆప్టే.) కావున కాంతిని చెప్పునప్పుడు 'వసు' శబ్దమునకు ధనమని యర్థము చెప్పుట యొప్పదు. మరియు, ధనమునకు 'కృపీటజాతాప్తి' అసంభవము. పూ. టీ. వారు,

రాశిని ('దేవభేదేఽనలేరశ్మౌ వసూరత్నే ధనే వసు.' అమ.) పైఁ = ఒడ్డుమీద, వేసినాడు కాబోలు, (అని మాలిమికాని పరము.) కాక = అట్లు కానియెడల, అది = ఆ వసుతతి = కిరణసమూహము, కృపీటజాత = (నీటబుట్టిన) అగ్నియొక్క, ఆ ప్తిఁ = సంబంధమును, కాంచనేమి = కలిగియుంటకు కారణమేమి ? నీటమునిగి బయటపడుట వల్లనే - నీటబుట్టినవానితోడి సంబంధము కలుగుట - అని చమత్కారము. (సాయం సమయమున సూర్యుని తేజము అగ్నియందు ప్రవేశించునని శ్రుతి ప్రమాణము.).—కాక= అట్లు సముద్రమునుండి బయటపడవేయబడనియెడల, అది = ఆ వసుతతి = రత్నరాశి, కృపీట = నీటియందలి, జాత = పుట్టుకయొక్క, ఆ ప్తిఁ = ప్రాప్తిని, (=జలములో జన్మించుటను) కాంచనేమి? (రత్నములు సముద్రమున పుట్టుట ప్రసిద్ధము. సముద్రము రత్నాకరము గదా.)

వేదములనెడి బంగారు నాణెములు - కెంపులు నింపిన సూర్యుడనెడి యోడ పడమటి సముద్రములో మునిగిపోగా నారాయణుడనెడి నావికుడు వెంటనే ఆ నాణెములను - కెంపులను జవిరి బయట (సముద్రపుటొడ్డున) వేసెను కాబోలు! (ఆయెఱ్ఱని కాంతు లా నాణెముల - కెంపుల కాంతులే కాబోలు) అట్లు నీటబడుటయే, సూర్య కిరణములకు నీటిపుట్టువు(=అగ్ని)తో సంబంధమేర్పడుటకును, రత్నాలు సముద్ర జలములలో దొరకుటకును కారణము అని తా.

చ. గగనపయోధి దాఁటి రవిగంధవహాత్మభవుండు రేయియన్
జగతికుమారియంతికమునన్ రభసంబున నిల్చి 'వచ్చు సో
యగమున రామచంద్రుఁ' డని యాయపరాంబుధిలంకఁ జొచ్చి పె
ల్లుగఁ దరికొల్పునగ్నిశిఖలో యన † సంధిలె సాంధ్యరాగముల్.

'కృపీటజాతాప్తిఁ = అగ్నిసంబంధమును, (జలసమూహసంబంధమును అనియు)— సాయంకాలమున సూర్యతేజము అగ్నియందు ప్రవేశించునని శ్రుతులయందుఁ జెప్పఁబడి యున్నది.' అన్నారు. మరి 'ధన సమూహము' నకును - 'జల సమూహము'నకును గల సంబంధమేమో, చెప్పక వదలినారు. రత్నపక్షమున 'జలజాత' మనగా 'నీటి యందు పుట్టుట' (= పుట్టుక) గాని - 'జల = నీళ్లయొక్క, జాతము = సమూహము' అని కాదు. ఆయర్థ మనుచితము.

† పాఠాం.— 'మించెను'

టీక.— రవి - గంధవహాత్మభవుండు = సూర్యుడనెడి హనుమంతుడు, గగన పయోధిన్ = ఆకాశమను సముద్రమును, దాఁటి, రేయి - అన్ - జగతి కుమారి అంతికమునన్ = రాత్రియనెడి సీత దగ్గర, ‡ రభసంబునన్ = సంతోషముతో, నిల్చి, రామ = మనోహరుఁడైన - చంద్రుడు (అనెడి) రామచంద్రుడు, సోయగమునన్ = సొగసుగా, వచ్చున్ - అని (చెప్పి), ఆ - అపరాంబుధిలంకన్ = పడమటి సముద్రమను లంకయందు, చొచ్చి; పెల్లుగన్ = అతిశయముగా, $ దరికొల్ప = రగులుకొల్పిన, అగ్నిశిఖలో = మంటలో, అనన్, సాంధ్యరాగముల్ = సంధ్యాకాలపు ఎఱ్ఱని కాంతులు, † సంధిలెన్ = సమకూడెను. (= కలిగెను)

గీ. లోకములకంట నలమ వేలాకృశాంగి
మిహిరకరరస మూనిన మిన్ను పెంచు
గదియ సాంధ్యవిభాదీపకలిక యిడఁగఁ
బడినకాటుక యనఁ దమఃపటలి నెఱసె. ౨౬

---

‡ పూ. టీ.— 'రభసంబునన్ = వేగముగా - నిల్చి'.

వేగముగా పోవచ్చును; వేగముగా రావచ్చును; కాని 'వేగముగా నిల్చుట' యెలాగండీ? రభసమునకు వేగమనియే కాదు; 'సంతోషము' అని కూడా అర్థమున్నది. (చూ. శ. ర.)— "రభసః. joy, pleasure, delight. 'మనసిరభసవిభవే హరిరుదయతు సుకృతేన' - గీతగోవిందమ్". ఆప్టే.)

$ పూ. టీ.— 'దరికొల్ప = కాల్చినటువంటి - అగ్నిజ్వాలలో'.—

'సూర్యుడనే హనుమంతుడు కాల్చిన అగ్నిజ్వాలలు' అంటేఅర్థమేమో? అగ్నిజ్వాలలను కాల్చుట యెట్లో? దేనితోనో? అంతా వింతవ్రాత. దరికొల్పుట యనగా అగ్నిని రగులుకొనజేయుట గాని 'కాల్చుట' కాదు.

ఉ. 'ఈ లలితాంగి చంద మొకయించుక చూచెదనంచు ధూర్తగో
పాలుఁడు తొలప్పంతె మొక భామిని సత్యపిఱుంద నుండి మం
దాలస లీలమై విసర, నాదటఁ గైకొని వీచెఁ దద్వపుః
కీలిత పంచసాయక శిఖిం దరికొల్పుచు నున్నకైవడిన్'. (పారి. 1-109)

సీ. 'అందఱుఁ జొన్పియం దనలంబు దరికొల్పి'. (భా. ఆది. 3-14).

† పూ. టీ.— 'సంధిలెన్ = (సంధ్యాకాల రక్తిమములు) తగులుకొనెను.'

'సంధ్యాకాలపు రక్తిమములు - తగులుకొనెను' అని తెనుగువారనరు. సంధిలుట యనగా సంభవించుట; ప్రకరణోచితమయిన యర్థము. 'సంధిలుట. To happen. occur, to meet." (బ్రౌను.)—

టీక.— వేలాకృశాంగి = కాలమనే స్త్రీ, లోకములకంటెన్ = లోకులకనుల యందు, (కంటెన్ - జాత్యేకవచనము.- జాతీయము. 'లోకము = జనము - 'జనవిష్టప యోర్లోకః' నా. ర.) అలమన్ = పూయుటకు, మిహిరకర రసము = సూర్యకిరణములనెడి పసరును, ఊనిన = పట్టించిన, మిన్నుపెంచు = కదియన్ ఆకాశమను పెంకును తగులునట్లుగా, సాంధ్యవిభా = సంధ్యాకాంతియనెడి, దీపకళిక ఇడఁగన్ = దీపముపెట్టగా, పడిన = ఏర్పడిన, కాటుక, అనన్ = అన్నట్లు, తమఃపటలి = చీకట్ల గుంపు, నెఱసెన్ = వ్యాపించెను.

మంచిగందము, వెల్లుల్లిరసము, మొదలగు ద్రవపదార్థములను పెంకుకుపట్టించి ఆపదార్థమునకు సోకునట్లుగా క్రిందివైపున ఆముదపు దీపము నుంచినయెడల కొంత కాలమున కా ద్రవపదార్థమంతయు మసిగా మారిపోవును. (ఆమసిలో ఆముదమును చేర్చి మర్దించినచో కాటుకయగును.) అట్లు మసియేర్పడుటకు 'కాటుకపడిన' దనుట జాతీయము. ప్రకృతమున, ఆకాశము - పెంకు; అందు వ్యాపించిన సూర్యకిరణములే ద్రవపదార్థము. సంధ్యాకాంతి అందు కమర్చిన దీపము. చీకటి - అందేర్పడిన కాటుక.

క. చవుదంతి వియన్నదిలో
సవగాహ మొనర్చి చల్లు నలవమథులొ నా
దివి *యలచుక్కలు దోఁచఁగ,
దివియలవారిఁ గొని యపుడు తెగువఁ దలారుల్. ౨౭

టీక.— చవుదంతి = ఐరావతము, ('దైవతమదావళంబు చౌదంతి యనఁగ'- ఆం. భా. 1-56.) వియన్నదిలోన్ = ఆకాశగంగలో, అవగాహము - ఒనర్చి = మునిగి, చల్లు = పైకెగజల్లిన, అల, వమథులోనాన్ = తొండపు తుంపురులో అన్నట్లుగా, దివి = ఆకాశమునందు - (సప్తమికి ప్రథమ. చూ. ప్రౌఢ. కారక. 20.) అల- చుక్కలు = నక్షత్రములు, తోఁచఁగన్ = ఉదయించగా, దివియలవారిన్ - కొని= దివిటీలవారిని వెంటతీసికొని; తలారుల్, తెగువన్ = సాహసముతో, (అవతలికి అన్వయము.)

---

* శా. పా.— 'యల చుక్కలచేఁ దగ,' ('దివి = ఆకాశము, అలచుక్కలచేన్ = ఆ నక్షత్రములచేతను- (ఆ బొట్టులచేతను - అని స్వారస్యము.' అని పూ. టీ.)

'ఆనక్షత్రములచేత ఆకాశము ఐరావతము తొండపు తుంపురులోయనునట్లుగా తగన్' అని పూ. టీ. వారు తేల్చిన యర్థము. అది సరికాదు. ఆకాశము నీటి బొట్టులవలె నున్నదనుట యనుచితము. నీటి బొట్టులతో పోల్చ దగినవి నక్షత్రములుగాని ఆకాశము కాదు.

ఆకాశగంగలో అవగాహనము చేయుచున్న ఐరావతము వెకిగజిమ్మిన నీటి బిందువులో అన్నట్లు ఆకాశమున నక్షత్రము లుదయించుచుండగా - (చీకటిపడిన తరువాత, అని భా.) తలారులు దివిటీల వాండ్రను వెంటగొని. - (పోయి రాణ్మాహుని యిల్లు ముట్టడించిరి - అని అవతలి కన్వయము.)

౹ చవుదంతి. ప్రకృతి 'చతుర్దంతము.'—

'ఆబొట్టులచేతను' - అని స్వారస్యమును చెప్పుట బొత్తిగా తప్పు. ఆకాశమున 'బొట్టులు' లేనే లేవు. కనుక 'ఆబొట్టులచేతను' అనుస్వారస్యము పుట్టనే పుట్టదు. అసలు, పాఠమే అసాధువు. 'చుక్కలు తోచఁగ' అని పూ. ము. పా. 'దివి యలరేఁ జుక్కలెనయ' అని తంజ. పా.

౹ శాస్త్రిగారు తమ నాగానంద నాటకములో 'చవుదంతి'కి ప్రకృతి 'చతుర్దంతి' అన్నారు. (చూ. పు. 67.) పొరపాటు. ఐరావతము 'చతుర్దంతము' గాని 'చతుర్దంతి' కాదు.

(1) 'చతుర్దంతము - అ. పుం. ఇంద్రునియేనుఁగు; చవుదంతి.' (శ. ర.)

(2) 'చతుర్దంతము - Double toothed : the name of Indra's elephant.' (బ్రౌను.)

(3) 'చతుర్దంతః. an epethet of Airavata, the elephant of Indra' (ఆప్టి.)

(4) 'చవుదంతి. వైకృ. (చతుర్దంతః) శుద్ధాం. ని.

(5) 'చవుదంతి - (వికృతి) చతుర్దంతము - ప్రకృతి.' (వైకృతదీపిక.)

రామాయణము - సుందరకాండము.—

'రాఘవశ్చమయాదృష్ట శ్చతుర్దంతం మహాగజమ్,
ఆరూఢం శైలసంకాశం చచారసహలక్ష్మణః.' (27-12)
'చతుర్దంతం గజం దివ్యమాస్తే తత్రవిభీషణః
చతుర్భి స్సచివై స్సార్థం వైహాయస ముపస్థితః. (27-33)

'జవ్వని'కి ప్రకృతి 'యౌవని' అనుకొనుట యెట్టి ప్రమాదమో చవుదంతికి 'చతుర్ధంతి' ప్రకృతి అయ్యుండవచ్చుననుకొనుటయు అట్టి ప్రమాదమే.

—♦ తలారులు సారంగధరుని నడవికి కొనిపోవుట ♦—

సీ. రాగిదేరెడుచొకారపుసీలిచల్లడం
బులడంబు చీఁకట్ల బలము సేయఁ,
[1]గోరమీసములపైఁ గోపోగ్రరసములు
చిందు ద్రొక్కఁగ మొగాల్ జేవుఱింప,
మృత్యుదంష్ట్రలనంగ [2]మీటైనలోవంక
కత్తు లున్నతభుజాగ్రముల మెఱయ,
నలుకుమానుసులగుండెలు గుభు ల్లన ఘల్లు
రనుమ్రోఁతగుదెలు వేటాడుచుండ,
ఆ.వె. [3]కూఁక వెట్టి యీల గొట్టుచు బడిబడిఁ
బాఱుతెంచి చుట్టువాఱుకొనిరి;
దివ్యరత్ననికరదేదీప్యమాన మై
యతిశయిల్లు రాజసుతుని యిల్లు. ౨౮

టీక.— డంబు = కాంతి; జేవుఱింపన్ = ఎఱ్ఱవారగా; మృత్యుదంష్ట్రలనంగన్ = మృత్యుదేవతకోరలో అన్నట్లు, మీటైన = గొప్పవియు — భయంకరములునైన, లోవంకకత్తులు = లోవంపుగల కత్తులు; అలుకుమానుసుల = (తప్పులుచేసి — అందువలన) జంకుచుండు జనుల,—గుండెలు, గుభుల్లనన్ = భయమున క్షోభింపగా, ఘల్లురను—మ్రోఁత గుదెలు = ఘలుఘల్లుమని శబ్దించెడి దుడ్డుకఱ్ఱలు, వేటాడుచుండన్ = తాండవించుచుండగా; కూఁక వెట్టి = కేకవేసి, ఈలకొట్టుచున్ =

---

1 శా. పా.— 'కోఱ':—కోరమీసములోని రేఫము లఘువుగాని అలఘువు కాదు. (చూ. శ. ర.; సూ. ని.)

2 శా. పా.— మేటైన' ('మేటి = శ్రేష్ఠము' అని పూ. టీ.)
పూ. ము. నను, తంజప్రతులలోనుగూడా 'మీటైన' అనియే యున్నది.
"మీటు Greatness, Grandeur—ఉద్రేకము, గొప్పయు.— 'సాలము వీటం మీటగున్' చంద్రాం." (బ్రౌను.)

3 'పీఁకపెట్టి యీలవెట్టుచు.'
'కూఁకవెట్టి యీలగొట్టుచు' అని పూ. ము. పా.—'పీఁకబట్టి యీలవెట్టుచు' అని తంజ. తా. పా. 'ఈలకొట్టు' జాతీయము.)

ఈలవేయుచు, వచ్చి, దివ్య...మానము—ఐ = మేలయినరత్నముల మొత్తములచేత మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నదియై, అతిశయిల్లు - రాజసుతునిఇల్లు, చుట్టువాఱుకొనిరి = ముట్టడించిరి.

వ. అప్పు డందులఁ గ్రందుకొను సందడిఁ గొందల మంది పరిజనంబు లేడ్చుచు లోపలికిం బాఱి యబ్బారి యెఱింగించిన నిప్పు ద్రొక్కిన చందంబున మిట్టిపడి $ తట్టునం బడిన పులుఁగువిధంబున † నిట్టట్టువడి, తరలి పోఁగూడక యూవద్రావినవానిగతి నారటించుచు, మిన్ను విఱిగి పైఁబడిన కైవడి ఱిచ్చవడి, రాకుమారుఁ డాత్మగతంబున.

టీక.— 1 క్రందుకొను సందడిన్ = అధికమగుచున్న కలకలధ్వనిచేత, 2 కొందలమంది = కలతనొంది, అబ్బారి = ఆయుపద్రవము, తట్టునంబడిన పులుఁగు విధంబునన్ = తత్తరపోయిపడిన పక్షివలె, ఇట్టట్టువడి = తారుమారై, ఆరటించుచున్ = ఆరాటమును పొందుచు.

$ శా. పా.— 'తొట్టెంబడిన' (ఇది పూ. ము. పా.) 'తొట్టెలన్=తొట్లలో' అని పూ. టీ.—

'తొట్లు' అనగా ఉయ్యాల. పక్షియేమి? ఉయ్యాలలో పడుట యేమి? ఒకవేళ పడినను దానికి అందుగలుగు బాధయేమి? 'తట్టు (ట్టు) నంబడిన' అని సరియైన పాఠము. తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను నున్నది.—

'వెలువడి పోలేక వెసఁ దప్పివడ్డ - పులుఁగుకైవడి' అని నవ. (పు. 68.)

† శా. పా.— 'ఇట్టట్టు తరలి పోఁగూడక'

'ఇట్టట్టువడి తరలి పోఁగూడక' అని తంజ. పా. 'ఇట్టట్టువడు (శ. ర. లో లేదు.) = to be surprized or shocked' (బ్రౌను.)

(1) పూ. టీ.— 'క్రందుకొను = మ్రోఁగుచున్న'

'మ్రోఁగుచున్న - సందడి' అర్థములేనిమాట. మ్రోతకే సందడియని పేరు. మ్రోగుచున్న సందడి, అని యెవ్వరును అనరు. 'క్రందుకొను = అతిశయించు' సరియైన అర్థము. (చూ. శ. ర.)

(2) పూ. టీ.— 'కొందలము = భయము'

'కొందలము = క్షోభము; కలత.' అంతేగాని 'భయము' కాదు.— (చూ. శ. ర.; సూ. ని.) — 'కొందలము Perturbation, confusion (బ్రౌను). — 'సం, చలతం బొందె వసుంధరావలయు, మాశాచక్ర మల్లాడెఁ, గొందలమందెన్ ద్రిదశేంద్రు పట్టనము' (భా. విరాట. 4-172.)

మ. జననీ నాపయి లేనిదోస మిటు లీర్ష్యం దండ్రితోఁ జెప్పి, యా
యనకుం గోపము[1] రేఁచి, త్రుంచు మన నాహా యెట్లు నోరాడె! నై
నను బో, దా సదసద్వివేకగుణమున్ ధర్మంబుఁ బోకార్చి య
మ్మనుజాధీశుఁడు నట్లసేయఁ దగునే! ♦మందుల్గదా భూపతుల్. ౩౦

టీక.— ఐనను - పో = నీవు చెప్పితివేపో, తాన్ = ఆరాజు, సత్ + అసత్ + వివేకగుణమున్ = మంచిచెడ్డలను విచారించుపద్ధతి, పోకార్చి = నాశముచేసి, అట్లుసేయన్ = నీవుచెప్పిన విధముగానే చేయుట, తగునా? భూపతుల్, మందుల్ గదా = మందబుద్ధులుగదా.

క. ఈలాగున ధర్మము ని
ర్మూలం బై పోవు టెఱుఁగ; మునుపే యెట కేఁ
బోలే నైతి, నయో! విధి
యేలా పో నిచ్చుఁ బ్రాప్తి యిటు లుండంగన్! ౩౧

టీక.— ఎటకేన్ = (తప్పించుకొని) ఎక్కడికైనను, పోలేనైతిన్ = పోక పోతిని.

క. కెరలిపడి జనని దూఱుట,
ధరణీపతి ననుట, వెఱ్ఱితన; మిఁక నేలా
పరితాప మొంద? నాకుం
గఱకంఠుఁడె దిక్కు గాక కలరే యితరుల్? ౩౨

క. అని నిర్విచారుఁ డై యా
మనుజేశకుమారుఁ డనుపమానగభీరుం
డనవద్యశుభాకారుం
డనిమిషగిరిధీరుఁ డున్నయంతఁ దలారుల్. ౩౩

టీక.— అని = ఆరీతిగా నిశ్చయముచేసికొని, అనుపమానగభీరుండు = సాటిలేని గాంభీర్యముకలవాడు; అన...రుఁడు = కళంకములేని మనోహరాకారము కలవాడు; అని...రుఁడు = మేరుపర్వతముతో సమానమయిన ధీరతగలవాడు.

---

1 శా. పా.— 'వెంచి' ♦ శా. పా.— 'మత్తుల్'

క. రాసుతుఁ డని *తొడిఁబడఁ దెగి
గాసిని బెట్ట కడియాసఁ గాచుక మన మీ
మోసాల నున్న నెక్కడ
మోసా లగునో యటంచు ముంచినభీతిన్. ౩౪

టీక.— తొడిఁబడన్ తెగి = తటాలున సాహసించి; అడియాసన్ = (ఆలస్యము చేసినయెడల ఆపద తప్పునేమోనన్న) వట్టి ఆశతో, మోసాలన్ = నగరిముంగిట:— ఎక్కడ మోసాలు+అగునో = లేనిపోని నేరములెక్కడ వచ్చునో, అటంచున్, ముంచినభీతిన్ = అతిశయించిన భయముతో.

క. క్రిక్కిఱిసి నగరిలోనికిఁ
జక్కన † దురదురన చొచ్చి చనుచో, నేమిం
జెక్కు సెమర్పక యుండెడు
నక్కొమరునిఁ గాంచి వార లతిదుఃఖితు లై. ౩౫

టీక.— ఏమిన్ = ఏమియును, చెక్కు చెమర్పక = భయశోకాదులచేత దిటవుతప్పక. ('ఏమిన్' అను 'యు' లోపరూపము సాధువే.— చూ. బాల. శర. పు. 134.)

ఉ. 'కానరుఁ గొంచుఁబో[1] యిపుడె గాళ్ళును చేతులు గోయుడంచు లో
నూనినకిన్క రాజు ముదుటుంగర మిచ్చెను, మాకు బుద్ధి యే ?
మానతి యిండు మీ' రనిన 'నట్లనె సేయుఁడు గొంక నేల రా
జాన యతిక్రమింపఁ దగునా' యని యాదృఢచిత్తుఁ డాడినన్. ౩౬

టీక.— మాకు, బుద్ధియేమి = ఆజ్ఞయేమి? ('ఏమిబుద్ధి' జాతీయము; 'నాకు యేమిబుద్ధి చెప్పుతారు - what would you advise me to do?' - బ్రౌను.) రాజాన = (రాజు + ఆన) రాజుయొక్క ఆజ్ఞ ('రాజాన' - మొగమందము; రాజల్లుడు, వంటిది - చూ. ఆం. భా. శా. సంధి. 32'.)

---

* పాఠాం.— 'రాసుతుఁడనుచును దొడిఁబడ'

† 'మలమలనుచొచ్చి'

1 శా. పా.— 'యిపుడు' (ఇది పూ. ము. పా.) 'యిపుడె' తంజ. పా. సముచితము.

ఉ. 'ఏమెడఁ గోపగించి ధరణీశుఁడు, గొల్చిన వారి నేక్రియం
జేయుఁ డటన్నఁ గా దనక చేయవలెం గద*యంచు నట్టిటుల్
రాయిడి చేసి కర్కశపురజ్జువుల న్నవమోహనైక రే
ఖాయుత దేహునిన్ విఱిచి కట్టి రయో పెడచేతు లంటఁగన్. ౩౭

టీక.— రాయిడిచేసి = అటుఇటు లాగిబాధపెట్టి, కర్కశపురజ్జువులన్ = బిరుసైనతాళ్ళతో, నవ...హునిన్ = మిక్కిలి సుకుమారయిన శరీరముగల ఆసారంగధరుని, పెడచేతులు విఱిచి = చేతులను వెనుకకుతీసి, అంటఁగన్ - కట్టిరి.

క. చిందె నట హారములు దెగి
క్రొందెలిముత్యములు, పెన్నెఱు ల్వీడి విరుల్
జిందెను, మును సింగారము
చిందుచు నున్నాఁ డటంట సిద్ధము గాఁగన్. ౩౮

టీక.— సింగారము చిందుచునున్నాఁడు-అటంటు=సౌందర్యమొలుకుచున్నాడు-అనుమాట, సిద్ధముకాఁగన్ = నిజమే అగునట్లుగా, అట = ఆసమయమున, హారములు తెగి, క్రొందెలిముత్యములు = క్రొత్తవి తెల్లనివి అయిన ముత్యములు, చిందెన్= చెదిరిపడిపోయెను, పెన్నెఱుల్ వీడి = తలవెంట్రుకలు విరియబడి, విరులున్ చిందెను= తలకట్టులోని పూవులును చెల్లాచెదరుగా పడిపోయెను.

సింగారము చిందువాడు గనుకనే ఆతని హారములలోని ముత్యాలును, తలలోని పూలును చిందినవని చమత్కారము.

గీ. ఇట్టు లారాచపట్టిని బట్టి చాల
గొట్టు సేయుచు నడురేయిఁ గొంచుఁ బోయి
$ నఱకుద మటంచు నప్పు డానగరికడన
యుంచి ‡వా రింత నంత ఁగా నుండి రంత. ౩౯

---

* శా. పా — 'యన్నన్'

పై వాక్యములు భటులవి. 'ధరణీశు డాజ్ఞాపించినట్లు భృత్యులు చేసితీరవలె గదా యనుచు - ఆభటులు సారంగధరుని రాయిడచేసి పెడచేతులంటఁగట్టి' రని పద్యార్థము. కావున 'చేయవలెంగద - యన్నన్' అను పాఠము సరికాదు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను 'యంచున్' అను పాఠమేయున్నది.

$ శా. పా.— 'నఱకుదుమటంచు.' - తప్పు.

‡ శా. పా.—'వా, రంతనంతగా నుండిరి.' (ఇది పూ. ము. పా.)—

టీక.—గొట్టుచేయుచుఁ = బాధించుచు, కొంచుఁబోయి, ఆనగరికడన = ఆనగరికి సమీపముననే, (ఒకచోట) ఉంచి, వార = ఆతలారులు, ఇంతనంతఁ = ఇవతల - అవతల, కాపుండిరి = కాపలాయుండిరి.

గీ. అదురుగడ గాఁగ నవ్విధం [1] బంత దెలిసి
బెగడి యేడ్చుచుఁ జేతులు పిసికికొనుచుఁ
జెమ్మరించుచు 'నో యమ్మ చెల్ల! యేమి
సేయుదుమొ!' యంచు రత్నాంగి చెలులు మిగుల. ౪౦

టీక.— అవ్విధంబంత = ఆసంగతి అంతా, అదురుగడగాఁగఁ - తెలిసి = అదాటున విని. బెగడి = భయపడి, ఓయమ్మచెల్ల = అయ్యో.

క. తల వీడఁ బాఱి, తమ గా
దిలియేలికసానితోఁ దదీయవిధంబుఁ
దెలియఁగఁ జెప్పిన, హా! యని
[2] నిలువుగు నిలువుననె యొరగి నేలం బడియెన్. ౪౧

'అంతంతగానున్నారు' (= అంతనంతగా నున్నారు) అను పలుకుబడికి లోకమున 'పట్టీపట్టక - అశ్రద్ధగా నున్నా'రని యర్థము. దూరదూరముగా నున్నారను నర్థమున 'అంతనంత నున్నా'రనవలెను.

ఆ. వె. 'వచ్చి కొలువుసొచ్చి నెచ్చెలిపిండు నం
తంత నిలువఁబనిచి.' (భా. విరాట. 1-246.)

తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను 'వా, రింతనంతఁ గాపుండిరి' అను పాఠమున్నది. ఆపాఠముచితతరము. 'ఇంతనంత' అను పలుకుబడి సుప్రసిద్ధము.

గీ. 'ఏను బ్రహ్మయు హరియును నింతనంత
నుండు వారము కార్యప్రయోగదీక్ష.' (హర. 6-40.)

క. 'నెఱసి తమ మెల్లయెడఁ గ్రి
క్కిఱిసిన మతి పాసినిలిచి రింతను నంతన్.' (విరాట. 3-195.)

[1] శా. పా.— 'బందుఁ దెలిసి'

'అందు తెలిసి'. అనగా ఎందుఁ దెలిసి? పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతుల లోను గూడా 'అంత దెలిసి' అని యున్నది.

[2] శా. పా.— 'నిలిచిన నిలువుననె.' ('నిలువున్నిలువుననె' పూ. ము.) తంజ. ప్రతులలో - మూడింటిలో 'నిలువుగు నిలువుననె' అని యున్నది. అది సరియైన జాతీయము. '...సొరగి' అని పాఠాం.

టీక.— తలవీడన్-పాటి = కొప్పులు వీడిపోవునట్లుగాపరుగెత్తి, తన, గాదిలి చెలికసానితోన్ = ప్రియమైన దొరసానితో, నిలువుసు నిలువునసె ఒరగి = నిలుచున్నది నిలుచున్నట్లుగానే విరుగబడి.—

గీ. నోరఁ దడి లేక యప్పు డాసీరజాక్షి
కంటఁ బుట్టెడు కన్నీరు గాఱఁ బొరలి
పొరలి యేడ్చుచునుండ నబ్బోటు 'లేల
కస్తిపడె దమ్మ' యని యెత్తి కుస్తరింప. ౪౨

టీక.— ఏలకస్తిపడెదు = ఎందుకు దుఃఖపడెదవు. అని, ఎత్తి = లేవనెత్తి, కుస్తరింపన్ = ఓదార్పగా.

—♦ రత్నాంగి చిత్రాంగి సంవాదము ♦—

క. *అప్పుడట దెలిసి మదిలో
ముప్పిరిగొనుపుత్త్రి మోహమున, సకియలు తన్
గప్పుకొని వెంట రాఁగా
నప్పావనచరిత మహితలాధిపు కడకున్. ౪౩

టీక.— తన్ - కప్పుకొని = తన్ను చుట్టుకొని.

మ. జిలుగుంబయ్యెదకొంగు జాఱి వెనుకన్ జీరాడ, ముత్యాలపే
రులు వక్షోజతటిం బుటం బెగయఁగాఁ, ద్రోపాడఁ జన్నుల్, కటి
స్థలిపై వేనలి మొగ్గ వాల, నడుగుల్ చండింప, నేత్రాంబుజం
బులు గన్నీట వసంతమాడ, నరిగెన్ బాఁ బోఁడి ఖేదంబునన్.

టీక.— ముత్యాలపేరులు = ముత్యాలహారములు, వక్షోజతటిన్ = కుచపార్శ్వమున, పుటంబెగయఁగాన్ = ఎగిరి పడుచుండగా, చన్నుల్, త్రోపాడన్ = ఒండొంటి నొరసికొనుచుండగా, వేనలి = జడ, కటిస్థలిపై = పిరుదుమీద, మొగ్గవాలన్ = మొగ్గవాలిన విధముగా నుండగా, అడుగుల్, చండింపన్ = తడబడగా, నేత్రాంబు

---

* శా. పా.— 'అప్పుడు దెలిసియు' (ఇది పూ. ము. పా.)

'అప్పుడటుదెలిసి' అని తంజ. ప్రతులపాఠము. అట్లు (చెలికత్తెలు కుస్తరించుటచేత) తెలివినొంది... ఆమె రాజుకడకు పోయెనని యన్వయము. అప్పుడు తెలిసియు పోయె' ననుట తప్పు.

జంబులు = కమలములవంటి కన్నులు, కన్నీటన్ - వసంతమాడన్ = కన్నీళ్ళను క్రుమ్మరించుచుండగా, పూఁబోఁడి = రత్నాంగి, ఖేదంబునన్ = దుఃఖముతో.

క. అరుగునెడ నంతిపురమున
నరవిరిపాన్పుపయి § నొరగి యావల ధరణీ
శ్వరుఁడును నీవల నొకయం
తరువునఁ జిత్రాంగి, చెలులుఁ దా, నుండంగన్. ౭౫

టీక.— అరవిరి పాన్పుపయిన్ = అరవిచ్చిన పూలపానుపుమీద; ఒక, అంతరువునన్ = మరుగుప్రదేశమున.

గీ. అనఘ చారిత్ర యెవ్వ ‡ రేమనినఁ గాని
గెరలని సుశీల సంపన్న; గేస్తురాలు;
అత్తరుణిఁ జూచి యపుడు నోరెత్తి పలికెఁ;
†దాళనిచ్చునె పుత్త్రవాత్సల్య మెదను? ౭౬

టీక.— ఏమనినఁగాని = (తన్నుగూర్చి యెవ్వరు) ఏమన్నప్పటికిని, కెరలని= కోపపడని, సుశీలసంపన్న = ఉత్తమస్వభావసంపదకలది, గేస్తురాలు = ఇల్లాలు (అయిన రత్నాంగి) నోరెత్తిపలికెన్ = బిగ్గరగా మాట్లాడెను. (నోరెత్తి పలుకుట యిల్లాలికి ఉచితము కాకపోయినను ఆమె పుత్రశోకము భరించలేక కోపోద్రేకము నడంచుకొనలేక అట్లు మాట్లాడినదని భా.) పుత్రవాత్సల్యము, ఎదను = హృదయమును, తాళనిచ్చునె = ఊరకుండనిచ్చునా?

సీ. "మగనికూరిమి గల్గి జగములో మిక్కిలి
వన్నె కెక్కినయట్టివారు లేరె?
యిల భోగభామినుల్ కుల[1]పాలికలకంటె
మేరగా నడచినవారు లేరె?

---

§ 'నొఱగి' అని శ. ర. పా. (చూ. 'అంతరువు')

‡ శా. పా.— 'ఏమన నొకింత గెరలని.' (ఇది పూ. ము. పా.)

ఏమనినను = ఏమన్నను, అనవలసినచోట 'ఏమనన్' అనుట సరికాదు. 'ఎవ్వరేమనినఁగాని' అని తంజ. పా. వావిళ్ళవారి ప్రతిలోనే కాదు, నూ. ని. లో గూడా శాస్త్రిగారి తప్పుపాఠమేయున్నది. (చూ. 'గేస్తురాలు'; 'కెరలు'.)

† శా. పా.— 'తాళవచ్చునె పుత్త్రవాత్సల్య మెచటు'.— అర్థమేమొ?

1 శా. పా.— 'కులభామినులకంటె.'

సవతిపట్లను నీసు సవరింప కేపట్ల
గారాబమునఁ బెంచువారు లేరె?
నెనరుతోఁ బినతల్లి యని కొమా ళ్ళింటికి
వచ్చిన దయఁ జూచువారు లేరె?
గీ. తగునె యక్కట! బుధనుతోదారగుణవి
రాజి సన్మార్గవర్తనఁ దేజరిల్లు
పరమసాధువు సారంగధరునిమీఁద
నొకటికిఁ బదాఱు [2]గల్పించితో లతాంగి. ౭౭

టీక.—భోగభామినుల్ = భోగకాంతలు, కులపాలికలకంటెన్ = కుల స్త్రీలకంటెను, మేరగాన్ = మర్యాదగా.— సవతి - పట్లను = సవతి - బిడ్డలను, (పట్టి - పట్టులు - పట్లు.) ఏ పట్లన్ = ఎట్టిసమయములందును, ఈసు సవరింపక = ఈర్ష్యవహింపక,—నెనరుతోన్ = ప్రేమతో;¹ బుధ...విరాజి.— బుధ = విద్వాంసులచేత, నుత = కొనియాడబడిన, ఉదారగుణ = ప్రసిద్ధగుణములచేత, విరాజి = ప్రకాశించువాడును; సన్మార్గ...సాధువు.— సన్మార్గ (సత్ + మార్గ) వర్తనన్ = మంచిమార్గమున వర్తించుటచేత (= మంచి నడవడికలిగి) తేజరిల్లు = వెలుగొందు, పరమసాధువు, (అయిన)సారంగధరుని మీద, ఒకటికి పదాఱు (తప్పులు) కల్పించితివి. ['ఒకటికి పదాఱు కల్పించుట' లోకోక్తి. ఒకటి నాధారముచేసికొని పదారు కల్పించుట యని భా. సారంగధరుడు తనయింటికివచ్చుట నాధారముచేసికొని చిత్రాంగి తక్కిన కథను కల్పించినదన్నమాట.]

బుధ = దేవతలచేత, కొనియాడబడిన, ఉదారగుణ = దానగుణముచేత, (చంద్రుడు దేవతల కమృతము నిచ్చువాడు.— 'ఉదారోదతృమహత్యాతే దానశౌండే మహత్యపి'- నా. ర.) విరాజి; సన్మార్గ (సతాం నక్షత్రాణాం మార్గః సన్మార్గః) = నక్షత్రమార్గమున అనగా ఆకాశమున, వర్తించుటచేత, తేజరిల్లు=ప్రకాశించు, సారంగధరునిమీఁదన్ = చంద్రునిమీద, ఒకటికి పదాఱు (కళలు). (అని, అర్థాంతరము.)

---

2 పాఠాం.—'కల్పించ-నో'

¹ పూ. టీ.— 'బుధ...ర్తనన్ = విద్వాంసులచే కొనియాడఁబడిన గొప్ప గుణములచే ప్రకాశించెడు మంచిమార్గమున నడవడిచేత.'

మార్గము గుణములచేత ప్రకాశించునా? 'మార్గమున నడవడి' అంటే అర్థమేమో? అర్థాంతరసౌభాగ్యమసలే అంతరించినది గదా!

చ. పడుచుఁదనానఁ [1] బట్టి నినుఁ బట్టి పెనంగె నటంచు, లేని యా
గడములు గొన్ని యంగమునఁ గానఁబడన్ సవరించి, యీసుచేఁ
దోడిఁబడఁ బోయి ప్రాణవిభుతో నెటిఁగించి, తెగించి వాని నో
పడఁతుక యాజ్ఞ సేయు మని పంచితి; [2] వెంతటి కెత్తుకొంటివే! ౪౮

టీక.— పట్టి = నాబిడ్డడు, పడుచుఁదనాసన్, నినున్ - పట్టి = బలాత్కరించి, అగడములు = అకృత్యములు,—అంగమున్ = శరీరమున, కానఁబడన్ - సవరించి = కనబడునట్లు కల్పించుకొని, - ఆజ్ఞసేయుమని = నరికించుమని, పంచితివి = ఆజ్ఞాపించితివి; ఎంతటి కెత్తుకొంటివే = ఎంతటి ఘోరకార్యమునకు పూనుకొన్నావే.

'ఎంతటి కెత్తుకొంటివి' (=ఎంత కెత్తుకొంటివి) జాతీయము.—

సీ. " దయయింతలేక యెంతకు నెత్తుకొంటి ర
కట్టా మిమ్ముఁ గన్న దిగాక తల్లి." (శుక. 4-42.)

చ. పొలఁతుక లెస్స యున్న నొకపూఁటయుఁ జూడఁగ జాలవీవు, మా
యల కొడిగట్టి, తెంతటి [3] గయాళివె! బేరజపున్ విచారముల్
దెలియనివానిపైఁ గలవి లేనివి †చాల ఘటించి తండ్రి బి
డ్డల కెడ సేయఁ జూచి తకటా! [4] మటి నీకిది యెంత దోసమే. ౪౯

టీక.— లెస్సయున్నన్ = మేము సుఖముగా ఉంటే; - బేరజపున్ విచారములు = కుత్సితపు తలపులు.

---

1 శా. పా.— 'వచ్చి'

2 పాఠాం.— 'ఎంతకు నెత్తుకొంటివే'.

3 శా. పా.— 'ఎంతటి గయాళివి.'

† పాఠాం.— 'కొన్ని గడించి.'

4 శా. పా.— 'మది.'

చ. కటకుఁదనంబుతోడఁ ‡గసుఁగందని యాత్మఁ దలంపవైతి, వి
 త్తెఱఁగు వినం గలుక్కు మనదే †మగవారిమనంబు? వెన్కముం
 దఱలను బిడ్డఁ బాప మమతం గని పెంచినదాన వైనఁగా
 యెఱుఁగుదు? గొడ్డురాలి కిల నెక్కడిమోహము లెంచి చూడఁగన్.

టీక.— కటకుఁదనంబుతోడక్ = పరుషవృత్తితో (= కనికరము లేనిదానవై) కసుఁగందు = పసిబిడ్డడు, అని - తలంపవైతివి. ఇట్టి తెఱంగువినక్ = ఇటువంటి కథలువింటే, మగవారిమనంబు - కలుక్కుమనదే? = నొచ్చదా? (మనసు నొచ్చి విరిగితే మగవారెంతటి శిక్షలైనను చేయింతురుగదా?)

---

‡ శా. పా.— 'కసుగందని' ('కసుగందు = లేఁతబిడ్డ' అని పూ. టీ.)

లేఁతబిడ్డ - అను నర్థమున 'కసుఁగందు' సార్థబిందుకము.— దండకము. 'కావు కావంచు నేడ్పుల్' దలిర్పం గసుంగందవై' (పారి. 3-38) వేదంవారు ద్వి. సారం౯. లో కూడా 'కడుపునఁబుట్టిన కసుగందు నిట్లు' (పు. 112) అని నిరనుస్వారముగానే ముద్రించినారు; పొరపాటు. అరసున్న లేని 'కసుగందు' క్రియ. 'కసుగందు (కందు + కందు) = మిక్కిలివాడు'. (శ. ర.)

శాస్త్రిగారు 'కసుగందు' - అను క్రియలోని 'కసు' ను 'కసుఱు' అనుకొని, ఆముక్త (పు. 42) లో - 'కసుగందని మేనులక్.— కసుగందని = కసురుఁదనము (లేఁతదనము) చెడని, మేనులక్ = దేహములతో, అని అర్థము వ్రాసినారు. 'కసు గందు' అను క్రియలో 'కసు' అను పదమొకటి యున్నదనుకొనుటయు దానికి లో 'కసురుఁదనము' అని యర్థము చెప్పుటయు, పొరపాటు. 'కసుగందు'లో 'కసు'; 'పసివాడు'లో 'పసి'; 'పిట్టపిడుగు'లో 'పిట్ట'; 'బట్టబయలు'లో 'బట్ట' ఉన్నట్లు భావించి ఆపదములకు అర్థకల్పనము చేయుట తప్పు.

† శా. పా.— 'పగవారిమనంబు'.— తక్కిన ప్రతులలోను ఇదే పాఠమున్నది. కాని పగవారిమనంబు, కలుక్కు మనుటకు కారణమేమి? అనుగాక. పగవానిమనసు కలుక్కుమన్నను, తళుక్కుమన్నను దానివలన కలుగు ఉపద్రవమేమి? ఇంటిలోని 'మగవారి' మనస్సు కలుక్కుమంటేనే యిబ్బంది. కావున 'మగ' అని నేను సవరించి నాను.

క. ‡పినత ల్లివి, పెనుపఁగ నో
పినత ల్లివి, గాన వచ్చి పిలిచిన నయ్యో!
కనికరము లేక వానిం
గని కరము నిరాపనింద గట్టం దగునే? ౫౧

టీక.— పినతల్లివి = పిన్నమ్మవు, పెనుపఁగనోపిన - తల్లివి = పోషింపజాలిన పూజ్యురాలవు. (ఇక్కడ 'తల్లి' పూజ్యవాచకము - మాతృవాచకము కాదు.) కాన = కాబట్టి, వచ్చి, పిలిచినన్ = పిలిస్తే, వానిన్ - కని = వానిని చూచి, (మోహించి) కనికరములేక = దయలేక, కరము - నిరాపనింద = వట్టి అబద్ధపు నింద, కట్టందగునే?

చ. కటికిమనంబుతో నిటులఁ గల్లలు చెప్పిన నాతఁ డైనఁ దాఁ
గటకట †యట్టివాఁ డవును గాఁ డని రెండును నిశ్చయింపకే
యెటువలె నాజ్ఞ వెట్టు మనెనే తరళాక్షి, కుమారుఁ డంచు న
క్కటికము లేక! యౌఁ, జెవులె కన్నులు రాజులకుం దలంపఁగన్

టీక.—— కటికిమనంబుతోన్ = కఠినమైన మనస్సుతో,—అక్కటికము=దయ, రాజులకున్ - చెవులె కన్నులు = రాజులు చెప్పుడుమాటలనుబట్టి పోవువారేగాని స్వయముగా విచారించి తెలిసికొనువారు కారు.

ఉ. [1]ఏసడిసన్న మానిసివె? యేమి యెఱుంగవు [2] పారుప ట్టయో

---

‡ శా. పా.— 'పినతల్లని'...నోపిన తల్లని' ('తల్లని = తల్లి + అని' పూ. టీ.) పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను, 'నిరాపనింద' అను పదము క్రింద శ. ర. లోను గూడా 'పినతల్లివి...నోపినతల్లివి' అను చక్కని పాఠమున్నది. కావున 'తల్లి + అని = తల్లని' ఉచ్చారణకటుపాఠము సరికాదు.

† శా. పా.— 'యిట్టి' ('యట్టి తంజ. పా.)— 'యట్టి వాఁడవును కాదన తూరక ...' పాఠాం.

1 శా. పా.— 'ఏసడిసన్నమానిసివో (=ఎట్టి యింగితజ్ఞురాలవో'అని పూ. టీ.) పూ. టీ. సరియైనది కాదు. (చూ. ౨-౭౬౩ క్రింద), 'మానిసివోకింత' అని పూ. ము. పా.; ' మానిసివె యింత' తంజ. పా.

2 శా. పా.— 'పొఱుపట్టివే' ('=పరుగులాడుచున్న నిసువవు'-అని పూ.టీ.). 'ఎట్టి యింగితజ్ఞు రాలవో - పరుగులాడుచున్న నిసువవు' అంటే సమన్వయ

వేసర కెన్ని నేరిచితివే మటుమాయలనీలికాన, [3] నా
మూసినముత్తెమై [4] మెలగు ముద్దుఁ గుమారునిమీఁద నెట్టుగాఁ
జేసితి వింత? మచ్చరము చెల్లు నటే మఱి యేఁడుదానికిన్?" ౹౹౩

టీక.— ఏసడిసన్నమానిసివె = ఎంతటి ఉత్తమరాలవె? పారు - పట్టు = కష్టసుఖములు - ఏమి రెఱుంగవు - (ఇది యెత్తిపొడుపు) మటుమాయల నీలికాన = మాయలమారి నాలిముచ్చా, మూసినముత్తెమై = ఏపాపము నెరుగనివాడై, మెలఁగు - నా ముద్దుకుమారుని మీదన్, ఇంత = ఇంతటివ్యవహారము, ఎట్టుగాన్ = ఏరీతిగా, చేసితివి?

క. అని *యామెయాఁడుమాటలు
విని తాళఁగ లేక, బిగువు వెలయఁగ, నప్పుడా
వనితామణి యిట్లనియెన్
జనితామర్షమునఁ జూపు జంకెనఁ జూపన్. ౹౹౪

టీక.— బిగువు వెలయఁగన్ = తనపంతము నెగ్గెనన్న దీమసమునను, రాజు తనవాడై యున్నాడన్న గర్వమునను, కలిగిన బిగువు ప్రకటితముకాగా, ఆ వనితామణి = చిత్రాంగి, జనిత అమర్షమునన్ = ఉద్రేకించిన కోపముచేత, చూపు, జంకెన చూపన్ = బెదరింపును తెలుపగా, ఇట్లనియెను.

మెట్లో? భావమేమో? నాకు తెలియలేదు. 'పాలుపట్టియో' అని పూ. ము. పా.; 'పాలుపట్టుయో' అని మద. తా. పా.—

'పారుపట్టెరుగు' జాతీయము.— 'దూరదృష్టిగనరు దొట్టినదనుకను, పారుపట్టెరుగరు పడినదనుక'. వేమన (చూ. బ్రౌణ్య. 'తొట్టుట').

[3] శా. పా.— 'యో - మూసిన ముత్తెమై - వెలుఁగు' ('వెలుగు' అని పూ. ము. పా.)

'వెలుగు' లో అరసున్న లేకుండుట తప్పని శాస్త్రిగారు అరసున్న పెట్టినారు అంతేగాని మూసిన ముత్తెమేమి? వెలుఁగుట యేమి? అది యోచించినవారు కారు. వెలుఁగమిని తెలుపు సందర్భముననే 'మూసిన ముత్తెము - పాసిన పగడము' అని లోకమున వాడుక. కావున శా. పా. తప్పు. 'నా - మూసిన ... మెలఁగు' అని సరియైన పాఠము. తంజ. ప్రతులలో ఉన్నది.

[4] శా. పా.— 'ఎట్టుగాఁ జేసితి వింత మచ్చరము? చెల్లునటే...దానికిన్?'

* శా. పా.—'తానాడిన' ('ఇది పూ. ము. పా.) 'యామెయాడిన' తంజ. పా

చ. [1]జలరుహనేత్ర నన్నిపుడు సారెకు దూఱుచుఁ గేరి నిక్కుచున్
నిలుగుచు విఱ్ఱవీఁగుచును [2]నిక్కము గాఁగను నాతఁడేమియున్
దెలియఁడు సాదుబిడ్డఁ డని నేరుపుమాటలఁ దేలనాడి, గా
దిలిసుతుచేఁతఁ జక్కటులు దిద్దెద వెంతటి నంగనాచివే! ౫౫

టీక.— కేరి = చెలరేగి, — సాదుబిడ్డఁడని = మంచి పిల్లవాడని, — గాదిలిసుతుచేఁతన్ = నీముద్దులబిడ్డడు చేసిన చేష్టయందు, చక్కటుల దిద్దెదవు = తప్పు లేదని తీర్పులు తీర్చెదవు.— ఎంతటి నంగనాచివే = ఎంతటి మాయలాడివే.

'నంగనాచి.' ఈపదము అతి చమత్కారము కలది (మాయలమారి) అనునర్థమునను, అమాయికురాలు అను నర్థమునను గూడా వ్యవహృతమై యున్నది.— (చూ. శ. గ.)

(a) "లజ్జించి బుజ్జవంబునం బొదరింట్లకుఁ దార్చి కాంతులం గవయు నంగనాచు లగు నంగనల యంగంబుల పస." (మను. 3–43) 'నంగ...నల=ప్రౌఢలై యుండిన్ని బయటికి యేమి నేరని వాండ్లవలెనుండేటువంటి స్త్రీలయొక్క' అని జూ. టీక.

(b) "నంగనాచులమానగు - నంగవస్త్రములబాగగు - ముంగురులను గని యంత రంగమునను - ఆశించక, తప్పి బ్రతికిపోవ తరమా! రామ!" (త్యా. కీ. ౧౧)

(c) "సింగారములకుప్ప చెలియ నీకొడుకు - నంగనాచియటన్న సవ్వరెజనులు' (కూ. తి. సారంగ. పు. ౩౩) ఇక్కడ 'నంగనాచి = ఏమియు నెరుగనివాడు.'

ఉ. ‡వేగులు పల్కిన న్నదర ప్రేయఁగఁ జూచెద, విందు నంత యం
బేదలు లేరు; నీవు కడుఁ బెద్దఱికా ల్పచరించి యూరకే
†వాదులు చేసె దేల చెలువా? యవుఁ గా దనువారు లే రఁటే?
సాదుపిసాళి నీదుతనుజాతుఁడు; వాఁ డలపిన్న పాపఁడే? ౫౬

---

1 'జలరుహపత్రనేత్ర నిడుసాగిలఁ బెట్టుచుఁ జాలనిక్కుచున్' అని తంజ. ప్రతులపాఠము. బ్రౌను, 'సాగిలబెట్టుట – To fall prostrate – దండప్రణామము చేసుట' అన్నాడు (శ. ర. లో. సాగిలపడు; సాగిలపెట్టు, అనుక్రియలు రెండును లేవు.)

2 పాఠాం.— 'నిక్కముగా నతఁడేమి దోసమున్.'

‡ పాఠాం.— 'వేమరుబట్టి.' † 'వాదుకువచ్చెదేల.' ఈపాఠము తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోనున్నది. 'వాదనచేసెదేల' అని, సూ. ని. పాఠము. (చూ. అంబేద.) అసాధువు. వాదనమనగా – వాద్యపుమ్రోతగాని వాగ్వివాదము కాదు.—

"వాదనము = వీణాదిచతుర్విధవాద్యధ్వని" (శ. ర.)

"వాదనము = Sound, Sounding, beating. వీణాదిధ్వని – వాయించడము" (బ్రౌను.)

"వాదనము = Sounding - Instrumental music." (ఆప్టి.)

టీక.—వేదులు = అడావుడిమాటలు, ('వెగటుమాటలు' అని, శ. ర.) అదర వ్రేయఁగన్ = బెదరగొట్టుటకు, అంబేదలు = నోరుచచ్చినవారు. పెద్దతికాల్ పచరించి = డంబాలు ప్రకటించి, వాదులు చేసెదేల = వాగ్వాదములు పెంచెద వెందుకు? సాదుపిసాళి = సాదుపలువ. (=కానరాని కొంటె.)

ఉ. ఎంతకు [1] లేవు? బాలుఁడనియే పచరించెద, వింతె కాక నా
చెంతకుఁ జేరి నీకొడుకు చేసినచేఁతఁ దలంప వైతి; వో
కాంత, నిజంబె [2] యెవ్వరును గాశికిఁ బోయినసుద్దులే ప్రతి
ష్ఠింతురు గాని యానడుమఁజేసినదోసము లెంచరే కదా. ౫౭

టీక.— ఎంతకులేవు = ఎంతకైనను కలవు (=ఎంతపని చేయుటకైనను సమర్థురాలవే అని భా.) – (నీకొడుకు) బాలుఁడనియే, పచరించెదవు = ప్రకటించెదవు, ఇంతేకాక = ఇంతేకాని, – చేసిన – చేఁత = చేసిన (దుష్ట) చేష్ట, తలంపవైతివి. నిజంబె = నిజమే (–ఇదిలోకములో ఉన్న లక్షణమే.) ఎవ్వరును – ఎవరుగాని, కాశి...సుద్దులే = కాశికిపోయివచ్చుట యను ఘనకార్యమునే, ప్రతిష్ఠింతురు= గట్టిగా చెప్పుదురు. కాని; ఆన...దోసములు — ఎంచరేకదా = చెప్పరుగదా!

'ఎంతకులేవు' – జాతీయము. 'ఎంతకులేఁడు నారదమునీంద్రుఁడు' (పారి.1-80.)

ఉ. ఏల § వితాదిసంతు లివి యెవ్వరు మెత్తురు? నోరిలోపలన్
వ్రే లిడినప్పుడుం గఱవ నేరఁడు నీసుతుఁ డడ్డపాప గాఁ
డే లలితాంగి, నీ వనక ‡యే రిఁక నందురె? యాయెఁ బొమ్ము చా
ల్చాలును వ్రేళ్ళసందులను జాఱెడువారలు లేరె యెవ్వరున్. ౫౮

---

1 శా. పా.— 'లేఁడు' (తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను 'లేవు' అనియే యున్నది. అదియే యుచితపాఠమని నాకు తోఁచినది.)

2 శా. పా.— 'యేరికిని...ప్రకాశింతురు' (ఇది పూ. ము. పా.)
అర్థమేమో? (పూ. టీ. లేదు.) 'యెవ్వరును ... ప్రతిష్ఠింతురు' తంజ. తా.సా.

శా. పా.— § 'బజాటిఱంతులివి' (= 'అంకులాఁడి జగడములు' – అని, పూ. టీ.)

ప్రాచీనముద్రణమునను, 'బజాటి' అను పదముక్రింద శ. ర. లోను, ఈపాఠమే యున్నది. కాని, తంజ. తాళ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను, మదరాసు తాళప్రతిలోను 'వితాదిసంతు' లను పాఠమున్నది. అది యుచితతరమని నాకు తోఁచినది.

పాఠాం.— ‡'యేనిఁకనందునె'.

టీక.— వితాదిసంతులు = పనికిమాలిన ప్రసంగములు. నోరి... నేరఁడు = నోట్లో వేలుపెట్టితే కొరుకలేడు. (అని లోకోక్తి.) అంత బొత్తిగా నేరనివాడు, అని భావము. ఉడ్డపాప = పసిబిడ్డ.— (వేళ్ళ)... వారలు = (జాతీయము) పనికిమాలిన వాండ్లు, ఇట - ఎవ్వరుఁ లేరు.

క. సూనుఁ డని చాల నెంజిలి
¶ యానెదుగా 'తల్లి; దోస;' మన కిటు బలిమిన్
బోనీక పట్టి పెనఁగిన
వానిన్ మఱి యేమి సేయ వలయుం జెపుమా? ౯౯

టీక.—నెంజిలి - ఆనెదుగా = మనోవ్యథనొందుచున్నావుగదా, (ఈమె నాకు) తల్లి, (అంటుట) దోసము - అనక.—

వ. అని పలికినచిత్రాంగిపలుకులు చెవులకు ములుకులకుపోల్కిని గీల్కొనిన నచ్చిలుకలకొలికి యులికిపడి యాచెంత నున్న మహీకాంతునిఁ ♦గని యార్తరవంబున నిట్లనియె. ౬౦

టీక.—ములుకులపోల్కిని = బాణములవలె, కీల్కొనన్ = (గ్రుచ్చుకొనగా) ఆర్తరవంబునన్ = దీనధ్వనితో = ఏడ్చుచు.

—♦ రత్నాంగి రాజుతో మొఱపెట్టుకొనుట ♦—

§చ. "పెనఁగినఁ బోవ నీక పసిబిడ్డఁడు వాఁ డఁట! యమ్మచెల్ల! కా
దనఁ దను నంట వచ్చెనఁట! తక్కినమాట లిఁ కేల చూచియున్

¶ పాఠాం.— 'యానెదవే నీవు దోసమనకిటు'; 'యానెదవే నేను దోసమన నఁట.'

$ శా. పా.—'పోలికఁ గీల్కొన.' ♦ 'గని యిట్లనియె.'

§ ఈ పద్యము శాస్త్రిప్రతిలోను - పూ. ము. నను గూడా 'మతకరి' అను (౬౨) పద్యమునకు పిమ్మట నున్నది. తంజ. ప్రతులం మూడింటిలోగూడా ఆ పద్యమునకు ముందే యున్నది. ముందుండుటయే యుచితమని సంభావణ సందర్భమువలన తెలియుచున్నది.

† వినియు నెఱుంగ మయ్య [1]యివి వింతలు; చెప్పెడివారు చెప్పినన్
వినియెడువారి కైనను వివేకము దా వలదా యొకింతయున్. ౬౧

టీక.— ఇవి వింతలు = ఇవి చాల క్రొత్తకథలు, మేము - చూచియున్ వినియు నెఱుంగము. చెప్పెడు...వలదా; (ఇది లోకోక్తి.)

క. మతకరిమాటలు చెవి నిడి
గతకల్మషుఁ బుణ్యచరితుఁ గారణజన్మున్
సుతుఁ దునుమఁ దగునె? ముద్దుల
రతనమ్ము నయో! యి దే దొరతనమ్ము నృపా? ౬౨

టీక.— మతకరి = మాయలాడియైన - చిత్రాంగియొక్క, మాటలు, చెవినిడి, కారణజన్మున్ = ఏదోయొక కారణముచేత నవతరించిన మహాపురుషుడును - ముద్దుల రతనమ్మున్ = రత్నమువంటివాడును, అయినసుతున్, తునుమఁదగునె? నృపా, ఇది యే దొరతనమ్ము = ఇదేమి ప్రభుత్వమయ్యా?

మ. తొలుతన్ రాజులుభోగకామినులయందున్ మోహితుల్ గారొ?యిం
పొలయన్ వారి కపారమైనధనమీరారో? యందుకే, యిట్లు పు
త్త్రుల దండింపఁగ నిచ్చు వారి విన మెందున్; నేఁడు చిత్రాంగి మం
దులు నీకుం దల కెక్కె. నొఁ బరవశాత్ముల్ గారె కామాతురుల్?

టీక.— ఇట్లు, దండింపఁగన్ - (భోగకామినులకు) పుత్త్రుల నిచ్చువారిన్ వినము. చిత్రాంగిఁ (పెట్టిన) మందులు, నీకు తలకెక్కినవి.—

మందులు పెట్టి వశపరుచుకొనుట లోకమున కలదని ప్రతీతి. వశ్యవిద్య అరువది నాలుగు కళలలో నొకటి. కృష్ణుడు తనకు వశవర్తియగుటకు సత్యభామ ద్రౌపదిని మంత్రౌషధముల నడిగినట్లు భారతమున కథయునుకలదు. (చూ. అరణ్య. 5—291; 292)

గీ. 'అత్త వాకట్టు మంత్రంబులడిగె నొకతె
విభుని జోకొట్టు మందులు వేఁడె నొకతె.' (శుక. 3—122)

---

† శా. పా.—'వినియు నెఱుంగమయ్య యివి. వింతలు...యొకింతయున్'

'ఇవి మేము వినియెరుగ'మనుటయు, 'వింతలు చెప్పెడివారు చెప్పినను విను వారికైనను వివేకమువలదా' అనుటయు సరికాదు.— 'చెప్పేవారు చెప్పినా వినేవారి కైనా వివేకమువద్దా' అనియే లోకోక్తి.

చ. 'అన విని భూవిభుండు నగి యానిది, చెప్పెడువారు చెప్పినన్
వినియెడువారి కించుక వివేకములేదె? శుకాగ్రగణ్య.' (విక్ర. 7-31)

ఉ. అక్కట చూడఁ జాల కటు లాకుటిలాలక మాయ వన్ని దు
ర్వ్యాకుల లు దెల్ప 'వాని † కిటువంటి గుణంబుల? నే నెఱుంగనా?
యెక్కడి $ మాట పొమ్మనక యీ వది నిక్కము చేసి, బిడ్డ ‡ న
య్యొక్కని * నేఁడు చంపఁగ నయో! దయమాలి తెగింపఁజెల్లునే?

టీక.— కుటిలాలక = వంకరలయిన ముంగురులుకల - చిత్రాంగి (అలకలు కుటిలములనుటచేత దాని బుద్ధియు కుటిలమేనని - సూచన). బిడ్డను - అయ్యొక్కనిన్ = ఆ ఒక్కకొడుకును.

క. ధరణీపతు లే యొకటియుఁ
బరికింపక యిట్టు లదయభావమున † వధిం
తురనేగద 'రాజ్యాన్తే
నరకం ధ్రువ'మ్మనిరి తొంటినయమార్గవిదుల్. ౯౫

టీక.— ధరణీపతులు - ఏయొకటియున్ పరికింపక=ఇతరమేమియు విచారింపక, ఇట్టులు=ఇదిగో, యీ విధముగానే, అదయభావమునన్ = కటికి మనసుతో, వధియింతురు = చంపుదురు - అనేగదా, నయమార్గవిదుల్ = నీతిశాస్త్రము నెరిగినవారు, రాజ్యాన్తే నరకంధ్రువమ్ = రాజ్యాంతమునందు నరకము తప్పదు అనిరి.

చ. 'చలమునఁ *జెప్పుమాటలు నిజంబని, (a) కానక కన్నపట్టి, ని
ర్మలు, వధియించె నెంతదయమాలినవాఁ' డని లోకులాడరే?

---

† పాఠాం.— 'కటువంటి' $ 'సుద్ది' ‡ 'నిన్నొక్కని' * 'నేఁడయోదయు నయో' (ఈ పాఠమున 'నేఁడు, అయోదయున్ - శుభోదయము కలవానిని' అని యర్థము.)

† శా. పా.— 'ఘటియింతురె? యేఁగదె!' (ఇది పూ. ము. పా.)

నరకమునకు హేతువు 'వధియించుట' గాని, ఇతరకార్యములను 'పరికింపక - ఘటియించుట' కాదు. ఘటియింతురె? యను ప్రశ్నతో 'యేఁగదె' అను ఆశ్చర్యమున కన్వయము కుదురదు. కాబట్టి శా. పా. సరియైనది కాదు. 'వధియింతురనే కద' అను పాఠము తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను ఉన్నది.

* పాఠాం.— 'జంతమాటలె'

(a) శా. పా.— 'నిజంబని, కానక, కన్నపట్టి'

'కానక - కన్నపట్టి' అను విభాగము నీరసము. 'కానకకన్న - పట్టి' అనుట సరసము. 'కానకకన్న' జాతీయము.—

వలపున స్త్రీలబుద్ధి వినువా రొక రేఁ గడతేరినట్టివా
రలు గలరా? వివేకము (b) తెఱంగిటు లయ్యె ని దేల వల్లభా?౬౬

టీక.— కానక కన్నపట్టిన్ = లేక లేక కలిగిన కొడుకును, కడతేరినట్టి వారలు = బాగుపడినవారు, వల్లభా = నాథా, వివేకము తెఱంగు - ఇటులయ్యెను- ఇదేల = నీ తెలివియంతయు తుదకిట్లు పరిణమించిన దేమి?

స్త్రీబుద్ధి ఆపత్కారణమని నీతివాక్యము.—

"ఆత్మబుద్ధి స్సుఖాయైవ, గురుబుద్ధిర్విశేషతః
పరబుద్ధి ర్వినాశాయ, స్త్రీబుద్ధిః ప్రళయాంవహః."

ఉ. ఇచ్చక [1]మాడునట్టి వెలయింతుల నెందఱనే గడించుకో
వచ్చుఁ, గుమారుఁ [2]డట్టిగుణవంతుఁడు గల్గఁ, డెఱుఁగఁ జెప్పితిన్;
మచ్చర మేల? యింక నయినన్ విడిపింపఁ[3]గదయ్య"యంచు లో,
హెచ్చిన నెంజిలి న్మగువ యెమ్ములు చిల్లులువోవ నాడినన్. ౬౭

టీక.— ఎమ్ములు చిల్లులువోవన్ = మాటలునాటుకొని ఎముకలుగూడా తూట్లు పడునట్లు = తీవ్రముగా.

---

(1) 'ఇప్పుడే నళినంబుగానక కానకకన్న యిక్కన్యన్' (మను. 5—33.) 'కానకకన్న యిక్కన్యన్ = లేకలేక కనుకొన్న యీచిన్నదాన్ని' (జూ. టీ.)

(2) "కానకకన్న సంతానంబు కావున,
కానకకన్న సంతానమయ్యె." (రామాభ్యు. 5—12.)

(3) "అని శిశువుం గనుంగొనుచు, నన్నయిదేమిర? యేమి తప్పురా?
కనుఁగొనకుండ మావలన, కానక కానక గొడ్డువీఁగి కాం
చిన తనయుండ వీవు."
(పరమ. 2-174.)

(4) "కానక కానక కన్నకుమారుఁ, గానరేయనుచు నక్కానలోపలను."
(బా. శం. సారంగ. పు. 112)

(b) శా. పా.— 'కరంబిటులయ్యె.' (ఇది పూ. ము. పా) 'తెఱంగు' తంజ. పా. ఉచితతరము.

1 శా. పా.— 'మాడనిట్టి' (ఇది పూ. ము. పా.) 'మాడునట్టి' తంజ. పా.

2 శా. పా.— 'డిట్టి' (ఇది పూ. ము. పా.) 'డట్టి' తంజ. పా.

3 శా. పా.— 'రాదె' (ఇది పూ. ము. పా.) 'గదయ్య' తంజ. పా.

గీ. మదిని ద్వేషంబు కోపంబు మల్లడిగొన
నిలువ కట రాగ మతనికన్నుల వసించెఁ,
గటుమరలఁ జేరె నపు డనుకంపమహిమ,
చనునె దుర్జనసంగతి సాధువులకు? ౬౮

టీక.—మదిని = మనస్సునందు, ద్వేషంబు = విరోధభావము, కోపంబు, మల్లడిగొనఁగ = పెనగొనగా (= అతిశయింపగా), రాగము = (భార్యాపుత్రులమీది) యనురాగము, (ఎఱ్ఱదనము. అని, అర్థాం.) అట నిలువక = ఆ మనసులో నుండక, అతని = రాజుయొక్క, కన్నులఁ, వసించెను = చేరెను, అనుకంప = (భార్యాపుత్రులనుగూర్చిన) కనికరముయొక్క, (కంపించుటయొక్క, అని, అర్థాం.) మహిమ = అతిశయము, కటు మరలఁ = చెక్కిళ్ళమీది భాగములయందు, చేరెను. ('హనువు కటుమరయంచనఁగా నొప్పు' ఆం. భా. 2-143.) సాధువులకుఁ = మంచివారికి, దుర్జనసంగతి = దుష్టులతోడి పొత్తు. చనునె = తగునా?

‡ రాజు, భార్యాపుత్రులమీది యనురాగమును వదలి ద్వేషమును వహించి, కన్నులెఱ్ఱజేసి చూచెననియు, కనికరమునుమాని, క్రోధమునుపూని, కటములదర కఠినముగా భాషించెననియు, తాత్పర్యము.

ఉ. ఏనటు వేఁటఁ బోవఁ గని, [1] యిందులకుఁ బెళు కావగింజయం
తైనను లేక, చేయ నగునా తగునా యన, [2] కింత సేసెనే!
[3] వానికిఁగా వహించుకొని వచ్చితివా యతివా? కులోద్వహుం
డౌ [4] నఁట! బుద్ధి దానెఱుఁగఁ డంద మె? యంద మె యిట్టిచందముల్?

‡ పూ. టీ.—'ద్వేషకోపములు దుష్టములనియు, రాగానుకంపలు సాధువులనియు, ద్వేషము రాగమును తఱిమెననియు, కోపము కనికరమును తఱిమెననియు, భా.'

దుష్టులు తఱుమువఱకును వారి ౦ంటుకొని పడియుండు సాధువు లవివేకులు. రాగానుకంపలు ద్వేషకోపములతోడి సంగతి తగదని గ్రహించి తమంతటతామే వెలుపలికి వచ్చినవిగాని, తఱుముటచేత రాలేదు. కావున, పూ. టీ. భావము సరియైనది కాదు.

1 పాఠాం.—'యిందళుకుం యళుకు' 2 'కింత సేలాఁగా' 3 'వానికిసై' 4 'నపు.'

టీక.— బెళుకు = జంకు; వహించుకొని = పైనవేసికొని (జాతీయోక్తి.) కులోద్వహుఁడు = కులమునుద్ధరించువాడు, ఎఱుఁగఁడందమె = ఎరుగనివాడందామా! ఇట్టిచందములే = ఇటువంటివర్తనలు, అందమె = తగినవేనా!

చ. అది మటుమాయలాఁడి యని యంటివిగా; యొకనాఁడు రానివాఁ
డదురుగడం దదీయనిలయంబున కేటికి వచ్చె? నైన నిం
పొదవిన † ప్రేమ నేనచట నుండఁగ వచ్చెనె వాఁడు? పోవ ని
మ్మదియు, నిజాంశుకంబు $ తగు లాటకుఁ గారణమేమి? దెల్పుమా.

టీక.— నిజాంశుకము = ఆతనివస్త్రము, తగులాటకున్ = అచోటుచిక్కుటకు.

క. జనపతి యోా లని బిడ్డని
యనుఁగుంజుట్ట మని చూడ నగునే యెందున్
దునియలుగ నాజ్ఞ వెట్టక
నెనరున? మఱి సేయరానినేరము సేయన్. ౨౦

చ. అనియొకయించుకైనఁ దనకాస్పద మీాకతఁడాడజూచి, మా
నిని యిటు గూడ వానిపయి[1]నేకద నేరమి మోపఁ జేసితో
జనవర, నిక్కమౌ నవును [2]సభ్యయు నీప్రియురాలె, వాఁడె దు
ర్జనుఁడు; వెదుళ్లపందిరియు రాజులమాటలు [3]చిక్కనౌఁగదా. ౨౧

టీక.— ఆస్పదమీాయక = సందియ్యక; నీప్రియురాలె, సభ్యయున్ = యోగ్యురాలున్నూ, వాఁడె = నాకుమారుడె, దుర్జనుఁడు. ఔనవును (ఎంత చక్కగా గ్రహించితివయ్యా! అనిచెప్పుట.) వెదుళ్ళ పందిరియున్ - రాజులమాటలు - చిక్కన - ఔఁగదా (ఇది లోకోక్తి.) వెదుళ్ళపందిరి సందులేక చిక్కగా నుండుననియు, రాజుల మాటలు వివాదమున కెడమీాయక బిగింపు కలిగియుండుననియు, భా.

† శా. పా.— 'ప్రేమచే నచటు' - $ పాఠాం.— 'గుఱుతౌటకు'.

1 శా. పా.— 'నేరమి యూరక మోపఁజేసితో.' (ఇది పూ. ము. పా.) అసాధువు.

2 పాఠాం.— 'సబ్బిణి' ఈపాఠము, తంజ. ప్రతులు నాల్గింటిలో నున్నది నాకర్థము కాలేదు.

3 శా. పా.— 'నిక్కమౌఁగదా.' (ఇది పూ. ము. పా.)

'వెదుళ్ళపందిరి - రాజులమాటలు - నిక్కమౌనుగదా' అంటే అర్థమేమో పూ. టీ. కర్తలు సెలవీయలేదు. 'చిక్కనౌఁగదా'అని తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను.

చ. అడవుల కేఁగి యాకలము లైన భుజించెద మయ్య, దీమసం
†బెడలఁగ దూరదేశముల కేనియుఁ బోయెదమయ్య కోడలుం
గొడుకును నేను, రాచసిరికూటము లప్పుడె వచ్చె మాకుఁ, జా;
‡లిఁక విడువుఁ డనంగదయ్య $ నవవిభ్రమమోహన కోమలాంగునిన్.

టీక.— దీమసంబు - ఎడలఁగన్ = మాకుగల గౌరవమంతయు నశింపగా,— రాచసిరికూటములు = రాజ్యలక్ష్మితోడి సంబంధములు, మాకు - అప్పుడె వచ్చెన్ = మాకు యిప్పటికే ముట్టినవి. చాలును. (ఇది వెక్కసపుమాట) నవ...గునిన్.— నూతనములయిన శృంగార విలాసములచేత మనోహరమును, సుకుమారమును నయిన శరీరము గల, కుమారుని, విడువుఁడు - అనంగదయ్య = విడిచిపెట్టండిరా - అనవయ్య.

గీ. అని యపుడు నిల్పరానిమోహంబుకతనఁ
దనదుప్రాణేశ్వరుని పదద్వయముమీఁద
వేగ తా నడ్డపడి యైన వేఁడుకొనెద
గాక యని చేరఁ జనుదెంచు [1]కదలెటింగి. ౭౪

టీక.— చేరఁ జనుదెంచు, కదలు = ప్రయత్నము.

శా. 'నామీఁ దానసుమీ మతేమి యనిన, న్మ్రాణాడఁగా వచ్చినన్;
వామాక్షీ, యతిఘోరపాతకునిఁ గావం జెల్లునా వాని? నీ
వేమేఁ జెప్పిన వింటిఁ గాని, విన నే నీమాట పో పొమ్మనెన్
మోమోటించుక లేక; యెంత కఠినాత్ముల్ రాజు లూహింపఁగన్.

టీక.— నామీఁద + ఆన = నామీద ఒట్టు, మోమోటు = మొగమోటుమి.

---

† పాఠాం.— 'బెడలకమారు' ‡ 'విడువుమనంగదయ్య' $ 'విభ్రమకోమల మోహనాంగునిన్'; - 'కోమల పల్లవాంగునిన్.'

[1] శా. పా.— 'కడఁకరెటిఁగి' (ఇది పూ. ము. పా.)

తంజ. తాళ్ప్రతులు మూడింటిలో 'కదలెటింగి' అని యున్నది. 'కదలు' తప్పనుకొని సంస్కర్తలెవరో పూ. ము. నసే 'కడక' అని సవరించినారు. సవరింప నక్కరలేదు. 'కదలు' అన్నను 'కడక' (= యత్నము) యే. (చూ. శ. ర.) 'కదలు' అనగా, కదలిక = కదలుటకు చేయుయత్నము.

ద్వి.— "కదిసి పట్టఁగవచ్చు కదలు వీక్షించి." (నవ. పు. 46.)
గీ.— "పండ్లు వేర్వాసికదలు చూపకయు మున్న." (కాశీ. 3—84.)

గీ. అనిన గజయాన [1] పతియాన నతిభయాన
క క్రియానల దహ్యమాన క్రమగతి
యాన, గజగజ వడఁకి శయాన తత్ప్రి
యాననము గని తాల్మి నయాన నపుడు. ౭౬

టీక.— అనినన్ = ఆత డట్లనగా, గజయాన = ఆరత్నాంగి, పతియానన్ = భర్తపెట్టిన యొట్టుచేత, అతిభయానకక్రియా = మిక్కిలి భయంకరమైన పుత్రదండన క్రియ యనెడు, అనల = అగ్నిచేత, దహ్యమానక్రమగతి = దహింపబడుచున్న విధము, ఆనన్=తన్నలముకొనగా, - గజగజవడఁకి, శయాన=పండుకొనియున్న, తత్ ప్రియ + ఆననము = ఆభర్తయొక్క ముఖమును, కని. తాల్మిన్ = ఓర్పుతోను, నయానన్ = వినయముతోను, (అవ. అన్వ)

క. మనసు నిలుపఁ జాలక కడు
పునఁ బుట్టినదోసమునకుఁ బొగులుచు వేఁడం
జను దేర [1]నాన వెట్టితి;
పని లేదిఁక వానిప్రాఁతఫల మిటు లుండెన్. ౭౭

---

[1] శా. పా.— 'పతియాన కతి భయాన, కక్రియానలధాయ్యానయక్రమగతి.' (ఇది పూ. ము. పా.) ఇందుకు పూ. టీ. ఇట్లున్నది.—

పతియానకున్ = భర్తయొక్క (భర్తపెట్టిన) యొట్టునకు, అతిభయానక = మిక్కిలి ఘోరమయిన - క్రియా = పుత్త్రదండన కర్మయనెడు - క్రియా = ఆభిచారిక కర్మయొక్క - ధాయ్యా = ప్రజ్వలనఋక్కుయొక్క - నయక్రమ = నీతి - ప్రాప్తి యొక్క - గతి = విధము - ఆనన్ = తాఁకఁగా - వైరులప్రాణమును హరించుటకై కావించు నాభిచారికహోమాగ్నిని ధాయ్యయను ఋక్కు ఎట్లు ప్రజ్వరిల్లం జేయునో ఆవిధముగా రత్నాంగియొక్క పుత్త్రదండన దుఃఖమును తేనియాన మంటలుమండించె నని భా.

'పుత్రదండన కర్మ యనెడు - ఆభిచారికర్మయొక్క - ప్రజ్వలన ఋక్కు యొక్క - నీతిప్రాప్తియొక్క - విధము - తాఁకఁగా' అను అర్థక్రమము చాలా దురవగాహముగాను - హఠాదాకృష్టముగాను, ఉండుటచేతను, 'దహ్యమాన' అను సుఖమైన పాఠము మద. తాళ - ప్రతులలో లభించుట చేతను నేనా పాఠమునే గ్రహించినాను.

[1] శా. పా.—'ఆనఁ బెట్టితి'

ఈ పాఠము ప్రకారము 'ఆనన్ = ఆనునట్లు - పెట్టితివి' అనియేగాని 'ఒట్టు పెట్టితివి' అను అర్థమేర్పడదు. 'ఒట్టుపెట్టు' - అను అర్థమున 'ఆనవెట్టు - ఆనపెట్టు'

టీక.—కడుపునఁబుట్టిన దోసమునకున్ = నాకు కుమారుడుగా పుట్టిన కారణమున, (అట్టి యుత్తముడు నావంటి నిర్భాగ్యురాలి కడుపున పుట్టుట దోషమయినది - అని రాజును తాకనాడుట.) పొగులుచున్ = దుఃఖించుచు, వేఁడన్ చను దేరన్, ఆనవెట్టితి = దగ్గరికే రావలదని ఒట్టుపెట్టితివి. ఇఁక (చింతింపవలసిన) పనిలేదు.

క. అని చాల ఖిన్నురాలై
మనమునఁ [1]దెర వేయఁ బుత్త్రమమతాంబుధి, ని
ల్చినచోట నిలువ సైఁపక
వనితామణి నగరు వెడలి వచ్చుచు నంతన్. ४७

టీక.— ఖిన్నురాలై = ఖేదమును పొందినదై, మనమునన్, † పుత్త్రమమతాంబుధి = పుత్త్రప్రేమయను సముద్రము, తెరవేయన్ = ఉప్పొంగగా, నిల్చినచోట నిలువన్ - సైఁపక = సహింపక.

ఆనవొడుచు - ఆనపొడుచు; ఆనయిడు' అనియే కాని, ఆనను బెట్టు - ఆనంబెట్టు - ఆనఁబెట్టు; ఆనంబొడుచు; ఆననిడు - ఇత్యాదిరూపములు లేవు.—'ఆనవెట్టితి' అనియే తంజ. పా.

(1) "ఆన - పొడుచుట To lay a ban or protest, so as to check proceedings." (బ్రౌను.)

(2) "పొడుచు = (ఆన) పెట్టు. '...దొంగలానవొడిచినఁ గోకల్ విడుతురే. కళా. 3, ఆ." (శ. ర.)

N. B. సూ. ని. లో 'దొంగలానఁబొడిచిన' అని ముద్రితమైనది. ప్రమాదము'

(3) "అంగజుఁ డానవెట్టి కదియంగుతిప్రా సెననంగ." (మను. 2-32.)

(4) "గగనస్థలభ్రమద్గ్రహచంద్ర సూర్యులఁ
బో నీకుమంచు బిట్టానపెట్టి." (ప్రబోధ. 3-38.)

(5) "నిలువకటుపోవుచున్నా
రలికుంతల చెలులనేల యానపొడిచెదే." (ప్ర. ప్ర. 5-39.)

1 పాఠాం.— 'దెఱవయును'— 'వెరవేది.'

† పూ. టీ.— 'పుత్త్రమమతాంబుధి = సుతుని (పై) ప్రేమయను సముద్రము. మనమునన్ తెరవేయన్ = ఏమియుం దోఁపకుండునట్లు మనస్సునం గప్పఁగా'.—

సముద్రమొక్క తెర (గుడ్డ) ను కప్పినదనుట ఉచితముగా నాకు తోపలేదు. సముద్రమునకు - అనువంగిరెయియుండు 'తెర' అల యగును గాని 'తెరగుడ్డ' కాదు.

ఆ. వె. భామలార రండు నాముద్దుతనయుండు
వేఁడి? వేఁడి? యనుచు వేఁడి వేఁడి,
వేఁడి వేఁడినీరు వెడఁదకాటుకకంటి
కొలుకులందఁ మాటి కొలుకుచుండ. ౭౯

టీక.— నాముద్దుతనయుండు, వేఁడి - వేఁడి = ఏఁడి? ఏఁడి? అనుచు, (వేఁడి= ఏఁడి. చూ. ప్రౌఢ. శబ్ద. 53.) వేఁడివేఁడి = ప్రార్థించి, ప్రార్థించి, వేఁడి వేఁడినీరు = వెచ్చవెచ్చని కన్నీరు, వెడఁద = విశాలములయిన, కాటుక కంటి కొలఁకుల - అందన్ = కాటుకచే అలంకృతములైన కనుకొలుకులకడనుండి, మాటికిన్ = తేపతేపకును, ఒలుకుచుండఁగా = కారుచుండఁగా.

వేఁడి కన్నీరు = దుఃఖాశ్రువులు. ఆనందాశ్రువులు శీతలములు; దుఃఖాశ్రువులు ఉష్ణములు.—

"ఆనందజ శ్శోకజ మశ్రుబాష్ప
స్తయో రశీతం శిశిరో బిభేద,
గంగాసరయ్వోర్జల ముష్ణ తప్తం
హిమాద్రి నిష్యంద ఇవావతీర్ణః." (రఘు. 14-3.)

'తెర' వేయుటకు 'మమత' యే చాలియుండఁగా మమతను అంబుధిగా రూపించుటలో సారస్యమేమి? మమత యను అంబుధి ఉప్పొంగుటచేతనే మనస్సు - అల్లకల్లోలమై ఆ యిల్లాలు నిలిచినచోట నిలువజాలక పోయినది.— అనుట యుక్తి యుక్తము.

తెర = అల, అనుటకు—

(1) "అలయనంగఁ దెర యనంగను వీచిపరఁగును" (ఆం. భా. 1–154.)

(2) "తెరలెత్తి సప్తసాగరములుఁ బొరలంగ
వరుణుండు గొండిలి పరిభవింప" — (ఉ. హరి.)

(3) "కొప్పు మొగంబు నట్టుచనుగొండలుఁ దోఁప, లతాంగిపోలెఁ జె
ల్వొప్పతిలన్ సుధారస పయోనిధి పెందెరఁబుట్టు నిందిరన్."
(మను - 5–80.)

(4) "అని రూపకళలు చూపటు
గొనియాడఁగఁ బేరటాంౘ్రడు గొందటు తెరవం
చినఁ జూచె నతివ నర్తనుఁ
డనురాగాంబుధి తటాన నటు తెరయెత్తన్" (విజయ - 2–19.)

(ఈపద్యమునకు శాస్త్రిగారు ప్రకటించిన టీకలో చాలా ప్రమాదములున్నవి.)

చ. వల దని మీరలైన [1]నొకవాల్ దెలుపం గదరయ్య; యాలిమా
టలు విని యన్నఁబట్టి నకటా! తెగటార్తురె? యంచు నామె పె
ద్దలఁ గని పుత్త్రిమోహమున దైన్యపడెం గడు; 'రాజు మొత్తఁగా
నల మొగసాలకు [2]న్మొఱ యఁ'టన్నది నిక్కముగాఁగ నయ్యెడన్.

టీక.— ఒకవాల్ = ఒకపర్యాయము. 'మొగుడుకొడితే మొగసాలకు మొఱ' అని సామెత. ప్రకృతమున మగడే - కొట్టుటయు, (= తిరస్కరించుటయు) మొగసాల పెద్దలకే మొఱపెట్టుటయు, ప్రవృత్తమగుట విశేషము.—

మ. తొలఁగం ద్రోయఁగ రాక మూఁక లయి వీథు ల్నిండి యున్నమ్మలో
క్కలు తన్నుంగని [1] పైనపైన పడుచుం గన్నీళ్ళతో వెంట రాఁ

---

[1] శా. పా.— 'ఒకపాల్' (ఇది గుజిలీ, పా.)

చెప్పవలసినది సమగ్రముగాచెప్పక 'ఒక్కపాలు' మాత్రమేచెప్పి యేమి ప్రయోజనము? 'ఒకవాల్' అని, తంజ. పా.

'వాలు = పర్యాయము' అని శ. ర. లో లేదుగాని లోకవ్యవహారమున నున్నది.

ఉ.— 'గడ్డి ఒకవాలు మెదిగినది.'— 'అక్కడి కొకవాలు పోయి రావలెను.' ఇరువాలు దున్నినచేను.— ఇత్యాది. బ్రౌనుదొర 'ఇరువాలుదున్నట అంటే అడ్డము దిగటముగా రెండుసాళ్లు దున్నట అంటారు.' అని లోకవ్యవహారమును చూపి చెప్పినాడు.

కాబట్టి 'ఒకపాల్' అనుటతప్పు; 'ఒకవాల్' అనుట ఒప్పు.

[2] శా. పా.— 'మొర.'

గుజిలీపుస్తకములో 'మొర' లఘురేఫముతో నున్నది. దానినిబట్టి 'వేదం' వారును, వారినినమ్మి 'వావిళ్ల'వారును, వారివెంటనే తుదకు 'కొండపల్లి' వారున్ను లఘురేఫముగానే ముద్రించినారు. పెద్ద పొరపాటు.

(a) "మొఱలుపెట్టుట మొఱ మోఱయుట...ఆదిగాఁగ, హ్రస్వముల మీఁద బండిరా లొప్పుచుండు." (అప్పకవీయము. 2–197)

(b) "మొఱయు మొఱ మొఱలాడుట మొఱకవెలితి
మొఱసుటయును బండిరాలు సముద్రతూణ."

సర్వ. ల. సా. సం. 3–116.

1 పాఠాం.— 'పెలపెల' ఈ పాఠము తంజ. ప్రతుల నాల్గింటిలో నున్నది. 'పైన పైన' అనురూపము బా. వ్యా. తత్స ౬౮. ప్రకారము తప్పయినను లోకవ్యవహారమున రూఢికెక్కి యున్నది.

జెలికత్తెల్ మును[2] గల్గ మార్గము బయల్వెడలి రత్నాంగి గా
దిలి గారాబుఁ గుమారుఁ డున్నకడ కేతెంచెన్, నితాంతవ్యథన్. ౮౧

టీక.— మునుకల్గన్ = ముందుగా, నితాంతవ్యథన్ = విస్తారమైన దుఃఖముతో.

సీ. సుతుఁ డట్టివాఁడు గాఁ, డతివమాటల కేమి?
[1]యని తాళఁ డాయె రా జనెడివారు,
నెవ్వరిమన మెవ్వఁ డెఱుఁగు నన్నము పున్నె
మును దేవుఁడె యెఱుంగు ననెడివారు,
[2]విభుఁడు ధర్మాధర్మ విధము కానక చేసె
హా! యెంత యన్యాయ మనెడివారు,
స్వామి! యయో పగవారికి నిటువంటి
యాపద రావల దనెడువారుఁ,
గీ. గపట మెఱుఁగవు, గోలవుఁ గదర యన్న,
యెట్లు వచ్చెర నీకు నేఁ డిట్టిపాటు
లనుచు సారంగధరుఁ జూచి యమ్మలక్క
లపుడు [3] కన్నీరు గలవారు, నయిరి పురిని. ౮౨

టీక.— తాళఁడాయెన్ = నిదానించక పోయెను.

సీ. ఉపకారమే కాని యపకార † మెప్డుఁ ద
లంచఁ డయో యెంతమంచివాఁడు,
మనసు చూత మటంచుఁ దను నే మనిన నవ్వుఁ
గాని కోప మొకింత లేనివాఁడు,

---

[2] శా. పా.— 'మును గల్గు మార్గము' (ఇది పూ. ము. పా.) అసాధువు. 'మును గల్గ' తంజ. పా. 'మును కలుగన్ = ముందుగా' అనుటకు.—

క. 'మునుకలు గంగానదిలో
నోసరించుటకన్న భాగ్యమున్నదె యనుచున్
మును కలుగంగా దిగి.'

(విజయ. 1-120.)

† పాఠాం.— 'మెప్పాడు, దలఁపఁడయో యెంత ధర్మపరుఁడు.'

మదిలోన నెవరి కెయ్యది యిష్ట మది యట్ల
* యలరించునుచితజ్ఞుఁ డైనవాఁడు,
భువిఁ గలఁడా యికఁ బుట్టెడు పెరిఁగెడు
వారిలో మఱి యిటువంటివాఁడు,
ఆ.వె. పరమసాధు వనుచుఁ బలుమాఱు సారంగ
ధరునిగుణము లెల్లఁ దలఁచి తలఁచి,
పౌరజనము లెల్లఁ బసిబిడ్డలాదిగా
వగచి కస్తిపడనివారు లేరు. ౧౩

—: రత్నాంగి కుమారునిజూచి దుఃఖించుట :—

గీ. జిత్తులకుఁ డెంకి యగు నింద్రజిత్తుచేత
నల యురగపాశబద్ధుఁ డై యలయునట్టి
రాముతోడన మిగుల గారాముతోడఁ
బెంచిన కుమారుఁ గాంచి పెం పెంచి కనలి. ౧౪

టీక.—జిత్తులకుక్, డెంకి = నివాసస్థానము, ఉరగపాశబద్ధుఁడై = నాగపాశములచేత కట్టుబడి, అలయునట్టి = బాధపడుచున్న ‡ రాముతోడక్ = రామునకు జతయోయున్నట్లున్నవాడును, తాను, మిగుల, గారాముతోడక్ = ప్రేమతో, పెంచినవాడును, అయిన - కుమారుక్, కాంచి = చూచి, పెంపెంచి = అతని గుణోద్దాత్తతను తలచికొని; కనలి = కోపించి (అవతలికి అన్వయము.)

---

*శా. పా —(అట్ల)—'నలరించు.' (ఇది పూ. ము. పా.)

'అట్లక్' అని ద్రుతాంతముచేయుట తప్పు. అట్లు+అ = అట్ల, అట్లు+ఎ = అట్లె; కళలుగాని ద్రుతప్రకృతికములు కావు. 'ఎ. ఏ- అ, అను నవధారణార్థకంబులు కళలు. (బా. సంజ్ఞా. 13. వ్యాఖ్య.) 'అట్లయలరించు.' 'అట్లెయలరించు' అనియే వ్రాత ప్రతులపాఠములు.

‡ పూ. టీ.— 'రాముతోడు అనక్ = లక్ష్మణుఁడో అనునట్లుగా.'

రాముని వదలి లక్ష్మణుని చెప్పుటలో సారస్యమేమి? పూ. ము. నను, తంజ. వ్రాతప్రతులలో కొన్నింటను 'రాముఁడోయన' అను పాఠమే యున్నది. "నలినింద్రజిత్తుండు నాగపాశముల - బలిమిఁ గట్టిన రామభద్రుని పగిది" (నవ. పుట. 70.) అనియే మూలముకూడా. కాబట్టి, పూ. టీ. సరియైనది కాదు.

ఇంద్రజిత్తుతోడి యుద్ధమున రామలక్ష్మణులు నాగపాశములచే బద్ధులైనారని రామాయణకథ. (యుద్ధ. 45 సర్గ. 8-9.)

మ. అపు డమ్మానిని 'యెంత సేసితివె చిత్రాంగి' యటంచుఁ జోకా
రపుఁగేల్దమ్ముల నగ్రకుంతల తటీ రాకా నిశాకాలశ
శ్యుప [1]మాస్యంబటు మోఁదికొంచు సుతుపై నుద్బాష్పయై వ్రాలెనం
దుపకంఠ క్షితి బద్ధ తర్ణక [2]లిలిక్షోద్రిక్త ధేనుక్రియన్. ౧౫౧

టీక.— అగ్ర...బు.— అగ్రకుంతలతటీ = ముంగురుల ప్రదేశమనెడు, రాకా నిశాకాల = పూర్ణిమారాత్రికి, (శశి + ఉపమ) శశ్యుపమ = చంద్రునివంటిదైన, అస్యంబు = మొగమును (ముంగురులతావు - (అనగా తలకట్టు) నిశాకాలమువలె నలుపనియు, ముఖము పూర్ణిమాచంద్రునివలె తేజస్వంతమనియు, భా.) చోకారపుఁకేల్దమ్ములన్ = సుకుమారములును పద్మములవంటివియు నైన హస్తములతో, మోఁదికొంచున్ = బాదుకొనుచు, ఉద్బాష్పయై = ఉప్పొంగుచున్న కన్నీరు కలదై, ఉప...క్రియన్. - ఉపకంఠక్షితి = సమీపప్రదేశమున, బద్ధ = కట్టివేయబడిన, తర్ణక = దూడను, లిలిక్షా = నాకవలెననెడి తమకముచేత, ఉద్రిక్త = ఎసరేగిన, ధేనుక్రియన్ = ఆవువలె, సుతుపైన్ = కుమారునిమీద, వ్రాలెన్ = పడెను.

---

[1] శా. పా.— 'ఆస్యంబున' (ఇది పూ. ము. పా.) 'ఆస్యంబునన్ = మొగంబున' అని, పూ. టీ.—

ఆమె మోదుకొన్నది మొగమునేగాని మొగమునందు కాదు. 'మొగంబటు' అని, తంజ. పా. "ముందలయును మొగంబును మోదుకొనుచు" అని మూలము (నవ. పు. 71.)

[2] శా. పా.— 'దిదృక్షోద్రిక్త' ('సమీపభూమియందు కట్టఁబడిన దూడను చూడఁగోర్కిచేత రేసిన యావువలె.' అని పూ. టీ.)

'దిదృక్ష' యనగా దర్శనేచ్ఛ = చూడవలయుననెడి కోరిక. 'చూడన్ - కోర్కి' అని వ్యస్తముగా చెప్పుట సరికాదు.

దూడ సమీపముననే కట్టివేయబడియున్నందున ఆవుకు కనబడుచునేయుండును. కనబడుచున్న వస్తువునందు 'దిదృక్ష' కలుగు ననుట సరికాదు. 'లిలిక్షోద్రిక్త' అని, తంజ. పా. 'లిలిక్ష' యనగా 'నాకవలెననుకోర్కి'. సమీపముననున్నను - నాకుట కందనంత దూరముననున్నదనియు, అందువల్ల 'లిలిక్ష' కలిగినదనియు, చెప్పుట సమంజసము. కావున 'దిదృక్ష' పాఠము అసాధువు. 'లిలిక్షోద్రిక్త' అన్న తంజ. పా. సాధువు.

'ధేనుక్రియ'.— క్రియ, భంగి, భాతి, మొదలగు కొన్ని పదములు సంస్కృతమున ఇవార్థకములు కాకపోయినను తెనుగున ఇవార్థమున సిద్ధసమాఘటితములై క్వాచిత్కముగా కనబడుచున్నవి.

(a) "నాకవాసులు నీవ వహ్నిఁ దనర్చు కేతుతతిక్రియన్." (భాగ. 8-168)

(b) "అమరతొడవుల వజ్రాంశు లంచపిండు
కరణి, హరినీలములఁ బేర్చుకాంతి యళుల
పగిది, మాణిక్యరుచి పద్మభంగి, మెఱయ." (భా. భీష్మ. 1-96)

(c) "చంద్ర పరిమ న్నిరుద్ధ నీరరుహముకుళభాతి." (పాండు. 1-206.)

ఏమయినను, ఈప్రయోగములనుచూచి, 'రామక్రియ,' 'సీతాభంగి' 'మద్భాతి' (= నావలె) ఇత్యాది రచనలు చేయుట సరికాదు.

ఉ. రంగ దపార మోహ జలరాశి మునింగి రహిం దొరంగి ర
త్నాంగి యొకింతసేపటికి. హా! సుకుమార, కుమార, నేఁడు చి
త్రాంగికి నప్పగించుకొఱకా [1] నవమాసములున్ [2] భరించి వే
డ్కంగని నిన్నుఁగూరిమి గడల్కొన † గోమున నెత్తి పెంచుటల్!

టీక.— రంగత్ = ప్రకాశించుచున్నట్టియు, అపార = అవతలిదరిలేనిదియు నైన, మోహజలరాశిన్=పుత్రమోహమను సముద్రములో- మునింగి, రహిన్ తొరంగి= సొంపుచెడి,—నవమాసములున్ భరించి = తొమ్మిదినెలలును మోసి, కూరిమి = ప్రేమ, కడల్కొనన్ = తరంగితముకాగా = అగ్గలింపగా, గోమునన్=గారాబముతో.

సీ. బహుభూషణధురీణ బాహువల్లరులకా
కటికుముప్పిరిత్రాళ్ళ విఱిచికట్లు?
మృగమద శ్రీగంధ మిళితదేహమునకా
గాటంపుఁ § పెంధూళి కప్పడములు?
శిబికావతంస రాజిత పదాబ్జములకా
యీడుపుత్రొక్కుపా కెల్లిదములు?

1. శా. పా. 'నవమానములున్' (నవమాసములున్' పూము. తంజ. పా.)
2 పాఠాం.— 'ధరించి' † 'ఱొమ్మున'.
§ శా. పా— 'గొంధూళి' (ఇది పూ. ము. పా.) 'పెందూళి' తంజ. పా.

జాతి చంపక దామ పీత కేశములకా
యట్టిట్టు జీరాడు నచ్చికములు?
గీ. నెండకన్నను ‡వానకన్నెఱుఁగకున్న
పుట్టుభోగికి నయ్యోఁబో యిట్టివెతలు;
కడుపు దరికొనదా ‖ నిన్నుగన్నయపుడె?
యన్న యెటు లోర్తురా నను గన్నతండ్రి! ౮౭

టీక.— బహు...రులకా = అనేకాభరణములను ధరించినవియు - లేదీగెలవలె సుకుమారములును - అయిన చేతులకా, కఱకు...కట్టు = ముప్పిరితో పేనిన బిరుసు త్రాళ్ళతో విరిచి కట్టివేయుటలు?— మృగ...మునకా = కస్తూరి - చందనము, పూసికొను శరీరమునకా, గాటంపు...డములు = దట్టముగా దుమ్ము కప్పుకొనుట;— శిబికా...బ్జములకా = మేలయిన మేనాలయందు ప్రకాశించిన పాదకమలములకా, ఈడుపు...దములు = పడవేసి లాగుటచేత కలిగిన తొట్రుపాటువలని పోళ్ళన?— జాతి...ములకా = జాజిపూల - సంపెగపూల - మాలలతో, కూడియుండు శిరోజములకా, అటిటు...అచ్చికములు = చెల్లాచెదరై వ్రేలాడునట్టి అగచాట్లు— పుట్టుభోగి = పుట్టుక మొదలు భోగమునే అనుభవించువాడు.

శా. నిన్నుఁగా సద్గుణవంతుఁ డంచు నెపుడు [1] న్వేనోళ్ళ నెత్తుఁగాగదా

---

‡ శా. పా.— 'నీడకన్నెఱుఁగకున్న'. అన్ని ప్రతులలోను ఈపాఠమేయున్నది. అంతేకాక "క్రీడమై నెండ కన్నును నీడకన్ను, నెఱుఁగక...సుఖమున్నవారము" అని శం. హరిశ్చంద్ర. (1—212) లో గూడా ఈపలుకుబడియే వాడబడినది. కాని భోగియైనవాడు 'ఎండకన్నెరుగకుండుట' భావ్యమేగాని 'నీడకన్నును' ఎరుగకుండుట యెట్లు? రెండును ఎరుగక మరి యాత డెరిగిన దేమి? ఎండకు - వానకు పోకుండుట భోగిలక్షణము. అట్టి యర్థమునసే లోకమున వాడుకయు; భారతప్రయోగమున్ను.—

ఆ. వె. "వచ్చి రెండకన్న వానకన్నును నెఱుం
గని పురంధ్రులెల్ల...నర్కు-రువృద్ధుఁజూడ." (అశ్ర. 1—143.)

‖ శా. పా.— 'వీని' (ఇది పూ. ము. పా.) 'నిన్ను' తంజ. పా.

కొడుకుతోనే తన దుఃఖమును వెళ్ళబోసికొనుచున్న తల్లి 'వీనిఁగన్నయపుడు' అనుట యుచితముకాదు.

[1] ఫాఠాం.— 'నే నెంతుఁ బెక్కండ్రలో'

యన్నా, నేఁ డిది యేమి సేసితివి? యేలా ఫుట్టె [2] నీమర్లు నీ
కిన్నాళ్ లే నిది? చెల్లఁబో! జననిగాదే యల్ల చిత్రాంగి దా?
నన్నుం జూచినకంటఁ జూడ వలదా నామాఱుగా నాయమర్?

టీక.= ఇన్నాళ్ లేనిది = ఇంతకాలముగాలేని, ఈ మర్లు = ఈ మోము, ['ఇన్నాళ్ళు + లేనిది = ఇన్నాళ్ - లేనిది = ఇన్నాళ్ళేనిది'. ఇట్లు ద్విత్వాక్షరమున ఉత్వము లోపించుటయు కలదు.— 'అంబళ్ళోమ్రియుచుంబట్టి'. ఆము క్. 4-133.]

ఆ.వె. పరులమర్మ మెత్తి పలుకనివా, రన్య
భామినులకు నాసపడనివారుఁ,
దలఁచి చూడ దేవతాసమాను లనంగ
వినవె నీతి? యేల [3]వేఁదు ఱ్రైతి? ౯౯

టీక.— ఏల - వేఁదుఱైతి = ఎందుకింత తెలివిమాలిన వాడ వైతివిరా. — ('వేదురు Foolishness ౖబౌను.)

క. పొలియుటకు నేమి? యెందుఁ
గల దందుకు వగవ; ‡మఱి జగన్మోహనకో
మలుఁడ వగునీకు నీవిధి
నలచతురాననుఁడు వ్రాయ నగునా యకటా! ౧౦౦

టీక.—పొలియుటకు నేమి = చచ్చుటకేమి? ఎందుఁ గలదు = అది సర్వత్ర — ఎల్లవారికి నున్నదే,— ఈ విధి = ఇట్టి కష్టపుచావు.

---

2 శా. పా.— 'ఈదూఱు'

పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను, 'ఈమర్లు' అనియే యున్నది. 'మదిమదినుండి యీ మరులేల ఫుట్టె' అనియే మూలమున్న. (చూ. పు. 71.) కావున శా. పా. అసాధువు.

3 పాఠాం.— 'వెఱ్ఱివైతి' - 'వేమఱైతి' అని, శా. పా.; పూ. ము. పాఠమున్న ఇదే. కాని 'వేదురు' అనురూపను గ్రాంథికముకాదు. 'వేఁదుఱు' గ్రాంథికము'. (చూ. శ. ర.)

‡ శా. పా.— 'వగవమది.'

క. నానావిభవములం ‡దగ
నే నినుఁ జూతు నని యున్న ని ట్లాయె నయో
తా నొకటిఁ దలఁప దైవము
తా నొక్కటి దలఁచు ననుట తథ్యం బయ్యెన్. ౯౧

టీక.—నానావిభవములన్=సకలైశ్వర్యములచేతను, తగన్=ఒప్పియుండగా; తథ్యంబు = నిజము.

సీ. ఒకమంజువాణి పాయక మొగంబున ౖవేల
సొంపొంది సురసేవఁ జొక్కువాఁడు,
వాసిగాఁ బంకజాతాసనుం డనునుడి
వడినాఁడు [1] రాజసప్రకృతివాఁడు,
[2] పాలుమాలుచునుండఁ బసిబిడ్డల హరించి
దండ్రికి ద్రోహంబు దలఁచువాఁడు,
[3] దాసదాసత్వవర్తనుఁడు, సేఁత వికారి,
తన మరాళగతి యేతటిని విడఁడు,
గీ. నలువ [4] నలువగలను జూడఁ దులువ గాఁడె?
యతని ననఁ బనియేమి? లోకాధిపత్య

‡పాఠాం.— 'లొందఁగ.'

1 పాఠాం.— 'ఛాందస' 2 శా. పా.— 'పాలుపాలనుచుండ.' —
ఇది చమత్కారశూన్యమైన పాఠము. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను, 'పాలుమాలుచునుండ' అను పాఠమున్నది.

3 శా. పా.— 'దాసదాసత్త్వ' ('దాస...గతి = బానిసలకు బానిసతనము సేయువాఁడు— (తాను సర్వదా తన సత్త్వమందు ఉండువాఁడు) — అని పూ. టీ.)

'దాసత్వము' లోని తకారమునకు ద్విత్వము కల్పించుటతప్పు.— సత్త్వగుణ మను నర్థమునగూడ శ. ర. కర్త 'సత్వము' అని యేక తకారముతోనే వ్రాసినాడు. 'బ్రహ్మ, తాను సర్వదా తన సత్త్వమందే ఉండువాఁడు' అంటే అర్థమేమో నాకు తెలియలేదు.— పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను 'త్వ' అనియేయున్నది.

4 శా. పా.— 'నలువగఁజూడఁగా.' ('నలువగలనుజూడ' — పూ.ము.తంజ.ప్ర.)

[5]మిచ్చి యందఱిలోఁ దల యెత్తికొనెడు
నటులఁ జేసినయీశ్వరు నను[6]గాక! ౯౨

టీక.— ఒక మంజువాణి = మంచి మాటకారియైన యొకయింతి, పాయక, మొగంబునఁ బ్రేలఁగ = (ఎప్పుడును) ఎట్టయెదుట కనబడుచుండగా, సొంపొంది = ఆనందమును పొంది, సురసేవఁగ = కల్లు త్రావుటచేత, చొక్కువాఁడు = కైపెక్కి యుండువాఁడు. (స్త్రీలోలుడనియు, త్రాగుబోతనియు, నుపాలంభము) మంజువాణి = మనోహారిణియైన సరస్వతి, మొగంబున బ్రేలఁగ = నోటియందు వర్తించుచుండగా. (సరస్వతి వాగ్రూపిణి. కావుననే నోటియందున్నదని చెప్పుట.) సొంపొంది = సొంపును గాంచి, సురసేవఁగ = దేవతలుచేయు సేవలచేత, చొక్కువాఁడు= ఆనందమున మైమరచియుండువాడు, (అని యథార్థము.)

వాసిగా = ప్రసిద్ధిగా, పంకజాత = పాపసమూహమునకు ('అస్త్రీ పంకం పుమాన్ పాప్మా పాపకిల్బిష కల్మషమ్' అమ.) ఆసనుండు = ఉనికిపట్టు, అను-నుడిపడినాఁడు = అనునట్టి మాటపడ్డాడు = అప్రతిష్ఠను పొందినాడు. రాజసప్రకృతి వాఁడు = దురభిమానము స్వభావముగాగలవాడు. (పాపకర్ముడనియు, గర్విష్ఠుడనియు ఉపాలంభము.)

పంకజాతాసనుఁడు = కమలము ఆసనముగా గలవాడు ('విరించిః కమలాసనః' - అమ) అను, నుడిపడినాఁడు = పేరువహించినాడు. రాజసప్రకృతివాఁడు=రజోగుణము ప్రకృతిగాగలవాడు (అని యథార్థము.)

రజస్సత్త్వతమోగుణములు బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులకు ప్రకృతులు.—

'నమో రజో జుషే సృష్టౌ, స్థితౌ సత్త్వమయాయచ,
తమో రూపాయ సంహారే, త్రిరూపాయ స్వయంభువే'.

పాలుమాలుచునుండఁగ = అనారోగ్యముచే పడియుండగా = రోగముకల్పించి, పసిబిడ్డలహరించి = చిన్నారి శిశువులను చంపి, తండ్రికిఁగ = ఆశిశువుల తల్లిదండ్రులకు (తండ్రియను నుపలక్షణచేత తల్లి యును.) - ద్రోహముతలఁచువాడు = అపకారము చేయువాడు. (శిశుహంత, పితృద్రోహి యని ఉపాలంభము.)

---

5 శా. పా.— 'మేచి' - అర్థమేమో?

6 శా. పా.— 'గాదె' (ఇది పూ. ము. పా.) అర్థశూన్యము. 'గాక' అని తంజ. పా.

పాలు - మాలుచునుండఁగ = పాలు లేక అల్లాడుచుండునట్లు, పసిబిడ్డలఁగ = చిన్నిశిశువులను; (గోపకుమారులను) - పసి = గోవులయొక్క, బిడ్డలఁగ = దూడలనున్నూ, హరించి = దొంగిలించి, తండ్రికిఁగ = తన తండ్రియైన శ్రీకృష్ణునకు, ద్రోహము తలచువాడు. (అని, యథార్థము.)

'బ్రహ్మగోవత్సములను గోపబాలకులను హరించుట' యను భాగవతకథ యిట అనుసంధానించుకొనవలెను.

దాసదాసత్వవర్తనుఁడు = దానిసకు దానిసగా (= తొత్తుక్రింది తొత్తుగా - నీచముగా) వర్తించువాడు, చేఁతఁగ = తానుచేయు చేష్టలయందు, వికారితనము = వక్రత; అరాళగతి = వంకరనడవడి (= కపటవృత్తి) ఏతతిని, విడఁడు. (నీచుడు, వంకరచేష్టలు చేయువాడు, కపటవర్తనుడు, అని, ఉపాలంభము.)

దాస... ర్తనుఁడు = తనకుదాసు (=భర్త) లయినవారికి దాసునివలె అధీనుడై వర్తించువాడు (=భర్తపరాధీనుడు.) చేష్ట = తానుకావించు సృష్టి, వికారి = అనేకదశాభేదములు కలది (=పెక్కు తెరగులయినది.) తన, మరాళగతి = హంసనెక్కి విహరించుట, ఏతతిని విడఁడు. (అని యథార్థము.)

నలువగలనుచూడఁగ = ఇట్లు నాలుగు విధముల విచారించగా, నలువ=బ్రహ్మ, తులువకాఁడె = దుర్మార్గుడుకదా. అతనిఁగ, అనఁబనియేమి = నిందించి యేమిప్రయోజనము? ఆతనికి - లోకాధిపత్యమిచ్చి, అందటిలోను, తలయెత్తికొనెడునటులఁగ = గౌరవము గలిగి మెలగునట్లు, చేసిన, ఈశ్వరుననుటగాక = ఈశ్వరునే నిందింపవలయును.

బ్రహ్మకు తొలుత అయిదు తలలుండెననియు, ఒకప్పుడీశ్వరుఁడా అయిదింటిలో నొకదానిని త్రుంచెననియు, నాటనుండియే ఆతడు నలువయయ్యెననియు పురాణకథ.

[ఆ తునిమినవాడు తక్కిన నాలుగు తలలనుగూడా తునిమియున్నచో, ఇట్టి యిక్కట్టులు మాబోంట్లకు గలుగకుండెడివిగదా - అని, రత్నాంగి విలాపము.]

మొగమున వ్రేలు - (జాతీయము.)

"నా, మొకమున వ్రేలుచున్నయవి ముప్పురమూర్తులునంచు నార్చుఁడై"

(ఉ. హరి. 2-6.)

"కారవ్యసై, న్యము లంతంతఁగలంగ బాటినటులై నామోమోమునఁగ వ్రేలెడిఁగ."

(ఉద్యో. 2-188.)

'ఆసనుఁడు.—పంకజాతములకు 'ఆసనము' అని, అమహత్తుగా జెప్పుటకుబదులు.— 'ఆసనుఁడు' అని మహత్తుగా చెప్పుట శ్లేషార్థము. అట్లుచెప్పుట తప్పుగాదు. ప్రాచీనకవి సమ్మతమే.—

†క. "పాండవవజ్రప్రాకారుఁడు జాముండెను" (భా. ఆది. 6-185.)
సీ. "అఖిలభూమీపాలకాస్థాన కమలాక
రోదయతరణ 'సూర్యోదయుఁడవు." (పాండు. 1-24.)

మ అని శోకించుచు నున్న తల్లిఁగని "యమ్మా, నేను జిత్రాంగి న
ట్లనె నీమాఱుఁగ నే [1] తలంతును, మఱుల్వాటిల్లి యాయమ్మ న
న్నెనయన్ గోరిన నియ్యకోక కడకే నేతెంచితిం గాని పా
వని, యేదోసము నేనెఱుంగను మనోవాక్కాయ కర్మంబులన్. 3

టీక.— ఇయ్యకోక = ఒప్పుకొనక, పావని = పవిత్రురాలా, మనో...oబులన్ = మనస్సు, వాక్కు, కాయము - అను వానియొక్క కర్మములచేత - ఏదోసమును ఎఱుఁగను - (అనగా, ఆమెను గూర్చి తప్పుగా నేను మనసున తలపలేదు; తప్పుమాట నోట నుడువలేదు, తప్పుపని చేయనూలేదు. — అని, భా.)

ఇయ్యకోక = ఇయ్యకొనక (వివరములకు - బాల. శర. పు. 203. చూచునది.)

— సారంగధరుడు తల్లినోదార్చి హితవు చెప్పుట. —

ఉ. అమ్మరో, పోలుపొం దెఱుఁగ [2]కమ్మనుజేశుఁడు నాలిమాట ని
క్కమ్మని కోయఁ బంచె సరగన్, సభవారు నుపేక్షసేసి నా
యమ్మ దలంప కిచ్చకమె యాడిరిఁ, కేమనవచ్చుఁ! గన్న మో
హమ్మున నీవుఁ బోదుగను కార్తిఁగలంగుచువచ్చి తియ్యెడన్. ౪

టీక.— మనుజేశుఁడున్ = రాజుగూడా, పోలుపొందెఱుఁగక = మంచిచెడ్డ విచారింపక, ఆలిమాట = తన ప్రియురాలిమాట (నాలిమాట = అచిత్రాంగి వంచనవాక్కు) నిక్కమ్మని, కోయన్ పనిచెన్ = నాకాళ్ళుచేతులు నరుకవలసినదని ఉత్తరువుచేసెను. సభవారును, ఉపేక్షచేసి = ఈగొడవ మనకెందు కనుకొని, ఇచ్చకమె ఆడిరి = ముఖప్రీతిమాటలే పలికిరి.— నీవు, పోదుగనుక = తప్పదు కాబట్టి, ఆర్తిన్ = మనోవ్యథతో, కలంగుచున్ = క్షోభించుచు, వచ్చితి = వచ్చితివి.

---

†చూ. శ్రీతిరుపతివేంకటకవుల 'భారతవిశేషములు.'

1 శా. పా.— 'తలంపుదు'.

2 శా. పా.— 'అమ్మనుజేశ్వరుఁడాలిమాట' ('నాలిమాటు' అను పాఠము తంజ. ప్ర. మూడింటిలోనున్నది.

'పోలుపొందు' - జాతీయము.— "పోలుపొందులేకుండా మాట్లాడుట To talk without rhyme or reason." (బ్రౌను.) "...అనిపల్కు పార్థివేంద్రునకు, బోలుపొందుగఁ మదిబొంకనోరార్వ, నేయుపాయములేక." (నవ. పు. 89.)

'నీకుపోదు' ఇదియును జాతీయమే.—

ఎ. గీ. "అంతరాయాంధకారంబు లలమికొనిన
నడఁచు నిజధైర్యసూర్యోదయంబుచేత
దానవారిని గుతిచేసి - తనకుఁబోదు
నాకుఁబోదనినమ్మి సుశ్లోకుఁడతఁడు." (పాండు. 2—29)

ద్వి.— 'పోకాడినట్టి యాప్రోడనికేద్వ
*నాకుఁబోవదుగాక; నానూత్రధారి; (గౌ. హరి. పు. 208.)

గీ. చెల్లఁబో నీకు సాధ్వీమతల్లి వైన
తల్లి [1] కీ తళ్లు వచ్చెఁగా దన్నుఁ గనుట
వల్ల! నీ వల్లధారుణీవల్లభాజ్ఞ
మీాటి యీారీతి వచ్చుట మే రఁ టమ్మ? గాగి

టీక — తన్నుఁ గనుటఁ = నిర్భాగ్యుడవైన నన్ను గనుటవలన, నీకు ఈ - తళ్లు = ఇక్కట్టులు, వచ్చెఁగా = వచ్చెనుగదా.

---

* ఇది ప్రాచీనముద్రణపాఠము. ఈ పాఠము తప్పని, వే. వేం. శాస్త్రిగారు 'నాకుఁబోలునుగాక' అని దిద్దినారు. దిద్దుబాటువలన జాతీయము పాడయినది.

[1] శా. పా.— 'తల్లి కీదళ్లు'. ('ఈదళ్ళు = ఇడుమలు' అని పూ. టీ.)

'ఈదళ్ళు' అని యేకపదముగా గ్రహించుట తప్పు. ఇడుమలు - అను నర్థమిచ్చు పదము 'తళ్లు' గాని 'ఈదళ్ళు' కాదు; 'దళ్లు' ను కాదు. ('ఈదళ్లు' అను మాట భాషలో లేదు 'దళ్ళు' దడి - కి బహువచనరూపము.)

'తళ్ళు' అనగా ఉపద్రవము; ఇబ్బంది. ఈ మాట తెనుగు కుటుంబములలో పసిబాలురును వాడునదే. 'హైదరుతళ్ళు' ప్రసిద్ధము. "పోతననాటికిఁ గాకతీయ రాజ్యము చిదికి పోయినది. తురుష్కుల తళ్ళువచ్చినది." (శృ. శ్రీనాథము. పు.39.) విదేశీయుడైన బ్రౌను మహాశయుడు "తళ్ళు - A rush (of water). Iuroad, incursion. — దళ్ళు the plu of దడి" అని చక్కగా వివరించి యున్నాడు. ఈ 'తళ్ళు' శ. ర. కర్తయే యెరుగడు, పూ. టీ. కర్త లెరుగు టెట్లు?

చ. [1]అడలకు మమ్మ, నీవు కల నైనను రాజును దూఱకమ్మ, యే
యెడల సపత్నితోఁ జెలిమి యించుక [2]దప్పకుమమ్మ, నాదుసం
గడిఁజరియించు నాసుచెలికాండ్రను నావలెఁజూడవమ్మ, యిం
పడరఁగ నన్నిఁక న్మఱవవమ్మ, విచారము మాని మానినీ. ౭౬

టీక.—అడలకుమమ్మ = తల్లీ శోకింపకుము. సపత్నితోఁ = సవతితో, నాదు సంగడిఁ = నాతో.

---

1 శా. పా.— 'అడలకువమ్మ.' 2 'దప్పకువమ్మ.'

పూ. ము. న 'అడలకుమమ్మ'—'తప్పకు మమ్మ' అని యున్నది. ఆపాఠము తప్పని శాస్త్రిగారు- 'వమ్మ'—'వమ్మ'. అని దిద్దినారు. పెద్దపొరపాటు. ఈ పొరపాటును వారు శృం. నై. మొదలగు కావ్యములను దిద్దుటలో పెక్కు తావుల చేసియున్నారు.—

శృం. నై. (1-109)లో 'నిగ్రహింపకుమయ్య' అను ప్రాచీనపాఠమును 'నిగ్రహింపకువయ్య' అని దిద్ది (దిద్దినట్లు చెప్పక) 'ఇట సంప్రార్థనంబున ముజ్జునకు 'అయ్య' అను ప్రయుక్తముకాఁగా ఏకవచనమున 'వుజి' వచ్చినది. బా. వ్యా. క్రి. 34'. అని వ్రాసినారు. ఇట్లే 'విజయ - (3-34)లో 'గొంకెదునంచు మీరిపుడు గోలని చూడకుఁడమ్మ' అని యుండవలసినచోట, 'చూడకురమ్మ' అని దిద్దినారు. వారు సూత్రమును సరిగా అర్థముచేసికొనలేదు. 'ముజ్జు'నకు అయ్య - అమ్మ, అను ప్రయుక్తమయినను - ప్రార్థనమునసేగాని 'వ్యతిరేకప్రార్థనము'న వుజి, రుజి, రావు. రావని వ్యాకరణకర్తలు స్పష్టముగా వ్రాసియున్నారు.

(1) వావిలికొలను సుబ్బరావుగారు.—

"వ్యతిరేకప్రార్థనంబున నన్నాదు లనుప్రయుక్తంబులైనపుడు వు-రు-లు రావు. ఉ. త్రిప్పకుమన్న; చెప్పకుమన్న; తప్పకుమన్న; అనకుమయ్య". —సులభ వ్యా-క్రి.40.

(2) త్రిపురారిభట్ల వీరరాఘవస్వామిగారు.—

'వ్యతిరేకంబున అన్నాదులు చేరునపుడు 'వు-రు'లు రావు. ఉ. త్రిప్పకుమన్న; చదువకుమయ్య; మొదలగునవి.' —వ్యాకరణబోధిని. పదపరి. సూ. 167.

(3) విద్వాన్, దూసి రామమూర్తిశాస్త్రిగారు.—

" ఎకారము మొదలుకొనియుండు నాఱును 'ఎదాదు' లని గ్రహించిన పక్షమున నీ విధి నిత్యమగుటంజేసి - వినుమమ్మ - వినుమయ్య - వినుఁడమ్మ, వినుఁడయ్య, అనురీతి రూపములును, వ్యతిరేకమున - వినకుమమ్మ, వినకుమయ్య, వినకుఁడమ్మ, వినకుఁడయ్య, అనురీతి రూపములును నసాధువులు కావలసి యున్నవి. మఱియు,

క. జననీ విచ్చేయుము నీ
వనుచుఁ సాష్టాంగవినతుఁ డై లేవనిచో
ననుఁ, గలుదులప్రో వగు తన
యనుఁగరుదులబిడ్డఁ జూచి యవనతకర యై. ౯౭

టీక.— కలుదులప్రోవు = సద్గుణములకు నిలయము - (కలుదు - శ. ర.) అగు = అగునట్టి, తన, †అనుఁగు - అరుదులబిడ్డన్ = ప్రియమైన - అబ్బురపు కొడుకును, చూచి, అవనతకరయై = (దీవించుటకు) చేయివంచి.

'వినకువమ్మ; వినకురయ్యా' అనురీతిరూపములు శ్రుతి కసమ్మతములైనను సాధువులు కాలసియున్నవి. కాన ఏదాదులను విభాగ మచ్చులకు సంబంధించినదేగాని 'యయ్య - యమ్మ - యప్ప - యన్న' మొదలగు పూజ్యార్థకము లందుఁ జేరవనియు, దాన నదాదులు (అ - ఆ - ఇ - ఈ), ఏదాదులు (ఎ - ఏ - ఒ - ఓ) ... పరమగు నపుడే యీవిధి వర్తించునుగాని యయ్య మున్నగునవి పరమగునపుడు గాదనియు గ్రహించుట యుచితమని తోఁచెడిని"— (బాల. సా. స. పేటిక.)

కొన్ని ప్రయోగములు.—

(1) 'గురునిభుండ నాకుఁ గూర్తేని చేయకు, మయ్య' (ఆది.)
(2) 'వెఱవకుమన్న పోటు కురువీరులతోడ' (విరాట. 4-83.)
(3) 'అనుపమసత్యవిస్ఫురణ నాడినమాట మఱాకుమన్న' (ఉద్యో. 4-70.)
(4) 'అన్నలక్ష్మణ యోడకుమన్న' (ఆరణ్య. 6-359.)
(5) 'భయముం జెందకుఁడయ్య నిర్జరవరుల్' (భాగ. 7-110.)
(6) 'వెఱవకుఁడయ్య రక్కసుఁడు' (యయాతి. 2-115)
(7) 'చెలిమి దప్పకుమమ్మ చిత్రాంగిదేవి' (నవ. పు. 72.)
(8) 'అడలకుమమ్మ చిత్రాంగి దేవమ్మ' (బా. శంభు. సారంగ. పు. 77.)

ఆశాస్త్రిగారి దృష్టిలో 'పాటింపుమయ్య' అను రూపముగూడా తప్పే. 'వయ్య' అని దిద్దియున్నారు. ఈ సందర్భమున వారు చాలా పొరపాట్లు చేసి యున్నారు. ఆచర్చ కిది చోటుకాదు.

† పూ. టీ.— 'అనుఁగరుదుల = ప్రియమయిన వింతచర్యలు గలిగిన.'

అరుదులబిడ్డ యనగా లేకలేక అరుదుగా గలిగిన కొడుకనుట యుచితముగాని 'వింతచర్యలు గలిగిన కొడుకు' అనుట యుచితము కాదు. మరియు, 'అనుఁగు - అరుదులు = ప్రియమయిన వింతచర్యలు' అనుటీక వింతటీక. వింతచర్యలలో ప్రియమయినవి - కానివి అని రెండు రకములా?

క. లేవోయి యన్న †'రేపటి
దీవన నేకొదువ లేక దీర్ఘాయుఁడ వై
దేవునికృప వర్ధిల్లుము
నీ' వని దీవించి మిగుల నెగు లుప్పొంగన్. ౯౮

ఉ. 'కందుఁ గదయ్య నీమురువు కన్నులపండువు గాఁగ; నంటినం
‡గందుఁ గదయ్య నీతనువు; కౌతుక మొప్పఁగ నీదుప్రాపు నేఁ
గందుఁగదయ్య యంచు నినుఁగన్న సపత్ని సహింప దందుఁ బో
కందుఁ గదయ్య, యేల వినవైతివి నావచనంబు పుత్త్రకా. ౯౯

టీక.— నీ, మురువు = సోయగము, కన్నులపండువు కాఁగన్, కందుఁన్ కదయ్య = చూతునుగదరా తండ్రీ; నీ తనువు, అంటినన్ = కందున్ కదయ్య = కంది పోవునుగదా? (అంత సుకుమారమనుట.) కౌతుకమొప్పఁగన్ = కోరిక తీరగా, నీదు ప్రాపున్ = నీయండను, కందున్ కదయ్య = పొందుదునుగదా, అంచున్ = అను కొనుచు.— నినుఁగన్నన్, సపత్ని = నాసవతి (చిత్రాంగి) సహింపదు = ఓర్వదు, అందు = అక్కడికి, పోకు + అందున్ - కదయ్య = పోవద్దురా అని చెప్పితినిగదరా.

తండ్రీ, నిన్ను చూచుకొని యానందించుచు, నీప్రాపున నేనుమహోన్నతిని గాంతునని కొండంత ఆశతోనుంటిని. నిన్ను చూచిన యెడల నాసవతి అసూయ చెందును; ఆ వైపు పోవద్దంటిని. నామాట యెందుకు వినవైతివిరా, అని - తా.

పోకు + అందు = పోకందు. సాధువే. (చూ. ప్రౌ. సంధి. 18.)

సీ. చంద్రోదయం బైన చందాన నీరాక
గన్నులు[1] చల్లఁగాఁ గాంతు నెపుడు,
నినుఁ[2]గొండ గాఁ జూచుకొని యేవిచారంబు
లేక యుండుదు నాత్మ లేశమైన,

---

† పూ. టీ.— 'రేపటిదీవనన్=రేపు ఫలించెడు నాశీర్వచనముచేత'
ఈయర్థము సరియైనది కాదు. అన్ని ప్రతులలోను పాఠమిట్లే యున్నది.

‡ శా. పా.— 'కందుఁగదయ్య నీతనువు, కౌతుక మొప్పఁగ నీదు ప్రాపు;
నేఁ గందుఁ గదయ్యయంచు, నిను...'
వారుపెట్టిన విరామచిహ్నములవల్ల సరియైన యర్థ మేర్పడుటలేదు.

1 శా. పా.— 'చల్లగా'.— తప్పు. (చూ. ౧౫ పద్యముక్రింద)

2 శా. పా.— 'కొండఁగా'.— తప్పు. (చూ. ౨-౨౭౬ క్రింద)

నిసుమంతదడ వైన నీవు రాకుండిన
నది యేమొ రాఁడని యెదురుచూతుఁ,
బెలియఁ జూచినయెడ దృష్టి దాఁకునొ యని
వేడ్క¹దీరఁగఁజూడ వెఱతు నిన్ను,

గీ. నెటువలెఁ దరింతు? నీరూప మెచటఁ గందు?
²నీ విఁకను వత్తు వని యెందు నెదురుసూతు?
మనసులో నిన్ను నేలాగు మఱవ ³నేర్తు?
నీవు లేనిది యొక బ్రతుకే కుమార! ౧౦౦

క. తనయాత్మకు §వేఁగాయెనె?
తనయా, యిపు డెంత సేసె దైవ †మయో! నీ
‡తనయా, యిఁక నెటులఁ దరిం
తనయాప్తిని? నే నభాగ్య నగుజంత నయా. ౧౦౧

టీక.— తనయా, తన ఆత్మకుఁ బ్రేఁగు - ఆయెనె = దైవము మనసుకు నీవు బరువైతివా? అయో? దైవము - ఇపుడెంతచేసెఁ; నీత - నయా = పొందింపబడిన నీతికలవాఁడా = న్యాయనిధీ.' *అనయ+ఆప్తిఁ = ఈ యన్యాయప్రాప్తిని = నాకు తటస్థించిన యన్యాయమునుండి, ఎటుల తరింతుఁ = ఎట్లుకడతేరుదును? నేను, అభాగ్యనగుజంతనయా = భాగ్యహీనురాలనగు దుర్మార్గురాలనయ్యా.

పాఠాం.— 1 'దప్పక' 2 'నీవిటకువత్తువని యెందు నిలిచిచూతు 3 'వచ్చు'

§ శా. పా.— 'వ్రేగాయెనె' ('వ్రేగు = భారము' - వూ. టీ.)
'వ్రేఁగు' సార్ధబిందుకము. (చూ. శ. ర.) శా. పా. నమ్మి వావిళ్ళవారును నిరనుస్వారముగానే ముద్రించినారు.

† శా. పా.—'అయోనిన్' (అర్థమేమో? వూ. టీ. లేదు.)

‡ శా. పా. 'తన-యానిక' ('అనికఁ = కష్టమును' - వూ. టీ.)
'అనిక'కు, కష్టము - అను అర్థము కోశములలో లేదు. పై పెచ్చు 'ఆధారము; ప్రాపు; ఊఁత' అను అర్థములు చెప్పబడియున్నవి. (చూ. సూ. ని.)

* వూ. టీ.—'అనయ ఆప్తిఁ = ద్రోహము సంభవించినందున, ఝంతను = దుష్టురాలను.'—అంటే అర్థమేమో? భావమేమో?

తరింతుఁ + అనయాప్తి = తరింతనయాప్తి.— ఈసంధి భారతకవి సమ్మతమే. ఉ. "గాండివినొవ్వఁబల్కితిటు కర్ణునిఁ జంపక వచ్చితేని త, మ్ముండవుగావు నాకు నని." (శాంతి. 1-14.)

సీ. జననవేళలు సూచి ఘనుఁడౌ ననిరిగాని
వెలయ లేఁ డని నాఁడె దెలుపరైరి,
కరము రేఖలు సూచి ఘనుఁడౌ ననిరిగాని
ప్రబలలేఁ డని నాఁడె పలుకరైరి,
గతిలక్షణము సూచి ఘనుఁడౌ ననిరిగాని
యీడేఱఁ డని నాఁడె యెంచరైరి,
యనుపమాకృతిఁ జూచి ఘనుఁడౌ ననిరిగాని
కడ తేఱఁ డని నాఁడె నుడువరైరి,
గీ. కటకటా! నమ్మఁ దగ; దేడ [1]గ్రహబలంబు?
లేడ సాముద్రికము? లిఁక నేడ చిన్నె?
లేడ ఘనగాత్ర[2]మహిమము? లేడ సుద్ది?"
లంచు రత్నాంగి సుతుఁ జూచి యలమటించు. ౧౦౨

టీక.— జననవేళలు = జన్మకాల నక్షత్రాదులు, కరము రేఖలు = అరచేతిగీతలు, గతిలక్షణము = నడకలోనితీరు, అనుపమాకృతి = సాటిలేని యాకారము.-వీనికి గీతము లోని, గ్రహబలములు; సాముద్రికములు; చిన్నెలు; గాత్రమహిమలు, అనువానితో క్రమముగా అన్వయము. అలమటించున్ = దుఃఖించును.

క. పలవించుఁ, బల్లటించుఁ,
బలపల కన్నీరు నించుఁ, బసివాఁ డంచుఁ
విలపించుఁ, బాలు పెంచుఁ,
దలవరులకు నప్పగించుఁ, దల యటు వంచుఁ. ౧౦౩

టీక.— పలవించుఁ = వెఱ్ఱివెఱ్ఱిమాటలాడును. పల్లటించుఁ = తల్లడిల్లును, విలపించుఁ = ఏడ్చును, పాలు పెంచుఁ = పిల్లవాని యందమును తలంచుకొనును.

---

[1] శా. పా.— 'గ్రహబలంబు - నేడ' [2] 'మహిమలు నేడ'. 'మహిమల వేడ' అని పాఠాం.—

చ. కనుఁగొని మూర్ఛిలుం, దెలియు, గాసిలు, నొదలయూఁచు, 'నేఁటితో
నిను నెడఁబాసి పోవలసెనే' యని యక్కునఁ జేర్చుఁ, బోదునా
యను, నటు గొంతపోవు, నుసురంచు వెసం జనుదెంచుఁ, దొట్రుపా
టెనయు, లతాంగి; కన్నకడుపేగతి నోరిచి యుండు నక్కటా. ౧౦౪

టీక.— ఔదల = శిరస్సు, ఎనయున్ = పొందును.

క. ఇటువలెఁ బెక్కు-తెఱంగుల
నట వనటఁ దొలంగి రాక యాఱటపడఁగాఁ,
దటుకున †'నిది రా జెఱిఁగిన
నటమట మగుఁ గార్య' మనుచు నాళీజనముల్. ౧౦౫

టీక.— వనటన్ = దుఃఖముచేత, అట తొలంగిరాక = అచోటినివదలి యువతలికి రాక, రాజెఱిఁగినన్, కార్యము = తమపని, అటమటము = ఇబ్బంది - అగునని, ఆళీజనముల్ = (రత్నాంగియొక్క) చెలికత్తెలు.

ఉ. చేడియ రమ్ము, వెన్నెలయుఁ జీఁకటివంటివి సుమ్ము మేలునుఁ
గీడును, గొంతకాలము సుఖించినవార కృశింతు రా ర్తిమై,
నాడిక లొందువార సుఖ మందుదు, రోడలు బండ్ల వచ్చు, బం
డ్లోడల వచ్చు, నీకు నిటు లూరక చింతిల నేల మానినీ? ౧౦౬

టీక.— సుఖించినవా(రు + అ) ర = సుఖించినవారే, ఆ ర్తిమెన్ = దుఃఖముతో, కృశింతురు, ఆడికలొందువార = నిందలను పొందినవారే, సుఖమందుదురు.— ఓడలు, బండ్లన్ = బండ్లయందు (=మీద) వచ్చును, ఆబండ్లే ఒకప్పుడు - ఓడలన్ వచ్చును.— మేలు కీళ్లు తత్త్వ మిట్టిది.

—• అరణ్యవర్ణనము •—

వ. అని యూఱడిలం బలుకుచు నిరుగడలఁ జేతులు వట్టి[1] మిగులఁ దెగువందిగువంబడియున్న మగువఁదిగువఁ, బ్రౌఢసఖీవారంబు బలాత్కా-

† శా. పా.— 'నిటు' - (ఇది పూ. ము. పా.) 'ఇది' తంజ. ప్రతులపాఠము. సందర్భోచితము.

[1] శా. పా.— 'తిగువం దిగువంబడియున్న మగువం దెగువ.'— (ఇది పూ. ము పా.)

రంబున నెట్టకేలకుఁ [2] బట్టి నెడఁబాసి, గాసి యగు నెగులునం దనుం గనుంగొని పురజనంబులు పురపురం బొక్కుచుఁ బురస్కరింప నత్యంత ఖిన్నత్వ [3] మంది మందిరంబునకుం జని తనుజుని గుణబృందంబుల డెం దంబునం దలంచి నోరఁ[4] గాయయిడక యద్దేవి పరిదేవనంబు గావించు చుండె(a)నంత నాక్షణంబున నగరరక్షకు లక్షీణనిశితకౌక్షేయక ప్రకాండ ప్రచండభుజాదండులై దండధరకింకరులననుద్దండతగండుమెఱసిరసామండ లాధిపకుమారుం గొనిపోయి (b)నిజశితవిషాణ [5] కృపాణరణ శబ్దగుణ వారణాహ్వానసంవిధానసూచకమస్తకోపరిన్యస్త ప్రత్యంకుచిత[6]హస్త నిస్తులాదభ్రవిభ్రమ[7]ధురంధరసింధుర దిక్కూలంకషాహంకార ఘీంకార సంకులంబును(c)నక్షుద్రమాధురీధురీణక్షౌద్రలిలిక్షా [8]జిహ్వాచాపలాచ్ఛ భల్లఖరనఖరభల్లముఖవిదళితబహునాకుకుహరముహు ర్ముహుర్బహిర్ని ర్గతానర్గళకుండలిమండలీగ్రసనసముల్లసద్వనమయూరకేకాకులవ్యాకు

---

2 శా. పా.— 'బట్టితీసిన' (ఇది పూ. ము. పా.) 3 'మొంది'

4 శా. పా.— 'నోరఁ గాయపడఁగ' (పూ. టీ. లేదు.)

'నోరగాయలిడక' అని పూ. ము. పా. 'నోరగాయయిడక' — 'నోరగాయ వేయక' అని, తంజ. పాఠములు. 'నోరఁ గాయయిడక' (=వేయక)' - ఇది యొక జాతీయము. నోరుమూతపడపడకుండా' అని యర్థము.—

క. 'అంగములు మిగుల నలియఁగ
'నుంగే- యుంగే' యటంచు నొక నిమిషము నో
రంగాయవేయ కేడ్చుచు
నంగీకృత బాల్యచేష్ట నతఁడట్లుండెన్.' (పరమ. 1 ఆ.)

ఆ. వె. 'రక్తముఖులు, కావరపు జాతులు, శుకా
త్యాశ్రయములు మీరలగుటఁ జపల
వృత్తి నోటఁ గాయవేయక వదరుచుఁ
గలఁచెదరు లతాంగిఁ జిలుకలార.' (కవి. మనో. 3-145.)

శా. పా.— 'విషాణరణ' 6 'హస్తప్రశస్తాదభ్ర.' 7 'ధురంధరదిక్కూ లంకష సింధుర ఘీంకార'. 8 'జిహ్వా - పల్లవాగ్రచాపల.'

లంబును(d)ననేకోలూకత్రోటికోటిత్రుటితకోటరనిద్రాణకరటకులోడ్డయన
గరుత్పటలపటపటార్భటికావిఘటితనిద్రాతంద్రావిద్రావి కపికంపితశాఖి
శాఖాసహస్రపరిపతితపరిణతఫలరసప్రపూరపూరితనానాలతాలవాలవ
లయంబును(e)బ్రవృత్తసంవర్తసమయసమున్నిద్ర×సముద్రకలిలసలిలగా
ఢావగాహదుర్విషహసర్వంసహాసముద్ధరణచణశాంబరీకిటివిడంబనాడం
బరలంపట ఘోరతర ఘోణాముఖనిఖాతక్ష్మాతలగర్భనిర్భరబల స్తబ్ధరో
మస్తోమాస్తోకనిర్ఘాతపాతస్ఫీతభీషణఘుర్ఘురనిర్ఘోషణాచంక్రమ్యమాణద్రు
మపరంపరాభయంకరంబును(f)దుర్ధర్షతరామర్షప్రపంచితచపేటికానిహత
బహుళహరిణగణగళగళితరుధిరధారార్ద్రిచరణవిన్యాసదీపిత నిజపద్ధతి
నివేదితవ్యాఘ్రసమూహదురవగాహంబును నై, సత్త్రంబు గావున నఖిల
ద్విజాశ్రయంబై, వనంబు గావునఁ బుండరీకనిలయంబై, కాననంబు
గావున సకలాగమరమణీయంబై, కుంజరహిత స్థలంబు గాకుండియుఁ
గుంజరహితస్థలంబై, † సుమనస్థానంబు గా కుండియు సుమన
స్థానంబై, పల్లవాగమ్యంబు గాకుండియుఁ బల్లవాగమ్యంబై, యొప్పు
నకాంతారంబు సొచ్చి, యచ్చట నకాలసంధ్యా‡రాగకృదభ్రంకష
చిటాచిటార్భటీనటచ్చటులదావపావకోత్కీలంబైన కుత్కీలంబు నోలం
బున నిల్పి, తా మంతకు ముందుగ నృపసత్త్రముచేత ≀ మూఁడు త్త
రువులుఁ గొన్నవా రగుటం జేసి యాసత్పురుషారాధ్యుని వధ్యశిల
మీఁద నునిచి యయ్యెడ. ౧౦౭

(d) పాఠాం.— 'ఉలూకానీకచ్ఛేదితపాదపాగ్రనిద్రాళుపరభృదంబాళిగరు
త్పటులపటుపటార్భటికాచలితోన్నిద్రశాఖామృగజాలకోలాహలంబును.'

(e) పాఠాం.— 'అధోభువనజరఠనిజకులపరివృఢసాహాయ్యకర్మఠశంకాహ
ఘోణముఖక్షుణ్ణక్షోణీతలోన్నమన్ముస్తాలస్తబ్ధరోమాస్తోకానోకహపరంపరాకంపమాన
ఘుర్ఘురనిర్ఘోషభీషణంబును.— × శా. పా.— 'సముద్రసలిల.'

(f) 'కంఠలుంఠనప్రసరదశ్రుధారాపానపరితృప్తవ్యాపిగుప్తమృగకులవ్రాతపూతి
గంధ్యాహూతవృకజంబుకనికరనాదమేదురంబునై.'

† అధికపాఠము — 'విద్రుమస్థానంబు కాకుండియు విద్రుమస్థానంబై.'

‡ శా. పా.— 'రాగవదభ్రంకష.'

≀ శా. పా.— 'మూఁడు త్తరములు' (ఇది పూ. ము. పా.)

టీక.— ప్రౌఢ...రంబునన్ = దిట్టలయిన చెలికత్తెలయొక్క బలవంతముమీద, పట్టిన్ - ఎడఁబాసి.— పురస్కరింపన్ = ఓదార్చుచూ ముందు నడవగా, తనుజుని = కుమారునియొక్క, గుణబృందంబులన్ = సద్గుణసమూహమును, తలంచి, నోరఁగాయ యిడక = నోరు మూతపడకుండా, అద్దేవి = రత్నాంగి, పరిదేవనంబు కావించుచుండెన్ = వాపోవుచుండెను.—

(a) నగరరక్షకులు = తలారులు, అక్షీణనిశిత = మిక్కిలి వాడియైన, కౌక్షేయక ప్రకాండ = గొప్ప కత్తుల (నుధరించుట) చేత, ప్రచండ = భయంకరములైన, భుజాదండులై = దండములవంటి భుజములు కలవారై (= పెద్దపెద్ద కత్తులను భుజముల మీద పెట్టుకొని) దండధర కింకరులనన్ = యమునిదూతలో యన్నట్లుగా, ఉద్దండతన్ = భయంకర వర్తనముచేత, గండుమెఱసి = అతిశయించి, రసా...మారున్ = రాజుకుమారుని (= సారంగధరుని) కొనిపోయి,

---

ఉత్తగమనగా జాబు. (Letter) వధచేయబోవువారు జాబులు తీసికొని పోవుట యెవరికి? మూడు జాబులనుటలో భావమేమో పూ. టీ. కర్తలు తెలుపలేదు. వధచేయబోవువారు తీసికొని పోదగినవి 'ఉత్తరువులు' గాని 'ఉత్తరములు' కావు. 'మూఁడుత్తరువులుఁ గొన్నవారు' అనియే తంజ. ప్రతులపాఠము. 'మూడుత్తరువులు కొనుట' జాతీయము. ముమ్మాటికిని సెలవుపొందుట - అనియర్థము. 'సారంగ'కు మూలమయిన నవనాథచరిత్రమునను, ఇతర కావ్యములందును ఈజాతీయము ప్రయుక్తమై యున్నది.

"కులపర్వతముఁబోలు కొండచేరువను-నిలిపి కొందఱువోయి నృపునిముమ్మాఱు-సెలవులుగొని, వధశిలమీఁద నునిచి." (నవ. పుట. 74.)

"ఈరీతి చెడసేయ నేల భూవిభుఁడు,
సెలవులు మూఁడు నిచ్చినమీఁద మీరు." (నవ. పు 75.)

వ. "దొంగయగునని నిశ్చయించి యభిమానధనుని కెఱిఁగించి మూఁడుత్తరువులుఁ గైకొని...అతని వధియించి." (శుక 3—583.)

"వెసఁద్రుంపుమని చెప్పు వీరబాహునకు,
మసలకు; మిదియె ముమ్మాటికి సెలవు." (గౌ. హరి. పు. 231)

"చెదరక మునుమూఁడు సెలవుల నొసఁగి
యాకతిచ్చిన చందమంతయుఁ దెలియ." (గౌ. హరి. పు. 233)

ఇట్లు - 'మూడుమెచ్చులు' అనుటయును కలదు.—

గీ. "అనుచుఁగౌఁగిటఁ గదియించి యగ్రజాత, చెలియలని నిట్లు మూఁడు
మెచ్చులును మెచ్చె." (మల్లన. విప్ర. 4—12.)

(b) నిజ = తమయొక్క, † శితవిషాణ = పదునైన కొమ్ములనెడి, కృపాణ = కత్తులతోడి, రణ = యుద్ధమునకు, శబ్దగుణ వారణ = ఆకాశగజమును = ఐరావతమును - (ఆకాశము శబ్దగుణకము.) ఆహ్వాన = పిల్పుటయొక్క, సంవిధాన = ప్రకారమును, సూచక = తెలియజేయుచు, మస్తకోపరిన్యస్త = తలమీద ఉంచబడినట్టియు, ప్రత్యాకుంచిత = మరల వంచబడినట్టియు, హస్త = తొండములయొక్క, నిస్తుల = సాటిలేని, అదభ్రవిభ్రమ = గొప్ప సంచలనముయొక్క, ధురంధర = భారమునువహించిన (= తొండములను మాటిమాటికిని పైకి క్రిందికి ఆడించుచున్న) సింధుర = ఏనుగులయొక్క, దిక్కూలంకష = దిగంతముల వరకును వ్యాపించుచున్న, అహంకార ఘీంకార = గర్వముతోడి శబ్దములచేత, సంకులంబును = నిండినదియు;

(c) అక్షుద్ర = అధికమైన, మాధురీధురీణ = తీపితోనిండిన, క్షౌద్ర = తేనెను, లిలిక్షా = నాకవలెననుకోరికచేత, జిహ్వాచాపల = నోరూరుచున్న, (= తేపతేపకును నాలుకను కదలించుచున్న) అచ్ఛభల్ల = ఎలుగుబంట్లయొక్క, ఖరనఖర = వాడియైన గోళ్లనెడి, భల్లముఖ = బల్లెములమొనలచేత, $ విదళిత = భేదింపబడిన (= త్రవ్వబడిన) బహునాకు = పెక్కుపుట్టలయొక్క, ('వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకమ్.' అమ.) కుహర = కోమలనుండి, ముహుర్ముహుః = మాటిమాటికిని, బహిర్నిర్గత = బయటికివచ్చెడి, అనర్గళ = అడ్డులేని (మిక్కిలి జవవంత

---

† పూ. టీ.— 'విషాణరణ = కోఱలతో యుద్ధమునకు'

ఏనుగు దంతమును 'కొమ్ము' అందురుగాని 'కోఱ' అనరు. అసలు విషాణ శబ్దమునకు శ. ర. లో 'కొమ్ము; ఏనుఁగుకొమ్ము' అనియే యర్థము వ్రాయబడియున్నది. లోకములో 'కొమ్మటేనుఁగు' అను వ్యవహారమున్నది గాని 'కోఱయేనుగు' అనిలేదు.

"కొమ్మటేనుఁగు విభీషణతంజనుదెంచు కైవడిన్" (విక్ర. 5-187.)

"ఏనుఁగుకొమ్మన దాది బొమ్మనం, బెంచిన తల్లిదండ్రులకు" (విక్ర. 7-106.)

"అమ్ములనేనుఁగు కొమ్ముల, నమ్మత్తగజంబునొంచి." (భీష్మ. 2-246.)

అనియిట్లు కావ్యములయందు - ఏనుగుదంతము 'కొమ్ము' గానే వ్యవహృతమైయున్నది. శాస్త్రిగారి టీకలలో మాత్రము పలుతావులలో 'కోఱ' గా వాడబడినది.

$ పూ. టీ.— 'విదళిత = చీల్పంబడిన,' — ఎలుగు పుట్టను త్రవ్వునుగాని చీల్చదు. పుట్టచీలికలును కాదు. పూ. టీ. తెనుగు తెనుగువారి తెనుగుకాదు.

ములైన) కుండలిమండలీ = పాములసమూహమును, గ్రసన=తినుటయందలి, †వ్యసన= ఆసక్తిచేత, సముల్లసత్ = మిక్కిలిగా ఉత్సహించుచున్న, వనమయూర = అడవి నెమిళ్ళ, కేకాకుల = కేకలమొత్తములచేత, వ్యాకులంబును = కలగుండుపడినదియు;

(d) అనేక - ఉలూక = పెక్కు గ్రుడ్లగూబలయొక్క, $ త్రోటికోటి = ముక్కుకొనలచేత, త్రుటిత = చీల్చబడిన, కోటరనిద్రాణ = చెట్లతొఱ్ఱలలో నిద్రించుచున్న, కరటకుల = కాకులగుంపులయొక్క, ఉడ్డయన = ఎగురుటయందలి, గరుత్ - పటల - పటపటార్భటికా = రెక్కలసమూహముల పటపట శబ్దముల సందడిచేత, విఘటిత = చెడగొట్టబడిన, నిద్రా = నిద్రవలని, తంద్రా = తందర (=కునికిపాటు) తో విద్రావి = పరువులిడుచున్న, కపి...బును = కోతులచేత ఊపబడిన చెట్లకొమ్మల మొత్తములనుండి రాలిన, అరబండిన పండ్లయొక్క రసప్రవాహములచేత నింపబడిన పెక్కుజాతుల తీవెల గుండ్రని పొదులు కలవియు;

(e) ప్రవృత్త=జరిగిన,సంవర్తసమయ=ప్రళయకాలమందు, సమున్నిద్ర=ఉప్పొంగిన, సముద్ర=సముద్రమునందలి, కలిల=చొరరాని, సలిల=నీటియందు,*గాధావగాహ= అడుగంటమునిగినదియు, (అందుచేతనే) దుర్విషహ=ఓరువరానిదియు (-తడిసిబరువెక్కినదని భా.) నైన, సర్వంసహా=భూమిని, సముద్ధరణ -చణ=పైకిలేపుటయందు నేర్పరియైన, శాంబరీకిటి = మాయపందిని (= ఆదివరాహమును) విడంబన = అనుకరించుటయొక్క, ఆడంబర = ప్రయత్నమునందు, లంపటు = ఆసక్తములై, ఘోరతరఘోణ = భయంకరపు ముట్టెలతో, ‡నిఖాత = కుళ్ళగింపబడిన, క్ష్మాతలగర్భ = భూమియొక్క లోపలి

---

† పూ. టీ.— 'గ్రసన = తినుటయందు, వ్యసన = పనియందు.' వ్యసన శబ్దమునకు 'పని' యను అర్థములేదు.

$ శా. పా.— 'ముఖత్రోటి' ('ముఖ = నోటి, త్రోటి = ముక్కుయొక్క' అని పూ. టీ.) 'నోటి ముక్కు' అనగా ?

* పూ. టీ.—'మునిఁగినదై, దుర్విషహ = ఓరువలేకున్న - భూమిని లేపుటకు'. 'దుర్విషహ' మనగా ఓరువరానిదిగాని 'ఓరువ లేకున్నది' కాదు.— "దుర్విషహ - unbearable, intolerable, irresistible". (ఆప్టె.)

‡ పూ. టీ.— 'నిఖాత = చీల్పఁబడిన.'

నిఖాత మనగా 'త్రవ్వబడినది' గాని 'చీల్పఁబడినది' కాదు. "నిఖాత - Dug up, excavated" (ఆప్టె) పందులు భూమిని త్రవ్వును (=కుళ్ళగించును) గాని చీల్పవు.— "తక్కక నేలముట్టెఁ గొని త్రవ్వఁగ నేర్తునటంచుఁ దాకుతా, వొక్కటె జాతియంచు మదమొందకు బుద్ధిని పెట్టిపంది." (చాటు - మంజరి. పు. 113) త్రవ్వు - చీల్చు, భిన్నక్రియలు.

భాగము కలవియు, నిర్భరబల = మిక్కిలి బలముకలవియు - నగు, సబ్బరోమస్తోమ = అడవిపందుల సమూహముల, అస్తోకనిర్ఘాతపాత = పెద్ద పిడుగుపాటువలె, † స్ఫీత భీషణ = మిక్కిలి భయంకరమైన, ఘుర్ఘురనిర్ఘోషణా = ఘుర్ఘురధ్వనిచేత, ‡ చంకంప్యమాన = మిక్కిలి కదలింపబడుచున్న, ద్రుమపరంపరా = చెట్లగుంపులచేత, భయంకరంబును;

(f) దుర్ధర్షతర = భరింపరాని, అమర్ష = కోపముచేత, ప్రపంచిత = వెడలుపుగా చేయబడిన, § చపేటికా = పంజాలచేత ('పాణౌ చపేట ప్రతలప్రహస్తా విస్తృతాంగులౌ' అమ - సింహవ్యాఘ్రాదుల హస్తమును 'పంజా' అందురు.) నిహత = కొట్టి చంపబడిన, బహుళ = అనేకములైన, హరిణగణ = లేళ్లగుంపులయొక్క, గళగళిత = కంఠములనుండి కారిన, రుధిరధారా = నెత్తురుధారలచేత, ఆర్ద్ర = తడిసిన, చరణ = పాదములను, విన్యాస = ఉంచుటచేత, దీపిత = ప్రకాశించు (= తెలియు)చున్న, నిజపద్ధతి = తమజాడలచేత, నివేదిత = తెలుపబడిన, వ్యాఘ్ర సమూహ = పెద్దపులుల మొత్తములచేత, దురవగాహంబును = చొరరానిదియును,

---

† పూ. టీ.— 'స్ఫీత = వ్యాపించిన'

'స్ఫీత' మనగా అధికమైనది గాని వ్యాపించినది కాదు. "స్ఫీతం భూయశ్చభూరిచ." (అమ) 'స్ఫాయత ఇతిస్ఫీతం స్ఫాయీవృద్ధౌ' (గురు - ప్రబో.) 'విశాలం విపులం స్ఫీతమ్.' (విశ్వ.)

‡ పూ. టీ.— 'చంకంప్యమాన = మిక్కిలి కదలుచున్న.'

కంప్యమాన మనగా 'కదలింప బడుచున్నది' గాని 'కదలుచున్నది' కాదు. కదలుచున్నది 'కంపమానము' అనబడును.

§ పూ. టీ.— 'కోపముచేత విస్తరింపఁబడిన - చపేటికా = చెంపకాయచేత, నిహత = కొట్టఁబడిన.'

పాపము పూ. టీ. పండితులకు 'చెంపకాయ' అనగానేమో తెలియలేదు. 'విస్తరింపఁబడిన చెంపకాయ' యఁట ! 'చెంపకాయచేత కొట్టఁబడినవఁట ! చెంపకాయ - విస్తరించుటకును ముడుచుటకును తగిన వస్తువనుకొన్నారు. పొరపాటు. 'చెంపకాయ' అనగా చెంపదెబ్బ.

"చెంపకాయ = చెంపదెబ్బ." (శ. ర.)

"చెంపకాయ - a slap on the cheek." (బ్రౌను.)

చెంపమీద కొట్టుటకే 'చెంపకాయ' యని పేరు. కావున 'చెంపకాయచేత కొట్టఁబడిన' వనుట తప్పు. 'విస్తరింపఁబడిన చెంపకాయ' అనుట అంతకంటెను తప్పు.

అయి - సత్త్రంబు కావునన్ = అడవి కాబట్టి, అఖిలద్విజాశ్రయంబై = సకలపక్షులకును నిలువనీడయై [సత్త్రంబు = అన్నదాన గృహము - లేక - యజ్ఞము - కావున, అఖిలబ్రాహ్మణులకును - ఆశ్రయింప తగినదియై, అని అర్థం. — [‘సత్త్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానే వనేపిచ’ (విశ్వ) ‘దంతవిప్రాండజాద్విజాః’ అమ] వనంబు=అడవి - కావున, పుండరీకనిలయంబై = పెద్దపులులకు నివాసంబై, (వనంబు = నీరు - కావున, తెల్లదామరలకు పుట్టినిల్లై - అని, అర్థం — ‘వనేసలిలకాననే’ ‘వ్యాఘ్రేపి పుండరీకో నా’ అమ.] కాననంబు = అడవి - కావున, సక...యంబై.— సకల = సమస్తమైన, అగమ=వృక్షములచేత, (‘పలాశీద్రుద్రుమాగమాః.’ అమ) రమణీయంబై, (క + ఆననము = కాననము = బ్రహ్మయొక్క ముఖము - కావున (‘మారుతే వేధసి బ్రధ్నే పుంసి కః.’ అమ.)—సకల + ఆగమ = సమస్తవేదములచేతను, రమణీయంబై, అని - అర్థం.) కుంజ...లంబై.— కుంజ - రహిత = పొదలులేని, స్థలంబు కాకుండియున్ (పొదలుగలస్థలమై - అనుట.) కుంజర - హిత = ఏనుగుల కనుకూలమైన, స్థలంబై; (కుంజర - హితస్థలంబు కాకుండియు, కుంజర - హితస్థలంబై - అని చమత్కారము, — కుంజర - హితస్థలంబు కాకుండియు, అనుటచేత విరోధము; కుంజ - రహితస్థలంబు కాకుండియు - అనుటచేత పరిహారము.) సుమనఃస్థానంబు = దేవతలుండు తావు - కాకుండియున్, సుమనః స్థానంబై, అని చమ. సుమనః స్థానంబై=పూలకు పుట్టినిల్లై - అనియర్థం. (సుమనః = దేవతలు అనుటచేత విరోధము; పూలనుటచేత తత్పరిహారము) పల్లవ = చిగురుటాకులకు, అగమ్యంబు = పొందరానిది - కాకుండియు, పల్లవ - అగమ్యంబై, అని - చమ. పల్లవ = పాదలేశములచేత (= అడుగు కొంచెముగా మోపియు,) అగమ్యము = పొందరానిదై = అడుగైనను పెట్టుటకు వీలు

‘చెంపకాయచేత కొట్టినాడు’ అని తెనుగువారనరు. ‘చెంపదెబ్బకొట్టాడు’ అని వ్యవహారము. ‘చెంపకాయ యిచ్చాడు’ అని జాతీయము. సంస్కృతభాషయందును ‘చెంపకాయ యిచ్చుట’యే జాతీయము.—

“ఖడికోపాధ్యాయః శిష్యాయ చపేటికాందదతి.” (మహాభాష్యము.)

“చపేటికా - A blow with the open hand” (ఆప్టే)

ఇంతకును ‘చెంపకాయ’ విద్యనేర్పువేళ గురువులు శిష్యులయెడలను, పాలయలుకలవేళ నాయికలు నాయకులయెడలను, సుకుమారముగా - ముచ్చటగా వాడదగినదిగాని, హింసాప్రధానములైన వ్యాఘ్రాది క్రూరజంతువులు హరిణాదులయెడ వాడదగినది కాదు. ‘విస్తరింపఁబడదగినది’యును కాదు. కావున ప్రకృతమున చపేటికకు ‘చెంపకాయ’ అను అర్థమనుచితము.

కానిదై - ('చిగురుటాకులను పొందరానిది' యనుటచేత విరోధము; 'అడుగైనను పెట్టరానిది' అనుటచేత తత్పరిహారము.) ఒప్పు..., అక్రాంతారంబు = ఆయరణ్యమును-చొచ్చి - అచ్చటు, అకాల......త్కీలంబు.— † అకాలసంధ్యారాగకృత్ = అకాలపు సంజకెంజాయను చేయుచున్నదియు, అభ్రంకష = మింటికంటుచున్నదియు, చిటచిటార్భటీనటత్ = చిటచిట శబ్దములతో తాండవించుచున్నదియు - నగు, చటుల దావపావక = తీవ్రమయిన కార్చిచ్చుయొక్క, ఉత్కీలంబు = ఎగయుచున్న మంటలుగల, కుత్కీలంబు = పర్వతముయొక్క, § ఓలంబునన్ = మరుగున, నిల్చి, మూఁడుత్తరువులు = ముమ్మాటికిని సెలవు — కొన్నవారగుటం జేసి, సత్పురుషాధ్యునిన్ = సత్పురుషశ్రేష్ఠుడైన - సారంగధరుని, వధ్యశిలమీఁదన్ = వధింపబడవలసిన వారిని నిలుపుట కేర్పరచిన బండమీఁద, ఉనిచి = నిలువబెట్టి.

—: తలారులు సారంగధరుని కాలుసేతులు నఱుకుట :—

సీ. హిమశైలజాజానియెదుఁరుకట్లకుఁ బోని
యల యించువిలుకాని చెలువువానిఁ,

---

† పూ. టీ.—'సంధ్యా...కీలంబు = సంధ్యారాగమువలె 'ఆకాశము నొరయుచున్న...తీవ్రమయిన దావాగ్నులచేత ఎగయుచున్న మంటలుగలది.".

'అకాలసంధ్యారాగకృత్' అను ప్రాచీనపాఠము, శా. పా. లో 'అకాలసంధ్యారాగవత్' అయినది. పూ. టీ. లో 'అకాలసంధ్యారాగము' — 'సంధ్యారాగమే' అయినది. 'దావాగ్నులచేత ఎగయుచున్న మంటలుగలది' అనుట సరికాదు. ఎగయుచున్న మంటలు దావాగ్నివే. కాబట్టి 'దావాగ్నియొక్క - ఎగయుచున్న మంటలు' అనుట సరి.

§ పూ. టీ.— 'ఓలంబునన్ = దాఁపున.'

ఓలమనగా మరుగు (= చాటు) గాని 'దాఁపు' కాదు. 'ఓలము = వృక్షము మొదలగువానిచే మఱుఁగగుచోటు' (శ. ర.)

క. 'వెనుమిట్టివి పల్లంబిది
యనకుండఁగ నోలమును బయలు నొక్కటిగాఁ
'గనువిచ్చుటయును మోడ్చుట
యును సరిగాఁదమము పర్వె నుర్వం దోడ్తోన్.' (విరాట. 2—321)

వ. 'తమంబునిగిడి మిట్టపల్లంబు బయలోలంబని యేర్పఱుపరాకున్న సమయంబున.' (విక్ర. 6—66.)

గళలు వెచ్చము గాని కలువనెచ్చెలి కాని
మురువుఁ గిమ్మనని మోమువానిఁ,
గసటులేని కడానిపసిఁడి నించుక యేని
సరకుసేయని మేనిచాయవానిఁ,
గలికితుమ్మెద యాని నలుఁగనివిరిఁ బోని
మొలకప్రాయముఁ బూని యలరువానిఁ,
గీ. గరగరనివాని, ముఖవిలోక ప్రవర్ధ
మానమోహపయోరాశిమగ్న యువతి
జన హృదయ సంగ తాంగజ జ్వలన సామి
ధేని యగువానిఁ, జిఱుతుకతేనిఁ, జూచి. ౧౦౮

టీక.— హిమశైలజా - జాని = పార్వతీభర్త (= శివుని) యొక్క, ఎదుర కట్టుడక = ఎదుటికి.— కసటులేని కడానిపసిండిక = మాలిన్యములేని మేలిమి బంగారమును.— (కిమ్మనీని, సరకుసేయని, పోని - ఉపమావాచకములు) † గరగరనివానిక = ఎట్టి దోషమును లేనివానిని (= అనవద్యుని) ముఖ...దేని.'— ముఖవిలోక = (తన) ముఖము చూచుటచేత, ప్రవర్ధమాన = పెచ్చుపెరుగుచున్న, మోహ = వలపనెడి, పయోరాశిమగ్న = సముద్రమున మునిగిన, యువతిజన = లేబ్రాయపు స్త్రీలయొక్క, హృదయసంగత = హృదయమును గాఢముగా ఆవరించిన, అంగజజ్వలన = మదనాగ్నికి, సామిధేని = ప్రజ్వలనమంత్రము - అగువానిక, చిఱుతుకతేనిక = యువరాజయిన సారంగధరుని, చూచి.

సామిధేని— 'ఋక్సామిధేనీ ధాయ్యాచ యా స్యాదగ్ని సమింధనీ'—అమ.

---

† 'గరగనివానిక' ఈపదమునకు వూ. టీ. లేదు. కాని, 'విజయ' - (2-164)లో ఆశాస్త్రీగారే— 'గరగరని = మిక్కిలి నాగరకత గలిగిన' అని టీక వ్రాసినారు. కాని 'గరగరకు' — నాగరకత యను అర్థములేదు.

"గరగర = నిర్దోషము; నిర్మలము. (కర్మధారయ సమాసమునందు దీనికి నిగాగమంబు వచ్చును." (శ. ర.)

"గరగరగాని భోజనము, కన్నుల పండువుగాని రూపముక
సరసుల కింపుగావు." (చాటు. మంజరి. పు. 69)

"మేదురసమాఖ్యయా మినమిననివాఁడు, గరగగనివాఁడు సాఁగను గాల
కంఠ." (ఆం. భా. 3—10.)

క. 'ఎటువలెఁ దునుమఁగ వచ్చున్
గటగట యీతలిరువంటికరపద' మనుచున్
జొటజొట కన్నీ రొలుకఁగఁ
గటకటపడి విన్నఁదనము గడలుకొనంగన్. ౧౦౯

టీక.— తలిరువఁటి = చిగురాకులవంటి, కరపదము = చేతులును - కాళ్లును, కటకటపడి = దుఃఖించి. ('కటకటఁబడు', శ. ర.; పూ. ము. నను, వ్రాతప్రతులలోను గూడా 'కటకటపడి' అనియే పాఠము.)

ఉ. ఉన్నతలారులం గని ప్రియోక్తుల నాతఁడు 'మీరు నాకు, నే
నెన్నఁడు మీకు, నెగ్గు ఘటియించుట లేదుగదా? [1]నృపాలుఁడే
మిన్నక యాజ్ఞ వెట్టుఁ డనె, మీఱఁగ వచ్చునె? మీకు [2]నేటికిన్
ఖిన్నత్వనొందఁ? జేయఁ దగుకృత్యము సేయుఁ' డటంచుఁ బల్కినన్.

టీక.— నృపాలుఁడే, మిన్నక = ఊరక (వెనుక - ముందు చూడక, అన్న మాట) ఆజ్ఞవెట్టుఁడు అనెన్ = వీనిని నరికివెయ్యండిరా, అనెను. మీఱఁగవచ్చునె = ఆతనియాజ్ఞను మీ రతిక్రమింపవచ్చునా ? ఖిన్నతనొందన్ - మీకున్ - ఏటికిన్ = మీరు దుఃఖపడవలసిన పని యేమి?

చ. 'తలఁపుము నీకు నిష్ట మగుదైవము' నావుడుఁ, 'దల్లిదండ్రులన్
దలఁతు నటన్న, నిర్దయతఁ దామె తెగించిరి; ధర్మదేవతన్
దలఁచెదనంటినా, ‡ యతఁడె దండ్యునిఁగా నొనరించెఁ; దల్లిదం
డ్రులు నిఁక దైవముం దన కుడుప్రభుశేఖరుఁడే తలంపఁగన్.' ౧౧౧

టీక.— ఉడుప్రభుశేఖరుఁడే = చంద్రశేఖరుడే = శివుడే.

చ. అని హృదయాళుఁ డాయన, దయాళునిఁ గాలుని సంహరించి మిం
చినఘనునిం, గరంబు విలసిల్లఁగ దివ్యపదం బొసంగు వే

---

[1] శా. పా.— 'నృపాలుఁడో...ఆజ్ఞవెట్టుఁడన'

'ఆనవెట్టుటః' అని, పూ. ము. పా. 'డన' అని శాస్త్రిగారి సవరణ. ఏమయి నను ఈపాఠమున అర్థము కుదురదు. సరియైనపాఠము తంజ. ప్రతులలో లభించినది.

[2] శా. పా.— 'నేటికీ ఖిన్నతనొంద?' అర్థమేమో ? పూ. టీ. లేదు. 'నేటికిన్' అని, తంజ. పా.

‡ శా. పా.—'యనఘు' (ఇది పూ. ము. పా.)

ల్పును బరమేశు శంకరుని లోకశరణ్యుని భక్తవత్సలుం
బెనఁగొనుభక్తిహృత్కమలపీఠి దృఢంబుగ నిల్పియుండఁగన్.౧౧౨

టీక.— హృదయాళుఁడు = మంచి మనసుగలవాడయిన, ఆయన = సారంగధరుడు,— దయాళుణ్ = దయగలవాడును, కాలుని...ఘనునిన్ = (మార్కండేయుని రక్షించుటకై) యముని శిక్షించి ప్రఖ్యాతికెక్కిన గొప్పవాడును - (ప్రకృతమునను - అట్లే రక్షించగలడని సూచన) కరంబు = మిక్కిలిగా, వికసిల్లఁగన్ = ప్రకాశించునట్లు, ‡ దివ్యపదంబు = ఉత్తమ పదమును - కైవల్యమును, ఒసంగు - వేల్పును, (కరంబు విలసిల్లఁగన్ = చేతులు వెలయుచుండగా, దివ్యపదంబు = చక్కని పాదములను - ఒసంగువేల్పు - అని చమత్కారము.)— అయిన శంకరుని.

గీ. †గత బహుళపక్షమునఁ గదా కరపదంబు
దఱుఁగవలయును సారంగధరున కరయ?
గతబహుళపక్షమున నలకరపదంబు
దఱుగ వలసెను సారంగధరున కపుడు! ౧౧౩

టీక.— అరయన్ = విచారించగా, $ సారంగధరునకు, గతబహుళపక్షమునఁ గదా = (పొందిన యనేక పక్షములు=) నడవడికనుగూర్చి మతభేదము లుండినగదా, కరపదంబు తఱుగవలయును = చేతులు కాళ్ళు నఱుకవలసినది? — (సారంగధరునకున్ = చంద్రునికి, గత...గదా = బహుళపక్షమునందుగదా, కరపదంబు = కిరణస్థానము = కిరణములు, తఱుఁగవలయును = తగ్గిపోవలసినది? అని చంద్రపరముగా-అర్థాం.) అట్టిస్థితిలో, అపుడు, గతబహుళపక్షమునన్ = (పోయిన బహుళపక్షము

---

‡ పూ. టీ.— 'దివ్యపదంబు = దేవతలతావు (స్వర్గమనుట)'

పరమేశ్వరు డనుగ్రహించిన యెడల అశాశ్వతమైన స్వర్గము నేమి? శాశ్వతమైన కైవల్యమునే యియ్యగలడు.

† శా. పా.— 'ధర' (ఇది పూ. ము. పా.) 'గత' తంజ. పా.

శాస్త్రిగారి పాఠమున శబ్దాలంకారమే కాక అర్థచమత్కారముగూడా నెడుచున్నది.

$ పూ. టీ.— 'సారంగధరునకున్ = చంద్రునకు, గత బహుళపక్షమునన్= పోయిన పెక్కండ్రు మిత్రులుగలచోట - (అప్తులెల్ల వదలిపోయిన యీ వనములో.)'

పూ. టీ. కర్తల కీపద్యములోని చమత్కారము తెలియలేదు సరిగదా, అసలు-అర్థమే అవగతము కాలేదు!

ననే =) ఆతడు మంచివాడు; నిర్దోషి; యని మతభేదము లేక యెల్లరును ఏకవాక్యముగా చెప్పుచున్నప్పటికిని, సారంగధరునకు - కరపదంబు - తఱుఁగవలసెను = నరుకవలసెను. (గత...మునన్ = బహుళ (= కృష్ణ) పక్షము పోయినపిమ్మట, సారంగధరునకున్ = చంద్రునికి, కరపదంబు = కిరణములు, తఱుఁగవలసెను = క్షయింపవలసెను - అని అర్థాం.)

గీ. వాఁడికత్తుల నెత్తురు వఱద గాఁగ,
'హర మహాదేవ శివ' యని యతఁడు వల్కఁ
దఱిగి తలవరు లా విపత్కరుఁడు గాని
రాసుతు విపత్కరుఁడుఁ గాఁగఁ జేసి రపుడు. ౧౧౪

టీక.— విపత్ - కరుఁడు కాని = (ఎవరికిని, ఎట్టి) ఆపదను చేయువాడు కానట్టి, ఆరాసుతున్, తలవరులు, నెత్తురు, వఱదగాఁగన్ = వాగుపారగా, వాఁడి కత్తులన్, వి - పత్ - కరుఁడు కాఁగన్ చేసిరి. (పోయిన కాళ్లును చేతులు గలవానిగా, చేసిరి.) = కాళ్ల చేతులు నరికిరి.

—♦ సారంగధర విలాపము ♦—

ఉ. లా వగు నట్టిదుర్దశయలంత సహింపఁగ లేక యశ్రుధా
రావళి గాఱ, 'హా! జనని, హా! జనకా' యని [1]బెట్టు గాఁగ వా
పోవుచు జొత్తుపాప యనఁ బొ ల్పగుదేహము రక్తసిక్తమై,
భూవరసూతి కీలెడలుబొమ్మవిధంబున వ్రాలె భూస్థలిన్. ౧౧౫

టీక.— లావగునట్టి = అధికమగుచున్న, దుర్దశ - అలంతన్ = కష్టదశవలని బాధను, సహింపఁగలేక, అశ్రుధారావళి = కన్నీటికాలువలు, కాఱన్, బెట్టుగాఁగ వాపోవుచున్ = మిక్కిలిగా శోకించుచు, భూవరసూతి = రాజకుమారుడు (సారంగధరుడు) జొత్తుపాప - అనన్ = నెత్తురుగందు (అప్పుడే పుట్టినబిడ్డ) వలె, పొల్పగు దేహము = మనోజ్ఞమైన శరీరమంతయును, రక్తసిక్తమై = నెత్తుటదడిసి, కీలెడలు = మరతొలగిన - బొమ్మవలె, భూస్థలిన్, వ్రాలెన్ = పడిపోయెను.

[1] శా. షా.— 'బిట్టు' — 'బెట్టు' పూ. ము.; తంజ. ప్రతులు.

* గీ. అతఁడు వడిమెడుదురవస్థ కాత్మఁ బొగిలి,
కొంతతడవు [1]నికుంజాలి పొంత వ్రాలి,
తాంతతనుఁ డైనయతనివృత్తాంత మెల్ల
నరసి పోదము గా కని † యట దొలంగి. ౧౧౬

టీక.— నికుంజాలిపొంతన్ = పొదరిండ్ల సమీపమున, వ్రాలి = అణగియుండి, తాంత... మెల్లన్ = మిక్కిలి సోలిపోయిన దేహము గలవాడైన ఆసారంగధరుని స్థితి యంతయు, అరసిపోదముగాక, యని, అట తొలంగి = తామున్న చోటునుండి తొలగి, (అవతలికి అన్వయము)

చ. తలవరు లేఁగ, లేఁగపులితండము ‡ నెత్తుటిగాలుకై హాళా
హాళిమెయి రాఁగ, †ఱాఁగ లయినట్టివృకంబులు [1]క్రోల్పులుల్ రొదల్
చిలుకుచు నీఁగ, నీఁగలును జీమలు దొంతరగాఁగఁ బైపయిన్
బిలపిల మూఁగ, మూఁగవలె బెగ్గిలి పల్కఁగలేక వేదనన్. ౧౧౭

* ఈ గీతపద్యము, పూ. ము. లో ఉత్పలమాలగా చిహ్నితమై యున్నది. అందువలన శాస్త్రిగారును 'ఉ' అనియే ముద్రించినారు.

1 శా. పా.— 'నికుంజంబు పొంతకుఁజని. (ఇది పూ. ము. పా.) 'నికుంజాలి పొంత వ్రాలి' అని, తంజ. ప్రతులు నాల్గింటిలోను. తంజ. ప్ర. పాఠమే మూలానుసారి.—

"అడరుచుఁ దలవరు లా చావుచేటు, కనిపోదమనుచు నక్కడఁ జేరువందు,
మును మైన పొదలలో మునిఁగుండి రంత." (నవ. పు. 76)

† శా. పా.— 'అటుఁదొలంగి.'

‡ పాఠాం.— 'నెతుటిజొత్తుకై' (గిడుగు. అప్ప. పా. 1-97)

† 'రాఁగలయునంటి' అని అప్ప. పా. అర్థమేమో?

1 శా. పా.— 'క్రొంబొదల్' ('ఱాఁగలు = ఘాతుకములు — క్రొంబొదలలో - ఈఁగన్ = చొరఁగా' అని పూ. టీ.)

ఱాఁగలయినవృకములు క్రొంబొదలలో చొచ్చినచో సారంగధరుడు భయపడ నేల? పొదలలో, క్రొంబొదలు - ప్రాఁబొదలు అని రెండువిధములా? అప్పకవీయము నను 'క్రొంబొదల్' అనియేయున్నది. కాని 'మెకంబులు క్రోల్పులుల్' అని పూ. ము. నను, 'మె (వృ)కంబులు క్రేఁబొదల్' అని తంజ. ప్రతులలోను పాఠాంతరములున్నవి. నేను శా. పా. నుండి వృకంబులను పూ. ము. నుండి 'క్రోల్పులు'లను గ్రహించి శోధించినాను.

టీక.— తలవరులు, ఏఁగన్ = అవతలికిపోగా, లేఁగపులితండము = కొదమ పులుల గుంపు, నెత్తుటిగొలుకై = నెత్తురువాసననుబట్టి, హళాహళిమెయిన్ = గబగబ, రాఁగన్ = రాగా, జాఁగలయినట్టి వృకంబులు = గయ్యాళిగంప లయిన తోడేళ్లు, (తోడేలు మిక్కిలి క్రూరమయినజంతువు. అది తనజాతిజంతువును గూడా తినును.) కోల్పులు = మహాశార్దూలములు, రొదల్ చిలుకుచున్ = భయం కర శబ్దములు చేయుచు, ఈఁగన్ = ప్రవేశింపగా. (=తనకడకు రాగా.) ఈఁగ లును—చీమలును, దొంతరగాఁగన్ = పరంపరగా, పిలపిల మూఁగన్ = గబగబ చుట్టుకొనగా, బెగ్గిలి = భయపడి, మూఁగవలెన్ = మూగవానివలె, పల్కఁగలేక; వేదనన్ = బాధచేత, (అవతలికి అన్వయము.)

క. సొమ్మసిలి, కొంత ‡తడవుకు
క్రమ్మఱఁ దెలివొంది ≀ చూచి, కన్ దెఱచి, సమీ
పమ్మున నెవ్వరిఁ గానక
నుమ్మలిక మెసంగ నసువు లూటాడంగన్. ౧౧౮

టీక.— సొమ్మసిలి = మూర్ఛిల్లి, తెలివొంది = స్పృహవచ్చి, — ఉమ్మలికము . ఎసంగన్ = దుఃఖమతిశయింపగా, అసువులు - ఊటాడంగన్ = ప్రాణములు కొట్టుక లాడ గా.

చ. 'అలఁత సహింపరాదు, తెగటార్తురు రం డిపు, డెందుఁ బోతిరో
తలవరులార, మీ రయిన దగ్గఱ వచ్చి వధించి పోవరే
యలమట కోప నోమృగములార, యయో! దవకీలలార [1]నన్
బొలియఁగఁజేయరే వెతలఁబొందఁగలే'నని [2]కూయు వేమఱున్.

‡ శా. పా.— 'తడసినఁ గ్రమ్మఱఁ దెలివొంది'
తడయుట యనగా ఆలస్యముచేయుట. మరి యిందు తడసిన (= ఆలస్యము చేసిన) వారెవరు? మూర్ఛలో మునిగియున్న సారంగధరుడా? 'కొంతతడవుకు' అని తంజ. పా.

≀ శా. పా.— 'లేచి'
కాళ్లు తెగిపడియున్నవాడేమి? లేచుటేమి? 'చూచి' అని తంజ. పా.

1 శా. పా.— 'తన్'; 'నన్' అని, తంజ. పా.

2 శా. పా.— 'కోయు'; 'కూయు' తంజ. పా.

టీక.— అలఁత = బాధ, తెగటార్తురరండు = పూర్తిగా ప్రాణములు తీసి వేయుదురుగాని రండి. దసకీలలార = కార్చిచ్చుమంటలారా,

గీ. కుపితమానసుఁడై వృథాకోయఁబనిచె
నకట! యిటువంటి †కుపిత యెందైనఁ గలఁడె?
‡కాలుచేఁ గోఁతపడలేక కడకుఁ దొలఁగఁ
గాలుచే §గోఁతపడఁజేసెఁగా లతాంగి! ౧౨

టీక.— కుపితమానసుఁడై = కోపిష్ఠుడై, వృథా = నిష్కారణముగా, కోయన్-పనిచెన్ = కాళ్ళుచేతులు నరుకవలసినదని ఆజ్ఞాపించెను. ఇటువంటి, కుపిత = చెడ్డ తండ్రి, ఎందైనఁగలఁడె (= లేడనుట.) కాలుచేన్ = యమునిచేత, కోఁతపడలేక = హింసపడజాలక, (అనగా నరకబాధలకు జంకి) కడకుఁ దొలఁగన్ = నేను తప్పించుకొనిరాగా, లతాంగి = చిత్రాంగి, కాలు - చే = కాళ్లుచేతులు, కోఁతపడఁజేసెఁగా= నరుకబడునట్లు చేసెగదా!

సీ. దొరలచిత్తంబు లీకరణిఁ బాటిల్లుఁ గా
యని తండ్రియవివేకమునకు నడలుఁ,

---

† శా. పా.— 'కువిభుఁడెందైన' (ఇది పూ. ము. పా.)

తంజ. ప్రతులు మూడింటిలోను, మద. ప్ర. రెండింటిలోను, 'కుపిత - యెందైన' అను పాఠమున్నది. మరి రెండు ప్రతులలో 'కుపితుఁడెందైన' అను పాఠమున్నది; నీరసము. 'కుపిత...కుపిత' అని యమకము. కావున తక్కినపాఠములు గ్రాహ్యములు కావు.

‡ శా. పా.— 'కాలుచే గోతఁబడలేక' (కాలుచేన్ = యమునిచేత, గోతన్ = గోతిలో' అని పూ. టీ.) 'కోఁతపడు' అను జాతీయము నెఱుగక 'గోతన్ = గోతిలో, పడు' అని యర్థము చేసినారు.— "కమలాక్షి తుచ్ఛభోగముల కాసించి, యమునిచేఁ గోఁతల కమ్మనేనోర్వ." (బా. శం. సారం. పు. 28).— 'ఆపిల్ల అత్తగారి కోఁతలు పడలేకున్నది' అని వ్యవహారము. (చూ. సూ. ని. 'కోఁత')

§ శా. పా.— 'కోఁతఁబడఁజేసె'

ధాతువు 'కోఁతపడు' (= కోఁతవడు) గాని, 'కోఁతఁబడు' కాదు. కోఁతవడు, రోఁతపడు, మూఁతపడు, మొదలగు క్రియలకు - కోఁతంబడు, రోఁతంబడు, మూఁతంబడు, అనురీతిరూపములు కల్పించుట తప్పు. (చూ. శ. ర.; సూ. ని.)

దరళలోచనల నేతటి నమ్మరాదు గా
యని పినతల్లి మాయలకుఁ దలఁకు,
నేమి చేసితి నేర మిటు సేయ దేవుని
కిని బాడి లేదు గా యని గలంగుఁ,
దొలి మేన నెవరి బాములను బెట్టితినో కో
యనుభవింపకపోనె యనుచు వగచు,

గీ. సచివసుతుమాట నిజ మాట సారెఁ బొగడుఁ,
గొంతసే పేడ్చుఁ, జింతించుఁ గొంత ప్రొద్దు,
శర్వ! శంకర! శశిధర! శరణు నాకు
నీవె, యనుచును నోడువు నోకింతతడవు. ౧౨౧

టీక.— తరళలోచనలన్ = స్త్రీలను.

— సారంగధరుని పూర్వజన్మ కథ —

గీ. ఇటువలె ననేక గతుల నారటము నొంద
గగనభారతి వానిపైఁ గరుణ వొడమి
'యడలకు కుమార, నీ కిది గడవనేర
దెట్లనినఁ బూర్వవృత్తాంత మెల్ల వినుము. ౧౨౨

టీక.— గగనభారతి = ఆకాశవాణి.

క. ధరమై మోహనబింబా
ధరమై రిపుభయదహాయ మదావళ వీరో
త్కరమై మహనీయరమా
కరమై కౌశాంబి యన నొకపురం బమరున్. ౧౨౩

టీక.— ధరమైన్ = భూమి (యను కాంత) యొక్క దేహమున, మోహన బింబ + అధరమై = మనోజ్ఞమైన దొండపండునుబోలు అధరమువంటిదై, రిపు... త్కరమై.—రిపుభయద = శత్రువులకు భయమును కలిగించు, హాయ = గుఱ్ఱముల

[illegible]యము, ‡ మదావళ = ఏనుగులయొక్క యు, వీర = శూరులయిన భటుల [illegible]యు, ఉత్కరము-ఐ = సమూహముకలదియై, మహనీయ = విస్తారమైన, = (లక్ష్మికి =) సంపదకు, ఆకరమై = పుట్టినిల్లై, కౌశాంబి-అమరుణ్=ఒప్పును

లక్ష్మి సంపదల నభేదముగా చెప్పవచ్చును.—

"కమలాసంపదోః కామ, ధ్వజే మకరమత్స్యయోః
దానవాసురదైత్యానా, మైక్యమేవాభిసమ్మతమ్." (కా. క. ల.)

---

‡ పూ. టీ.— 'మదావళ = మదపుటేనుఁగులు.'

గొప్పపొరపాటు. 'మదావళ' మనగా 'ఏనుగే' గాని మదపుటేనుగుకాదు. ంధురస్సామజః కుంభీ మాతంగశ్చ మదావళః.' అమ.) మదావళము = మదజలము ు-అని, వ్యుత్పత్త్యర్థము. అంతేగాని, 'మద = మదించిన, ఆవళము = ఏనుగు' యర్థముకాదు. కావ్యములయందు, గజపర్యాయమున 'మదావళ' శబ్దము, గజపర్యాయమున 'మదమదావళ' శబ్దము వాడఁబడియున్నవి. కొన్ని యుదా ణములు.—

(మదావళము.)

(1) క. "తీవ్ర, ప్రదరములు సెఱయ మెఱయఁగ
మదావళము మీఁదవెలిఁగె మారుతి యధిపా." (భా. కర్ణ. 1-76.)

(2) వ. "కుంద శరదిందు పురందరమదావళ ధవళవర్ణంబును."(వరాహ. 4-70.)

(3) శ్లో."సర్వతః ప్రచలితైః కణాత్మనా, సౌధశృంగపతితై స్సదంబుభిః
సంగతో న సమలక్ష్యతక్షణాం, నిర్మలః సురపతే ర్మదావలః."

(గంగాలహరి. 5-34.)

(4) సీ. "మదవదాకృతి ముదాస్పదమదావళరదా
గ్రదగదాభుజవదా వదజనౌఘ." (ప్ర. వి. వేం. వి. పద్యము. 806.)

(5) గీ. "దైవతమదావళంబు చాదంతియనఁగ." (ఆం. భా. 1-56.)

(మదమదావళము)

(1) సీ. "హంసభాషిణి మణిహార విభూషిత
మదమదావళయాన మధురభుక్తి." (కళాశాస్త్రము.)

(2) సీ. "మదమదావళ బలాస్పద పదాత్యాజిక్షో
విదవిదాళఁ శతాంగ విలసితంబు." (ప్ర. వి. వేం. వి.–)

క. ఆనగర మేలురా జా
జ్ఞానయబలశాలి సత్యసంధుఁడు సుగుణాం
భోనిధి శ్రీహరిపదసే
వానందుఁడు ధవళచంద్రుఁ డనఁగాఁ బరఁగున్. ౧౨౪

టీక.— ఆజ్ఞా నయ బలశాలి = దండనశక్తియు - న్యాయ సంపత్తియు - భుజా బలమును కలవాడు.

గీ. అతని కేవురు సతు లుండు, రందులోన
భువనసుందరి యనియెడు † భోగసతికి
మేలువాఁడు ధరాతల మేలువాఁడు
మేదినీంద్రులలో నెల్ల మేలువాఁడు. ౧౨౫

టీక.— ఏవురుసతులు = అయిదుగురు భార్యలు, భోగసతికిన్ = భోగకాంతకు, (రాజు భార్యలలో పట్టాభిషేకమును పొందిన దానిని మహిషియనియు, తక్కిన వాండ్లను, భోగినులు (= భోగసతులు) అనియు నందురు.— 'కృతాభిషేకా మహిషీ భోగిన్యోన్యాన్నృపస్త్రియః' అమ) భువనసుందరికి, ‡ మేలువాఁడు = భువనసుందరిని మిక్కిలి ప్రేమించిన వాడు;

పంచచామరము.

అమాత్యు లిద్ద ఱుందు రా ధరాధినాథు చెంగటన్
సుమంతుఁడున్ జయంతుఁడున్ వసుంధరామరాగ్రణుల్
సమానశీలు రందులో వలంతి యంచు రాజు, ప
క్షమై సుమంతుమాట వించు గారవించు నెంతయున్. ౧౨౬

(3) వ. "మదమదావళీ తురంగ రథ సహస్ర ముక్తాచ్ఛత్ర రత్న."
(రామాభ్యు. 4-130.)

కావున 'మదావళము = మదపుటేనుగు' అనుట తప్పు. శిఖావల - దంతావల - మదావల - శబ్దములలోని 'వల' (చ్) ప్రత్యయము; మతుబర్థకము.

† శా. పా.— 'భోగవతికి' (ఇది పూ. ము. పా.)

తంజ. ప్రతులు నాలుగింటిలోను - 'సతికి' అనుపాఠమే యున్నది.

‡ పూ. టీ.— 'మేలువాఁడు = వలపుకాఁడు.'

టీక.— వసుంధర + అమరాగ్రణుల్ = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు, వలంతి = నేర్పరి. పక్షమై = అభిమానము కలవాఁడై, వించుఁ = వినుచు, గారవించుఁ = మన్నించును.

గీ. అందుల కసూయఁ † గొఱకొఱ మంచు మిగుల
దుష్ట కపటవిచారవంతుఁడు జయంతుఁ
$ డంతకోపముఁ డెపుడు సుమంతుఁ దనుము
నంతకోపముతో నుండు నాత్మలోన. ౧౨౭

టీక.— కొఱకొఱమంచుఁ = ద్వేషించుచు, దుష్టకపటవిచారవంతుఁడు = దుర్మార్గమును - కుట్రతో కూడినదియు నగు ఆలోచనకలవాఁడు, అంతకోపముఁడు = (అంతక + ఉపముఁడు) యమునితో సమానుడు, అయిన జయంతుఁడు, ఆత్మలోన, సుమంతుఁ, తనుమునంతకోపముతోఁ = నరుకవలెనన్నంతకోపముతో, ఉండును.

---

† శా. పా.— 'కఱకఱ' ('కరకర' పూ. ము. పా.)

'కరకర' ను శాస్త్రిగారు 'కఱకఱ' గా మార్చినారు. కాని ప్రయోజనము శూన్యము. కోపమును తెలుపు పదము 'కొఱకొఱ' గాని 'కరకర' కాదు; 'కఱకఱ' యును కాదు. (చూ. శ. ర.)

"కొరకొర - (anuk) Angrily. 'కొరకొరమించె రుక్మిణికి' — (సత్య.) She was enraged" (బ్రౌను.)

"కొఱకొఱ = కోపవికారము; అసమ్మతము." (ఆం. ప. పారిజాతము.)

'కరకర (=కఱకఱ) = బొరుగులు - పకోడీలు మొదలగువానిని నమలుట యందగు ధ్వన్యనుకరణము.—

ద్వి.—'కొఱుక జిల్లున నేయి గురియుచు వేగి
కఱకఱమనుచుండు కారవేల్లములు.' (అష్ట. కల్యా. పు. 51.)

N. B.— సూ. ని. 'కరకర' (=కఱకఱ) = వ్రాయుట, నమలుట ... మున్నగు వానియందగు ననుకరణము' అని యర్థము చెప్పి, అందు క్రింద ఈ 'సారంగ' పద్యమును 'అసూయఁ గరకరమంచు' అను పాఠముతోనే ఉదాహరించినది. ఆ 'కరకర' కు ఆకోశ ముద్దేశించిన అర్థమేమో!

$ శా. పా.— 'అంతకోపముఁ డవురా! సుమంతుఁడ' నగు - నంత కోపముతో నుండు' ('అంత...డవుడా...' పూ. ము. పా.)

ఈ పాఠమున అర్థము కుదురదు. సరియైన పాఠము తంజ. ప్రతులలో లభించినది. వావిళ్ళవారును, సూ. ని. యును, శా. పా. నే గ్రహించినారు.

క. * అట కొంతకాల మరిగిన
నట వాఁడు, సుమంతునకు మహైశ్వర్యం బు
త్కటమై గడియ కుడుకునీ
రటువలె హెచ్చిరిలి రాఁగ నతిమత్సరుఁ డై. ౧౨౮

టీక.— మహైశ్వర్యము = (మహత్ + ఐశ్వర్యము) గొప్పసంపద, ఉత్కటమై = విస్తారమై, ఉడుకునీరు - అటువలెన్ = ఉడికిననీరు పొంగిన విధముగా, హెచ్చిరిలి రాఁగాన్ = అభివృద్ధినందగా.—

గీ. భువనసుందరియింట నెప్పుడుఁ † జరించు
గుట్టుగలదాని మిక్కిలి ‡ గట్టివాయి
దానిఁ గాకిని యనుదాని దాసి నొక తెఁ
దనకడకు బిల్వఁ బంచి మంతనమునందు. ౧౨౯

టీక.— గుట్టుగలదానిన్ = మెలకువకలదియు, గట్టివాయిదానిన్ = నోటి గంట్రతనము కలదియు, కాకిని యనుదానిన్ = కాకిని యను పేరుగలదియు, నైన - ఒక దాసిని, పిల్వఁబంచి = పిలువనంపి, మంతనమునందు = ఏకాంతమున.

క. విలువల్ దెలుపం గూడని
వలువల్, మణిభూషణములు, వలసినధనముల్,
చలువల్ దోఁటుకు కదంబము,
చెలు వొలుకఁగ నొసఁగె సంతసిలి కన్ దనియన్. ౧౩౦

---

* శా. పా.— 'అటు' ('అటగొంత' పూ. ము. 'అటకొంత' తంజ. ప్రతులు)

† శా. పా.— 'వసించు' (ఇది పూ. ము. పా.) తంజ. ప్రతులు నాల్గింటిలోను 'చరించు' అనియున్నది. ఉచితతరము.

‡ శా. పా.— 'గట్టివాయి దానిఁగాఁ గేశి యనుదాని' (ఇది పూ. ము. పా.) 'గట్టివాయి కలదాన్నిగా కేశి యనుదానిని పిల్పించె' ననుట యర్థములేని మాట. పిలిపించినది గట్టివాయికలదానినిగాని 'కలదానినిగా' కాదు. అసలాదాసి పేరు 'కాకిని' గాని 'కేశి' కాదు. 'గట్టివాయిదానిఁ గాకిని యనుదాని' అనియే తంజ. ప్రతులపాఠము. మూలగ్రంథమునను "భువనసుందరి యను భోగినివరవుఁ, గాకిని యను దానిఁ గడుఁ బ్రియంబొదవ, నేకాంతమునఁ దనయొడకు రప్పించి." (పుట. 78.) అని 'కాకిని' ప్రాసస్థానమున నున్నది. కాబట్టి శా. పా. తప్పు.

టీక.— విలువల్ తెలుపంగూడని = ఇంత విలువయని చెప్పుటకు వీలుగాని = మిక్కిలి విలువగల, చలువల్ తోలఁకు = చాలా చల్లని, కదంబము = సువాసనలతో గూడిన చందనము. కఱ్ఱతనియఁజ = కన్నులు తృప్తిపడునట్లు.

గీ. ఒసఁగి యయ్యబ్జలికరాబ్జయుగ్మ మాత్మ
హస్తమునఁ బట్టి రాఁదీసి కుస్తరించి
'నీవలన నొక్కకార్యంబు గావలయును
జేసెదే' యని, మొగ మింత చేసికొనుచు. ౧౩౧

టీక.— అయ్యబ్జలి కరాబ్జయుగ్మము = ఆస్త్రీయొక్క (కమలములవంటి) చేతులు రెండును; కుస్తరించి = పొగడికమాటలచేత ఉబ్బించి.

క. ‡ 'మతిమంతుఁ డని సుమంతునిఁ
బతి మన్నన సేయు, నన్నుఁ బలుచఁగఁ జూచున్
సతతంబు, దాన గర్వా
న్వితుఁడై యున్నాఁడు వాఁడు † నేఁడు లతాంగీ. ౧౩౨

టీక.— పతి = రాజు, సుమంతునిన్, మతిమంతుఁడని = తెలవికలవాడని, మన్ననచేయుఁజ = గౌరవించును.

క. వాని కపాయము సేయం
గా నైన యుపాయ మొకటి గల, దది నీచేఁ
గాని మఱి యొవరిచేతం
గానేరదు, పరులు దెలియఁగా రాదు సుమీ. ౧౩౩

గీ. కికురుపెట్టి సుమంతుపాదుకలు గొంచుఁ
బోయి యెవ్వరుఁ గనకుండ భువనసుంద
రీవరారోహమంచము క్రింద నుంచి
మామనములోని నెగు లార్పుమా మృగాక్షి.' ౧౩४

‡ శా. పా.— 'మతిమంతుఁడనె' (ఇది పూ. ము. పా.).—
ఈ మతిమంతుడెవడో! ఎక్కడివాడో! 'మతి[మంతుఁడని' సరియైనపాఠము.— 'పతి' నన్ను నెప్పుడుఁ బలుచఁగాఁజూచు- మతిమంతుఁ డనుచు సుమంతు మన్నించు' అని మూలము.] (నవ. పు. 78.)

† శా. పా.—'నీరజనేత్రా'

టీక.— కిసురువెట్టి = వంచించి, భువనసుందరీవరారోహా = (ఉత్తమ స్త్రీయైన) భువనసుందరియొక్క - మంచముక్రింద - నెగులు = విచారము, అర్పుహా = తొలగింపుము.

క. అనిన 'నది యెంత గల, ద
ట్లన సేసెద' నంచుఁ జని [1]యట యొకానొక [2]నాఁ
డొనవెట్టుకొని మెలంగఁగ
ననువైన, సుమంతుపావ లది లాగించెన్. ౧౩౫

టీక.— ఒనవెట్టుకొని మెలంగఁగన్ = పొంచువేసికొనియుండగా, ఒకనాడు, అనువైనన్ = సందుదొరకగా, సుమంతు, పావలు = పాదుకలు, అది = ఆదాసి, లాగించెన్ = తీసికొని పోయెను.

'లాగించు' (=తీసికొనిపోవు) ఇదియొక అసాధారణక్రియ. (పూ. టీ. వారీ క్రియకైనను అర్థము వ్రాయక వదలినారు). ఒకటిరెండు ప్రయోగములు.—

ద్వి. "ఉడుగక కనుపెట్టియుండి యేమరిన
యెడ సుమంతుని చెప్పు లెసఁగ లాగించి." — (నవ. పు. 78.)

క. " కాఁగాదు దేవధన మని
లోఁగక, లాగించి, యడవి లోతెరువునఁ గా
రేఁగులు తంగేళ్లుఁగ నతఁ
డేఁగెన్ దనచొప్పు పొరు లెఱుఁగక యుండన్." (ఉద్భటా. 2-138)

---

1 శా. పా.— 'యటం బానొక.' ('యట నొకానొక' పూ. ము. శ. ర. పా; 'యటయొకానొక' తంజ. ప్రతుల పాఠము.)

2 శా. పా.— 'ఒకనాఁడును బెట్టుకొని.' (ఇది పూ. ము. పా.)

అర్థమేమో? పూ. టీ. లేదు, 'ఒకనాఁడొనవెట్టుకొని' అను పాఠము, శ. ర. లోను. (చూ 'లాగించు.') తంజ. ప్రతులలోను ఉన్నది. 'ఒనవెట్టు' అను క్రియను పూ. టీ. వారెరిగి యున్నట్టులేదు. ఒకటి రెండు ప్రయోగములు.—

సీ. 'ఒనవెట్టు నాఁ గను దనరను పొంచడంబు.' (ఆం. భా. 3-30.)

ద్వి.— 'అని సేయు తలపోకో యటుగాక యున్న
నొనపెట్టుకొని యేల యున్నాఁడ విచట.' (రంగ. రా. ఉ. 145.)

సీ. 'ఒగిరంబు హరింప నొనపెట్టుకొనియైన
వేగు నంతకుఁ జేసి జాగరంబు.' (కాశీ. 4-133.)

క. ఆలాగునఁ గొనిపోయి నృ
పాలప్రియ పాన్పుక్రిందఁ బాదుక లిడి యా
లూలామాలపు నాలి గ
య్యాళి తనుం గానిదానియటువలె నుండెన్. ౧౩౬

టీక.— నృపాలప్రియ = రాజుభార్యయొక్క - పాన్పుక్రింద, లూలామాలపు= మోసాలమారియు, నాలి = కుత్సితురాలును, అయిన, ఆ గయ్యాళి = ఆ ధూర్తురాలు, తనుం గానిదాని యటువలెన్ = తనకేమియు తెలియని దానివలె - ఉండెను.

వ. తదనంతరంబ. ౧౩౭

సీ. † ఘుమ్మని వాసించు కమ్మపువ్వుల సరా
లొఅపుగా సిగఁ గొంత యొఱగఁ జుట్టి,
కళలు దేఱెడు ‡ నెమ్మొగమున సైకముగాఁగ
మంచికస్తూరినామంబు దీర్చి,
కట్టాణి తెలిపాలకాయను త్తెపుటొంట్లు
చెలువీను వీనుల నలవరించి,
పునుఁగు జవ్వాది కప్పురము గుబాళించు
కలపంబు మేన జొబ్బిల నలంది,
గీ. మిసిమిగెంటెముకాంతి వెల్విసర, వింత
వగబవంతిదుప్పటి వలెవాటు వైచి,
చకచకల్ గలరత్నపాదుకలు మెట్టి,
ధవళచంద్రుండు మోహంబు తరువు సేయ. ౧౩౮

టీక.— సైకముగాఁగన్ = సన్నగా, ఒఁట్లు = అంటుపోగులు, చెలువు + ఈను = సోయగ మొలుకుచున్న, కలపంబు = చందనము, మిసిమి = సొగసైన, గెంటెము = జంటనేత వస్త్రముయొక్క - కాంతి, వెల్విసరన్ = బయలాక్రమింపగా, వింతవగ =

† శా. పా.— 'గమ్మన' పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను పాఠము 'ఘుమ్మని' యున్నది. అది తప్పని 'గమ్మన' అని సవరించుట పొరపాటు.

క్రొ త్తరకపు, ‡ బవంతిదుప్పటి = చిత్రవర్ణపు వ్రాతపనిగల దుప్పలువ, మోహంబు, తరవు సేయఁగ = తొందరపెట్టఁగా.

చ. పరమవినీతి నాతి వెలిపావడచేఁ దడియొత్తి యొత్తి, పై
పైర నడిమీనెయుం దిగిచి, పొంకముగా†గొనగోటఁ జీల్చి, వే
మరు బొటవ్రేలఁ దీసి తగుమాత్రము సున్నము వెట్టి, చుట్టి, య
య్యిరుగడనొక్కి, యాకుమడు పిచ్చిన నంది, విడెంబు సేయుచుఁ.

టీక.— నడిమి + ఈనె = నడిమీనె (ఇత్వసంధి).

చ. కలరవ శారికా శుక పిక స్వర సుస్వర భాస్వరోక్తి సం
కుల, మకళంక సంకుమద కుంకుమపంక కురంగనాభి గం
ధిల, మఖిలస్థలస్థగిత దివ్యమణీగణ చాకచక్యమం
జులమును నైన యా భువనసుందరి కేళిగృహంబు చేరఁగఁ. ౧౮౦

టీక.— కల...సుస్వర = పావురముల - గోరువంకల - చిలుకల - కోకిలల - కంఠధ్వనుల నెడి సరిగమపధని వంటి మంచి సంగీత నాదములచేతను, భాస్వర + ఉక్తి = వాని కమ్మని పలుకులచేతను - సంకులము = నిండినదియు, అకళంక...ధిలము = కసటులేని జవాజి - కుంకుమద్రవము - కస్తూరి (యను వస్తువులచే) సువాసనలు కలదియు, అఖిల...మంజులమును = అన్నితావులను చెక్కిన శ్రేష్ఠములయిన రత్నముల యొక్క చకచక కాంతులచేత మనోజ్ఞమైనదియును నైన, ఆ భువనసుందరి, కేళిగృహంబు = పడకటింటిని - చేరఁగఁ = చేరగా.

గీ. ఒకతె పావడ లందీయ, నొకతె కుంచె
వైవ, నొకతె లామజ్జకవ్యజన మూన,

---

‡ పూ. టీ.— 'బవంతి = వ్రాఁత.'

'బవంతి' యనగా 'వ్రాఁతపని' గాని 'వ్రాఁత' కాదు. "వ్రాఁత = వ్రాయుట, లేఖనము. వ్రాఁతపని = రంగు వేయువాఁడు వస్త్రముల యంచులయందు రంగుతో వ్రాసెడు చిత్రము." (శ. ర.) "వ్రాత Writing, hand, hand writing. లిపి. వ్రాతపని Chintz work. అద్దకపుపని." (బ్రౌను.)

† శా. పా.— 'కొనగోరఁద్రుంచి.' ('కొనగోటఁజీల్చి' తంజ. ప్ర. పా.)

నొకతె కైదండ యొసఁగ, నిట్లుభయపార్శ్వ
ములఁ బలువు రూడిగము సేయఁ [2]బోయెనపుడు. ౧౪౧

టీక.— పావడలు = ఉదికినవస్త్రములు; కుంచెవైవన్ = చామరము వేయగా; లామజ్జకవ్యజనముల్ = వట్టివేళ్ళవిసనకఱ్ఱను, ఊనన్ = ధరింపగా (విసరగా, సని భా.) కైదండ ఒసఁగన్ = కేలూత యియ్యగా, పోయెన్ = కేళిగృహము చేర బోయెను. అపుడు = ఆసమయమున (అవతలికి అన్వయము.)

ఆ.వె. ధవళచంద్రకాంత నవ వేదినుండి యా
ధవళచంద్రకాంత తత్తఱమున
ధవునిరాక కాంచి, దమి లేచి, కుముదబాం
ధవు నిరాకరించు నవుమొగమున. ౧౪౨

టీక.— [1]ధవళ = తెల్లనైన, చంద్రకాంత = చంద్రకాంతమణులతోఁ గట్టబడిన, నవవేదినుండి = క్రొత్తయరుగుమీఁదినుండి, ఆ - ధవళచంద్రకాంత = ధవళచంద్రుని భార్య, కుముదబాంధవున్ నిరాకరించు = చంద్రుని తిరస్కరించునట్టి, నవుమొగము నన్ = నగుమొగముతో.

సీ. ఉమ్మెత్తపూవంటి యొఱ పైన[†]కుచ్చెల
చెఱఁగు మట్టెలమీఁదఁ జిందు ద్రొక్క,

---

2 శా. పా.— 'ఁబోవునపుడు.— వ. అంత'

'అపుడు' అన్నతరువాత, మళ్ళీ 'అంత' అనుట యెందుకో? 'అంత' అనువచనము పూ. ము. న నున్నది. తంజ. ప్రతులలో మూడింటిలోను లేదు.

[1] పూ. టీ.— 'ధవళ చంద్రకాంత నవవేదిన్=తెల్లని చంద్రకాంతశిలయొక్క క్రొత్త తిన్నెయందు.'

† శా. పా.— 'కుచ్చెళ్ళచెఱఁగు' ('ఉమ్మెత్తపువ్వు నానొరవైన కుచ్చిళ్ళు అని, అప్ప. పా.)

పూ. ము. నను, తంజ. మద. ప్రతులలోను 'కుచ్చెలచెఱఁగు' అని యున్నది అదియే సరియైనపాఠము. కుచ్చెల యనగా స్త్రీకటివస్త్రము.—

సీ. 'నేలజీరకయుండఁ గేలఁ గుచ్చెలఁబూను
కొని యూడిగపుసతుల్ గునిసినడువ.' (శుక. 1-411.)

(* మెలపైన వలరాజుమేడపై బంగారు
  కుండలో యనఁ గుల్కుగుబ్బ ‡లమర,
నెమ్మోము రేరాజు సమ్ముఖమ్మునఁ గ్రమ్మి
  కమ్మపంజుల మెఱుం గెమ్మె నెఱప,
భోగినీమణి గాన పొందు సేయఁగ వచ్చు
  నీలాహి యన వేణి నీటు సూప,
గీ. సైకతనితంబ మొకవింత చలన మొంద,
నలఁతి లేనడు మల్లల నాడుచుండ,
'నవని నిదిగాక యొయ్యార మద్దిర' యని
మెంచ, నట నాతి వచ్చె రాయంచనటన. ౧౪౩

టీక.— ఉమ్మెత్తపూవంటి = ఉమ్మెత్తపువ్వువంటి (పువ్వునకు 'పూ' రూపాం.—'కాలకంఠుని శిరసు పూ గగనగంగ' కాశి. 1-3.) మెలపైన = సొగసైన,

---

ఉ. 'పచ్చల కంకణమ్ములను భాసిలుదాపలికేల జాఱువా
  కుచ్చెల కొంగుఁదాల్చి.' (ఉ. రా. 4-192.)

గీ. 'మురిపెమున మేనువిఱుచుఁ, గెమ్మోవిఁదెఱచుఁ
  గుచ్చెలవిదుర్చుఁ, బయ్యెద కొంగుజార్చు.' (శశాంక. 2-86.)

కుచ్చెళ్లు - అనగా గుడ్డయొక్క మడతలు. (చూ. శ. ర.) కుచ్చిళ్లు - The folds of the lower cloth, which the Hindus tie round their loins.' (బ్రౌను.)

ఉమ్మెత్తపూవువలెనుండునది 'కుచ్చెల' గాని 'కుచ్చెళ్ళు (=కుచ్చిళ్ళు) కావు.—

సీ. 'జిగిమీఱ మడఁచుఁ గుచ్చెళ్లు దుత్తూరపు
  వ్వములకైవడిఁ గటిస్థలులమెఱయ.' (మల్ల. విప్ర. 1-68.)

(కుచ్చెళ్ళు = కుచ్చెలలు; బహువచనము.)

* శా. పా.—'మెఱపైన.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'మెఱపు' అను విశేషణము భాషలోలేదు. 'మెలపైన' అని తంజ. పా.

‡ శా. పా.—'గుబ్బలొరయ' ('గుబ్బలమర' తంజ. పా.)

నెమ్మోము† రేరాజు సమ్ముఖమ్మునఁ = అందమైన ముఖమనెడి చంద్రునియెదుట, క్రమ్మి = వ్యాపించి, ‡ కమ్మపంజుల మెఱుంగు = కమ్మలయందలి దుద్దులకాంతి.

† పూ. టీ.— 'రేరాజుఁ = చంద్రుని, సమ్ముఖమ్మునఁ = ఎదుటను.'

రేరాజు సమ్ముఖము. ష. త. కావున 'రేరాజుఁ = చంద్రుని' అని ద్వితీయాంతముగా చెప్పుట తప్పు.

‡ పూ. టీ — 'కమ్మ... = కర్ణభూషణములనెడు దివ్విటీలకాంతి'

శ. ర. లో 'పంజు = దివిటీ; ఒకదినుసు దివిటీ' అనియున్నది. దానిమీద ఆధారపడికాబోలు పూ. టీ. కర్తలు 'కమ్మపంజుల = కర్ణభూషణము లనెడి దివ్విటీల' అని టీక వ్రాసినారు. పెద్దప్రమాదము. దివిటీలకాంతిని 'మెఱుఁగు' అనుటయు లోకమున లేదు. విస్తరమెందుకు? 'పంజు' అనగా కమ్మలో పొదిగిన రత్నాలమొత్తము. రత్నాలకమ్మలకు 'పంజుకమ్మ' లని పేరు.

"కమ్మ పంజులు = రత్నతాటంకములు" (లక్ష్మినా.)

"పంజులకమ్మలు = రత్నములు చెక్కినకమ్మలు" (శ. ర.)

"పంజు. A sort of earrings. పంజులకమ్మ Large earrings worn by women" (బ్రౌణ్యము)

"పంజుల కమ్మయనఁగ, రత్నతాటంక మొసఁగుఁ జంద్రార్ధచూడ." (ఆం. భా. 2-147.)

"పంజు = రత్నములుచెక్కిన తాటంకములు" (ఆంధ్రపద పారిజాతము.)

ఇక కవుల ప్రయోగములా? వందలకొలదిగా నున్నవి.—

వ. "ఇప్పుడు మొగ్గలంబోని బుగ్గలం దగ్గరిక చూపు 'కమ్మపంజుల వజ్రపుంజ చకచకల" (మను. 3-అ.) 'పంజుల తాటంకముల యందలి హీరమణుల యొక్క చకచకలాడే కాంతుల చేతను' అని, జూ. టీ.

సీ. "క్రొమ్మించుని గ్రమ్మించు కమ్మపంజుల తళ్కు
లుదిరి చెక్కులతోడఁ జదురులాడ." (రా. వి. 3-124.)

ద్వి.— 'పొంజుల కమ్మలు పల్లేరుపూలు
రాజిల్లు రత్నాల రాకిడిఁ బెట్టి.' (బా. శం. సారంగ. పు. 13)

శాస్త్రిగారికి 'పంజు' తత్వము తెలియదు. అందువల్లనే గౌ. హరి. లోగూడా ఇట్లే యనుచితమైన టీక వ్రాసినారు. (ఆచర్చకిది చోటు కాదు.)

శాస్త్రిగారి టీకను చదివియే కాబోలు సూ. ని. పండితులు.—

'కమ్మపంజు - పంజులకమ్మ = రత్నములు కూర్చుటచే దివిటీవలె వెలిఁగెడు కమ్మ' అని వివరణము వ్రాసినారు.

ఎమ్మె సెజపఁగ = విలాసమును చూపఁగా. § భోగినీమణికాన = రాజుగారి భోగకాంతలలో ఉత్తమురాలు కాబట్టి- (శ్రేష్ఠమైన ఆడపాము కాబట్టి' అని శ్లేషార్థము.)

క. అటు లెదురుగ నేతెంచిన
కుటిలాలకఁ గూర్మి యనలుఁ గొనలుం బాఱఁగ
జిటిపొటినవ్వులు గనుఁగవఁ
బొటిమరిలం జూచి పలికెఁ బులకల్ దొలఁకన్. ౧౪౪

టీక.— కూర్మి = ప్రేమ, అనలుఁగొనలుంబాఱఁగ = అత్యంతముగా విస్తరిల్లగా. పొటమరిలఁగ = మొలకెత్తగా.

క. 'నీదండకు రాకుండినఁ
బూదండల వ్రేయు నన్నుఁ బొడగని † నపుడో
వేదండగమన, సుమనః
కోదండధరుం, డ దేమొకో! దండ' మనెన్. ౧౪౫

టీక.— వేదండగమన = ఏనుగునడకవంటి నడకగలదానా, సుమనః కోదండధరుండు = పూవిల్లును తాల్చువాడైన మన్మథుడు, పూదండలఁ వ్రేయుఁగ = పూమాలికలతో కొట్టును.

క. అని సరసోక్తుల మక్కువ
గనిపింపఁగఁ బలికి, గలికి [1]కరపల్లవ మిం
పొనరంగఁ బట్టి [2] మెల్లన
తనుసంగమ సౌఖ్యవివశతను జని; చెంతన్. ౧౪౬

---

§ పూ. టీ.— 'భోగినీమణి = వేశ్యోత్తమ.'

భువనసుందరి ధవళచంద్రుని యిల్లాలు గాని 'వేశ్య' కాదు. భోగినీశబ్దమునకు వేశ్యయను నర్థముండుగాక; యిక్కడ చెల్లదు. ఇక్కడ 'భోగిని' యనగా పట్టమహిషి కాని భార్య. 'వినాయ మహిషీ మన్య రాజయోషితి భోగినీ'. (మేదిని) ఇల్లాలిని వేశ్య యనుట పాపము.

† శా. పా.— 'నేఁడో.' (ఇది పూ. ము. పా.) అర్థమేమో!

[1] శా. పా.— 'ఁగలికిఁ బలికి' (ఇది పూ. ము. పా.) 'ఁబలికి కలికి' అని తంజ. పా.

[2] పాఠాం.— మెల్లనె.

టీక.— కలికి కరపల్లవము = తనప్రియురాలియొక్క చేతిని, పట్టి = పట్టుకొని, † తనుసంగమసౌఖ్యవివశతను = శరీరములకలయికచేత కలిగిన సౌఖ్యమువలని పారవశ్యముతో, మెల్లనచని.— చెంతక (అవతలికి అన్వయము.)

సీ. ⸿నికరంపుజిగికెంపు నీలంపురా చెక్క-
డపుసకినల పగడంపుఁగోళ్ళు,
హాొయలుగుజ్జరినేత హాొంబట్టుఁబట్టెడ,
పఱు పైనజాలీల పట్టుఁబఱపు,
పచ్చసూర్య‡పటంపు బటువుబిళ్ళలు, రంగు
సాలపుచొకాటంపుఁ దలగడయును,
దఱు చైనహురుముంజి తళుక్కుముత్తెములచ
ప్పరమును, జిగిదోమతెరయుఁ గల్గి

గీ. మంచివగఁ జొక్కమైనట్టి మంచముపయిఁ
జలువ చెంగల్వ చేమంతి జాజివిరులు
పఱిచి కడుఁ బొంకపఱిచిన పాన్పుమీఁద
రాజు పవళించి యున్నంత రాజవదన. ౧౪౭

---

† పూ. టీ.— 'అతను సంగమ సౌఖ్య = మదనక్రీడానంద.'

సంగమ మంటేనే మదనక్రీడ; "సంగమః- Sexual union or intercou:se. 'అయం స తే తిష్ఠతి సంగమోత్సుకః' శాకుం 3-14." (ఆప్టి.)

"నిరుపమకీర్తి యట్లయిన నీకును నాకును సంగమంబగుఁ జ" (భా. ఆది. 4-60.)

"గంగాసంగమ మిచ్ఛగించునె? మదిం గావేరి దేవేరిగా
నంగీకారము సేయునే?" (పాండు. 1-139.)

కావున 'అతను సంగమ' మనుట తప్పు. సంగమము (పరస్పరము) స్త్రీపురుషులకేగాని - అతనునితో కాదు. రాజపు డనుభవించినది 'తను సంగమ' — సౌఖ్యమే. ౧౪౯ పద్యములోగాని వారిరువురును కలియరు. 'మెల్లన - తనుసంగమ...' అని సరియైన విభాగము.

⸿ పాఠాం.—'రవకెంపు నీలంపురామందనపుచెక్క.'

‡ పాఠాం.— 'సూర్యపుటంపు.'

టీక.— చెక్కడపు సకినల = కెంపులును నీలములును పొదిగి తయారుచేసిన పిట్టలుగల. ('సకిన' శకునభవము) గుజ్జరి నేఁత = గుజరాతి నేతఁగల, హొంబట్టుపట్టెడ= బంగారుజలతారుగల పట్టునవారు, పచ్చ...ళ్ళలు = పచ్చని మొకమల్ పట్టుతో కుట్టిన గుండ్రని దిండ్లు. చప్పరము = పందిరి. పొంకపఱిచిన = చక్కఁగా తయారు చేసిన.

సీ. ఎప్పు డెప్పు డటంచు నెనయఁ గోరెడుకోర్కి
  మరలించె బోటులఁ దిరిగి చూచి,
సరగఁ బైఁ బడఁ దీయ మరలుగద్దఱిచూపుఁ
  బదరకు మనియెఁ గంబమున [1] నొరగి,
చిట్టాడుసిగ్గుతోఁ [2] జేపట్టఁ బెనఁగుడెం
  దము మట్టుపఱిచె నాననము వంచి,
తనుఁ బిల్వఁ దమి హెచ్చి[3]నను జాగు సేసె గ్ర
  క్కనఁ బోక కన్నడఁ గట్టిపెట్టి,
గీ. వలపు పతి [4] నేచ నటు నిటు నిలిచి [5] కాంత
కొంత తరితీపుపైఁ [6] జేరి కూరుచుండె,
మగలు పైకొనునందాఁక మనసు గాన
నీయ రెంతటివగలవా రిందుముఖులు! ౧౪౮

టీక.— ఎప్పు...కోర్కిన్ = ప్రియుని గలయుటకై తొందరపడుచున్న కోరికను, బోటులన్ = తన వెనుకనున్న చెలికత్తెలను, తిరిగిచూచి (వారలేమైన నను కొందురని) మరలించెన్ = వెనుకకు త్రిప్పెను; సరగన్ పైఁబడన్ = తటాలున నాథునిమీద పడగా, తీయన్ = తాను మరలింపగా, మరలు = మరల ఆతనిమీఁదికే పోవుచున్న, చూపున్, కంబమున నొరగి = స్తంభమున కొరగబడి, పదరకుము - అనియెన్ = తొందరపడకుమని హెచ్చరించెను; చిట్టాడుసిగ్గుతోన్ = వచ్చుచూ పోవుచూ ఉన్నసిగ్గుతో, చెపట్టన్ పెనగడు డెందమున్ = నాథుని చేయిపట్టుకొనుట కు బలాటు పడుచున్న మనస్సును, ఆననమువంచి, మట్టుపఱిచెన్ = స్తిమితపరచెను; (ప్రియుడు) తనుఁబిల్వన్, తమి = ప్రేమ, హెచ్చినను, గ్రక్కనన్ = తటాలున -

[1] శా. పా.— 'నొడగి' [2] 'ఁజేపట్టి పెనఁగు' [3] 'హెచ్చియును' [4] 'నేఁప' [5] 'కొంతకొంత' (ఇది పూ. ము. పా.) ఈ పాఠమున కర్తృత్యక్తము. 'కాంతకొంత' అని తంజ. పా. [6] 'తరితీపుపై (పూ. ము. పా.) 'తరితీపుపై' తంజ. పా. సాధువు.

పోక, కన్నడఁ = ఉపేక్షతో, కట్టిపెట్టి = ఆ తమిని నిరోధించి, జాగుచేసెను; వలపు, పతిఁ, ఏఁచఁ = బాధించుచున్నను, కాంత = ఆభువనసుందరి, కొంత తరి తీపుపైఁ = కొంత బలవంతముమీఁద, చేరి కూరుచుండెను.

చ. సరసపునవ్వులన్, దనివి చాలని చుంబన గుంభనంబులన్,
బరిపరిరీతులన్ మెఱయు బంధవిశేష గశారవంబులన్,
సురత మొనర్చి † ముప్పిరులసొంపునఁ దేలిరి వార లర్మ్యేడన్;
సరివల పైన కూటమికి సాటిఁక లేదు గదా తలంపగన్! ౧౪౯

క.*పెన్నెరులఁ జెమట, మోడ్పుం
‡గన్నులు, వదలు కవుఁగిళ్ళు గల, వారలకున్
బన్నీరు గ్రోలుటయు, నం
త న్నిద్దురవోవుటయు, హితం బై! యుండెన్. ౧౫౦

టీక.— పెన్నెరులన్ - చెమట = శ్రమచేత కురులందును చెమటయు, మోడ్పుంగనులు = నిదురలేకపోవుటచేత మూతలు పడుచున్న కన్నులును, వదలు కవుఁగిళ్లున్ = అలసటచేత బిగి సడలిన కౌగిలింతలును, కల, వారలకున్ = ఆదంప తులకు.—

చ. గమకపుగబ్బిగుబ్బ లెదఁ గాఁడ [1]నొకింతగ గాఁగిలించి యిం
పమరఁగ నిద్రవోయి, యపు డల్లన మేల్కని శయ్యనోర యై

---

† పాఠాం.— 'మంపిరిలు'.

* శా. పా.— 'పెన్నెరుల చెమట' (పూ. ము. పా.) అర్థమేమో? పూ. టీ. లేదు.

‡ శా. పా.— 'గన్నుఁగవన్ వెడలు నీళ్ళు.' (ఇది, పూ. ము. పా.) హాయిగా సురతానందము ననుభవించిన వారికి అప్పుడు కండ్లనుండి నీళ్లు వెడలుటకు కారణమేమో? ఆనందాశ్రువులో! ఏమో? పూ. టీ. లేదు.

సరియైనపాఠము తంజ. ప్రతులలో లభించినది.

1 శా. పా.— 'నొకించుక' (పూ. ము. పా.) 'నొకింతగ' తంజ. పా, ఉచితతరము.

[2]ఘుమఘుమవాసనల్ [3]గుబులు కొం దనపుక్కిటి క్రప్పు న్వీడెం
బుమియ మొగంబు వంచి, సుగుణోత్తముఁ డప్పడిగంబు చెంగటన్.

టీక.— పడిగంబు = తాంబూల ముమియుపాత్ర. (సీ. 'చర్వితతాంబూల సంజ్ఞయాఁ దమ్మనాఁ, బరగుఁ గళాచిక పడిగ మనఁగ.'— (ఆం. భా. 2-168.)

క. ‡కనకపు మిసమిసపావలు
కని కనలుచుఁ జూచి, 'వింతగంటి మిదేమీ!
వనితా తెల్పు మిదెవ్వరి'
వని తా గద్దించియడుగ నరనిద్దురతోన్. ౧౫౨

---

2 శా. పా.— 'గుమ గుమ' పూ. ము. లో 'ఘుమఘుమ' అని యున్నది. అది తప్పని కాబోలు శాస్త్రిగారు 'గుమగుమ' అని సవరించినారు. సవరింప నక్కఱ లేదు. (చూ. బాల. శర. పు. 319.) 'ఘుమఘుమ' తంజ. పా.

3 శా. పా.— 'గుబులు కొన్దన పుక్కిటి.'

'కొను + తన' అనుచోట 'ను' ద్రుతము కాదు. 'కొను' తద్ధర్మార్థకక్రియ. 'అను + పురము=అనుబురము; అన్పురము.' 'కొను + పదార్థము=కొన్పదార్థము'. 'చను + పడఁతి=చన్బడఁతి' - అని ద్రుతకార్యము చేయుట తప్పు. (చూ. ప్రౌఢ - సంధి. 13.) కాబట్టి 'కొన్దన' అనుపాఠము తప్పు. పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులలోను గూడా - 'గుబులుకొఁదన' అని యున్నది.

4 శా. పా.— 'పుక్కిటిలోని వీడియం.' (పూ. ము. పా.)
'పుక్కిటి క్రప్పున్వీడెంబు' - అని తంజ. పా.

‡శా. పా.— 'మిసమిస మను పావలు గని, కనలున నిటు వింతపాదుకలు రానేలా?'

నేను గ్రహించినది పూ. ము. పా. గుణవత్తరము. బంగారు మెరుగును చెప్పుటకు 'మినమిన' కంటె 'మిసమిస' యే యుచితతరమని యీ క్రిందిరచన చెప్పుచున్నది.—

"మిసమిసమను చుఁ గ్రొమ్మెఱుఁగులువాఱు
పసిఁడికుండలమేడ్పై, నందమైన." (గా. హరి. పు. 226.)

చ. భయపడి లేచి వే†యదిరిపాటునఁ గట్టియుఁ గట్టకున్న నీ
వియు, నెలవంకచన్మొనల వేసియు వేయని పైటకొంగు, దోఁ
పియు ¶నట దోఁపకున్న యలపెన్నెఱికొప్పును నై, వితాకురా
లయి యవి చూచి, యల్లలన యల్లల నాడుమనంబుతోడుతన్.

టీక.— వితాకురాలయి = విశ్చేష్టితురాలై.

గీ. అపుడు కన్నీరు గాఱ నోం డాడ వెఱచి
నేల బొటవ్రేల ‡వ్రాయుచు నిలిచి యున్న

---

† శా. పా.— 'యదురుపాటున' (పూ. ము. పా.)

శ. ర. లో 'అదిరిపా'టున్నది; సూ. ని. లో 'అదరిపా' టున్నది. కాని 'అదురుపాటు' ఎక్కడను లేదు. 'అదరిపాటున' తంజ. పా.

¶ శా. పా.—'అటుఁదోఁపకున్న.'

'దోఁపు' ధాతువు సరళాది కావున 'దో' కు ముం దరసున్న పెట్టుట తప్పు. అదియట్లుండగా గ్రంథక ర్తమతమున 'అటు' కళ. కావున 'అటున్' అనుటయును తప్పే. తప్పో ఒప్పో- శాస్త్రిగారు 'అటుఁదోఁప' అన్నారు గనుక వావిళ్ళవారును 'అటుఁ దోఁప' అనియే అన్నారు.

‡ ఈ 'వ్రాయుట'ను గూర్చి శాస్త్రిగారు, శ్రృం. నై. (పుట. 619) లో "కాలి (బొట్టన) వ్రేలితో - వ్రాయుచున్ (అక్షరములు వ్రాయునట్లుగా) గీఱుచు (లేదా - రాయుచున్ అనియే పాఠమగు గాక)" అని వ్రాసినారు. కాని కవులు 'వ్రాయు' ధాతువునే వాడినట్లు స్పష్టముగా కనబడుచున్నది.—

క. 'ఊరక మోసము కొంటికట
వారక పాదమున నేల వ్రాయుట' (విష్ణు. 4—255.)

ద్వి.—'నవుడు కొట్టెను, నీళ్లునమలెఁ గశ్యపుఁడు
వామదేవుఁడు నేలవ్రాసె.' (గౌ. హరి. పు. 12.)

1831 సం.లో బ్రౌను ముద్రించిన మనుచరిత్రలోను, దాని టీకలోను మాత్రము 'రాయు' ధాతువు కనబడుచున్నది.—

'నేల బొటవ్రేల రాయుచు నిలిచికొంత' (3—౧3౧)

'నేల బొటవ్రేలరాయుచు = భూమిమీద కాలి యంగుష్ఠముతో రాస్తున్న' (జూ. టీక.)

ఈ 'రాయు' వావిళ్ళవారి ప్రతిలో 'వ్రాయు' గా సవరింప బడినది.

† నారమణివల్ల సంశయం బేరుపడక
పడకయిలు వెళ్ళి వచ్చి భూపాలుఁ ‡ డపుడు. ౧౫౪

టీక.— పడకయిలు = పడకటింటినుండి.

'పడక' శ. ర. లో లేదు. లోకవ్యవహారమున నున్నది. బ్రౌణ్యమునను, సు.ప. పారిజాతమునను, ఉన్నది. పడుధాతువుయొక్క కృద్రూపము గావున 'పడుక' అని తొలిరూపము. 'పిడుత - పిడుక - మిడుత మొదలగు ఉ కారమధ్యములు కాలక్రమమున పిడత, పిడక, మిడత, అయినట్లే 'పడుక' యును 'పడక' అయినది.

క. మొకమజ్జనమై సంధ్యా
దికకృత్యము లాచరించి దివ్యవిభూషా
చకచకలు మేనఁ బర్వఁగఁ
దుకతుకతో నుల్ల మపుడు[1] తుకతుక నుడుకన్. ౧౫౫

టీక.— మొకమజ్జనమై=ముఖమార్జనము చేసికొని, తుకతుకతోన్ = కోపాతిశయముచేత.

చ. కొలువున కేఁగి, వేత్రధరకోటి నిజాయతదృష్టి వాఱు దో
బలసి తటాలునం బగిలి పాఱ, [2] బరాబరి సేయుచున్న వా
రలు దుసెదారులున్ దొరలు రాజులు మంత్రులు నిష్టబాంధవా
వళులు పురోహితు ల్పనులవార లనేకులు నిండియుండఁగన్. ౧౫౬

---

† శా. పా.— 'ఈరమణి... బెఱుకపడక' (ఇది పూ. ము. పా.)
తాతలనాటి కథను చెప్పుచూ 'ఈరమణి' యనుట యనుచితము. 'ఆరమణి... బేరుపడక' తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'డలుక' (ఇది పూ. ము. పా.)
'మొక మజ్జనమై' అని యవతలి పద్యప్రారంభము. భూపాలుఁ డలుకతో మొక మజ్జనము కావించుకొనె ననుట యనుచితము. 'డపుడు' తంజ. పా.

[1] శా. పా.— 'తొట్రుపడంగన్' (ఇది పూ. ము. పా.) 'తుకతుక నుడుకన్' తంజ. పా. సాధువు. కవ్యుద్దిష్టము.

[2] శా. పా.— 'బరాబరిసేయు, మన్నెవారలు' ('బరాబరు సేయుచున్న వారలు మసెవారలున్ పూ. ము. పా.)'... సేయుచున్న వారలుదుసెదారులున్' తంజ. పా. (మన్నెవారలు - మసెవారలు, అను పాఠమున - అటవికులు - అని యర్థము. "మన్నెవారు hill people". బ్రౌను.)

టీక.— వేత్రధరకోటి = బెత్తాలవారి మొత్తము, నిజాయతదృష్టి పాళు
చోఁ = నిడుదలైన తనచూపులు ప్రసరించువైపునను, బలసి = పరివేష్టించియు,
తటాలునఁ బగిలి = గుమిగూడియున్నవారు తటాలున విడిబడియు, పాఱఁ =
పరుగులెత్తగా; బరాబరిచేయుచున్నవారలుఁ = హెచ్చరికలు చెప్పుచున్నవారును,
దునెదారులుఁ = విచ్చుకత్తులవారును;—

వ. అప్పు డప్పాదుకలు చెప్పించి యందఱముందఱం బెట్టించి
భూవరుం డివి యెవ్వరి వని యడిగిన వారెవ్వ నేరక నివ్వెఱయు
సంశయంబును హృదయంబుల నతిశయం బయిన నొకరొకరి[1] మొకం
బులు సూచుచు [2]సభాజనవిసరంబులు గుసగుసలం బోవుచున్న సమ
యంబున. ౧౫౮

గీ. అపుడు చెవిదండఁ జేరి కే లడ్డగించి
మంతనంబునఁ జో రాళికుంతలారి
కాలకేతుం డనెడు పేరుగలతలారి
వానివెత †లారివోవ భూవరున కనియె. ౧౫౯

---

[1] శా. పా.— 'మొగంబులు (ఇదే. పూ. ము. పా.) [2] శా. పా.—'సభాజనం
బులు.' (ఇదే పూ. ము. పా.)

† శా. పా.— 'ఆరివోవ.' (ఇది పూ. ము. పా.)

ధాతువు 'ఆరిపోవు' గాని 'ఆరివోవు' కాదు. 'ఆరివోవు - కారివోవు -
పారివోవు,' అనురూపములు కావ్యములలో కానరావు. నిఘంటువులలోను లేవు.

"ఆరిపోవుట; వానిభవిష్యము ఆరిపోయింది. He has lost all his luck."
(బ్రౌను.)

"ఆఱిచను, ఆఱిపోవు = ఆఱు, నశించు, పోవు.' (సూ. ని.)

సీ. 'బాల నీబాహు మృణాలముల్చేర్పక
యతను తాప వికారమాఱిచనదు.' (రసిక. 6-89.)

చ. 'జపములనాఱిపోని కలుషంబులు.' (నృసిం. పు. 1-67)

వ.రా.—'తలారి' యమక సౌభాగ్యముకొరకు, కవి 'వెతలారి - పోవ' అని
లఘురేఫముగా వాడినాడు.

టీక.— చౌర - అళికుంతల - అరి = దొంగలయొక్క స్త్రీలకు శత్రువు (దొంగలను కనుగొని శిక్షలు వేయించి వాండ్ల భార్యల కెగ్గు కావించువాఁడు), తలారి, వాని వెతలారిపోవన్ = వానిబాధ తొలగుటకు. (జారచోరుల వర్తనములను గుర్తించి చెప్పవలసినది తలారులవిధి. అట్లు గుర్తింపనిచో వారలు దండ్యులు; అట్టి దండననుండి తప్పించుకొనుటకు) చెవిదండన్ = (రాజు) చెవిదగ్గర - చేరి, కేలడ్డగించి = నోటికి చేయి అడ్డముగా పెట్టుకొని - మంతనమునన్ = ఏకాంతమున.

చ. 'తెలియఁగఁ జూచినాఁడ నివి, దేవర, సందియ మిందు కేమియు
నవ్వలదు, సుమంతుపావ,' లనినన్; లయకాలునిలీలఁ † బేర్చి, య
య్యలుక సభాస్థలిం గలుగునయ్యలు కంపితమానసాంగులై
యలుక,సుమంతుఁ జూచి యతఁడన్ వికటభ్రుకుటీనిరీక్షుఁడై. ౧౭౯

టీక.— లయకాలుని లీలన్ = ప్రళయకాలపు యముని విధమున, పేర్చి = కోపముచేత విజృంభించి, అయ్యలుకన్ = ఆకోపమునకు, కంపితమానస + అంగులై = కంపించిన చిత్తములును - అంగములును కలవారై, అలుకన్ = భయపడఁగా, వికటభ్రుకుటీనిరీక్షుఁడై = వికృతమైన బొమముడితోడి చూపుకలవాఁడై (కనుబొమ్మలు ముడివేసిచూస్తూ - అన్నమాట.) అన్ = అనెను.

క. ఓ పాపాత్మక లోనికి
రా పొమ్మని చన వొసంగి రాణువ యెల్లన్
నీపార్శ్వంబుగఁ జేసి మ
హాపరమాప్తునిఁగ ‡నమ్మి యాదట నిన్నున్. ౧౮౦

టీక.— రాణువయెల్లన్ = సమస్త పరివారమును, నీపార్శ్వంబుగఁజేసి = నీ పక్షముచేసి (= నీవశము కావించి) ఆదటన్ = దయతో, నిన్నున్, (అవలలి కన్వయము.)

---

† శా. పా.— 'పేర్చునయ్యలుక' (ఇది పూ. ము. పా.)
లయకాలుని లీల 'బేర్చినవాఁడు రాజుగాని, అలుక కాదు. కావున 'పేర్చునయ్య లుక' అనుట సరికాదు. 'పేర్చి యయ్యలుక' అనియే తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'నడప' (ఇది పూ. ము. పా) 'నమ్మి' అని, తంజ. పా, 'నడప' అను పాఠమున అన్వయము కుదురదు.

క. అసమాన రాజ్యవైభవ
లసమానునిఁ జేయుటకు ఫలం బిదె యేమో?
యిసుమంత యెఱుఁగ వేమో
యి సుమంత కృతఘ్న యర్వ్వామే నినుఁ జూడఁగన్. ౧౯౧

టీక.— వైభవలసమానునిఁగా = వైభవముచేత రాణించువానినిగా, చేయుట కుఁగా = చేసినందుకు, ఫలంబు, ఇదెయేమో = ఇదే కాబోలు, ఏమోయిసుమంత, (సంబుద్ధి) ఇసుమంత = యెఱుఁగవు=కొంచెమైనను జ్ఞానము లేకపోయెను, కృతఘ్న= చేసినమేలు మరచిన - ద్రోహీ.

వ. అని కోపాటోపంబున నయ్యిలాపతి కర్ణకలాపంబులుగాఁ గొన్ని దురాలాపంబులు వల్కిన నులికిపడి యొకనాఁడును మాఱెత్తు మాట వడినవాఁడు కాఁడు గావునఁ దనవల్లఁ గల్ల లే కునికియు నిట్టి యపఖ్యాతి రాఁ దగునే యని నిట్టూర్పు నిగిడించి నిలువునకు నిలు వుననే కరంగి దిగఁజెమట వెట్టి తల వంచుకొని. ౧౯౨

టీక.— ఇలాపతి = రాజు, † కర్ణకలాపంబులుగా = చెవులకు ములుకులుగా, దురాలాపంబులు = చెడ్డమాటలు.

క. అడలుచుఁ బెదవులు దడుపుచు
గుడికొనుకన్నీరుగ్రుక్కికొనుచుఁగా మదిలో

---

† పూ. టీ.— 'కర్ణకలాపంబులు = చెవులలో అమ్ముల పొదులు'.

అంటే అర్థమేమిటో! శ. ర. లో 'కలాపము = అమ్ములపొది' అని యున్నది. కాబట్టి 'కర్ణ = చెవులలో, కలాపంబులు = అమ్ములపొదులు' అన్నారు. 'ముక్క స్యము కాక్కర్థః'! 'కర్ణకలాపము' లంటే చెవులకు బాణములవంటివి (దురాలాపములు) అని సరియైన యర్థము. 'కలాపః - An arrow' అని 'ఆప్టి' పండితుడు చెప్పా చున్నాడు.

§ శా. పా.— 'గ్రుక్కకొనుచుఁగా'

గ్రుక్కకొనుట యనగా త్రాగుట; మ్రింగుట. (చూ. శ. ర) 'గ్రుక్కకొనుట To swallow or devour. To drink' ((బ్రౌను)

"అక్కజంబుగనబ్ధి నాపోశనముగఁ
గ్రుక్కగొన్నట్టి యా కుంభజుఁడుండ." (గా. హరి. పు. 16.)

సుడువని నెంజిలి నేమియు
నుడువనియమ్మానధనుఁ గనుంగొని వేగన్. ౧౬౩

టీక.— గుడికొను = కమ్ముకొని వచ్చుచున్న - కన్నీరు, గ్రుక్కుకొనుచున్ = అణచుకొనుచు, ఉడువని = ఉడుగని, నెంజిలిన్ = మనోవ్యథచేత; నుడువని = పలుకని.

గీ. 'ఘుటిక మ్రింగినసిద్ధునియటుల, నుల్లి
దిన్న కోమటివలె, నూర కున్న వాఁడు;
తెంపుమై వీని నెటుల[1] శాసింపవలయుఁ
దెలుపుఁ' డన శాస్త్రసరణి సుధీజనములు. ౧౬౪

టీక.— 'ఘుటికమ్రింగిన సిద్ధుఁడు'; రససిద్ధులయినయోగులు పాదరసపు గుళికలను వాడుకొందురు. ఆగుళికలవలన కొన్ని మహిమలు కలుగును.—

క. 'కటుకమగు విషము విషధర
కటకంబగు కేలఁబూని కౌతూహలియై
ఘుటికా సంసిద్ధుఁడు రస
ఘుటికయునుంబోలె శివుఁడు గుటుకున మ్రింగెన్'. (భీమ. 4-66.)

కాబట్టి 'కన్నీరు గ్రుక్కుకొనుచు' అనుట తప్పు. కన్నీటిని గ్రుక్కు కొందురు గాని 'గ్రుక్కుకొనరు' గ్రుక్కుటయనగా అణచుట. గుడ్లనీళ్లు గుక్కుకుంటూ నిలబడ్డాడు, ఇత్యాదిగా లోకవ్యవహారము. కావ్యప్రయోగములు కావలసినన్ని.—

(1) ఉ. కన్నులనీరు గ్రుక్కుకొని కాఁకలమైఁ దెరలంగ.' (యయాతి 5—75)

(2) గీ. 'లెస్స తెరువాటు గొట్టితి లెమ్మటంచు
గ్రుడ్లకొలఁదిగఁ గన్నీరుఁ గ్రుక్కుకొనుచు.' (శుక. 3—197)

(3) ద్వి. 'గుడిగుడి ‡ కన్నీరు గ్రుక్కుచునొండు
నుడువ నాలుకరాక నులివేడి యూర్పు.' (గౌ. హరి. 2—177)

(4) వ. "కొంగ - గ్రుడ్లనీళ్లు గ్రుక్కుకొనెను." (V శారమువాచకము పు. 129.)

'గ్రుక్కుకొనుచున్' అనియే, పూ. ము. పా. తంజ. ప్రతులపాఠమున్నూ. కావున శా. పా. తప్పు.

1 శా. పా.— 'చేయింపవలయు.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'శాసింప' అని. తంజ. పా. ఉచితతరముగదా?

---

‡ 'గుడిగుడిఁగన్నీరు' అని, శా. పా. అసాధువు.

ఘుటిక మ్రింగిన సిద్ధుఁడా ఘుటికవలనిలాహిరీచేత కొంతసేపు మౌనముద్ర వహించియుండును. అందువల్లనే, ఏమన్నను పలుకకూరకుండువానిని 'ఘుటిక మ్రింగిన సిద్ధు' డనుట లోకమున వాడుకయైనది.

'ఘుటికసిద్ధుఁడు, రాయిగొట్టిన గొడ్డు, లటమటకాఁడు - మహామాయలాఁడు.' (గా. హరి. పుట — 152.)

ఉల్లిదిన్నకోమటి. ఉల్లిదిన్నవాడు నోరెత్తి పలుకకుండుట - కంపుబయటపడునన్న భయమున. కోమటిని చెప్పనేల? యనిన, వైశ్య లుల్లి నెక్కువగా వాడుకొందురు కావున.

చ. 'ధ్రువముగ రాణివాసమున ద్రోహ మొనర్చినవాని కాజ్ఞ త
ద్భవనము ముట్టుకోల్గొని, విభావరిఁ గాళ్ళను జేతులు న్మహా
టవిఁ దునిమింపఁ జెల్లు' ననుట న్విని 'యట్లనె సేయుఁడంచు న
య్యవనిసురుం దలారులకు నప్పనసేసె నృపాలుఁ డయ్యెడన్. ౧౬౫

టీక.——రాణివాసమునన్ = అంతఃపురమున; తద్భవనమున్ = అట్లు ద్రోహ మొనర్చిన వానియిల్లు, ముట్టుకోల్కొని = ముట్టడించి, విభావరిన్ = రాత్రివేళ.

క. సెల విచ్చె నూతఁ ద్రోయఁగ
నలివేణిని, జీవితేశుఁడై మును ప్రేమం
బొలుపొందెఁ † గాన తుది న
య్యెలనాఁగకు నతఁడె జీవితేశుం డయ్యెన్. ౧౬౬

టీక.—మును = మునుపు, జీవితేశుఁడై = ప్రాణనాథుడై, ప్రేమన్ — పొలుపొందెను = ప్రేమచేత అతిశయించెను. (=మిక్కిలి ప్రేమించెను. కావుననే) తుదిన్ = తుదకు, ఆయెలనాఁగకున్ = ఆయింతికి, అతఁడె, జీవితేశుండు = యముడు - అయ్యెను. ('భవేత్ ప్రియే జీవితేశో నా యమే.' నా. ర.)

జీవితేశ పదశ్లేషమునకొక యుదాహరణము.——

'రామమన్మథ శరేణ తాడితా, దుస్సహేన హృదయే నిశాచరీ
గంధవద్రుధిరచందనోక్షితా, జీవితేశ వసతిం జగామ సా.' (రఘు. 11-20.)

ఉ. పట్టుఁడుపొండుఁడంచు నరపాలునిభృత్యులు సందడించుచున్
గట్టిగ నాతనిన్ విఱిచి కట్టిరి, తన్నిలయంబు ముట్టుకో

† పా. పా.—'కానఁదుది.'

ల్పట్టిరి, చుట్టుపట్లఁ బదిలంబుగఁ గావలి వెట్టి, రాప్తులుం
†జుట్టములాలుబిడ్డలును శోకపయోనిధిలో మునుంగఁగన్. ౧౬౭

టీక.— చుట్టములు, ఆలుబిడ్డలును = భార్యయును - పిల్లలును, శోకపయోనిధిలోన్ = దుఃఖసముద్రములో, మునుంగఁగన్, తన్నిలయంబు = ఆతనియిల్లు, ముట్టుకోల్ పట్టిరి = ముట్టడించిరి.

క. చేయఁ దగునె రాజటుల
న్యాయముఁ[1]దనుఁ గర్మసాక్షి నడుగ న్వలదా
బోయ యని రోసి కడకుం
బోయెనో యన నంతఁ బ్రొద్దు పోటుకునఁ గ్రుంకెన్. ౧౬౮

టీక.— కర్మసాక్షిన్ తనున్ = లోకమున జరుగు ఎల్లపనులకు సాక్షియైన నన్ను, (సూర్యునికి 'కర్మసాక్షి' యని పేరు. 'కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షుః' అమ.) బోయ= ఆరాజు బోయవంటివాఁడు (మూఢుఁడు; క్రూరుఁడున్ను, అని భా.)

ఉ. *ఆతనిఁ గొంచుఁ బోయి తలయారులు ఘోరవనాంతరస్థలిన్
జేతులు కాళ్ళు తునకలుగఁ జేసిన నాయపరాధహీనుఁ డా
పాతకదూరుఁ డాపరమపావనుఁ డాసుకుమారదేహుఁ డు
ర్వీతలమేదురీభవదసృఙ్నవబాష్పజల ప్రవాహుఁ డై. ౧౬౯

టీక.— కొంచుఁబోయి = తీసికొనిపోయి, తలయారులు = తలారులు, — ఉర్వీ...వాహుఁడై.— ఉర్వీతల = భూమియందు, మేదురీభవత్ = దట్టముగా నేర్పడుచున్న, అసృక్ = నెత్తుటియొక్కయు, నవబాష్పజల = అప్పటి కప్పటికి వెడలుచున్న కన్నీటియొక్కయు, ప్రవాహుఁడై = ప్రవాహము కలవాఁడై (ఆతని

---

† శా. పా.— 'చుట్టపురాండ్రు బిడ్డలును.' ('చుట్టములాండ్రు బిడ్డలును' పూ. ము. పా.) 'చుట్టము లాఁడుబిడ్డలును' తంజ పా.

'ఆండ్రు - బిడ్డలు' అను నుడికి 'భార్యలు - పిల్లలు' అని యర్థము. మరి 'చుట్టమురాండ్రు - బిడ్డలు' అన్నప్పుడో? 'చుట్టపుభార్యలు - పిల్లలు' అనియేగదా యేర్పడు నర్థము! అట్టి యర్థము సముచిత మగునా? 'చుట్టపురాండ్రు = చుట్టములైన స్త్రీలు - బిడ్డలును' అని భావమా? అయితే, ఆతనికి భార్యలేదా?

1 పాఠాం.— 'నన్ గర్మసాక్షి' *శా. పా.—'ఆతనిఁ'

కాళ్లు చేతులనుండి కారుచున్న నెత్తురును, కన్నులనుండి కారుచున్న కన్నీరును పెద్ద ప్రవాహముగా ప్రవహించినవని - భా.)

'కొంచుపోవు' అను క్రియలోని 'కొంచు' క్త్వార్థకము.—

'వాపోవక మొదవుఁగొనుచు వచ్చిరి పురికిన్' (భాగ. 9-440)

'సమగ్రయశుల్ వచ్చిరి కొంచుఁ బట్టపుఁగరిన్.' (రామాభ్యు. 8-242.)

'వివధములం బనిచె లవనివిభునకుఁ గొనుచున్, మధురకరిగా.'

(ఆముక్త - 2-96; 97.)

'తలయారి' తలారికి రూపాం.— (శ. ర. లో లేదు) 'కాణాచి' కి 'కాణయాచి' వంటిది.

గీ. హరి హరీ! రామ రామ! నారాయణా! య
టంచు వేదనఁ బొరలుచు 'నకట! [1] తనకు
నెవ్వఁ డీ కపటోపాయ [2] మొంచి చేసె
నతని కీపాటులే వచ్చు' ననుచుఁ బలికి. ౧౭౦

క. అసురుసురై [3] ససువై యవ
నిసురుం డటు లసువుఁ దొఱఁగె నేరమి లేకే;
యుసురు మనక పోయెడు వాఁ
డుసురు మనక పోవునే నృపోత్తమతనయా? ౧౭౧

టీక.— అసురుసురై = మిక్కిలి డస్సి, ససువై = శక్తిహీనుడై, అవనిసురుండు = ఆబ్రాహ్మణుడు, నేరమిలేకే = ఎట్టి తప్పును చేయకయే, అటు=ఆరీతిగా, అసువున్ తొఱఁగెన్ = ప్రాణమును విడిచెను. ఉసురు = ప్రాణము, మనక = నిలువక పోయెడువాడు, ఉసురుమనక పోవునే = వేదనపడకుండునా?

---

1 శా. పా.— 'తన్ను.'   2 'మొంచఁ జేసె.'

3 శా. పా.— 'వ్యసువై...తనువుఁ దొరంగె' (వ్యసువు ఐ = చచ్చి' పూ. టీ.) చచ్చుట యన్నను - తనువుఁదొఱఁగుట యన్నను ఒక్కటే. కాబట్టి, 'చచ్చి - తనువుదొరఁగె' ననుట తప్పు. 'ససువై...తనువుదొరగె' నని పూ. ము. పా. ససువై...లసువుఁ దొరఁగె' నని తంజ. పా. ఉచితతరము.

'నిస్సార'మను నర్థమున 'ససువు' అను పదము వ్యవహారమున నున్నది. "ససువు A sprout or shoot మొలక.— 'అసురుల మాయోపాయులఁ, గసిమసఁగఁగనఁటు,

గీ. ఆసుమంతుండె రాజరాజై జనించె,
‡నలజయంతుఁడె నీవైతి వలఘుచరిత,
యెవ్వఁ డేకాలమున మించి ¶యెట్లు చేసె
నాతఁ డాకాలమున నట్ల యనుభవించు. ౧౭౨

వ. కావునఁ బూర్వజన్మ దుష్కర్మంబువలన నీ కీదురవస్థ వాటిల్లెఁ గాని నీవలన నీజన్మంబున దోషం బీషన్మాత్రంబు లేదు మీఁద శుభంబు రాఁగల దని పలికి యశరీరవాణి యరుగ వెఱఁగుపడి రాకొమరుండు పైపైఁ బెరుఁగుసొరుగునఁ ధరంబడి పొరలి మొఱలిడుచుండె నంతఁ దత్కథావృత్తాంతం బంతయు ప్రాంత నికుంజాంతరంబున నుండి యాకర్ణించి. ౧౭౩

టీక.— సొరుగునఁ = మూర్ఛచేత.

మఖంబుగావఁగనఁట, తా - పసుఁడొకఁడఁట † ససువులఁ గ్రొ - న్ని సువుల నడిగెనఁట మునులు నిర్మోహులుగా (రామాభ్యు - 4-8) 'ససువులు రాసుతులు సకల శాస్త్రకలాపా, భ్యసన వ్యసనాభిముఖో, ల్లసన శ్రీశాలులైరి' (రామాభ్యు 3-150)" (బ్రౌణ్యము) 'ససువు = సాధువు' (శ. ర.)

'తనువుఁదొరఁగె' అని లఘురేఫముతో వ్రాయుటతప్పు. 'తొరఁగు. అ. క్రి. 'తొఱఁగు' స. క్రి. (అర్థమునకు చూ. శ. ర.)

‡ శా. పా.—'అలజయంతుఁడ వీవైతివి.'

'ఆజయంతుడవు నీవైతివి' అనుటలో అర్థములేదు. 'ఆజయంతుడే నీవైతివి' అనుట యొప్పు. 'జయంతుడనీవైతివి.' అని పూ. ము. పా. 'జయంతుఁడె నీవైతివి' అని, తంజ. పా. 'జయంతుడవు నీవు' అనవచ్చును.—

ఆజయంతుఁడవీవు, నాసుమంతుండు
రాజమహేంద్ర భూరమణుఁ, డీక్షితి.' (నవ. పుట. 80.)

¶ శా. పా.—'యేమిచేసె.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'యెట్లుచేసె' తంజ. పా, సాధువు.

---

† 'సిసువులఁ గ్రొన్నిసువుల' అని 'వావిళ్ళ' పా.—సూ. ని. ఈపాఠము నే గ్రహించినది. పొరపాటు. (చూ. 'కసిమసఁగు') శ. ర. లో 'కసిమసఁగు' క్రింద 'ససువుల' అను సాధుపాఠమే యున్నది.

క. [1]వంతఁ దల యూఁచి 'యారా!
యెంతటిమాయలది! యింత యెడ సేసిన దా
[2]యింతియ కద! రా జెఱుకయు
నింతియ కద!' యని తలారు లెంతయుఁ [3]జింతన్. ౧౭౪

టీక.—మాయలది = మాయలు నేర్చినది. ఇంతయెడ = ఇంతటి వ్యవహారము— ('ఎడ = వ్యవహారము' శ. ర.) చేసినది, ఆ - ఇంతియకదా = ఆయాడుదేగదా; రాజు + ఎఱుకయున్ = రాజుయొక్క— వ్యవహారజ్ఞానమున్ను, ఇంతియకదా=ఇంతేకదా!

క. కువలయనేత్రాత్మజుఁ డగు
కువలయనేత్రాత్మజుని యకుంఠితరుచిది
వ్యవిభూషణములు గొని, కన్
గవలను నీ రొలుకఁ బురమునకుఁ జని రంతన్. ౧౭౫

టీక.— † కువలయనేత్ర = స్త్రీలకు, ఆత్మజుఁడు = మన్మథునివంటివాఁడైన, (= మదనసుందరుడైన) కువలయనేత్ర + ఆత్మజుని = భూమండల నాయకుని కుమారునియొక్క—, అకుం...షణములు = కనుమాయని మెరుగులుంగల సొమ్ములు, కొని = తీసికొని;—

గీ. తనదుపేరిటిసారంగధరుని నిర్మ
లాత్ము దండింపఁ జెల్లునే యనుచుఁ గనలి
భువనజాతభయంకరస్ఫూర్తి వెడలె
నన [4]మెఱసె నెఱ్ఱవాఱి రథాంగవైరి. ౧౭౬

1పాఠాం.— 'అంత,' 2 'యింతేకద...నింతేకద.' 3 'వంతన్.'

† పూ. టీ.— 'కువలయనేత్ర ఆత్మజుఁడు = బుధుఁడు (బుధునివంటి విజ్ఞానియనుట) లేక - కువలయనేత్ర ఆత్మజుఁడు = జగచ్చక్షుని కొడుకు = యమధర్మరాజు (యమధర్మరాజువంటి ధర్మాత్ముఁడనుట.'

సారంగధరుడు, (చంద్రునికొడుకు =) బుధుడట! (సూర్యునికొడుకు =) యమధర్మరాజట! బళే టీక! 'కువలయ' మనగా భూమండలము— గాని, 'జగత్తు' కాదు. కాబట్టి 'కువలయనేత్ర = జగచ్చక్షువుయొక్క—' అనుటయును తప్పే.

[4] శా. పా.—'మెఱసి యెఱ్ఱవాఱె' (ఇది పూ. ము. పా.)
చంద్రబింబము - ఎఱ్ఱగానుదయించి క్రమ క్రమముగా తెల్లవాఱును గాని, (తెల్లగా) ఉదయించి (పిమ్మట) యెఱ్ఱవాఱదు.—

టీక.—రథాంగవైరి = చక్రవాకములకు విరోధియైన చంద్రుడు, తనదుపేరిటి= తనకు పేరైన సారంగధర శబ్దమే పేరుగాఁగలవాఁడును, నిర్మలాత్ముఁడును - (అయిన) సారంగధరుని, దండింపఁ జెల్లునే యనుచున్, కనలి = కోపించి, భువనజాత = లోక సమూహమునకు (‡ భువన = నీటియందు, జాత = పుట్టినవైన - కమలములకు, అని అర్థాం.) భయంకరస్ఫూర్తిన్ = భయమును కలిగించు స్ఫురణముతో, వెడలెనన్, ఎఱ్ఱవాఱి = ఎఱ్ఱనై, మెఱసెన్ = ఉదయించెను.

† ఆ. వె. మేలు 'పిచ్చుకుంటుమీఁద భాగీరథి
వచ్చె' ననఁగ నపుడు వానిపైని
గగనభాగ నిగనిగచ్చంద్రచంద్రికా
లహరి యుబ్బి జొబ్బిలంగ నిండె. ౧౭౭

టీక.— మేలు = బళి! * పిచ్చుకుంటుమీఁదన్ = కుంటివానిమీఁద, భాగీరథివచ్చెననఁగన్ = గంగానది ప్రవహించెనన్నట్లుగా, అపుడు, వానిపైని = కాళ్లు చేతులు తెగి కుంటియై పడియున్న ఆసారంగధరునిమీద, గగనభాగ = ఆకాశమునందు, నిగనిగత్ = నిగనిగ మెఱయుచున్న, చంద్ర = చంద్రునియొక్క, చంద్రికాలహరి = వెన్నెలప్రవాహము, ఉబ్బి = ఉప్పొంగి, జొబ్బిలంగన్ నిండెన్ = పూర్తిగా వ్యాపించెను.

'స్ఫుటసౌగంధికరాగరక్తరుచిమైఁ బూనెం జపాసన్నిధి
స్ఫటికంబట్లుదయాద్రిగైరిక శిరస్స్థానస్థితిం జంద్రుఁ, డ
చ్చోటు వాయన్ శుచియయ్యె' (మను. 3-32)

కావున శా. పా. తప్పు. 'మెఱసె నెఱ్ఱవాఱి' అనియే తంజ. పా.

‡ ఈ 'భువనజాత' శబ్దమును వాడుటలోఁగల శ్లేషచమత్కారము పూ. టీ. వారికి గోచరించనేలేదు. కవి యీశ్లేషచమత్కారమును 'విజ' లో గూడా వాడి యున్నాడు. (చూ. 3-53.)

† శా. పా.— 'తే'. పూ. ము. న 'గీ' అనియున్నది. శాస్త్రిగారు 'తే' అని సవరించినారు. వారిమీది విశ్వాసముచేత వావిళ్ళవారును 'గీ' అన్నారు. కారణమేమోగాని శాస్త్రిగారు ఆటవెలది - తేటగీతులను గుర్తించుటలో పలుమారు ప్రమాద పడియున్నారు. (చూ ౧-౯౭)

* పూ. టీ.— 'పిచ్చుకుంటు = అనూరుని'.

'పిచ్చుకుంటు' అను పదమునకు 'కుంటివాఁ' డనునది ప్రసిద్ధమైన యర్థము. "పంగునకు లేవఁజాలనివాఁడు, పుట్టుమొండి, పిచ్చుకుంటను పేళ్లుపొసఁగు." (సాంబ.

'పిచ్చుకుంటుమీద భాగీరథి' అనునది లోకోక్తి. ఆలోకోక్తికి 'పంగూపరి గంగాప్రవాహము' అను న్యాయము మూలము. 'గంగవరకును పోలేని కుంటివాని మీదికి గంగయే వచ్చి పవిత్రునిచేసినట్లు' అని యర్థము. ప్రకృతమున సారంగధరుడు కుంటివాడే యగుట చేతను, తెల్లదనము; ఆకాశమునుండి దిగుట; పైని ప్రసరించుట, అను గుణములచేత వెన్నెలకు భాగీరథి సామ్యము చక్కఁగా కుదిరియుండుట చేతను, లోకోక్తి అన్నివిధముల నను వై యొప్పినది. — పై లోకోక్తిని కవులు 'అర్హతకు మించిన ఫలము లభించుట' అను నర్థమున విరివిగా వాడియున్నారు. కొన్ని యుదాహరణములు.

క. 'రారానిచోటుకాదు, కృ
పారాజిత, పిచ్చుకుంటు పైఁబర్విన భా
గీరథి విధమున నస్మద
గారమునకు రమ్ము కపిశిఖామణి, యనుడుఁ౯.' (వేం. పంచ. 4-57)

క. 'పంగూపరి పరినిపత
ద్గంగాసమ మాధ్యశాక్షిగతగోచర భా
వాంగీక ర్తకుఁ జోళ
ప్రాంగణ పరిదృశ్యమాన బహుసేవధికి౯.' (కవి. రసా. పీఠిక. 94)

సీ. 'సంసారమల విమోచనము నాకాంక్షించు
పంగులపై గంగ, రంగశాయి.' (కవి. రసా. పీఠిక. 91)

ఉ. 'ఇచ్చటఁ జేదిరాజ నఖహేతిహతి౯ గతిదూలియున్న యీ
పిచ్చుకగుంటుమీఁదఁ గృపపెంపున నామరలోకవాహినిం, దెచ్చితిగా.'
(వసు. 5-20)

ద్వి. 'కోరుచుండఁగఁ బిచ్చుగుంటుపై...చారు భాగీరథి చనుదెంచులీల
వచ్చితివీవు' (సౌ. ప్ర. పుట. 34)

— మత్స్యనాథుడు సారంగధరునికడకు వచ్చుట. —

ఉ. ఆసమయంబునం దొకమహాత్ముఁడు సిద్ధుఁడు మత్స్యనాథుఁడ౯
భాసురశీలుఁ డన్నగముపై నొకచో గుహలోన నుండి యా

2-11) అనూరు డను నర్థమును కలదు. కాని అది ప్రకరణోచితము కాదు. అనూరుని మీద భాగీరథి ప్రవహించెనన్న కథ యెందును కానరాదు. పై లోకోక్తి 'సెరుగక పూ. టీ. కర్తలు, అనుచితమైన యర్థమును వ్రాసినారు.

రాసుతుదీర్ఘరోదనవిరావము వీనులఁ బడ్డఁ 'గానలో
నీసరిప్రొద్దుపోవునెడ నెవ్వఁడొకో విలపించుచుండెడున్. ౧౭౮

టీక.—దీర్ఘరోదనవిరావము = పెద్ద యేడుపుధ్వని, ఈసరిప్రొద్దుపోవునెడన్ = ఈ సగమురాత్రివేళ.

క. ఆరసి వత్తము గాకని
యారసికుఁడు *వశికులామరాగ్రణి దీనా
ధారామితకరుణామృత
ధారాధారేయవికసితమనోంబుజుఁ డై. ౧౭౯

టీక.—రసికుఁడు = రసికుఁడైన, ఆ - వశికుల - అమరాగ్రణి = తాపససమూహశ్రేష్ఠుడు. (వశి = ఇంద్రియనిగ్రహముకలవాడు.) దీనా...బుజుఁడై.— దీన = ఆ పన్నులకు, ఆధార = అవలంబమైనట్టియు, అమిత = విస్తారమైనట్టియు, కరుణామృత = దయయనెడి అమృతముయొక్క, ధారాధారేయ = ధారావిశేషముచేత, వికసిత = వికసించిన, మనోంబుజుఁడు = మనస్సనెడి కమలము కలవాడు-ఐ. (దయచేత మనసుప్రసన్నమై - అని భా.)

సీ. పెనఁచి కెంజడలు నెత్తిని దిండుగాఁ జుట్టి,
సింగినాదముకొమ్ము చెంతఁ బెట్టి,
పంచవన్నెలయోగపట్టె పొందుగ వైచి,
‡ పొలుపు నిద్దపుమేన బూఁది పూసి,
† పొడలయొడ్డాణంబు నడుమున బిగియించి,
వెలిపట్టుగంతమై నలవరించి,
పెళపెళ మనెడుబెబ్బులితోలు మొలఁ గట్టి,
చికిలిలాతపుఁగోలఁ జేతఁ బట్టి,

---

* శా. పా.— 'తాపసోత్తమాగ్రణి' (ఇది పూ. ము. పా.)

‡ శా. పా.— ప్రొద్దునిద్దపు' (= 'సూర్యుని తేజస్సుగల' అని పూ. టీ.) నిద్దము - అనగా, 'నునుపైనది' గాని 'తేజస్సుగలది' కాదు.— 'పొలుపు నిద్దపుమేన' అని పూ. ము. పా.

† శా. పా.—'యొడ్డాణాన నడుము చాల బిగించి.' ఈపాఠమున ప్రక్రమభంగదోషమున్నది. సాధుపాఠము తంజ. ప్రతిలో నున్నది.

గీ. యక్షమాల, సువస్తులకక్షపాల,
చెవుల ‡ నెలరాలకామాక్షు, లవటుసీమ
సన్నవిడిగౌడరుద్రాక్షసరము లమర,
గిలుకుఁబావలు దొడిగి కుత్కీలము డిగి. ౧౮౦

టీక.— కెంజడలు = ఎఱ్ఱనిజడలు, దిండుగా = గుండ్రనిదిండువలె - సింగినాదము కొమ్ము = దుప్పికొమ్ముతో చేసిన (ఫ్లూటువంటి) వాద్యము. చెంపక్ పెట్టి= అజడలదిండులో ఒకప్రక్కను దోపి. పంచ...పట్టె = అయిదురంగుల పట్టునాడా- (యోగులు జందెమువలె ధరింతురు). పొలుపునిద్దపు మేనక్ = అందమైన నున్నని దేహమున; పాడలయొడ్డాణంబు = పెద్దపులితోలు పటకా. వెలిపట్టుగంత = తెల్ల పట్టుబొంత. చికిలిలాతపుకోల = చక్కగా తుడిచి శుభ్రపరచిన యోగదండము - అక్షమాల = రుద్రాక్ష తావళము - సువస్తుల - కక్షపాల = మణులు, మందులు, వేరులు - వెల్లంకులు మున్నగు వస్తువులతో నిండిన సంచి - (కక్షపాల = కకపాల= సన్న్యాసులు చంకకు తగిలించుకొను సంచి). చెవులక్ = చెవులయందు, $ నెలరాల కామాక్షులు = చంద్రకాంతపుపోగులు. అవటుసీమక్ = ముచ్చిలిగుంటయందు (- మెడలోనన్నమాట) సన్న - విడి - గౌడరుద్రాక్షసరములు = సన్ననివి - ఎడమెడముగా కూర్చబడినవి, అయిన గౌడదేశపు రుద్రాక్షల తావళములు. (గౌడదేశము—Gaur Bengal proper. The gangetic Contries.' (బ్రౌను.) (కుత్కీలముడిగి = కొండదిగి.

---

‡ శా. పా.— 'నెలరాలకామాక్షలవటు.'

'కామాక్షులు' గాని 'కామాక్షలు' కావు. 'కామాక్షు లవటుసీమ'ననియే పూ. ము. పా. కామాక్షి - ఏకవచనము.

$ పూ. టీ.— 'నెలరాల = చంద్రకాంతమణుల' అని మాత్రమే.

టీక వ్రాయవలసినది 'కామాక్ష'లకుగాని 'నెలరాల'కు కాదు. పూ. టీ. వారను నెలరాల నెరుగుదురుగాని 'కామాక్షుల' నెరుగరు. అందువల్లనే 'కామాక్షుల' జోలియెత్తక మానినారు. 'కామాక్షులు' శ. ర. లో లేవు; బ్రౌణ్యమునను లేవు. కావ్యములయం దున్నవిగాని వారు చిత్తగించలేదు. మరి తెలియుటు యెలాగు? చూడండి కవులా శబ్దము నెట్లు వాడియున్నారో!

(1) సీ. 'అపరంజి పసిఁడి కామాక్షులు, డామూఁపు
పై గొండ్లిగావించు యోగపట్టె.' (వేం. పంచ. 4-101)

'సింగినాదము'. ఇదియొక విచిత్రమయిన శబ్దము. 'శృంగముయొక్క నాదము' అని శబ్దార్థము; కాని వ్యవహారమున నాదమునిచ్చు శృంగమే 'సింగినాద' మయినది. 'సింగినాదము - జీలకఱ్ఱ' అని లోకోక్తి. 'పూర్వకాలమున జీలకఱ్ఱ నమ్మవచ్చెడి విదేశీయులు, ఊరిముందరకివచ్చి తమరాక యెల్లరికిని తెలియుటకై - 'సింగినాదము' చేసెడివారట. అనగా కొమ్ము నూదెడివారట. సింగినాదము - జీలకఱ్ఱ అమ్మవచ్చిన దన్నందుకు గుర్తు. సింగినాదము వెంటనుండునది జీలకఱ్ఱయే కావున - లోకులా రెంటిని జోడించి - 'సింగినాదము - జీలకఱ్ఱ' అన మొదలుపెట్టినారు.— ఇప్పుడా పలుకుబడి 'ఉపేక్ష్యము' అన్న అర్థమున వాడబడుచున్నది.— "శింగినాదము - Nonsense, stupidity, folly. వెఱ్ఱిచేష్ట." (బ్రౌను.)

ఉ. అల్లన నేఁగి, వాడు తను వంతయు నెత్తుటఁ దోఁగి భూమిపైఁ
  ద్రెళ్లి నెగుల్ †ఘటిల్లఁ గను దేలఁగ వైచి తలంకఁ జూచి, 'హా!

---

(2) సీ. 'వీనులఁ బటికంపు వింతకామాక్షులు
  కనుబొమల్సందునఁ గావిబొట్టు' (హం. 1-45)

(3) సీ. 'కడునొప్పుసంకులు కామాక్షి కవగాఁగ...
  జోగురాలును బోలెను సొబగుమీఱుకొలను గాంచిరి.'
  (యయాతి. 3-57)

(4) ద్వి. 'అడరెడు మణులకామాక్షులు మెఱయ.' (నవ. పు. 27)
  'తళుకొత్తు చంద్రకాంతంపుఁ గామాక్షు
  లలవడనించి కట్టాణి ముత్యములఁ
  బోలఁ జాలెడు శంఖుపూసలమాల.' (నవ. పు. 82.)

శంభుదాసుఁడీ కామాక్షుల పోఁగులనే - 'బొంగురుద్రాక్షులపోఁగు' లన్నాఁడు

  'బొంగు రుద్రాక్షుల పోఁగులు పెట్టి
  మంచి రుద్రాక్షుల మాలిక వైచి' (శం. సారంగ. పు. 91)

మొత్తముమీద 'కామాక్షులు' అనబడునవి యోగులు ధరించునవిగా నున్నవి.

† శా. పా.— 'ఘటిల్లఁగను తేలఁగవైచి.'

'ఘటిల్లఁగను, తేలఁగవైచి' అని వారు ఎడపరచి ముద్రించినారు. వావిళ్ల వారును ఆ పద్ధతినే యనుకరించినారు. ఊరక 'తేలఁగవైచి' అంటే అర్థమేమి? 'కనుతేలఁగవైచి' అనుట యుచితము. 'వాఁడు కన్నులు తేలవేసినాడు.' (చూ. శ. ర. 'తేలవేయు') "తేలవేసుట - కండ్లు తేలవేసేటప్పటికి బ్రతుకడని

చెల్లరె! యెంతపాతకము సేయఁగఁ జేసిరొ యిట్లు, చందమా
మల్లునిఁ బోలు నీతలిరుటందపుఁ జక్కనికోమలాంగునిన్. ౧౫౧

టీక.— సెగుల్ ఘటిల్లన్ = బాధ కలుగగా, కను తేలఁగవైచి = కండ్లు తేలవేసి, తలంకన్ = తల్లడిలుచుండగా ;— ఎంత పాతకము చేయఁగన్ = ఎంత గొప్ప పాపకృత్యము చేయుటచేత, ఇట్లుచేసిరో ?

మత్తకోకిల.

ఏటికిన్ మదిలోన సంశయ మింక నాతఁడె తెల్పు; నా
మాట ‡విందమటంచు నోయి కుమార యెవ్వరివాఁడ? వీ
*పాటు రాఁ గత మేమి నీకు నిబద్ధిగా? నెవరండ్రునిన్ ?
దేట తెల్లమి గాఁగ నంతయుఁ దెల్పుమా' యని యాదటన్. ౧౫౨

టీక.— నిబద్ధిగాన్ = నిజముగా, ఈపాటురాన్ కతమేమి ? = ఇట్టి కష్టము కలుగుటకు కారణమేమి ? (ఉన్నదియున్నట్లు నిజముచెప్పుము. అని భా.) నిన్ ఎవరండ్రు = నీపేరేమి ?

తోచినది." (బ్రౌను).

'సెగుల్ ఘటిల్లి కనుదేలఁగవైచి' అని పాఠాంతరమున్న తంజ. ప్రతులలో నున్నది.

‡ శా. పా.— 'విందుమటంచు' (ఇది పూ. ము. పా.)

'ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగును' (బా. క్రి. 30.) కావున 'విందమటంచు' అనుట ఒప్పు ; 'విందుమటంచు' అనుట తప్పు. (ఈ తప్పు 3౯ వ పద్యమునను జరిగియున్నది).— 'ఈవిధంబునఁ గోయ నెంతటి తప్పు, గావించెనో చెప్పఁగా విందమనుచు' అనియే మూలము. (చూ. పు. 83.)

* శా. పా.— 'ఈపాటురాఁగత మేమినీకు ? స్వభావ మెవ్వరటండ్రునిన్?' (ఇది పూ. ము. పా.)

అర్థమేమో వారు సెలవియ్యలేదు. 'నిబద్ధిగా; నెవరండ్రునిన్' అని, తంజ. పా. 'నిబద్ధి' లోకవ్యవహారమున నున్నది. బ్రౌను, 'నిబద్ధి Truth, certainty, reality. బతికేది నిబద్ధి లేదు. అది నిబద్ధే కాని, అని అర్థమును - వ్యవహారమును గూడా చూపి చెప్పినాడు. 'నిబద్ది = నిజము' (శ. ర.)

క. తాపసనాథుఁడు పలికినఁ
దాపసనాథుఁ డగురాజతనయుఁడు ముంజే
మోపి మొగ మెత్తి నెమ్మన
మోపిక లే కోహటిల్లి యుసు రసు రనుచున్. ౧౮౩

టీక.— తాపసనాథుఁడు = ఆ తపస్వి శ్రేష్ఠుడు, పలికినన్ = అట్లనుగా, తాప - సనాథుఁడు అగు = తాపముతో కూడుకొనియున్న (= మరణవేదన నొందు చున్న -) వాడైన - రాజతనయుఁడు, ముంజే = ముంజెయ్యి (చే = చేయి.) మోపి = నేలకానించి, నెమ్మనము - ఓపికలేక, ఓహటిల్లి = స్రుక్కి, ఉసురసు రనుచున్ = పరితాపము నొందుచు.

ఉ. ఆర్చెదొ తీర్చెదో తెలుప నయ్యెడి దే? మని యంతఁ దేరి హా!
†యోర్చు మెఱుంగ కంటి, సద యోత్తమ నీ వెవరయ్య? నన్ను నీ
డేర్చఁ దలంచి మానవుని తేవను వచ్చినశంకరుండవో?
కూర్చినప్రాణబంధుఁడవొ? కూరిమి రాఁ గత మెయ్యదియ్యెడన్?

టీక.— ఆర్చెదొ = నాకుగల సంతాపమును చల్లార్చెదవో? తీర్చెదో = నాకుగలిగిన కష్టమును తొలగించెదవో? అని, అంతన్ = అంతలోనే, తేరి = తెలివి తెచ్చుకొని, హా = అయ్యో, ఎఱుంగకంటిన్ - ఓర్చను = సహింపను. ఈడేర్చన్ = కాపాడుటకు;

సీ. వినవయ్య రాజరా జనురాజుతనయుండ,
‡సారంగధరుఁ డను పేరివాఁడ,
నొక పావురమువెంట నెకలి నై సవతిత
ల్లింటికిఁ జన, నామె యొంటి నుండి,
కామాంధురా లయి కలయఁ గోరిన, 'నీవు
జనని వే సుతుఁడ దోసం' బటంచుఁ
దలఁగి వచ్చినఁ దనతప్పు నాపయిఁ జూపి
భూపాలునకు నెగఁబోసి, యీర్ష్య

† శా. పా.— 'యోర్చు మెఱుంగ కంటి' (ఇది పూ. ము. పా.) తప్పు. 'ఓర్చు మెఱుంగ కంటి' తంజ. పా. ఒప్పు.

‡ శా. పా.— 'సారంగధరుఁడన జరుగువాఁడ.'

ఆ. వె. నాజ్ఞ వెట్టఁ జేసె; నలకన్నతండ్రియు
వెరవు మాలి యిటుల వేగిరించెఁ;
దాపసేంద్ర, యింక దైవంబు నే మని
దూఱుకాఁడఁ? †వట్టి దూఱు వాఁడ. ౧౮౫

టీక.— ఎగఁబోసి = ఉన్నవిలేనివి చెప్పి - దుర్బోధలుచేసి, వేగిరించెన్ = తొందరపడెను. దైవంబును, ఏమనిదూఱువాఁడన్ = ఏమని నిందింతును ? వట్టి దూఱువాఁడన్ = నిష్కారణముగా దూఱుపడినవాడను. (దూఱు = అపకీర్తి)

ఆ. వె. మృగకులంబె కాని మిట్టాడ మానిసి
యెందు లేనియట్టి యీ యడవిని
నీసుధారసోక్తి నెఱయ నీయెడ విని
చెవులు చల్ల నయ్యె సిద్ధవర్య. ౧౮౬

టీక.— మిట్టాడన్ = సంచరించుటకు, — సుధారసోక్తి = అమృతమువంటి మాట, ఈయెడన్ = ఈసమయమున - విని.

వ. నీవు మహాపురుషుండవని తోఁచె; నీసమ్ముఖంబు గలుగుటం జేసి యింతతడవు మాటాడఁ గలిగెఁ; గరంబు నరంబులు దివియుచు నున్నవి; మున్న కరపదచ్ఛేదనం బొనరించిన వారినే కంత లుంతనం బొనరింపుఁ డని వేఁడుకొనైతి; ధారాళకీలాలంబులు గ్రోలఁ ‡బయిం బడు పిపీలికామక్షికాదికంబులఁ జోపఁ జేతులు లేవు; గర్భశ్రీమంతుం డయిన రాజకుమారునకుఁ జుమీ యీపాఁడుములు; చూచితే! యనిమోళ్ళుసూపితత్కరంబులుశిరంబునఁజేర్చియింకనొక్కటి విన్నవించెదఁ జిత్తంబులోనఁ గోపంబులేదుగదాయనిదీనాలాపంబుల.

---

† శా. పా.— 'వటదూరువాడ' ('ఊరును వాడయును వట్టివి = ధర్మహీనములు' అని పూ. టీ.)

ఊరు - వాడ, రెండైనప్పుడు 'వట్టివి' అనిగదా అనవలసినది ? మరి 'వట్టిది' అనుటయెట్లు ? 'వట్టిది' అన్నంతమాత్రమున నే 'ధర్మహీనములు' అన్న యర్థమువచ్చునా? వారి పాఠము - అర్థముకూడా సరియైనవికావు. 'వట్టినూఱువాడ' అని పూ. ము. పా.

‡ పాఠాం.— 'బైలఁబైల'

టీక.— నరంబులు, తివిచుచున్నవి = లాగుచున్నవి. కంఠలుంఠనంబొనరింపుఁడని = గొంతుకూడా కోసివేయవలసినదని, కీలాలంబులు = నెత్తురు, చోపక = పోదోలుటకు, గర్భశ్రీమంతుఁడు = తల్లిగర్భమున పడిననాటనుండియు భోగము లనుభవించినవాడు, ఈ - పోడుములు = ఈదశలు, మోళ్లు = మొండెములు.

గీ. అసదుగాఁ జూడ కీమాఁట, యఘము చెంద;
దసదుగా నిన్ను వేఁడెద యతివరేణ్య,
యలమట సహింపఁ జాలను, బొలియ నొక్క-
మందు గల్గిన దయసేయుమా రయమున. ౧౮౮

టీక.—యతివరేణ్య, ఈమాట = నే నడుగబోవుమాట, ‡అసదుగా చూడకు = తప్పుగా భావింపకుము, అఘము చెందదు = దీనిచేత నీకు పాపము కలుగదు, అసదుగా = దీనముగా, వేఁడెదను; అలమట = బాధ, సహింపఁజాలను, బొలియక = చచ్చుటకు.

తరల

అనిన నయ్యకలంకమై యలరారునీరుకొలంకునె
మ్మనము గల్గు మహానుభావుఁడు మాళవక్షితిపాలనం
దనుని! వేదనఁ జూచి హా! గురునాథ! యీశ! సదాశివా!
యనుచుఁ దామరపాకునీరుక్రియం దలంకి దయామతిన్. ౧౮౯

టీక.— అకలంక...మనము = నిర్మలమయిన నీరుగల కొలనువలె ప్రసన్నమైన మనస్సు. తలంకి = అల్లలనాడి.

క. 'వినవోయి రాజనందన
తను వేటికిఁ †దొఱఁగవలయుఁ? దల్లడపడఁ గాఁ

---

‡ పూ. టీ.— 'అసదు = (1) నికృష్టము - (2) అల్పము.'
ఈ యర్థము సరికాదు.

† శా. పా.— 'తొరఁగవలయు' (ఇది పూ. ము. పా)
'తొఱఁగ' అని శకటరేఫముతో వ్రాయవలెను. ఈ తప్పు నింతకుముందునను సియున్నారు. (చూ. 3-౧౭౧ క్రింద)

జనునె? పురాకృతకర్మం
బనుభవమునఁ గాక†తీఱునా యెవ్వరికిన్? ౧౯౦

టీక.— తను వేటికి - తొలఁగవలయున్ = శరీరము నెందుకు విడువవలెను - (అనగా చావవలసినంత యేమివచ్చినది. నేను నిన్ను రక్షింతును. భయపడ నక్కఱ లేదని భా.) తీఱునా = అంతరించునా.

గీ. మందు దయసేయు మంటి వే మందు నిన్ను!
మందులకుఁ గాక యిటు సేయ మాకుఁ దగునె?
యసదుగా నన్ను వేఁడెద నంటివి గద;
యదియుఁ దప్పదు ప్రాణ మి త్తడలవలదు. ౧౯౧

టీక.— మందులకున్ = అవివేకులకు ('మంద - stupid - foolish' ఆప్టి) ఆసదుగాన్ = దీనముగా - వేఁడెదనంటివి (కాబట్టి) అదియున్ తప్పదు = నీప్రార్థనము వ్యర్థముకాదు. ప్రాణమిత్తున్-అడలవలదు = భయపడనక్కఱలేదు. (ఇత్తున్ + అడలవలదు = ఇ త్తడలవలదు. 'ప్రథమేచోత్తమే చైవక్రియేత్తోవాభవేచ్ఛ్యుతిః' అథ. సంధి. 5½).

క. మనపాలఁ గలఁడు శంకరుఁ
డనపాయోపాయుఁ డాశ్రితానేకాప
ద్వనపావకుఁ; డా లోకా
వనపాటవుఁ గొలువ, లేనివస్తువు గలదే?' ౧౯౨

టీక.— శంకరుఁడు, అనపాయోపాయుఁడు = అమోఘమైన (= వ్యర్థము కాని) ఉపాయము కలవాడు; ఆశ్రి...వకుఁడు = భక్తులయొక్క అనేకాపదలనెడి యడవికి అగ్నివంటివాడు. (- ఆపదలను నిర్మూలము చేయువాడు) ఆలోక - అవన - పాటవున్ = లోకములను రక్షించుటయందు నేర్పరియైన - ఆశంకరుని, కొలువన్, లేనివస్తువు కలదే ? = సర్వమును లభించును.

---

† శా. పా.— 'తీరునా' (ఇది పూ. ము. పా)

తీరుట = బలిసి చక్కబడుట. అంతరించు - అనునర్థమున 'తీఱు' శకటరేఫ యుతము. శాస్త్రిగారు 'తీరు' అనవలసినచోట 'తీఱు' అంటారు; 'తీఱు' అనవలసిన చోట 'తీరు' అంటారు. (చూడు ౧-౧౩౦ క్రింద.)

మ. అని యూరార్చి కుమారుఁ గొంచుఁ జని, వేయమ్మీననాథుండు ¶చ
ల్లనిచెంగల్వదొనం దనూరుధిర మెల్లం దోమి నీరార్చి, వా
ల్గనుదోయిం దడిఁ దోఁచి, తేటజలముల్ గా దోయిటం దెచ్చి ద
ప్పి నివారించి, యలంత దేర్చి †యసువుల్ బెంపొందఁగాఁ జేయుచున్.

టీక.— మీననాథుండు = మత్స్యనాథుడు, ఊరార్చి = ఊరడించి, చల్లని చెంగల్వదొనన్ = చెంగలువలుగల చల్లని మడుగున, తనూరుధిర మెల్లన్=శరీరముమీది రక్తమంతయు, తోమి=మెల్లగారుద్ది, నీరార్చి = స్నానమాడించి, వాల్కనుదోయిన్, ‡తడిన్ తోఁచి = తడియద్ది,— అసువుల్ = ప్రాణములు, పెంపొందఁగాఁ జేయుచున్ = దార్ఢ్యమును పొందునట్లుచేయుచూ.

చ. తనగుహలోపల న్నిలిపి తా మును గ్రోలఁగఁ జిక్కనట్టిచి
క్కని *తరిపాలుదానపుడు కంఠము మోవఁగఁద్రావఁజేయ, మేన్

¶ శా. పా.— 'నల్లనిచెంగల్వదొన.' (ఇది పూ. ము. పా.)

చెంగల్వ' యనగా 'ఎఱ్ఱకలువ.' నల్లని యెఱ్ఱకలువ - అనుటగాని, ఎఱ్ఱకలువల దొన 'నల్లని' దనుటగాని సరికాదు. కేవలము విరుద్ధము. కావున ఆపాఠమే తప్పు. 'చల్లని' అని సరియైనపాఠము. తంజ. ప్రతులలోనున్నది. "కువలయకుముద, జనిత సౌరభముల చలువక్కలించి, తనరునీరున నిగతాళించుచున్న, దొనఁ జేర్చి మేను సెత్తురువోఁ గడిగి." అని మూలము. (పుట. 85.)

† శా. పా.— 'యతనిం బెంపొంద' (ఇది పూ. ము. పా.)

సిద్ధు డుపచారములచేత పెంపొందజేసినది, సారంగధరుని 'అసువు'లను గాని సారంగధరుని గాదు. 'అసువుల్ పెంపొందఁగా' అనిదే తంజ. పా. 'అంగము లకు నుసురు - దనువునరప్పించి' అని మూలము. (పుట. 85.)

‡ పూ. టీ.— 'తడిన్ తోఁచి = తడితో తుడిచి.'

తోఁచుట యనగా తడుపుట - అద్దుట, గాని 'తుడుచుట' కాదు. "తోఁచు= తోఁగఁజేయు" (శ. ర.) "తోచుట - To wet, to moisten, to soak. తడుపుట. అద్దుట." (బ్రౌను.)— 'తనివిపోనుదకంబు ద్రావించి పిదపఁ, గనుదోయిఁ దడిపి.' అని మూలము. (పు. 85.)

* పాఠాం.— 'తరిపావుపాలతని.'

పనుపడి 'నీట ముంచినను బాలను ముంచిన నీవె దిక్కు నా'
కని యుచితోక్తులంగడుఁబ్రియం బొనరించె నతండు † తేరుచున్.

టీక.— చిక్కని, తరిపాలు = మీఁగడతోఁగూడినపాలు, కుత్తుకబోవఁగన్ = గొంతుకకాన, (కడుపునిండా – అని భా.) త్రావఁగఁజేయన్, మేన్ – పనుపడి = శరీరము కొంచెము స్వస్థపడి, నీట...ముంచినను = చెరచినను – బాగుపరచినను, నీవే దిక్కు. (చల్లని నీట స్నానము చేయించుటకును – కమ్మనిపాలు త్రాగించుటకును – అన్నిటికిని నీవేదిక్కు – అని చమ.) తేరుచున్ = కొంచెము కొంచెముగా తెలివి నొందుచు.

'తరిపాలు' (శ. ర. లో లేదు.); "తరి Butter – తరిగల Rich in butter – తరిగలావు – వెన్న చాలావచ్చే ఆవు – a butter - producing cow" (బ్రౌను.)
తరిపాలు; తరిమజ్జిగ; తరివెన్న, అను వ్యవహారమున్నది.—

చ. 'దిటమున రెడ్డిపాటుపడి తెచ్చియిడంగను గూటి ప్రొద్దు సం
కటి తరివెన్న మజ్జిగలు కంకటిపైఁ బవలింటి నిద్రలున్' (శుక. 2-334.)

గీ. అరయ భువనైకమహిమాఢ్యుఁ డైనయట్టి
మత్స్యనాథుండు రాజకుమారమణికిఁ
గరచరణపంకజోత్పత్తి గలుగఁజేయ
నొకయుపాయంబు చింతించు చుండెనంత. ౧౯౫

టీక.— భువ...ఢ్యుఁడు = జగత్ప్రసిద్ధ మహిమాతిశయము కలవాడు. కర... కలుగఁజేయన్ = చేతులు – కాళ్లును మొలిపించుటకు (* భువన = నీరు – ప్రధానమయిన, మహిమకలవాడు కావున నే కరచరణము లనెడి 'పంకజముల' నుత్పత్తి చేయ యత్నించెనని – చమత్కారము.)

క. తెలతెలవాఱఁగ వచ్చెను
వెలవెలఁ బాఱె నెల, దొవలు ‡విలవిలవడియెన్,

---

† 'నవ్వుచున్'.

* భువన – పంకజ శబ్దశ్లేష చమత్కారమును పూ. టీ. వారు చెప్పలేదు.

‡ శ. ర. కర్త 'విరవిర' కు 'విరియుటయందగు ధ్వన్యనుకరణము' అని యర్థము చెప్పి, ఆ యర్థము కీ 'సారంగ' పద్యమును – 'విరవిర విరిసెన్' అను పాఠముతో ఉదాహరించినాడు. పొరపాటు. తెల్లవారు జామున తొవలు ముడుగునుగాని

> బలపల నయ్యెం జుక్కలు,
> కలకల నగె దిశలు పక్షికలకల మెసఁగన్. ౧౯౬

టీక.— నెల = చంద్రుడు, వెలవెలఁబాఱెన్ = కాంతిహీనుడయ్యెను, తొవలు = కలువలు, విలవిల పడియెన్ = విలవిలపోయెను (= విహ్వలములై పడి పోయెను) చుక్కలు, పలపలనయ్యెన్ = పలుచనయ్యెను. దిశలు, కలకలనగెన్ = ప్రకాశించెను.

ఉ. కొందఱు పాండురంబనఁగఁ, గొందఱు శోణమనంగ, నీటఁ బొ
ల్పొందఁగఁ జేసి 'పాల్కడలి నంటినజిడ్డది తెల్పు గా, దిదే
సందియ మేల చూడుఁ' డని చక్కఁగ నజ్జలశాయి కౌస్తుభం
[1]బందఱుఁజూడ నెత్తెనన, నంత నభోమణి దోఁచె [2]నెఱ్ఱఁగన్.

టీక.— (కౌస్తుభమును) కొందఱు, పాండురంబు = తెల్లనిదనియు, కొందఱు, శోణము = ఎఱ్ఱనిదనియు, అనంగన్ = అని వితర్కములు చేసికొనుచుండగా, జలశాయి = విష్ణువు, నీటన్ - పొలుపందఁగన్ చేసి = (ఆ కౌస్తుభమును) నీటిలో శుభ్రముగా కడిగి, 'జనులారా - అది = కౌస్తుభము మీది తెల్పు, పాల్కడలి వంటిన జిడ్డు - గాని, కౌస్తుభము - తెల్పు కాదు.— చూడుఁడు - అని, అందఱున్ చూడన్, ఎత్తెనన్ = ఆకౌస్తుభమును పైకెత్తెనోయన్నట్లు, నభోమణి = సూర్యుడు, ఎఱ్ఱఁగన్, తోఁచెన్ = ఉదయించెను.

కౌస్తుభము, క్షీరసముద్రమును తరిచినపుడుపుట్టిన రత్నము. దానిని శ్రీమహావిష్ణువు వక్షమున ధరించినాడు.

> 'కౌస్తుభాఖ్య మభూద్రత్నం - పద్మరాగో మహోదధేః
> తస్మిన్ హరిః స్పృహాంచక్రే - వక్షోలంకరణే మణౌ.' (భాగవతము)

కౌస్తుభము పద్మరాగము కావున ఎఱుపు.—

> సీ. 'ఉదయార్కబింబంబు నొఱపు విడంబంబు
> దొరలంగనాడు కౌస్తుభముతోడ.' (ఆముక్త. 1-12)

విరియవు. కావున శ. ర. కర్త భావించిన యర్థము తప్పు. వ్రాతప్రతులలోను, పూ. ము. ననుగూడా 'విలవిలపడి యెన్' అన్న పాఠమే యున్నది.

1 శా. పా.— 'అందఱుచూడ' (ఇది పూ. ము. పా.) తప్పు.

2 శా. పా.— 'నెఱ్ఱగన్' (ఇది పూ. ము. పా)తప్పు.

మ. అలరా జట్లు కుమారు దండనముసేయం బంచి, శోకవ్యథన్
నిల కావేఁగున నిద్రలే కడలుచున్, † నిద్రించి మేలుఁగన్న పా
ల్పలరన్ ‡ లేచి, యలక్ష్యరూపముగఁగాల్యప్రక్రియల్ దీర్చి, మో
సలఁగొల్పై, తల వంచి ఖిన్నుఁడయి చాంచల్యంబుతోనుండఁగన్.

టీక.— నిలక = నిలువలేక, ఆ వేఁగునన్ = ఆదుఃఖారముచేత, అలక్ష్యరూపముగన్ = చేసి చేయనట్లుగా, కాల్యప్రక్రియల్ = ఉదయకృత్యములు, తీర్చి = నెరవేర్చి.

—♦ సారంగధరుడు నిర్దోషియని తలారులు రాజుతో చెప్పుట ♦—

క. తలవరులు వచ్చి ధరణీ
తలవరులు ప్రధానులును హితజనులుఁ దగువా
రలు నింతటంతటం జం
కలఁ జేతు లిడికొని యుండఁగా నృపుమ్రోలన్. ౧౯౯

టీక.— ధరణీతల - వరులు = భూపతులు.

క. నిగనిగనిభూషణము లిడి,
నెగులున నడ్డపడి యేడ్చి 'నేఁడు కుమారున్
సుగుణాఢ్యుం డని తెలియక
తెగి యూరక యాజ్ఞపెట్టితిరి గద' యంచున్. ౨౦౦

క. ఆకాశవాణి సెప్పిన
యాకథయును, నూఱడించి యనుటయుఁ, దెలుపన్
శోకము హర్షము వెఱఁగును
జీ కొనరింపంగ విభుఁడు ‡ చిత్తముకలఁగన్. ౨౦౧

---

† శా. పా.— 'జాలనలక్ష్య' (ఇది పూ. ము. పా.) 'లేచియలక్ష్య' అని, తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'చిత్తంబగులన్' (ఇది పూ. ము. పా.)

'అగులన్' అనుట తప్పు. ధాతువు 'అగలు' గాని 'అగులు' కాదు. (చూ. శ. ర.)

టీక.— చీకు + ఒనరింపఁగా = చీకాకును కల్పింపఁగా.

'చీకు' (శ. ర. లో లేదు) 'చింతా-చీకూ లేని బ్రదుకు' అని వ్యవహారము. "చీకు - Dampness" (బ్రౌను.) 'చీకాకొనరింప' అని పాఠాం.—

—♦ రాజు చిత్రాంగిని బావిలో త్రోయించుట ♦—

ఉ. దిగ్గన లేచి, బంధుల సుధీమణులం దగువారిఁ దోడు కొం
చగ్గల మైన కోపమున నంతిపురంబున కేఁగి, 'దీనికిం
దగ్గదు తాల్మి, సామవచనంబులఁ గాదిఁక, నిష్ఠురోక్తులన్
బెగ్గిలఁ జేయఁ జెల్లు' నని పిల్వఁగఁ బంపి లతాంగి, నయ్యెడన్. ౨౦౨

టీక.— తాల్మి = ఓపికము. ఇఁక, సామవచనంబులన్ = మంచిమాటలతో - కాదు.

గీ. 'ఓసి పాపాత్మురాల, నీ వేసదారి
గాయకపుసుద్దు లెల్ల నాకాశవాణి
తెలుప విని వచ్చి తలవరుల్ కొలువులోనఁ
జెప్పినా రిప్పు డింద అచ్చెరువు నొంద. ౨౦౩

టీక.— వేసదారి గాయకవు సుద్దులు = మాయలమారితనపు చేష్టలు,

గీ. టక్కు టకటొంకు టూటోటు†తవళి వగలు
గట్టి పెట్టెంకఁ గలది కలట్టె దెలుపు;
తెలుప కుండిన నీబుద్ధికొలఁది చూడు
మటి' యనుచు రాజు బెదరించి మాటలాడ. ౨౦౪

---

† శా. పా.— 'తవలు'.

శబ్దము 'తవళి' గాని 'తవలు' కాదు.—'డబ్బు తక్కు టక్కు తవళి తవళి' (ఆం. భా. 1-119.) - 'టక్కు-టూటోటు తవళి' (ఆంధ్ర. సం.)— 'తవళి = మోసము; కపటము' (శ. ర.) బ్రౌను 'తవలి = Trick, guile, frank. హులక్కి' అని యర్థము చెప్పి, అందు కీ 'సారంగ' పద్యమునే చూపినాడు. ఇతరుల మాట యెం దుకు? పూ. ము. నను, తంజప్రతులలోనుగూడా - 'తవళివగలు' అనియే యున్నది. "భా, మణమా కల్ల - విచారమా తవళి" (హంస. 5-111) ఇత్యాది ప్రయోగముల కిక లెక్కయే లేదు.

టీక.— టక్కు...తవళివగలు = టక్కరివగలు (టక్కు మొదలు తవళి వరకును గల పదములన్నియు - 'టక్కరి' యను నర్థమునిచ్చునవే, మిక్కిలి టక్కరి యనుటకు వరుసగా వాడబడినవి.) కలదికలట్టె = ఉన్నది ఉన్నట్టుగానే, తెలుపకుండినన్, నీబుద్ధికోలఁది = నీబుద్ధికి తగిన శిక్షయే జరుగును; 'చూడు మతి' యని బెదరింపు. (జాతీయము.)

క. వంచాడించక, తాలిమి
 డించక, బిగు వెడలి ‡దల్లడించక, మదిలో
 నించుకయైనను దాఁ జలి
 యించక, యాగట్టువాయి యిట్లని పలికెన్. ౨౦౫

టీక.— వంచాడించక = బెదరక, తాలిమిడించక = ధైర్యమును తగ్గనీయక, ఆ - గట్టువాయి = ఆధూర్తురాలు.

చ. 'తెలిసితి హా! యి దంతయును దేవరపట్టపుదేవి కైతవం'
 బలసుతు†బారి దప్పి నను నాజ్ఞ యొనర్పఁగ లంచ మిచ్చి వే
 పిలిచి తలార్లచేత ననిపించిన దిట్టులు; నీకు వాళము
 దెలియక వెఱ్ఱిరాజ, యిది లెస్స నిజం బని *నమ్మినావుగా! ౨౦౬

‡ శా. పా.— 'దల్లడించక.' — శ్రుతికటువు 'వెడలి తల్లడించక.' అని, శ. ర. పా. గ స డ ద వా దేశము బహుళముగాని నిత్యముకాదు. (చూ. ఆం. భా. శా. సంధి. 67)

† శా. పా.—'సుతుపాడిఁదప్పి.' ('సుతుపాడిన్ = సుతుని వ్యవహారమందు' అని పూ. టీ)

పూ. ము. న 'సుతుపారి' అని యున్నది. శాస్త్రిగారు 'పాడి' యని దిద్ది, 'పాడిన్ = వ్యవహారమందు' అన్నారు. వ్యవహారమందు - తప్పి, అనగా యేమి తప్పియో? 'బారిఁతప్పి' అని సరియైనపాఠము - తంజ. ప్రతిలో నున్నది. మూలము నను, 'రత్నాంగి దేవియును, తలవరులకు నెల్లఁదగు లంచమిచ్చి, తన తనూభవుబారి తలఁగంగఁ జేసె.' (పు. 88) అని యున్నది. కావున 'బారి' ఒప్పు; 'పాడిన్' తప్పు.

* శా. పా.— 'నమ్మినాఁడవే'

'నమ్మినావుగా' అని పూ. ము. పా. ఆపాఠము, తంజ. ప్రతులలోను నున్నది. అయితే శాస్త్రిగారి దృష్టిలో 'నావు' గొప్పతప్పు. (చూ. ఆంధ్రప్రసన్న - విమర్శలో, వి. సం. పు 3) అందువల్ల 'నాఁడవే' అని దిద్దినారు. దిద్దుటతప్పు. వెంకటుకవి గ్రంథమున నుండవలసినది వెంకటుకవిభాష గాని వెంకట్రాయశాస్త్రి భాష కాదు.

టీక.— కైతవంబు = మోసము, సుతుబారి తప్పి = సుతునికి గలిగిన ఆపద తొలగి. ఈ, కువాళములఁ = కపటకృత్యములు, నమ్మికనావుగా = నమ్మికతీవిగఁదా.

సీ. ఎంత సేసినది నేఁ! డిది † కన్న విన్న చో
 ద్యము గాదు! మఱి దబ్బు దబ్బిన నిటు
వలె నుండవలె! మెచ్చవలదె యిందులకు ర
 త్నాంగిని! జూచినయట్టి వార
లది నిజం బనవలెఁ గద? యెన్ని గఱచిన!
 దాకాశవాణి యటంచు నొకటి
గల్పించినది ‡చూడు; గానలో నఁట! రాత్రి
 యఁట! వారితో మాట లాడిన దఁట!
గీ. కటకటా! యెట్టివింత! లాకాశవాణి
యాడఁ బలికిన దెటు పోయె నీడఁ బలుక
రాదె యిపు?' డని పగ్గించి రాజకీర
వాణి పలికిన నాకాశవాణి పలికె. ౨౦౭

టీక.— ఎంతచేసినది = ఎంతపనిచేసినది – (అని ఆశ్చర్యము.) ఇది, కన్న-విన్న చోద్యము కాదు = కన్న చోద్యమును కాదు – విన్నచోద్యమును కాదు (ఇట్టి వింత యెక్కడా కన్నదీలేదు – విన్నదీలేదు – అని భా.) దబ్బు – దబ్బినన్ = అబద్ధమాడినను; ఎన్ని కఱచినది = ఎన్నిమాయలు నేర్చినది?, పగ్గించి = ప్రజ్ఞలు ప్రకటించి, రాజకీర వాణి = రాచిలుకపలుకులుగల చిత్రాంగి.

గీ. 'ఇంత నేరక యుండిన నంతపనికిఁ
 జొత్తువే! బల్మిఁ గొంగును జుట్టి పట్టి

---

† శా. పా.—'విన్నఁ గన్నఁ జోద్యముగాదా!' ('విన్న కన్న చోద్యముకాదా' అని పూ. ము)

'విన్నన్-కన్నన్' అని శాస్త్రిగారి సవరణ; తప్పు. 'ఇది కన్న విన్న చోద్యము కాదు.' అని తంజ. పా.

‡ శా. పా.—' చూడఁగానలో' (ఇది పూ. ము. పా.)
'కల్పించినది చూడు! కానలోనఁట' అని తంజ. పా. సాధువు.

యొనయు మని నీ వనంగ, నాయన పెనంగ,
నాఁ డెఱుంగనె యంగనా నంగనాచి?' ౨౦౯

చ. అని 'వినవోయి రాజ భువనైకమనోహరమూర్తి వైన నీ
తనయునిఁ జూచి మోహపరితాపమున న్నిలు పోపలేక యీ
చెనఁటి పయిం బడం గదియఁ, 'జెల్లునె తల్లివి గావె నాకు నీ'
వనికడుఁబాపభీతుఁడయి యాయన తగ్గ గడఁద్రోచిపోయినన్. ౨౧౦

ఉ. కోపమునం గయాళి కొనగోళ్ళఁ గుచంబులు తాన వ్రచ్చి, లోఁ
బాపనియాసు గాఁగ, సుతుపై నటు నింద ఘటింప, నీవు †నా
పాపనిఁ బట్టి తెచ్చి కరపాదము కోయఁగఁ బంచి యూరకే
పాపము గట్టుకొంటివి నృపాలక యెంతటిహంత వెంచగన్! ౨౧౧

టీక.— లోన్ = మనసులో, పాపనియాసుకాఁగన్ = తొలగింప (రా) ని యీర్ష్యయేర్పడగా, హంత = హింసించువాడు.

క. సీతో నిఁక భాషించినఁ
బాతక' మని యంత గగనభారతి నిలువన్
భూతలపతి శోక వనీ
వాతసుహృత్తూలికీభవన్మానసుఁ డై. ౨౧౧

టీక.— గగనభారతి = ఆకాశవాణి (=ఆకాశమునుండి వినబడుచున్న శబ్దము) నిలువన్ = ఆగిపోగా, భూతలపతి = రాజు, శోక...మానసుఁడై.— శోక = దుఃఖ మనెడు, వనీ - వాతసుహృత్ = దావాగ్నికి (వాత = వాయువునకు, సుహృత్ = మిత్రుడు. 'అగ్ని' వాయుసఖుడు.) తూలికీభవత్ = దూదియగుచున్న, మానసుఁడు = మనస్సుకలవాడు, ఐ. (శోకాగ్నిచేత దహింపబడుచున్న మనసు కలవాడై, అని భా.)

ఉ. 'హా! తనయా, వివేకరహితాత్ముఁడ నై నిను నిగ్రహించితిం
గా, తెగి లోకనింద కొడిగట్టితిఁగాఁ, జగజంత యైనయా

† శా. పా.— 'నప్పాపని.' (ఇది భూ. ము. పా.) 'నాపాపని' అని, తంజ, ప్రా. సముచితము,

భీతమృగాక్షిమాట చెవిఁ బెట్టితిఁగా, యతిఘోరపాతకం
బీతఱి నీతి మాలి రచియించితిఁగా' యని సాశ్రునేత్రుఁడై. ౨౧౩

టీక.— నిగ్రహించితిగా = చంపితినికదా, సాశ్రునేత్రుఁడై = కంట నీరు పెట్టి.

నిగ్రహించుట = చంపుట, అనుటకు.—

క. 'నృప, యాక్రోడము నీకే యపకారముచేసె? దీని కలుగఁగ నేలా
కృప మదిఁ బోనుపక? నాపై నిపుడీ శరమేసి నిగ్రహించుట యొప్పునె.'
(మను. 6-90)

క. †'బజగెడి మాటలు చెవినిడి,
నిజ మని గురుభక్తినిరతు నిర్మలచరితున్

---

†శా. పా.— 'బజగడుగు దానిమాటలు.'

బ్రౌను పండితుడు - 'బజగడగుది or బజగడుగుది, అనగా నిలకడలేని ఆడుది' అని యర్థముచెప్పి అందుకీ పద్యమునే యుదాహరించినాడు. 'బజగడుగుదాని మాటలు= నిల్కడలేని ఆచిత్రాంగిమాటలు' అని టీకయును వ్రాసినాడు. కాని 'బజగు+అడుగుది' యనగా 'కాలు నిలకడలేక ఊరక తిరుగునది' అని యర్థమగునుగాని 'దుర్మార్గురా' లని యర్థముకాదు; కావున ఆపాఠమంత మంచిదికాదు. పూ. ము. లో 'బిజిగెడిమాటలు చెవినిడి' అని యున్నది. శ. ర. కర్త 'బిజిగెడి' అను పాఠమునే చూపి 'బిజుగు - (స. క్రి.) బొంకు' అని యర్థము చెప్పినాడు. ఆయన మతము ప్రకారము 'బిజిగెడిమాట' లనగా 'బొంకువట్టిమాట' లనిగదా యర్థము? మరి మాటలు బొంకునా? 'బొంకులాడియొక్క మాటలు' అని యుండుట యుచితము. ఆయర్థము సిద్ధించుటలేదు గనుక ఆపాఠమును సరికాదు. తంజ. ప్రతులలో - నొకదానిలో 'బజగెడి మాటలు సెవినిడి' అను పాఠమున్నది. 'బజగెడి' యనుపదము నిందార్థమున - యతిస్థానమున, శుకసప్తతిలో ఇట్లు ప్రయుక్తమై యున్నది.—

సీ. 'ఓవరిపైన నీ కునికిఁ గావించిరే
బజగెడి?' యనిదూఱు బావగారు,
'వాకిటిచెంతఁ గావలియుంచిరే నిన్ను
‡గామిడి?' యని దూఱు మామగారు.' (3-291.)

---

‡శ. ర. లో 'బజగెడి' లేదు సరేగదా పైపెచ్చు 'గామిడి = శ్రేష్ఠుఁడు' అని యున్నది. ప్రమాదము (చూ.

సుజనుఁ గుమారుని లీలాం
గజునిం బోనాడుకొంటిఁ †గద నేఁ డనుచున్. ౨౧౩

టీక.—బజగెడి = ఆకతాయియైన చిత్రాంగియొక్క, మాటలు - నిజమని,... లీలాంగజునిన్ = విలాసమున మన్మథునివంటివాఁడైన, కుమారుని, పోనాడుకొంటిన్ కద = పోఁగొట్టు కొంటినిగదా?

గీ. కుటిలచటులమలీమస క్రూరవర్త
నాలి దుర్గుణగణజీవనాలి నాలి
‡ నతికపటపూతనాలిఁ జిన్నాలి నతఁడు
కూపమున నూకఁ బనిచె*నుకోపమునను. ౨౧౪

టీక.— కుటిల = వక్రములును, చటుల = తీవ్రములును, 1 మలీమస = మలినములును - క్రూర = భయంకరములును - అయిన, వర్తన = వృత్తులయొక్క

మరియు, శుద్ధాంధ్రపదపారిజాతములో 'బజగేడి = ఆకతాయి' అని యున్నది. తంజ. ప్రతులలో నొకదానిలో 'బజగేడీ నీ మాటలు, నిజమని...... బోనాడుకొంటిఁగదె' అను పాఠమును ఉన్నది. కాబట్టి 'బజగెడి' - 'బజగేడీ' అను పాఠములు గ్రాహ్యములుగాని తక్కినవి గ్రాహ్యములు కావు.

† శా. పా.— 'నేననుచున్.' పూ. ము. నను, తంజ. ప్రతులు రెండింటిలోను - 'నేఁడనుచున్' అని యున్నది.

‡ శా. పా.— 'అతికుతల' ('అతికుతల - భూలోకము నతిక్రమించిన పూతనా = రాక్షస స్త్రీలయొక్క - ఆలిన్ = పంక్తియైనదానిని' అని పూ. టీ.)

చిత్రాంగి, భూలోకము నతిక్రమించిన రాక్షస స్త్రీలయొక్క పంక్తి యైనదఁట! అంటే ?

* శా. పా.— 'వెన్గోపమునను' (ఇది పూ. ము. పా.)

'కోప...పనిచెనుకూపమునను'; 'పనిచె ములూ్క్పమునను' అని తంజ. పా.

1 పూ. టీ.— 'మలీ...ఆలిన్ = మలినమయిన దారుణ వృత్తికి చెలియయిన దానిని.'

'వృత్తికి చెలి' యనుట యుచితము కాదు,

ఆళిన్ = సమూహము కలదియు (= ఘోరాతిఘోరములయిన దుష్కృత్యములు చేయునదియును.) దుర్గుణగణ = దుష్టగుణ సమూహమునకు, జీవనాళిన్ = జీవనాడి = ప్రాణభూతయు, నాళిన్ = శత్రితురాలును, అతి కపట పూతన - ఆళిన్ = మిక్కిలి కపటముకలదియైన పూతనకు - చెలికత్తె (యనదగినదియు) - నైన, చిన్న + ఆళిన్ = చిన్నభార్యను = చిత్రాంగిని, కోపమునను = కోపముచేత, కూపమునన్ = బావిలో, నూకన్ — పనిచెన్ = పడద్రోయుట కాజ్ఞాపించెను.

ఉ. ఆయెడ రాజునానతి మృగాక్షిని రజ్జునిబద్ధఁ జేసి 'య
న్యాయము, రాకుమారు†సుగుణాగ్రణిఁ బావనశీలు నుత్తమున్
మాయలు పన్ని మచ్చరముమైఁ దునిమించెను! జూడ నున్నద
న్నా! యిది మేఁకవన్నెపులి' యంచుఁ దలారులు గొంచుఁబోవఁగన్.

టీక.—మృగాక్షిని = చిత్రాంగిని, రజ్జునిబద్ధన్ చేసి = త్రాళ్ళతో బిగించికట్టి 'మేకవన్నెపులి = (లోకోక్తి) మేకవలె కనబడుచూ, పులివలె హింసించునది.

—♦ పౌరులు చిత్రాంగిని నిందించుట ♦—

వ. కుచ్చితురా లైనయచ్చపలలోచనం జూచి పౌరు లందఱు ‡గచ్చుకొని గ్రచ్చుపొదఁ గదలించినకైవడి విచ్చలవిడి నోరికివచ్చినట్లు వెచ్చాన కిచ్చువారును, 'దానికి నిటువలెఁ గావలయు' నని ♦యెగ్గించువారును, 'దీని కివి పాటులా' యని పండ్లు కొఱుకువారును, 'బాపజాతికానా కన్నులు దెఱవనిపాపనిపై నిరాపనిందలు గడియించి యానిసువుగోడు పోసికొంటి; వందుల నీ కేమి గలిగెనే' యనువారును, 'నిర్నిమిత్త ముత్తమపురుషునకుం జేసినదోషంబు ¶తోడనె చూపక

---

†పాఠాం.— 'సుజనాగ్రణి.'

‡శా. పా.— 'గ్రచ్చుకొని' ('గచ్చుకొని' అని పూ. ము. పా) గ్రామ్యము నను, శ. ర. లోను 'గచ్చుకొను' అనురూపమే గాని 'గ్రచ్చుకొను' అనురూపము లేదు. (సూ. ని. లో యేరూపమును లేదు.)

♦శా. పా.— 'పగ్గించువారును' ('రోయువారును' అని పూ. ము. పా) 'ఎగ్గించువారును' అని తంజ. పా. ఉచితతరము.

¶శా. పా.—'తోడనె' (ఇది పూ. ము. పా) 'తోడుతోడనె' అని తంజ. పా. సముచితము.

పోవునే' యనువారును 'సాహసం షడ్గుణంచైవ' యన్నది ⁅ తప్పునే?
యెంతకుఁ దెగించెఁ జూడుమా, యాఁడుదాని నమ్మవచ్చునే' యను
వారు, నై మఱియును.

టీక.— గచ్చుకొని = చుట్టుకొని, గ్రచ్చపొదన్ కదలించిన కైవడిన్ = గచ్చపొద, కదలించిన నెట్లు గలగలలాడునో అట్లు, వెచ్చానకు+ఇచ్చువారును = తిట్టువారును (ఇది జాతీయము) ఎగ్గించువారును = ఎగ్గులాడువారును, నిరాపనిందలు, గడియించి (ఘటియించి) = కల్పించి, సాహసం షడ్గుణంచ+ఏవ = (ఆడుదానికి) సాహసము ఆరంతలు, అన్నది = అని పెద్దలు చెప్పినమాట ('స్త్రీణాం ద్విగుణమాహారం, బుద్ధిశ్చాపి చతుర్గుణం, సాహసం షడ్గుణంచైవ, కామ మష్టగుణం భవేత్.') తప్పునే = అబద్ధమగునా?

'వెచ్చానకిచ్చు'. జాతీయము.— 'ఉడుకుడుకుగా ఇచ్చాడు' (=దెబ్బమీద దెబ్బతగిలించాడు) వంటిది.

'గచ్చపొద కదలించినట్లు' (కదలినట్లు - అనియు) లోకోక్తి.—

క. 'అచ్చోటి తీర్థవాసులు
వచ్చితగునె నీకుఁ బుణ్యవాహిని నిటు వా
క్రుచ్చితివని వడినందఱు
గ్రచ్చగదలినట్లు గువ్వకరిగొని తిట్టన్.' (జై. భా. 4-72.)

క. 'ఒం డేమి దోష మెఱుఁగక
యుండెడుసారంగధరుని, నూరక పతితోఁ
గొండెంబు సెప్పి, తోడిఁబడ
దండింపఁగఁ బనిచె, నెంత దయ లేని దయో! ౨౧౭

ఉ. తెలియగఁజూచినట్లనె మదిన్ బుధు లారసి 'తప్పు సేపయిన్
గల' దని పలుకుచోఁగుచయుగం బటు బట్టబయల్గఁ‡ జేసి యా

⁅ శా. పా.— 'తప్పునే యనువారును'

‡ శా. పా.— 'ఁజేసితోయలికచ లేదుబంతియన.'

'లేదుబంతి' యను పదముక్రింద శ. ర. లో గూడా, పాఠమిట్లేయున్నది. కావి, సరికాదు. ఆపాఠమున నర్థము కుదురదు. తంజ. ప్ర. మూడింటిలోను 'ఁజేసి యాయలికచ...బంతియనె' అనియే యున్నది.

యలికచ, 'లేదు బంతి' యనె, నందఱిడెందము నిశ్చయంబుపెం
పొలయఁగఁ; గల్లతోడ నిజ ‡మోపదుగా దలపోసి చూచినన్.

టీక.—— అందఱిడెందము = అందరి మనస్సునను, నిశ్చయంబుపెంపు ఒలయన్ = గట్టినమ్మకముగ ఉండునట్లు, ఆ – అలికచ = ఆచిత్రాంగి, లేదుబంతి – అనెన్ = (సారంగధరుడు చెప్పినదంతయు) అబద్ధము (తప్పు నాపయినిలేదు) అనెను. కల్లతోడన్ – నిజము, ఓపదుగా = సరితూఁగజాలదుగదా!

'లేదుబంతి' జాతీయము.——

వ. 'గొంటించి లేదుబంతియన్న ట్లల్లంతనుండి...' (మను. 4-116.)

ఉ. 'ఒకానొకమాటవచ్చినన్, బొంకఁగ లేదుబంతి యని బొంకవలెన్
గులటా వధూటికిన్.' (హంస. 1-199.)

('బొంకఁగ లేవు బంతియని' వావిళ్ళవారి పాఠము)

చ. 'పొలఁతుక గబ్బిచన్నుఁగవ పువ్వులచెండ్లను లేదుబంతనున్.' (విజ. 1-102)

చ. కనికర మేది బిడ్డని నకారణ మూరక యిప్పు డయ్యయో!
కనికర మేది యాజ్ఞ యిడెఁగా! తన బుద్ధి కలా లసద్విభే
కనికర మేది మున్ వినుతగౌరవకీర్తి వహించి యింక నిం
†కనికర మేదినీవిభుఁడు గాంచెను నేఁ డని పౌరు లందఱున్.

---

‡ శా. పా.—— 'మొప్పదు' (ఇది పూ. ము. పా.)
శ. ర. లోను, తంజ. ప్రతిలోనుగూడా 'నిజ–మోపదు' అనియే పాఠము.

† శా. పా.——'కనికఱ' (ఇది పూ. ము. పా.)

'మఱక' యనునర్థమున శ. ర. లో 'కఱ' శకటరేఫముతోనే యున్నది. కాని బ్రౌను 'కర – dirt, blackness. కరలచీర – a stiped cloth, కరబట్టావు = (from కర and బట్ట and ఆవు) striped cow.' అని లఘురేఫముతో పఠించి నాడు. ప్రకృతపద్యమున 'కనికర మేది' అను ఆవృత్తములతోను యమక మను శబ్దాలంకారము సమర్థింపబడినది. అందొక రేఫమును – 'శకటము'గా మార్చి అలంకారమును చెరచుటకంటెను లఘురేఫముగా పఠించుట యుచితము కాదా! నిజమునకు లఘురేఫాలఘురేఫభేదము పండితులు వివదించుకొనుటకు పనికివచ్చునదేగాని, దాని వలన లోకవ్యవహారమున అవంత ప్రయోజనము లేదుగదా? పైపెచ్చు "ఇందలిది లఘురేఫము – ఇందలిది యలఘురేఫము' అని నిర్ణయించు శాస్త్రమును లేదాయెను. మరి యెందుకు దానినిగూర్చి పెనగుటయు. చక్కని ప్రాచీనరచనల దిద్ది సారస్యమును చెరచుటయేల? (సూ. ని. లో, ఈ 'కర' యే రేఫముతోను లేదు.)

టీక.—బిడ్డనిన్ = కుమారుని, కని, కరము + ఏది = మక్కువతో పెంచి; ఇప్పుడు, కనికరము + ఏది = దయమాలి, ఆజ్ఞయిడెఁగా = నరికించెఁగదా. తన = తన యొక్క, బుద్ధి; కలాలసత్ వివేక - నికరము-ఏది? = న్యాయశాస్త్రాదివిజ్ఞానముతో గూడిన వివేచనశక్తి, ఏది? మున్ = మునుపు, వినుతగౌరవకీర్తివహించి = లోకముచే కొనియాడబడిన గొప్పతనపువాసిని పొంది, (ఇప్పుడు) ఇంకన్ + ఇంకని = ఇకమీద నెన్నటికిని మాయని, కర = (కఱ) మఱక (= కళంకము)ను, మేదినీవిభుఁడు = రాజు, కాంచెనని, అందఱున్, షొక్కిరి = దుఃఖించిరి.

గీ. 'చెలి, యిపుడు ఘోరపాపంబు సేసి మీఁద
నరకకూపంబులోఁ † బడఁ దలఁచునీకు
నురక కూపంబులోఁ ‡ బడ నుఱుకు టరుదె
పాటు పడు' మని § పఱచని పాటుపఱచ. ౨౨౦

టీక.— ఉరక = ఊరక, పఱచని పాటుపఱచన్ = కష్టము పాలుచేయగా (అవతలికి అన్వయము)

క. జడ లల్లుచుఁ బిన్నప్పుడు
పడఁతులు తను 'నూతఁ బడెదొ పాఁతఱఁ బడెదో
నుడుపు' మనుమాట నిజమై
పడె ‖ నూతనెయారా నూఱుబార లనంగన్. ౨౨౧

---

† పాఠాం.—'ఁబడనురుకునీకు...బడ నురుకుటరుదె'

‡ శా. పా. 'నిపుడుఱుకు' (ఇది పూ. ము. పా) 'పడనుఱుకు' తంజ. పా.

§ శా. పా.— 'పఱిచిన పాటుపఱిచి' ('పఱచినపాటుపఱచి' పూ. ము. పా) 'పఱచనిపాటుపఱచ' అని తంజ. పా. సాధువు.

పఱచనిపాటు పఱచుటయనగా పెట్టరాని బాధలుపెట్టుట. ఈపలుకుబడిని కవి మరియొకమాటుకూడా వాడినాడు. (చూ ౨౨౬ ప.) ('పఱిచి' అను పాఠమున అవతలి పద్యముతో అన్వయము కుదురదు కావున ఆపాఠ మసాధువు.)

‖ శా. పా.— 'నూతనునారా' (ఇది పూ. ము. పా) 'నూతనెయారా' అని తంజ. పా.

'నూతనె' అని ఏవార్థము లేనియెడల పద్యభావమే పాడగును. కావున శా.పా. అసాధువు.

టీక.—నూఱుబారలనంగన్ = నూరుబారల లోతున్నదో యనదగిన, నూత న్ = బావిలోనే, పడెను.

పసిపిల్లలు జడ వేసికొనునపుడు - అల్లిన జడపై పిడికిలితో గ్రుద్దుచు - నుయ్యా? పాతరా? అని యనుట ఆచారము. ఆయాచార మిచ్చట పొందుపగచ బడినది నుయ్యా? పాతరా? అన్నట్లే 'తేలా? పామా?' అని యడుగుట నేఁడాచారమున నున్నది.

చ. అటువలె నింతి నాజ్ఞ యిడి యామనుజేశుఁడు మంగలంబునం
బెటిలినపేలగింజవలె మిక్కిలి పుత్త్రవియోగబాధ న
ట్టిటుపడి ధారుణీస్థలిపయిం బడి నందనురూపరేఖలున్
బటుగుణశీలములు దలఁచి పల్వగలం బలవించుచుండఁగన్. ౨౨౨

వ. ¶అప్పుడన్వర్థనామవంతుఁడైన మతిమంతుండతని కిట్లనియె. ౨౨౩

టీక.—అన్వ...తుఁడు = అర్థవంతమైన పేరుగలవాడు. (మతిమంతుడు - అను పేరుమాత్రమే కాక మతియును కలవాడు. అన్నమాట.)

క. 'చనునే యిటువలెఁ జింతి
ల్ల నృపాలక? నింద రావలసి నాపలుకుల్
విన వైతివి, చే మించిన
పనులకు నీ వింకఁ గస్తిపడవచ్చునొకో. ౨౨౪

టీక.— చేమించిన = చేతినుండి దాటిపోయిన (=కడచిన) పనులకు, కస్తి = దుఃఖము.

ఉ. మాను దురంతవేదనఁ గుమారిల నేల? పసిండికొండవి
ల్కానివరప్రసాదమునఁ గల్గినవానికి హాని వచ్చునా
మానవనాథ?' యన్న 'మతిమంతుఁడ నీ వనుటెల్ల నిక్క మౌ
నౌ నిది, లోకనిందితుఁడ నైతిని నీ పలు ‡కాచరింపమిన్. ౨౨౫

టీక.— కుమారిల నేల = ఎందుకు పరితపించెదవు? నీపలుకు - ఆచరింపమి = నీవు చెప్పినయట్లు చేయకపోవుటచేత.

¶ శా. పా.—'అప్పుణ్యావర్ధనమతి మతిమంతుండు' (ఇది పూ. ము. పా.) 'పుణ్యావర్ధనమతి' అంటే అర్థమేమో వారు చెప్పలేదు. 'అన్వర్థనామవంతుఁడైన' అని తంజ. ప్రతులు మూడింటను.

‡ పాఠాం.— 'కాదరింపమిన్.'

క. * నెఱయఁగ సాక్షిం గోరక
తెఱవ నడక ‡తగు ననుచు మదిన్నమ్మి సుతుం
† బఱచని పాటులఁ బఱచితిఁ
‡ బఱచని యిది యెఱుఁగలేక పదరితి నయయో! ౨౨౬

టీక.— సాక్షిన్ = సాక్ష్యమును, నెఱయఁగన్ = చాలినంతగా - కోరక, (ఈ సాక్ష్యముచాలదు. ఇంతకంటెను బలవత్తరమైన సాక్ష్యము కావలె ననక.) తెఱవనడక = చిత్రాంగివర్తనము, తగుననుచున్ = సరియైనదేయగునని - నమ్మి, సుతున్, పఱచనిపాటులన్ పఱచితిన్ = పెట్టరానికష్టములు పెట్టితిని; ఇది = ఈ చిత్రాంగి, పఱచు + అని = దుర్మార్గురాలని, ఎఱుఁగలేక, పదరితిన్ = తొందర పడితిని.

---

* శా. పా.— 'అరయఁగలసాక్షి' (అరయకలసాక్షి' పూ. ము. పా.) అరసినవాడే సాక్షి. అరయఁగలవాడు, 'సాక్షి' యనిపించుకొనడు. 'నెఱయఁగ...' అని తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'అందమని' (ఇది పూ. ము. పా.) 'తగుననుచు' తంజ. పా.

† శా. పా.— 'పరుసనిపాటుల' ('పరుసని = కఠినమైన' అని పూ. టీ.)

క. 'పరుసనిపలుకుల నాకృతి
పరుసత నసురాలిపోలె భటతతిమెఱయన్' (భా. భీష్మ. 184)

క. 'లోకము పగయగుఁ బరుసని, వాకున,'— (కవి. మనో.)

అని యిట్లు పరుసన - పలుకులకు విశేషణముగా ప్రయుక్తమైయున్నది. కాని 'పాటుల' కెందును విశేషణముగా చెప్పబడినట్లు లేదు.

'పఱుపని పాటుల' అని పూ. ము. నను, 'పఱచనిపాటుల' అని తంజ. ప్రతులలోను, పాఠములున్నవి.

‡ శా. పా. 'బరుసని...యెఱుకలేక.' (బరుసు = కఠినము' అని పూ. టీ.)

'బరుసు' అనగా గరుకైనది (= నునుపుకానిది) ఉ.— బట్టినాలుక; అను రాయి, మొదలగునవి. "బరుసు కరసానఁ దీడిన పందిపోట్లు" (వేం. పంచ. 2. ఆ.) మరి ప్రకృతమున అట్టి పదార్థమేది? 'ఇది కఠినమని యెఱుకలేక' అనుటలో పూ. టీ. కర్తల భావమేమోకాని, 'పఱుచని...యెఱుకలేక' అని పూ. ము. నను, 'పఱచని... యెఱుఁగలేక' అని తంజ. ప్రతులలోను పాఠము లున్నవి. అందు 'పఱచని' అను పాఠము సాధువు. 'పఱచు' అనగా దుర్మార్గురాలు.— (చూ. ౨-౨౬౪ క్రింద.)

ఉ. ఇట్టులనుండె నా యెఱుక యేమనువాఁడ; మహేశుసత్కృపన్
నెట్టన వాఁడు ప్రాణముల నిల్చినఁ జా, [1]లిట దెచ్చి వెజ్జులం
బెట్టి గుణంబు చేసి మదిఁ బేరిన నెంజిలి దీఱ వాని కేఁ
బట్టము గట్టి కానలఁ దప మ్మొనరించెద [2]నంచుఁ జయ్యనన్. ౨౨౭

టీక.— వెజ్జులఁ బెట్టి = వైద్యుల నేర్పాటుచేసి, గుణంబుచేసి = బాధనయము చేయించి.

— రాజు రత్నాంగి సారంగధరుని వెదకఁబోవుట —

క. అనుగు లయి హితజనంబులు
ననుఁగుంజుట్టములు రాఁగ నపుడు దలారుల్
వనసీమ తెరువు చూపఁగఁ
జనియెన్ జననాయకుండు జాయాన్వితుఁడై. ౨౨౮

టీక.— అనుగులు - అయి=అనుచరులై, జాయాన్వితుఁడై=భార్యాసమేతుఁడై.

చ. చని, మును దండనం బిడినచక్కి ని వధ్యశిలాతలంబుదా
పునఁ బడియున్న కెంజిగురుఁబోల్వసివాడినకాళ్లఁ జేతులుం
గని నెగు లొంది, పట్టి నట గానకమూర్ఛిలి, యంతఁ గొంతసే
పున కిసుమంత దెప్పిఱి, విభుం డలపూఁబొదరిండ్లఁ జీరుచున్. ౨౨౯

టీక.— కెంజిగురుఁబోల్ = ఎఱ్ఱని చిగుళ్ళను పోలినవియు, వసివాడిన = మిక్కిలి శుష్కించినవియు నైన, కాళ్ళు - చేతులు, చీరుచున్ = పిల్లవానినిపిల్చుచు.

సీ. అరసి చూతము పదం డాకానలో నున్న
నరసి చూతము తెచ్చి యనుచు నేఁగుఁ,

---

[1] శా. పా.—'ఇటఁదెచ్చి' ('ఇటదెచ్చి' పూ. ము. పా.)
'ఇట తెచ్చి' యనగా 'ఇటకు తెచ్చి' యని యర్థము. కావున 'ఇటన్ దెచ్చి' యనుట సరికాదు.

[2] శా. పా.—'నయ్యచయ్యఃన్.' (ఇది పూ. ము. పా.)
'చయ్యఃన్ - చనెన్' అని అవతలి పద్యముతో అన్వయము. కావున 'తప మ్మొనరించెదనయ్య - చయ్యనన్ - చనెన్' అను పాఠము తప్పు. '...నంచుఁ జయ్యనన్' అని సాధుపాఠము. తంజ. ప్రతిలోనున్నది.

గాన రే యే మైనఁ గని మెగాల్ దినియెనో
కానరే? యని వేఁటకాండ్ర నడుగుఁ,
బొదల నెవ్వగ నైన వెదకి కానఁగలేక
పొదల నెవ్వగ నేలఁ బొరలి యడలుఁ,
దనయుని కీపాటు నెనయఁ జేసితి నహో
తన యుని కిఁక నేల? యనుచుఁ బొగులు,
గీ. వనరు హా యను సుకుమార వదన విజిత
వనరుహా యను వెత సేయవలెనె యింత
దైవమా యనుఁ దలఁపని తలఁపు లివిగొ
దైవమాయను దెలియంగఁ దరమె? యనుచు. ౨౩౦

టీక.—ఆ కానలో, అరసిచూతము = వెదకిచూతాము, పదండి; ఉన్నన్ - తెచ్చి, అరసిచూతము = పోషించుచు - జాగ్రత్తగా కాపాడుదము. ('చూచుట - To regard, care for.' (బ్రౌను.)

అరయుట = పోషించుట, అనుటకు.—

ఆ. వె. 'కొడుకుఁబోలె నరయ గురుఁబోలెఁ గొలువంగ
నగ్నిఁబోలె నిష్ఠ నర్చితుఁడుగఁ
జేయవలయు విప్రు.' (భా. అను. 1–161.)

కానన్ = అడవియందు, రే = రాత్రి, కని = చూచి, మెగాల్ = మృగములు, ఏమైనన్ - తినియెనో = తిన్నవేమో, కానరే = మీరు చూడలేదా? అని యడుగున్; పొదలన్ = పొదలయందు, వెదకి, ఎవ్వగనైనన్ = ఏవిధముననుకానఁగలేక, నెవ్వగ - పొదలన్ = దుఃఖమతిశయింపగా, నేలన్ - పొరలి, అడలున్ = విలపించును; తనయునికి = కుమారునికి, ఈపాటు = ఇట్టి కష్టమును, ఎనయఁ జేసితిని = కలిగించితిని, అహో = అయ్యో, తనయునికి = నేను బ్రదికియుండుట, ఇఁక నేల - అనుచున్, పొగులు = దుఃఖించును; వనరున్ = దీనముగా పలవించును; హా - అనున్; సుకు...హాయనున్ = పద్మమువలె సుకుమారమైన ముఖముకలవాడా, అనును; [పదండు—పోవునకు ద.బహ్మతులు మఃజుంబరంబులగునపుడు వులోపంబుం బొద పదలును విభావనగు. (బాల. క్రియా. 98.) అను సూత్రముప్రకారము, 'పదఁడు' అను రూప మేర్పడును. 'పదండి' అనియేగాని వ్యవహారమున 'పదండు' అను వాడుకలేదు. వేంకటకవి పదండి + ఆ కానలో = అని, ఇకారాకార సంధియే చేసి యుండునని నానమ్మకము.—]

సీ. దట్టంపువిరిమొల్ల తావులతావుల,
నమరు లతాకుడుంగములగములఁ,
జల్లనిసురపొన్న చాయలచాయల,
నరుదారుమాణిక్య దరులదరుల,
వలిదేరు † పన్నీరు వంకలవంకల,
గాలితేజీల నిల్కడలకడలఁ,
గ్రొంజీఁకటులు గ్రమ్ము ‡ కోనలకోనల,
ఘనమైన యోగిపుంగవుల గవుల,
గీ. నరసి పెదవులు దడుపుచు నరిగి యరిగి,
దొరఁగునశ్రులు గన్నుఁదామరల మరలఁ,
గుసుమబాణుని నగజాలుకొమరుకొమరు
విభుఁడు మదిలోనఁ బాయని వెతకు వెతకు. ౨౩౧

టీక.— మొల్లతావుల - తావులన్ = మొల్లపూల సువాసనలుఁగల ప్రదేశములయందును, లతాకుడుంగముల - గములన్ = తీవె పొదరిండ్ల గుంపులలోను, సురపొన్నచాయల - చాయలన్ = సురపొన్న చెట్లనీడల జాడలలోను, మాణిక్యదరుల - దరులన్ - మాణిక్యపు గుహల గట్టులందును, పన్నీరువంకల - వంకలన్ = పన్నీటి వాగుల ప్రాంతములలోను, గాలితేజీల నిల్కడల - కడలన్ = లేళ్లు నిలుచుచోట్లను, కోనల - కోనలన్ = అడవుల మూలలయందును, యోగిపుంగవుల - గవులన్ = యోగిశ్రేష్ఠులుతపస్సు చేయుచుండు గుహాలయందును, అరసి = వెదకి, అశ్రులు = కన్నీరు, కన్నుఁదామరలన్ - మరలన్ = కమలములవంటి కనులయందు తిరుగఁగా, కుసుమ...కొమరు - కొమరున్ = మన్మథునిమించిన యందముగల కొడుకును, పాయని వెతకున్ = ఎడతెగని దుఃఖముచేత, (ఇందు తృతీయకు షష్ఠి. చూ. బా. కార. 21) వెతకున్ = వెదకును.

---

† పాఠాం.— 'పన్నీటి.'

‡ 'కోనలఁగోనల' అని శ. ర. పాఠము. ఈపాఠమున శబ్దాలంకారము చెడుటయే కాక ప్రక్రమభంగ దోషమున్ను తటస్థించుచున్నది.

వ. ఇట్లు తద్ఘోర కాంతారంబునఁ బలుదెసలం † గొండ అనను చరులఁ జరుల సందుగొందుల సందంద నందనాన్వేషం బొనరింప నియమించి తానునుం జని వేగ మృగ విహగతరు గిరి ప్రముఖ నిఖిలచరాచరంబులం జూచి యేచిన దైన్యంబున. ౨౩౨

టీక.— చరులన్ = కొండదరులయందును.

ఉ. మిక్కిలి సాదనం దగిన మేటి నెఱుంగరె మల్లులార? మే
లెక్కుడురూపువాని ∮ నిపు డిచ్చటఁ గానరె మావులార? పే
రక్కఱ నూని పెంపు గని నాతనిఁ జూడరె ధాత్రులార? యిం
పెక్కిన కొమ్మలార కనరే ‡ తమి మీరు కుమారమన్మథున్. ౨౩౩

టీక.— మల్లులార = మల్లెచెట్టులారా. (మల్లి - ఏ. వ.) మిక్కిలి, సాదు- అనన్ = మంచివాడన దగిన, మేటిన్ = ఉత్తముని, ఎఱుంగరె? (మల్లులార = వస్తాదులారా, మిక్కిలి [1] సాదనన్ = మంచి గరిడీసాధనయందు, తగిన = ఒప్పిన వాడైన, మేటిన్ = మొనగానిని, ఎఱుంగరె? — అని అర్థాం).— మావులార = మామిడివృక్షములారా, మేలెక్కుడురూపువానిన్ = మేలయిన రూపసంపదగల వానిని, కానరె = చూడలేదా ? (మావులార = గుఱ్ఱములారా; మేలు - ఎక్కుడు వానిన్ = గుఱ్ఱముల నెక్కుటయందు నేర్పరియైనవానిని, కానరె? అని. అర్థాం.).— ధాత్రులారా = ఉసరికచెట్టులారా, పెంపుగని నాతనిన్ = చక్కగా పెరిగియున్న వానిని, పేరక్కఱనూని = మిక్కిలి అక్కరతో, చూడరె = చూడలేదా? (ధాత్రులార = దాదులారా, 'ధాత్రీస్యాదుపమాతాపి క్షితిరప్యామలక్యపి.' (అమ.) పెంపుగని నాతనిన్ = చక్కగా పెంచబడిన నాబిడ్డను, చూడరె? అని, అర్థాం. దాదులకు బిడ్డలను పెంచుటయందు ప్రీతి - అని సారస్యము).— ఇంపెక్కినకొమ్మలార = మనోజ్ఞములయిన వృక్షశాఖలారా, తమి మీఱు = ఉత్సాహమతిశయించునట్టి (=

---

† శా. పా.— 'అనుచరులఁజఱుల.'

శబ్దాలంకారనిర్వహణముకొరకు— 'చరులఁజరుల' అని సవరణ.

∮ శా. పా.—'ఇటు నిచ్చట.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'ఇపుడిచ్చట' తంజ. పా.

‡ శా. పా.— 'సుకుమారుఁ గుమార...' (ఇది పూ. ము. పా.) 'తమిమీరు' తంజ. పా. (ఇందు 'మీఱు' లోని రేఫము తొలుత అలఘువు.) 'సుకుమారు' పాఠమున సారస్యములేదు.

1 ఈయర్థము పూ. టీ. లో లేదు.

ఉత్సాహశీలుఁడయిన) కుమారమన్మథున్ = మన్మథునివంటి నాకుమారుని, కనరే = చూడలేదా? (ఇంపె...లార = అందగత్తెలయిన యువతులారా, కుమారమన్మథున్ = లేవయసుమన్మథుని, తమిన్ = వలపుతో, మీరు, కనరే? అని అర్థాం.)

గీ. మీకులము లేటిఁ జేపట్టి మీవిరోధి
యైన పులిఁ జెండి మైచర్మ మూనెఁ గాదె
యట్టిమే లైన నెఱిఁగి యా హరునిపేర
నెసఁగు సారంగధరుఁ జూపుఁ డేణులార. ౨౩౪

టీక.— హరుఁడు, లేటిన్ = లేడిని, చేపట్టి = రక్షించి (చేతధరించి అని అర్థాం) పులిన్ - చెండి = పెద్దపులిని చంపి (వ్యాఘ్రాసురుని జంపి, అని అర్థాం) ఆ హరుని పేరన్ = ఆ యీశ్వరునికి పేరైన 'సారంగధర' శబ్దమే పేరుగాఁగలవాఁడైన (మాకుమారుని) చూపుఁడు.

శా. 'నాళీకారికి నొక్కజింక, నొక యేణం బంజనాకామికిన్,
గాళీకాంతున [1]కొక్కలేడి నిడ, నింకం గూడునే? [2]మూఁడుమూ
టాలుంబెట్టిన చెంగనాలు మము ముట్టన్ రాకుఁ' డన్ రీతి మీ
రేలా పోయెద రేణులార నిలువుండీ మాసుతుం జూపుఁడీ. ౨౩౫

టీక.— నాళీక + అరికిన్ = (కమలవైరికి=) చంద్రునికి, ఒక్కజింకను, (చంద్రుఁడు, మృగాంకుడు.) అంజనా కామికిన్ = అంజనాదేవికి భర్తయైన వాయుదేవునకు, ఒక, ఏణంబున్ = ఒక జింకను (వాయువునకు జింకవాహనము.) కాళీ కాంతునకున్ = పార్వతీపతికి, ఒక్కలేడిని (ఈశ్వరుడు సారంగధరుడు.) ఇడన్ = ఇయ్యగా,

---

[1] శా. పా.— 'కొక్కలేడి, యిడి యింకం! గూడునే ?' (ఇదే పూ. ము. పాఠమున్న.) అర్థమేమో? పూ. టీ. లేదు.

[2] శా. పా.— మూఁడు వాటాలుంబెట్టిన చెంగనాలు.' (వాటాలున్ = భాగములును, చెంగనాలు = నమస్కారములు.' అని పూ. టీ.)

శ. ర. లో 'చెంగనాలు = నమస్కృతి' అని యున్నది కాబట్టి పూ. టీ. వారు 'చెంగనాలు = నమస్కారములు' అన్నారు. కాని 'మూడువాటాలుపెట్టిన నమస్కారములు' అనుటలో అర్థములేదు. పూ. ము. న 'మూడుమాటాలుంబెట్టిన' అనియు, తంజ. ప్రతిలో 'మూఁడు మూటాలుంబెట్టిన' అనియు పాఠములున్నవి. తంజ. పాఠమేసాధువని నాకు తోచినది.

(=ఇచ్చితిమిగదా?) ఇంకక - కూడునే = ఇంకా జింకలనిమ్మని మమ్ము బాధింప వచ్చునా? మూఁడు...నాలు = మూడుమూటాలు చెంగనాలు; ఇది ఓమనగుంటల ఆటయందు ఒకపట్టున ఆటను నిలుపు సంకేతవాక్యము (=ఇక నొక జింకనైనను మీకిచ్చుటలేదు అని భా.) మము ముట్టక రాకుడు = మాకడకు రావద్దు, అక్రీతిక = అన్నవిధముగా, ఏణులార = ఓ జింకలారా, మీరేల పోయెదరు?

జింకలు తన్నుజూచి బెదరి పరుగెత్తుచుండగా, రాజు వానింగూర్చి యిట్లను చున్నాడు.—“ ‘ఓయీ చంద్రునికొక జింకనిచ్చితిమి. వాయువున కొక జింకనిచ్చితిమి. శంకరున కొక జింకనిచ్చితిమి. ఇంకా నీవొకడవు మావెంటబడుచున్నావా! నీకొక్క జింకనైనను ఇయ్యము. పో’ అనియా జింకలారా మీరు పరుగెత్తుట? నేను మిమ్ము పట్టుకొనుటకు రాలేదు. నాబిడ్డను చూచితిరేని తెలుపుడు. నాకంతేచాలును.”

సీ. తరులార చెంచుబిత్తరులార కానరే
మాకుమారునిఁ బోలు మాకుమారు?
హరులార పవమాన హరులార కానరే
మాకుమారునిఁ బోలు మాకుమారు?
[1]చరులార లేటిమచ్చరులార కానరే
మాకుమారునిఁ బోలు మాకుమారు?
[2]కరులార మానిశంకరులార కానరే
మాకుమారునిఁ బోలు మాకుమారు?
గీ. నదములార చలత్కోకనదములార
శుకములార ప్రఫుల్లకింశుకములార
మాకు [3]మారు వచింపని మాకుమారు
కానరే యని వెదకి రత్నాంగి వనలోన. ౨౩౬

టీక.—తరులార = వృక్షములార, చెంచు - బిత్తరులార = చెంచుపడతులార; హరులార = సింహములార, పవమాన - హరులార = సర్పములారా, లేక - లేడు

1 శా. పా. ‘జలులార.’ 2 ‘గరులార.’ (‘గవులార మానిపుంగవులార’ పాఠాం.) 3 ‘మాఱు.’

శాస్త్రిగారిపాఠములు వ్యాకరణశాస్త్రసమ్మతములైనను శబ్దాలంకార భంజకములు. కవి ముచ్చటపడి చేసిన యలంకారమును చెరుచుట పాడిగాదు.

లారా, చరులార = కొండలోయలారా, లేటిమచ్చరులార = లేళ్లను విరోధించు - పులులార, కరులార = ఏనుగులార, మౌని - శంకరులార = మునీశ్వరులార, మాకుమారునిఁబోలు = (లక్ష్మీపుత్రుని =) మన్మథునివంటి, మాకుమారుని = సారంగధరుని, కానరే = చూడలేదా? నదములార = పడమటికిపాఱు ప్రవాహములారా, చలత్ - కోకనదములార = చలించుచున్న ఎఱ్ఱకలువలారా, శుకములార, ప్రఫుల్లకింశుకములార = బాగుగా పూచిన మోదుగులారా, మాకు - మారువచింపని = మాకెదురాడని, మా కుమారుఁడు, కానరే?

సీ. కర్పూరవాసనల్ కలయంగఁ బొలయంగ
సారంగధరుఁడని చేరఁబోవు,
శ్రీగంధవాసన ల్చికిలింగ నికిలింగ
సారంగధరుఁ డని చేరఁ బోవుఁ,
గస్తూరివాసనల్ గమ్మంగఁ* జిమ్మంగ
సారంగధరుఁ డని చేరఁ బోవు,
జవ్వాదివాసన ల్జడియంగ సుడియంగ
సారంగధరుఁడని చేరఁ బోవుఁ,
గీ. బోయి ఘనసార ఘనసారభూజ మృదుప
టీర మృగకుల సంకుల † కుంకుల రసి
స్రుకిల తద్గంధమహితాంగు సుతుని నతఁడు
కానకడల విచారించి కానకడల. ౨౩౭

టీక.— కర్పూరవాసనల్, కలయంగన్ - పొలయంగన్ = అంతటను వ్యాపింపగా; శ్రీగంధవాసనల్ = చందనపు సువాసనలు, చికిలింగ - నికిలింగన్ = దట్టముగా విసరగా; కస్తూరి వాసనల్, కమ్మంగన్ - చిమ్మంగన్ = కమ్మగా గుబాళింపగా, జవ్వాదివాసనల్, జడియంగన్ - సుడియంగన్ = జడివాన కురిసినట్లు - చుట్టిచుట్టి విసరగా, సారంగధరుఁడని = అచట సారంగధరు డున్నాడు కాబోలునని,

* శా. పా.— 'గమ్మంగఁ గ్రమ్మంగ' (ఇది పూ. ము. పా) 'గమ్మంగ జిమ్మంగ' తంజ. పా.— సాధువు.

‡ శా. పా — 'కుంకుమలనటు' ('కుంకుమలనుటు' పూ. ము) 'లగుటు' తంజ. పా. 'లరసి' యని నాసవరణ.

చేరఁబోవుచ్; పోయి, ఘన... లెంకలు.—ఘనసార = మిక్కిలి సారముగల, ఘనసారభూజ = కర్పూరపు చెట్లయొక్కయు, మృదు - పటీర = కోమలము లయిన గందపుచెట్లయొక్కయు, మృగకుల = కస్తూరిమృగ సమూహముల యొక్కయు, సంకుల = ఒవ్వాజి పిల్లులయొక్కయు, లెంకలు = సెలవులు, అరసి = పరిశోధించి, స్రుక్కి = అలసిపోయి, తద్గంధమహితాంగుచ్ = కర్పూరాదుల సుగంధముతో గూడిన మేనుగలవానిని, సుతుని, కానకడలచ్ = అడవిప్రదేశములయందు, విచారించి, కానక - అడలచ్ = కనుగొనలేక దుఃఖింపగా.

సారంగధరుని శరీరము కర్పూరచందనాదుల సువాసనలతో నొప్పియుండెడి దనియు, అందువలననే రాజనరేంద్రుడా యా సువాసనలుగల తావులలో వెదకె ననియు - భా. (పెద్ద పాదములలోని కర్పూరాదులకు గీతములోని ఘనసారభూజాదులతో క్రమముగా అన్వయము.)

'కలయంగచ్'- క్రియావిశేషణము (శ. ర. లో సూ. ని. లో గూడా లేదు.) "కవివరుడు లేచి దిక్కులు కలయచూచి looking all round. కోళ్లు కలయచ్ కూసెచ్. The cocks crowed on all sides." (బ్రౌను.)

శ. ర. కర్త 'జడియు' అను క్రియకు 'వర్షించు' అను నర్థము శబ్దార్థ కల్పతరువునందు వ్రాయఁబడియున్నది కాని ప్రయోగము కనఁబడ లేదన్నాడు. ఈసారంగధర ప్రయోగమే కాక 'విరిసెఁదొల్లిటి దళములు, విరులు జడిసె' అని 'ఆముక్త' (5-130) లో గూడా కనబడుచున్నది. బ్రౌను 'ఆముక్త' పద్యమునే ఉదాహరించి 'వర్షించు' అని యర్థముచెప్పి, పై పెచ్చు 'జడియుట - Also to flower - పుష్పించుట' అని విశేషార్థము వ్రాసినాడు.

క. తలవరులుచ్ నెలవరులుం
బాలపరులుచ్ వచ్చి యంత భూపాలునితో
‡'మలలందుల సెలగొందుల
శిలసందుల నెల్ల నారసితి మే మెందుచ్. ౨౩౮

---

‡శా. పా.— 'మలలందుచ్ - సెలలందుచ్ - శిలలందును...మేమందుచ్.' ('మలలందుల శిలలందుల, సెలగొందుల...మేమందుచ్.' పూ. ము.) నేను గ్రహించినది తంజ. తా. పా.

టీక.— తలవరులుఁ=తలారులును, †నెలవరులుఁ=అడపిపట్టుల - మర్మము లెరిగినవారును, పొలపరులుఁ = పొలములోని త్రోవడొంకలజాడ లెరిగినవారును,— మలలందులఁ = కొండలయందును, సెలగొందులఁ = కొండలోయలయిరుకుతావుల లోను, శిలసందులఁ = పెద్దపెద్ద బండలసందులలోను, ఆరసితిమి. (కాని) ఎందుఁ= ఎక్కడను, (కానము - అని ఆవతలికి అన్వయము.)

ఉ. కాన' మటంచుఁ జెప్పినఁ గకావికలైన మనంబుతో నర
ణ్యానిఁ గులాంగనాసహితుఁడై యట గ్రమ్మఱవచ్చి కామినీ
సూనశరోపమాన సుత శోణిత పంకిల భూమి, నామహీ
జాని భుజానిరాహత విశాలశిలాచయుఁడై పడెఁ వడిఁ. ౨౩౯

టీక — కకావికలైన = చెల్లాచెదరైన - మనంబుతో, అరణ్యానిఁ = ఆమహా రణ్యమునందు; — అట గ్రమ్మఱవచ్చి = తొలుత కాళ్లుచేతులు కనబడినచోటికె మరల వచ్చి, కామినీ...భూమిఁ = కామినులకు మన్మథుని వంటివాడైన తన కుమారుని నెత్తురుచేత బురదరైయున్న భూమియందు, ఆమహీజాని=ఆరాజు (రాజనరేంద్రుడు.) భుజా...చయుఁడై = తనబుజములచేత బ్రద్దలుకొట్టబడిన పెద్దపెద్ద బండల గుంపు కలవాడై, (ఆతడు నేలమీద పడుటచేత ఆతని బుజములదెబ్బకు రాళ్లు పగిలిపోయిన వని - భా.)

వ. అప్పుడు. ౨౪౦

—♦ రత్నాంగి కొడుకునుగానక శోకించుట ♦—

క. అక్కెండి, యా రెలుంగై
చెక్కులు చెమరించి, నెఱులు చిక్కులు వడి, కా

---

† పూ. టీ.—'నెలవరులఁ=చోటెఱిఁగినవారు.'

'నెల'వనగా చోటు కావున నెలవరి = చోటెఱిగినవాడు, అయ్యుండవలెనను కొన్నారు. పూ. టీ. వారు. పొరపాటు. నెలవరి - తొలిరూపము 'నెళవరి' (మా. శ. ర.)

గీ. పొలము చోపుడువెట్ట నన్నెలవరులకు
నెలవొసంగిన నృపమౌళి చిత్తమెఱిఁగి
చెంచులాఖేటకక్రియా చుంచులగుచు'. (శుక. 1-257.)

ల్పాకిన్, వసి వాడి, యూర్పుల
వెక్కంగెమ్మోవి కమలి ‡ విమలాంగియనుచ్. ౨౪౧

టీక — విమలాంగి = రత్నాంగి, అక్కున్ = రొమ్ము - ఎండి, ఈరెలుంగై = కంఠస్వరము సన్నగిల్లి, చెమరించి = చెమటపట్టి, కాల్ - పాకిన్ = కాళ్లు బొబ్బలెక్కి, ఊర్పుల, వెక్కన్ = వేడిచేత, కెమ్మోవి = ఎఱ్ఱనియధరము, కమలి = వాడిపోయి, అనుచ్ = ఇట్లనెను.
వెక్క = వేడి - అనుటకు.— (శ. ర. పాఠము)

సీ. 'తరుణ రంభాగర్భదళతాళవృంతంబు
†పైగాలి వెక్కన పలుకఁబాసె.' (శృం. నై. 2–119)

క. 'పట్టాభిషిక్తుకడుపునఁ
బుట్టి [1] మహారాజ్యసుఖముఁ బొందక కుడువం
గట్టం గల [2] కాలంబునఁ
గట్టా! నీ కడవిపాలు గావలసెఁ గదా. ౨౪౨

క. ఎట్టోర్తు నన్ను నీ వీ
కట్టిఁడి యగు దొడ్డరాజు కడుపున నేలా
పుట్టితివి? పేదకడుపునఁ
బుట్టిన నొక కొంతకాలము సుఖింతువుగా. ౨౪3

ఆ. వె. నిను వధించినట్టి వెనుక నయ్యశరీరి
పలుక కుండె నేమి? పలికె నేమి?
నీవు చచ్చు వెనుక నామృషాచిత్రాంగి
పొలియ కుండె నేమి? పొలిసె నేమి? ౨౪౪

---

‡ శా. పా.— 'వికలాంగముతోచ్' (ఇది పూ. ము. పా.) 'విమలాంగియనుచ్' తంజ. పా. మూడు ప్రతులలో నున్నది.

'వికలాంగముతోచ్ - పట్టాభిషిక్తు కడుపునఁబుట్టి' అని అవతలి పద్యముతో పూ. టీ. కర్త లెట్లన్వయించుకొన్నారో?

† 'పైగాలి - సోఁకిన' అని శాస్త్రిగారి మూలము. 'పైగాలి - వెక్కన = గాలియొక్క వేఁడిమికే' అని వారిదే టీక.

1 పాఠాం.— 'మహీ.' 2 'ప్రాయమ్మున.'

టీక.— అశరీరి = ఆకాశవాణి, మృషాచిత్రాంగి = అబద్ధాలమారియైన - చిత్రాంగి. ['అశరీరి' ఇందు స్త్రీత్వ వివక్ష లేదు.]

సీ. సంపెంగనూనె వాసనలఁ బెంపెక్కిన
యలకలా యివి కూర్మి తళుకు మొలక ?
చిట్టాడునాఁడు నాచిటికెనవ్రే ల్వట్టు
చేతులా యివి ముద్దుఁజిన్ని కూన !
ఘలుఘలు మని యందియలు మ్రోయ నడయాడు
నడుగులా యివి ప్రోదియనుఁగుఁజూల !
ప్రేమ నా చన్నిచ్చి పెంచిన నీమేని
నెత్తురా యిది పూప నెనరుపట్టి !
గీ. యనుచు నట రాలి యున్నట్టి యతనికురులు
కరచరణఖండరక్తపంకములు మమత
నెత్తి యక్కునఁ జెక్కున నొత్తుకొనుచు
నిందుముఖి యేడ్చెఁ గోయిల లెల్లఁ గదియ. ౨౪౫

టీక:— తళుకు మొలక, చిన్ని కూన - అనునవి ప్రేమాతిశయమును తెలుపు సంబోధనలు. 'కోయిల లెల్లఁగదియన్' అనుటచేత ఆమె కంఠధ్వని కోకిలస్వరము వలె నుండెనని - భా.

†వ. అంత మూర్ఛాక్రాంతుం డైనమహీకాంతుం డాకకాంత తడవునకుం దెలిసి సంతాపంబున. ౨౪౬

—• రాజనరేంద్రుని పశ్చాత్తాపము •—

ఉ. 'ప్రేయసిమాట యట్లు చెవిఁ బెట్టి వృథా కరపాదహీనునిం
జేయుట కాక [1]జీవ మెడసేయఁగ వచ్చితి నంచు డాఁగితో?

---

†కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

[1] శా. పా.— 'జీవ మెడఁ జేయఁగ.' ('జీవ మెరజేయగ.' పూ. ము. పా.)
ధాతువు 'ఎడసేయు' గాని 'ఎడఁజేయు'— 'ఎడంజేయు' కాదు.
సీ. "ఈరూపుతో మనకెడ సేయనే తెంచి, నదియొతొల్లియు నొక్కయసురజంత,
జనకనందనకు రామునకును నెడసేయఁగడంగి వచ్చుట వినఁబడుచునుండు."
(కళా. 3-177.)

నాయపరాధ మిం కిట మనంబున [3]సైఁచియు పల్కవోయి రా
వోయి కుమారయెందడఁగితోయి' యటం జెలుగెత్తిచీరుచున్.

టీక.—జీవము + ఎడసేయఁగన్ = ప్రాణముతీయుటకు.

సీ. 'పరరాష్ట్రమున కైనఁ బాఱిపో బెదరించి
యిట్టట్టు గాసి చేయింప నైతిఁ,
ద ప్పొప్పు శోధించి తరువాతఁ † జెప్పెద
నంచు నేటికిఁ జెఱ నుంచ నైతి,
సుఖముల నందిచ్చు సుతుఁడు గల్గఁడు గాక
లలన లేయరు దని తలఁప నైతిఁ,
బదరి కార్యము సేయుపరుషవర్తనుఁడు వి
పన్నుఁడౌ నను నీతి యెన్న నైతిఁ,
గీ. గూడు చవి యని యిఁక తినఁ గూడు నొక్కొ?
తనువు త్యజియింతు' ననుచు వింతనువు మీఱ
గుండు మెడఁ గట్టి భూభుజంగుండు నిండు
చెఱువులోఁ బడఁ బోఁగ నచ్చెరువు గాఁగ. ౨౮౮

టీక.— లలన లేయరుదు = స్త్రీలకేమి భాగ్యము= కావలసినంతమంది దొరుకుదురు, భూభుజంగుండు = భూపతి.

— ఆకాశవాణి సారంగధరుని క్షేమవార్త తెలుపుట. :—

చ. పలికె రయంబునం [4]జదలుపల్కుల చిల్కలకొల్కి యంత 'హా!

---

[3] శా. పా.—'సైరిచి.'

భాషలో 'సైరించు' అను క్రియయున్నది గాని 'సైరిచు' అను క్రియలేదు. సైరణకు - ఇంచుక్కుపరమయి యేర్పడినరూపము 'సైరించు' ఇంచుక్కులోని అనుస్వారములోపించి 'సైరిచు' 'అంగవిచు', 'పల్లవిచు' అను రూపములేర్పడుననుకొనుట భ్రాంతి.

[4] శా. పా.— 'చదలి'

పూ. ము. లో 'చదలుఁపల్కుల...' అని యున్నది. అది తప్పనుకొని శాస్త్రిగారు 'చదలి' అని దిద్దినారు. దిద్దుట పొరపాటు. చదలు - ఔపవిభక్తికము కాదు. భాషలో 'చదలుకాఁపు' - 'చదలుమానికము' 'చదలేఱు' అనురూపములే గాని, చదలికాపు - చదలిమానికము - ఇత్యాది రూపములు లేవు.

నిలు నిలు రాజ యిట్లు దగునే త్యజియింపఁ? బురారిపట్టియై
యలరినమత్స్యనాథుఁ డనునట్టి మహాత్ముని దండ నీదుగా
దిలిసుతుఁ†డున్నవాఁడిపుడు; దీమస మేది తలంక నేటికిన్? ౨౮౯

టీక.— చదలు పల్కులచిల్కులకొలికి = ఆకాశవాణి, పురారిపట్టియై - అలరిన = ఈశ్వరపుత్రుఁడై యొప్పిన, దీమసము + ఏది = ధైర్యముచెడి, తలంక నేటికిన్ = భయపడుట యెందుకు?

ఉ. మేరుగిరీంద్రచాపుని యమేయకృపారసపూర్ణదృష్టి నీ
కూరిమిపట్టిపైఁ గలదు, కొంచెములోనె కాయసిద్ధికిం
గారణ మున్న, దాతనికిఁగా మదిఁ గుందకుఁ, డీ యనిత్య సం
సారమిదేమిభ్రాంతి? ధర శాశ్వతుఁడై మను నాతఁ డున్నతిన్. ౨౯౧

టీక.— కొంచెములోనసె = త్వరలోనె, కాయసిద్ధికిన్ - కారణమున్నది = ఆతఁడెప్పటియట్లు శరీరము కాంచి - మహిమలనుగూడా పొందవలసినవిధి యున్నది. అని...భ్రాంతి = శాశ్వతముగాని యీ సంసారమేమి లెక్క? ఆతఁడు, ఉన్నతిన్ = మహానుభావతచేత, ధరన్ = ఈ ప్రపంచమునందు, శాశ్వతుఁడై మనున్ = నాశము లేనివాఁడై యుండును.

క. ఎక్కడిసుతు లెక్కడిసతు
లెక్కడితలిదండ్రు లెవరి [1] కెవ్వరు కొన్నా
ళ్లక్కఱపడి తిరుగాడుదు
రక్కట! యిది యెంత మాయ యని [2] యెఱుఁగవుగా.

క. మరు లింత దగునె నృపతికి!
ధర పాలనసేయ కునికి ధర్మం బగునే?
సరగునఁ దిరిగి పురంబున
కరుగుము చింతిలక మానవాధిపతిలకా. ౨౯౨

టీక.— మరులు = పుత్ర - మోహము.

---

† శా. పా.— 'ఉన్నవాఁడు - కడు.'

[1] శా. పా.— 'కెవరొకొ' [2] 'ఁగదుగా'

ఆ. వె. అతఁడు కరపదద్వయమ్ములు వచ్చి నీ
కడకు వచ్చి చూడఁగలఁడు మీఁద
నధిప నమ్ము, దీని కనుమాన మేమియు
నింక వలదు; వగల నింకవలదు. ౨౫౩

టీక.— వగలన్ = దుఃఖముచేత, ఇంకన్ - వలదు = కృశింపనక్కరలేదు.

క. నావుడుఁ దహతహా పీడ్కొని
దైవారినవేడ్కఁ రాజధానికి [1] మగుడన్
దేవియుఁ దానును నరిగి మ
హీవల్లభుఁ డచట రాజ్య మేలుచు నుండెన్. ౨౫౪

— సారంగధరునికి కాలుసేతులు మొలుచుట —

వ. అంత నచ్చట మత్స్యనాథుండు నరేంద్రనందను నొక్క మంచిమంచెపై నుంచి నిచ్చలుఁ గృపాలుండై గోపాలుండు నిచ్చల మగుభక్తిని దెచ్చి యిచ్చుపాలు సగపాలు బాలునిపాలు గావించి పోషించుచు నధ్యాత్మజ్ఞానోపదేశం బొసంగం దలంచి యత్యంత నిష్ఠాసనాసీనుం జేసి యోగాసన బంధవిశేషంబులు రేచకపూరకకుంభకంబుల విధంబులును రాజయోగ హఠయోగ లయయోగ మంత్రయోగ లంబికాయోగంబు లాదిగాఁగల యోగంబుల వృత్తాంతంబులం దెలిపి యభ్యాసంబు సేయింపం గతిపయదినంబులకుం బనుపడి యోగానందుం డై యుండం జూచి సమీచీనయోగసమాధిగాఁ దెలిసి కరచరణాభ్యుదయసంపత్సంపాదన సమయం బిదియని యతం డూర్ధ్వదృష్టిం జక్కం జూడకుండుటఁ బైకి నొకయఖండ గండోపలం బెగయ వైచి 'యిది తప్పక చూడుమా చూడ కున్నం జూడాతలంబునం బడు' ననినం దనదృష్టి మరల్పక చూచుచుండఁ గొంతకాలంబునకు. ౨౫౫

టీక.— రేచక = శ్వాసము విడుచుట, పూరక = శ్వాసమును పూరించుట, కుంభకంబు = శ్వాసమును బిగబట్టుట, అను ప్రాణాయామ మార్గముల - విధంబులును, అఖండగండోపలంబు = పెద్దబండ, చూడాతలంబునన్ = తలమీద.

[1] శా. పా.— 'వేగన్.' (ఇది పూ. ము. పా.) 'మగుడన్' అని తంజ.పా.

చ. మొలక లొకింత గానఁబడి, మోసులు మెల్లన వెళ్ళి, సోఁగలై
నెలకొని, వ్రేళ్ళ గోళ్ళను జనించి, చొకారము లై, మిటారి కెం
†దలిరుకు బొమ్మ గట్టి, యలతమ్ముల యెమ్మెలు చూఱ వట్టి, యిం
పలరఁగ వచ్చు వాని కిరవై తగ వింతగఁ గాళ్లు సేతులున్. ౨౫౬

టీక.— మోసులువెళ్ళి = మోవులెత్తి; చొకారములై = మనోజ్ఞములై, కెందలిరుకుబొమ్మగట్టి = ఎఱ్ఱనిచిగుళ్ళను తిరస్కరించి (= పోలి) తమ్ములయెమ్మెలు = కమలముల విలాసములను, చూఱపట్టి = కొల్లగొని, (బొమ్మగట్టు - చూఱవట్టు - ఉపమావాచకములు)

గీ. కాంచి యపుడు ప్రమోదించి మంచె దించి,
నడవఁగా లేకయుండెడు నాతనికిని
దనకరము లిచ్చి హరుపట్టి యొనరఁబట్టి
యల్ల నడుగిడఁ జేసెఁ ‡బా టడఁగఁ జేసి. ౨౫౭

టీక.—పాటు - అడఁగఁజేసి = శ్రమతీర్చి.

---

† శా. పా.— 'కెందలిరుల బొమ్మగట్టి.' ('తలిరులు' పూ. ము.) 'తలిరుకు' తంజ. పా. (పాఠాం.— 'తలిరుల సొంపు నింపెసఁగి తమ్ముల తమ్ముల మాడ్కి మీఱి పెం'.)

బొమ్మగట్టుట తలిరులకుగాని తలిరులనుకాదు. 'తలిరుకు' అనుట 'నఃకా' సూత్రమునకు విరుద్ధము కావున శాస్త్రిగారు 'తలిరుల' అన్నారు. ఇక్కడనే కాదు. గా. హరి. (పు. 138) లో 'కంతుసంకుకు బొమ్మగట్టిన గళము' అన్న పూర్వపాఠము 'కంతు సంకున' అని దిద్దియున్నారు. గొప్ప సాహసము. 'బొమ్మకట్టుట' (= బొమ్మ వెట్టుట.) షష్ఠ్యంతముల మీద నేగాని సప్తమ్యంతముల మీద కనబడదు. కొన్ని ప్రయోగములు.—

(1) ద్వి.—'కట్టెఁడి మరునకు గట్టిగా బొమ్మ - గట్టితివేని.' (విష్ణు. ఉ. 4.)
(2) చ. 'దేవతానటీ, మణులకు బొమ్మవెట్టుక్రియ.' (రామా. 2 ఆ).
(3) సీ. 'పేదర్కమునకు బొమ్మపెట్టువారు.' (విక్ర. 5 - 124.)
('పే దర్మికిని' అని 'వావిళ్ళ' పాఠము?)
(4) గీ. 'గురువునకు బొమ్మవెట్టి చేకొంటి కీర్తి.' (శశాంక - 5-96.)
(5) ఆ. వె. 'గట్టుచేరినంతఁ బుట్టివానికి బొమ్మ
గట్టుసామ్యమారయెఁ గదవె చెలియ.' (రాధికా. 3-38).

‡ శా. పా.—'పాటుగుటఁజేసి' ('పాటు = వాసి' (కుదురుపాటు)' అని పూ. టీ.) 'పాటడగజేసి' అని పూ. ము. పా.

సీ. జుట్టు వ్రేళ్ళను రెండుఁ బట్టించి నడిపింపఁ
దలఁకుచు రా లేమి బలిమిఁ దిగుచుఁ,
దనచేతినిడుదలాతపుఁగోల యందిచ్చి
మెల్లమెల్లనె కొంత మెలఁగఁ జేయు,
నవలంబ ముడిగి రమ్మన నా ల్గడుగు లేఁగి
పడఁబోవ గ్రక్కునఁ బట్టి నిలుపుఁ,
జనుదెంచి బిసబిస దను నంటుకొమ్మని
వచ్చిన నగుచు నవ్వలని కరుగు,

గీ. నాఁడునాఁటికి నీరీతి నడవ నేర్పఁ,
గొన్నినాళ్ళకు నలవడి కొంకు దీఱి
లెస్స లై కరపదములు లీలఁ దనరఁ
† బ్రేమఁజౌరంగి యనియెడి పేరొసంగి. ౨౫౫

---

† శా. పా.— 'ప్రేమ - సౌరంగి' ('సారంగి' తంజ. పా)

సరియైన రూపము 'చౌరంగి' — "అరుదారఁ జౌరంగియను నామ మొసఁగి" (నవ. పు. 96) "కలిగిన తన శిష్యగణములకెల్లఁ, బెద్దగాఁ జౌరంగి పేరిటి సిద్ధి, పద్దిచ్చి" (శం. సారంగ. పు 115) "సారంగధరుఁడును జౌరంగి యనెడు, పేరువహించి" (కా. తి. సారంగ. పు. 45) కావున 'సౌరంగి' - 'సారంగి' పాఠములు తప్పులు. 'చౌరంగి' అని పేరు పెట్టుటలో గొప్ప విశేషము కద్దు.—

'చౌరంగ్' హిందుస్థానిపదము, జంతువుయొక్క నాలుగు పాదములను ఒక్క వ్రేటున తెగవేయు మృగయాకౌశల మని యర్థము. ఈయర్థము, 'ప్రేవన్స్ రాయల్ డిక్షనరీ' అను నిఘంటువులో ఇట్లు వివరింపబడి యున్నది.—

" चोरङ्ग, एक कसरत जिसमें जान्वरकी चारो पैर एक हातमें उडाते है.
A practice of the sord exercise cutting of the four legs of an animal at one blow".

'చౌరంగ్' మనకావ్యములయందును వర్ణితమయ్యేయున్నది.—

గీ. 'నీరముంచిన సొరకాయ సెగసినట్లు
పేరుకొనిపైచు తెల్లంటి చీరవోలె,
నుంకు చెండువిధంబున, నుత్తరించు
తములపాకు నిక్కడుక్రియ, దాఁటెనిట్టి.

టీక.— జుట్టువ్రేళ్ళను = చూపుడువ్రేళ్ళను, లాతపుఁగోల = సన్న్యాసి చేతిదండము, అవలంబముడిగి = తన చేతి యాధారమువదలి, అలవడి = అలవాటు పడి, కొంకుతీఱి = జంకువదలి.

ఉ. సద్గుణరాశి యై తనరుసాత్త్వికమౌళికి వత్సలత్వసం
పద్గరిమన్ సమస్తమణిమంత్రమహౌషధవస్తు లిచ్చి శుం
భద్గతి †సిద్ధయోగికుల పట్టము గట్టి కృతార్థుఁ జేసినన్
దద్గురునాథుమాట జవదాఁటక నిశ్చలభక్తియుక్తుఁ డై. ౨౫౯

టీక.— సిద్ధయోగికుల పట్టముగట్టి = ఔషధ సిద్ధులగు యోగిసమూహము నకు మేటిని కావించి.

గీ. కాయసిద్ధి వచస్సిద్ధి గలిగి యతఁడు
చెలులకాంక్షలు క్షుత్పిపాసలును లేక
పట్టినది యెల్ల బంగారుగట్టు గాఁగ
మెట్టినది యెల్ల నిధియు నై మెలఁగుచుండె. ౨౬౦

టీక.— కాయసిద్ధి = జరారుజలులేని దివ్యదేహము, ('జరయును రుజయును - జెనకంగా వెఱచు మమ్ము సిద్ధుల మగుటన్ - మను - 1 - 74.) వచస్సిద్ధి = వ్యర్థముకానివాక్కు. మెట్టినది = అడుగుపెట్టిన ప్రదేశము, నిధి=ధనముపోసియుంచినతావు. (A treasure.).

వ. 'ఇవ్విధంబున నెగసినయిఱ్ఱి నాలుగుకాళ్ళునుం ద్రెవ్వ నొక్కమ్మున నేసి.' (ఉ. హరి. 4-29.)

మ. 'హరిణంబొక్కటి కుక్కతండముఁ బుళిందానీకమున్ ద్రోచి, యు
ర్వరఁ గాలూఁదక దాటు నేటులవికిన్, వాహంబు నడ్డంబు నూ
కి రసావల్లభుఁ డేసె భల్లమున నింగిన్ గాళ్లుజోడించుచో
గొరిజల్ నాలుగుఁ ద్రెవ్వ, సేనవొగడెన్ గోదండపాండిత్యమున్.' మను—4-44.

చౌరంగ్ - అనగా నాలుగును నరుకుట. (కాళ్లుచేతులు) నాలుగు - నరుక బడినవాడన్న యర్థముతోనే సారంగధరునకు 'చౌరంగి'యను పేరు పెట్టబడినది.

† శా. పా.— 'సిద్ధయోగకుల పట్టముగట్టి.' (ఇది పూ. ము.పా.) పట్టము గట్టుట 'యోగి' కులమునకుగాని 'యోగ' కులమునకు కాదు. 'యోగము' ధర్మము; 'యోగి' ధర్మి. ధర్మ - ధర్మిభేదము తెలియదు. (చూ. ౨—౧౮౨. లో 'వియోగ లోకంబు',)

—♦ యోగియై సారంగధరుడు తలిదండ్రుల దర్శించుట ♦—

గీ. ఉండి యొకనాఁడు తమవార లున్నకడకుఁ
బోయి రావలె నని బుద్ధి పొడమి వేఁడు
కొనె గురుని; నాఁ గదా వివేకులకు నెల్లఁ
దల్లిదండ్రులు [1] మఱవగాఁ దగనివారు. ౨౬౧

గీ. గురునిపంపున సంతోషభరితుఁ డగుచు
పాదుకలు మెట్టి తలిదండ్రిపజ్జఁ దలఁచెఁ,
దలఁచినప్పుడె పోయి ముంగలను నిలిచె;
నిలిచినప్పుడె విస్మయాన్వితు లగుచు. ౨౬౨

టీక.— పాదుకలు - మెట్టి = పావుకోళ్ళు తొడిగి, తలిదండ్రుల, [2] పజ్జన్ = పార్శ్వప్రదేశమును. (నేను మా తల్లిదండ్రుల యొద్ద నుండవలెను, అని) తలఁచెన్. (యోగుల పాదుకలు తలచినచోటికి తీసికొనిపోవు ప్రభావము కలవి. వానిని 'యోగ వాగ' లందురు.) విస్మయాన్వితులు = ఆశ్చర్యముతో కూడినవారు.

సీ. 'మా నేరమి మనంబులో నుంప కిటు వచ్చి
తక్క ఆగలయట్టి యనుఁగుఁబట్టి,
యాకాశవాణి వాక్యంబుచే బ్రతికి నీ
కెదురుసూచితిమి సు మ్మిన్నినాళ్ళు,
మాంవంటిభాగ్యసంపన్నులు లేరుగా!
క్రమ్మఱ నినుఁ జూడఁ గలిగెఁ, గాన
నీశ్వరాంశంబ యౌా దీవు; గాకుండిన
మనుజమాత్రున కింతమహిమ గలదె?'

---

[1] శా. పా.— 'మఱవరాఁదగనివారు.' - అంటే అర్థమేమో? ఏమో, పూ. ము లో నున్నది గనుక శాస్త్రిగారును, శాస్త్రిగారిని నమ్మి వావిళ్లవారును 'రాఁదగనివారు' అనియే అన్నారు. సరియైనపాఠము తంజ. ప్రతిలో నున్నది.

పూ. టీ.— 'పజ్జన్ = పార్శ్వమునందు.'

'పజ్జన్' ద్వితీయావిభక్తి గాని - సప్తమి కాదు. తలిదండ్రులు పజయందు తలఁచె, ననుట సరికాదు.

గీ. యనుచు మొగములు దెలిసి, దేహములు పొంగి
పలుమఱును గౌఁగిలించుచుఁ, బాణిపాద
తలము లలముచుఁ, దలిదండ్రు [1]లలరిరపుడు
వారివేడుకలకు మితి మేర గలదె? ౨౬౩

టీక.— మొగములు, తెలిసి = ప్రసన్నములై, అలముచుఁ = అంటుచు, అలరిరి = సంతోషించిరి.

ఉ. ఇక్కరణిఁ సుహృజ్జనము లెంతయుఁ గన్నులఁ గప్పుకొంచు శే
రక్కఱఁ బూజ సేయ నతఁ †డక్కడఁ గొన్నిదినంబులున్న, 'నా
చక్కనియన్న యీధరణిచక్ర మశేషము నీవయేలు; నీ
చక్కి భుజించుచుండెదము సౌఖ్యముతో' నని తండ్రి పల్కఁగన్.

గీ. "నాగురుం డైన యలమత్స్యనాథుతోడ
'నిదిగో మావారిఁ జూచి వచ్చెద' నటంచుఁ
బ్రార్థన మొనర్చి వచ్చిన రాక గాని
రాజ్యభోగేచ్ఛ వచ్చిన రాక గాదు. ౨౬౪

సీ. సర్వ సర్వంసహా నిర్వాహక ఖ్యాతి,
కాయసిద్ధిఁ బోసంగఁ జేయఁ గలదె?
యంగనా దృఢ కుచాలింగ నానందంబు,
ప్రాయంబు తిరముగాఁ జేయఁ గలదె?
గంధసింధుర ఘటా గంధర్వ భట సేన,
సిద్ధ క్రియలు గల్గఁ జేయఁ గలదె?
దివ్యరత్నావళీద్రవ్యరాశిసమష్టి,
‡ జీవద్వచః ప్రాప్తిఁ జేయఁ గలదె?

---

[1] శా. పా.— 'లలమినపుడు' (ఇది పూ.ము. పా) అర్థ మెట్లో? పూ. టీ. లేదు. 'అలరిరపుడు' తంజ. పా.

† శా. పా.— 'డందుల'

‡ శా. పా.— 'జీవద్వయః ప్రాప్తి' (=చావులేని యాయుస్సుయొక్క లబ్ధిని' పూ. టీ.)

గీ. యిన్నియును గల్గె గురుకృపాదృష్టివలన;
యోగలీలాసుఖముకన్న నొకఁడు సుఖము
గలదె?' యని † జ్ఞానమార్గంబు దెలిపి వారి
ధన్యులుగఁ జేసి ‡ చౌరంగి దయఁ జెలంగి. ౨౬౬

టీక.— సర్వ...ఖ్యాతి = సమస్త భూమండలమును భరింపగలవాఁడన్న పెద్ద పేరు.— గంధ...సేన = మదపుటేనుగుల గుంపులు - గుఱ్ఱములు - బంట్లు - మొదలగు సేన. - దివ్య...సమష్టి = శ్రేష్ఠములయిన రత్నముల యొక్కయు - విస్తారమయిన ధనముయొక్కయు మొత్తము, జీవత్, వచః ప్రాప్తిక్ = ప్రాణవంతమయిన వాగ్లాభమును, (ఏమాట అంటే ఆమాట జరుగుట,) చేయఁగలదె = కలిగించఁగలదా ?

గీ. 'వంశకరుఁ డైనసుతుఁ డుద్భవంబు నొందఁ
గలఁడు మీకొకఁ' డని యనాగతముఁ దెల్పి,
'వచ్చి తడవయ్యె నింకఁ బోవలయు గురుని
యొద్ద' కని తల్లిదండ్రుల నుపచరించి. ౨౬౭

ఉ. అచ్చటు వాసి యాశివపదాంబుజభక్తిధురంధరుండు మున్
వచ్చిన[1] యట్ల యోగి, గురునాథునకుం బ్రణమిల్లి నిల్చినన్,
వచ్చితె యన్న 'రాజ్యవిభవంబులు హస్తగతంబు లైన-చో
హెచ్చు గదన్న? నీకుఁ బ్రతియెవ్వరు జ్ఞానమహత్త్వసంపదన్?'

చ. అని గణుతింప సద్గురుకులాగ్రణి సేవలు చాలఁ జేసి, దీ
వనలు వహించి, పుణ్యు లగువారలకుం దనదివ్యమూర్తిఁ గుం
భినిఁ గనిపించుచున్, దనదుపేరు దలంచినవారికిన్ యశో
ధనములు గల్గఁ జేయుచు సదా యతఁ డుండుఁ జిరాయురున్నతిన్.

క. సారంగధరుచరిత మె
వ్వారుం జదివినను వినిన వ్రాసిన సౌభా

---

† శా. పా.— 'యిట్లు జ్ఞానంబు.'; 'జ్ఞానమార్గంబు' తంజ. పా. ఉచితతగము.

‡ శా. పా.— 'సారంగి' ('సారంగి' పూ. ము.) 'చౌరంగి' సరియైన రూపము. (చూ. ౨౫౯ పద్యము క్రింద.)

1 శా. పా.— 'త్రోవ నేఁగి' 2 'సేవనుజాల'

గ్యారోగ్యపుత్త్రపౌత్త్ర
శ్రీరత్న[§]ధనాభివృద్ధిఁ జెలఁగుదురు సుమీ. ౨౭౦

క. ‡ కలహారంభణ కౌతూ
హల పులకిత భుజపరాక్రమార్జిత నానా
జలదుర్గ వనీదుర్గ
స్థలదుర్గాహార్యదుర్గ సామ్రాజ్యనిధీ. ౨౭౧

ఉ. క్ష్వేళగళైకలాంఛన విజిత్వర శుభ్రయశోవిశాల ధా
రాళగళన్మదద్విప విరాజిసభాభవనాంగణా ధనా
వేళగరిష్ఠదాన పదవీపరితోషిత కాశి గౌతమీ
చోళకవిద్విజస్తుతివచోలగచోలగమానభంజనా. ౨౭౨

భుజంగప్రయాతము

అరాతిక్షమాభృద్భిదాంచత్కృపాణా
నరాధీశ్వరాకార నాళీకబాణా
స్థిరానందనా రామసేవాధురీణా
విరాజచ్చతుష్షష్టి విద్యాప్రవీణా. ౨౭౩

గద్యము. ఇది శ్రీసూర్యనారాయణవరప్రసాదలబ్ధ ప్రసిద్ధ వాగ్విభవ సుధాసారజనితయశోలతాంకూర చేమకూర లక్ష్మణామాత్యకుమార సమారాధితబుధసమాజ వేంకటరాజప్రణీతంబైన సారంగధర చరిత్రంబను మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

ఇది శ్రీకింతలీంద్రఘటాపంచాననేత్యాద్యనేకబిరుదవిఖ్యాతవిద్వత్కవీశ్వరతిరుపతివేంకటేశ్వరకృపాపాత్రచ్ఛాత్ర కాశ్యపసగోత్ర దీపాలాన్వయపవిత్ర సరస్వతీనృసింహపుత్ర రాజలక్ష్మీకళత్ర ప్రౌఢప్రబంధపఠనరచనాధురీణ పిచ్చయశాస్త్రి ప్రణీతంబును, 'జితకాశి' నామకంబును నగు సారంగధర చరిత్ర టీకయందు తృతీయాశ్వాసము.

సా రం గ ధ ర చ రి త్ర ము
సంపూర్ణము

---

§ 'జనాభివృద్ధి'

‡ ఈ పద్యము 'విజ'లో ద్వితీయాశ్వాసాంతమున నున్నది. తక్కిన రెండుపద్యములును తృతీయాశ్వాసాంతమున నున్నవి.

౫౦౭ మొదలు ౫౨౦ వరకు తెనాలి భారతీ ప్రెస్‌నందు ముద్రింపఁబడియె 1942.

పునస్సమీక్ష

గ్రంథము ముద్రణమయినతరువాత మరల పరిశీలించుటలో కొన్ని మార్పులు కూర్పులు స్ఫురించినవి. వానినిక్కడ తెలుపుచున్నాను.

ప్రథమాశ్వాసము

౧౯ వ పద్యములో, వాగ్బాష్పములు ధారాళములనియు, పులకాంకురములు నారాళములు (= వంకరకానివి - చక్కగా నిక్కినవి) అనియు గ్రహించునది.

౨౨. తేలుకుట్టినవానికి, పురుగుముట్టినవానికి, ఒక్కొక్కప్పుడు గాలిసోకుటయు కలదు. అందువల్లనే ఈ పద్యమున విషవైద్యము - భూతవైద్యముకూడా చెప్పబడినవి.

౨౮. అంగరంగవైభవములు-ప్రాచీన కాలమున 'అంగరంగభోగములు'. "దేవర్లకు అంగభోగ రంగభోగ ధూప దీప నైవేద్య తాంబూలాలకు."

(చూ. రాజనరేంద్రసంచిక. పు. ౬౦.)

౩౮. 'గర్భోక్తి' కొక్క ప్రయోగము.— సీ. 'ఒక కొన్నితిథులు గర్భోక్తి చాతుర్యంబు, మెఱయ నేకాంతంబు మేలమాడు.' (కా శి. 4-198)

౫౦ లో.— కరములు - తమి - రాగంబు - రేక - బింబము - అంకము - సారంగధరుడు, అను పదములచేత చంద్రుడును; (ముద్దు) 'కురియుఁ' అనుటచేత, అమృతమువర్షించుటయు; (తండ్రి) 'ఉప్పొంగఁగ' అనుటచేతను సాగరుడు; కుయుక్త్యముగా ధ్వనితములు.—

'తామరమోము' ఉపమానపూర్వపద కర్మధారయము. 'చిగురుఁగేలు' వంటి సమాసము.

౬౯ లో, 'గిబ్బు' అను క్రియ 'చంపు' అను నర్థమున ప్రయుక్తమై యున్నది. నిఘంటువులలో లేదు. అది 'గొబ్బు' అయ్యుండునేమో ? 'గొబ్బు = చంపు' (సూ. ని.) 'విజ' లో 'గొబ్బు' - గెంటు- అను యర్థమున వాడబడినది. 'ఱబ్బు సుబ్బు గొబ్బు బిబ్బోకవతివేణి' (౧-౨౭౮.)

౭౫.— 'సంకుఁదోకు' ఇది జాతీయమేమో ?

౯౨. 'వేరువేర' కు ప్రయోగాంతరము.— "తనకు నగ్రోవుల పేర్లను లక్షణంబులు నేర్పడ నెఱింగించుచుండఁ బేరువేర వత్సంబులు వత్సతరంబులు... మొదలైన గోవిశేషంబుల నాలోకించుచు." (భా. అర. 5-376.)

౧౦౬ లో, పూ. టీ. మీద ఆధారపడి 'ఊరియలుఁగా యనన్ = ఊరి గోలకాఁ అన్నట్లు' అని టీక వ్రాసితిని. కాని ఊరిగోలకు 'ఊరియలుఁగు' అను వ్యవహార మగపడలేదు. కావున 'ఊరియలు - కా - అనన్ = ఊటియలు కదా (= ఇవి దిట్టతనము కలవి గదా-) అన్నట్లు' అని చెప్పుట ఉచితమని తోచినది. ('ఊటియ = దిట్టతనము గలవాడు. ధృష్టుఁడు'- శ. ర.) అందువల్ల 'పరియలుగా- మురియలుగా- నురియలుగా' అనునదే సరియైన పాఠమగుచున్నది. కవి 'ఊటియ' నే 'ఊరియ' అన్నాడు.

౧౩౦ లో, 'వచ్చెనిటు ప్రేమ' అనునది సాధుపాఠమనియు, ఆ పాఠము వ్రాతలలో 'నిఱుప్రేమ' గా మారినదనియు ఊహింపదగి యున్నది.

౧౩౫లో, 'చిత్రమంజిమన్, అయమై = మంగళ (కర) మై' అనియును చెప్పనగునేమో?

౧౩౬లో 'గయ్యాళి'ని 'చిలుక తేజీ'కి విశేషణముగా చెప్పుట యనుచితతరమని తోచినది. గ్రంథకర్త. ౨. ౧౭౦ లో చిలుకలను 'మరు కరాళి తేజీలు'గా చెప్పి యున్నాడు.

ద్వితీయాశ్వాసము

౬౩. 'చనుమానముతోడన్' అనుటలో 'బహుసంభావనతో' అన్న ధ్వని యున్నది.— 'చనుమానము' అనుటకొక్క ప్రయోగము.— "పానకమందుఁ బుల్ల వలె బండితకోటుల కిచ్చువేళ నేమానవుఁడైనఁగాని చనుమానమునన్ బహుమానమందునన్, న్యూనతగల్గఁజేయుటకు నూల్కొను" (నానా - సం.) 'చనుమానము పరిశుద్ధమయిన వ్యావహారికపదము' (చూ. ము. పా. దేవీభాగవతము ఉపోద్ఘాతము. పు. 17.)

౭౪. సంభ్రమము=చుట్టులు చుట్టులు తిరిగి వ్యాపించుట. "సంభ్రమః - Turning round." (ఆప్టే.)

౧౦౯. నాలుగవపాదమున అఖండయతి, వెంకటకవికి సమ్మతమే.

౧౫౭ లో, పూ. టీ. తప్పుదారినిబడి, 'రక్తిమను, నీ కనులయందెందుకు చేర్చెదవు' అన్నాను- 'రక్తిమను నాకనులయం దెందుకుచేర్చెదవు = నాకెందుకు కోపము తెప్పించెదవు? నాకు కోపతాపములు లేవసుము' అనుట యుచితము.

౧౩౩.- 'పైకొకవిడిచి చనిరొకన్ = పైకొనక వదలిపెట్టిపోయిరొకు' అని యర్థాంతరము.

౧౫౯. ¹ ప్రశ్నార్థమున 'ఎక్కడ' కళ యనుట కొక్క ప్రయోగము.—
'ముక్కడిమూఁకలుసని యెక్కడెక్కడయని తలపడినక—' (విరాట. 4-3)

౧౭౧. 'నోరారమాటాడు' అనుట కొక్క చక్కని ప్రయోగము.—

సీ. 'నోరారమాటాడు గారాబుచుట్టంబు
నొండేని యెందు లేకుండుటయ్యె.' (యుగంధర. పు. 17.)

౧౮౪. తురకలు సెలపొడుపున 'చందు' అందురు. వారు చందు (సందు) చూచి పీర్లపెట్టెలు దింపుదురు. దానినిబట్టి 'సందుచూచి పెట్టెలు దింపుట' (సమయమును కనిపెట్టి కార్యమునకుద్యమించుట) లోకమున సామెత అయినది.

౧౯౭. 'నివాళిగ' అనుటకంటే 'నివాళిక' యనుట సరసము; శబ్దాలంకార నిర్వాహకమున్ను.

౧౯౯. 'ఊనమైనట్టి పైలక = హీనమైన మాసినగుడ్డను' అనియును చెప్ప వచ్చును.

౨౦3. మంతురుల్ = మాంత్రికులు (భగవదుపాసకులు) అనియును.—
'మంత్రి = మంత్రమును జపించువాడు' అనుటకు.—
'తత్త్వలక్షం జపేన్నిత్యం, మంత్రీ నిశ్చలమానసః
తావత్సహస్రం జుహుయాత్, పాయసం హవ్యవాహనే'
(మేరుతంత్రము.)

ఆ. వె. 'అనఘశ్రుతిచతుష్టయైకాదిగమ్యమై, నిపుణమంత్రి సంప్రణీతమగుచుఁ
గడు నభూర్వ ఫలము గావించు మంత్రంబు, యజ్ఞశీలునకు ధరాధిపతికి'
(కళా. 7—240.)

తృతీయాశ్వాసము

౨౧. 'విజ్ఞానేశ్వరము' (= విజ్ఞానేశ్వరీయము) అనునది యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి యొక్క వ్యాఖ్యానము. అందు మాతృద్రోహికి లింగోత్కర్తనము తప్ప మరి వేరు దండనము లేదని చెప్పబడియున్నది.

౨౭ లో, 'రాగిడేరెడు = ఎఱ్ఱనిమిఱ్ఱని మెరుగులుగల నీలిచల్లడముల డంబు' అని యర్థము. నీలిమందు రంగు దట్టముగా అతికినచోట రాగివర్ణపు మెరుగులు కనబడుచుండును. నీలిమందులో రాగి కలదట.

---

¹ ఎక్కడ – సప్తమ్యర్థమున ప్రథమ యని శ్రీ తిరుపతి వెంకటకవులు సప్రమాణముగా నిరూపించియున్నారు. (చూ. పాశుపతము, 'ఏడోయి.')

౭౯. 'తట్టింబడిన పులుఁగు విధంబున నిట్టట్టువడి తరలిపోఁగూడక' అను పాఠమున్నదేమో ? 'తట్టి = వేఁటతెర' (శ. ర.)

సీ. 'తట్టికివచ్చి యిట్టట్టు వో నేరని
పక్షివిధంబున లీలయొడలి.' (నిర్వ. రా. ౫–౧౦౦.)

౫౩. 'పాలు పట్టు = పట్టు విడుపు' అనియును.

౬౨. 'సబ్బిణి' అను పదము 'అమాయికురాలు' అను నర్థమున నేడు వ్యవహారమున నున్నది. ముత్తుకూరిలో నా మిత్రులు పండిత, ఆకిలి శ్రీరామశర్మగారి యింట్లో ఇటీవల విన్నాను. పిమ్మట, ఈ క్రింది ప్రయోగముగూడా దొరకినది.—

సీ. "నలుగురుండెడుచోట నిలువఁగాఁ బెట్టి మాటాడఁగాఁ గంటిరే యమ్మలార,
ననువంటి యాడుబిడ్డను గన్నవారింత - పలుకరే, యేమియుఁ దెలియలేని
'సబ్బిణుల్' మీరు, మీ చాటుమాటలు గదా-నానాథు మేలిగుణంబుఁ జెఱిచె."

—శుక. పుట. 394.

౮౧. 'పైలపైల' పాఠాంతరముగా చూపబడినది. కాని, అదే అసలుపాఠ మని యీ క్రింది ప్రయోగమువలన తెలిసికొన్నాను.

చ. "గుమిగొని పైలపైలఁ బడుకొంచు భటావళి చూడఁబోవ."— (శుక, 2–40.)

౧౦౭. 'నోరఁగాయయిడక' ‡ 'నోరఁగాయవేయక' అను పలుకుబడికి ప్రకరణమునుబట్టి అర్థము నూహించితినే గాని, దాని తత్త్వము నాకు తెలియలేదు.

౧౩౯. 'కొన గోటఁజీల్చి' అను పాఠమును నేను పొరపాటున గ్రహించినాను. 'కొన-గోటఁద్రుంచి' అనునదే సరియైన పాఠము. 'కొనక్ = తమలపాకు చివరభాగమును, గోటక్ - త్రుంచి' అని యర్థము. ఈ యర్థము నాకు తొలుత తోచలేదు.

౧౭౨వ పద్యమువెంట ఈక్రింది పద్యమునుచేర్చి పఠింపవలెను.—

గీ. 'శాకినను దాసి చిత్రాంగిగా జనించి
నీకు నీవిధిగావించె, నెమ్మినెల్లి
భువనసుందరి చందంబు పొందుననుచు
గగనలక్ష్మియు నత్యంత కరుణతోడ.'

ఈపద్యము మద. తా. ప్రతిలో దొరకినది. మూలములో కలిపి ముద్రింప మరచినాను. నవనాథ చరిత్రలో, ఈ పద్యార్థము చెప్పు పంక్తులు లేవు.

---

‡ 'నోటఁ గాయవేయక' అను 'కవిరాజ మనోరంజన' - ప్రయోగమును నాదయతో తెలిపినవారు నామిత్రులు బ్ర॥ పిసుపాటి విశ్వేశ్వర శాస్త్రిగారు.

ఒక్క భా. శం. దాసుని కృతిలో మాత్ర మిట్లు వివరింపబడి యున్నది.—

‘ధర సుమంతుండు మీతండ్రియై పుట్టె - నరసిచూడఁగ న జ్జయంతుండవీవు,
దాసియే చిత్రాంగి ధరణీశు భార్య - యాసుందరాంగి రత్నాంగి మీతల్లి.’

సిద్ధనగౌడు - ఈ ద్విపద పాదములనే యనువదించినాడు.

౧౮౦. ‘సన్నవిడి’ తత్త్వము తెలియక, మొదట నేను ‘సన్న = సన్ననివి, విడి = (విడివిడిగా) ఎడమెడముగా కూర్పబడినవి’ అని అర్థము చేసినాను; తప్పు. ‘సన్నవిడి’ యనగా ‘సన్నరకము’ అని యర్థము. వ్యవహారమున నున్నది. ఇటీవల విన్నాను. ‘సన్న విడి బియ్యము’ అనుచుండగా, నామిత్రులు, బ్ర॥ పులుగుండ్ల నరసింహశాస్త్రిగారియింట్లో విన్నాను. తరువాత చూతునుగదా బ్రౌణ్యములో ‘సన్నవిడి - Smaller by species, thus సన్నవిడి బియ్యము. fine rice’ అని యున్నది. కాబట్టి ‘సన్నవిడి = సన్నరకపు, గౌడదేశపు రుద్రాక్ష’ లని సరియైన యర్థము.

గౌడ రుద్రాక్షలనగా, ‘లావు (గొప్ప) రుద్రాక్ష’లని కొందరందురు. శ్రీ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు, ‘క్రీడా’ పీఠిక. (పు. 119)లో, “తరుణి హైహయ రాజ దంతాస్తి పటులంబు - గవుడపేరుఁ జేసి కట్టె నలుత” అనుచోటి ‘గవుడపేరు’ను గూర్చి చర్చిస్తూ ఇట్లు వ్రాసినారు.

“గవడపేరు = పెద్దహారము? గొప్ప రుద్రాక్షలమాలకు గవడ రుద్రాక్షల మాల యని, గొప్ప రుద్రాక్షలకు, గవడకాయలని నేఁడు వ్యవహారమున్నది. †‘గవుడ’ యని శ. ర.”

---

†‘గవుడపేరు’; రూపాం.— ‘గౌడపేరు,’ తొలిరూపము ‘గవుడ’ కాక ‘గవడ’ యగుచో ‘గాడ’ అను రూపాంతర మేర్పడదు. అందుకే క్రింది పదముల రూపములు తార్కాణము.—

‘అవుడు = ఔడు　　దవుడ = దౌడ
కవుడు = కౌడు　　దవుడు = దౌడు
గవుఁడు = గౌఁడు　　నవుడు = నౌడు.

కావున శ. ర, పాఠమే సాధువు. ‘గవడ - పేరు’ అనుట సాధువు కాదు. కాబట్టే, సూ. ని. లో. ‘గవడ - అపముద్రితము’ అని తెలుపబడినది.

అది యట్లుండగా, గవుడపేరు (=గవుడసరము)అనునది, కాసులపేరు; 1 గుండ్లపేరు; 2 ముళ్లపేరు;— బన్నసరము; చెంపసరము; అనువానివలె శ్రీ భూషావిశేషమగునే కాని, వట్టి ‘పెద్దహారము’ కాదు. ‘గవుడ - లేక ‘గవడ’ = పెద్ద, పేరు =

---

1 ‘గుండ్లదండ - A necklace of beads.’ (బ్రౌను.)

2 ‘ముళ్ల చన్నులకొప్పు ముళ్లపేరు.’ (కళా. 4-105.)

హారము' అని యర్థము చేయుట సరి కాదు. పై పద్యమునను - స్త్రీ భూషావిశేషముగా చెప్పుటయే ప్రకరణమున కుచితము.

'గవుడ' కు 'గవడ' వ్యావహారిక రూపము కావచ్చును.

గాడ రుద్రాక్షలు = గొప్ప రుద్రాక్షలగుచో, 'సన్నవిడి గాడరుద్రాక్షలు = సన్నని - గొప్ప (= లావు) రుద్రాక్షలు' అనవలెనుగదా ! మరి 'సన్నని లావు' అనుట సరియగునా ? సరికాదు, కావున 'సన్నవిడి- గాడరుద్రాక్షలు = 'సన్నని గాడదేశపు రుద్రాక్షలు' అనుటయే యుచితము. గాడదేశపు రుద్రాక్ష ప్రసిద్ధము. అందువల్లనే 'హులుమంజి ముత్తెము' లన్నట్లు 'గాడరుద్రాక్ష' లన్న వ్యవహారము రూఢమయినది. గంగాతీరమున నున్నది ౧గాడదేశము. ('గౌడదేశము, The Gangetic countries.' (బ్రౌను.) అక్కడ రుద్రాక్ష విశేషముగా నుండును. గంగాతీర భూమిని శ్రీనాథు డిట్లు వర్ణించినాడు.— సీ. "గంగాప్రవాహ సంక్షాళితా భ్యున్నత- రుద్రాక్ష దేవదారుద్రుమంబు...నైన హిమశైలపాదంబు." (హర. 3_30.)

గాడరుద్రాక్షలు; గౌళరుద్రాక్షలు, అనికూడా వాడుక.

'గౌళరుద్రాక్షలు గరుడ పచ్చలును
జాలఁ గూర్చినపేరు జాతిగాఁ బూని.' (సవ. పు. 82.)

బిగువులేని పెద్ద స్వరమును పలుకు గొంతును 'గౌళగొంతు'_ 'గౌళశారీరము' అనుట వాడుక. (ఎందువల్లనో సూ. ని. గ్రహించలేదు.) బ్రౌణ్యములో,- 'గౌళ గొంతు = a big voice.' అని యున్నది. కాని కోకిల కంఠమువలె చిక్కనైన పెద్ద కంఠస్వరమును 'గౌళ' అనరు. పెద్ద అను నర్థమున గాడ, గవుడ; గౌళ, గవుళ, అను పదము లుండవచ్చును. ఆ యర్థమున నవి దేశ్యములు. రుద్రాక్షకు విశేషణమగు 'గాడ' (= గౌళ) సంస్కృతము. దానికి కూడా వాడుకలో, గవుడ, గవడ; గవుళ, గవళ, అను రూపము లుండవచ్చును. కాని 'గాడరుద్రాక్ష' లంటే గాడదేశపురుద్రాక్షలనుటయే సరి.

౨౫౦ లో 'ఁబడఁ దలఁచునీకు' అను పాఠము తప్పు. 'ఁబడ నురుకునీకు' అను పాఠము ఒప్పు. ప్రమాదమున పాఠాంతరముగా చూపబడినది. (ఉరక - ఉఱక, సమానార్థకములే. చూ. సూ. ని.)

౨౨౧ లో, 'తేలు' అనగా - కొండిచుట్టు; 'పాము' అనగా వ్రేలాడుజడ, అని సంకేతము.

---

౧ 'వంగదేశం సమారభ్య భువనేశాంతగః శివే;
గాడదేశః సమాఖ్యాతః సర్వవిద్యా [illegible].' (స్కాందపురాణము.) అప్పి.

దిద్దుబాటు

పుట	బంతి	తప్పు.	ఒప్పు
౩౭	౧౧	ప్రశంశించు	ప్రశంసించు
౩౯	౩	ల్సల్కంగా	ల్పల్కంగా
౪౧	౮	గర్భముయొక్క	భరింపరాని గర్భముయొక్క
౪౬	౨౨	ప్రవగ్ధమాన	ప్రవర్ధమాన
౪౭	౨౩	చన్నిచుచు	చన్నిచ్చుచు
౫౪	౧౬	3-23	3-28
౭౩	౨	లరుంగు	లరుగు
౮౫	౨౦	ధట్టి	దట్టి
౮౯	౭	లాఘునవము	లాఘవము
౯౩	౧౨	గుండెల	గండెల
౧౦౩	౨౦	పిటికిటి	పిడికిటి
౧౦౫	౧౨	నెళ్లు	వెళ్లు
౧౦౮	౩	పకృతము	ప్రకృతము
౧౧౨	౧౧	శాగ్షి	శాక్షి
౧౧౯	౯	నిడిచిన	నిడిన
౧౨౩	౪	గుణము	ప్రధానగుణములు
౧౨౭	౨	పలిపత్రు	వలిపత్రు
౧౨౭	౨౧	Antonyam	Antonym
౧౩౦	౧౧	మహాశయము	మహారయము
౧౩౧	౧౩	లోజిక్క	లోఁజిక్క
,,	౧౯	డెవరు	దెవరు
౧౩౨	౩	లకుకిము	లకుముకి
౧౪౪	౧౫	గొప్పభూషణ	గొప్పకరభూషణ
౧౫౨	౧౮	పాలమంచి	కాచిమంచి
౧౬౧	౮	ఈఁగ్ష	ఈర్ష్యల
౧౬౮	౧౦	కఇకలము	కలకలము
,,	,,	కాగక	కాఁగక
౧౭౬	౧	శాస	శాన

పుట.	బంతి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౧౭౮	౯	వాక్య	వ్యాక
౧౮౯	౬	గడింగించె	గడిగించె
,,	౧౩	ముండు	ముందు
౧౯౧	౨౪	కను	వను
౧౯౩	౩	విభుఁడు	విభుండు
౧౯౪	౭	హుళుమంజి	హురుమంజి
౧౯౫	౧౭	నాకిపుడు	నా కిపుడు
౧౯౯	౩	దొణఁగి	దొడఁగి
౨౦౩	౩	విశేవము	విశేషము
౨౦౪	౨	టుర్యోలల	టుర్యోలలు
౨౦౬	౨	(కుచ+ఇష్టా=కుచేష్టా)	(కుచ+ఇష్ట+అవిరత=కుచేష్టావిరత)
,,	౩	ఇష్టా	ఇష్ట
౨౧౧	౮	బొన్న	ఁబొన్న
౨౧౩	౬	పగి	పరి
,,	౧౬	గొగిటు	గొఁగిటు
౨౧౪	౧	ధరింపుము	తలనుధరింపుము
౨౧౫	౨౭	డా	కూడా
౨౨౦	౧౮	యథార్థ	యథార్థ
౨౩౬	౨౩	మోసముచేసి	తప్పించుకొని
౨౨౭	౨౬	రేఫము	రేఫము
౨౨౯	౧౪	భూమిశు	భూమీశు
౨౩౦	౩	నీలాక	నీలాలక
౨౩౨	౧౩	ఁదిమరపు	ఁదిమిరపు
౨౪౧	౮	అఁహా	అఁహాఁ
,,	౧౬	వెనుసక	వెనుకక
,,	౧౯	అత్రాంగి	అచిత్రాంగి
౨౪౩	౧౯	కాండయి	కాఁడయి
౨౫౨	౨	పైకోక	ఁబైకోక
౨౫౬	౧౧	శా. పా.— అటు	శా. పా.— అటు
౨౫౯	౬	సధిల్ల	సంధిల్ల

పుట.	బంతి.	తప్పు.	ఒప్పు.
౨౬౫	౧	నరక కూపము	కూపము
౨౭౩	౧	యద్ధము	యుద్ధము
౨౮౦	౧౪	భయపడుట	దుఃఖించుట
౨౮౯	౬	దేటు	దేఁటు
౨౯౨	౧౪	యుంచేయుడు	యుంజేయుడు
,,	,,	మందిగల్లు	మదిఙ్గల్లు
౨౯౪	౧౮	పాి్రణాంతక	ప్రాణాంతక
౨౯౬	౮	మంజూల	వంజూల
౨౯౭	౨౬	మాఱుత	మారుత
౨౯౮	౧	చిరుత	చిఱుత
౩౦౦	౧౪	తమ్ముల	తమ్ములకుఁ
౩౦౫	౪	పచ్చి	వచ్చి
౩౦౬	౯	పాంధులకుఁ	పాంథులకుఁ
,,	౧౦	మన్మథుఁడా	మన్మథుఁడా
,,	౧౮	ద్వందము	ద్వంద్వము
౩౦౭	౨౫	ప్రరూా	పరూా
౩౧౩	౧౩	సదుణ	సద్గుణ
,,	౨౧	తే్రతు	త్రేతు
౩౧౫	౧౬	అర్మిలఁ	అర్మిలిఁ
౩౨౦	౨౦	గ్గాడగి	గ్గాడగ
౩౨౪	౨౪	అత్యుష్ణవనియు	అత్యుష్ణమనియు
౩౨౭	౭	ఘుంబుర	తుంబురు
౩౩౦	౨౫	తెట్టకు	తెట్టెకు
౩౩౧	౧౦	అలంకరించుటకుఁ	అలరించుటకుఁ
౩౩౪	౨౬	దేశాయినో	దేశినో
౩౪౧	౨౫	233	235
౩౪౨	౫	పాపరాధుడైన ప్రియుని	ప్రియుని
,,	౭	చేష్ట	చేష్ట
౩౪౪	౫	కొసెడు	కొసెడు
౩౪౫	౭	భుజాగ్రధారా	భుజాగ్ర మండలాగ్రధారా

		తప్పు.	ఒప్పు.
౩౪౫	౧౦	భుజశిరముమీఁది	చేతియందలి
౩౪౬	౧౪	ఇంతకీర్తి	ఇం తపకీర్తి
౩౫౧	౨	దుస్థితి	దుస్స్థితి
౩౫౪	౧౭	మూఁకుఁడు	మూఁకుడు
,,	౧౮	మూఁకుఁ	మూఁకు
౩౫౬	౨౫	deside	decide
౩౬౦	౪	renouned	renowned
౩౬౧	౨౬	నోఁచ్చినోర	నోఁచ్చిననోర
౩౬౨	౧౩	ద్వారపాలకులు	సమయము సెరిగించువారు
౩౬౫	౮	యింకం	యిఁకం
౩౭౯	౩	యాచక	యాఁచక
,,	౬	బట్టు	బట్ట
౩౮౦	౨౬	పెట్టివది	పెట్టినది
౩౮౩	౫	శరధిక్ష	శగనిధిక్ష
౩౮౭	౨౨	అరూఢంశ్చైల	అరూఢశ్శైల
౩౯౧	౧౬	గోయుడంచు	గోయుఁడంచు
౩౯౨	౨౫	లంటుగట్టి' పూ. ము. రని	లంటుగట్టి' రని
,,	౨౭	సను, తంజ.	పూ. ము. సను, తంజ.
౩౯౪	౫	ఁబుట్టెడు	ఁబుట్టెఁడు
౪౦౬	౮	ప్రళయాంవహ	ప్రళయావహ
౪౦౭	౨౭	కుంయుళుకు	కుంబెళుకు
,,	,,	సేలాఁగా	సేసెఁగా
౪౦౮	౧౩	డాడజూఁచి	డాడఁజూఁచి
౪౧౭	౨	సమాఘటి	సమాసఘటి
,,	౨౨	ఁపెంధూళి	ఁబెంధూళి
౪౧౯	౧	యేలా	ఏలా
,,	౪	మోము	మోహము
౪౨౨	౧౨	చేష్ట	చేఁత
,,	౨౬	మోమోము	మోము
౪౩౧	౮	ప్రత్యాంకుచిత	ప్రత్యాకుంచిత

౧ వ పుట మొదలు ౨౯౬ పుటవరకు
నెల్లూరు ప్రభాత ప్రెస్సులోను,
మిగిలినది తెనాలి భారతీ ప్రెస్సులోను
ముద్రితము.